

86.377.1

П-22

Володимир ПАЩЕНКО

ГРЕКО-КАТОЛИКИ
В УКРАЇНІ

Володимир Пащенко

ГРЕКО-КАТОЛИКИ В УКРАЇНІ

від 40-х років ХХ
століття до наших
днів

Полтава
2002

86.377.1
П-22

УДК 281.9:94(477) "19"

У монографії на основі невідомих або маловідомих архівних документів, нового прочитання праць радянських авторів зроблено спробу проаналізувати суть політики КПРС і Радянської держави щодо Української греко-католицької церкви. Логічним продовженням стануть сторінки, присвячені нелегкому становленню УГКЦ в незалежній Україні.

Розрахована на студентів вищих закладів освіти, вчителів, науковців, широке коло читачів.

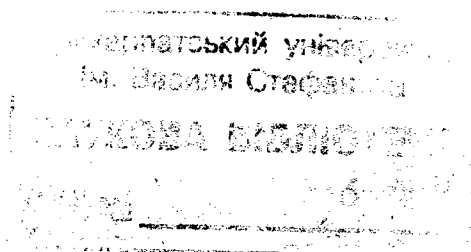
Рецензенти:

- П. Кравченко, доктор філософських наук, доцент;
- В. Лобурець, доктор історичних наук, професор;
- П. Киридон, кандидат історичних наук, доцент

Літературний редактор

З. Валюх, кандидат філологічних наук, доцент

Друкується за рішенням вченої ради Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (протокол № 13 від 26 червня 2002 року).

*Засвіченого світильника ніхто в сховок не ставить,
ані під посудину, але на свічник, щоб бачили світло,
хто входить. Око твоє – то світильник для тіла;
тому як око твоє буде дуже, то і усе тіло твоє буде
світле. А коли б твоє око нездатне було, то і усе
тіло твоє буде темне. Отож, уважай, щоб те світло,
що в тобі, не сталося темрявою! Бо коли твоє тіло
все світле, і не має жодної темної частини, то все
буде світле, неначе б світильник осяяв блиском тебе
(Лк, 11, 33-36).*

Вступ

Загальновизнано, що не може бути ворогом суспільства цілий народ чи вся релігійна конфесія. Але, виявляється, це не зовсім так. Для сталінської системи такими стали кримські татари, чеченці, інгуші, інші народи, яких без всякого слідства і суду далекого 1944 року виселили під дулами кулеметів та автоматів з їх історичної батьківщини. Таким же ворогом система проголосила й Українську греко-католицьку церкву на Львівському соборі в 1946 році, спробувавши насильно приєднати її вірних до Російської православної церкви.

Комуністична ідеологія, державні органи не змінювали своїх поглядів на УГКЦ фактично аж до заборони КПРС у 1991 році. Всю несправедливість у ставленні тоталітарної системи до своїх переконань відчували на собі нескорені архіереї, духовенство, віруючі впродовж майже 50 років. Їх ув'язнювали за надуманими звинуваченнями або проводили відповідну профілактичну роботу силові структури. Їх висміювали та ображали в компартійних газетах чи часописах.

Про брутальну розправу над церквою видавалися праці на Заході, які в СРСР оголошувалися фальсифікаторськими. Про нескорених віруючих повідомляли зарубіжні засоби масової інформації. У Радянському Союзі в свою чергу опублікували сотні монографій, статей, у яких доводилася правомочність дії органів влади, правильність позиції офіційної ідеології стосовно УГКЦ.

Проте аж до останнього часу залишилися невідомими справжні масштаби злочину, скоєного тоталітарною системою проти віруючих греко-католиків Галичини та Закарпаття. Лише коли став можливим доступ до матеріалів таємних архівів, з'явилися перші аналітичні монографії, статті про справжній стан справ.

Автор даної книги виклав свою точку зору у двох частинах книги «Православ'я в новітній історії України» (Полтава, 1997, 2001). Це не випадково, оскільки життя РПЦ та УГКЦ тісно перепліталось впродовж тривалого періоду.

Працюючи над проблемами православ'я, автор знайшов можливість ближче ознайомитися з новими архівними матеріалами, переосмислити творчий доробок окремих авторів. Так визріла думка про написання самостійної монографії, присвяченої діяльності греко-католиків в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів, у якій аналізувалася б не тільки суть політичного курсу КПРС та його реалізація Радянською державою щодо віруючих УГКЦ, а й вклад у розгром церкви таких одіозних фігур, як Я. Галан, і тих діячів партійних і державних органів, церковних ієрархів, які докладали чимало зусиль для знищення греко-католицизму як явища суспільно-політичного життя радянського суспільства.

У монографії багато місця відводиться характеристиці загальнополітичного курсу щодо релігії та церкви, позиції РПЦ стосовно УГКЦ. Цим автор намагався об'єктивніше, комплексніше продемонструвати глибину прірви, в яку скотилося духовне життя народу за умов тоталітаризму.

Автор вірить у те, що читачі, ознайомившись із матеріалами даної ниги та інших праць, що з'явилися останнім часом, зроблять правильні висновки і все від них залежне, аби жахливі трагедії ХХ століття залишились у минулому.

Розділ І. «Волевиявлення» по-сталінськи віруючих УГКЦ

§ 1. Українська греко-католицька церква у дзеркалі радянської історіографії

Кремлівська верхівка, особисто Й. Сталін, розпочавши реалізацію імперського курсу, робили все від них залежне для знищення проявів національного життя. В першу чергу це стосувалося України. В 1930 році разом із ліквідацією української інтелігенції зруйнували Українську автокефальну православну церкву. Вдруге її знищили в процесі визволення республіки від фашистських окупантів. У такий же спосіб чинили і щодо іншої конфесії з яскраво вираженою національною ідеєю.

Історія Української греко-католицької церкви (за радянських часів її постійно іменували «уніатською». – В.П.) у Радянському Союзі розпочалася, власне, із вересня 1939 року, коли війська Червоної Армії перейшли кордон Польщі. З того часу радянські автори, дослідники із РПЦ опублікували сотні, якщо не тисячі, монографій, брошур, статей, присвячених здебільшого нищівній критиці УГКЦ. Оскільки їх детальний аналіз зробити не можливо, звернемося до останніх праць лише для того, щоб показати, як трактували вони виникнення, історію, соціальну роль церкви, котра начебто закономірно зумовила скликання Львівського собору 1946 року, що ухвалив ліквідувати греко-католицизм як явище [1]. Праці православних авторів не аналізуватимуться, бо, по-перше, між РПЦ та УГКЦ увесь час точилася гостра боротьба, отже, у них наявні моменти тенденційності, упередженості і, по-друге, в умовах тоталітарної системи РПЦ дозволялося здебільшого повторювати позицію офіційної ідеології. У даному випадку православну церкву це влаштовувало, хоча, на наш погляд, лише до певного часу.

Праці радянських авторів об'єднує передусім за все теза про насильницький характер Брестської та Ужгородської уній. Прийняття уній було викликане загостренням класової боротьби. Саме останнє штовхнуло деяких українських феодалів на запровадження уній. «Намагаючись урятувати своє привілейоване становище, – пише О. Уткін, – феодали і верхівка православного духовенства у боротьбі проти трудящих шукали тісного класового союзу з польсько-литовською шляхтою і угорськими феодалами» [2].

Захищаючи інтереси експлуататорів, унія нехтувала інтересами народу. В умовах гострої класової боротьби, стверджують прихильники даної концепції, частка українського православного духовенства, поміщиків із Галичини потай від мас звернулися до короля Польщі з грамотою, у якій погоджувалися на церковну унію і висували умови надання їм інших прав та привілеїв, якими користувалося католицьке духовенство. Король Сигизмунд III у 1585 році видав універсал про приєднання православної церкви до католицької, що й узаконив папа Климентій VIII. Останній дозволив проводити уніатські богослужіння за православним обрядом. Він же просив короля урівняти в правах уніатське духовенство з католицьким, а уніатським єпископам і митрополитові надати чин сенатора, що мало викликати до них більшу повагу народу, сприяти зміцненню коріння унії. 6-8 жовтня 1596 року відбувся Брестський (Берестейський) собор, на якому за активної участі таємно висвячених католицькими ієрархами єпископів-уніатів прихильники Ватикану з

числа вищого православного духовенства офіційно проголосили створення греко-католицької церкви і присягнули на вірність папі Римському.

Одночасно у Бресті відбувся православний собор, проведений противниками унії. Він засудив організаторів уніатського собору, відлучив їх від православ'я. Постанови його затвердив Константинопольський патріарх, тоді як останнього – польський король. Із того часу православні оцінюють Берестейський собор як неканонічний, оскільки унія готувалася єпископами-зрадниками і проголошувалася насильно, на соборі не було рядового духовенства і мирян. Більшість його учасників становили поляки-католики, які не мали права втручатися у справи православної церкви.

Своєрідно трактує О. Уткін утворення унії на Закарпатті. На його думку, у новій церкві Ватикан і угорські феодали вбачали взаємні вигоди. Поширення в регіоні православ'я влада Габсбургів не визнавала, розглядаючи прагнення трудящих до православної церкви як зраду інтересів держави і спробу возз'єднання з Росією. Оскільки українське населення імперії не сприймало ні католицизму, ні протестантизму, поширених тут, то органи влади спільно з Ватиканом розпочали наступ на русинів Закарпаття, намагаючись окатоличити їх і тим самим відмежувати від Росії та України. Інтереси і мета Австро-Угорської імперії Габсбургів і Ватикану тут повністю збігалися. Закарпатську унію запровадили в 1646 році такими самими підступними методами, як і Берестейську [3].

Після тривалої боротьби вона була поширена на всю територію Закарпаття, Словаччину, землі Угорщини та Румунії, де мешкали українці.

К. Дмитрук поряд із соціально-економічними та політичними факторами, що зумовили насильне запровадження унії, виділяє релігійно-церковні. Він підкреслює, що православній церкві, яку шматували внутрішні суперечності, протистояла організована і суворо централізована римо-католицька церква в Речі Посполитій, що була привілейованою, державною. Після розгрому реформаторського руху вона знаходилася в zenіті своєї могутності. На українських, білоруських, литовських землях паралельно з православними приходами і єпархіями зводилися багатші католицькі кафедри. Одночасно польські власті насильно перетворювали православні храми в католицькі. Швидко збільшувалася кількість єзуїтських колегій, резиденцій, місій, шкіл.

На початок XVII ст. єзуїтські опорні пункти в Україні й Білорусі розміщалися більше ніж у 30 містах та містечках. Вони були укомплектовані досвідченими, висококваліфікованими кадрами, котрі мали відповідну підготовку для місіонерської роботи на європейському Сході. Єзуїтські місіонери вміло входили в довір'я до правлячої верхівки, налагоджували зв'язки з купцями, керівниками цехів, грамотними людьми, пропонували безкоштовно навчати дітей. Усе це використовувалося для пропаганди та наступного залучення православних у католицьку віру. Таким чином, підсумовує К. Дмитрук, максимально використовуючи сприятливу обстановку, єзуїти приступили до безпосереднього здійснення власних планів. Наприкінці XVI ст. вони зосередили основні зусилля на дискредитації російського православ'я, його відсталості, обмеженості, вихваляючи водночас переваги католицької церкви, її вселенського характеру, пануючого становища у західноєвропейських монархіях, високого культурного рівня латинського духовенства тощо. Все це мусило переконати православний клір,

українську та білоруську аристократію в тому, що єдиний вихід із «духовного тупика», у якому опинилося православ'я у Польщі, – це приєднатися до римо-католицької церкви [4].

До того ж розпутне, розкішне життя католицького духовенства викликало заздрощі й бажання здобути такі ж самі привілеї, а це можна було зробити, прийнявши унію.

Радянські автори приділили значну увагу аналізу історії уніатства, однозначно трактуючи її як історію зради інтересів українського народу. Згідно з їх концепцією, політика польських, угорських та австрійських феодалів після прийняття уній вела до посилення соціального і релігійно-національного гніту в Україні.

У відповідь на посилення національного та релігійного утисків спалахнули козацько-селянські повстання. У період визвольної війни 1648-1654 рр. народні маси завдали уніатству відчутного удару. Ліквідація уніатської церкви була однією з вимог учасників визвольних змагань проти місцевих та іноземних поневолювань трудящих протягом XVII ст.

За цих умов різні класи і стани українського народу на посилення соціального й релігійно-національного гніту реагували по-різному. Так, православне духовенство і феодали, які прийняли унію, зміцнили своє привілейоване становище, усіляко підтримували політику Ватикану, королівської Польщі та Угорщини. Українські поміщики, вище православне духовенство спільно з польськими магнатами, єзуїтами нещадно експлуатували народні маси, спільними зусиллями душили їх стихійний протест та невдоволення. Дрібні поміщики, шляхта, більшість рядового духовенства переслідували свої вузькостанові інтереси, їх національно-релігійні домагання в основному пов'язувалися з різними формами і методами легальної боротьби. Лише низи українського суспільства спрямовували свій протест проти релігійної і класової експлуатації.

У радянській літературі своєрідно трактується процес ліквідації уніатської церкви в Україні за часів царської Росії. Як відомо, у XVIII ст., після трьох розділів, Польща перестала існувати як самостійна держава. Більшість земель Правобережної України приєднали до Лівобережжя, і вони стали складовою частиною Російської імперії. О. Уткін пише, що під тиском віруючих більшість уніатських приходів і монастирів було ліквідовано. Залишки уніатського духовенства в Росії, зібравшись у 1839 році у Полоцьку, виявили бажання приєднатися до православ'я. У 1875 році ліквідовано уніатські церковні громади на Холмщині, духовенство й віруючі перейшли в юрисдикцію РПЦ [5].

Уніатська церква продовжувала існувати лише на території Галичини та Закарпаття, де у 80-х роках XIX ст. вона опинилася в лабетах жорстокої кризи. Достатньо сказати, що в Галичині залишилося лише два єпископи, котрі до того ж не користувалися авторитетом ні в духовенства, ні у віруючих. Занепадом на цей час і орден василіан. Становище на краще змінилося лише після енергійних заходів, вжитих папою Левом XIII щодо реформування ордену василіан, який, відповідно до задуму, мав стати головною ідеологічною і політичною силою греко-католицької церкви, провідником експансіоністської політики Ватикану на Сході [6]. Процес відродження проходив під пильним оком ордену єзуїтів і передбачав фундаментальну підготовку ченців-василіан. Саме в цей час із орденем зв'язав

свою долю молодий граф Роман-Олександр Шептицький, який зіграв суттєву роль в історії греко-католицької церкви. Але про нього мова йтиме далі.

Третьою важливою проблемою, котру не обходив практично жоден радянський автор, є доказ реакційної позиції уніатського духовенства в його боротьбі проти революційного руху пролетаріату й селян. У тісному зв'язку з цим іде й нищівна критика глави греко-католицької церкви митрополита А.Шептицького. О.Уткін, наприклад, зазначає, що з появою марксизму ієрархи уніатства протиставили релігійне вчення ідеям наукового соціалізму. На підтвердження сказаного він наводить слова, сказані митрополитом А.Шептицьким: «Отже, не згадуючи людям нічого про радикалів і соціалістів, мусимо утверджувати їх у догмах науки Ісуса Христа, особливо в догмах, проти яких воює саме соціалізм». Керівництво греко-католицької церкви вбачало у духовенстві ініціаторів та ідейних натхненників реакції в її боротьбі проти революційного руху, вимагало від священників зображувати соціалізм «фальшивими ліками», «загрозою людству», стежити за настроями вірних. Єпископат церкви і рядове духовенство, маючи своїх агентів у різних організаціях, систематично інформували поліцію про революційні настрої. В антисоціалістичному напрямку обробляла свідомість трудящих клерикально-націоналістична преса та публіцистика. Видання 20-30-х років рясніють такими заголовками і рубриками: «Вісті з більшовицького раю», «В царстві сатани», «В царстві червоного ірода», «Під більшовицьким ярмом» тощо. У них начебто фальсифікувалася внутрішня та зовнішня політика СРСР, індустріалізація країни та колективізація сільського господарства зображувались як «воєнні приготування» з метою «знищення християнського світу» [7]. Греко-католицьке духовенство брало активну участь в організованій Ватиканом наклепницькій кампанії проти СРСР, закликаючи вірних до «хрестових походів проти безбожного комунізму», оббрівало теорію і практику наукового соціалізму, діяльність комуністичних партій. Проте в радянській літературі найбільше діставалося главі церкви митрополитові А.Шептицькому. Яких тільки оцінок не удостоювався архієрей! У яких гріхах не звинувачували його! З перлами Ярослава Галана читач, наприклад, зможе ознайомитися пізніше. В.Беляєв, критикуючи А.Шептицького, пише, що митрополит визнавав за краще бути «оксамитовим диктатором», розуміючи, що круті заходи проти народу, котрий не раз піднімався проти насильницької і швидкої латинізації зі зброєю в руках, можуть знов викликати народні хвилювання та прискорити революційні заворушення в Галичині. Гнучкі обережні дії щодо здійснення планів Ватикану здавалися диким лібералізмом А.Шептицького, його «симпатіями до православ'я», але він тільки сприяв зростанню авторитету митрополита [8].

Архієрею відмовляли в щирості будь-яких дій. Навіть його меценатство вважалося облудним.

На думку дослідників, митрополит А.Шептицький зібрав навколо себе команду одностайців, таких самих реакціонерів, як і він сам. Найближчими його помічниками були єпископи Г. Хомишин, Й. Коциловський, М. Чарнецький, Й. Сліпий, П. Гебей, О. Стойка, Т. Ромжа та ін. Для їх діяльності характерна ворожість щодо соціального прогресу, підтримка антиукраїнських сил, захист експлуататорського ладу.

Радянські автори приділили значну увагу аналізу участі греко-католицької церкви, її архієреїв та духовенства в Другій світовій війні. «Орієнтація на

антикомунізм і антирадянщину, – підкреслює С.Возняк, – привела врешті-решт уніатську церкву в обійми фашизму. В ідеології та практиці фашизму націоналістичним клерикалам імпував культ сили, необмеженої диктатури, і насамперед, непримиренність до комунізму. Альянс із фашизмом посилив антикомуністичну войовничість клерикалізму і привів уніатську церкву в роки Другої світової війни до відвертого співробітництва з німецько-фашистськими загарбниками, участі в злочинній діяльності гітлерівських окупантів і націоналістичних банд проти радянських людей, до морального впровадження терору, зрадництва, насильства» [9].

К. Дмитрук пише, що уніати з нетерпінням чекали нападу гітлерівської Німеччини на СРСР. Дзвонами і церковними хоругвами зустрічали загарбників отці-уніати й оунівські бандити. Протягом лише 1941 року духовенство Львова, Станіслава, Дрогобича, інших західноукраїнських міст і сіл проводило шумні богослужіння на честь Гітлера та його «славного воїнства», палко молилося за «перемогу вермахту над Москвою» [10].

У підтримці та співробітництві з окупантами звинуватили і митрополита Андрея Шептицького. 30 червня він вітав Акт відновлення Української державності, а 1 липня надіслав вітальну відозву німецькому вермахтові. 5 і 10 числа окупаційні газети опублікували його привітання. В одному з них, за 5 липня, наголошувалося: «Переможну німецьку армію, що вже зайняла майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за визволення від ворога. В цю важку історичну хвилину закликаю вас до вдячності Богові, вірності його церкві, послуху владі, усильної праці для добра батьківщини».

Усі, що почуваються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про партійні чвари, нехай працюють у єдності та згоді над відбудовою знищеного більшовиками нашого економічного і культурного життя. Тоді в Бозі надія, що на підвалинах солідарності і усильної праці всіх українців настане соборна Україна – не тільки як велике слово та ідея, а й як живий, життєздатний, здоровий, могутній державний організм, побудований жертвою життя одних і мурашиною працею, залізними зусиллями й трудами других» [11]. Таких звернень з-під пера митрополита вийшло чимало.

Радянська література охрестила архієрея митрополитом фашистського «дистрикту» (окупованої гітлерівцями Галичини. – В.П.). У відповідь на активну підтримку нацистів окупаційні власті його належним чином матеріально винагородили. Митрополиту повернули націоналізовані в 1939 році земельні угіддя. Верхівка уніатського духовенства отримувала грошові дотації із фашистської казни, додаткові продукти харчування тощо.

Проте найбільшим злочином митрополита Шептицького, згідно з усталеною точкою зору, була його участь у поповненні «гарматного м'яса» для фашистської армії з числа українців Галичини. Глава церкви спільно з буржуазно-націоналістичними лідерами неодноразово пропонували створити «галицькі військові підрозділи» у складі фашистської армії. Нарешті у квітні 1943 року Гітлер дав згоду на формування дивізії СС «Галичина».

Безпосередня участь у формуванні й мобілізації в есесівську дивізію капеланами уніатських священників та прийняття ними присяги на вірність Гітлеру – найганебніша сторінка в житті як митрополита А.Шептицького, так і уніатської церкви в цілому.

Таким чином, підсумовує більшість радянських дослідників, насильницький характер Брестської та Ужгородської уній, антинародна спрямованість діяльності греко-католицької церкви протягом 350-літньої історії, боротьба з революційним рухом, співробітництво з гітлерівцями в роки Великої Вітчизняної війни, постійні намагання населення Галичини та Закарпаття перейти в православну віру предків закономірно зумовили крах уніатства на скликаному за ініціативою самих віруючих мас Львівському соборі в 1946 році.

Для підтвердження реакційної суті уніатства в радянській літературі досить часто цитувалися Т. Шевченко, І. Франко, П. Грабовський, інші прогресивні українські письменники, діячі культури, науки, котрі гостро критикували різні аспекти діяльності греко-католицької церкви. Що можна сказати з цього приводу? На наш погляд, по-перше, не слід ідеалізувати історію УГКЦ. Як і інші конфесії, вона допускала у повсякденному житті чимало помилок, які використовувалися опонентами. По-друге, у тодішніх умовах церква володіла земельними угіддями, іншою власністю і, отже, використовувала найману працю. Причому, власність не обов'язково була наслідком пограбування церквою народу. Але при потребі духовенство можна звинуватити в експлуатації народних мас. Хоча таким самим експлуататором була РПЦ, римо-католицька церква, інші конфесії. Проте увага концентрувалася на УГКЦ. По-третє, окремі автори, будучи православними віруючими, безвірниками чи атеїстами, виступали проти уніатства з різних ідейних міркувань. По-четверте, радянська історіографія подекуди досить вільно, а то й упереджено тлумачила твори тих чи інших авторів.

Тому й не дивно, що з усталеною в радянській літературі точкою зору на греко-католицьку церкву погоджувалися далеко не всі. На Заході ще в перші повоєнні десятиліття з'явилися праці, що в СРСР оцінювалися як фальсифікаторські. Та, як показав час, головною їх цінністю були ідеї та положення, які нині підтверджуються матеріалами розсекречених вітчизняних архівів.

В Україні публікації з новою інтерпретацією подій читач побачив на початку та впродовж 90-х років [12]. Із того часу проблеми УГКЦ неодноразово обговорювалися на різних наукових конференціях, на сторінках багатьох видань. Але, очевидно, найкращим аргументом на користь греко-католицької церкви стало масове відродження храмів, урочистості, пов'язані із святкуванням 400-ліття Брестської унії, богослужіння за участю папи Івана Павла II під час його візиту в Україну влітку 2001 року.

Як же виглядає попередня історія УГКЦ у контексті сучасних підходів? Згубні для України наслідки монголо-татарського нашествия призвели до посилення Литви та Польщі, які намагаються оволодіти українськими землями. Поступово значна частина території підпадає під владу литовських князів. Руська православна церква фактично поділилася між Литовською та Московською державами, правителі яких претендують на підпорядкування митрополичої кафедри. Небажання двох держав мати єдиного архієрея призводить до розколу Київської митрополії та появи наприкінці 30-х років XV ст. двох архієреїв.

У 1448 році за вказівкою російського царя, без згоди Константинопольського патріарха, без участі українського та білоруського духовенства собор єпископів у Москві обрав митрополитом єпископа Іону, який останнім носив титул «Київський і всієї Русі». Наступники вже іменувалися митрополитами «Московськими і всієї

Русі». Цей рік вважається початком автокефалії Московської митрополії, яка згодом перебрала назву Російської православної церкви. Канонічно зазначену подію оформили тільки в 1589 році, коли обрали першого патріарха.

Становище православної церкви в польсько-литовській державі весь час погіршувалося. Хоча митрополія й називалася Київською чи Литовсько-Київською, але архієреї мешкали у Вільно (сучасний Вільнюс) або у Новоградку (сучасний райцентр у Гродненській області Білорусі). Ще поки литовські князі перебували під литовським впливом, а країна була православною, українцям можна було жити. Але після Кревської унії (1385 рік) литовський князь Ягайло прийняв католицизм. Розпочалося покатоличення країни, а за ним приниження та переслідування православних. Численні закони про віротерпимість, рівноправність віросповідань, «привілеї» православної церкви не виконувалися.

Київська (Литовсько-Київська) митрополія залишалася під юрисдикцією Константинопольського патріарха, хоча залежність була мінімальною: патріарх посилав благословення на поставленого митрополита та просив матеріальної допомоги. Сам патріарх після завоювання турками Константинополя у 1453 році також мав символічну владу.

Занепад Константинополя означав одночасно зникнення культурного осередку, з якого український народ протягом століть черпав культурні імпульси, духовну підтримку.

У наступний період православна церква в Україні повністю залежала від польських і литовських князів. У самій Литві зміцнював позиції католицизм. Із прийняттям Люблінської унії (1569 рік) Литва фактично втрачає самостійність.

Триває посилення переходу провідних верств українського народу на латинський обряд, частково у протестантизм. В Україні з'являються єзуїти.

Розлад церковного життя, криза православ'я викликали занепад національної культури, яка не могла конкурувати з польською, офіційною культурою, пристосованою до обставин культурного життя Польської держави. Адже за польською культурою стояла могутня, співзвучна їй латинсько-католицька культура, а за нею німецька, італійська, до яких відкривала шлях латинська мова в школах, латинська писемність. Українсько-візантійська культура не могла, за словами видатного історика М. Грушевського, конкурувати з польсько-латинською, західноєвропейською культурою.

Саме в цей час в українському православ'ї започатковується подія, яка зіграла суттєву роль не тільки в церковному житті, а й у всій історії України. Мова йде про Брестську (Берестейську) унію. Ми посилаємося на точку зору, котру відстоює відомий сучасний український дослідник П. Яроцький [13].

Головне запитання, яке постає при досліджуванні проблем Брестської унії, наступне: чому жменька православних ієрархів, зберігаючи православний обряд, зробила кроки в напрямі зближення з римо-католицькою церквою, розірвала всі канонічні відносини з Константинопольською патріархією, у складі якої перебувала від введення християнства в Київській Русі і підпорядковувалася Римському папі?

П. Яроцький виділяє три основні причини. По-перше, світський патронаж над православною церквою в Україні, особливо протягом XV ст. Королі роздавали чимало церковних посад, звань, пільг окремим людям, котрі мали певні заслуги

перед державою і королем, але не перед церквою. Ці особи не мали духовного покликання, не завжди розуміли й цінували церковну службу, обмежуючись лише матеріальними вигодами, які їм приносила служба на високій церковній посаді. Беручи приклад з королів, магнатів, князів, різні польські, литовські, українські магнати і шляхта теж зловживають правом патронажу над церквою у своїх маєтках і у сфері свого впливу. Внаслідок цього деморалізуються і розкладаються нижчі верстви духовенства.

Спостерігаючи згубні наслідки такого торгу, ініціатори і творці унії, хоч і самі були королівськими ставлениками, намагалися шляхом унії з Римом зрівняти у правах православну церкву з римо-католицькою, поклавши цим самим край втручання світських елементів, зокрема польської, литовської та української шляхти, у внутріцерковні справи.

Згоду на унію православні єпископи обґрунтували насамперед своїм незадоволенням кризовим станом Української церкви. Перше місце належить турботі про те, щоб унія зберегла за собою єпископські кафедри з усіма матеріальними вигодами, щоб митрополитові та єпископам були надані місця в сенаті та сеймі; щоб їх урівняли в усіх правах з католицькими ієрархами. Єпископи цілком підтримували право патронажу королем і нехтували при цьому стародавнім звичаєм соборності Української православної церкви.

По-друге, причиною, яка сприяла дезорганізації церковного життя в Україні, стало втручання церковних братств у внутріцерковні справи. Як відомо, вони були світськими громадсько-релігійними об'єднаннями, що мали чималі заслуги в розвитку освіти, культури, пробудженні й організації національного і державного життя в Україні. Одне по одному братства засновуються майже по всіх великих тодішніх містах – Львові, Рогатині, Городку, Бересті, Любліні, Вільно, Києві, Луцьку та багатьох інших. Їх визначає активна протидія латинізації та полонізації українців.

Зваживши на їх роль у житті народу, зокрема могутнього і добре організованого Львівського Успенського братства, східні патріархи надали їм права ставропігії, тобто безпосереднього підпорядкування патріархові. У 1586 році патріарх Антіохійський Іоаким, а в 1589 році патріарх Константинопольський Єремія II доручили братствам ще й нагляд за єпископами й духовенством. Таке втручання мирян у церковні справи, прагнення здійснювати контроль за церковною владою, як пишуть про це нинішні авторитети Української греко-католицької церкви, не тільки ображало і принижувало духовенство, а й спричиняло постійні конфлікти з окремими єпископами, особливо із Львівським єпископом Т. Балабаном. Намагання останніх звільнитися від опіки братчиків були марними. Тому вихід архієреї вбачали в союзі з Римом, де подібна підконтрольність ніколи не практикувалася.

По-третє, недбале в духовному плані, меркантильне ставлення до справ Української церкви з боку Константинопольського патріархату, під юрисдикцією якого вона перебувала. У цей час патріархи були фактично заручниками турецьких султанів, котрі спритно маніпулювали ними для здійснення своєї зовнішньої політики щодо України, Польщі, Росії. Особливо відчутними для Української церкви виявилися грошові побори.

Константинопольський патріарх не захищав Київську митрополію і від політичного тиску на Українську церкву з боку Москви, і від релігійного наступу з боку Польщі. Утворений у 1589 році могутній Московський патріархат став

претендувати на канонічну та юридичну підконтрольність йому Київської митрополії і залежних від неї єпархій у Польщі та Литві. Претензії Москви на роль «третього Риму» викликали тривожну реакцію серед православних ієрархів та світської шляхти в Україні.

Унія подавала надію на урівняння прав і привілеїв приниженої Української церкви з основною римо-католицькою церквою. Унія мала захистити Українську церкву від зазіхань «третього Риму», звільнити з-під опіки релігійного «другого Риму» (Константинополь) і повернути Українську церкву в лоно «першого Риму», котрий уособлював всемогутню Вселенську церкву.

Охарактеризований комплекс причин зумовив підписання в 1596 році у Бресті унії православної церкви в Україні з католицизмом. У документі зазначалося, зокрема, що в усі часи патріархи зверталися до Риму «в справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах і у відкликах». Усі вони визнавали першість, зверхність престолу св. Петра, його владу над усіма єпископами. Незважаючи на численні відступи, щоразу знову з'єднувалися з Римом, поверталися до послугу йому. Востаннє це трапилося на Флорентійському соборі, на якому був присутнім митрополит Київський і всієї Русі Ісидор. Він «приніс це з'єднання царгородського патріарха і всіх церков східного обряду, які до нього належали, у ці руські країни і в цій послугі й зверхності Римської церкви їх утвердив. Тому-то і польські королі, і великі князі литовські, а особливо король польський і угорський Володислав та інші володарі, дали духовенству грецького та руського обряду привілеї і всі сеймові вольності, що їх уживають римські католицькі церкви, – такі і їм були дані.

А коли царгородські патріархи знову відступили від того церковного об'єднання, то за той свій гріх відступання і розірвання церковної єдності попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшив і лихих учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси – і багато закралося огидного святокупства і поширилися єресі, які майже всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви і пошкоджуючи Божу славу». Тому, не бажаючи бути учасниками подальшого приниження церкви, архієреї підписали угоду, внаслідок якої утворилася сучасна УГКЦ [14]. Усі 33 пункти Берестейського порозуміння розглянули і схвалили церква та державна влада. Перші 11 пунктів мали передусім церковно-богословський та ієрархічний характер. Вони стосувалися справ віри, святих таїнств, церковного правопорядку. 12 наступних мали здебільшого церковно-громадський характер. Ще 10 охоплювали сукупність питань, що входили раніше в компетенцію українського та білоруського духовенства [15].

Причини підписання угоди в Бресті, як бачимо, глибші й переконливіші, ніж ті, що протягом десятиліть нав'язувала радянська історіографія, вдаючись, як правило, до одного прийому: розмовами про спосіб утвердження унії та боротьбу з нею підмінили з'ясуванням того, що ж дала українському народові унія. Щоправда, прихильники уніатства нерідко, навпаки, проминають насильства, пов'язані з утвердженням унії, й акцентують увагу виключно на позитивному, розглядаючи її як фактор української історії [16].

Зазначимо, що польський уряд унію офіційно визнав. Російську православну церкву на українських і білоруських землях, які входили до Речі Посполитої, він практично поставив поза законом. На початку XVII ст. вона мала лише одного єпископа. Виникла реальна загроза втрати ієрархії.

Метою нашої роботи не є детальний аналіз розвитку уніатської церкви. Укажемо лише, що недоліком публікацій багатьох радянських авторів було акцентування уваги в площині класового або антиросійського чи антирадянського підходів. Між тим греко-католики проживали на території Австро-Угорщини, Польщі, Росії, де власті ставилися до них у різний час не однаково, керуючись певними політичними інтересами. Так, панівні кола Речі Посполитої, котрі спочатку «сприяли поширенню і утвердженню унії, самі не вірили в її релігійну цінність і церковну самостійність. Вони намагалися використати унію як своєрідний стан, свого роду чистилище для православних, щоб таким чином легше перевести їх у католицизм. У Львівській, Галицькій, Кам'янець-Подільській уніатських єпархіях, у західній частині Волині уніатське духовенство зневажається так само, як православне духовенство і віруючі в Київському, Брест-Литовському, Мінському воєводствах» [17].

Австрійська влада після поділів Польщі, намагаючись ослабити польський вплив у Галичині і протиставити йому місцеве, здебільшого українське, населення, безмежну сваволлю польської шляхти втиснула в жорстокі рамки австрійських законів. Звичайно, цісарі Австро-Угорської імперії ніякою благодійністю щодо українців не займалися, а керувалися відомим принципом Макіавеллі «Поділяй і володарюй».

Вони в основу своєї політики поклали тверезий, політичний розрахунок. На щастя, на цей раз його реалізація сприяла виникненню умов для національного відродження українців.

Стали винятком дикунські знущання над «хлопом». Було ліквідовано значну частину польських монастирів, їх землі конфісковано і створено так званий релігійний фонд. Греко-католицька церква одержала рівні права з римо-католицькою. Духовенство отримало реальне правове й матеріальне забезпечення, доступ до освіти. Оскільки «в уніатському середовищі шляхти та інтелігенції фактично не було, бо шляхетське панування зводилось до того, щоб в українському народі був лише «хлоп» та «поп», то весь тягар національного відродження впав на плечі греко-католицького духовенства. І хоч з натугою, та все ж уніатська церква відродила український народ національно» [18].

Поступово, особливо починаючи з другої половини XIX ст., греко-католицька церква інтегрувалася в галицьке суспільство, стала сприйматися ним як національна церква українців, серед уніатського духовенства з'являються освічені й енергійні особистості, які дбали не лише про інтереси церкви, а й про розвиток національної освіти, культури. Сьогодні варто сказати, що в 1783 році відкривається українськомовна греко-католицька Львівська духовна семінарія, яка стала початком і центром національного відродження краю. Наступного року відкривається Львівський університет, у якому за участю митрополита Ангеловича з'являються студії з богослов'я та філософії, у яких викладання велося українською мовою. Священик І.Могилянський засновує перше в Галичині культурно-освітнє товариство. У 1816 році митрополит М.Левицький утворив «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основах християнської релігії». У 1817, 1821 та 1836 рр. він же видає матеріали «в обороні державного управління і самостійності української мови». Приклади можна продовжувати.

Особливу роль український церковний рух зіграв під час «весни народів» 1848 року, коли галичани виступили на боці австрійської влади. Галицькі полки придушили польське повстання у Львові, допомагали урядові стабілізувати політичну обстановку у Відні, спільно з російськими військами розгромили повстання угорців у 1849 році. «Те, що видається таким загадковим і контрреволюційним тепер, – слушно пише В.Іванишин, – тоді було самозрозумілим, усяке послаблення Австрії вело до посилення в Галичині польського шовінізму, яким галичани були ситі по горло. Тому, рятуючи Австрію, вони рятували себе. Не греко-католицьке духовенство викликало цей рух народу, але воно знайшло в собі мудрість і мужність очолити його» [19].

Отже, до історії уніатської церкви слід підходити з діалектичних позицій, розглядаючи її в контексті складних політичних процесів того часу. Що ж стосується становища православної і уніатської церков протягом XVII-XVIII ст. у тій частині України, яка відійшла до складу царської Росії, то досить влучну оцінку йому дав П.Яроцький. Уроки історії української церкви після Берестейського собору свідчать, що існує певна зловісна закономірність і те, що довелося сповна витерпіти, пережити православним, не меншою мірою вистраждали, відчули на собі й греко-католики. У XVII ст. православна церква без ієрархії веде боротьбу за її відновлення, легалізацію, ієрархічне двовладдя, міжконфесійна боротьба в польському сеймі, кривава боротьба за панування церков у парафіях, козацькі війни з вимогою ліквідації унії в Україні тощо. У XVIII ст. православний цар Петро I жорстоко розправляється з василіанами (уніатами); конфедерати ведуть наступ з метою насадження католицизму в Україні; Коліївщина, яка залишила після себе мартирологію «уніатських мучеників» в Умані, Білій Церкві, інших містах і селах України; антиуніатська політика більшості російських царів після розділів Польщі і поступове знищення греко-католицької церкви в Росії.

За часів польсько-литовського панування соціальне нерівноправ'я доповнювалося й релігійним. Православ'я виступало духовним чинником національної самосвідомості українців. Тому боротьба за національне самозбереження була боротьбою за збереження православ'я і навпаки. Але при цьому не слід забувати, що частина тих самих простих українців сповідувала уніатство. За відсутності свободи совісті або бодай віротерпимості (підкреслено нами. – В.П.) у тодішньому суспільстві проблеми церковного життя, міжконфесійних стосунків, звичайно, вирішувалися з позиції сили. Один народ опинявся по різні сторони барикад. У цьому його трагедія, яка продовжується і в наші дні.

У середині XIX ст. у Галичині з'являється ще один засіб боротьби з українським відродженням і греко-католицькою церквою. В.Іванишин зазначає, що після 1848 року тут виявляється найзагадковіший феномен у галицькому житті того часу, організація, яка не тільки агітує галичан повернутися до віри предків, – православ'я, але й переконує їх, що галицькі українці насправді росіяни, і їх мова і культура – російські, а тому необхідно боротися, щоб жити під батьківською опікою православного російського царя. І це при тому, що в Австро-Угорщині цензура перевіряла буквально кожне українське слово на можливу наявність у ньому крамол сепаратизму. Мовчали й австрійські власті. Йдеться про москвофільство, яке сформувалося після 1848 року у середовищі «новоросів» з галицького духовенства. «Активізація почалася десь у 50-х роках, – пише В.Іванишин, –

коли новітні «росіяни» в Галичині «зненацька» відчули себе повпредами російського царизму і Російської православної церкви. У них раптом звідкись взялися фактично необмежені фінансові можливості, вони масовими тиражами видають «язичієм» і російською мовою літературу різних верств населення і безплатно поширюють її по цілому краю, надають матеріальну допомогу малоїмущим гімназістам і студентам, які поділяють ідеї москвофільства, а на відмовників організують політичні доноси» [20].

Москвофільство значно ослаблювало українські позиції. Чому ж тоді мовчала влада, яка загалом позитивно ставилася до національних домагань галичан. Уся справа в тому, що діяльність москвофілів надійно прикривалася перед урядом з Відня місцевими чиновниками, здебільшого польськими шовіністами, оскільки вона ослаблювала їх головного противника – греко-католицьку церкву. Припинилася москвофільсько-польська ідилія лише в 1914 році, коли віденські власті заарештували у прифронтовій Галичині найбільш активних москвофілів. То ж чи займала винятково антинародну позицію уніатська церква протягом її тривалої історії, як про це твердила радянська історіографія? Як мусив вести себе за подібної ситуації не тільки пересічний віруючий, а навіть досить високоосвічений священник чи єпископ? Запитань більше, ніж чітких відповідей.

У контексті нових підходів до оцінки історичних явищ потребують уточнення деякі факти із життя греко-католицької церкви. Йдеться насамперед про об'єктивність звинувачень УГКЦ у прислужництві фашистам у роки Великої Вітчизняної війни та про переоцінку діяльності митрополита А.Шептицького.

Почнемо з того, що вкажемо на незрозумілу байдужість радянських авторів до проблем греко-католицької церкви в період із вересня 1939 року по червень 1941 року. Без такого аналізу діяльності конфесії картина релігійного життя в довоєнній Україні буде далеко не повною.

Розгромивши церкву на основній території республіки, сталінський режим зустрівся на теренах Західної України із високоорганізованим релігійним життям. Окрім православної церкви, у регіоні проживали 2 млн. римо-католиків, 800 тис. іудеїв, представники інших конфесій. Але найбільший головний біль у радянських керівників викликала авторитетна в Галичині греко-католицька церква, яка напередодні війни мала 3040 парафій, майже 4,3 млн. віруючих, 4400 каплиць, 5 єпархій.

Із такою силою владі слід було рахуватися. О.Лисенко пише, що УГКЦ, «ставши генератором національної свідомості місцевого населення, мала досвід протистояння, протидії асиміляторській політиці польського уряду. Глава уніатів митрополит А.Шептицький, який так і не присягнув польським властям, залишався послідовним поборником прав своєї пастви і після входження Західної України до складу УРСР» [21].

Дійсно, попри облудливі твердження окремих радянських авторів, митрополит А.Шептицький постійно відстоював інтереси вірних одразу після підписання мирного договору, за яким Галичина опинилася в складі Польщі, у 1928 році архієрей заснував Богословську академію у Львові – єдину вищу українську школу в регіоні. Він власною діяльністю примушував польські власті прислуховуватися до його голосу. Тому, очевидно, не випадково польський уряд до останніх днів виділяв матеріальні субсидії греко-католицькій церкві, намагаючись зробити її співником.

Отож, конфлікт між УГКЦ та владою після вересня 1939 року був, власне, неминучим. Проголосивши радянську владу, сталінська бюрократія почала впроваджувати усталені вже форми управління державою, духовним життям. Стосовно релігійних об'єднань це означало непомірні податки з громад та духовенства, їх усебічні утиски, а то й репресії. І хоча на основній території республіки тиск на церкву дещо послабився, новоприєднаним областям його треба було пережити. Уже наприкінці 1939 року митрополит А.Шептицький писав: «Усі розпорядження, що приходять від совєтської влади, є цілеспрямовані тільки на те, щоб нас упокорити, пригнобити та знищити... Наїхала на нас з Києва і Москви ціла юрма урядовців, канцеляристів та уповноважених, які самі не знають, що мають робити і втручаються до всього. Кожен урядовець секвеструє, що тільки може й усім і всюди грозить карою смерті... Всі монастирі розпущено, а монастирські добра забрано. Покасовано теж всі церковні школи і сиротинці, релігійні установи і організації разом з їхнім майном. Вже почали відбирати маєтки навіть від селян. І нема жодних суддів, адвокатів чи якоїсь правної установи, нема жодної оборони... По урядах правує безправ'я, безголов'я й повне замішання. На кожному кроці відчувається більшовицька злоба, ненависть до релігії і священників, і взагалі вороже виставлення влади до місцевого українського населення... Число арештів з дня на день зростає, навіть по селах, і ніхто не знає про долю в'язнів, яким заборонено нести всяку поміч... Більшовики чваняться, мовляв, прийшли «спасити і визволити Україну», а на ділі вони всякими способами намагаються її тільки поневолити й руйнувати. Ось так вони грають комедію «визволителів і спасителів» [22].

Наділений непересічними людськими якостями, громадською мужністю, митрополит, захищаючи УГКЦ від грабежу, не побоявся звернутися навіть до секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова. У листі від 3 вересня 1940 року він виступив на захист селян і духовенства від надмірного оподаткування. За розпорядженням партійного керівника влада на деякий час зменшила оподаткування духовенства і парафій [23].

11 квітня 1941 року митрополит протестував проти насильницької колективізації, яку характеризував новим кріпацтвом, багато гіршим від усього того, що про кріпацькі часи розповідає історія.

УГКЦ різко осудила радянську антирелігійну кампанію. Навесні 1940 року по церковній мережі розійшлися послання митрополита «До народа і про безбожництво», «До духовенства», «Про безбожників і з'єднання Церков». Початком першого були грізні слова Псалма: «Рече безумен в серці своїм: "Нема Бога". Архієрей затаврував войовничих безвірників слугами проклятого диявола. Бичуючи безвірництво, ієрарх вважав заляканих більшовиками людей, які декларували свій атеїзм, бідними, засліпленими, недужими братами і благав молитися за їх навернення. Митрополит готував духовенство і паству до активного опору насильному безвірництву. 28 березня 1940 року він надіслав протест у Львівський обласний відділ народної освіти проти примусової пропаганди атеїзму в школі.

Митрополит А.Шептицький був вірним сином своєї церкви, залишаючись водночас і апостолом українського християнського єкуменізму, під яким розумів єдиний засіб оздоровлення духовного стану українського народу та примирення, зближення церков, а не їх унію. Не даремно його підтримував інший видатний церковний діяч-православний митрополит Іларіон (Огієнко). Тому митрополит

А.Шептицький сміливо став на захист скривджених православних братів у Польщі, засудивши протиправні дії уряду. 2 серпня 1938 року митрополит звертається з пастирським посланням у справі переслідування православної церкви на Холмщині: «...Події останніх місяців... змушують мене прилюдно стати в обороні переслідуваних наших братів, не з'єдинених православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся... Коло ста церков розібрано і розвалено. Многі замкнено. Деякі спалено...Православна Церква покрита жалобою... Населення Холмщини зранене у найсвятіших і найблагородніших почуваннях...

Ми боляче мусимо відчувати всі терпіння наших братів, а антихристиянські поступки мусимо пам'ятати.

Мусимо запротестувати проти намагання кинути понуру тінь підозріння, що боротьбу з Православною Церквою апробує Апостольська Столиця».

Лист глави УГКЦ конфіскувала польська поліція. Але його опублікувала українська преса Буковини та Франції. Він став відомим і в Україні, цілому світі. А.Шептицький, не обмежившись пастирським листом, вів жваве листування з римською курією. Завдяки митрополиту і під тиском Риму протиправославну акцію в Польщі припинили.

Працюючи за різних політичних режимів (Австро-Угорщина, Польща, Радянський Союз), він ішов на розумні компроміси, не відступаючи, проте, від головної мети, і зумів успішно провести церковний корабель через підводні рифи. Хоча за одну акцію митрополитові добре дісталось від радянських дослідників, котрі звинуватили архієрея в експансіоністських претензіях. Йдеться про те, що після входження Галичини до складу УРСР, у повній відповідності з Конституціями СРСР та Української РСР, коли з'явилася надія для довгожданої унійної праці на території всієї країни, митрополит утворив 9 жовтня 1939 року 4 екзархати на території СРСР: перший на чолі з єпископом М. Чарнецьким охоплював Волинь, Підляшшя, Полісся і Холмщину; другий, очолюваний о. К. Неманцевичем, – Білорусію; третій під керівництвом о. К. Шептицького – Росію й Сибір; четвертий на чолі з архієпископом Й. Сліпим – Україну. Подібна практика мала місце і в інших конфесіях, у тому числі і РПЦ. Проте осудили лише главу УГКЦ.

17 квітня 1940 року архієрей повідомив про намір звернутися до Уряду СРСР з проханням вести душпастирську роботу серед переселенців. На той час за межі краю депортували понад 2 млн. чол.

2 травня 1940 року митрополит скликав Архієрейський собор ГКЦ, який став постійно діючим органом церкви для розробки стратегії і тактики в умовах тоталітаризму. Тоді УГКЦ дійшла висновку, що її об'єднання з православною церквою є кінцевою потребою українського народу, а об'єднання під егідою Вселенської церкви дасть справжню свободу їм обом, сприятиме розвитку релігійного і культурного життя при всіх політичних формах федерації, злуки чи союзу з іншими братами-слов'янами [24].

Зрозуміло, що реакція митрополита А.Шептицького була закономірною в умовах наступу радянської влади на конфесію після вересня 1939 року, оскільки вказівка М.Хрущова про оподаткування стала всього лише епізодом поміркованого ставлення чиновників до духовенства.

Загальна тенденція залишалася незмінною. Близько 40 українських священників ув'язнили і вивезли у східні райони. Ще майже 100, побоюючись переслідувань, не

наважились чекати останніх днів, залишили свої парафії та емігрували до окупованої фашистами Польщі, де теж жилося несолодко [25]. Сюди варто додати тисячі, якщо не десятки тисяч, безвинно репресованих віруючих, особливо з числа місцевої інтелігенції.

Митрополит А.Шептицький 7 листопада 1941 року так підсумовував період перебування УГКЦ за часів радянської влади: «Більшовицька займанщина, що тривала майже два роки, спричинила повну руїну нашого бідного і знедоленого народу. Число жертв, що їх вивезено, ув'язнено чи вбито, дуже велике. Тільки у моїй (Львівській) архієпархії їхнє число доходило до 200000. В моїй єпархії було вбито або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемишлянській – близько 20. Крім того, з моєї єпархії вивезено в Сибір 33 священники. Навіть прості селяни, яких не могли вивезти чи ув'язнити, сильно потерпіли внаслідок примусових робіт, конфіскації майна, надмірних податків та постійного контролю поліції, що на кожному кроці, де тільки могла, знущалася з безборонного народу. В кількох випадках цілі села були переселені з одного місця на інше. Та за всі ці переслідування й жертви Бог винагородив наш народ небувалим відновленням релігійного життя. Тепер церкви і сповідальниці завжди переповнені, а навіть між молоддю розбудилось завзяття боронити й зберігати свою віру. Так ото, з цього тяжкого допущу ми вийшли душевно очищені і підкріплені у святій вірі. І за це все нехай буде дяка Господареві!» [26]. Тож, назвемо речі своїми іменами, чимало вірних УГКЦ не були у захопленні від встановлення у краї радянської влади.

Декілька слів варто сказати і про самого митрополита Андрея Шептицького, хоча б заради того, щоб змити бруд, вилитий у радянській літературі на архієрея, котрий користувався і користується у віруючих надзвичайно високим авторитетом. Хто він насправді, митрополит А.Шептицький, доктор філософії, права і теології, що протягом 44 років вів корабель УГКЦ? Чи щиро і об'єктивно писав про свою місію на Землі: «Я дуже хотів би обтерти сльози з очей тих, які плачуть, потішити кожного, хто сумує, ... кожного, хто слабкий чи немічний, уздоровити кожного, хто хворий, просвітити кожного, хто темний! Я хотів би стати всім для усіх, щоби всіх спасти. Нехай нині умру, нехай у вічності не зазнаю щастя, нехай відлучений буду від Христа, аби лише Ви, браття мої по крові, були спасені!»

Нашадок старовинного шляхетського роду Роман-Марія-Олександр Шептицький народився 29 липня 1865 року в с. Прилбичі на Львівщині. Закінчивши у 1883 році гімназію і перебуваючи на військовій службі, цей надзвичайно працьовитий, інтелігентний та обдарований юнак слухає лекції на юридичному факультеті знаменитого Ягелонського університету. Запалення суглобів після важкої форми скарлатини і невиліковна хвороба ноги змусили його залишити військову службу. Молодий А.Шептицький вивчає право, філософію і теологію у Вроцлаві. 1886 року здобув ступінь доктора права, а через два роки в Ягелонському університеті – ступінь доктора теології. Згодом, після навчання у Відні та Мюнхені, став доктором філософії.

У переході А.Шептицького від католицизму до греко-католицької віри автори численних публікацій убачали підступи католицьких ієрархів, які мріяли з його допомогою духовно поневолити 160 мільйонів «грішних» душ руського Сходу. В одному з видань зазначалося, що обробка А.Шептицького велася довго, за всіма єзуїтськими правилами. Під час зустрічі 1886 року в апостольській столиці Ватикані

з папою він упав у стан екзальтації. Напучування єзуїтів здавалися йому вже власним надбанням і переконанням. Не вагаючись, граф А.Шептицький просить папу благословити його на служіння католицькій церкві, урочисто заявляє, що заради цього він з радістю перейде до уніатства і вступить до чернечого ордену василіан.

Переконалівішою і об'єктивнішою причиною переходу А.Шептицького до греко-католицької віри стала подорож 1887 року в Україну та його знайомство з такими відомими вченими, як В.Антонович та М.Грушевський. Зазначимо, що предки А.Шептицького по батьковій лінії були українцями.

Улітку наступного року, за батьковим благословенням на духовну кар'єру, він разом з братом Казимиром стає послушником монастиря василіан у Добромишлі. 1 липня 1888 року А.Шептицький отримує василіанську рясу і змінює хресне ім'я на духовне – Андрей (на честь апостола А. Первозванного).

За короткий час Андрей Шептицький пройшов усі ступені духовної кар'єри – від так званого новіціату (інституту попередньої підготовки й апробації претендентів на членство у католицькому чернечому ордені) через чернецтво до висвячення на священника у 1893 році. Невдовзі його призначають ігуменом Онуфріївського монастиря василіан у Львові. Одночасно професор Андрей викладає моральну і догматичну теологію в Христінопольському монастирі, започатковує видання журналу «Майстер Пресвятого Серця Ісусового».

17 вересня 1899 року папа Лев XIII призначає А. Шептицького станіславським єпископом. Тут він засновує греко-католицьку семінарію, передавши їй понад 4 тис. цінних книг із власної бібліотеки, пише листи до пастви, присвячені вихованню молоді, моральним засадам християнської родини, піклуванню про здоров'я. У Станіславі (нині Івано-Франківськ. – В.П.) формується головна мета його життя – створення на засадах християнської церкви соборної України, яка забезпечила б розквіт нації.

1900 року папа призначає 35-річного А.Шептицького митрополитом Галицьким і архієпископом Львівським. Його діяльність на тернистому шляху митрополичого служіння, несправедливо названого радянськими науковцями та публіцистами «шляхом ганьби і зради» (це спростовують хоча б видані в Україні у різний час збірники документів і матеріалів, які містять, як правило, негативну інформацію), була такою багатогранною і різноманітною, що важко виділити з неї якийсь один аспект. І все-таки чи не найголовнішим, на наш погляд, було прагнення А.Шептицького вивести греко-католицьку церкву на рівень нових, тогочасних вимог, подолання кризи, у якій вона опинилася наприкінці XIX ст., і перетворити її на чинник національного відродження і державотворення. Сюди органічно вліталася екуменічна та культурологічна діяльність, якій владика Андрей присвятив життя.

Утілення цієї місії наштовхнулося на труднощі і насамперед тому, що, з одного боку, частина українців ставилася до митрополита з упередженням – як до польського графа, чужинця, а з другого – курс, спрямований на відродження українського народу та його культури, досить прохолодно сприймався властями, особливо польськими.

А.Шептицький з головою поринув у церковні, світські й політичні справи, захищаючи інтереси національно пригноблених галичан. Для цього він використовував свій хист, авторитет, власні інтереси і щороку утримував 40 бідних

юнаків і дівчат, допомагаючи їм здобувати освіту, у Львові на власні кошти збудував середню школу, надавав матеріальну допомогу приватним школам. Заснував науковий інститут, пов'язаний із Львівською богословською академією. Чималу суму грошей пожертвував на академічний дім, який служив гуртожитком і бібліотекою для багатьох українських студентів.

Глава УГКЦ постійно цікавився молодіжними проблемами, опікувався молоддю. У жорстокі часи хаосу він прагнув виховувати її в дусі християнських чеснот. 6-7 травня 1933 року архієрей благословив молодих українців на тернисту дорогу боротьби за волю.

Митрополит був щедрим меценатом українського національного мистецтва, на якому добре розумівся. Лише Церковному музею (згодом національний музей) він передав у 1931 році колекцію із 9880 предметів. Серед них – рукописи XV-XVIII ст., стародруки, архівні матеріали XVI-XVIII ст., ікони, твори живопису та графіки, речі культового призначення.

А. Шептицький широко відомий і як політичний діяч. За словами митрополита, наведеними в одному з листів-роздумів, його переконання – це виклик для тих, хто вважає, що наш народ «завжди і постійно має комусь служити, а незалежність України належить заховати на вічну пам'ять до гробу. Але так не є, і так не буде – коліс історії повернути не можна. Йдуть тяжкі й страшні часи, не знаю, яку долю судив Господь цьому народові, що його пастирем призначив мене, але я свідомий відповідальності... Я ніколи не зречуся свого обов'язку, даного мені Богом, і до кінця днів своїх, кажучи словами псалмиста, здійснюватиму заповіт святого Павла – бути всім для усіх».

З 1901 по 1914 рік вірильний (без виборів) член Галицького сейму, а також посол і член Палати панів у Відні, А. Шептицький брав участь у різних політичних акціях, обстоюючи права простих галичан. Він доклав чимало зусиль до створення Західноукраїнської Народної Республіки, а після підписання Ризького мирного договору 1921 року, побував у низці країн Європи та Америки, де вів переговори про долю ЗУНР і надання фінансової допомоги для відбудови зруйнованої війною Галичини. За виступи проти насильницького приєднання Східної Галичини до Польщі митрополит 26 вересня 1923 року був заарештований.

Узагалі 20-30-ті роки XX ст. – досить складний період історії ГКЦ. Гостро стояло питання бути чи не бути самостійній греко-католицькій церкві з її православним обрядом. Греко-католицизм як самостійна течія у католицизмі все частіше звинувачувався в ересі, оскільки унія в планах польського католицизму не виправдала себе, не працювала для слави римо-католицької церкви, а стала українською церквою. «Саме через це уже на церковному терені греко-католики перестали спілкуватися з римо-католиками, – пише П. Яроцький, – росло відчуження, посилювалася ворожнеча між українцями і поляками. Ідея унії як об'єднання самостійних церков була остаточно похована. Більше того, вона перетворилася на свою протилежність як причина протистояння двох церков» [27].

У часі загострення міжрелігійної ворожнечі збіглося із посиленням терору населення, започаткованим на початку 30-х років і відомим під назвою «пацифікація». Ворожа акція передбачала полонізацію і латинізацію українців. Православним навчальним закладам (у тому числі й духовним семінаріям та богословському факультету Варшавського університету) було нав'язано державну мову. Розпочалося

знищення православних храмів. Лише у 1938 році на Холмщині та Підляшші припинили діяльність 115 церков.

Противник політичного терору А.Шептицький публічно виступив проти пацифікації, а восени 1930 року розпочав переговори з керівництвом Польщі про нормалізацію стосунків з українським населенням Галичини. Однак його зусилля виявилися марними. Відтоді між ним і польським урядом пролягла глибока прірва.

Митрополит знав про трагічні події 30-х років як в Україні, так і в СРСР. У цьому зв'язку особливо цікавим є пастирське послання до духовенства та віруючих від 3 серпня 1936 року, яке донедавна виставляли лише як доказ його антикомуністичних переконань. Зрештою, щоб з'ясувати істину, звернемось до самого послання: «Хто допомагає комуністам у їхній роботі, навіть суто політичній, зраджує церкву. Треба цю правду пам'ятати усім вірним і цілій українській суспільності, тим більше в наш час, коли комуністи, щоб збаламутити й одурити християн, вдають віруючих людей і святотатсько приступають до святих тайн, діставши такі накази з Москви... Хто допомагає комуністам у проведенні їхніх планів спільного, чи так званого народного фронту з соціалістами і радикалами, зраджує свій народ...».

Жоден із авторів, у тому числі й упорядники цитованого збірника документів і матеріалів «Правда про унію» (Львів, 1981), не коментували подальшого змісту послання, бо воно дає розгорнутий аналіз економічної та ідеологічної політики більшовицького режиму і злочинів, скоєних сталінщиною проти українського народу.

Настав час сказати і про діяльність митрополита в час Великої Вітчизняної війни. Тепер ми можемо зрозуміти справжні мотиви його позитивного ставлення до гітлерівців – репресії, голод, насильство над людиною, яких зазнавав народ Радянської України, після 17 вересня 1939 року відчувало на собі й населення західноукраїнських областей. Чи не тому початок війни Німеччини з СРСР давав А.Шептицькому надію на зміни до кращого?

Так, 1 липня 1941 року він благословив відродження Української держави, яку бачив правовою, цивілізованою державою, де пошановуються права усіх громадян, незалежно від національності, віросповідних, класових чи інших відмінностей [28]. Але архієрей зрозумів і визнав свою помилку в грудневому 1941 року листі «До духовництва».

І в часи фашистської окупації України митрополит не полишав надії на об'єднання церков, на успіх екуменічної ідеї. 30 грудня 1941 року владика звернувся з листом до православних архієреїв в Україні, у якому наголосив: «До досягнення наших національних ідеалів треба нам єдності... Безперечно, релігійна єдність була б могутнім товчком в досягненні національної єдності...Пишу це письмо, щоб витягнути руку до згоди і Ваші Преосвященства запросити до церковної єдності».

Митрополит бачив майбутнє Української церкви в єдиному Українському патріархаті, який об'єднає греко-католиків і православних, які в роки війни були розділеними на Українську автономну та Українську автокефальну церкви. Будучи скромним, ієрарх не прагнув чільного місця в об'єднаній церкві. «Ми, – наголошував митрополит, – греко-католики, не маємо такої волі старшувати і накидатися нашим братам, але навпаки. Ми готові навіть і з власною стратою їм підчинитися, так що і повна злука двох українських віросповідань виглядала би так, що радше треба б говорити про підчинення греко-католиків під владу київського патріарха. Очевидно,

до такого приєднання ми ставимо умову, щоб майбутній київський патріарх прийняв Вселенську віру, тобто православ'я перших сімох Вселенських соборів від X ст. до найновіших часів» [29]. Однак мудрий голос архієрея залишився голосом, не почутим через непорозуміння, ворожнечу між православними, між православними та греко-католиками. Та й окупаційні власті навіть думки не допускали про об'єднання та утворення помісної Української церкви.

Зрозумівши справжню суть фашизму, митрополит А.Шептицький у березні 1942 року в пастирському посланні засудив тих, хто вбиває людей і бере участь у знищенні євреїв. Митрополит піднімає голос протесту. В листах до Гімлера і папи Пія XII він викриває злочини окупантів, переконливо доводячи несумісність дій нової влади з принципами християнської моралі. «Після звільнення німецькою армією з-під більшовицького ярма, – наголошував архієрей у листі до папи Римського від 31 серпня 1942 року, – ми відчували певну полегшу, яка, однак, не тривала довше, ніж один чи два місяці. Поступово уряд впровадив направду незрозумілий режим терору і корупції, який з дня на день стає чим раз тяжчим і нестерпним. Нині весь край згідний щодо того, що німецька влада є злою, майже диявольською, і то в набагато більшому ступені, ніж більшовицька влада» [30].

Крім митрополита А.Шептицького, жоден із церковних діячів не наважився докоряти Гітлерові не вбивати євреїв. Збагнувши антигуманну суть фашизму, владика протиставив йому не лише слово Боже, а й конкретні справи – десятки євреїв було врятовано в підземеллях собору святого Юра у Львові, резиденції архієрея.

Окупанти не наважилися чіпати митрополита – цієї авторитетної в народі людини, арешт якої міг викликати в Галичині хвилю антифашистських виступів. 21 листопада 1942 року вийшло пастирське послання під назвою «Не вбивай», у якому А.Шептицький наголошував на деморалізаційному впливові заохочень до політичних убивств, а також засуджував залучення української поліції до репресивних акцій.

Тож чи справедливими й об'єктивними були звинувачення на його адресу у співробітництві з фашистами? Щоправда, в окремих листах і посланнях він закликав паству беззаперечно коритися і виконувати розпорядження німецьких властей. Але, очевидно, у такий спосіб митрополит, керуючись біблійним принципом «не убий», намагався зберегти життя цивільному населенню, насамперед жінкам, дітям й хворим людям, які найчастіше стають жертвами конфронтації. У всякому випадку таких звернень було не більш, ніж у православних архієреїв, зокрема Автономної церкви.

Як митрополит А.Шептицький, так і Львівська митрополія в цілому, спрямовували свої зусилля на збереження структури церкви, що в умовах фашистської окупації робити було вкрай складно. Ситуація вимагала брати до уваги таку засліплену у своєму фанатизмі силу, як фашизм. Сучасні дослідники зауважують, що значно менші злочини окупантів у Галичині порівняно із звірствами у Східній Україні, Росії, Білорусії головним чином зумовлені виваженою, далекоглядною політикою архієрея. У свою чергу, фашисти також мусили рахуватися з авторитетом глави церкви.

Разом з тим владика розумів, що і прихід радянських військ не принесе населенню ні безпеки, ні спокою, тому в своєму посланні 10 серпня 1943 року застерігав віруючих: «Пам'ятайте, що ніколи нічого корисного для свого народу

не досягнете через вчинки, противні Божому законові... Підтримуйте всюди суспільний порядок і про цей порядок так дбайте, якби ви за нього відповідали. Як це можливо, виконуйте покладені на вас обов'язки. Не противтеся жодному справедливому наказові влади... Пам'ятайте, що кожне заворушення в нашому краю на користь комуністам і може бути викликане радами чи їхніми агентами. А все, що корисне комуністам, може спричинити їхню перемогу». Важко сказати, на що сподівався важко хворий, прикутий до крісла, митрополит. Мабуть, ще вірив у можливість створення соборної України. В усякому разі знав, що відновлення радянської влади не принесе користі церкві.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що, на наш погляд, греко-католицька церква не була більш антинародною в класовому суспільстві, ніж Російська православна церква, римо-католицька чи будь-яка інша, а її прийняття – не наслідок змови групи зрадників із числа православних єпископів. Брестська унія зумовлена глибокими внутрішніми і зовнішніми факторами, найголовнішим із яких є гнітючий стан православної церкви в Україні в XVI ст. Світський патронат над церквою, неспроможність Константинопольського та інших східних патріархів оздоровити церковний організм, загроза латинізації та полонізації православного українського населення, політичний тиск Москви з її прагненнями стати «третім Римом» у східному християнстві вимагали пошуку шляхів виходу з кризи, реформування церкви. Православні єпископи, відомі світські діячі справедливо вбачали єдиний вихід у церковній унії із могутнім Римом.

Проте, як засвідчила історія, унія не виправдала себе, оскільки спричинила глибоку багатовікову релігійну кризу, котра позначилася на всій подальшій долі українського народу, викликала церковні та національні конфлікти. Хоча заради істини слід зазначити, що і в трагічному виявилися позитивні елементи, оскільки і православні, і уніати опинилися перед необхідністю дбати про піднесення освіти, культури, розбудови шкіл тощо.

Греко-католицька церква зазнала періодів як розквіту, так і занепаду. Але весь час вона була небажаною для іноземних правлячих структур, під владою яких перебувала Україна.

Виразно національний характер конфесії, інтеграція в українське суспільство викликали негативну реакцію у всіх поневолювачів українського народу. Після Берестейської унії греко-католицизм став традиційною, а згодом національною українською церквою [31]. Отже, до оцінки УГКЦ слід підходити з конкретно-історичних позицій. Із цих же позицій необхідно підходити і при оцінюванні фактів співробітництва УГКЦ з нацистами в роки війни. Серед греко-католиків були відкриті противники радянської влади, які підтримували фашистів. Частина духовенства в пошуках шляхів до створення незалежної України потрапила до тенет рейху. Так, усі 32 делегатури, створені в дистрикті «Галичина», у різний час очолювали уніатські священнослужителі.

Частина греко-католицького духовенства відіграла роль консолідуючого духовного елементу у створенні дивізії СС «Галичина». Про ці конкретні факти й варто говорити. На жаль, тривалий час звинувачували всю багатомільйонну конфесію.

Проведений аналіз знадобився, по-перше, щоб показати читачеві, вихованому в дусі негативного ставлення до греко-католицизму, безпідставність нищівної критики на адресу віри, котру сповідували і сповідують мільйони українців.

Безумовно, ми не втручалися в зміст богословських дискусій, які ведуться представниками інших конфесій з питань канонічності УГКЦ, її догматів тощо. По-друге, бодай коротке дослідження історії греко-католицької церкви було потрібне для критичного аналізу праць, у яких стверджується про закономірний розпад уніатства на Львівському соборі 1946 року. Що ж насправді відбувалося у церковному середовищі, у стосунках духовенства, архієреїв церкви з органами радянської влади після звільнення Галичини від фашистських окупантів? Спробуємо знайти об'єктивну відповідь у наступних розвідках, зробивши спочатку аналіз деяких процесів, що відбувалися в духовному житті краю протягом 30-40-х років XX ст. Йдеться перш за все про творчу спадщину Ярослава Галана та його роль у висвітленні життя УГКЦ, пап Римських, митрополита А.Шептицького тощо.

§ 2. Ярослав Галан і церква

За радянських часів вітчизняна преса, публіцистика були своєрідним лакмусовим папірцем тих чи інших подій. Памфлети і фейлетони Ярослава Галана не виняток. Їх можна охарактеризувати як важку артилерійську підготовку напередодні Львівського собору УГКЦ та сильний наступальний удар на завершальній стадії розгрому конфесії, коли потрібно було переконувати рядових віруючих у правильності акції органів влади. Така спрямованість творів Я.Галана викликала неоднозначність оцінок творчої спадщини письменника за його життя і після трагічного вбивства як радянськими авторами, так і опонентами.

Л.Новиченко чи не найпершим почав аналізувати сутність поглядів Я.Галана, зокрема на релігію та церкву. У статті «Могутня зброя народу», опублікованій у «Літературній газеті» через кілька днів після вбивства письменника, автор назвав його разом із О. Гаврилюком та С. Тудором письменником високої більшовицької ідейності та кришталевої духовної чистоти. Кращі представники революційної інтелігенції західних областей, кровно зв'язаної зі своїм народом, як зазначав він, вони віддали всі свої сили справі возз'єднання українських земель, справі соціалістичного будівництва і захисту Радянської Вітчизни.

Біль великої втрати, наголошує Л.Новиченко, заходить у серця при згадці про Я.Галана. Уся його літературна творчість була безперервною боротьбою проти українських і польських націоналістів, проти німецьких фашистів, проти ватиканської реакції. Я.Галан зв'язав своє творче життя з боротьбою народу за комунізм. Його статті, памфлети, фейлетони залишаться «видатними зразками радянської публіцистики, від його правдивого, гострого, безжального слова буквально шаленіла жовтоблакитна та чорносутанна мерзота вкупі зі своїми хазяями – німецькими, а потім американськими імперіалістами. Досить згадати хоча б уражаючий за своєю політичною і художньою силою памфлет Галана «На службі в сатани», присвячений огидній постаті ватажка «святого» легіону вбивць, шахраїв, шпигунів і комерсантів – папи Пія XII» [32].

Схвальну статтю про Я. Галана у цій же самій газеті надрукував у листопаді 1949 року Ю.Мельничук. 1951 року він видав першу узагальнюючу брошуру «Ярослав Галан», в якій зазначав, очевидно, під враженням злочинів, скоєних фашистами проти людства за роки їх перебування при владі та в час Другої світової війни, що письменник ще в 20-ті роки відчув «у своєму серці невгамовну

образу і лють до коронованого представника інтересів Бога (у текстах аналізованих нами радянських авторів термін «Бог» завжди вживався з малої літери. – В.П.) на землі – папи Римського, а також до всього очолюваного ним кодром католицьких алілуйників, які співали «многая літа» народженій імперіалізмом фашистській тварюці та благословляли її на страхотливі злочини. З пристрасстю більшовицького публіциста Ярослав Галан протягом чверті століття викривав махінації ватиканського блазня, котрий проповідуючи культ з'їдання власного Бога, замість традиційної чаші вина волів пити людську кров, яку щедро точили для нього фашистські упирі».

Не раз, за словами Ю.Мельничука, духовенство закликало Я.Галана припинити виступи проти Ватикану і католицької церкви, пропонуючи взаємн мовчання долари. Коли все це не принесло очікуваних результатів, папа відлучив революціонера від церкви. У відповідь «нищівним ляпасом пролунали слова письменника: «Плюю на папу!». І мстивий ватиканський спрут вирішив знищити свого супротивника, оголосивши це «волею Бога» [33].

Оцінюючи значення творчості Я.Галана, Ю.Мельничук наголошує, що памфлети письменника спрямовані проти папи Римського, католицької реакції та уніатства. Він відкриває перед читачем неопубліковану ганебну історію католицизму, який завжди був «виразником і вірним прислужником найгіршої, найпаскуднішої реакції. Католицька церква, в особі свого зверхника – папи Римського, заподадливо відрощувала крила німецькому й італійському фашизмові, переживала разом з ним його успіхи й невдачі, благословляла фашизм на всесвітній розбій».

Таке «вірне союзництво і лакейство католицької церкви не залишилося поза увагою американських імперіалістів, які обрали биті фашистські шляхи своїми магістралями для всесвітнього панування. Довгорічна гармонійна співпраця між нацистами і Ватиканом була тепер чудовою знахідкою для американської реакції» [34].

Подібний лайливий тон притаманний і монографії того ж Ю.Мельничука «Ярослав Галан», виданій у Львові в 1953 році. Не шкодуючи фарб, автор виключно у негативному плані змальовує не лише історію католицької церкви, а й сучасний стан церкви, вибираючи з творів Я.Галана найдошкульніші оцінки на адресу опонентів. «Письменник, – підкреслює Ю.Мельничук, – нещадно викриває Ватикан як центр світового мракобісся, черствого бізнесу, прикритого фіговим листком церковного церемоніалу».

Ярослав Галан викриває діяльність Ватикану, спрямовану проти миру і прогресу. Глибоко знаючи історію католицизму, докладно вивчивши значний фактичний матеріал, письменник, за словами Ю.Мельничука, показує злочинні дії Ватикану проти країн народної демократії, причому це дії не церковного, а світського, політичного характеру.

Своїми творами, спрямованими проти чорних сил Ватикану, – «цієї метрополії католицького гангстеризму, Ярослав Галан завдав нищівних ударів по табору імперіалістичної реакції. Він твердо вірив, що прогресивні сили світу на чолі з СРСР урятують людство від зазіхань розбійницького американо-англійського імперіалізму і войовничого католицизму».

Водночас, пише Ю.Мельничук, виступаючи проти папського Риму і католицизму, Я.Галан завжди робив поділ між чесними католиками і «купкою

«титолованих шарлатанів», як називав він реакційну запроданську верхівку католицької церкви, очолюваної Римським папою» [35].

Ю.Мельничук приділив достатньо уваги аналізу поглядів Я.Галана на Українську греко-католицьку церкву, або, як її зневажливо називали в радянській літературі, уніатську церкву. Вже його перша книга «Що таке унія», видана в 1947 році під псевдонімом Володимира Росовича, «була дуже сильним нищівним ударом по унії. Написана в популярній, доступній для найширших читачьких мас формі, ця праця Ярослава Галана має велике пізнавальне значення. Письменник висвітлює в ній питання підготовки і зародження унії, показує боротьбу українського народу проти войовничого католицизму і наступу Ватикану в тісній спілці з польськими магнатами і німецькими завоюниками на схід, для загарбання російських, українських та білоруських земель і поневолення трьох братніх народів» [36].

У монографії Ю.Мельничука простежується проросійська позиція, яку він чітко виокремлює у творчості Я.Галана, що, на нашу думку, зумовлювалося політичними реаліями того часу. Дісталось від автора і митрополитові А.Шептицькому, чия діяльність названа мерзенною, а сам він – останнім з уніатських коронованих могикан, який «яничарською люттям ненавидів український народ, вірно служив Римським папам і слухняно виконував волю Вільгельма II, Пілсудського і Гітлера». Я.Галан, за словами Ю.Мельничука, таврує ганьбою і всенародною ненавистю папський Рим і його уніатсько-єзуїтських ставлеників як лютих ворогів українського народу. Меценатство митрополита А.Шептицького було розраховане начебто на ефект, на те, щоб створити навколо себе ореол заступника і поборника української культури. Більше того, Ю.Мельничук виділяє ті публікації Я.Галана, у яких архієрей звинувачується в шпигунській діяльності. «Очевидно, – пише Ю.Мельничук, – що в шпигунських походах Шептицького виявилися його офіцерські та єзуїтські здібності. Митрополит, «князь церкви», взірець християнського благочестя, переодягається раптом комівояжером і з підробленим австрійською розвідкою паспортом їде в Росію як шпигун. Там він засновує уніатські осередки, готуючи ґрунт і умови для католицької експансії» [37].

Здається, що оцінки, дані Ю.Мельничуком поглядам Я.Галана на релігію, церкву, духовенство та архієреїв, надто емоційні, такі, що не завжди відповідали як історичній правді, так і реаліям недалекого минулого, стали класичними, оскільки фактично залишалися незмінними і в наступні роки та десятиліття.

Так, Д.Копиця у статті «Невгасима сила творця» наголошує, що памфлети Я.Галана, написані в 1945-1948 роках і широко розповсюджені серед трудящих західних областей, де уніатська церква мала найбільше своєї пастви, ставали могутньою зброєю пропаганди, допомагали малосвідомим віруючим побачити і зрозуміти справжнє обличчя уніатських єзуїтів. У лютий злобі і безсиллі «повернути хід історії єзуїтські упирі вдаються до свого єдиного, сотнями років випробуваного методу, таємного вбивства ненависних їм людей».

Та пройшли ті часи, коли дії єзуїтських убивць залишалися таємницею для широких мас народу. Зразу ж весь світ довідався, чиїх брудних рук це мерзенне діло. Радянський народ прокляв нелюдів і ще більше загострив свою пильність, а ім'я Ярослава Галана ввійшло в історію, як ім'я чесного і відданого борця за справу трудящих, що загинув на бойовому посту як воїн великої Радянської Батьківщини» [38].

Від Д.Копиці не відстає Б.Буряк, який, характеризуючи співпрацю Я.Галана з журналом «Вікна» на початку 30-х років, наголошує, що польські фашисти, українські буржуазні націоналісти і уніатська церква на чолі з митрополитом А.Шептицьким «у чорній змові готували божевільні плани війни проти Радянського Союзу. Я.Галан послідовно викривав ворожі дії цих агентів міжнародного імперіалізму; письменник показував неминучість краху табору реакції, з почуттям гордості розповідав про невпинне зростання могутності і добробуту радянського народу, про глибоку і щирю любов західноукраїнських трудящих до соціалістичної Вітчизни».

Уже тоді Я.Галан довів, що «греко-католицька церква і буржуазно-націоналістична зграя діяли за спільним планом, мали спільних хазяїв. У своїх гострих памфлетах і фейлетонах Я.Галан висміював маячливі плани «походу на Київ», що виношувались «святим Юром» та жовто-блакитною наволочкою, показував глибоко антинародний, контрреволюційний, одверто запроданський характер всієї діяльності цього зброду» [39].

У повоєнних памфлетах, на думку Б.Буряка, письменник глибше і ґрунтовніше висвітлює матеріали, зв'язані з католицькою кривавою акцією в Західній Україні. Зокрема, він розкриває «облудну роль Ватикану і митрополита Шептицького напередодні Другої світової війни, а також у роки війни (Великої Вітчизняної. – В.П.). Викриваючи страхітливі злочини творців третього рейху та їх прислужників – українських буржуазних націоналістів, він у своїй творчості завжди своєчасно порушував актуальні питання сучасності; не міг не показати хижацьких діянь папського Риму, в якому в роки війни дзвонили у всі дзвони і правились молебні за перемогу фашистських орд. Антиватиканські памфлети Я.Галана, які були підказані письменникові самим життям, відіграють і сьогодні надзвичайно велику роль у справі розвінчування реакційної суті католицизму» [40].

У середині 50-х років творчою спадщиною Я.Галана зацікавилися за межами України. 1955 року в Москві побачила світ монографія А.Єлкіна «Ярослав Галан. Очерк жизни и творчества», яка не відрізняється від творів попередніх авторів принциповістю основних оцінок письменником римо- і греко-католицької церков, їх духовенства та архієреїв, ролі конфесії у суспільно-політичному житті тощо. Єдине, що впадає в око, – це надмірне акцентування уваги читачів на тих аспектах у творчості Я.Галана, де йдеться про братерські зв'язки російського та українського народів, місце православної віри в житті західноукраїнських земель тощо. Утім, для більшої об'єктивності звернемося до самої монографії А.Єлкіна.

У ній автор, по-перше, зазначає, що любов юного Ярослава до Росії, яка з часом переросла в любов до радянського, а в дечому і до православного, прищепив батько, відомий своїм «русофільством», що хоча й не було революційним, однак виховувало любов до російської культури, розвивало інтерес до творчої спадщини класиків літератури. Очевидно, прихильність батька до Росії була далеко не безкорисливою, оскільки в роки світової війни після відступу російських військ у Галичині в червні 1915 року сім'я евакуювалася в Ростов за допомогою військової адміністрації, де отримувала матеріальну підтримку від Комітету допомоги жертвам війни. Погодьмося, що в умовах поразки вона навряд чи займалася б проблемами місцевих пересічних громадян.

Тема Жовтня 1917 року, Радянського Союзу у творчості Я.Галана протягом

30-х років, по-друге, з'явилася не випадково, а як безпосередній відгук на появу численних націоналістичних видань, що спотворювали зміст подій 1917 року, наступних соціалістичних перетворень та нав'язували думку про те, що вони чужі народові Галичини і зустрінуті ним вороже. «Питання про ставлення до Жовтня стало пробним каменем, – наголошує А.Єлкін, – на якому можна було безпомилково визначити класові інтереси націоналістичних партій. Тому закономірна увага Ярослава Галана до зазначеної теми. У боротьбі російського пролетаріату письменник брав ті приклади, за якими, на його думку, мав слідувати революційний рух Західної України і в першу чергу її молодий робітничий клас».

А.Єлкін, по-третє, приділив значну увагу аналізу поглядів Я.Галана на римо-греко-католицьку церкву, міцно зв'язавши релігійний та національний, вірніше, націоналістичний аспекти, не шкодуючи при цьому негативних оцінок. За його словами, одним із головних завдань Я.Галана вважав боротьбу з католицькою реакцією. Він волів писати про інше. Проте не міг мовчати, коли «святоюрський енклав (країна, відділена від свого політичного і адміністративного центру чужою територією. – В.П.) знову розпочинав благословляти бандерівське підпілля на вбивства з-за рогу».

Памфлети Я.Галана підривали і без того мізерний авторитет греко-католицької церкви в Західній Україні, хоча при цьому письменник ніколи не ототожнював рядових віруючих і священників, котрі прагнуть чесно служити своєму народові, виступають за мир, борються з «відверто реакційними діячами католицизму чи з верхівкою контрреволюційної прогітлерівської кліки митрополита Шептицького».

Позитивним у творчості Я.Галана, по-четверте, стверджує А.Єлкін, є глибокий, продуманий історизм. Використання історичного матеріалу письменник підпорядковує основному завданню: розкриттю з його допомогою проблем сьогодення, закономірностей класової боротьби. Визначивши роль реакційних церковників у минулому, Я.Галан розкриває їх сьогодинішнє політичне обличчя. Єзуїти начебто використовують у практиці багатий тисячолітній досвід роботи святої інквізиції. Без екскурсу в історію неможливо глибоко виявити ті методи, якими вони орудують у нинішніх умовах.

А.Єлкін пише, що Я.Галан творив у епоху імперіалізму, в епоху класової боротьби, що набула пайгостріших форм. Він був озброєний методом марксизму-ленінізму, що дозволило йому критикувати католицизм значно глибше, послідовніше, ніж це робили свого часу Т.Шевченко та І.Франко. Він показав класовий характер боротьби в суспільстві, чітко визначив класову сутність Ватикану та його місце в цій боротьбі. Я.Галан «не тільки картає войовничий католицизм, а й указує конкретні шляхи боротьби з ним, не лише завдає нищівної критики реакційному духовенству, але й розкриває історичну неминучість його швидкої смерті».

Заслуга Я.Галана, по-п'яте, у тому, що він розкрив справжнє обличчя «реакційних священнослужителів», за словами Я.Галана та А.Єлкіна, «рицарів біржі та католицизму». Кожному з них властиві індивідуальні риси: один краде через підставних осіб, інший займається темними махінаціями на біржі, третій спекулює зброєю. Проте всіх об'єднує одне: невгамовна спрага збагачення, служіння одному ідеалові – «жовтому дияволу». Особливо дісталось від Я.Галана греко-католицьким священникам, митрополитові А.Шептицькому.

Творчість Я.Галана цінна, на думку А.Єлкіна, по-шосте, ще й тим, що, гостро

критикуючи греко-католицьку церкву, письменник протиставляє їй православну та особливо виділяє заслуги борців із унією «за віру прадідів». Це було зв'язане із «завданням розвінчати пануючу уніатську релігію та підтримати рух мільйонів віруючих Західної України за розрив унії з Ватиканом та повернення в лоно православної церкви, яка завдяки історичним обставинам трьохсотрічної політичної боротьби в Галичині носила прогресивний характер у тому розумінні, що православ'я означало єднання з російським народом, а уніатство – розрив із ним» (але ж православні Галичини ніколи не входили добровільно до складу Російської православної церкви. – В.П.) [41].

Багато публікацій, у т.ч. і монографій, присвячених творчості Я.Галана, вийшло у світ протягом 60-х років. А.Кучер, наприклад, у спогадах про зустрічі з письменником у довоєнному Львові, в Саратові в період війни наголошує на антиватиканській налаштованості молодого Я.Галана, його неприязні до папи Римського, негативному ставленні до зв'язків греко-католицької церкви з фашистами та українськими націоналістами [42]. Хоча сам Я.Галан про це, фактично, не писав у зазначений період.

Часопис «Жовтень», орган Спілки письменників України, у започаткованій рубриці «Пост ім. Ярослава Галана» опублікував у одному з номерів спогади Б.Дудикевича, у яких йдеться про його листування з письменником. Автор згадує, що в січні 1944 року отримав листа від Я.Галана з проханням інформувати газету «Радянська Україна» «про боротьбу народу Галичини з польським гнітом і націоналістами, враховуючи кожноразове актуальне політичне становище». Про церкву, як бачимо, ні слова. Говорячи про життя Я.Галана у повоєнні роки, Б.Дудикевич також обходить увагою його погляди на релігію та церкву [43].

К.Млинченко виділяє у монографії «Зброєю полум'яного слова» антицерковну спрямованість Я.Галана-журналіста, що виявилось ще у довоєнний період. Так, у нарисі «Не верстовії, а вольнії, широкії...» письменник-публіцист, за словами К.Млинченка, гостро висміює церкву, її служителів, котрі стояли на заваді соціалістичних перетворень на селі, «розвінчує реакційну суть релігії, яка завжди захищала, освячувала і благословляла експлуатацію людини людиною, виступала проти всього передового, революційного. Свою сатиричну зброю він спрямовує проти архієпископа Твардовського, якого селяни добре знали, бо саме на землі, відібраній у нього, вони готувались організувати колгосп». До антирелігійної теми Я.Галан звертався й у творі «Хороший час», опублікованому в газеті «Вільна Україна» в одному з номерів за 1940 рік.

К.Млинченко зазначає, що і в роки воєнного лихоліття Я.Галан не полишає антирелігійної тематики. «Німецько-фашистські окупанти із шкури лізли, – пише автор, – щоб поширити на тимчасово окупованій території релігію. «Єпископами» і попами вони робили відданих Гітлеру українських буржуазних націоналістів – люців з петлюрівського кубельця, агентів колишньої дефензиви, а потім гестапо, для яких, за точним визначенням Я.Галана, «церковні врата були лише ворітьми для політичного бандитизму та наживи».

К.Млинченко, безумовно, не міг обійти увагою праці Я.Галана, спрямовані проти Ватикану, УГКЦ, її духовенства. Автор підкреслює, що Я.Галан, продовжуючи бойові традиції кращих українських і російських письменників-атеїстів, спираючись

на численні історичні факти, показує, що на варті «апостольського престолу» з самого початку його існування стояли всі смертні гріхи.

Чудовий майстер памфлету, цієї грізної, різкої зброї політичної боротьби, Я.Галан, на думку К.Млинченка, уміло розвінчує справжні мотиви «святої діяльності» католицького кліру, показує, що Ватикан є насамперед капіталістичною, фінансовою організацією. З численної маси фактів письменник відбирає найхарактерніші, найтипівіші, які без зайвих коментарів підтверджують його гнівні слова про те, що Ватикан для свого збагачення використовував найбрутальніші засоби.

Я.Галан нагадує читачам, що Ватикан першим серед держав визнав уряд Гітлера і уклав із ним угоду. Римський папа Пій XI вітав розбійницькі діла головорізів диктатора Муссоліні, коли Італія напала на Абіссінію. Він усіма силами підтримував кривавий заколот генерала Франко в Іспанії, похід німецького та італійського фашизму проти республіканського уряду цієї країни. Папа Пій XII сподівався, що руками фашистської Німеччини буде знищений Радянський Союз. Після Другої світової війни Ватикан установив «сердечні відносини» із США та Англією.

Твори, спрямовані проти греко-католицької церкви, продовжує К.Млинченко, майже цілком побудовані на історичних фактах. Публіцист документально доводить, що «ватиканські мракобіси, намагаючись нав'язати українському народові католицизм, використовували для здійснення своєї мети найбрудніші методи, наймерзенніших людей, найагресивніші держави». Такими були «польська, ультракатолицька», «ультрарозбещена» шляхта, Австро-Угорська імперія, молодий німецький імперіалізм.

З-поміж багатьох осіб, яких описував Я. Галан у своїх творах, найбільше уваги в післявоєнний час він приділив митрополитові А.Шептицькому. «Ярослав Галан, – пише К.Млинченко, – розумів, що клерикали прагнуть занести ім'я свого померлого покровителя до сонму святих. Щоб зірвати хитро задумані плани єзуїтських виучеників, публіцист докладно розповідає біографію останнього «князя греко-католицької церкви». При цьому добирає такі факти, які без зайвих коментарів викривають мерзенне обличчя і запроданську душу митрополита...

Змальовуючи портрет Шептицького, Ярослав Галан показує, що біографія цього колишнього офіцера австрійської армії рясніє чорними ділами... Продажність, крутість, безпринципність – типові риси не тільки Шептицького, а й більшості уніатських священнослужителів, що стали слухняним знаряддям у руках римської курії та її фашистських союзників».

Розвінчуючи релігійну ідеологію, наголошує К.Млинченко, Я. Галан широко застосовує лексику назв звіриного світу, забарвлену експресією огиди і презирства. Так, греко-католицьких священників «видатний український письменник-публіцист називає ланцюговими, сторожовими псами, п'явками, мерзенними тварюками, черв'яками. Про реакційних католицьких ченців він пише, що це вовки. І не звичайні, а «найбільш небезпечні вовки».

Для повнішої характеристики ворога Я.Галан звертається до словника народних повір'їв. Він не відрізняє єзуїта від диявола. Цим самим підкреслює, що «нема в реальному світі живих істот, іменем яких можна було б назвати з повною адекватністю реакційних церковників» [44].

Подібними ідеями, оцінками, характеристиками пронизані і наступні публікації, що з'являлися в радянській період. Немає потреби зайвий раз повторюватися. Виділимо лише хіба що, ймовірно, мимовільне зізнання Б. Буряка, зроблене у вступній статті до чотиритомного зібрання творів Я. Галана, яке стане в пригоді в процесі нашого аналізу його спадщини. Постійно говорячи про документальність, органічний зв'язок його памфлетів, фейлетонів із сучасним суспільно-політичним життям Західної України, Б. Буряк раптом заявляє, що Я. Галан уміло поєднує аналіз історичних подій, конкретний матеріал з домислом (підкреслено нами. – В.П.), використовує біографічні дані конкретної особи [45]. Але ж протягом десятиліть читачам нав'язувалася думка про об'єктивність викладеного Я.Галаном матеріалу.

Таким чином, у радянській літературі чітко вимальовувалися наступні оцінки діяльності і творчої спадщини Я.Галана:

1. Ярослав Галан – письменник високої комуністичної ідейності і кришталевої духовної чистоти. Він зв'язав своє життя з боротьбою за комунізм, з реалізацією ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції, відстоював дружбу російського та українського народів. Уся його творчість була безперервною боротьбою проти українських та польських націоналістів, фашистів, американських та англійських імперіалістів, розвінчувала зв'язок церкви з націоналізмом.

2. Памфлети і фейлетони Я. Галана залишаються видатним зразком радянської публіцистики. Вони спрямовані проти Ватикану, уніатської церкви, пап Римських та греко-католицького митрополита А.Шептицького. Я.Галан відкрив читачеві ганебну історію римо- та греко-католицької церков. Ватикан, із точки зору письменника та коментаторів його творчості, є центром світового мракобісся, борцем проти соціалізму і народної демократії, метрополією гангстеризму. Ватикан заповідливо відрощував крила італійському та німецькому фашизму, благословляв на світовий розбій, а після Другої світової війни став на службу імперіалістів США та Англії.

3. Історія УГКЦ – це історія зради народних інтересів. Церква виступила проти соціалістичних перетворень на селі. Вона спільно з митрополитом А.Шептицьким готувала війну проти Радянського Союзу, а з часом підтримувала бандерівських бандитів. До того ж, архієрей був шпигуном. Його меценатство – показне, розраховане на зовнішній ефект.

4. Критикуючи УГКЦ, Ярослав Галан протиставляв їй Російську православну церкву, її духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків.

5. Письменник усе життя залишався вірним марксистсько-ленінському вченню, атеїзмові, ідеї якого проходять через його памфлети і фейлетони.

Протилежної точки зору дотримуються дослідники з числа української діаспори. Так, П.Терещук у монографії «Історія одного зрадника (Ярослав Галан)», виданій у Канаді, гостро критикує Ю.Мельничука, В.Беляєва, С.Даниленка, інших радянських авторів і звертає увагу на багато фактів, які ними замовчувалися або фальсифікувалися. Щодо самого Я.Галана та оцінки його творчості й діяльності, то стисло вони виглядають наступним чином.

Я.Галан мав підлабузницьку натуру і служив тому, від кого міг дістати гроші. Навчаючись у Віденському та Краківському університетах, іспитів не складав і

диплома про вищу освіту не отримав. Із чисто матеріальних мотивів одружився на сільській дівчині і в майбутньому досить часто жив коштом її батьків та родичів. Перша дружина Ганна Генік виїхала в Харків на навчання в медичному інституті і її долею Ярослав не цікавився і не знав, де вона зникла. До 1939 року Я. Галан був подвійним агентом – польським і більшовицьким, що призвело до арештів і страт справжніх українських патріотів. У 1931 році розсварився зі своїми колегами за поділ грошей, що їх отримували часопис «Вікна».

«Несамовитий егоїст, егоцентризм, грошолоб і наклепник, інтриган, цинік і провокатор, агент двох розвідок, людиноненависник і фальшивник, спекулянт і донощик, – наголошує П.Терещук, – ось те все, що складається на Я.Галана» [46]. У своїх памфлетах він з позиції москвофіла засуджує діяльність кращих представників української інтелігенції, церковних архієреїв, творчих об'єднань. Проте жодного разу Я.Галан не виступив проти москвофілів, які вислугувались перед поляками і не став на захист українців, яких нищив більшовицький режим у 30-х роках.

За словами П. Терещука, Я.Галан був охрещений у католицькій церкві, але в зрілому віці став непримиренним ворогом кожної церкви. Як відступник і атеїст належав до патологічних типів, своєрідних маніяків на підставі ненависті до власних земляків, церкви і народу. Я.Галан, «безсоромний безвірник, підшився під прізвище Володимира Росовича, під нібито завзятого сповідника православної віри і від імені оборонців православ'я відкрив атаку на Українську Католицьку Церкву, її ієрархію та священників, Ватикан, унію тощо».

Переповідаючи історію виникнення церковної унії 1596 року, Я.Галан, згідно з офіційним курсом Москви, вдався до дуже примітивного трюкарства, спрямовуючи головний удар проти митрополита А.Шептицького. Він був активним учасником ліквідації УГКЦ, а тому має нести відповідальність за переслідування і смерть владик, священників, вірних і багатьох українських патріотів, що стали жертвами його доносів [47].

Хто ж правий в оцінці діяльності і творчої спадщини Я.Галана? У П.Терещука, як бачимо, переважають емоційні чинники, відсутність належної джерельної бази, особливо коли йдеться про службу Я.Галана на користь польської та радянської розвідок, взаємини з дружиною Г.Генік тощо. Водночас і радянські автори, на наш погляд, не відповіли на ряд принципових питань, а саме:

1. Як зміг син дрібного службовця-українця, русофіла навчатися спочатку у Віденському, а потім Краківському університетах, маючи комуністичні переконання, ставши одним із засновників і керівників прогресивної організації українських студентів у Кракові «Пролом» та членом Комуністичної партії Польщі (звичайно, якщо все це не домисел самого Я.Галана та його біографів. – В.П.)? Чи була насправді Польща за часів Ю.Пілсудського фашистською країною, котра проводила відверто дискримінаційну політику щодо українського населення? Чому мовчав СРСР, залишаючись стороннім спостерігачем?

2. Чому Я.Галан друкував чимало своїх творів протягом 30-х років під псевдонімом Яга, а в 40-х роках – Володимир Росович. Причому вони мали яскраво виражений антикатолицький характер або були спрямовані проти українського націоналізму, котрий в умовах тодішньої Польщі об'єктивно захищав інтереси українського населення, його літературу, культуру взагалі.

3. Чим пояснюється той факт, що Я.Галан надрукував декілька оповідань прорадянського змісту в Польщі, яку радянські автори постійно звинувачували у ворожому ставленні до Країни Рад, залишаючись фактично безкарним, як і те, чи видавала група українських письменників часопис «Вікна» дійсно на власні кошти?

4. Чому Я.Галан, ставши членом Компартії Західної України в 1924 році і Компартії Польщі у 1926 році, до лав Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) заяву подав і був прийнятий лише в 1949 році?

5. Чим пояснюється надмірна увага Я.Галана до римо- та греко-католицької церков, пап Римських, митрополита А.Шептицького, інших архієреїв УГКЦ саме в другій половині 40-х років, їх обвинувачення у співробітництві з фашистськими режимами в Італії, Німеччині, адже на цей час Німеччина та її союзники капітулювали. Зв'язки гітлерівців із Ватиканом, якщо вони були такими тісними, як про це писав Я. Галан, втратили свою політичну гостроту. Митрополит А.Шептицький помер у 1944 році, а сама УГКЦ припинила офіційне існування. Причому праці письменника мали яскраве політичне, а не наукове забарвлення, що цілковито пояснювало б інтерес до зазначених проблем. Взагалі, наскільки об'єктивними за змістом були зазначені публікації?

6. Які справжні причини вбивства Я.Галана? Хто насправді стояв за конкретним убивцею письменника?

Хоча частина цих запитань стосується нашої теми лише опосередковано, для об'єктивнішого її розкриття варто спробувати знайти відповідь і на них, звернувшись до самої спадщини письменника, зіставити її з суспільно-політичною обстановкою того часу, конкретними історичними подіями і фактами, оцінку яким давав Я.Галан.

Молодий Ярослав Галан друкувався спочатку переважно у маловідомому і малопопулярному літературно-художньому, мистецькому та громадсько-політичному місячнику «Вікна», який видавала у Львові група українських письменників із листопада 1927 по вересень 1932 року, котрих у радянській літературі характеризували як революційних.

В одній із перших публікацій (1930 рік), рецензії на книгу В.Лопушанського «Гомін душі» «Хи-хи-хи!...», автор, по-перше, визначив тональність, яка стала фактично пануючою для переважної більшості його статей, памфлетів, фейлетонів. Це різкі оцінки на адресу опонентів, які нерідко переходять у лайку і свідчать, що до культури дискусії відстань досить значна. Втім, читач нехай розмірковує сам, взявши до уваги, що й ті, з ким дискутував Я.Галан, не завжди поводити себе толерантно.

Так, представники української літератури, журналісти, проти яких виступав Я.Галан, – «спекулянти пера», «дрібна наволоч із великими вимогами», яка «йдець кудись, товпиться у сліпій вулиці і пнеться на смітник старий, що на ньому злинялий прапорець». Їх сатиричний журнал – це «помийниця, повна кінських дотепів, брудних наклепів та найзвичайнісньких ординарних доносів. Їхнє культурне середовище – це невеличке кубло, повне дрібних амбіцій, пліток та інтриг... Дрібна повітова скандалістика – оце зміст життя носіїв «ідеї». Скандал став для них хлібом щоденним, без нього вони – як риба без води. Під зморщеним чолом «борця за ідею визволення неньки» ховають душу звичайніснького жулика. Крадуть, і крадуть грубо, по-простецьки. Крадуть в культурних інституціях, крадуть в економічних установах, крадуть без краю і в літературі».

Наймоłodші і найпоетичніші квіти, саркастично продовжує Я.Галан, вірніше Яга, створили восени 1929 року літературну організацію «Листопад», головою якої обрали згадуваного В.Лопушанського. У рецензії на його повість Я.Галан дав оцінку місцевим літераторам як представникам фашистського табору. Що ж стосується її змісту, то він малоцікавий, а мова – малозрозуміла для пересічного читача «Вікон» [45, II, 12].

У радянській літературі, по-друге, стверджувалося, що молодий письменник уперше виступив проти Ватикану в опублікованому в 1930 році памфлеті «Скалки в оці». Приводом для його написання стала заборона Львівської цензури на постановку окремих сцен у сатиричній п'єсі Ю.Словацького «Кордіан», де йшлося про папу Григорія XVI, який у буллі від 9 червня 1832 року засудив польське повстання 1830-1831 рр. За твердженням упорядників другого тому творів Я.Галана, письменник використав цей ганебний акт польської цензури для сатиричного удару по папі Пію XI, який тоді уславився беззастережною підтримкою розбоїв італійського та німецького фашизму. Про стосунки понтифіка РКЦ з німецьким та італійським фашизмом мова йтиме пізніше, а зараз зазначимо, що в самому памфлеті про це сказано наступне: «Як відомо, Словацькому сконфіскували нещодавно у Львівському міському театрі кусник «Кордіана», з папугою й папою. Папуго, мабуть, тому, що вона розносить таємничу хворобу; тому, здається, скасували (на жаль, на кону тільки) і папу, хоч ми переконані, що хвороба, яку розносить останній, менше таємнича. У сконфіскованій відслоні добродушний папуно гальмує яковінські пориви демонічного патріота (йдеться про події у Франції кінця XVIII ст. – В.П.) й наказує йому молитися за вусатого держиморду (Миколу I, звичайно) (російського царя. – В.П.), бо не харцизяка, не кровопивця, не тиран він (був), а володар помазаний, якого небеса владою обдарували, бо всяка влада від Бога пошла єсть». Ось і все. Зате переважна більшість рецензії присвячена спростуванню публікації місцевих видань, до речі, часто досить об'єктивних, про становище в СРСР та закликом до своїх опонентів: «Панове і пані! Чи не час вам уже здихати? Уже ж ніщо не присвічує вам у житті жодні надії. Самі плітки. Пощо ж вам жити?» [45, II, 22-24].

1931 року Яга, по-третє, спрямував вістря атак не тільки проти українських націоналістів, а й чи не вперше виступив проти глави Української греко-католицької церкви митрополита А.Шептицького. У памфлеті «Кури на ганку» автор пише: «Цей бородатий мутій свяченої водички помножив недавно свої «заслуги» заснуванням нової, вже «найчорнішої з чорних», партії – «Українського католицького союзу». Зазвичай, молодий памфлетист не забув і опонентів із табору національних сил [45, II, 25].

Цього ж року Я.Галан, по-четверте, гостро критикує в памфлеті «Так ростуть паростки» систему освіти дітей у тодішній Польщі. За його словами, десятилітніх дітей, кандидатів у гімназисти, примушують «пробубнити півміха молитов і вичислити по порядку усіх королів від першого до останнього». Навчання зарахованих зводиться здебільшого до того, що професори з «мудрими й суворими обличчями на перший дзвінок увіходять на плечах дітвори в клас і командують молитву. Задиханий, наляканий учень просить у невідомого доброго батька хліба (так Я.Галан глузував з християнської молитви «Отче наш». – В.П.), а професор складає благально руки і з міною старого єзуїта шукає очима отого батька між

павутинням на стелі». У такому ж плані проходить навчання і з інших основних предметів, виховання, що калічить молодих людей [45, II, 56].

У 1932 році Яга надрукував у «Вікнах» першу частину оповідання «Три смерті» (другу і третю конфіскувала польська цензура. – В.П.), а в 1940 році у львівському журналі «Література і мистецтво» воно було надруковано повністю. У ньому письменник знову глузує з духовенства за його участь у навчанні дітей. «Впали сніги, – підкреслює письменник, – і піп лише раз на тиждень навідувався до школи. Приїздив звичайно в суботу, близько полудня, й учив дітей молитов. Якщо котре не вибубнило як слід «Помилуй мя» чи «Вірую», він морщив брови, «давав йому жовтим нігтем щиглика в ніс і викидав надвір. Опісля кректав незадоволено на учительку, яка не дбає про душі малюків, підіймав коміра й сідав у бричку» [45, II, 25]. Яга, як бачимо, так й не віднайшов нічого позитивного у системі початкової освіти дітей, хоча і не запропонував взамін кращого варіанту.

Я.Галан, по-п'яте, постійно виступав протягом 30-х років проти окремих засобів масової інформації, політичних чи громадських організацій, зв'язаних із релігією та церквою. Причому не завжди, на наш погляд, простежується внутрішня логіка в опублікованих матеріалах. Часто це, швидше за все, окремі розрізнені думки, об'єднані спільним заголовком. Так, у памфлеті «Ще про кури» (1931 рік) автор, полемізуючи з ліберальною польською газетою «Кур'єр» з приводу однієї з публікацій, у якій лунав заклик захищати птахів, безпідставно переходить до критики католицької церкви. «Це вже зовсім зворушливо, – наголошує Яга, – і якщо так далі піде, то дочекаємося незабаром пастирських листів у цій справі, а тоді громадяни благословенної країни муситимуть заздрити щасливим воронам і курам, що їм навіть ніг в'язати не вільно, а не то ломити щелепи і насилувати. Одним словом, «Католицька акція» почала свою акцію, а найбільше діяльності виявив у ній католик Заремба, і за те, як прийде слухний час, матиме Ватикан нагоду залічити його у сан небесних достойників» [45, II, 28]. До сказаного додамо, що критикована «Католицька акція» була масовою організацією світських католиків, котру заснував наприкінці XIX ст. папа Лев XIII, а папа Пій XI, на думку радянських авторів, усіляко її заохочував у Польщі як одне з укріплень антикомуністичного фронту. Згадкою про католика Зарембу, комісара поліції, Я.Галан начебто стверджував, що на західноукраїнських землях «Католицька акція» діяла спільно з жандармерією.

Яга, гостро критикуючи католицьку пресу, громадські організації, звичайно, не міг обійти увагою греко-католицькі. Створеному митрополитом А.Шептицьким об'єднанню «Марійське товариство молоді» дісталось за опублікований у часописі «Поступ» (1930 рік) заклик: «Не схилиймо вниз прапора! Католицький прапор, прикрашений хрестом, святими образами та жовто-блакитними лентами, – ось знам'я, в якому побідимо супостатів світу». «Міцно написано, – підкреслює Я.Галан, – хоч не уявляємо собі, щоб вилизані паничі з непоступового «Поступу» не посоромились зайняти коли-небудь у процесії місце хворобливо побожних кухарок, аби нести мальовничого прапора. Та, звичайна річ, не можемо вимагати від освічених людей, щоб самі вірили в дурниці і цим хвалилися на вулиці. Гірше те, що ці носії прапора з святою фамілією і не менш святим Йосафатом мають у наших умовах усі можливості мастурбувати душі молоденьких людей». Наслідком цього є те, що через кілька місяців «хлопчина ходить уже з буком і каменюками за пазухою, вибиває в радянському консульстві вікна і в своєму безприкладному героїстві...

побиває у трійку старого Студинського (українського вченого, літературознавця, академіка АН УРСР з 1929 року, професора Львівського університету. У 1939 році був головою Народних зборів, які затвердили постанову про возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – В.П.) [45, II, 29]. Й.Кунцевич, архієпископ Полоцький, відзначився тим, що насильними методами запроваджував греко-католицизм. Доведені до відчаю парафіяни вбили його в жовтні 1623 року у Вітебську, що викликало невдоволення папського престолу. В середині XIX ст. папа Пій IX проголосив архієрея першим греко-католицьким святим за апостольські труди на користь ГКЦ.

У другій половині 20-х – 30-х років набрав силу фашизм в Італії та Німеччині, у деяких інших країнах. Я.Галан, по-шосте, вважав, що існує український фашизм, котрий поширює свій вплив на теренах Польщі. У надрукованій у журналі «Зеркало» (1936 рік) статті «Фашизм проти культури» він пише: «Фашизм панівної нації гнобить нещадно поневолені народи, а зокрема їх культуру, замикає їх школи і культурно-освітні установи, переслідує їх книжку й театр, нищить їх пресу.

Не менш ворожим для культури є й український фашизм, цей найвірніший слуга німецького й інших фашизмів. Він поклав свою брудну лапу на все сливе культурно-освітнє життя західноукраїнських земель. Попівсько-папська згряя намагається затроювати селян, робітників і трудящу інтелігенцію ворожістю до влади працюючих, а замість знання, замість культури дає масам молитовники, брехливу й наклепницьку «патріотичну» макулатуру й, щоб вкорінити в масах темноту й забобони, вишукує собі святу «стигматичну» – Настю Волошин.

Усе те заставляє всіх трудящих, усіх чесних і поступових працівників культури без різниці національності і партійної приналежності вдарити на сполох. Треба згуртувати всі справді культурні сили на боротьбу з фашистським варварством» [45, II, 337-338].

Нагадаємо, що стигми – червоні плями і виразки на тілі, іноді утворюються у хворих на істерію. У Радянському Союзі вважали, що деякі клерикально-націоналістичні газети Західної України в 30-х роках проголосили святою хвору на істерію Настю Волошин, спровокувавши її на антирадянські пророкування.

Насамкінець аналізу творчості Я.Галана часів перебування Галичини в складі Польщі додамо, що, крім окреслених проблем, інших аспектів релігійно-церковної тематики він торкався лише побіжно. Так, в оповіданні «Кара» говориться, що суд, звинувативши простого селянина у зраді та шпигунстві, засудив його до вищої міри покарання. Перед стратою серед ночі «ввійшов у камеру малий поганенький попик. На його грудях висів срібний восьмираменний хрест, і Гнатові здавалося, наче його вдруге вже поставили перед трибуналом. Тоді він побачив, як попик стрибнув у юрбу і перелякано дивився на нього з юрби миколайчиків і дідичів, поки не щез, почісуючи рідку борідку. За попиком зачинилися двері, і крізь квадратик у них цікаво заглядала нова зміна вартових» [45, II, 22]. Як бачимо, представники духовенства заслуговували з боку письменника лише зневажливої оцінки.

Таким чином, упродовж 30-х років Я.Галан виступав переважно проти українського націоналізму, системи освіти і виховання українських дітей і молоді у тодішній Польщі, відстоював переваги способу життя в Радянському Союзі. Що

стосується поглядів на релігію та церкву, то їх можна охарактеризувати як поверхово антиклерикальні, але аж ніяк не атеїстичні.

Після приєднання Галичини до складу Радянського Союзу Я.Галан зосередив увагу на переконанні своїх читачів, усього населення краю в щасливому сьогоденні і майбутньому, що чекає вчорашніх батраків, робітників, кожному чесну людину. Проблем релігії та церкви письменник фактично не торкався.

У роки Великої Вітчизняної війни Я.Галан працював коментатором на радіостанції ім. Т.Г. Шевченка, кореспондентом газети «Радянська Україна», на прифронтовій радіостанції «Дніпро». Він спростовував різну інформацію гітлерівської пропаганди, закликав народ до боротьби з фашистами, висловлював упевненість у перемозі над ворогом, не забуваючи звинувачувати в усіх смертних гріхах ОУН. Релігійно-церковні проблеми Я.Галан майже не аналізував. Ураховуючи спрямованість нашої роботи, виділимо хіба що коментар «Хам», підготовлений у квітні 1942 року. Він присвячений спростуванню фотознімка у профашистській газеті, що видавалася в Португалії, під яким було роз'яснення про те, як польські католицькі священники вітають у Кракові генерал-губернатора Франка. «Ця ілюстрація, – підкреслює Я.Галан, – для світу була сенсацією, бо всім відомо, що переважна більшість польського духовенства опинилася в німецьких концтаборах і ті ж священники, що лишилися на волі, не виявляють здебільшого ніякого бажання служити німецьким окупантам».

Здивування читачів було великим, бо в одному з чисел журналу «Ляйпцігер ілюстрірте цайтунг» цей самий фотознімок супроводжувався заголовком: «Греко-католицькі священники вітають у Львові генерал-губернатора Франка». Як довго ще мандруватиме це фото на сторінках гітлерівської преси, продовжує Я.Галан, скільки варіантів матимуть пояснення до нього, – цього, крім Геббельса, ніхто не знає. Проте не це головне. Важливе інше: «Невже ж Геббельс все ще тішить себе надією, що він зможе будь-коли такими грубими фальшивками переконати світ, ніби гітлерівську Німеччину в її зlodіяннях підтримує католицька церква? Невже ж він сподівається таким чином приховати від світової громадської думки незаперечний факт, що саме гітлерівська Німеччина є та країна, де перший-ліпший держиморда з гестапо має право глумитися досхочу з людської совісті, де приналежність до церкви, особливо католицької, вважається мало не антидержавним злочином. Адже зовсім недавно німецькі службовці католицького віровизнання одержали від своїх шефів ультиматум: або вони вийдуть з католицької церкви, або будуть звільнені з посади...

А що діється поза кордонами Німеччини, що діється з церквами та їх служителями в окупованих Польщі, Франції, Бельгії, Голландії, Норвегії – скрізь, де розперезаний гітлерівський хам стає, взявшись у боки, на вітварях церков і крізь гикавку з кривавого похмілля кричить: «Я пан, я бог!».

Удершись на територію Радянського Союзу, гітлерівський хам, за словами Я. Галана, перевершив усі свої попередні злочинства. «І саме тут, під нашим небом, на нашій зневаженій, політій кров'ю тисяч і тисяч невинних жертв землі, гітлерівський хам підносить лапу для знамена хреста!...

Чому? – питає. Чому саме у нас? А тому, що саме у нас, в наших окупованих німцями районах, у хама земля горить під ногами і що саме у нас, на наших полях, у наших лісах, починається шлях хама назад, назад, аж до нової його загибелі. І

саме тому хамові хочеться будь-що знайти базу, що на неї він міг би спертися, що на ній він міг би хоч трохи зміцнити своє панування. Однією з цих баз, згідно з його намірами, повинна стати православна церква та її духовенство».

Проте вже перші місяці окупації гірко розчарували ворога. Гітлерівцям удалося знайти «лише кілька десятків іуд, які погодились служити молебні за здоров'я ката України – Гітлера» і «лише трьох з них рішилися зробити єпископами...

Інші служителі православної церкви відмовились піти на службу до німецького намісника Коха. Вони знали, що вся згряя полікарпів і новоспечених «єпископів» Чигирин, Умані і Бреста – це намул, це бруд, для якого єдиними святощами є тридцять срібляників, бодай в мізерному вигляді німецьких окупаційних марок» (йдеться про Полікарпа Сікорського – керівника відродженої в роки війни, але не визнаної ні органами влади в СРСР, ні Російською православною церквою, Української автокефальної православної церкви, – а також висвячених у сан єпископа, щоправда, без дозволу окупаційних властей, трьох священників. – В.П.).

«При цій нагоді, – наголошує Я. Галан, – мерзенний холоуї сказав таке: «Церква збереглася лише в одній частині України, на західній Волині». Що значить на їхній мові слово «збереглася» – це ми знаємо. Збереглися фарбовані лисиці, збереглося петлюрівське кубельце, зборище агентів колишньої дефензиви (польської розвідки. – В.П.), а тепер гестапо, банда людців, що для них церковні врата були лише ворітьми до політичного бандитизму та наживи будь-якою ціною, навіть ціною запродавання решток своєї невеличкої людської гідності» [45, II, 97-99].

У радіокоментарі «Блазеньські міні битих фюрерів» (травень, 1942 року) Я.Галан говорить про заборону німецьким єпископам провести свій з'їзд, що надійшла від Гітлера і була викликана головним чином страхом останнього перед архієреями.

Проблему ставлення Гітлера до духовенства Я.Галан порушив і в статті «Лицемірство бандита», опублікованій у газеті «Советская Украина» від 1 листопада 1942 року. Автор указує на малорезультативну спробу окупантів залучити на свій бік православне духовенство, яке прославляло б Гітлера як богоугодника, котре начебто несе слово Боже на безвірницьку радянську землю. «Остолопу Гітлеру, – наголошує автор, – здається, що священник на німецькій службі облудними словами «про кесаря і Бога» зможе перетворити радянських людей на покірних овець, на слухняних, безвільних істот, які стануть схилитися перед чоботом іноземця-тирана».

Звичайно, усе це не завадить Гітлеру грабувати і руйнувати храми, величні пам'ятники старовинної архітектури. В той час як в деяких церквах окупованої України «німецькі комедіанти з мінами святош б'ють себе перед вітварем в груди, їх дружки в інших місцях України, в Центральній і Західній Європі чинять звірячу розправу над християнським духовенством».

В окупованих гітлерівцями країнах Європи, у самій Німеччині, християнська церква зазнає таких утисків, яких вона не пам'ятає з часів римського імператора Нерона. Вона має вже легіон мучеників, котрі вибрали смерть, а не покірність фашистам. Людство ніколи не забуде мужнього німецького священника Неймюллера, полум'яного трибуна, який у роки найстрашнішого фашистського періоду закликав з вітваря віруючих бути до кінця відданими ідеї братерства народів. Заарештувавши

священика, гестапо вимагало від нього лише покірливості свастиці. Проте Неймюллер вибрав мученицьку смерть у гітлерівському концтаборі, а не ганебну службу ворогам людства. З гордо піднятою головою загинув від куль гітлерівських катів чеський єпископ Павлик, мужньо вмирали за свій розіпнутий на свастиці народ священики Польщі. Переповнені німецькі концтабори священиками Норвегії і Франції. Чекають у в'язницях вирок голландські священики, заарештовані за те, що відмовилися служити молебні за перемогу гітлерівської орди над Радянським Союзом. Весь світ з глибокою повагою прислуховується до голосу єпископа французького міста Ліона, переповненого благородним обуренням проти мерзенної політики гітлерівського лакея Лавалля.

«Ні шибениці, ні розстріли, ні садистські знущання у концтаборах і застінках гестапо не зламали духу кращих представників духовенства Європи і окупованих радянських районів, — пише Я.Галан, — не кинули їх під ноги розпоясаних фашистських варварів. Більше того, ці нелюдські утиски тільки зміцнили у кращих служителів церкви волю до опору, волю до непримиренної боротьби з гітлеризмом.

Кривавий маніяк Гітлер, отримавши з рук німецьких плутократів владу над німецьким народом, волів перетворити церкву у своє слухняне знаряддя; він був навіть не проти самого себе оголосити богом. Проте двері церкви зі стуком зачинилися перед самим його носом. Він міг колись примусити німецьких церковних дзвонарів калатати у дзвони після його шахрайських «тріумфів». Але серце дзвону — холодне, не людське серце, не принесло воно Гітлеру щастя... Сьогодні він переплавив ці дзвони на гармати для німецької армії, проте й гармати ці не віддадуть Гітлеру останнього посмертного салюту. Вони мовчатимуть в годину смерті бандита, як мовчатимуть і ті нечисленні дзвони, що вціліли від гітлерівської «мобілізації» ресурсів. Взамін заговорить багатомовна Європа, тоді заговорить наша Україна і весь наш радянський народ. Сім'я народів-переможців заговорить про спільно пережиті страждання, про дні величних подвигів і велику людську пристрасть, народжену тільки благородною любов'ю» [45, IV, 29-31].

Я.Галан не залишив поза увагою і Українську греко-католицьку церкву, її главу митрополита А.Шептицького. У радіокоментарі «Львів під фашистською п'ятою» (1943 рік) письменник, описуючи злочини окупантів у місті, наголошує, що вони «не пощадили навіть вулиці Шептицьких, дарма що ці граfi не протиставилися німцям, а уніатський митрополит Андрей Шептицький ніколи не ставився нелояльно до фашизму, а ще і був його вірним агентом» [45, IV, 243].

У статті «На дні» («Радянська Україна, 5 березня 1944 року) Я.Галан звинуватив архієрея у прислужництві фашистам, яке виявилось в заклик до священиків правити літургію в дні релігійних свят о сьомій годині вечора, щоб «не відривати селян від праці над постачанням німецької армії хлібом» [45, IV, 109].

Таким чином, проблеми релігії та церкви у творчості Я.Галана в роки Великої Вітчизняної війни відображені в наступних моментах:

- спростування різних фальшивок гітлерівської пропаганди про підтримку духовенством та масами віруючих «визволителів»;
- критика фашистів за переслідування, розстріли духовенства в окупованих країнах Європи;
- звинувачення митрополита А.Шептицького, архієпископа Полікарпа (Сікорського), інших представників православного і греко-католицького

духовенства, котрі начебто стали на шлях прислужництва окупантам.

Проте слід підкреслити, що цей матеріал займав лише незначну частину публікацій і радіозвернень Я.Галана.

Основні праці письменника, присвячені проблемам релігії і церкви, з'явилися у повоєнний період. Чи не вперше звинувачувальні оцінки на їх адресу прозвучали навесні 1945 року. Так, у газеті «Вільна Україна» від 8 квітня була надрукована стаття «З хрестом чи з ножом». Окремою брошурою вона вийшла у світ цього ж року. Її автор — Володимир Росович (пізніше з'ясувалося, що це псевдонім Я.Галана. — В.П.). Друге видання брошура витримала в 1947 році.

Лейтмотив брошури — звинувачення на адресу греко-католицької (у текстах повсюди вживається терміни «унія», «уніатська». — В.П.) церкви, її служителів, польської шляхти у насильному витісненні православної віри на корінних українських землях. «Унія, — заявляє Я.Галан, — мала стати в руках шляхти панацією на всі її болячки, вона повинна була вгасити ненависть православних до своїх католицьких гнобителів, її завданням було розбити єдність і дружбу російського та українського народів, вона відкривала, нарешті, шлях до ополячення впертих і незламаних русинів».

Довго шукали католицькі ієрархи підходящої для цього постаті, поки знайшли її в особі православного Миколи Торосевича, Львівського архієпископа, котрий підтвердив унію з Римом у 1629 році. Висвячення його на греко-католицького єпископа ледь не скінчилося трагедією. Польським жовнірам удалося вирвати М.Торосевича з рук розлюченої юрби православних. Із таким почуттям привітали українці Галичини факти підкорення їх церкви папі Римському та його польсько-німецьким намісникам. Ці «почуття жили в серцях галичан ще в ХІХ ст., коли значна частина уніатського духовенства воліла шукати звільнення від унії у деспотичній царській Росії, ніж виконувати роль слухняного знаряддя в руках неблаганних ворогів України та її народу». Яскравою ілюстрацією цього становища був священик Іван Наумович, котрий не лише зважився повернутися до віри батьків, але й закликав піти цим шляхом співвітчизників за що й поплатився власним життям.

Найсуттєвіше місце в брошурі займає критика Я.Галаном митрополита А.Шептицького. За його словами, наприкінці ХІХ ст. перед деморалізованою уніатською церквою відкривається новий період. На цей раз ключ до її майбуття опинився в більш надійних руках, ніж руки позбавленої «державного корита» польської шляхти чи повільно вмираючого імператора вмираючої Австро-Угорської імперії. Молодий німецький імперіалізм... звертає свої ласі очі на багаті простори України».

Протестантська Прусія знаходить раптом спільну мову з Ватиканом, унаслідок чого на міжнародній політичній біржі акції маловідомої тоді у світі уніатської церкви йдуть швидкими темпами вгору.

Підприємство вимагало ґрунтовної реконструкції, оздоровлення. Очолити його мала людина, яка б своїм походженням, соціальним становищем, зв'язками, енергією давала гарантію, що вона зробить усе можливе для підкорення непокірного європейського Сходу.

Так народилася, за словами Я.Галана, кар'єра молодого, блискучого офіцера австрійської армії, українізованого поляка, графа Андрея Шептицького, з древнього

поміщицького роду Шептицьких. Кар'єра головокружна. За дев'ять років він пройшов шлях від рядового священика до митрополита. Уже «в перші роки своєї діяльності він цілком виправдовує сподівання Ватикану та його союзників. Він проводить реформу монашого ордену василіан і робить з нього гнучке слухняне знаряддя в політиці окатоличування.

На гроші Ватикану і на німецькі гроші розгортається пропаганда воюючого католицизму як прикриття політичного прагнення підкорити український народ німецьким імперіалістам. Наче гриби по дощі, ростуть і множаться католицькі видавництва, поліції книгарень вгинаються під тягарем галасливих, демагогічних релігійних брошур і газет».

Усе це було надихано ненавистю до православних, до Росії. Цей «релігійний лубок» мав на меті віддалити галицьких українців від їх наддніпрянських братів, ізолювавши від революційних ідей, що саме тоді «хвилювали серця й уми найширших мас Східної України, виливаючись у збройні повстання селян та робітників». У ті роки ненависть до Росії стала одинадцятю Божою заповіддю, а відданість австрійській династії Габсбургів – найвищою чеснотою.

Сам митрополит А. Шептицький, будучи дипломатом «голубої крові», не поринав у круті політичних пристрастей, а «зберігав величезний спокій, залюбки виступаючи в ролі Мойсея, який воліє розмовляти з Богом, ніж з юрбою, а якщо й сходить на землю з Сінайської гори, то на те тільки, щоб втихомирювати пристрасті й мирити розсварених...».

Я. Галан звинувачує архієрея у пошуках дешевого авторитету серед віруючих, що виявляється у протистоянні процесам латинізації греко-католицької церкви, у будівництві за власні кошти музею, лікарні, створенні банку, підтримці обдарованих художників, письменників, артистів тощо.

Напередодні Першої світової війни, стверджує Я. Галан, собор святого Юра у Львові стає одним із відділів німецького генерального штабу. Тут встановлюються маршрути для майбутніх місіонерів, тут детально обговорюються заходи, що їх буде вжито для розкладу російського тилу, тут іде круглодобова підготовка для нанесення смертельного удару православній церкві. А над усім цим домінує давно опрацьована ідея в урядових кабінетах Ватикану, Берліна і Відня: митрополит А.Шептицький у ролі уніатського екзарха всієї України і Росії, від Збруча до Владивостока. На початку світової війни архієрей «удає, що не бачить довгих колон людей, проваджених австрійськими мілітаристами на страту; серед цих нещасних є чимало уніатських священиків. Митрополит не має на те часу, адже пробила, нарешті, його година».

Вступ російських військ до Львова, арешт як агента ворожої держави та висилка в глибину Росії митрополита А.Шептицького додали йому авторитет «мученика». Опинившись після Лютневої революції 1917 року в Петрограді, він домагається легалізації уніатської церкви в Росії, призначає екзархів у Петроград та Київ, самовільно виїжджає в Україну, стає почесним гостем Центральної ради. Повернувшись до Львова, митрополит отримує з рук папи Римського посаду глави уніатської церкви в Росії.

Проте планам не судилося збутися, оскільки Австро-Угорська імперія розпалася, Німеччина зазнала нищівної поразки. Хоч і прикутий до крісла хворобою, він не перестає ні на хвилину керувати з-за святоюрських лаштунків політикою

української реакції. Спритно використовуючи марку «понадпартійного фактора» та користуючись з економічної залежності від нього більшості галицько-українських установ, він робить усе можливе, щоб згуртувати реакційні елементи під лозунгом антирадянської інтервенції, і з цією метою творить свою партію – так званий «Український католицький союз».

Водночас, стверджує Я.Галан, митрополит намагається впливати на політику Польщі стосовно до українців. Коли йому це вдається, націоналістична преса співає йому «осанна» як «захисникові українського народу». Коли ні, то ця сама преса звеличує його як «великого страждальця за народ». Із приходом Гітлера до влади в Німеччині архієрей явно бере курс на фашизм, наполегливо готуючись до здійснення старих планів. Із наближенням війни лінія політичної орієнтації митрополита не підлягає вже ніякому сумніву. Вірним союзником стала Організація українських націоналістів, особливо очолюване А.Мельником крило.

1939 рік завдає А.Шептицькому страшного удару, оскільки замість довгожданих прапорів зі свастикою він побачив червоні прапори. Однак «ця людина не розгублюється. Граф певен, що на цьому не скінчиться, що неминує прийде день, коли гітлерівська Німеччина кине всі свої сили на підкорення радянських народів. Цю свою віру він пропонує на кожному кроці, до неї він пристосовує всю свою тактику».

Переконавшись у толерантному ставленні радянської влади до уніатської церкви та її духовенства, митрополит стає на шлях антинародної боротьби. У той час, наголошує Я.Галан, «багато уніатських церков стають кузнями антирадянських провокацій, а чимало священиків – надійними охоронцями гітлерівських шпигунів і диверсантів. Гітлерівські помагачі, прикриваючись своїм станом священнослужителів, зривають заходи радянської влади по селах, а в містах особливу увагу звертають на молодь, намагаючись прищепити їй ненависть до своєї влади, до свого народу.

Були й такі, які вдень носили хрест на грудях, а вночі, озброєні пістолетами, пліч-о-пліч з оунівськими бандитами вбивали радянських людей.

Шептицький збирав плоди своєї сівби. Охоплений ідеєю підкорення Римові всієї України, Білорусії і Росії, він погрузав усе глибше в багно зради. Його честолюбним мріям не було меж».

Віра митрополита А.Шептицького у всесильного Гітлера вилася у справжнє запаморочення в перші дні Великої Вітчизняної війни, коли він підписав відозву, в якій вітав окупантів зі вступом до Львова та визнав проголошення опереткового українського уряду, щоправда, не визнаного Німеччиною.

Я.Галан пише, що архієрей пильно дбає про те, щоб армія загарбників була забезпечена всім необхідним. Слідом «за своїм митрополитом співало в церквах «многолітствіє» запеклим ворогам України також чимало уніатського духовництва. І вони не тільки співали. Вся діяльність багатьох уніатських духівників під час німецької окупації – це довжелезний ланцюг зради українському народові й вірної служби його ворогам. Вони допомагали гітлерівцям грабувати і безцеремонно обдурювати народ». Особливо ганебну роль уніатське духовенство відіграло під час формування дивізії СС «Галичина» в 1943 році.

Сам архієрей, переконавшись у неминучості поразки окупантів, починає маскувати свої зв'язки з ними та їх вірними наймитами з УПА. Цей новий маневр

почався ще взимку 1941-1942 років, коли амбітний граф зрозумів, що фашисти не думали здійснювати своїх обіцянок, заборонивши уніатським священикам виїжджати за Збруч. Він навіть звертається з листом до Гітлера, у якому переконує, просить, благає, пророкує велике лихо.

На лист із Берліна навіть не відповіли. Замість «святкових дзвонів київської Софії на честь Шептицькому – папському легатові – митрополит чує незмовкаючі крики десятків тисяч мордованих німцями та їх націоналістичними посіпаками жінок і дітей, у вікна його кімнати вдирається з вітром млосний сморід із спалюваних людських тіл.

Шептицького інформують про «подвиги» його вихованців з УПА, які з не бувалим в історії людства озвірінням і садизмом ріжуть цілі села, не даючи пощади навіть немовлятам.

Шептицький бачить кров також на руках деяких уніатських священиків, які приходять до нього з офіційним візитом.

Граф був не з тих людей, які непритомніють, побачивши кров. Його потрясло щось інше: свідомість своєї поразки, свідомість страшної катастрофи, що спіткала цілий його світогляд і перетворила на купу уламків плід його понад п'ятдесятирічної гарячої діяльності».

Головна увага в памфлеті зосереджується на звинуваченні в лицемірстві глави УГКЦ. За словами Я.Галана, архієрей протягом короткого часу страшенно постарів, підупав. Однак дивовижної сили організм, який протягом багатьох років боровся з хворобою, переміг. Граф відчув, що не може стояти церква на зраді народові, на неповинній крові його дітей, на продажних і позбавлених моралі служителях. Цією обставиною викликані до життя два послання митрополита, у яких він робить неспілу спробу засудити поведінку частини духовенства, погрожує прокляттям убивцям. Проте виховане ним духовенство «не зрозуміло нового маневру свого духовного владики». Це був початок кінця А.Шептицького, оскільки «багато з викоханих ним його вірників і довірників щораз більш ворожим оком дивилися на свого немічного пастиря, який тепер – одною ногою в могилі – намагається впливати на їх політику, таку для них зрозумілу, таку традиційну і вигідну.

Шептицький дивиться в очі свого наступника Й. Сліпого і нічого не може в них прочитати. Він з тривогою споглядає на колишнього папського візитатора уніатських партій у східних єпархіях Польщі, а тепер управителя Луцької єпархії цього ж обряду, Миколу Чарнецького, але цей також уміє мовчати...»

В історичні дні звільнення Львова, продовжує звинувачувати Я. Галан важко хворого архієрея, А. Шептицький пильно стежить за всім, що діється за мурами палацу. Тепер він має можливість порівняти, подумати і вирішити дальшу долю церкви. Його дум ніхто не тривожить: пуста, що давно вже створилася навколо нього, не заважає йому. Він скликає достроково архієпархіальний собор і на ньому засуджує криваві діла бандерівської зграї. Свою промову закінчує словами: «Атмосфера весняного подуву, яку відчуваємо, дозволяє нам сподіватися, що наш народ знайде в теперішніх управителях краю ту справедливість, що межує з любов'ю і на любові спирається». Це була «лебедина пісня митрополита Шептицького. Видимо, в передсмертний час в його свідомості з'ясніли ті пробліски, те почуття відповідальності, яке він несе перед українським народом за вдіяні ним протинародні

вчинки. В останні дні він хотів спокутувати свою провину. Але його прагненням було покладено край. Він несподівано вмирає...».

Треба сказати, наголошує суддя-письменник, що прощальні слова митрополита не дійшли до сердець більшості уніатського духовенства. Більше того, архієрей не вжили жодних заходів для того, щоб розповсюдити останню промову спочилого митрополита. Можна було чекати, що керівники церкви виявлять принаймні мінімальне бажання змити свої важкі провини перед народом: підуть слідами православних священиків, які в більшості показали себе відданими синами своєї Вітчизни. Проте цього не трапилося: більшість духовенства підтримала оунівських бандитів, залишившись осторонь налагодження мирного життя в регіоні. Не можна спокійно дивитись, заявляє Я. Галан, коли служителі уніатської церкви використовують свободу віросповідання для того, щоб провадити «злочинну діяльність проти українського народу, колись на користь фашистської Німеччини, сьогодні – во славу й на благо англосаксонських імперіалістів.

Перед служниками богів свастики і тризуба лежить один шлях: шлях зради народу, шлях злочинів, убивств, потворних підступів, брехні й обману. Цей шлях неминуче призведе до їх загибелі. Народ нещадний до своїх смертельних ворогів, у які б одяги вони не вбирались. Коли гестапівський убивця одягає на себе замість коричневого мундира гарну рясу – від цього він не перестає бути фашистським убивцею.

Ці вороги українського народу, вдягнені в рясні уніатських священиків, є організаторами банд українсько-німецьких націоналістів, є агентами міжнародної реакції. Вони шкодять народові в його святій творчій роботі. Вони є винуватцями багатьох злочинів, що їх українсько-німецькі націоналісти вчинили і чинять над населенням західних областей України».

Кривава діяльність цих злочинців, вимагає Я. Галан, мусить бути рішуче припинена. Доки будуть «ці агенти людоджера Гітлера, прикрившись рясною і саном священнослужителя, творити своє чорне протинародне діло? Доки вони будуть коїти злочини і підступи в тилу Червоної Армії на визволеній від німецьких розбійників вільній радянській українській землі, політій священною кров'ю крадих дітей України, Росії, Білорусії, всіх радянських людей?»

Зазнавши поразки, підсумовує Я. Галан (В. Росович), лукавий ворог пробує зараз бурмотіти лицемірні слова, яким ніхто не вірить. Ця машкара буде зірвана. Народ обдурити не можна [45, II, 427-441].

«Успіх» молодого «науковця» Я. Галана у спробі розвінчання спонукав його (чи, можливо, зобов'язали відповідні органи? – В. П.) до нових наукових розвідок. Львівське обласне книжково-журнальне видавництво випустило 1946 року, а в 1948 році перевидало його брошуру «Що таке унія» знову-таки під псевдонімом «Володимир Росович».

Не будемо переповідати її зміст, оскільки читач може вільно ознайомитися з брошурою. Вкажемо лише, що в ній переважають емоції, викривлення і фальсифікація фактів, нехтування суворими реаліями попередніх століть, зокрема, тим, що релігійні суперечки тоді вирішувалися з позиції сили, оскільки свободи совісті, віросповідання як такої не було. Так чинила католицька церква, так діяла і Російська православна церква у тих випадках, коли сила була на її боці.

Подекуди автор допускає невіглаські заяви, стверджуючи, наприклад, що царська Росія виступала у Першій світовій війні захисницею слов'янського світу, забуваючи при цьому, що деякі слов'янські народи входили до складу Австро-Угорщини, яка воювала з Росією. По різні сторони барикад опинилися навіть ті ж українці.

У контексті нашої роботи варто виділити лише нищівну «критику» Я. Галаном (В. Росовичем) митрополита А. Шептицького. До оцінок, наведених вище, слід додати, що автор звинувачує архієрея ще з більшою люттю в лицемірстві, в економічному пограбуванні краю, у заграванні з інтелігенцією та прислужництві «сильним світу цього», ким би вони не були.

Проте найдошкульніші уколи спрямовані за діяльність після Першої світової війни, коли УГКЦ начебто швидко призвичаїлась до сильнішого від Польщі опікуна – Німеччини – і на відновлення її могутності покладала всі свої надії. Сам митрополит гуртував усі реакційні сили в Західній Україні, створюючи, таким чином, базу для нового збройного походу на Схід (Я. Галан ігнорує реальні причини початку Першої світової війни. – В.П.), цим разом уже «на радянський Схід, зненавиджений всіма темними силами світу». Для зміцнення контролю над політичним життям регіону «граф засновує свою понадпартійну партію «Український католицький союз». Орган цієї «Християнської партії», щотижневик «Мета», аж ніяк не приховував своєї скаженої, зоологічної ненависті до радянського ладу» (правильніше було б сказати, щодо більшовицького режиму. – В. П.).

Із захопленням Гітлером влади в Німеччині Святоюрський корабель почав пливати під чорними вітрилами фашизму. В міру зростання мілітаристської сили Німеччини орієнтація А.Шептицького, а з ним і всього українського націоналізму на Берлін набирає щораз яскравіших форм. Гроші для фашистської ОУН пливають через митрополичий палац. Митрополит бере чимдалі діяльнішу участь в організованому гітлерівським Берліном і папським Римом антирадянському цькуванні. Він стає одним із керівників антирадянської пропаганди в усій північно-східній Європі, а підлегле А. Шептицькому духовенство, «особливо його молодша, вимуштрувана митрополитом частина, пропагує на всі лади хрестовий похід проти Країни Рад».

Справжня трагедія А. Шептицького, за словами Я. Галана, починається з хвилини, коли він зрозумів, що українська церква, ставши на послуги ненависній цілому світові гітлерівській Німеччині та її націоналістичній агентурі, втратила в масах будь-який моральний кредит. Злий дух, що його так легкодушно випустив честолюбний граф, загрожував поглинути не тільки плоди його понад 50-річної праці, а й його самого. Граф переконався, що «всі його замки, так довго і з таким трудом будовані, були тільки будинками з карт. Союз з німецьким фашизмом не тільки не дав йому багатой слави і панування над душами багатомільйонного Сходу, але й знищив усі мости, які б дали Шептицькому та його церкві можливість втекти з зачумленого фашистського острова».

Митрополит намагається реабілітувати себе, – якщо вже не перед сучасниками, то принаймні перед історією. Він усе частіше виступає з докорами на адресу вбивць. Але «більшість уніатського духовництва, деморалізованого спілкою з німецьким дияволом і бандерівським вельзевулом, не хотіла слухати розсудливого голосу свого митрополита. Хворий, одряхлий граф констатує свою остаточну поразку: його

підлеглі щораз яскравіше бойкотують скликувані ним собори, вони щораз сміліше саботують розпорядження ще недавно такого популярного «князя» уніатської церкви...

Наближався кінець».

Уже після звільнення Львова радянськими військами та смерті архієрея значна частина уніатського духовенства, наголошує Я. Галан, бере активну участь у кривавій кайновій роботі бандерівських шибайголів, допомагаючи їм безпосереднім співробітництвом і постачанням бандам харчів, одягу, грошей, ховаючи харцизів від справедливої кари в парафіяльних будинках і церквах, і навіть в мурах митрополичого палацу.

Найсуттєвішими в брошурі Я. Галана «Що таке унія», на наш погляд, є його підсумки 350-річної історії церкви. За ствердженням автора, уніатська церква, по-перше, народилася в атмосфері зради. У цій самій атмосфері вона вмирає. Прокляття ганебного минулого йшло з нею через усю її історію, прокляття багатьох поколінь українського народу висить над нею як неблаганний вирок.

По-друге, Радянська держава не втручається в релігійні почуття і переконання своїх громадян. Конституція гарантує їм цілковиту свободу віросповідання, яка, однак, не є свободою вбивства, грабунку і шкідництва. Ті «служителі уніатської церкви, які служать фашистським богам і далі ведуть війну проти власного народу, це не священики. Це – розбійники, які носять рясу лише тому, що під нею легше сховати ніж».

350 років унії, стверджує, по-третє, Я. Галан, – це 350 років голгофи західної гілки українського народу. Ця голгофа скінчилася з визволенням Західної України Червоною Армією, зі встановленням у краї радянської влади. Наша «земля перестала бути предметом торгів, інтриг та підступів іноземних загарбників, і більше не повторяться тут ні погроми української людності, влаштовані єзуїтами та їх підсобниками – уніатами, ні кривавий терор, що його застосував колись до народу український інквізитор Йосафат Кунцевич».

По-четверте, завдяки встановленню радянської влади нащадки тих, що колись боролися і терпіли за православну віру, мають сьогодні «нічим і ніким не обмежену можливість повернутися до віри предків. Немає вже такої ворожої сили, яка була б спроможна роз'єднати об'єднаний український народ, немає такої сили, яка б могла перешкодити віруючим українцям виправити вікову кривду, вікове насильство над людським сумлінням».

По-п'яте, Я. Галан наголошує, що за 350-річну історію УГКЦ папський Рим та його уніатсько-єзуїтські ставленики вписали себе кривавими літерами в книгу буття українського народу. Диким терором та підступами вони приневолювали «наших предків приймати чужу й осуджувальну їм віру, яка служила інтересам ворогів нашого народу. Цією вірою була унія».

Ми були свідками загибелі ворогів українського народу. Ця сама доля чекає, неминуче чекає, і дітище цих ворогів – унію» [45, II, 480-486].

Наприкінці 40-х років Кремль спрямував значні зусилля на критику Ватикану. Я. Галан, котрий вчасно реагував на політичну кон'юнктуру, не відстав і на цей раз. Сатиричний часопис «Перець» надрукував в одному з чисел за 1948 рік його п'єсу-містерію «А у Римі дзвони дзвонять...», яка не була відзначена жодною премією чи винагородою. Сам автор з цього приводу писав: «Цю п'єсу не було премійовано

на жодному конкурсі навіть десятипроцентною премією, що, без сумніву, говорить в її користь. Відсутність позитивного героя автор компенсує своєю присутністю».

На наш погляд, п'єса навряд чи могла отримати якусь премію або бути поставленою на сцені театру навіть у ті часи різкого, хоч і безпідставного, осуду Ватикану Кремлем. Дійсно, основні імена персонажів: Лядроні, Паццоні, Бурбоні, Маскальцоні – це італійські слова-лайки, котрі українською мовою означають: розбійник, бандит, негідник, божевільний, понурий, шахрай тощо. Крім того, папа Римський постійно вживає лайки: до чортів, бог-свиня і т.д. Утім, для кращої аргументації нашої позиції звернімося до самого тексту п'єси.

Дія розгортається у великій залі прийому Ватикану. Жадібний до грошей папа (очевидно, Пій XII. – В. П.), слухаючи звіт одного з кардиналів про фінансові справи, дає згоду на прийом греко-католицького єпископа Будка. Останній, увійшовши до зали, «падає ниць. У такій позі він повзе в напрямі папського престолу. Жива перешкода у вигляді живота вкрай уповільнює його просування».

Папа Римський: «Сину мій! Ми вже старі і не знаємо, чи провидіння дозволить нам діждатися хвилини, коли ти нарешті доповзеш до нашого престолу. А тому дозволяємо тобі решту дороги пройти навколішках».

Подальший діалог зводиться до виправдання єпископа, що він не встиг стати капеланом дивізії СС «Галичина», оскільки випередили інші, інформації про те, що останній уніатський священник прийняв православну віру. Після закінчення аудієнції архієрей «на radoшах падає ниць, а потім повзе, задкуючи в глиб сцени».

Друга дія п'єси відбувається у трапезній Ватиканського палацу. Папа Римський сидить на почесному місці й спить, ритмічно хропучи. За столом чимало кардиналів, між якими ведеться наступний діалог: «Паццоні. Монсенйори, у мене термінова пропозиція – щоб розбудити його святість... Свята справа, в якій ми зібралися тут, вимагає, щоб ми розбудили його святість».

Бурбоні. Але як? Рукою? Це було б блюзнірство!

Паццоні. В мене є ідея, монсенйори! (бере зі стола дзвінок і щосили дзвонить над вухом його святості, але святий отець хропе ще дужче).

Маскальцоні. У мене ще краща ідея, монсенйори (підходить до вікна і плескає в долоні). Гей ви, швейцарці! Підкотіть гармату під вікно й стрельніть разочок. Його святість не може прокинутись.

Лунає постріл, вікна заволікає димом, але його святість, як спала, так і спить.

Лядроні. Монсенйори! Останній і либонь єдиний засіб. (Добуває з кишені жменю монет і дзенькає ними).

Його святість (крізь сон). О солодкі звуки... (Розплющує очі). Я вас слухаю, монсенйори...

Паццоні. Ваша святість і ваші превелебності! Уніатська церква упокоїлася в бозі. Пропоную вшанувати її кінець вставанням.»

У таких же саркастичних тонах Паццоні інформує, що після ліквідації церкви залишилися її вірні з числа оунівців, яких він пропонує передати під опіку римо-католицьких священників. І хоча греко-католики-оунівці запламували себе вбивством ні в чому не винного католицького духовенства з числа поляків, Паццоні пропонує папі відпустити їм гріхи. Глум на адресу понтифіка лунає і в останній третій дії п'єси [45, II, 487-490].

Доводиться констатувати, що позиція Я. Галана суперечила поглядам понад

700-мільйонної армії вірних римо-католицької церкви. І неважко зрозуміти, хто був правий. Гострі випадки проти понтифіків на цьому не припинилися. У серії матеріалів антипапського спрямування слід виділити памфлет «На службі в Сатани», уперше надрукований у часописі «Сучасне і майбутнє» (1948, № 8), у якому Я. Галан намагається дошкулити передусім папам Пію XI та Пію XII.

Простежуючи життєвий шлях папи Пія XII, письменник увесь час наголошує, що його життєвим кредо були гроші, оскільки походив зі старого банківського роду. Ставши на шлях духовної кар'єри швидше за все під впливом дядька-банкiera, сеньйор Е. Пачеллі (світське прізвище понтифіка. – В. П.) крокує шляхами духовної кар'єри. Будучи папським дипломатичним представником у Мюнхені, він управними руками плете мереживо дипломатичних інтриг. Його політична лінія не знає відхилень, вона постійна, незмінна, тверда, як Петрова скеля (метафорична назва Ватикану за оцінкою Я. Галана. – В. П.).

Монсенйор Е. Пачеллі, за словами письменника, мріє про відродження «Священної Римської імперії». Міфічне «царство небесне його аж ніяк не влаштовує, він чудово розуміє, що панування над душами лише тоді виправдовує себе, коли воно веде до панування над тілами. Він не переоцінює значення проповідованого з амвонів слова: воно тільки тоді зможе відвернути небезпеку соціальної революції, коли за ним стоятиме фізична сила. Цю силу може мати лише «Священна Римська імперія», збудована в серці Європи. Це серце зветься Німеччина, і воно б'ється по-протестантському».

Однак Е. Пачеллі, наголошує Я. Галан, знає, що в протестантизмі не залишилося і сліду від протесту, оскільки він давно перейшов на службу капіталу. Германofільство не народилося в голові посла, а стало продовженням симпатій до Німеччини з боку пап Лева XIII, Пія X, Бенедикта XV.

Щоправда, другу річницю перебування на посаді нунція Е. Пачеллі «відзначав у невеселому настрої: замість стояти на варті інтересів католицької церкви Німеччина стояла у вогні революції. В листах, що надходили з Ватикану, можна було відчутися сум'яття й тривогу. Ураган Жовтня шарпав перви кардиналів і прелатів, примара світової революції каламутила сон ватиканських будівників «Священної імперії».

У 1929 році Е. Пачеллі стає державним секретарем при папі Пії XI. Це був рік «так званого Латеранського договору, рік завершення фашистсько-ватиканського флірту». Режим Муссоліні «дістав від «апостольського престолу» офіційне схвалення та індульгенцію на всі давні й майбутні гріхи, а «апостольський престол» одержав владу над своєю територією, примусове викладання релігії в школах Італії» та значну фінансову допомогу. Дуже, за словами пани Пія XI, є «дар провидіння, людина, вільна від забобонів, притаманних політичним діячам ліберальної школи...». З цього часу і папа Пій XI, і кардинал Е. Пачеллі стають активними провідниками ідеї фашистського диктатора Італії, а після приходу Гітлера до влади вбачають у ньому нового, набагато реальнішого від попереднього месію. Ватикан стає першою державою, яка розпочинає переговори з урядом Гітлера, котрі успішно завершуються 20 липня 1933 року підписанням договору (конкордату). Так, за словами Я. Галана, почалася ідилія, яка триватиме до останніх днів життя третьої імперії.

Інколи, щоб заспокоїти рядових католиків, «про людське око папа ронить

крокодилячу сльозу над трагедією того чи іншого замученого священика, але душа його радіє, бо оце його святості пощастило руками есесівських мирян усунути зі свого шляху ще одну колоду.»

Була ще одна причина, підкреслює Я. Галан, чи не найважливіша, яка спонукала Ватикан поставити на гітлерівського коня: факт існування СРСР. За задумом Ватикану, фашистська Німеччина повинна була оголосити хрестовий похід проти країни соціалізму. Активним пропагандистом акції виступає кардинал Е. Пачеллі. Ця «шалена кампанія брехні й наклепу була вступом до більш конкретних заходів дипломатичного характеру. Монсенйор Пачеллі допомагає Гітлерові організувати антирадянський фронт у світовому масштабі. В країнах, які не дають себе зтягти до німецької коліснички, починає діяти колона, що її генерал Мола назве згодом п'ятою. В відповідний час цей винахід єзуїтів відіграє свою фатальну роль».

Ватикан підтримував фашистський заколот в Іспанії, агресію Італії проти Абіссинії, приєднання Австрії до Німеччини, інші завоювальницькі акції. Гітлер, Муссоліні не залишаються в боргу.

Е. Пачеллі, який у 1939 році став папою, прибравши ім'я Пія XII, радо зустрів агресію проти СРСР. Заохочений понтифіком львівський «митрополит Шептицький займається на старості літ вербуванням ландскнехтів до дивізії СС «Галичина». Листи графа Шептицького до Ватикану зі скаргою на те, що німецькі власті не дозволяють уніатським священикам виїжджати за Збруч, лишаються без наслідків. Пій XII схвалює цей захід гітлерівців, бо Ватикан зацікавлений тепер у прониканні на Схід католицизму в його «чистій» латинській формі, не викривленій залишками православного обряду, який не дає уніатам забути, чії вони діти...».

Проте бог католицизму, пише Я. Галан, виявився неспроможним здобути для Гітлера перемогу, і руїни канцелярії фюрера в Берліні ховають під собою надію Ватикану про відбудову «Священної імперії». В базиліці св. Петра замість радісного «осанна» лунають заупокійні слова. Мури «папського палацу сповиває зловісна тиша, а їх мешканців терзає черговий приступ страху». У цій ситуації світло приходить із США, а його емблемою є долар.

Спочатку папа Пій XII начебто мав вагання щодо поглиблення контактів із США. Однак в 1945 році все змінилося. «Порівняно молода реакція з-за кордону, – підкреслює автор, – не могла обійтися без допомоги найстарішої, найдосвідченішої і найчорнішої реакції з-над Тібру. У свою чергу Ватиканові треба було до зарізу когось, хто б захистив його впливи і маєтки та створив передумови для воскресіння з мертвих німецького кандидата у священні імператори... Згоди було досягнуто блискавичними темпами».

Папі стала в пригоді організована ним п'ята колона, на цей раз американська, яка значно активізувала свою діяльність після смерті президента США в 1945 році. Ватиканський партнер виявився потрібним, як ніколи раніше. Понтифіка «не треба було просити». Після короткого перепочинку, викликаного необхідністю перегрупування сил, змазаний американським маслом апарат знову починає працювати на повну потужність. Наче з рогу достатку, починають сипатися послання, мов гриби по дощі, ростуть все нові і нові єзуїтські пресові концерни, ватиканське радіо переходить знову на такий відомий нам з часів Муссоліні й Гітлера бойовий задириливий тон. Католицький клір у Польщі, Словаччині і Хорватії дістає інструкції

очолити легальні й підпільні реакційні елементи й посилати наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу».

Ідея реваншу знайде в очах папи Пія XII свого першого оповісника. Він пропагує нову війну і закликає до нещадної розправи з демократичним рухом і його учасниками. Йдучи слідами «заокеанських співців третьої війни, він, де тільки може і як тільки може, створює серед вірних католицької церкви воєнний психоз, переконання в неминучості нової світової різни. Навіть у день своїх іменин цей палій не випускає з рук смолоскипа, і «плює, і цькує, і лякає...».

Охоплений дикою ненавистю до демократії, наголошує Я. Галан, Пій XII з легким серцем викидає на смітник прийняті в церковній термінології риторичні звороти про прощення грішників тощо.

Рука папи, та сама рука, яка благословила й прощала найкривавішого тирана в історії нашої планети, кидає вічну анафему на тих, що не хочуть поклонятися тиранії. Та вкрай розперезався папа під час виборчої кампанії в Італії, коли не посоромився виступати в ролі вуличного агітатора антикомуністичних сил, коли цього вимагали інтереси Ватикану і США. Впоравшись у такий спосіб із виборами, понтифік повертається до великої політики, ставши на бік реакціонерів.

«У Пія XII було понад 260 попередників, – підсумовує Я. Галан, – історія їх життя і діл – це історія крові і ганьби. Навіть у мороці раннього середньовіччя не знайдемо держави, не знайдемо влади, яка б так прославила себе лукавством, лицемірством, зажерливістю, продажністю, таємними і явними вбивствами, грабіжництвом і шахрайством, як папська держава, як влада «божих намісників». На варті «апостольського престолу» з самого початку його існування стояли всі смертні гріхи. Кожний камінь у цьому піратському гнізді насичений людською кров'ю і людською кривдою. Не було злочину, яким не покористувались би ватажки цього кубла в своєму прагненні до маєтку і влади над народами».

Правда, радіє Я. Галан, часи гегемонії папства минули безповоротно й стих назавжди крик неліченого легіону мучеників, живцем спалюваних на багатті святої інквізиції. Але є ще в світі сили, що поклоняються тому самому сатані, якому протягом багатьох сотень років поклонялися римські «ченці годовані». Союз цих сил з Ватиканом – природний союз, як природною є спілка вбивці з розбійником. Щастя людства в тому, що це спілка приречених. Папа Пій XII є живим трупом. Якщо він «ще ворухнеться, ще вимахує кулаками, кує лихо, плюється слиною і жовчю, то це аж ніяк не міняє факту, що в світі вирости також сили, здатні й повні рішучості у слухний час покласти цього трупа в могилу» [45, II, 493-510].

На цьому випаді Я. Галана проти Ватикану, пап римських, зокрема Пія XII, не припинилися. Журнал «Перець» (1948, №22) надрукував убогу за змістом п'єсу «Папська сльоза», охарактеризовану автором як замало не трагедія та ще й з епілогом. У червні цього ж року газета «Закарпатская Украина» опублікувала статтю «Присмерк чужих богів», спрямовану проти греко-католицької церкви та її спочилого митрополита А. Шептицького. Її поява в обласній газеті стане зрозумілою, якщо взяти до уваги, що органи партійно-державної влади вели активну роботу щодо ліквідації УГКЦ в Закарпатті. Вона, власне, переповідає основний зміст памфлету «З хрестом чи з ножом». Новим є хіба що критика наступника А. Шептицького митрополита Й. Сліпого.

Після урочистого похорону ключі від греко-католицької церкви, за словами Я. Галана, згідно з останньою волею померлого, приймає Й. Сліпий. Він «робить розпачливі зусилля, щоб впоратися із завданням, у всьому – до найменшої дрібниці – наслідуючи свого попередника. Зовнішні ознаки пошани, яких йому не шкодують прохачі з націоналістичного підпілля, породжують у ньому ілюзії і йому здається, що заодно з владою він одержав у спадщину й авторитет покійного графа. Сп'янілий від власного честолюбства, Сліпий бреде щораз далі, погрузає щораз глибше: святоюрський енкав стає знову місцем темних контактів і контрактів, а його закамарки – ідеальним сховищем для «договірних сторін». Про осудливі проповіді на адресу бандерівських убивць Сліпий і не думає...».

Настає, наголошує письменник, неминучий фінал. Й. Сліпого притягують до відповідальності, а святоюрські будівлі зазнають ґрунтовної дезинфекції, завершеної введенням домової книги.

Скликаний на початку 1946 року за пропозицією Ініціативного комітету на чолі з протопресвітером Г. Костельником собор уніатського духовництва (це неточний вислів Я. Галана. – В.П.) однозгідно приймає ухвалу про «цілковитий розрив з Римом і до цього ж закликає вірних. Уніатська церква вмирає, вмирає через рік після смерті свого найретельнішого заступника.

Це була смерть винятково безболісна; не було помічено жодного випадку «мучеництва» або хоч би навіть протесту. Виявилося, що пацієнт вмер задовго до того, як було констатовано його смерть.

Так безславно загинула породжена зрадою церква [45, II, 528-529].

Темі прислужництва УГКЦ реакції на Закарпатті присвячена стаття «Годі», уперше надрукована в кількох числах газети «Советское Закарпатье» за травень 1950 року, хоча й була підготовлена в 1948 році. Я. Галан готував матеріал за знайомим сценарієм. Хоч церкву тут ліквідували в 1949 році, віра мала чималу армію прибічників. Потрібною була компрометація історичного минулого конфесії, розкриття зв'язків із окупантами в роки недавньої війни тощо.

Дійсно, пише Я. Галан, що добро нашого народу, майбутнє дітей вимагає нещадного викриття ватиканської агентури, «цього гадючого кубла, яке впродовж свого існування несло нам тільки руїну і смерть». Потрібно розповісти збаламученим людям усю правду про уніатську агентуру ворога, бо лише таким чином вони зрозуміють правду, а це допоможе їм визволитися від впливу Ватикану.

Боротьба закарпатських українців за національне визволення здебільшого набирала форми релігійної боротьби, оскільки споконвіку вірою закарпатців було православ'я, а іноземні завойовники нав'язували католицизм чи з допомогою групи зрадників з числа православних проголосили ненависну православним унію.

Я. Галан з великою насолодою смакує подробиці всіляких негараздів, суперечок, конфліктів, що мали місце в історії греко-католицької церкви в Закарпатті, намагаючись доказати, що її духовенство завжди займало антинародні позиції. Православ'я залишалося фактично релігією мас. «Народ, – пише автор, – нещасний, зацькований, неймовірно бідний і нещадно експлуатований, ненавидів унію та уніатів, як ненавидів і їхніх господарів, католико-німецьких і католико-мадярських феодалів та їх цісаря. Кожна чесна людина з одразом відверталася від накиненої ворогами релігії та від ренегатів, що цій релігії служили». Ця народна ненависть доходила до

умів і сердець навіть деяких священослужителів і змушувала їх спокутувати свою вину перед власним народом. Найвідомішим із них був Михайло Андрелла.

Закарпатці, наголошував Я. Галан, завжди шукали вихід з цього пекла, линути думками до російських та українських братів, що сповідали православ'я. Реальне визволення настало лише 1944 року, коли в краї встановили радянську владу і забезпечили справжню свободу віросповідання. Цього не зрозуміло уніатське духовенство. Керівники церкви в Закарпатті «вперто продовжують антинародні традиції своїх проклятої пам'яті попередників. Що ж, вони знають, що все має свої межі – великодушність народу. Сьогодні ми кажемо – годі! Грона гніву достигли» [45, II, 550, 575].

Восени 1948 року Я. Галан підготував ще один памфлет «Отець тьми і присні», який газета «Советское Закарпатье» опублікувала майже повністю у кількох числах на початку 1949 року. Основні стріли критики автор спрямував проти папи Пія XII, якого звинувачував у здирництві, у крадіжці чужих коштів у значних розмірах, у доведенні того, що на 44-гектарній території Ватикану міститься найбільший у Європі чорний валютний ринок, у прихильності до фашистських режимів Муссоліні та Гітлера, а пізніше – імперіалістів США та Англії, у шпигунстві на користь останніх, у підривної діяльності проти країн народної демократії тощо.

Критикуючи Ватикан, папу Пія XII, Я. Галан не міг обійти, звичайно, проблем УГКЦ, затаврувавши в черговий раз її начебто антинародну суть та зрадницьку роль в історії краю. Дісталось і митрополитові А. Шептицькому та його наступникові митрополитові Й. Сліпому.

«Сьогодні, – підсумовує Я. Галан, – ватиканський анахронізм разом з Уолл-стрітом на повний голос оголошує війну прогресивному людству, що крокує вперед; ошалілі коні Апокаліпсиса повинні витягти потопаючий в баговинні віз католицизму.

Але час випередив знахабнелих могильників людського щастя, зміцнілі руки трудового народу під проводом СРСР зуміють осадити оскажені коней війни, і твань загинуть, твань забуття в недалекому майбутньому остаточно засмокче уолл-стрітське і ватиканське поріддя пекла.

Ті, що вийшли із тьми, у пітьму і кануть, бо коли сходить світило дня, тьмяніють світила ночі» [45, II, 623].

Ми вже писали, що Я. Галан надто оперативно реагував на актуальні для краю питання. Наприкінці 40-х років одним із них був перехід греко-католицького духовенства в юрисдикцію Московського патріархату, що тоді іменувалося поверненням до віри предків. Не обійшов її увагою і драматург. Для підтвердження сказаного пошлемося на п'єсу «Любов на світанні», написану навесні 1949 року. Отець Юліан, православний священник, який три роки тому порвав із греко-католицизмом, відстоює в селі мир і злагоду. Він жалісливий до людського горя, засуджує фашистських окупантів, що в роки війни забрали дзвін у храмі.

Він засуджує свої попередні переконання і заявляє: «У мене не було молодості. Я зрозумів це тільки в останні роки, і, мабуть, тому з'явилася ця передчасна сивина...

Раніше я вірив, що безсмертна душа моя у свій час білішою од снігу спочине на Божих левадах, коли земний шлях її буде шляхом милосердя і всепрощення. Як це не дивно, але цієї віри не вбили в мене навіть роки гітлерівської окупації, і я тепер розумію чому: очі мої були все ще осліплені блиском церковних свічок, а

вуха заліплені їх воском. Та настав час, – левиця розгубила левенят своїх, і померкли вогні свічок, зате – прокинулась совість. Тоді я подумав: яка ж ціна безсмертю твоєї душі, якщо назирцем за нею ходитиме голос збунтованої й невтишимої совісті: «Ти продаєш братів і сестер своїх за шеляг твого вічного блаженства?..». А сьогодні... точніше кажучи, півгодини тому це питання постало переді мною із страшною силою».

У ході подальшого діалогу з'ясовується, що о. Юліан дізнався про участь сільського багатія, церковного старости, у вбивстві невинних людей, наслідком чого стає розчарування у вірі, у своїй професії. Він заявляє учительці Варварі, яка раніше почала відходити від церкви: «Зі мною діється те, що з вами сталося давно. На ваших губах тремтить ще зрідка молитва, але в ній уже чується шепіт умираючого Бога, на зміну якому стають світила великого дня, і сіяч виходить сіяти вже не з молитвою, не з гімном рабству і смерті на устах, а з піснею все перемагаючого життя, з піснею, яка заглушить, либонь, останні наші дзвони.»

Наприкінці п'єси священник пориває з саном, залишає село, оскільки люди довго не забудуть, що під покровом безсердечного, честюлюбного і мстивого ідола, якому він довго служив, виріс убивця. У такий спосіб о. Юліан опосередковано закликає своїх парафіян відходити від релігії, будувати нове життя, але вже без Бога [45, I, 471, 473]. Зрозуміло, що все це повністю відповідало інтересам органів влади.

Завершуючи аналіз поглядів Я. Галана на релігію та церкву, не можна обійти увагою його памфлет «Плюю на папу!», написаний улітку 1949 року і вперше опублікований у журналі «Перець» (1949, №18) під заголовком «Я і папа» у дещо скороченому вигляді. Письменник дошкульно підкреслює, що 13 липня 1949 року папа Пій XII відлучив його від церкви, глузливо натякаючи на погрозу понтифіка анафемою тим католикам, котрі наважилися б голосувати за кандидатів від соціалістичної та комуністичної партій на парламентських виборах.

Зневажаючи релігійні почуття сотень мільйонів католиків, Я. Галан заявляє, що його конфлікт з папою почався приблизно сорок років тому, коли Пій XII «був молодим попиом Пачеллі», а на святому престолі сидів Пій X. Кожної неділі учитель приводив молодих школярів у церкву чернечого ордену василіан, де навчали Закону Божого. Священник закликав любити імператора Австро-Угорщини і ненавидіти «москалів». При цьому «він вимахував кулаками і звивався таким в'юном, що, здавалося, він ось-ось вискочить з петель. Ми з острахом подавались назад».

Проте, замість бити «москалів», священник бив учнів за найменше незнання уроків. У нього існував преїскурант за кожне порушення. «Мені, – продовжує Я. Галан, – довгий час вдавалося уникати караючої десниці василіанина. Я вивчив назубок молитви, а десять заповідей я міг назвати й уві сні. Незважаючи на те, прийшла й моя черга.

Якось панотець спитав мене:

– Чому святого отця називаємо Пієм?

Простодушна відповідь гласила:

– Бо святий отець любить випити».

Після фізичної езекуції маленький Ярослав, зрозумівши, що Господь не

наділив його смиренням і, мабуть, тому, повернувшись додому, уже з порога сказав матері: «Плюю на папу!»

Крім матері, ніхто цього не чув, але, за словами автора, всевідаючий Бог «доніс своєму римському намісникові, бо відтоді греко-католицька церква розпочала проти мене «холодну війну».

І не тільки проти мене. Згодом я переконався, що таких грішників було чимало».

По-справжньому конфлікт Я. Галана зі святим престолом загострився, коли письменник у хвилину доброго настрою назвав митрополита А. Шептицького мутиєм святої водички. «Цей урок, – підкреслює автор, – був для князя греко-католицької церкви громом з ясного неба: саме тоді граф Шептицький був поглинутий папоугодним ділом підготовки антирадянського хрестового походу. Моя нетактовність викликала зрозуміле обурення: попадянки відвернулися від мене, а їх батьки порушили мій прямий зв'язок з небесами, заборонивши пускати мене до церкви. Шептицький після того потрапив у чорну меланхолію, й тільки прихід Гітлера до влади поставив його знову на ноги».

Конфлікт Я. Галана з церквою начебто з новою силою спалахнув після обрання на папський престол Пія XII, оскільки він був одним із хресних батьків третього рейху, він штовхав Гітлера на війну проти СРСР, на його вимогу польський диктатор Ю. Пілсудський ішов вогнем і мечем проти моїх неуніатських земляків Холмщини та Волині. «Друзі, – пише Я. Галан, – казали мені, що діні мої полічені і що я повинен чекати тепер контрудару. Як завжди в таких випадках, друзі трохи переборщили. Мокра робота (кривава розправа над противником. – В.П.) була в той час у Ватикані тільки запланована. Шептицький не мав іще тоді почесної варті у вигляді гітлерівських солдат, а його прелати ще не франтували в есесівських мундирах. Поки що я міг чекати з їх боку лише сухої роботи. Їм потрібний був привід, і вони знайшли його».

Я. Галан для підтвердження сказаного наводить факт, коли він та письменник О. Гаврилук порушили одного разу вимоги релігійного посту. За це львівська поліція почала їх переслідувати. «Минали роки, – завершує письменник, – святий престол поміняв Гітлера на Трумена (президента США. – В.П.), але мої взаємини з ним не покращили нітрохи. Навпаки. Келих гіркоти переповнився вщерть, і пастирєві пастирів не лишилося нічого іншого, як відлучити мене від церкви.

Єдина моя втіха в тому, що я не самотній: разом зі мною папа відлучив щонайменше 300 мільйонів чоловік, і це дає мені змогу разом з ними всіма на повний голос заявити:

– Плюю на папу!» [45, II, 637-640].

Це був останній у серії публікацій твір Я. Галана з яскраво вираженою антипапською спрямованістю. 24 жовтня 1949 року письменника вбили.

Підсумовуючи сказане, наведемо основні тези, котрі характеризують суть поглядів Я. Галана на релігію та церкву. По-перше, творам письменника притаманний крикливий, лайливий тон на адресу духовенства, архієреїв і навіть пап Римських, що за умов переважно позитивного до них ставлення з боку віруючого населення відштовхувало віруючих читачів, для задоволення духовних потреб яких вони призначалися. Автор не знайшов для оцінки їх діяльності бодай незначних позитивних оцінок, що суперечило позиції вірних римо- та греко-католицької церков.

Маючи неабиякий хист до написання різких фейлетонів, памфлетів, піддаючи нищівній критиці церкву, Я. Галан не протиставляв іншого ідеалу, котрий би заповнив духовний вакуум людини, котра вирішила порвати з релігією. Інакше кажучи, глумлячись над релігійними почуттями віруючих, він зупиняється посередині, так і не ставши атеїстом, про що так багато писали в радянській літературі.

Творчості Я. Галана, по-друге, властивий яскраво виражений кон'юнктурний характер, що підтверджується ідеологічно прагматичною спрямованістю памфлетів, фейлетонів, п'єс. У 30-ті роки пріоритетне значення мала критика ідей українського націоналізму, що відповідало політиці Кремля, який насаджував тоталітарну, начебто інтернаціональну комуністичну ідеологію. В середині 40-х років під час підготовки та насильницької ліквідації УГКЦ у 1946 році в центрі уваги опинилися релігійно-церковні проблеми, котрих у довоєнні роки письменник торкався лише побічно.

Що ж стосується конкретних висновків, зроблених Я. Галаном у численних творах, вони, на наш погляд, зводяться до наступного:

1. Духовенство, архієреї римо- та греко-католицької церков у всі часи свого існування відстоювали інтереси експлуататорських класів, виступали на боці найреакційніших сил, стояли на заваді розвитку освіти, культури.

Особливо ганебна роль у реалізації такого курсу належить УГКЦ, яка завжди займала антиукраїнські позиції. У найбільш негативному плані слід оцінювати її діяльність у роки Великої Вітчизняної війни, коли духовенство у своїй масі стало на бік фашистських окупантів, а після визволення краю співробітничало з ОУН-УПА, виступило проти соціалістичних перетворень на селі.

2. Православне духовенство, за невеликим винятком, не погодилося відправляти богослужіння за здоров'я ката українського народу – Гітлера.

3. Гітлерівський режим проводив ворожий щодо всіх християнських конфесій курс навіть у країнах Західної Європи та Німеччині, де сама належність до римо-католицької церкви вважалася антидержавним злочином. Варті вселякого осуду репресії проти католицького духовенства в окупованих країнах.

4. Папи Римські, Пій XI та Пій XII зокрема, були лицемірами, зрадниками інтересів трудящих. Їх завжди приваблювала лише нажива. Вони прислужники фашистських режимів Муссоліні та Гітлера, а після війни стали на бік агресорів США та Англії.

5. Глава УГКЦ митрополит А.Шептицький – типовий представник політики подвійних стандартів. Він економічно грабував рідний край. Це нещира, лицемірна людина, яка виступала проти рядових віруючих, займалась шпигунською діяльністю на користь Німеччини.

Таким негідником виявився і наступник спочилого архієрея митрополит Й.Сліпий. Тому самоліквідація УГКЦ на Львівському соборі в 1946 році пройшла безболісно. Віруючий народ повернувся до матері-церкви, якою була Російська православна церква.

6. Радянський Союз виступає взірцем реалізації справжньої свободи віросповідання.

Водночас у неупередженого читача виникає багато запитань, а саме:

1. Чи були папи Римські Пій XI та Пій XII відвертими прибічниками

фашизму, адже Італія та Німеччина окупували ряд країн, населення яких сповідувало католицизм? Чому Я. Галан почав прямо критикувати курс понтифіків, зокрема Пія XII, наприкінці 40-х років, особливо за діла минулих років?

2. Чи дійсно митрополит А.Шептицький був вороже налаштованим до Росії, РПЦ, шукав дешевий авторитет серед українського населення, боровся проти революційного руху в Галичині, всебічно підтримував фашистських окупантів, а потім вояків УПА, котрі боролися проти радянської влади?

3. Чи був Радянський Союз утіленням справжньої демократії, про що багато писав і говорив письменник?

Спробуємо дати власну відповідь на питання, поставлені як на початку публікації, так і щойно. Розпочати варто з деяких штрихів біографії Я. Галана. І тут, на наш погляд, варто в цілому погодитися з П. Терещуком, про що вже йшлося. До сказаного слід додати, що автор звертає увагу на деякі суперечності в окремих фактах. Я. Галан, а за ним і радянські автори писали, що після закінчення Краківського університету (західні дослідники твердять, що Я. Галан лише прослухав окремі курси. – В.П.) одержав посаду вчителя польської мови в українській гімназії м. Луцька. Але вчителювати йому довго не довелося. Львівський воєвода Юзефський, дізнавшись про участь молодого Ярослава у заснуванні та діяльності студентських прогресивних організацій, поставив перед шкільною кураторією вимогу про звільнення вчителя з гімназії. На десятому місяці роботи звільнили з «вовчим білетом».

Зі сказаним можна було б погодитися, якби не одна деталь. Я. Галан учителював у Луцьку, а Юзефський правив у Львові, і навряд чи складала якусь небезпеку для влади його «революційна діяльність» через кілька років, якщо вона дійсно була. Тим більше, що Я. Галан у цей час жив у іншому регіоні. Таких недоречностей у біографії письменника багато, як і явних перебільшень Я. Галаном масштабів власної діяльності. Наприклад, коли йдеться про конфлікт з митрополитом А.Шептицьким у 1931 році чи з папою Пієм XII. Наведені факти є красномовним свідченням того, що особа Я. Галана була представлена пересічному читачеві далеко не об'єктивно.

Імовірно, П.Терещук та інші автори мали рацію, коли наголошували, що Я.Галан певним чином співробітничав із польською поліцією або розвідкою. Інакше як можна пояснити появу кількох його публікацій явно прорадянського змісту у фашистській Польщі (так оцінювали радянські автори часи правління Ю.Пілсудського. – В. П.), залишаючись при цьому на волі. З'являлися вони, звісно, із згоди відповідних органів. Якщо це не так, то тоді режим у Польщі не слід іменувати фашистським.

Чим можна пояснити дивну мовчанку революціонера – патріота Я. Галана в часи пацифікації. Нагадуємо, що під нею розуміли офіційну назву масових репресій щодо українського населення Галичини, проведених урядом Польщі (прем'єр – Ю.Пілсудський, міністр внутрішніх справ – Ф.Славой-Складовський) восени 1930 року. Приводом для пацифікації послужили численні протипольські акції, такі, як підпали майна польських власників, пошкодження ліній зв'язку тощо, що відбувалися влітку та восени 1930 року. За даними польської офіційної статистики, було спалено 62 житлові будинки, 87 stodol, 78 господарських будинків та 112

скирд збіжжя. Відповідальність за ці дії польська влада поклала на українське підпілля – ОУН та її бойовий підрозділ – Українську військову організацію (УВО). Провід ОУН (УВО) публічно визнав причетність до організації саботажів, як форми протесту проти національної політики Польщі на українських землях. Рішення про проведення пацифікації прийняв прем'єр Ю. Пілсудський. Її метою було «умиротворення» Галичини, послаблення українських політичних сил та їх неприхильного ставлення до Польщі, забезпечення максимального успіху урядовому таборі на листопадових (1930 рік) парламентських виборах. Польські урядовці розглядали заспокоєння українського населення в контексті своїх ширших планів придушення політичної опозиції в державі та встановлення в краї авторитарного режиму.

Для проведення каральної операції уряд використав спеціальні відділи поліції, армію та місцеві поліцейські підрозділи. Репресивним заходам передували арешти групи визначних українських громадських та політичних діячів. У ході умиротворювальної операції застосовувався протиправний принцип колективної відповідальності. Спеціальні підрозділи проводили численні ревізії у приватних будинках, у приміщеннях українських культурно – освітніх і фінансово-економічних установ. Із селянських громад стягувалися контрибуції продовольством і фуражем. Було проведено численні арешти активістів українських організацій та установ. Із 1739 заарештованих 1143 віддали до суду. Звичайним явищем стали фізичні розправи і знущання над українськими селянами, учителями, священиками, які часто доповнювалися моральним приниженням жертв, глумленням над їх національною гідністю.

Під час пацифікації в багатьох місцевостях власті ліквідували осередки української молодіжної організації «Пласт», фізкультурно-спортивних товариств «Луг» і «Сокіл», філії «Просвіти», кооперативів. Значна їх кількість під тиском саморозпустилися. В період проведення заходів розпочалося планомірне згортання шкільної освіти українців.

Українські партії засудили урядову репресивну акцію щодо населення Галичини, хоча й негативно поставилися до кампанії саботажу українського підпілля. Невдачею завершилася і спроба митрополита А. Шептицького досягнути порозуміння з урядовими колами Варшави з метою припинення насильства. Хвиля репресій, тиск властей на галичан спричинили зменшення українського представництва у вищих законодавчих органах влади Польщі.

Українські послы й сенатори звернулися до Ліги Націй із проханням дослідити дії каральних органів під час пацифікації й змусити Польщу виконати свої міжнародні зобов'язання щодо українців Галичини. У січні 1932 року на спеціальному засіданні ради винесено рішення, яке засуджувало дії польського уряду. Одним із наслідків пацифікації стало зростання серед українців національної свідомості, настроїв ворожості до польської держави і поляків, що вело до подальшого загострення українсько-польських відносин [48].

15 червня 1934 року активіст ОУН кількома пострілами смертельно поранив у Варшаві міністра внутрішніх справ Б.Перацького, якого українці вважали найбільш відповідальним за злочинні дії під час пацифікації. В числі 12 заарештованих був і один із керівників ОУН С.Бандера. Судовий процес у Варшаві

завершився кількома ув'язненнями та трьома вироками до смертної кари, у т.ч. і С.Бандері, який потім замінили на довічне ув'язнення.

У вересні 1934 року за ініціативою Ю.Пілсудського була запропонована угода про забезпечення прав національних меншин, яку відхилив міністр закордонних справ Й.Бек. Напрута, таким чином, не спадала. Я. Галан весь час мовчав, хоча передова українська інтелігенція в Галичині, проти якої він постійно виступав, протестувала. Отже, чому не став на захист знедолених українців прогресивний, революційний діяч? Можна сказати, що це не входило у творчі задуми молодого літератора. Але ж ні! Він втручався в аналіз багатьох проблем духовного і політичного життя Галичини. Це підтверджується вищевитованими його творами 30-х років. А можливо, Я.Галан не протестував тому, що так веліли його хазяї з польської розвідки, про що писав П.Терещук?

До речі, не став на захист переслідуваних українців і Радянський Союз, у якого в цей період стосунки з Польщею залишалися напруженими, особливо в зв'язку з тим, що на території Польщі мешкало чимало супротивників Країни Рад. Хоча заради справедливості слід зазначити, що в 20-х роках Г.Чичерін направляв кілька нот протесту польському уряду з приводу всебічних утисків українців, білорусів.

І на сьогодні немає чіткої відповіді на питання, чому Я.Галан, вступивши до лав Комуністичної партії Західної України в 1924 році, а потім у 1926 році в Компартію Польщі, заяву з проханням прийняти до лав ВКП(б) подав лише в 1949 році. Можливо, своє вагоме слово сказали свого часу працівники радянських силових структур, котрі знали його значно краще, ніж сусіди, письменники Львова, читачі, просто знайомі. Утім, для нашої монографії все це має лише опосередковане значення, яке змушує уважніше зіставляти написане Я.Галаном із історичними фактами, реальною дійсністю.

Спростування точки зору Я.Галана про насильницький характер Брестської угоди 1596 року, антинародну суть УГКЦ, зрадницьку роль її духовенства, архієреїв, особливо митрополита А.Шептицького, безболісну самоліквідацію церкви в 1946 році читач знайде у відповідних розділах нашої книги.

Крім того, зазначимо, що Я.Галан не завжди дотримувався істини і стосовно інших аспектів релігійно-церковної проблематики. Так, засуджуючи разом з іншими радянськими авторами заклик папи Пія XI до «хрестового походу» проти комунізму та СРСР, письменник зігнував реальні причини заклику, його суть тощо.

Насправді справедливі претензії Ватикану до СРСР були пред'явлені набагато раніше. Так, ще 12 березня 1919 року кардинал Гаспаррі надіслав радіограму на ім'я народного комісара зовнішніх справ РСФРР Г.Чичеріна, у якій від імені папи Бенедикта XV висловлювалася стурбованість з приводу переслідувань православної церкви та прозвучало прохання дати вказівки на місця про повагу до всіх церковнослужителів країни.

Г.Чичерін, не моргнувши оком, надіслав наступного дня відповідь, у якій, зокрема, стверджувалось: «Відокремлення церкви від держави, проведене в Росії, веде до того, що релігія розглядається в ній як приватна справа. Тому не слід говорити про переслідування в Росії служителів релігії. У нас не спостерігались

явища, подібні до тих, що були правилом у тих країнах, де панувала римо-католицька церква стосовно іновірців».

Далі Г.Чичерін підкреслив, що в Радянській Росії жоден православний священник не постраждав за свої релігійні переконання. «Що ж стосується тих із них, – безапеляційно продовжує народний комісар, – хто брав участь у змовах проти Радянського уряду і влади робітників та селян, ми керувалися в наших діях стосовно них думкою, що вони мусять підпорядковуватися тим же законам, що й інші громадяни, і що вони не повинні мати жодних привілеїв порівняно з мирянами».

Як аргумент на користь своєї позиції Г. Чичерін наводить факти приховування духовенством, черницями та ченцями продовольства, коштовностей у монастирях, обман віруючих з допомогою мощей святих, участь частини католицького духовенства у виступах проти революції тощо [49].

Про те, що сказане Г.Чичеріним не відповідало дійсності, сьогодні написано немало, у т.ч. й автором даної книги [50]. Більшовики, захопивши владу в жовтні 1917 року, розпочали тотальний наступ на релігію та церкву, нерідко брутально розтоптуючи законні права десятків мільйонів власних громадян. Хоча, звичайно, не слід ідеалізувати й поведінку церкви, особливо РПЦ. Винуватими виявилися обидві сторони. Щоправда, перший крок до діалогу мала зробити держава.

Тому справедливі докори на адресу радянської влади з боку папського престолу продовжувалися. Вдруге конфлікт між РКЦ та більшовиками спалахнув улітку 1919 року. 14 липня державний секретар кардинал Гаспаррі направив радіограму на ім'я Голови Раднаркому РСФРР В.Леніна, у якій передав стурбованість понтифіка тим, що у в'язниці Петрограда протягом кількох місяців перебуває архієпископ білоруського міста Могилева Ропп, людина похилого віку, хворий, котрого звинувачували у ворожій діяльності.

Г. Чичерін відповів 22 липня, заявивши, що архієрей звільнений ще 10 липня. Стан здоров'я задовільний. Сам архієпископ Ропп подякував урядові, очевидно, у знак ввічливості наприкінці 1919 року за надану римо-католицькій церкві свободу діяльності [51].

Польський уряд пред'явив кілька серйозних претензій із приводу ув'язнення католицького духовенства начебто за опір властям під час вилучення церковних коштовностей у 1922 році для допомоги голодуючим, що насправді виявилось елементарним пограбуванням усіх релігійних конфесій у Росії, Україні та Білорусії.

Конфлікт між РКЦ та радянською владою, за словами багатьох радянських авторів, загострився після обрання на папський престол у 1922 році кардинала Ратті, що прибрав ім'я Пій XI. Він був начебто найактивнішим учасником, а нерідко й застрільником багатьох антирадянських кампаній. Так, папа намагався використати Генуезьку конференцію для втручання у внутрішні справи Радянської Росії, направивши її учасникам меморандум наступного змісту:

«В історичний момент, коли обговорюється питання про те, щоб допустити Росію у сім'ю цивілізованих народів, Святий престол висловлює побажання про захист у Росії інтересів релігії, що є основою всякої справжньої цивілізації. Святий престол пропонує тому, щоб в угоді, яка має бути встановлена між державами, присутніми в Генуї, у тій чи іншій формі, але цілком ясно і визначено фігурували наступні три умови:

1. Повна свобода совісті всім російським громадянам, а також всім громадянам інших країн у Росії гарантується.

2. Рівнозначно гарантується як приватне, так і публічне відправлення релігії і культу.

3. Нерухоме майно, що належало або нині належить будь-якій релігійній громаді, буде їй повернуто, і жодних правопорушень в цьому плані здійснюватись не буде» [52].

У наступні роки виникали окремі непорозуміння. Проте найгучніший скандал спалахнув у 1930 році. Для цього у понтифіка були вагомі причини. Саме наприкінці 20-х років у Радянському Союзі спалахнула нова хвиля неоголошеної війни проти релігії та церкви. Масові ув'язнення священників, архієреїв. Тисячами руйнувалися храми, знімалися дзвони, великими тиражами друкувалися брошури і книги антицерковного примітивного змісту. Шпальти газет рясніли такими ж статтями.

У відповідь на Заході розгорнулася кампанія, яка мала за мету проінформувати громадян про те, що відбувалося в СРСР. Подекуди переважали емоції. Таку кампанію англійські газети розпочали, наприклад, з кінця 1929 року. Було зроблено кілька запитів у парламент, автори яких вимагали вжити рішучих заходів стосовно Радянського уряду. Лідер англійських консерваторів навіть заявив, що відновлення стосунків з Радянським Союзом стане найбільшим приниженням для країни і поставить під сумнів усе, за що боролися в минулому.

На заклик церковних організацій у деяких містах Англії відбулися молебні, мітинги, учасники яких висловили підтримку віруючих у СРСР.

Звісно, папа Римський не міг залишитися осторонь. 2 лютого 1930 року він звернувся до генерального вікарія в Римі кардинала Б. Помпілі з листом, у якому містився заклик організувати молебні та інші акції протесту проти переслідувань віруючих у Радянському Союзі. Орган Ватикану газета «Оссерваторе Романо» 9 лютого опублікувала лист. Згодом його передрукувало чимало газет у різних країнах. Найбільшу підтримку віруючі отримали з боку церковних кіл Австрії, Великобританії, Ірландії, Польщі, США, Швейцарії.

У Радянському Союзі вважали, що релігійні гасла відіграють важливу роль у консолідації антирадянських кіл і служать для маскування справжніх цілей боротьби, спрямованої на зрив соціалістичної реконструкції народного господарства країни. Тому кинулися спростовувати. Офіційні кола СРСР намагалися звинуватити деякі держави в роздмухуванні антирадянського психозу за кордоном. Повноважний представник СРСР у Польщі в бесіді з міністром зовнішніх справ Залеським, що відбулася 1 березня 1930 року, наприклад, заявив, що не звернув би уваги на газетну тріскотню, якби вона не велася під керівництвом державних органів і не супроводжувалася іншими серйозними антирадянськими демонстраціями: досить войовничим мітингом католицької молоді, одностайно схваленим сенатом запитом про «релігійні гоніння» в СРСР і навіть маніфестацією аналогічної спрямованості, проведеною в день народження Ю.Пілсудського, що переслідує мету поставити маршала на чолі антирадянського «хрестового походу». До того ж, Польське телеграфне агентство відмовлялося поширювати спростування, які направляв СРСР.

Радянські працівники в Німеччині повідомляли про відмову офіційних кіл наказати провідним газетам не порушувати проблеми утисків віруючих, хоча, на їх переконання, релігійна політика в СРСР викликає роздратування в усіх державах.

На резонні зауваження як польського міністра, так і державних діячів інших країн про свободу слова, про невтручання властей у діяльність преси, про те, що жодна держава офіційно не підтримала газетні публікації, у Радянському Союзі адекватно не реагували.

Для спростування справедливого листа папи Пія XI радянські власті втягнули ще вцілілих церковних діячів. Так, місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій, члени Священного Синоду РПЦ в інтерв'ю представникам радянської преси 15 лютого 1930 року розцінили як наклепницькі виступи глави РКЦ, інших церковних діячів про удавані переслідування релігії в СРСР та засудили їх заклики до «хрестового походу». В цьому інтерв'ю стверджувалося, що у зв'язку з дією декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви сповідування всякої релігії в країні є абсолютно вільним, ніким не обмежується, що закриття деяких храмів відбувається внаслідок волевиявлення самих вірних, окремих церковнослужителів притягують до кримінальної відповідальності не за релігійні переконання, а за конкретні злочини перед державою. 18 лютого архієрей усе це повторив у інтерв'ю для зарубіжних кореспондентів.

Група рабинів м. Мінська опублікувала в радянській пресі 27 лютого 1930 року звернення «До всіх віруючих євреїв», у якому засудила «наклепницькі твердження» рабинів за кордоном про надумані переслідування євреїв та їх релігії. Водночас вони закликали протестувати проти антирадянських виступів папи Пія XI.

Радянська преса рясніла публікаціями, у яких вистачило гострих оцінок на адресу опонентів. Так, орган ВЦВК газета «Известия» 11 березня 1930 року відзначала: «Шалена кампанія проти СРСР, котру нагнітають мракобіси, попи, реакціонери, твердолобі, фашисти, соціал-демократи і продажна преса всіх країн вважає своєю безпосередньою метою обробку світової громадської думки для підготовки збройної інтервенції».

Заради справедливості слід зазначити, що багато політичних діячів за кордоном вважало, що гостроту проблеми може зняти поїздка по Радянському Союзу групи церковнослужителів, які розповіли б західним читачам про свої враження від побаченого, спростувавши тим самим можливі вимисли преси. Такої точки зору дотримувався, наприклад, прем'єр-міністр Великобританії Л.Джордж, який запропонував навіть конкретну кандидатуру для поїздки [53]. Звісно, Радянський Союз на це погодитися не міг, що опосередковано підтверджує правоту папи Пія XI та зарубіжної преси.

Хоча газетна кампанія за кордоном видихнулася буквально за кілька днів, у Радянському Союзі пристрасті продовжували вирувати. Уряд, доповідаючи VI з'їзду Рад у березні 1931 року, наголошував, що, готуючи нову атаку на СРСР, буржуазія приділяє виняткову увагу спеціальній підготовці громадської думки. З цією метою керівники антирадянських кампаній за кордоном керуються такими гаслами, які могли б служити прикриттям класової суті майбутньої війни проти Країни Рад. У розрахунку на релігійні передсуди, особливо серед селян, висунули антирадянське гасло про «утиски релігії». Так був організований антирадянський «хрестовий похід» на чолі з папою Римським. Провал «хрестового походу» призвів організаторів антирадянської кампанії до гасел про так званий «римський демпінг» та «примусову» працю в СРСР.

Цього урядовцям виявилось замало. Вони продовжували звинувачувати зарубіжні релігійні об'єднання в усіх негараздах, що були масовими в країні. Не обійшли увагою і Ватикан, який начебто намагається активно втручатися в міжнародне життя, захищаючи капіталістів та поміщиків, імперіалістів, інтервентів і паліїв війни. Давно відомо, що католицькі священники нерідко підбираються з людей, які здатні до розвідувальної роботи. Тому ці пані виявляють особливу завзятість не в молитвах «про мир у всьому світі», а в організації антирадянських кампаній на замовлення і за оплату від панів капіталістів. Якщо на чолі деяких антирадянських кампаній останнім часом відкрито виступає сам папа Римський, то зрозуміло, що неважко знайти, наприклад, у тій же самій Англії для однієї брудної антирадянської кампанії єпископа Кентерберійського, а для іншої, не менш мерзенної політичної кампанії проти республіки робітників і селян, – єпископа Дергемського. «Ось чим займаються агенти Ватикану, – підсумовувалось у звітній доповіді Радянського уряду. – Ось яка роль «священного папи» у підготовці нової світової бойні та нападу на СРСР» [54].

VI з'їзд Рад постановою від 12 березня 1931 року затвердив звіт уряду, узаконивши безпідставні звинувачення на адресу як Ватикану, так і інших зарубіжних церков. До речі, звинувачення на адресу Пія XI у підготовці «хрестового походу» проти СРСР звучали в країні до середини 80-х років.

Не можна погодитися з категоричністю міркувань Я. Галана про пап Пія XI та Пія XII як прибічників фашизму в Італії та Німеччині. Щоправда, письменник не був оригінальним, оскільки радянські автори у переважній більшості також дотримувалися подібної точки зору.

На наш погляд, папа Пій XI, підписуючи угоди з режимами Муссоліні та Гітлера, урядами інших країн (їх було укладено 18. – В.П.), намагався відстояти в першу чергу інтереси церкви, зміцнити владу пап Римських у тих непростих обставинах політичного життя світу, що виявилось вигідним для самої конфесії. Так, унаслідок підписання Латеранських угод 1929 року між РКЦ та Італією була відновлена світська влада папи. У договір уходив також конкордат, який регулював відносини між церквою та державою в Італії.

І не вина, а біда пап Пія XI та Пія XII, що їм довелося діяти в надзвичайно складних умовах. Я.Галан чомусь не вказував, наприклад, що Пій XI 21 березня 1937 року видав надзвичайну енцикліку стосовно становища в Німеччині «З глибокою стурбованістю...», у якій протестував проти порушень звичайного права і справедливості в країні. Папа нагадав Гітлеру, що людина як жива істота наділена правами, які не можуть порушуватися. Він звинуватив нацистську Німеччину в порушенні умов підписаного в 1933 році конкордату і співчував із приводу незаконних і нелюдських переслідувань католиків. Таку ж енцикліку понтифік направив і на адресу комуністів.

Кардинал Е. Пачеллі, проти якого постійно виступав Я.Галан, будучи радником папи Пія XI, брав участь у підписанні багатьох конкордатів та угод, виступав посередником у переговорах з метою попередити початок нової світової війни. У грудні 1939 року він, уже ставши главою церкви з ім'ям Пій XII, засудив «навмисну агресію та неповагу свободи і людського життя, що породжує заклики до Бога про помсту». 30 квітня 1943 року, в розпал світової війни, понтифік направив послання архієпископу Берліна, в якому зазначалося: «Зайве говорити, що наша

батьківська любов і стурбованість сьогодні значно більша стосовно католиків неарійців та напіварійців, таких самих дітей церкви, як і інші, коли їх земне існування руйнується, і вони переходять через моральні страждання. На жаль, у нинішніх умовах ми не можемо запропонувати їм дієвої допомоги, окрім як через наші молитви».

Наприкінці 1943 року, коли нацисти розпочали депортацію 8 тис. євреїв із Риму, тисячу з яких, переважно жінок і дітей, відправили в один із найбільших «таборів смерті», розташований у Польщі, Ватикан мовчав. Не став він на захист пригнічених людей, коли в Італії 1 грудня 1943 року прийняли закон про інтернування всіх євреїв та конфіскацію їх майна [55].

Безумовно, все це не прикрашало діяльність папи Пія XII, римської курії в цілому, хоча, безумовно, Я. Галанові, іншим авторам легше було засуджувати в нових історичних умовах, за сприятливої політичної обстановки, у той час, коли РКЦ, її керівникам доводилося працювати в умовах фашистської диктатури. Зрозуміло одне, що Ватикан, обидва понтифіки негативно ставилися до комунізму, СРСР через їх брутальну політику щодо церкви.

Слід зазначити, що ставлення нацистів і передусім Гітлера до релігії та церкви було досить складним. Незважаючи на те, що він народився у католицькій сім'ї, досить рано відкинув християнство як чужу расистській моделі ідею. «Античність, – наголошував фюрер, – була куди кращою нинішніх часів, оскільки не знала християнства...». Пізніше він сформулював своє негативне ставлення до християнства наступним чином:

1. Християнство – релігія, яка захищає слабких і пригнічених.
2. За своїм походженням християнство є єврейською релігією, що примушує людей «гнути спину за звуком церковного звону і повзти до хреста чужого Бога».
3. Християнство зародилося 2000 років тому серед хворих, змучених і безнадійних людей, які втратили віру в життя.
4. Християнські догмати прощення гріхів, воскресіння і спасіння є відвертою нісенітницею.
5. Християнська жалісливість – небезпечна не німецька ідея.
6. Християнська любов до ближнього є нісенітниця, оскільки любов паралізує людину.
7. Християнська ідея загальної рівності захищає расово неповноцінних, хворих, слабких та убогих.

Ставши канцлером Німеччини, Гітлер неодноразово заявляв, що його уряд ставить за мету створення належних умов для релігійного життя, що він докладе максимум зусиль для встановлення дружніх стосунків із релігійними об'єднаннями. Чимало людей тоді вірили, що Гітлер зуміє врятувати християнський світ від атеїстичного «червоного терору» і забезпечить справді вільне відправлення релігійного культу.

Конкордат, який підписав Гітлер з Ватиканом, гарантував недоторканість католицької віри і зберігав усі привілеї і права католиків. Держава зобов'язувалася захищати католицькі громади, школи, молодіжні організації, якщо вони не займатимуться політичною діяльністю. Однак, подальші події показали, що конкордат для канцлера виявився не більше, як дипломатичний трюк, умови якого він збирався

виконувати доти, доки це було вигідним. Тому стурбованість папи Пія XI про ігнорування Гітлером вимог конкордату була виправданою [56].

Незабаром у Німеччині почалося переслідування духовенства, про що цілком слушно говорив у роки війни Я. Галан. Хоча боротьба Гітлера з церквою фактично припинилася з початком війни, оскільки він вважав, що вигідніше послабити тиск на конфесію, щоб не підірвати моральний дух солдатів, більшість з яких були віруючими.

Таким чином, не можна вважати істинним усе написане Я. Галаном стосовно РКЦ, пап Пія XI та Пія XII. Позиція, політичний курс обох понтифіків, ймовірно, заслуговують, безумовно критичної оцінки. Але в такому випадку, на наш погляд, Я. Галану треба було йти далі, або ще краще не порушувати проблему підтримки Ватиканом режимів Муссоліні та Гітлера, бо заслуговує всебічного осуду і поведінка Кремля.

Для підтвердження сказаного простежимо бодай коротко за характером стосунків радянського уряду з Італією та Німеччиною. Так, повноважний представник СРСР в Італії П. Керженцев інформує Москву в 1925 році про готовність фашистського уряду Муссоліні вести офіційні переговори про підписання пакту. У ноті на ім'я Муссоліні від 6 жовтня 1926 року він пише про щасливий розвиток відносин між Італією та Радянським Союзом [57].

Усередині 1928 року новий повноважний представник СРСР в Італії Д. Курський двічі зустрічається з Муссоліні і веде розмови про розвиток торгових відносин, а 17 грудня направляє телеграму в Москву, в якій зазначається: «Політичний пакт при наявності економічного пакту з нами мав би, на думку Муссоліні, вирішальне значення для Італії і означав би договір про ненапад та нейтралітет і спільні політичні виступи, якщо про них домовимося. Муссоліні повторив, що договір з нами мусить означати все або нічого» [58]. У березні 1929 року Д. Курський знову інформує Кремль про заяву Муссоліні щодо підписання з Радянським Союзом нового економічного та політичного трактату. У грудні цього року нарком зовнішніх справ СРСР М. Литвинов у виступі на II сесії ЦВК констатує факт добрих відносин з Італією.

19 листопада 1930 року посол Італії в СРСР Антоліко, вручаючи вірчі грамоти Голові ВЦВК М.Калініну, наголосив, що всі його зусилля спрямовуватимуться на поглиблення відносин між обома країнами, які вже успішно розвиваються протягом семи років. М.Калінін у виступі заявив, що уряд намагатиметься розширювати економічні стосунки, які принесли відчутні результати, нагромаджувати позитивне в інших сферах, що відповідатиме інтересам обох сторін [59].

У 1931 році в СРСР радісно повідомляли про зростання торгового обороту з Італією, а в 1933-1935 роках – про продуктивне співробітництво. У вересні 1933 року обидві країни підписали договір про ненапад та нейтралітет.

У ці роки лише стосовно цитованого листа Пія XI Д.Курський інформував Москву, що він здатний викликати кампанію у фашистській пресі та заявляв про свою вимогу до міністерства зовнішніх справ Італії про втручання з метою заборони або зменшення негативних для СРСР наслідків.

Стосунки між Радянським Союзом та Італією погіршилися після нападу останньої на Абіссінію в 1935 році, який в СРСР оцінювали як конфлікт, а не агресію. Радянський Союз був у числі 52 країн, що ввели санкції проти Італії.

Уряд останньої висунув власні претензії щодо СРСР. Проте активна торгівля між обома країнами велася аж до початку війни.

Таким чином, виникає закономірне запитання про моральність курсу радянських властей, котрі, будучи виразником і захисником інтересів робітників і селян, підтримували жваві різноманітні контакти з фашистською країною. І чи такою вже аморальною була політика папи Пія XI щодо фашистського режиму Муссоліні, про що так емоційно писав Я. Галан.

Як свідчать документи, стосунки СРСР та Німеччини після приходу Гітлера до влади хоч і не були безхмарними, однак і ворожими їх називати не слід. Зрозуміло, що йдеться про 30-ті роки.

Так, посол Німеччини в СРСР Дірксен заявив у бесіді з заступником наркома зовнішніх справ СРСР М.Крестинським 27 лютого 1933 року, що, на думку німецького уряду, радянське керівництво має розуміти, що боротьба проти комунізму всередині країни цілком може йти рука в руку із збереженням добрих взаємин із Радянським Союзом, як це спостерігається у стосунках СРСР із Туреччиною та Італією.

Дірксен підкреслив, що німецькі члени уряду дотримуються думки про збереження попереднього курсу стосовно Радянської країни. Щоправда, непередбачуваність поведінки Гітлера спричинила певне напруження у стосунках. Це трапилося 2 березня 1933 року, коли він допустив різкі випадки проти СРСР. На протест останнього Німеччина, власне, вибачилася, хоча й вислала 2 журналістів, які пишуть про країну тільки в негативному плані. У квітні Наркомат зовнішніх справ заявив протест з приводу переслідувань радянських організацій та установ.

Представник СРСР у Німеччині Л.Хінчук зустрівся з Гітлером 28 квітня 1933 року. Під час бесіди останній наголосив, що не може бути й мови про якісь політичні переміни. Обидві держави мають визнати незмінність фактів взаємного існування на тривалий період і керуватися цим у власних діях. Країни не можуть втручатися у внутрішні справи одна одної. Незалежно від відмінностей світоглядів їх пов'язують взаємні інтереси, і цей зв'язок має тривалий характер. Л. Хінчук, щоправда, у відповідь на слова Гітлера знову вказав на ряд провокаційних акцій з боку Німеччини.

Посол Німеччини в СРСР Дірксен, зустрічаючись з Головою Раднаркому В.Молотовим 4 серпня 1933 року, підкреслив, що після приходу до влади націонал-соціалістичної партії могла з'явитися стурбованість про розвиток німецько-радянських відносин. Проте Гітлер 23 березня у промові в рейхстазі чітко заявив про незмінність курсу. Посол переконаний, що німецькою стороною створені всі передумови для нормальних взаємин. Проте з боку СРСР спостерігається прояв антинімецьких тенденцій. Радянська преса переповнена різкими випадками проти Німеччини, з якими не можуть порівнюватися подібні виступи преси інших країн. Бесіда закінчилася, власне, безрезультатно, оскільки В. Молотов наголосив, що й урядовці Німеччини допускають негативні висловлювання на адресу Радянського Союзу. Проте все це було в ті часи звичним, і в цілому стосунки СРСР та Німеччини можна охарактеризувати як нормальні [60]. Про зближення Москви і Берліна наприкінці 30-х років, як і про трагічні наслідки, до яких призвело це зближення, написано й сказано немало. Тому ми його не аналізуватимемо, тим більше, що матеріал виходить за межі нашої книги.

Сказаним автор намагався підкреслити, очевидно, що Я. Галанові не слід було надмірно акцентувати увагу на злочинності та аморальності позицій пап Римських Пія XI та Пія XII стосовно фашистських режимів Італії та Німеччини в довоєнний період, бо тоді таким самим злочинним та аморальним був і курс СРСР та інших країн, що підтримували будь-які відносини з цими державами і навіть Олімпійські ігри 1936 року, що пройшли в Берліні.

Отже, у поглядах Я. Галана на релігію та церкву, на діяльність пап Римських, особливо Пія XI і Пія XII, глави УГКЦ митрополита А. Шептицького переважають емоції, перекручення фактів, їх тенденційне тлумачення. Тому важко погодитися з Б. Буряком, який писав про вміння поєднання письменником історичного матеріалу з домислом (про що ми писали вище. – В. П.). На наш погляд, Я. Галан використовував більш-менш вдало історичні факти для падавання домислам видимості правдивості. Саме тому, що таку фальсифікацію не сприймали насамперед читачі західного регіону, що тенденційне викривлення матеріалу, брудна лайка на адресу митрополита А. Шептицького, Української греко-католицької церкви, як і подібна упередженість щодо українського націоналізму, системи освіти тощо впродовж 30-х років були справою явно невдячною, а то й небезпечною, Я. Галан, імовірно, друкувався під псевдонімами. «Яга», «Володимир Росович» дозволяли йому ховатися від критики, обурення простих читачів. Але до пори до часу.

На наш погляд, останні роки виявилися найтрагічнішими в житті Я. Галана. По-перше, ліквідація УГКЦ на Львівському соборі в 1946 році була зовсім не такою безболісною, як про це постійно твердив письменник. Мешкаючи у Львові, він мав нагоду спостерігати на власні очі реакцію десятків тисяч рядових віруючих на знищення віри. Читач про це довідається зі сторінок пропонованої книги. Вистачало й інших вражень від реакції місцевого населення на ряд каральних акцій Москви. Памфлети, фейлетони доводилося писати протилежного спрямування, що, попри все, викликало душевний дискомфорт. По-друге, останні публікації Я.Галана, особливо памфлет «Плюю на папу!», свідчать, що письменник «виписався», що його творчий потенціал вичерпався. Він став зовсім нецікавим не лише читачам, у яких ніколи не користувався авторитетом, а й офіційній ідеології, органам партійно-державної влади.

На підтвердження сказаного закликаємо читача простежити за хронікою того часу, за його листами, що якнайкраще охарактеризують труднощі й негаразди, про які чомусь не згадували радянські автори.

Почнемо з того, що Я. Галана, безумовно, здібного памфлетиста, фейлетоніста, комуністична система не прийняла у свої ряди. Окрім уже згадуваного тривалого перебування поза лавами ВКП(б) майже до самої смерті, він, будучи кореспондентом центральної компартійної газети України, постійно бідував. У листі знайомій актрисі Г. Углецькій від 22 березня 1948 року писав, що живе у Львові з липня 1944 року. Формально числиться кореспондентом «Радянської України». П'ять місяців був на Нюрнберзькому процесі над фашистськими злочинцями. Потім посилали в Югославію. Нині безвиїзно мешкає у Львові і займається літературною роботою, яка поки що не приносить матеріального благополуччя [*]. Дійсно, читач не знайде

* Всі листи наводяться за 4-им томом творів Я.Галана. – К., 1980. – С.695-836.

на шпальтах «Радянської України» серйозних аналітичних матеріалів, окрім одного, за підписом Я. Галана.

Трохи раніше, 18 листопада 1946 року, Я. Галан писав сестрі дружини, що разом з нею тричі на день їдять хліб і несвіжу, некип'ячену воду. В обід інколи це заправляється часником та цибулею. Чай увечері п'є лише Я. Галан.

У середині 1947 року Я. Галан завершив написання п'єси «Під золотим орлом» і відіслав її в Москву, де критик О. Борщаговський дав різко негативну рецензію. Дружина Я. Галана М. Кроткова мешкала в столиці у матері в очікуванні рецензії. 7 жовтня письменник писав родичам у столицю: «За спеціальністю працювати можу тільки ночами, вдень, замінюючи мандруючу дружину, займаючись картоплею, капустою, діжкою, позичаю гроші на обід (даремно), накидаюся щоденно на видавництво, що попало у хронічну фінансову кризу...».

Коли перечитуєш листи письменника, складається враження, що найголовнішою проблемою його життя було постійне безгрошів'я. Я. Галан переклав п'єсу «Овод» українською мовою для Львівського театру юного глядача, але гонорар не виплачували. Пізніше Український репертуарний комітет постановку «Овода» заборонив.

Із Москви надходили невтішні новини щодо п'єси «Під золотим орлом». Восени 1947 року Я. Галан на вимогу рецензента переробив текст у відповідності з вимогами репертуарного комітету. Відповіді не отримав ні з головного управління драматичних театрів (ГУДТ), ні з головного управління репертуарного комітету (ГУРК).

П'єсу «Овод» урешті-решт поставив лише Дрогобицький театр, за що Я. Галан отримав гонорар у розмірі 500 крб. Хоча ще 14 театрів виявили бажання на постановку «Овода», справа, за словами драматурга, не рухалася. У другій половині 1948 року він отримав право на переклад п'єси Д. Слєп'яна «Сестри», яку глядач так і не побачив.

Наприкінці 1948 року Я. Галан пише сестрі дружини О. Кротковій у Москву, що сім'я П. Козлашюка, з яким Галани підтримували дружні стосунки, напросилася разом зустрічати Новий рік: «Знайшли до кого запрошувати себе! Добре було б, якби у цей урочистий вечір картопля була!... Просто не життя, а масляна, хоча наш двірник і стверджує, де тільки може, що я заробляю 6 тисяч в місяць...»

Трохи полегшало на початку 1949 року, коли кілька театрів взяли «Овода» і драматург отримав понад 7,5 тисяч крб., а в квітні – ще 4,5 тисячі. Проте гроші швидко розійшлися. Не завжди ладилося в сім'ї. Я. Галан писав О. Кротковій 17 травня 1949 року про поведінку дружини: «Марія виглядає чудово, настрої непогані і лише в хвилини похмурого сп'яніння від вермуту гірко нарікає на свою долю: «Із мене зробили домогосподарку (це я-то), хоча все її домогосподарство зводиться до крою й шиття собі одягу, купівлі взуття тощо».

Мучили творчі невдачі. Так, п'єса «Любов на світанні» вийшла сирію. В Україні театри відмовилися її брати. Не поспішав і московський театр ім. Вахтангова. Дивував незрозумілою мовчанкою перекладач його п'єс Г. Шипов, хоча, власне, і писати було нічого. Навіть дружина ставилася до п'єси досить прохолодно. «Відверто кажучи, – писав Я. Галан О. Желябузькому 20 червня 1949 року, – я не особливо розраховую на те, що моя п'єса попаде на сцену московського театру, тому мене не особливо бентежить та драматургічна товчія, що

відбувається на Неглинній (вулиця в Москві, на якій розташований театр ім. Вахтангова. – В.П.)».

«Я дуже заморився, – продовжує скаржитися драматург, – і не можу працювати. Якщо будуть гроші (надходження за п'єсу «Овод» майже припинилися: у травні отримав всього 600 крб.), постараємося поїхати в Коктебель (у Крим. – В.П.). Так хочеться по-справжньому відпочити, так хочеться сонечка (тут уже другий тиждень стоїть холодна, похмура погода).

Гірше всього те, що затягування з п'єсою в Москві не дозволяє просувати її в Україні, де, до речі, скоро відбудеться святкування річниці возз'єднання».

На цьому поневіряння Я. Галана не скінчилися. У квітні 1949 року він писав В. Беляєву про зловживання у Львівському театрі опери і балету і байдужість до цього органів прокуратури. Влітку 1949 року у Львівському обласному видавництві зник рукопис (копії не було. – В.П.) першої частини перекладеної ним українською мовою книги польської письменниці Шмаглевської «Дими над Біркенау». На думку письменника, рукопис знищила колишній головний редактор видавництва, щоб приховати фінансові махінації, сума яких сягнула 1,8 млн. крб. Усе це негативно відбивалося на морально-психологічному стані Я. Галана. До того ж він був мало пристосованим до життя. Складним залишалося становище в краї. У листі О. Желябузькому від 10 серпня 1949 року, який зводив дачу в Підмосков'ї, Я. Галан признався: «Я глибоко співчую Вашим будівельним митарствам. Можливо, Ви й праві, будуючи цю саму дачу, але для мене це був би такий подвиг, такий подвиг! І врешті-решт я прогорів би на цій справі, як і на всьому, до чого торкнеться моя щаслива рука.

Відверто кажучи, хотілося б і мені мати будиночок у лісі, але поки що це не має сенсу: нерівний час заріжуть вночі або сплять.

Життя до цього часу у нас надмірно наповнене романтикою у гіршому значенні цього слова».

Чи не єдиною втіхою для драматурга влітку 1949 року стало те, що він отримав за постановку «Овода» гонорар, на який зуміли відпочити в Криму. Хоча знову настало безгрошів'я і в листі О. Желябузькому від 23 липня драматург просить посприяти в отриманні права на переклад якоїсь добротної п'єси, що поліпшило б матеріальні статки, тим більше, що справа з постановкою «Любові на світанку» на московській сцені завершилася провалом. У серпні 1949 року Я. Галану стало відомо, що головний режисер театру ім. Вахтангова Р. Симонов фактично від неї відмовився. Драматург писав 20 жовтня, що праця над п'єсою не має найменшого сенсу, у всякому випадку, найближчим часом.

З допомогою О. Желябузького він отримав право на переклад п'єси Л. Уткіна «Повість про невідому людину», але Українське управління театрів відмовлялося укласти договір і виплатити грошову винагороду. Львівський театр ім. М. Заньковецької запропонував перекласти одну з нових п'єс, але з Києва повідомили, що вона вже перекладається.

Замовивши письменникові антиватиканський твір «Світило ночі» («Отець тьми і присні»), редакція часопису «Новый мир» його не надрукувала. Головний редактор К. Симонов писав, що їм потрібна була стаття, а «у Вас вийшов памфлет, у якому снують сотні маловідомих імен, сотні цікавих самими собою, але ніяк не укладених в загальну схему подій». Гонорар від постановки «Овода» в серпні 1949 року становив лише 400 крб.

До творчих невдач, безгрошів'я додавалися інші клопоти. У вересні у Львові відбувався судовий процес у справі зловживань у Львівському видавництві, на якому Я. Галан проходив як свідок. Він викликав у нього негативну реакцію. «Неприваблива картина норовів, – стверджував Я. Галан, – є від чого жажнутися і посміятися. Очевидно, буде вирок.

Я уже рік веду боротьбу проти аферистів із оперного театру, але безуспішно, оскільки обласний прокурор навмисне гальмує справу. Доведеться вести боротьбу і проти обласного прокурора».

Погодьмося, що це не додавало позитивних емоцій, як не додавали їх, наприклад, вимоги партійної організації Львівської філії Спілки радянських письменників України (СПРУ). На зборах секретар парторганізації Б. Буряк зажадав від П. Козланюка, Я. Галана навесні 1948 року гострополітичних, злободенних творів на колгоспну тематику. Письменник постійно виїжджав у села для проведення відповідної роботи з колгоспниками.

Чи не єдине, що, ймовірно, радувало Я. Галана в останній рік життя, це працевлаштування дружини в місцевому краєзнавчому музеї, її захоплення мистецтвом. Письменник не приховував радості від першої картини, намальованої нею. Та і йому запропонували посаду завідувача відділу мистецтв Львівського облвиконкому, що обіцяло взамін утраченої свободи творчості, певний матеріальний достаток. Проте цьому не судилося здійснитися.

Цитованими листами ми намагалися переконати читача в тому, що постійні проблеми матеріального та духовного характеру могли в будь-який час зламати Я. Галана, що він певним чином ставав небезпечним для Системи...

Останнім часом з'явилося чимало публікацій з приводу версій убивства письменника. Згідно з новою для деяких вітчизняних авторів точкою зору, далеко не всі обставини загибелі Я. Галана з'ясовані до кінця. І до сьогодні невідомо найголовніше: хто стояв за вбивцями – ОУН чи МДБ. Ю. Шаповал слушно зауважує, що слід зважити на те, що Я. Галан піддавався цькуванню своїх колег письменників та тодішніх партійно-державних керівників Львівської області (чого варті виступи проти прокурора. – В.П.). У вересні 1948 року його звільнили з посади спеціального кореспондента газети «Радянська Україна» (де й до цього особливо не шанували. – В.П.) у зв'язку зі «скороченням штатів». За півроку до вбивства примусили здати міліції пістолет «ТТ». І це в той час, коли партійні й радянські працівники мусили мати зброю. За спогадами сім'ї Козланюків, котрі мешкали в одному будинку з Я. Галаном, за день до його смерті у під'їзді їх помешкання перестав чергувати міліціонер, який охороняв депутата Львівської міської ради [61].

До сказаного Ю. Шаповалом слід додати, що Я. Галан не виступав перед читачами Львова та області. Чому? Тому що лайку на адресу знищеної УГКЦ, пап Римських чи митрополита А. Шептицького та прославлення успіхів у колгоспному будівництві люди не сприймали, а про інше він не писав.

На підтвердження слів Ю. Шаповала про цькування Я. Галана колегами по перу звернемо увагу на те, що він, наприклад, не виступав на зборах партійної організації СРПУ з питань підготовки до II з'їзду, що відбулися у вересні 1948 року. Жодним словом про нього не згадав голова СПУ О. Корнійчук у статті «Українська література на піднесенні» («Радянська Україна, 3 грудня 1948 року),

коли говорив, що після возз'єднання українських земель у 1939 році в сім'ю радянських письменників влилися О. Гаврилук та С. Тудор. Немає його прізвища і серед молодих літераторів.

Щоправда, у доповіді О. Корнійчука II з'їздові СПУ зазначалося, що серйозним внеском львівських письменників є політично гостра публіцистика Я. Галана, наголошуючи тим самим на політичних, а не художніх здобутках літератора. Очевидно, за ці заслуги його ввели до складу правління СПУ.

Дивно, чому жодним словом про вбивство Я. Галана не обмовився М. Хрущов, виступаючи з доповіддю «Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» на VI ювілейній сесії Верховної Ради УРСР 29 жовтня 1949 року, тобто через кілька днів після скоєного злочину. Для вищих ешелонів влади в ці дні було не вигідним говорити про «підступну руку Ватикану», «вбивць з оунівського підпілля» тощо? Жодного слова не сказали про це і в листі учасників сесії на ім'я Й. Сталіна.

Лише в некролозі, підписаному групою письменників, зазначалося: «З глибоким сумом уся письменницька громадськість України сповіщає про трагічну загибель одного з видатних українських письменників Ярослава Галана.

Ярослав Галан був одним з тих письменників, які, почавши свій шлях в умовах жорстокого режиму напівфашистського польського уряду, все своє творче життя злили з боротьбою за возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Пером прозаїка, драматурга, публіциста Ярослав Галан боровся за кращу долю трудящих...

З встановленням радянської влади в західних областях України Ярослав Галан присвячує всі свої сили боротьбі за утвердження нового соціалістичного ладу на молодих радянських землях. Він віддає цій високій благородній меті весь свій талант письменника, всю свою полум'яну пристрасть публіциста...

До останнього дня свого прекрасного життя він не перестав закликати радянських людей до пильності, викриваючи антинародні змови про прислужників англо-американських імперіалістів» [62].

Ще один матеріал, на який посилається Ю. Шаповал і який примушує повертатися до питання про причини і конкретних виконавців вбивства Я. Галана, пов'язаний зі спогадами П. Дужого, учасника оунівського руху. У червні 1945 року його заарештували, а після того, як перевезли до Києва, П. Дужого особисто допитував генерал-лейтенант Т. Строкач, один із керівників, а з 1946 року міністр внутрішніх справ УРСР. Прочитуємо уривок цих спогадів: «Одного дня Строкач викликав мене до свого кабінету...» Чи пан Дужий знає особисто Галана? – запитав. «Ні, – відповідав я, – з Галаном я не знайомий, але його памфлети читав.» «А як пан Дужий гадає, – було чергове запитання, – чи пан Шухевич з Галаном дружив? Прошу сказати: коли і де вони останнім часом зустрічалися?» Я сказав: «Щоб отримати правильну відповідь, гадаю, вам треба було б з таким запитанням звернутися до самого Галана». Тоді Строкач гнівно прошипів: «Ми Галана притягнемо до суворої відповідальності. Галан – лайдак, Галан – лайдак великий...».

Ставлення міністра до Галана мене неабияк здивувало, і я запитав його: «Чому ж то Галан, як ви кажете, – лайдак, якщо він лише те друкує, що советській владі на Україні вкрай потрібно?» Відповідь була така: «Галан – обманець. Він нас переконував і рішуче заявляв, що як тільки ми заарештуємо митрополита Сліпого

та греко-католицьких єпископів – то всі священники дуже перелякаються і наперед почнуть приставати до Руської православної церкви. А що вийшло? Більшість священників нам не покорилась і пішла проти нас. Хіба ж це нашої партії, – тут він поправився, – народові та партії вигідно? Галан нас обманув і він гірко відповів за це...».

Така «розмова» зі Строкачем була в 1946 році, а три роки пізніше у комуністичного агітатора Галана... Львівське обласне управління внутрішніх справ відібрало пістолет, а за кілька днів «лайдака» Галана підступно руками жертв, обмотаних чекістськими сітками, було вбито...» [63].

Звичайно, спогади однієї людини, до того ж засудженої радянською владою, не можна сприймати як істину в останній інстанції. Але наведені Ю. Шаповалом факти, свідчення П. Дужого вказують на знайомий почерк у роботі силових структур сталінських часів – прибирати «відпрацьований матеріал», зайвих свідків. Імовірно, Я. Галан не став винятком. Тим більше, що в силу життєвих негараздів, творчих невдач він ставав ще й потенційно небезпечним свідком.

На користь версії про знищення Я. Галана за участю спецслужб опосередковано свідчить і те, що офіційна ідеологія фактично відразу почала канонізувати письменника (що було в традиції того періоду. – В.П.), без усякого суду і слідства звинуватила Ватикан та його «посібників» у скоєнні злочину. Це стане зрозумілішим, якщо взяти до уваги той факт, що папа Пій XII оголосив 1950 рік «Святим роком». У Радянському Союзі побоювалися, що, окрім масового паломництва у Рим, численних зібрань, молебнів, значно активізується радіопропаганда, інші виступи, під час яких світовій громадськості покажуть реальний стан справ із дотриманням свободи совісті в СРСР, розкриють завісу над «добровільним» переходом греко-католиків у лоно РПЦ. Потрібен був контрудар, яким і стала загадкова смерть Я. Галана напередодні «Святого року».

Так, секретар Львівської філії СРПУ В. Беляєв звернувся з листом у секретаріат СП СРСР, у якому зазначалося, що все написане Я. Галаном відіграє важливу роль у справі виховання радянського читача в дусі комунізму. «Обставини загибелі Ярослава Галана підказують, – наголошує автор, – наскільки небезпечною була його творчість для ворогів нашої країни і особливо для Ватикану. Від імені письменників, котрі мешкають і працюють у Львові, прошу Секретаріат СРП вжити заходів, щоб літературна спадщина нашого загиблого товариша якнайшвидше була взята на озброєння всього радянського народу російською мовою.» У зв'язку з цим В. Беляєв просив:

1. Зобов'язати видавництво «Советский писатель», не гаючи часу, випустити збірник творів Я. Галана російською мовою.

2. Зобов'язати видавництво «Литературной газеты» видати збірник антиватиканських памфлетів Я. Галана. Актуальність такого видання безсумнівна, особливо у зв'язку із заходами Ватикану, зокрема «Святим роком».

3. Зобов'язати редколегію «Литературной газеты» в одному з найближчих чисел газети дати розгорнуту статтю про передсмертний збірник творів Я. Галана «Перед лицем фактів».

4. Рекомендувати редакції «Библиотечки «Огонька» один із найближчих випусків свого видання присвятити творчості Я. Галана.

5. Доручити комісії з драматургії СРП вивчити і довести до театрів останні п'єси Я. Галана «Під золотим орлом», «Любов на світанні» [64].

Той самий В. Беляєв надіслав листа аналогічного змісту, щоправда, значно категоричнішого за формою у відділ агітації та пропаганди ЦК ВКП(б), що нашоує на думку про попередні консультації автора з відповідальними працівниками апарату центрального органу партії. Утім, нехай читач розбереться сам.

За словами В. Беляєва, 24 жовтня 1949 року вороги українського народу – українські буржуазні націоналісти та агенти Ватикану по-звірячому вбили видатного західноукраїнського письменника, більшовика Я. Галана, що свідчить про те, якою небезпечною була його творчість для ворогів Радянського Союзу, зокрема для Ватикану.

Звідси випливає висновок, наголошує В. Беляєв, що слід якнайшвидше довести до всього радянського народу творчість Я. Галана, дати можливість прочитати в пресі і побачити на сцені його твори, що заслуговують на увагу, перекладені російською мовою.

В. Беляєв звертав увагу ЦК ВКП(б) на цілу низку фактів, які вимагають оперативного втручання зверху. По-перше, у грудні 1947 року ГУРК СРСР без усяких причин заборонило постановку п'єси Я. Галана «Під золотим орлом», перекладеної Г. Шиповим російською мовою. П'єса свого часу була на перегляді в одного з відповідальних працівників ЦК, який не дав чіткої відповіді з приводу заборони, незважаючи на те, що п'єса добре зустрінута в театрі ім. Вахтангова. Показове й те, що п'єса «Під золотим орлом» уже витримала два видання українською мовою і має позитивну оцінку преси. Про неї схвально відгукнулася відома письменниця Ванда Василевська, а на Всеукраїнському конкурсі в 1948 році на кращу п'єсу отримала премію. Письменник просив відділ агітації і пропаганди ЦК сприяння у відміні заборон ГУРК.

По-друге, 1950 рік папа Римський оголосив «Святим роком». Це значить, що, окрім паломництва в Рим багатьох тисяч католиків, рік буде ознаменований ще шаленішою антирадянською кампанією Ватикану. Отже, «слід заздалегідь, не чекаючи нових антирадянських випадів Ватикану, виступити зі своєю контрпропагандою з тим, щоб усі види нашої ідеологічної зброї, спрямованої проти папи Римського та його конклаву, були взяті на озброєння і нашими друзями в країнах народної демократії». В. Беляєв повідомляв, що останніми роками Я. Галан чимало і наполегливо працював саме в галузі розвінчання Ватикану та його агентури. У Москву вже доставлені його твори, перекладені російською мовою. Тому було б дуже доречно, враховуючи особливу важливість розвінчання підступів Ватикану, щоб директивні органи дали вказівку про негайне позитивне вирішення питання публікації цих матеріалів [65].

У неупередженого читача після сказаного може виникнути чимало непростих запитань про причини вбивства Я. Галана, справжніх замовників злочинної акції...

Зайве говорити, що незабаром театри здійснювали постановку його п'єс «Під золотим орлом» та «Любов на світанні». Рада Міністрів УРСР виділила 10 грудня 1949 року сім'ї Я. Галана 15 тис. крб. Багатотисячними тиражами видавалися і перевидавалися твори письменника, хоча, якщо говорити чесно, великою популярністю в читачів і не користувалися. Утім, це матеріал для інших наукових

розвідок. Наше завдання зводилося до того, щоб показати роль Я. Галана у знищенні УГКЦ, у паплюженні історії церкви. Думається, що виконати її він не зумів, оскільки церква існувала в УРСР нелегально впродовж усіх повоєнних десятиліть.

§3. Львівський собор мовою фактів

У жовтні 1944 року нога останнього фашистського завойовника назавжди залишила землю України. Проте жаданий мир не настав. У західних областях почалася війна між Українською повстанською армією та військами НКВС. За цих обставин воєнна адміністрація у щойно визволених районах лояльно ставилася до місцевого населення, УГКЦ продовжувала свою діяльність, сподіваючись на те, що жахи богоборчої політики довоєнного часу не повторяться. Факти свідчать, що церква не втручалася у збройний конфлікт. Духовенство, віруючі пробували організувати церковно-громадські групи для допомоги хворим, сиротам, сім'ям, котрі постраждали від війни. В окремих містах і селах були прохання дозволити священикам, церковному активу відвідувати госпіталі, де б вони читали пораненим газети, книги, писали листи. Настоятелі монастирів надали частину приміщень для госпіталів тощо. Але власті нерідко ставилися з підозрою до подібного милосердя [66].

Чи не найголовнішим завданням після вигнання окупантів було припинення громадянської війни на заході. До цього закликали архієреї УГКЦ, чимало священиків. Станіславський єпископ Г. Хомишин, наприклад, у липні та листопаді 1944 року звернувся з посланнями, у яких засуджував братовбивство [67].

7 вересня митрополит А.Шептицький виступив на Архієпископському соборі, зазначивши, що «становище селян у даний час стає нестерпним через погрози різних банд та організацій, ряди яких поповнюються за рахунок людей, що ухиляються від військових повинностей і взагалі небажаючих служити у жодній армії. Проте серед них є й такі люди, які не підкоряються законам Божим, не прислуховуються до голосу церкви і вважають себе людьми, покликаними виконувати каральні функції за позірні, а можливо, і незначні злочини. Протягом трьох років постійно мені доводиться нагадувати про те, що людина не повинна вбивати людину. Я тричі писав з цього приводу послання і в неодноразових своїх виступах порушував те ж саме питання..., але тим часом знаходиться молодь, яка вважає себе покликаною самочинно підміняти закони правосуддя, а інколи без будь-яких доказів вини засуджувати невинних людей на смерть та виконувати функції катів після суду, де самі виступають в якості обвинувачів, суддів та захисників. Проте, на жаль, подібного роду людей з'явилася така кількість, що доводиться говорити про цілу армію, а не про окремих людей. Що ж виходить? Таке знущання над людьми викликає помсту та репресії, котрі спрямовані не проти вбивці, який давно втік... У таких випадках нашому бідному народові необхідна та справедливість у діях керівників та суддів, яка породжує любов до ближнього.

Атмосфера весняного подиху, котру ми відчуваємо, дозволяє нам сподіватися на те, що наш народ знайде в сучасних керівниках краю ту справедливість, яка межує з любов'ю і спирається на ту ж любов» [68].

На час визволення території Львівської митрополії здоров'я А.Шептицького, котрий 12 років був прикутий до візка, погіршувалося, хоча він і зберігав повну

духовну свідомість, докладаючи максимум зусиль для захисту інтересів церкви. 4 вересня архієрей надіслав лист безпосередньо М.Хрущову з вимогою залишити за конфесією друкарню «Студіон», зведену свого часу на церковні кошти. «До обсягу церковної власності, – зазначалося в ньому, – яка за наказом Верховного Маршала Радянського Союзу має лишитися непорушною, належать також церковні друкарні... Тому прохаємо Вас видати відповідні розпорядження і дозволити, щоб митрополита друкарня «Студіон» могла й далі для церкви працювати під контролем державних органів, якщо таке було б бажання владик» [69]. Чимало листів канцелярія УГКЦ направила в Москву голові Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР І.Полянському, місцевому керівництву. Останні у свою чергу в листуванні з центральною владою діяли стосовно церкви, керуючись власними вузько партійними інтересами. В одному з листів голови Львівського облвиконкому М.Козирів та секретаря обкому партії І.Грушецького на ім'я М.Хрущова, наприклад, повідомлялося, що митрополит з усією гостротою порушує такі питання перед владними структурами: «1) залишити в лікарні, яка ним організована ще до 1939 року і переобладнана нами в 1939-1940 рр., каплиці для відправи релігійної служби (сповідь хворих, причастя та ін.), а також дозволити черницям-сестрам працювати в лікарні і носити чернечий одяг; 2) не брати до Червоної Армії студентів – слухачів духовної семінарії; 3) залишити в духовній консисторії друкарню (яку німці взяли у 1942 році з приміщення виконкому облради і передали монастиреві) для друкування молитовників, молитов та інших матеріалів релігійного змісту, але за дозволом обллітконтролю».

«Ми вважаємо, – продовжували М.Козирів та І.Грушецький, – що в радянській лікарні має бути радянський порядок, а тому слід каплиці закрити, а коли хворий побажає викликати священика для сповіді, дозволяти за погодженням з адміністрацією лікарні. В частині призову до армії студентів-слухачів духовної семінарії – дати вказівки військкомату поки що утриматись від призову, але вважаємо, що до них слід застосувати такі ж правила, як і до радянських студентів.

Друкарня залишилась до цього часу в монастирі, просимо Вашого дозволу забрати її для потреб виконкому обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У» [70].

Слід зазначити, що І.Полянський спочатку підтримував віруючих, надіславши голові Львівського облвиконкому М.Козиріву листа від 18 січня 1945 року, у якому вказував, що за розпорядженням директивних органів народна лікарня ім. А.Шептицького залишається за церквою на правах приватної лікарні з особливим статусом. І.Грушецький діяв узагалі облудно щодо греко-католицької церкви. 5 лютого 1945 року він повідомив по телефону ЦК КП(б)У, що в 1939 році Народні Збори націоналізували всі приватні соціально-культурні заклади, лікарні тощо. Протягом двох наступних років облздоровідділ переобладнав «Народну лікарню», доукомплектував медичним обладнанням та інвентарем, організував при ній аптеку закритого типу, збільшив штат і відкрив міську лікарню та поліклініку для відповідальних працівників. У роки фашистської окупації лікарня стала платною для заможного населення. Обком партії, підсумував І.Грушецький, підтримав пропозицію про конфіскацію лікарні, хоча перед цим Москва обіцяла залишити її за церквою. Зрозуміло, що лікарня була вкрай потрібною для тодішньої Львівської керівної верхівки і 8 липня 1945 року І.Полянський без будь-якого пояснення

розпорядився передати лікарню облздороввідділу [71]. У такий же спосіб відібрали і друкарню «Студіон».

Для нормалізації відносин греко-католицької церкви з державою уповноважений радянської адміністрації запропонував вислати делегацію до Москви. 16 жовтня 1944 року А.Шептицький повідомив про свою згоду направити делегацію в Київ та Москву для обговорення поточних питань життя митрополії у складі Г.Костельника, І.Котіва та Г.Гудзинського [72]. Проте делегація не встигла поїхати, оскільки стан здоров'я митрополита різко погіршився і 1 листопада він помер на 79-му році життя та 45-му році єпископства. Ні про яку злочинну діяльність митрополита тоді ніхто не говорив.

12 листопада главою УГКЦ став Йосиф Сліпий. У контексті нашої книги варто сказати кілька слів про нового першоієрарха. Ми скористаємося матеріалом у викладі І.Петріва [73]. Й.Сліпий народився 17 лютого 1892 року у селянській сім'ї в Тербовлянському районі на Тернопільщині. Згодом, уже на схилі літ, він про це писав: «Народився я і був вихований в українській, християнській, хліборобській родині. Вона передала мені і закрепила в мені віру в Христа і любов до Нього».

Старший брат Роман навчив читати в п'ятирічному віці, а школа ще більше розпалила благородну іскру бажання пізнати світ. Середню освіту одержав у Тернопільській гімназії в 1911 році, отримавши атестат з відзнакою. Навчання продовжив у Львівській греко-католицькій духовній семінарії. Помітивши молодого юнака, митрополит А. Шептицький відправив його вивчати теологію до австрійського університету в м. Інсбрук, де той навчався протягом 1912-1918 років. У 1917 році архієрей висвятив Й.Сліпого в сан священника. В 1920-1922 роках він продовжив навчання в Римі, отримавши по завершенню студії ступінь магістра. У Римі Й.Сліпий не обмежував себе тільки теологією, вивчаючи одночасно кілька іноземних мов. Після повернення на батьківщину стає професором догматики Львівської духовної семінарії. Молодий богослов активно взявся за довірену справу. Його заслуга в тому, що зумів внести серед викладачів і семінаристів зацікавлення науковою працею з проблем східного богослов'я та історії Української церкви. Разом з іншими викладачами під керівництвом тодішнього ректора Й.Сліпий став засновником окремого Богословського наукового товариства, а з 1923 року і редактором часопису «Богословіє», який видавало товариство.

Організація діяльності БНТ, редагування часопису, наукова праця професора в духовній семінарії, за словами І.Петріва, стали головною справою Й.Сліпого і сприяли значною мірою розвитку богословської науки серед греко-католицького духовенства, зробили значний вклад у загальну богословську науку. В науковій праці дослідника, як у його особистій, так і в тій, що проводилася під його керівництвом, упала у вічі жива, конструктивна ідея братньої любові та єдності українського народу. В 1926 році Й.Сліпого призначають ректором семінарії.

Новий ректор звернув увагу на необхідність посилення дисципліни та розвитку духовного життя. Він особисто розробив Правила духовної семінарії, що регулювали різні сторони життя кандидата на священника. Крім духовного формування, яке стояло на першому місці, ректор дбав про те, щоб студенти були підготовлені вже в семінарії до громадської праці.

Із лютого 1928 року Й.Сліпий — ректор новоствореної богословської академії

УГКЦ. Він вимагав від професорів підготовки підручників з тих предметів, які викладали. Унаслідок цього з'явилося кілька підручників досить високого наукового рівня. Доктор Й.Сліпий уважно стежив за тим, щоб на великих міжнародних конгресах чи конференціях, на яких обговорювалися проблеми церковної єдності між католицьким Заходом і православним Сходом, були представники УГКЦ. Він гаряче відстоював ідею єдності Української церкви із Вселенською, закріплення цієї єдності в українській духовності та поширення її на східні українські землі, на весь слов'янський Схід.

Із 22 вересня 1939 року діяльність богословської академії, духовної семінарії та Богословського наукового товариства припинилася. Приміщення ДС, наприклад, було віддане для біженців із Польщі. Сам Й.Сліпий переселився в собор св. Юра. Пізніше його призначили екзархом України, про що вже говорилося, та єпископом — помічником митрополита А.Шептицького, його коад'ютором з правом наступництва. У грудні 1939 року Й.Сліпий стає архієпископом.

У роки війни архієрей мешкав у Львові разом зі своїми прихожанами. І.Петрів зазначає, що в міру наближення радянських військ до Львова багато людей утікало на Захід. Увесь греко-католицький єпископат залишився на місці, що опосередковано підтверджує його непричетність до злочинів фашистських окупантів, у чому звинувачували радянські автори ієрархів УГКЦ.

Отож, новий владика, уже митрополит, після похорону митрополита А.Шептицького приступив до виконання своїх обов'язків. Він продовжував роботу п'ятого Архієпархіального собору на чергових сесіях, постійно відвідував храми Львівської архієпархії. Діяльність митрополії розвивалася майже нормально, якщо не брати до уваги упередженого ставлення до церкви М.Козиріва, І.Грушецького, інших місцевих керівників.

23 листопада митрополит Й.Сліпий видав звернення «До духовенства і віруючих», у якому наголошував: «Після звільнення Західної України героїчною непереможною Червоною Армією і возз'єднання її зі Східною Україною покійний митрополит уже в той час висловлював від свого імені і від імені всього духовенства почуття нашої радості та вдячності, підкресливши надію на можливість церковної діяльності в Радянському Союзі. Наша греко-католицька церква не втручається в політичні справи, а тільки лише по волі Христа пропонує віруючим виконувати державні закони відповідно Божим.

Доказом цього є наше намагання полегшити тягар війни як у даний час, так і в період окупації, перш за все пораненим і полоненим Червоної Армії. Разом з тим протягом століть ми оберігали наш народ від виродження та пригнічення, котрі загрожували неодноразово повним його знищенням. Але, на жаль, у нашому народі є негативні явища, котрі по нашій вині можуть збити з шляху його долю і, тим самим, не дай Боже, викопати йому могилу.

У наших селах, і без того зруйнованих війною, створюються жахливі умови, у них часто діють озброєні банди, котрі обманним шляхом залучають на свій бік мирних жителів, закликаючи їх до опору державній владі, викликаючи тим самим на невинних людей каральні експедиції та репресії...

На цьому ґрунті факти убивства стають повсякденними явищами, цілком ясно, що це наносить значну шкоду церкві та християнському життю, як і взагалі

викликає прилюдну зневагу Божого закону і християнської моралі. Правда, деякі з тих керуються патріотизмом і любов'ю до народу».

Не погоджуючись із таким трактуванням патріотизму, митрополит Й.Сліпий указував, що патріотизм мусить бути любов'ю свого народу, він не може бути хибно зрозумілим націоналізмом, котрий обстоює любов до Батьківщини на ненависті та вбивстві тих, хто не належить до їх партії і не сприймає їх політичних поглядів. «Людина, – продовжує архієрей, – яка проливає невинну кров, нехай навіть власного ворога чи політичного противника, стоїть поряд із людиною-вбивцею, яка здійснює вбивство заради грабежу. Закон Божий засуджує його, а церква проклинає. До цього додамо ще й те, що вбивця поряд із позбавленням життя ближнього позбавляє також і себе надприродного життя і накликає на себе прокляття» [74]. Чи не є цитовані послання митрополитів А. Шептицького та Й. Сліпого найкращим спростуванням усталеної в радянській літературі точки зору про них як про ворогів народу?

У грудні 1944 року делегація УГКЦ на чолі з архімандритом К.Шептицьким (братом спочилого митрополита. – В.П.) відбула до Москви, де 22 грудня була прийнята головою Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР І.Полянським. Делегація зустріла коректний прийом, оскільки в Кремлі хотіли з допомогою церкви якомога швидше припинити воєнні дії УПА. К.Шептицький мав з цього приводу зустріч із її командуючим Р.Шухевичем, але вона бажаного успіху не принесла.

І.Полянський у доповідній записці на ім'я Й.Сталіна та В.Молотова повідомляв: «На прийомі керівник делегації архімандрит Климентій Шептицький висловив привітання і подяку радянській владі, Червоній Армії і її Головнокомандуючому товаришеві Сталіну, заявивши, що зараз греко-католицькій церкві в Західній Україні не загрожує більше та небезпека, яку готували німці, і що делегація має своїм завданням, з одного боку, вказати на ту загальну небезпеку, яку в зв'язку з перемогами Червоної Армії для церкви усунено назавжди, а з другого – на деякі дрібниці, які є в житті церкви зараз, і які вимагають виправлення їх або сьогодні, або в найближчий час».

Члени делегації пробували переконати представників уряду в тому, що Західна Україна понад 300 років живе дещо відмінним життям від Східної України і, отже, у її жителів інші звичаї, інша економіка, культура, релігія. Тому і перемену слід робити досить обережно. Голову Ради у справах релігійних культів ознайомили з посланням митрополита Й.Сліпого, яке ми щойно цитували. У фонд Червоного Хреста було передано 100 тис. крб. на допомогу пораненим бійцям.

На запитання про можливість вільного відправлення богослужінь греко-католицькою церквою на території СРСР І.Полянський відповів ствердно, що засвідчило про відсутність ворожої діяльності з боку архієреїв, духовенства, церкви взагалі, яка, до речі, у той час не трактувалася як незаконна, оскільки у листопаді 1944 року Раднарком СРСР прийняв постанову «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів», згідно з якою віруючі уніатської церкви мали право подавати заяви на реєстрацію своїх релігійних об'єднань [75].

Ще одним красномовним свідченням лояльності греко-католиків як щодо держави, так і РПЦ, а також доброзичливого ставлення останньої до уніатської церкви є телеграма митрополита Й.Сліпого на ім'я нововибраного патріарха РПЦ

Олексія. «Прохаю прийняти щирю подяку за переданий мені привіт, – говорилося в ній. – Дякую теж за книжки, які Ваше Блаженство зволило мені передати. Справді великий і прегарний успіх упродовж місцєблостительства патріаршого престолу.

Нехай Всевишній благословить і допоможе продовжувати таку корисну для християнства наукову діяльність. Наприкінці щиро складаю подяку за ласкавість і гостинність, з якою прийняли мою делегацію» [76].

Ми підійшли до найтрагічніших моментів у житті УГКЦ – підготовки та проведення Львівського собору 1946 року, котрий ліквідував церкву. І досьогодні широкому читачеві не відомі реальні причини, які спонукали Й. Сталіна прийняти рішення про ліквідацію греко-католицизму як явища соціального життя регіону. Якщо виходити з факту переходу «вождя» на рейки національно-шовіністичної політики, посилення критики римо-католицької церкви з метою перетворення Московського патріархату у «третій Рим», то стає зрозумілим, що національна українська церква, яка до того ж підпорядковувалася Ватикану, мозолила очі у Кремлі. У всякому випадку є реальністю, що наприкінці 1944 року органи місцевої влади почали викликати священиків на різні збори та конференції, на яких досить гостро, часто малоаргументовано критикувалося минуле греко-католицької церкви, вся вселенська католицька конфесія

Московський дослідник Г.Рожнов чи не вперше в СРСР у 1989 році опублікував у журналі «Огонек» статтю, у якій навів версію знищення греко-католицької церкви. Її повідав автору полковник держбезпеки, прізвище якого не називається, але ця особа мешкала на момент інтерв'ю в Києві. На думку офіцера, ще влітку 1944 року, одразу ж після визволення Львова від фашистів, представники Червоної Армії, НКДБ та радянської влади попрохали митрополита А.Шептицького звернутися до керівників ОУН-УПА скласти зброю на почесних для них умовах. Архієрей зробити це категорично відмовився. Свої міркування у зв'язку з цими обставинами нарком держбезпеки УРСР С.Савченко виклав М.Хрущову. Останній інформував Й.Сталіна, який, імовірно, у лютому 1945 року прийняв рішення про якнайшвидшу ліквідацію УГКЦ.

Г.Рожнов відзначає і «особливу» роль Ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР та персонально її голови Г.Карпова як помічника держбезпеки у реалізації задуму Й.Сталіна. Г.Карпов на прохання В.Молотова підготував об'ємну доповідну записку від 15 березня 1945 року. У ній, зокрема, вказувалося, що РПЦ, «яка в минулому не докладала достатньо зусиль у боротьбі з католицизмом, сьогодні може і повинна відіграти значну роль у боротьбі проти уніатства римо-католицької церкви, яка стала на захист фашизму і яка домагається свого впливу на післявоєнний устрій світу» [77].

Пропозиції прийшлися до душі Й.Сталіну, який, ознайомившись із ними, наклав резолюцію: «Товаришу Карпову. Згоден. Й.Сталін». Г. Карпов не приховував радості від схвалення його юдиного задуму. У листі на ім'я М. Хрущова від 20 квітня він з гордістю писав, що всі представлені Радою у справах РПЦ заходи з ліквідації Української греко-католицької, Української автокефальної православної церков, приєднання православних Закарпаття до Московської патріархії підтримані. Вони передбачали:

1. Організувати у м. Львові православну єпархію, яку б очолив єпископ-українець із титулом єпископа Львівського і Тернопільського. Він мусить об'єднати

православні громади Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Тернопільської областей.

2. Надати єпископу Львівському і Тернопільському, а також усім священнослужителям даної єпархії право на проведення місіонерської роботи.

3. Надати в розпорядження єпархії у м. Львові як кафедрального собору один із греко-католицьких соборів.

4. Зміцнити Почаївську православну лавру в м. Кременці Тернопільської області, зробивши її настоятеля вікарієм Львівського єпископа.

5. Від імені патріарха Московського і всієї Русі та Синоду РПЦ випустити спеціальне звернення українською та російською мовами до духовенства та віруючих уніатської церкви і широко розповсюдити його по уніатських громадах.

6. Організувати всередині уніатської церкви ініціативну групу, котра має декларативно заявити про розрив із Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу в православ'я.

7. Організувати православні братства в містах Луцьку та Львові, надавши їм право проводити місіонерську і благодійницьку роботу, причому завданням братств стане зміцнення православ'я та протиставлення його католицизму.

8. Здійснити заходи щодо ліквідації автокефалії Польської православної церкви (так іменували УАПЦ. – В.П.) із проведенням відповідних заходів для приєднання її в цілому до Московського патріархату.

9. Оформити приєднання до Московського патріархату Мукачівсько-Пряшівської єпархії (Закарпатська Україна) згідно з виявленим із їх боку колективним бажанням та згодою Синоду Сербської православної церкви (в юрисдикції якої в даний час перебуває Мукачівсько-Пряшівська єпархія).

10. Для підготовки кадрів священнослужителів та місіонерів, за зразком та програмою Московських пастирсько-богословських курсів, відкрити курси в містах Києві, Луцьку, Львові та Одесі [78].

Про те, що у Кремлі слово не розходиться з ділом, що аморальну і злочинну за своєю суттю справу ліквідації греко-католицької церкви тримали на особистому контролі найвищі посадові особи Комуністичної партії та держави, зокрема М.Хрущов, свідчить наступний перебіг подій. Практично пункти зазначених заходів були виконані надто ретельно, з особливою запопадливістю. Щоб не бути голослівними, простежимо за розвитком подій на основі документів і фактів. Зазначимо при цьому, що все листування велося, як правило, із грифом «Цілком таємно», що вже свідчить про справжню спрямованість акцій.

Той же Г.Карпов повідомляв М.Хрущову, що за місяць після схвалення Й.Сталіним пропозицій уже реалізовано деякі заходи. Перед тим, як читач ознайомиться з ними, звернемо його увагу на те, з якою безцеремонністю державний чиновник пише, що мусить виконати патріарх чи інші церковні діячі, наскільки облудно діяв сам Г.Карпов стосовно того ж М.Хрущова. «Єпископом на Львівсько-Тернопільську кафедру, – повідомляв автор, – визначений протоієрей однієї з київських церков, він же професор, М.Ф. Оксіюк, який 19 квітня ц. р. прибув у Москву, де був представлений у патріархії та Раді.

Сьогодні, 20 квітня, відбувся постриг Оксіюка у чернецтво, 21 квітня відбудеться наречення, а 22 квітня – хіротонія і від'їзд до м. Львова (він отримав ім'я Макарія. – В.П.).

Оксіюку надане право взяти, на його розсуд і за узгодженням з екзархом

України митрополитом Іваном, кілька українських православних священників для організації православного братства та розгортання місіонерської роботи.

В указі патріарха про призначення Оксіюка єпископом Львівським і Тернопільським буде застережено (підкреслено нами. – В.П.), що в його розпорядження передаються також православні громади у Станіславській і Дрогобицькій областях.

Рада вважає за необхідне, щоб єпископові Львова (Оксіюку) були надані в колишньому уніатському монастирі покої колишнього митрополита Андрея Шептицького, а також приміщення для єпархіального управління та богословсько-пастирських курсів.

Рада погоджується з думкою патріарха Олексія про надання права Львівському єпископу видавати так звані єпархіальні відомості (насправді журнал почав видаватися за іншим розпорядженням, про що мова йтиме пізніше. – В.П.).

Екзарх України митрополит Іван отримав іншу відповідну вказівку від патріарха Московського про форму прийняття уніатських священників у православ'я, і йому ж запропоновано дати відповідні вказівки єпископам Житомирському, Волинському і Кам'янець-Подільському.

Раді відомо, що всередині уніатської церкви, в особі Костельника та інших священників, створюється ініціативна група, котра має декларативно заявити про розрив з Ватиканом та закликати уніатське духовенство до переходу в православ'я (це дійсно так, бо Г.Костельником займалося раніше інше відомство. – В.П.).

Спеціальне звернення патріарха Московського до уніатського духовенства, відозва ініціативної групи, матеріали єпархіальних відомостей Львівського єпископа, а також відповідні проповіді мають сприяти якнайшвидшому розкладу уніатської церкви.

Рада у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР просить Ваших вказівок уповноваженому Ради при Раднаркомі Української РСР тов. Ходченку та уповноваженому Ради при Львівському облвиконкомі тов. Вишневському про надання необхідного сприяння екзархові України митрополиту Івану і Львівському єпископу Оксіюку у проведенні вищезгаданих заходів.

Заходи з ліквідації автокефалії Польської православної церкви проводяться Московською патріархією шляхом виклику в Москву представників Польської автокефальної православної церкви, а приєднання Мукачівсько-Пряшівської єпархії оформляє церковна делегація Московського патріарха, який нині перебуває у Белграді (Югославія)» [79].

Чим керувалися ті дослідники, котрі протягом десятиліть стверджували про волевиявлення віруючих, про добровільність прийняття віри предків, не відомо. Нехай Бог і совість буде їх суддею. На час написання Г.Карповим щойно цитованого листа М.Хрущову машина для знищення греко-католицької церкви працювала на повний оберт. Згоду зверху отримано, все інше було справою техніки, досвіду, якого, як у партійному апараті, так і в держбезпеці, тоді не бракувало. Почали з обробки громадської думки. 6 квітня 1945 року Львівська обласна преса опублікувала статтю Я. Галана «З хрестом чи з мечем», спрямовану проти спочилого митрополита А.Шептицького, яку ми цитували вище. Статтю передрукувала республіканська газета «Радянська Україна», орган ЦК КП(б)У. Вона передавалася по радіо, поширювалася окремим виданням, коментувалася на різних зборах.

У квітні 1945 року у Львові 10-тисячним тиражем віддрукували звернення патріарха Московського і всієї Русі Олексія, текст якого 19 березня погодили з В.Молотовим, про що Г.Карпов інформував М.Хрущова в листі від 25 квітня. Глава РПЦ, підкреслюючи давні зв'язки уніатів із руським православ'ям, писав про необхідність об'єднання, про спільну молитву: «Проте, – наголошував патріарх, – на нещастя наше, такої спільної молитви у нас з вами немає. За той час, поки ваші предки були відірвані від руської землі, одірвалися вони і від своєї матері – Руської православної церкви, та, по «чужому наущенню», вони, а за ними й ви, їх нащадки, визнали над собою духовне керівництво Римського папи і прийняли разом з цим католицьку догматику, яка плюндрує чистоту древнього вселенського православ'я».

Православні обряди, на думку чи то патріарха Олексія, чи комуніста Молотова, які є у греко-католицькій церкві, свідчать про колишнє перебування уніатів у лоні святого православ'я, але «духа вони не мають і благодаттю Божою віруючих не годують, бо, як не може лист, що одірвався від гілки, зберегти свою життєздатність, так і церковна громада, одходячи від вселенської єдності в православ'ї, губить своє апостольське наслідування і благодать».

Змальовуючи згубні наслідки впливу на віруючих митрополита А.Шептицького, а тепер Ватикану, патріарх наголошує, що для нього не було б більшої священної втіхи, коли б уніати, згадавши в душі своїх православних предків, «звернули би свої серця від Ватикану до нашої старої матері-церкви православної, котра з відкритими обіймами чекає на ваше до неї повернення, щоб ми всі, єдина Русь – і Велика, і Галицька, – відчули воістину своє братерство во Христі та шляхом єдиної віри, в лоні святого православ'я, йшли до вічного спасення...

Порвіть, розторгніть узи з Ватиканом, який веде вас у темряву, в духовну загибель завдяки своїм релігійним помилкам, а тепер хоче озброїти вас проти вільнолюбної людськості, хоче поставити вас спиною до всього світу. Поспішайте повернутися в обійми вашої рідної неньки – Руської православної церкви» [80]. Згодом подібне послання духовенству та віруючим УГКЦ направив і екзарх України митрополит Іван [81]. Така масова психологічна підготовка викликала почуття наближення грізних подій.

І вони не забарилися. У ніч з 11 на 12 квітня 1945 року служба безпеки заарештувала у Львові та Станіславі митрополита Й.Сліпого, єпископів М.Будку, М.Чарнецького, Г.Хомишина та І.Лятишевського. Незабаром лави заарештованих поповнили члени Львівської і Станіславської капітул, а бійців Червоної Армії – студенти-богослови. З єпископських палат було вилучено матеріали, які послужили підставою для пред'явлення заарештованим обвинувачення у зрадницькій і пособницькій діяльності на користь німецько-фашистських окупантів. Справу передали до військового трибуналу.

Наступний удар по церкві органи держбезпеки зробили в ніч з 25 на 26 травня, коли заарештували відомих священників, професорів богословської академії та семінарії. Одночасно представник уряду СРСР Іванов у супроводі Г.Костельника відвідував райцентри району, де на зборах священників вимагав підписувати декларації про підпорядкування Московському патріархату. Варіантів вибору в духовенства було обмаль. Непокірним загрожував арешт, а слухняні отримували призначення на греко-католицькі парафії, але вже від імені патріарха Московського і всієї Русі [82]. Оце й уся свобода совісті.

Отже, на кінець травня 1945 року УГКЦ виявилася обезголовленою. Стало неможливим організоване церковне життя. Історія церкви тлумачилася досить тенденційно та упереджено не вельми грамотними та морально чесними людьми.

У цей час на захист зневаженої УГКЦ став папа Пій XII своєю енциклікою «Усіх Східних церков», присвяченою 350-річчю Брестського собору. Вона, писав єпископ С.Мудрий, дійшла до найдальших куточків землі і представила українську справу та її церкву перед народами світу, вимагаючи справедливості для поневоленого і гнобленого народу. Це був могутній голос вселенського архієрея до сумління християнських народів і всіх людей доброї волі [83].

У першій частині свого послання понтифік в основних рисах переповів християнську і католицьку історію українського народу, починаючи від князя Володимира. У другій широко висвітлювалися змагання упродовж віків за збереження віри, традицій, обряду, про зростання і пожвавлення релігійного і чернечого життя тощо. У третій частині енцикліки папа Пій XII заявляє перед світом: «З великим смутком ми довідалися, що на теренах, недавно прилучених до Росії, наші найдорожчі брати і сини українського народу терплять тяжкі переслідування через свою вірність Апостольському Престолу і не бракує таких, що на всі лади силкуються відірвати їх від спільної Матері Церкви та привести, проти їхньої волі та переконання, до злуки з нез'єднаними...». «Церква в Західній Україні, – продовжував Пій XII, – опинилася в дуже тяжких обставинах тому, що всіх єпископів і багатьох їхніх священників ув'язнено й одночасно заборонено будь-кому приймати управління Української Церкви... Знаємо також, достойні брати, що ці труднощі і прикrostі виправдовуються вигаданими політичними причинами. Однак такий спосіб ставлення справи не новий, ані вперше вжитий, бо від багато сторіч вороги Церкви завзято і підступно звинувачували католиків, начебто вони діяли проти держави, бо не сміли явно визнати, що вони самі налаштовані вороже до релігії та її відверто поборювали...

В цім дуже дошкульнім нещасті... застається хіба що лиш благи милосердного Бога, що зробить суд потребуючим і справедливим убогим (Пс. 139.13)».

Папа Пій XII намагався морально підтримати українських греко-католиків, заявляючи: «До вас перш за все, достойні брати, єпископи українського народу... хоч теперішнє становище неясне, а майбутнє дуже тривожне, то все ж таки не занепадайте духом і хоч ви в кайданах, далекі від вашого стада... самі ж уже ваші кайдани повніше і краще голосять і проповідують Христа. До вас, любі сини священники, кажемо: будьте стійкими далі в вашій вірі в ці сумні часи, підтримуйте слабких та зміцнюйте тих, що хитаються... Урешті промовляємо до вас, усі католики Української Церкви, із співчуттям до ваших терпінь і гніту... Заохочуємо все пильно в Господі, щоб ви ніколи не зреклися вашої віри: вашої вірності Матері Церкві, ані не далися залякати вас жодними погрозами, жодними шкодами та небезпеками заслання чи втрати самого життя... «Хто любить батька або матір більше, ніж мене, той недостойний мене (Мф. 10, 37)» [84].

У Римі, в усіх українських поселеннях Європи і Америки протягом наступних місяців лунали гарячі молитви і богослужіння на захист греко-католиків, на які Кремль, власне, не реагував, творячи брудну справу.

Наприкінці травня 1945 року з'явилася ніким не обрана, не наділена жодними повноваженнями вірних «Ініціативна група для возз'єднання греко-католицької

церкви з православною», яку очолили у трьох єпархіях священники Г.Костельник (Львівська, голова), М.Мельник (Дрогобицька), А.Пельвецький (Станіславська). 28 травня вона звернулася до РНК УРСР з проханням затвердити її та дозволити скликати церковний собор. Щоб краще зрозуміти драматизм подій того часу, ознайомимося із самим зверненням: «У греко-католицькій чи уніатській церкві, між духовенством і між мирянами завжди були люди, свідомі своєї православної батьківської віри та її правди.

У нашій історії церковна унія була придумана і проведена поляками як найуспішніший і найбільшого стилю засіб на «знищення Русі» (у тексті польською мовою. – В.П.). Не треба великої науки, тільки треба могли вільно думати, щоб дійти до цієї свідомості. Якби не розбори Польщі, то наш український і білоруський народи вже до «весни народів» у ХІХ столітті під Польщею були б зникли з лиця землі, бо були б перетворились на поляків завдяки унії...

Наша галицька церква стала безнадійна, без можливості руху й росту, наче зв'язана ланцюгами. Латинізатори проповідували, що наша церква має рости в напрямі щораз більшої латинізації та ненависті до православної церкви. А ті з нас, що приходили до православної свідомості, саме завдяки тим різним надужиттям унії, боліли в серці, ревізували уніатські погляди, в яких їх виховано, і ждали нового «потрясіння світу», бо тільки воно могло нас врятувати від загибелі, яка йшла на нашу церкву і на наш народ під шовіністичною Польщею.

Війна гітлерівської Німеччини проти СРСР незабаром виявилась як війна для винищення всіх слов'ян. Нам стало щораз ясніше, що в разі німецької перемоги в війні і наш народ, і церква були б засуджені на загибель.

Але куди було нам звертатися з надією?»

Далі автори обґрунтовують причини неможливості орієнтації на захід. З іншого боку, говориться у зверненні, уніати «не могли надіятись на СРСР, бо жахались революційного атеїзму, були зовсім чужі для соціалізму і ще не мали довір'я до розв'язки національного питання в СРСР, правильність якої наглядно виявило переможне ведення війни з боку СРСР, бо радянські народи ніяк не могли почуватись як одна цілість, як один радянський народ, і покласти такі, подиву гідні, жертви за свою Вітчизну, якби були незадоволені розв'язкою національного питання.

Признаємось щиро, що ми під кінець німецької окупації вже мали тільки один страх, а не мали ніякої надії. Та ми помилялися в оцінці радянської дійсності й історичної місії СРСР».

Завдяки перемозі над фашизмом склалися реальні умови для возз'єднання всіх українців в єдиній сім'ї радянських народів. «Маємо повне довір'я до радянської влади, хочемо працювати для добра нашої прославленої Вітчизни, бо коли радянська влада стільки жертв понесла для нашого визволення, то чи поскупиться нам чогось для нашого життя?

Для думаючих ясно, що уніатська церква як уніатська в цих нових наших умовах державного та народного життя являється як історичний пережиток. Коли весь український народ об'єднався в один державний організм, то і його церква мусить об'єднатися в одну церкву – у свою рідну, незалежну від чужинецької корми, у православну, що є церквою наших батьків. Цей ідеал знаходив признання у свідоміших кругах нашого народу вже за Польщі.

На жаль, наші єпископи не зорієнтувались ні в політичній, ні в церковній нововитвореній ситуації, і хвиля життя перейшла їм понад голови, а ми лишилися наче на розбитому кораблі.

Наша церква опинилася в стані безвладдя та дезорганізації. Це болуче відбивається на церковному нашому житті; довгий час воно так не могло б бути. Тому ми, підписані, чільні представники зі стану анархії в стан консолідації для перетворення її в православну церкву і просимо одобрити наш почин.

А саме: ми постановили очолювати ініціативну групу греко-католицької церкви по возз'єднанню з православною церквою...

Акція повинна розвиватися в порозумінні між державним урядом, ініціативною групою і зверхництвом Всеруської православної церкви, бо тільки цим способом покреслена лінія може вийти найдоцільніша, неламана.

Отже, просимо затвердити нашу ініціативну групу і признати її право вести намічене діло» [85].

Цього ж дня, 28 травня 1945 року, члени Ініціативної групи звернулися до духовенства греко-католицької церкви західних областей УРСР. У посланні, як уже здійснений факт, наголошувалося: «Одим повідомляємо Вас, всечесні отці, що з дозволу державної влади утворилася ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою, з осідком у Львові. Її метою є вивести нашу церкву з безладдя й безвладдя, у якому вона опинилась. Державна влада признаватиме тільки зарядження нашої ініціативної групи, а ніякої іншої адміністративної влади в греко-католицькій церкві не буде признавати» [86].

Автори послання писали, що для возз'єднання із РПЦ потрібен час, значна підготовча робота, яку група розпочала, підготувавши до друку брошуру Г.Костельника «Догматичні підстави папства». Завершувалося воно зверненням до духовенства всіх рівнів якнайшвидше вступити у члени Ініціативної групи, отримавши від останньої відповідне посвідчення як вияв лояльного ставлення до радянської влади.

У радянській літературі ніколи не вказувалося на явну нісенітницю, пов'язану з названими документами групи Г.Костельника. В один і той самий день з'являється звернення до уряду з проханням визнати повноваження ініціативників і послання до духовенства з констатацією таких повноважень. Можна сказати про попередню домовленість телефоном тощо. Але чи варто вірити про усне узгодження з Києвом досить об'ємного документа?

Лише недавно став відомим цілком таємний раніше лист М.Хрущова до Й.Сталіна, датований червнем 1945 року, який підтвердив, що поява Ініціативної групи та її послання до уряду та духовенства – необхідний ланцюг у реалізації вищезитованих заходів для знищення УГКЦ. Наведемо його повністю. «Перебуваючи у Москві, – писав М.Хрущов, – я інформував Вас про проведену роботу щодо розкладу уніатської церкви та переходу уніатського духовенства в православну церкву. В результаті проведеної роботи з числа уніатського духовенства утворилася Ініціативна група. Ця група надіслала на адресу Раднаркому УРСР такі документи:

1. Лист до Ради Народних Комісарів про становище греко-католицької церкви.

2. Лист Ініціативної групи до всього духовенства греко-католицької церкви. Цей документ вони розішлють духовенству після того, як ми дозволимо існування Ініціативної групи.

Вручаючи документи працівникові НКВС, який назвався референтом у справах віросповідань при РНК УРСР Даниленкові, вони просили, якщо питання буде вирішене позитивно, «Лист до Ради Народних Комісарів» не публікувати, доки вони другий документ не розішлють усьому духовенству по єпархіях. Усі документи склали самі церковники, в їх редагуванні наші люди ніякої участі не брали.

Надсилаю Вам текст нашої відповіді. Вважаю, що слід погодитися з їхнім проханням, надати їм можливість розіслати лист духовенству греко-католицької церкви, після чого опублікувати ці документи в газетах західних областей України. Ми дозволили республіканським газетам запровадити «змінні шпальти» для населення західних областей України, в яких можна опублікувати ці документи.

Прошу Ваших вказівок.

Якщо будуть у Вас які-небудь зауваження щодо тексту уніатських документів, ми зможемо через нашого представника ці зауваження внести.

Щодо нашої відповіді Ініціативній групі, як Ви порадите, надіслати її за своїм підписом, чи за підписом уповноваженого в справах Руської православної церкви при РНК УРСР» [87].

Дійсно, 18 червня 1945 року за вказівкою уряду діяльність Ініціативної групи санкціонував уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в УРСР П.Ходченко. Деякі дослідники зазначають, що на таку відповідь не відважився б і папський престол. Він повідомляв, що Ініціативна група санкціонувалася як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, котрому надавалося право керувати греко-католицькими парафіями та здійснювати возз'єднання з православною церквою. Характерна одна деталь, яка показує лицемірство авторів, що облудно писали про самоліквідацію уніатства. Укладачі збірника «Правда про унію» (Львів, 1981), наприклад, публікуючи відповідь П.Ходченка, чомусь випустили пункт 3, котрий гласить: «В міру проведення обліку деканів, парафій і монастирів греко-католицької церкви Ініціативна група має надсилати до уповноваженого у справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР по УРСР списки всіх деканів, парафій і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції Ініціативної групи греко-католицької церкви по возз'єднанню з православною церквою» [88]. Названий пункт красномовно характеризує методи роботи партійно-державної влади.

Про те, що справою знищення греко-католицької церкви займалися найвищі посадові особи партії та уряду свідчать факти, пов'язані з виданням журналу для православних віруючих України, брошури Г.Костельника, іншої релігійної літератури. 20 травня 1945 року нарком держбезпеки УРСР С.Савченко у листі на ім'я М.Хрущова під грифом «Цілком таємно» писав, що Московський патріархат видав церковний календар російською мовою. У Львові до арешту єпископа уніатської церкви також видавався церковний календар для духовенства та віруючих. І з метою створення «необхідного впливу екзархату РПЦ в Україні і тим більше в даний час, коли проводяться заходи по ліквідації уніатської церкви та возз'єднання останньої з православ'ям, вважав би за необхідне видати церковний календар українською мовою» [89]. Благословення партійного вождя республіки було отримане, церковний календар вийшов у світ.

Про деякі таємні від рядового віруючого подробиці видання журналу

«Православний вісник» повідав уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в УРСР П.Ходченко в листі Г.Карпову від 29 вересня 1945 року. Він повідомляв московському шефу, що днями отримав витяг із протоколу Оргбюро ЦК КП(б)У, з якого стало відомо про дозвіл ЦК ВКП(б) Львівській єпархії РПЦ видавати щомісячник українською мовою обсягом 2 друковані аркуші тиражем 5 тис. примірників. П.Ходченкові доручалося здійснювати загальний нагляд за часописом. Він інформував Г.Карпова, що для надання реальної допомоги уповноважений Ради у Львівській області Вишневецький проінструктований у подробицях про те, у якій формі і чим він на місці має сприяти єпархіальному управлінню у виданні журналу, у попередньому перегляді та погодженні матеріалу в обкомі партії в секретному порядку (підкреслено нами. – В.П.). Далі П.Ходченко у подробицях описує свою участь у редагуванні рукопису, яка виключає появу незручного для властей матеріалу [90].

Проте, здається, вершиною цинічного ставлення державної влади до віруючих – уніатів є історія з виданням брошури Г.Костельника «Догматичні підстави папства». Широкому читачеві ще й сьогодні не відомі реальні причини її появи, як і, власне, нікчемність становища самого автора. Брошура виявилася «сирою». Захищаючи честь мундира, міністр держбезпеки УРСР С.Савченко писав у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К.Литвина під грифом «Таємно. Тільки особисто» від 11 лютого 1946 року, що зауваження, отримані останнім від рецензента, по суті, правильні, але, на думку міністра, треба зважити на такі обставини:

«1. Книга Г.Костельника ..., яка написана за нашою вказівкою та відредагована нами (співробітниками держбезпеки. – В.П.), мала не звичайне агітаційно-пропагандистське призначення з метою розвінчання Ватикану і папи Римського, а мала послужити для уніатських священників догматичною апологією (так у тексті листа. – В.П.) їх переходу в православ'я».

2. Доводячи догматичне перекручення папами Римськими християнства і спонукаючи уніатів обрати для себе «нормальний шлях для майбутньої церкви», автор книги навмисне не вказує цього шляху тільки тому, що із всього змісту книги впливає ліквідація унії та повернення її у «лоно матері» – Руської православної церкви.

3. Вихваляння спочилого митрополита Андрея Шептицького, котрий є великим авторитетом для духовенства і віруючих, тактично потрібно було у книзі допустити, пристосовуючись до місцевих умов ..., всякі напади на покійного митрополита Андрея Шептицького у книзі знецінили б її значення як апології возз'єднання уніатів з православ'ям та ускладнили б наші заходи у цьому напрямку.

4. В умовах реалізації нами відомих Вам вельми складних заходів по ліквідації уніатської церкви шляхом возз'єднання її з Руською православною церквою, книга Г.Костельника, як це показав минулий час з часу її видання, значною мірою полегшила нам і полегшує у подальшому проведення запланованих заходів у бажаному для нас напрямку» [91].

Книга Г.Костельника, видана на кошти самого автора, не користувалася, м'яко кажучи, популярністю в читачів. Автор, як і інші члени Ініціативної групи, відчували матеріальні труднощі. Тому П.Ходченко писав Г.Карпову про необхідність по лінії патріархії бодай у завуальованій формі через єпископа Макарія надати грошову допомогу. Він пропонував затрати на видання книги (7 тис. крб. – В.П.)

компенсувати тим, щоб викупити весь тираж у автора і тоді через нього ж безкоштовно розповсюджувати серед віруючих. «Ініціативна група, – на думку П.Ходченка, – ризикуючи всім (помстою бандерівців, фанатиків) витрачає і енергію, і власні матеріальні засоби для справи возз'єднання, не отримує нічого. Допомогти їм необхідно. По своїй лінії я порушив питання перед урядом СРСР про продовольчий ліміт для православних єпископів, зокрема і для трійки Ініціативної групи» [92]. Автор пропонував поліпшити матеріальне становище і через Львівську міську раду.

За таких умов розпочався «добровільний» перехід уніатів у православ'я. Не варто зайвий раз багато говорити про труднощі об'єктивного характеру, пов'язані з переорієнтацією віруючих хоча й на близьку, але все ж таки децю іншу релігійну віру. Адже за 350 років окремого існування навіть у православному обряді УГКЦ та РПЦ з'явилося чимало власних елементів, подолати які віруючим, особливо старшого віку, було непросто. П.Ходченко інформував Г.Карпова, що серед уніатського духовенства відбуваються процеси «глибокого бродіння», що сама постановка питання про возз'єднання – явище неординарне, воно надто серйозне, зачіпає за живе деякі елементи, а тому можлива поява фанатизму [93]. Проте наша розповідь буде головним чином про суб'єктивні моменти.

Почнемо з того, що ні влада, ні православний єпископ Макарій, не кажучи вже про маси духовенства, не довіряли Г.Костельнику. П.Ходченко прямо пише, що священника слід «тримати в руках», заохочуючи певним чином, що принесе тільки користь. Для заохочення пропонувалося відремонтувати за рахунок патріархії при сприянні Держплану республіки церкву, в якій він проводив богослужіння. Окрім того, «для задоволення марнолюбства (самолюбства) доктора Костельника, а також для створення йому авторитету серед уніатів», певної допомоги православному журналу з метою його поширення серед греко-католиків передбачалося ввести голову Ініціативної групи у склад редколегії часопису [94].

Єпископ Львівський і Тернопільський Макарій, ознайомившись із зверненням групи, прямо заявив: «... Надто активне підроблювання під вірного громадянина Радянського Союзу може негативно відобразитися не тільки на авторитетові самого Костельника, а й привести до думки, що православ'я – це «московська віра».

Костельник може зіпсувати успіх у справі возз'єднання. Його слова у посланні стосовно документа, котрий видається всім співчуваючим возз'єднанню особам (посвідчення, про які йшлося вище. – В.П.), підтверджують догадку, що Костельник та його близькі розуміють возз'єднання своєрідно, тобто, що уніатська церква залишається відокремленою від православної, входить у спілкування з нею тільки формально на папері і в дрібницях (поминання патріарха чи митрополита Київського). Це неприпустимо, бо при першій нагоді Костельник та його «брати» можуть таке становище використати для якогось експерименту, як, наприклад, Полікарпівщина на Волині та Липківщина в Україні. Вони можуть застосувати політичну партійність – «самостійність» України з націоналістичним присмаком. Взагалі, з Костельником варто бути вкрай обережним, щоб він не спровокував яку-небудь інтригу» [95].

До речі, Г.Костельник не залишився в боргу після ознайомлення зі зверненням єпископа Макарія. У колі своїх близьких знайомих він заявив: «Я понад усе боюся, що ось такі типи, як Макарій, почнуть заводити свої порядки. Мої колеги абсолютно

справедливо заявляють, що православна церква консервативна, відстала від життя. Погано буде, якщо ми станемо рівнятися на відстаючих. Потрібно, щоб і в православній церкві відбулася деяка реформа» [96].

Що ж стосується духовенства та віруючих, то їх ставлення як до Г.Костельника, так і до самої ідеї возз'єднання було неоднаковим. Чимало людей розуміло, що реальні причини розриву Г.Костельника з УГКЦ набагато глибші від тих, що викладені у зверненні Ініціативної групи. Дійсно, що спонукало обдарованого науковця, талановитого педагога, котрий залишив нащадкам праці з філософії, соціології, граматики, літературної критики, теорії містики, історії релігії зразки патріотичної, богословської поезії, проповіді і біблійні оповідання, очолити комітет з підготовки та проведення собору, котрий ліквідував греко-католицьку церкву? І.Гриньох, наприклад, виділяє більшовицький моральний терор, пише про тонкі дії органів влади, котрі використали самовіддану любов Г.Костельника до своєї родини. Заарештувавши 17-річного сина в 1940 році, вони вивезли його в глиб Росії і цим постійно шантажували батька. Посилению шантажу сприяв факт, що два його сини вступили вояками в дивізію «Галичина». На рішення очолити Ініціативний комітет вплинула також невдача подорожі до Москви восени 1944 року, про що йшлося вище [97].

Поділяючи думку І.Гриньоха, М.Кашуба та І.Мірчук пишуть: «Як далекоглядний політик Г.Костельник зрозумів, що чекає вірних та ієрархію церкви чужоземного підпорядкування на території такого нетолерантного, м'яко кажучи, режиму, яким був сталінський тоталітаризм. Невдача подорожі до Москви могла бути вагомою краплею, що зумовила його вибір. Значно вплинула на його рішення також політика польських клерикалів щодо греко-католицької церкви у міжвоєнний період, яка вилилася у приниження й ігнорування як вірних, так і церковних достойників» [98].

Проте не всі з розумінням ставилися до позиції Г.Костельника та його однодумців. 1 липня 1945 року з'явилося «Звернення українських греко-католиків до уряду СРСР», підписане великою групою священників на ім'я заступника Голови РНК СРСР В.Молотова. У ньому підкреслювалося, що після арештів церква опинилася у ненормальному становищі, яке ще більше ускладнюється діяльністю групи Г.Костельника. Автори заявляли про лояльність до Радянського Союзу, про бажання добросовісно виконувати свої обов'язки відносно держави, про невтручання в політичні справи. Вони негативно оцінили звернення Ініціативної групи, просили звільнити єпископат на чолі з митрополитом, дати можливість упорядкувати церковні справи. У Кремлі не принизилися до того, щоб давати відповідь.

16 липня делегація греко-католицької церкви прибула до Києва, де мала зустріч в уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР в УРСР. Вони представляли ту частину духовенства, котра не погоджувалася на возз'єднання з РПЦ. Як писав у звіті на ім'я М.Хрущова уповноважений Ради П.Вільховий, Котів і Кладочний (саме вони представляли церкву. – В.П.) заявили, що, оскільки догмати УГКЦ відрізняються від догматів РПЦ, вони будуть всіма силами захищати цілісність греко-католицької церкви. Намагаючись переконати урядовців у помилковості підтримки Ініціативної групи, Котів і Кладочний указали, що у Львові Г.Костельника підтримує лише 4 священники, а їх – 61. До того ж, він видає деяким

священнослужителям довідки лише для того, щоб їх не заарештували органи держбезпеки. Вони не приховували й негативної оцінки відповідей П.Ходченка про визнання Ініціативної групи [99].

Про політичні обставини у країні тих часів свідчить одна деталь. Наркомат держбезпеки уважно стежив не тільки за церквою, але й за державними установами. Нарком С.Савченко, проаналізувавши звіт уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР в УРСР П.Вільхового, у висновках на ім'я М.Хрущова наполягав на припиненні будь-яких контактів з противниками возз'єднання із православ'ям, оскільки прийом Котіва і Кладочного викликав надмірну активність їх послідовників [100].

«Перехід уніатських священників та вірних відбувся з великими труднощами. Про це свідчить та постійна увага, яку приділяли в Москві та Києві аналізу ситуації. Архіви зберігають численні спеціальні донесення в ЦК КП(б)У під грифом «Цілком таємно» про реагування віруючих на звернення Ініціативної групи, доповідні записки Львівського обкому партії про проведену роботу щодо возз'єднання греко-католицької церкви із православною, хоча вірніше було б говорити про насильне приєднання її до РПЦ. Наведемо для прикладу кілька полярних міркувань, зазначивши при цьому, що людям, котрі негативно оцінювали акцію, була притаманна мужність, сміливість. Не варто огульно засуджувати й тих, хто підтримував Г.Костельника. Їх аргументи свідчать про ідейні пошуки, певну невдоволеність церковним життям, ситуацією, у якій опинилися тощо. Хоча, безумовно, значна частина духовенства змушена була підтримувати звернення, на наш погляд, через страх бути заарештованим.

«Я згоден перейти у православ'я, – заявив декан Кам'янсько-Бузького району Львівської області Калинович. – Мені необхідно кілька днів для скликання священників деканату, котрим я роздам звернення Костельника. Турбуюсь тільки про одне, чи будемо ми себе добре почувати, коли перейдемо у православ'я, чи не буде влада нас чіпати. Рим настроєний проти радянської влади і у нинішніх умовах підпорядковуватися йому немає ніякого сенсу».

Настоятель однієї з церков м. Станіслава Закаляк сказав: «... Звернення, як і слідувало чекати, складене добре. Серед тих, хто підписав його, фігурує підпис доктора Костельника, авторитетної і чесної людини, відомої греко-католицькому духовенству». Інший священник цього міста Дудкевич зазначив, що коли почав вивчати теологію, то йому стало ясно, що Рим має за мету не унію, а латинізацію. Але тепер більше Риму не вдасться латинізувати український народ [101].

Цікава одна деталь, яка впадає в око при знайомстві з матеріалами про реагування населення на відозву групи Г.Костельника. Їх, як правило, підтримували селяни, подекуди сільські священники. Противниками частіше виступали ченці та черниці, чимало інтелігенції. Ось кілька висловлювань ченців-василіан: «... Костельник людина шкідлива і нестійка, яка ганьбить нашу церкву»; «... Костельник відступник і зрадник українського народу та його церкви»; «Кінець Костельника як всякого відступника-юди буде дуже сумним».

Академік Львівської філії Академії наук Колеса сказав: «...Якось надто поспішно відмовилися священники від унії, важко вірити в їх щирість. Звернення Ініціативної групи написано більшовиками, а не релігійниками».

Професор Львівського педінституту М.Думка також був відвертим: «Унія

– наша українська справа, національна справа. Ініціативна група неправильно розцінює унію як польський задум. Ми вдячні уніатській церкві та її духовенству за існування українського народу при поляках. Унія об'єднала народні маси і відокремила їх від римо-католиків. Поширенню православ'я маси не співчують, особливо тому, що це робиться за вказівкою зверху. Акція Ініціативної групи анархічна» [102].

Цікаві міркування знаходимо у відомого історика, професора І.Крип'якевича: «Арешт священника – це арешт духу народного. Арешт митрополита – це арешт всієї Галичини. Радянське правосуддя тепер мусить виправдати себе перед масами – або засудити священників, або визнати свою повну неспроможність і цим ще більше викликати до себе недовіру та нелюбов. Маси борються із радянською владою, правда, пасивно, але борються. Якщо митрополита заарештували, то слід пред'явити звинувачення, заспокоїти не тільки український народ, але і громадську совість всієї Європи» [103].

Сам Г.Костельник писав патріархові Олексію 27 липня 1945 року, що справа навернення ГКЦ в лоно РПЦ проходить надто складно. Зовні нічого не можна зробити. Тому діяльність єпископа Макарія поки що мусить бути обмеженою. Всю роботу слід проводити «греко-католикам з православною орієнтацією. Головною причиною цього є те, що «націоналісти, лісовики» (бандерівці) вбивають кожного, хто співробітничав з більшовиками. Хоча наші «бандерівці» ще в період німецької окупації проголосили, що бажають православної віри для всього українського народу, однак вони виступають проти нашої справи тільки тому, що її розпочав уряд. Це, на їх думку, є «співробітництвом» з більшовиками, а наша діяльність спричиняє русифікацію церкви. З цієї причини навіть ті священники, котрі прийшли до православ'я самостійно і живуть у сільській місцевості, побоюються підтримувати Ініціативну групу, а про приєднання до РПЦ та перехід в юрисдикцію єпископа Макарія і мови не може бути через страх померти».

Навіть члени Ініціативної групи, продовжує скаржитися Г.Костельник, побоюються помсти з боку оунівців. Про все це уряд добре поінформований. З представниками влади «я дійшов думки, що нам слід вести роботу в тому напрямку, щоб все духовенство приєдналося одночасно до православної церкви, а за священниками підуть вірні, оскільки вони йому довіряють».

Далі Г.Костельник зазначав, що для швидкого переходу віруючих потрібна відповідна література, рукописи якої він підготував ще в довоєнний період. Проте її друкування йде надто мляво. В регіоні лише незначна кількість священників приєдналася до Ініціативної групи. Найгірша справа з переходом у лоно РПЦ ченців і черниць. Насамкінець Г.Костельник запрошував патріарха Олексія відвідати Галичину та запевняв, що в майбутньому віруючі краю принесуть голові церкви лише радісні хвилини замість тих клопотів, які завдають сьогодні [104].

Поступово, під тиском різних обставин, прихильники Г.Костельника зміцнювали позиції. Секретар Львівського обкому партії І.Грушецький інформував, наприклад, М.Хрущова, що в області за участю працівника Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР Іванова та Костельника станом на 25 серпня проведені наради у 12 деканатах із 28. Унаслідок проведеної роботи 156 чол. дали згоду на возз'єднання із православною церквою.

Характерно, що на всіх нарадах ставилися майже одні й ті ж самі запитання:

1. Чи не знищить радянська влада православну церкву після ліквідації уніатської?

2. Які будуть форми покаяння для священників під час переходу в православну віру?

3. Чи будуть репресії з боку бандерівських загонів стосовно осіб, які дали згоду на перехід?

4. Чи залишать форму і зовнішній вигляд уніатським священникам, які возз'єднаються з православною церквою?

5. Хто візьме на себе зняття присяги із священників, даної ними єпископам та Ватикану на вірність унії?

І.Грушецький повідомляв М.Хрущову, що робота групи Г.Костельника, радянських органів натрапляє на значний опір певних кіл духовенства, що спричиняє арешти. Партійний секретар мимоволі, а швидше за все свідомо, признався, що священників заарештували лише за те, що вони не бажали переходити у православ'я. Деяким із них, щоправда, пред'являли звинувачення у співробітництві з фашистами. Але ж їх тоді треба було за це позбавляти волі, а не за відмову прийняти чужу їм віру! Всього, згідно з інформацією І.Грушецького, станом на 25 серпня тільки на Львівщині заарештували 78 чоловік [105].

У вересні 1945 року у немильстві органів держбезпеки впали священники Золочівського деканату Львівської області, зокрема, настоятелі монастиря ордену василіан м. Золочіва Й.Федорик та С.Фіт'є, які начебто намагалися створити нелегальну організацію з уніатських священників для боротьби проти Ініціативної групи. Під час обшуку в останнього знайшли проект заяви, яку збиралися обговорити на нараді духовенства Золочівського деканату. Досить об'ємний проект із 10 пунктів засуджував дії Ініціативної групи, доводив право греко-католиків дотримуватися власної віри. «Цією заявою, – наголошувалося в документі, – ми заявляємо, що не бажаємо виступати проти радянської влади, і при нагоді заявляємо про свою повну лояльність та вдячність за врятування нас від гніту гітлерівської Німеччини. Заявляємо про нашу вдячність за возз'єднання всіх українських земель. Ми своєю вірою ніколи поганого нікому не робили і тим більше державі. Із вчення віри ми хочемо віддати Боже – Богові, а кесарева – кесарю, тобто коритися державній владі у всіх земних справах, котрі не суперечать Божим заповідям і робимо це не через страх, а за совістю».

Підкреслюючи, що лише єпископи мають право виражати інтереси церкви, автори проекту просили звільнити їх з-під арешту, щоб віруючі могли вільно сповідувати віру у власному домі відповідно до Конституції СРСР та статуту ООН. «Ми переконані, – підсумовували автори заяви, – що ініціатори цієї лихої акції проти греко-католицької церкви, у більшості люди із церковних кіл, ввели в оману державну владу, але ми сподіваємося, що державна влада всебічно обдумає справу, виправить помилку і поверне свободу греко-католицькій церкві. Це буде справедливе і розумне рішення, яке принесе душевний спокій схвильованим вірним і вдячність віруючим греко-католицької церкви Радянського Союзу» [106]. Під час обшуку на горищі Золочівського монастиря знайшли ще одне звернення, датоване липнем 1945 року, у якому висловлювалася надія на стійкість віруючих, на їх відданість греко-католицькій вірі.

Про розвиток подій улітку та на початку осені 1945 року повідомляв уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР П.Ходченко її голові Г.Карпову у

листі від 29 вересня. У ньому чільне місце відводилося, по-перше, питанням щомісячника «Єпархіальний вісник», дозвіл на відкриття якого дав ЦК ВПП(б) для Львівської єпархії, а головним «цензором» мав стати П.Ходченко, який вихвалявся власним досвідом у подібних справах. Автор, по-друге, інформував про хід приєднання греко-католицького духовенства до Ініціативної групи. Так, у Тернопільській області такого було близько 30 відсотків, у Станіславській – близько 50, у Дрогобицькій та Львівській – понад 70. По-третє, П.Ходченко, виходячи з того, що майже половина священників подала заяви про приєднання до РПЦ, уважав, що сам собор можна скликати на початку грудня 1945 року. По-четверте, автор вважав за доцільне дозволити греко-католицьким священникам, які не були одруженими, після їх переходу в православ'я брати шлюб, що поверне в бік православної церкви найактивнішу частину духовенства, масу віруючих жінок і, головне, перекине канал їх повернення в греко-католицький сан [107].

Г.Костельник у свою чергу інформував патріарха Олексія листом від 3 жовтня 1945 року, що понад 800 священників підтримують «ініціативників» і лише 50-100 чол. чинять опір. Незважаючи на те, що група «працює» з духовенством, автор наголошував на необхідності залучення до акцій рядових віруючих, усунувши з богослужінь деякі несприйнятні для новонавернених православних елементи. «Зміни в обряді, – зазначає Г.Костельник, – відбуватимуться впродовж десятиліть, тому протягом десятків років наша галицька церква має зберігати свою відмінність, так би мовити, автономію в РПЦ. Інакше справжнє возз'єднання неможливе, оскільки, як свідчить історія, у минулому такі значні повороти відбувалися протягом 40-50 років. Нині, хоча він проходитиме й швидше, все одно перевиховання вірних триватиме десятки років. Я пишу цілком щиро, так як у Галичині, мабуть, ніхто більше не зацікавлений у тому, щоб вдалася розпочата нами справа. Лише незначне число священників, що приєдналися до Ініціативної групи, зробили це за переконаннями. Їх, імовірно, біля 50. Інші вчинили так тому, що за наявної ситуації не бачили іншого виходу. Це, звичайно, не означає, що всі вони гарячі прихильники папи Римського. Але якби не було натиску з боку держави, то за нинішніх умов навіть серед цих 50 не знайшлося б тих, хто волів би «руйнувати» греко-католицьку церкву, перетворюючи її на православну. Більшість наших священників не вірить у краще майбутнє церкви в Радянському Союзі і заявляє: «Навіщо нам руйнувати нашу церкву, якщо із нової будови нічого не вийде?».

Г.Костельник звертав увагу патріарха на те, що галичани, починаючи з XIV ст., мешкали в неволі і виробили в собі специфічну рису – неприйняття чужого, того, що нав'язується силою. Вони лише зовні піддавалися примусу, зберігаючи в душі неприязнь, очікуючи лише випадку, щоб чинити згідно з власними переконаннями. З цього випливає, що пасажуване на швидку руку російське православ'я стане лише зовнішнім маскуванням. Якби припинився натиск з боку держави, то, без сумніву, частина священників і вірних забажали б повернутися назад. Найвагомішим аргументом на користь таких вчинків стало б нинішнє «мучеництво» греко-католицької церкви, бо всі арешти єпископів і священників галичани сприймають як переслідування УГКЦ.

На переконання Г.Костельника, уникнути подібних рецидивів можна шляхом призначення на єпископські кафедри колишніх греко-католиків, зберігши певний консерватизм в обрядах. Православ'я повинне мати специфічний вигляд, створюючи враження, що воно начебто виросло з місцевих коренів і не було нав'язане зверху.

Якщо архієреями стануть новоприбулі, то у вірних формуватиметься думка, що православ'я принесене вітрами політичної ситуації і навіть його зовнішні ознаки свідчать про відсутність глибокого коріння.

Єпископи з числа греко-католиків «стануть тими людьми, котрі зрослися з місцевим духовенством і вірними. Вони одразу ж матимуть симпатиків серед кліриків і ніякі вітри їх не зметуть. Приїжджим архієреям доведеться розпочинати з «з нуля» і знадобиться з десятків років, щоб вони зрослися з місцевою церковною провінцією. Ситуація ж така, що наші православні єпископи мусять одразу твердо сидіти в своїх кріслах. Отже, вони повинні мати глибоке коріння у місцевій церкві».

Майбутні православні єпископи мають проводити делікатну і неприємну роботу, а саме: переміщати «духовенство з парафії на парафію в такий спосіб, щоб у кожному місці були ті, що по-справжньому співчують православ'ю. Для виконання поставленого завдання слід добре знати кожного клірика та бути готовим до будь-якої критики, хибних, а то й злісних випадків з боку противників. Виконання завдання чужим єпископам стане набагато складнішим і супроводжуватиметься нашіптуванням на зразок: «Прийшли чужинці і знущаються над нами».

Сказане стосується і проблеми очищення від греко-католицьких елементів нинішнього обряду. Якщо це робитимуть свої, то всі пересуди будуть віднесені за рахунок того, що цього вимагає справа. В іншому випадку, наголошує Г.Костельник, не уникнути злісних випадів. Галичина завжди мала духівництво з числа місцевого населення. Навіть проти митрополита А.Шептицького були окремі виступи. Духовенство не завжди йому довіряло, оскільки вважало чужинцем.

Світогляд місцевих священиків відрізняється від поглядів вихідців зі східних областей. Автор був переконаний, що єпископи зі східного регіону протягом багатьох років відчували б себе дискомфортно у середовищі галицького духовенства. Ще гірше, якби вони взяли в найближче оточення звідти кліриків. Це відвернуло б серця вірних від православ'я, могло б спричинити бунт проти таких архієреїв, православної церкви в цілому. Останнє підтверджується гірким досвідом ліквідації УГКЦ у царській Росії.

Утвердженню православ'я сприятиме також дозвіл на одруження священиків, які після шлюбу не зможуть повернутися в лоно УГКЦ і таким чином утворять міцне коріння православної церкви в Галичині [108].

На наш погляд, Г.Костельник цитованим листом на ім'я патріарха Олексія намагався захистити майбутню православну церкву від надмірної і поспішної її русифікації, що дійсно могло спричинити серйозний конфлікт, додати масла у вогонь. Не знаємо, чи найшов лист адресата. Проте, навіть ознайомившись із ним, підтримуючи його зміст, глава РПЦ був безсилим щось протиставити безжалісному молоху, спрямованому Кремлем на руйнацію конфесії. Забігаючи наперед скажемо, що ні влада, ні вище керівництво РПЦ не дослухалися слухних пропозицій Г.Костельника.

Ми вже зазначали, що найактивнішим противником приєднання греко-католиків до РПЦ виступали ченці та черниці. Уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П.Вільховий повідомляє, наприклад, у жовтні 1945 року, що жоден монастир в особі його настоятеля не приєднався до Ініціативної групи, що є значним мінусом у підготовці роботи до проведення собору. Ігумени виступають проти приєднання і ведуть значну агітацію в цьому напрямку. Особливу активність виявляють монастирі орденів василіан, редемптористів, студитів, агітуючи

рядових священиків та віруючих не приєднуватися до Ініціативної групи [109].

Зрозуміло, що партійно-державні органи не могли залишати поза увагою діючі монастирі. Сама логіка підказувала, що після виявлення у Золочівському монастирі начебто ворожих матеріалів, агітаційної роботи ченців і черниць мають наступити чорні дні для всіх обителів. І вони не забарилися.

4 грудня 1945 року секретар Львівського обкому партії І. Грушецький підготував для М.Хрущова таємну інформацію про становище монастирів в області пропозицію щодо їх переселення. 10 грудня М.Хрущов особисто запропонував наркому держбезпеки УРСР С.Савченкові та секретареві ЦК КП(б)У К.Литвину підготувати пропозиції та обговорити питання із секретарями обкомів під час роботи найближчого пленуму ЦК партії. І. Грушецький повідомляв, що на Львівщині функціонує 11 чоловічих та 10 жіночих монастирів із кількістю насельників 480 чоловік. «Враховуючи, – писав він, – що монастирі розміщені у багатьох районах Львівської області і їх вплив поширюється на значну кількість місцевого населення і що подальша робота по возз'єднанню церков буде ускладнена, прошу дозволити переселення монастирів із таким розрахунком, щоб на території Львівської області залишити по одному монастиреві кожного ордену». Про моральне обличчя самого І. Грушецького свідчить наступна цитата його таємного донесення: «Зважаючи, що всі... черниці служать у різних установах, здебільшого в лікарнях і госпіталях, одночасно мають підсобні господарства, за рахунок чого і існують, тому їх переселення у м. Львів позбавить ці монастирі продовольчої бази і черниці змушені будуть залишити монастирі і перейти на радянський спосіб життя, влаштовуючись на роботу на різні підприємства». Окрім того, І.Грушецький наголошував, що не слід затягувати із скликанням собору, оскільки «національні кола духовенства», головним чином ченці, активізують роботу проти возз'єднання. Він пропонував провести собор за місяць-півтора до виборів у Верховну Раду СРСР. Священиків, котрі перейдуть у православ'я, передбачалося використати для патріотичної, пропагандистської діяльності у передвиборчій кампанії [110]. На думку уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР в УРСР П.Вільхового, робота щодо об'єднання монастирів краще проходила у Дрогобицькій і Тернопільській областях, гірше – у Станіславській [111]. Зайве говорити, що помилки в даному випадку усувалися негайно, а пропозиції місцевих органів влади виконувалися ретельно.

На початок грудня 1945 року члени Ініціативної групи за участю радянських органів провели збори духовенства у більшості деканатів регіону. Станом на 1 січня 1946 року за приєднання висловилися:

Назва області	Перебуває на обліку уніатських священиків	Приєдналися до Ініціативної групи
Дрогобицька	328	270
Львівська	357	230
Станіславська	339	171
Тернопільська	270	188
Разом	1294	859 – 66 відсотків [112]

Усередині грудня 1945 року в Києві відбулася нарада, на якій обговорювалися підсумки попередньої роботи та уточнялися подальші заходи з ліквідації уніатської церкви. Про її важливість свідчить участь голів Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР Г.Карпова та І.Полянського. Після розширеного зібрання зустрілися у вузькому колі Г.Карпов, І.Полянський, П.Ходченко, П.Вільховий, два офіцери держбезпеки та члени Ініціативної групи Г.Костельник, М.Мельник, А.Пельвецький. Було обговорено питання про готовність до скликання собору представників греко-католицького духовенства для прийняття офіційного акту про розрив стосунків із Ватиканом. Окрім того, Г.Карпова і І.Полянського прийняли М.Хрущов та заступник Голови Раднаркому республіки Л.Корнієць. Про зміст розмови за зачиненими дверима нічого не повідомлялося. Проте здогадатися неважко.

Варта уваги ще одна проблема, яка майже не порушувалася в радянській літературі. Незважаючи на те, що частина священників «добровільно» приєдналася до Ініціативної групи, рядові віруючі повільніше виявляли свою прихильність до православ'я, до агітації за возз'єднання із РПЦ. За словами П.Ходченка, рух за ліквідацію унії став масовим і підтримувався навіть до «вирішення цього питання на соборі всіма без винятку віруючими і більшістю духовенства...» [113]. Звичайно, П.Ходченко видавав бажане за дійсне, стверджуючи про повну підтримку ініціативників. Значна частина пастви насторожено ставилася до діяльності Г.Костельника. Спроби схилити їх до переходу в православ'я залишалися безрезультатними. Те ж саме можна сказати і про духовенство, яке, незважаючи на тиск, погрози, примус, не відступало від своєї віри. Досить промовистими є списки представників духовенства, які відмовилися подати заяви про приєднання до Ініціативної групи [115]. В одному з донесень про релігійну обстановку у Львові, наприклад, зазначалося, що про релігійне піднесення в місті говорити не доводиться. Особливо «обурюються греко-католики, якщо зауважать, що ті або інші органи чи установи, зв'язані з державним апаратом, намагаються їх переконати в необхідності перейти в православну віру» [115].

Поступово зростала кількість відвідувачів у православних храмах, насамперед за рахунок прибулих зі сходу. Православні священники почали проводити богослужіння в уніатських церквах, у деяких із них вони йшли почергово, що створювало незручності як православним, так і греко-католикам.

Читач може звернути увагу й на те, що на території чотирьох областей був лише один православний єпископ Макарій. Отже, про нормальне управління церквою, висвяту нових священників говорити не варто. Вирішити проблему можна було шляхом направлення у регіон єпископів РПЦ. Але в Москві та Києві розуміли, що це викличе негативну реакцію з боку віруючих, їх підозру в намаганні русифікувати край, про що попереджував у щойно цитованому листі і Г.Костельник. Тому П.Ходченко пропонував не поспішати, призначивши єпископа Макарія вікарієм у Дрогобицьку єпархію та тимчасовим єпископом у Станіславську [116]. Інший уповноважений П.Вільховий вважав за доцільне порекомендувати патріарху Олексію та екзархові України Івану висунути кандидатами в єпископи священників-уніатів і висвятити до Собору хоча би двох єпископів. Найдостойнішими претендентами він вважав членів Ініціативної групи М.Мельника та А.Пельвецького. Їх підтримував Г.Костельник. На думку П.Вільхового, хіротонізація

саме цих осіб полегшила б проведення запланованого собору та заміну небажаних священників. «Майбутні православні єпископи, – писав уповноважений, – після рішення собору мають проводити «неприємну» роботу: противників чи «небажаних» священників зміщувати, звільняти, переводити і на їх місце підбирати і призначати таких, хто забезпечить лінію патріархату. Справу буде забезпечено при умові допомоги Львівському єпископу Макарію з боку єпископів, колишніх уніатських священників, котрі «тонко» знають склад уніатського духовенства, яке приєдналося» [117].

У міру наближення собору, проведення якого призначили на першу декаду березня 1946 року, роботи побільшало у всіх. Як звітував згодом П.Ходченко у ЦК КП(б)У, потрібно було готувати кандидатури делегатів на собор, забезпечити їх готелем, транспортом, побутовим обслуговуванням, продуктами харчування тощо. Проте найголовнішою проблемою виявилася відсутність єпископів, аби їх участь засвідчила про канонічність собору. Невідомо, чи пропонували його ініціатори ув'язненим архієреям взяти участь під дулами автоматів у соборі, а якщо так, то якою була реакція останніх. Очевидно, негативною.

Відтак почалися пошуки ієрархів. Як і рекомендували П.Ходченко, П.Вільховий та Г.Костельник, зупинилися на кандидатах із греко-католицької церкви М.Мельнику та А.Пельвецькому, яких наприкінці лютого терміново прийняли у православ'я і так само терміново хіротонізували А.Пельвецького в єпископа Станіславської єпархії, а М.Мельника – у єпископа Перемишлянської (згодом перейменованої в Самбірсько-Дрогобицьку). Таким чином, присутність двох православних архієреїв начебто вирішувала проблему канонічності. Ми навмисне сказали «начебто», оскільки архієреї стали керівниками пастви, котра все ще сповідувала греко-католицький обряд і, зрозуміло, не могли представляти конфесію.

Для бодай зовнішнього дотримання законності їх участі у соборі необхідно було ще раз показати віруючим, що митрополит Й.Сліпий та 4 єпископи греко-католицької церкви ув'язнені справедливо, що всі вони затяті вороги народу. І їх викриття не забарилося. 1 березня 1946 року газети «Вільна Україна», «Червоний штандарт» та інші опублікували повідомлення прокурора УРСР про притягнення до судової відповідальності керівних діячів греко-католицької церкви за антирадянську діяльність на користь німецько-фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни.

У повідомленні зазначалося, що за активну зрадницьку і підсобницьку діяльність на користь німецьких окупантів слідчими органами заарештовано 5 ієрархів греко-католицької церкви. При арешті у них знайдені документи, які викривають архієреїв у злочинних зв'язках з німецько-фашистськими окупантами, зокрема, з гестапо та іншими німецькими каральними та розвідувальними органами. На попередньому слідстві арештовані визнали себе винними у проведенні ворожої діяльності проти СРСР.

За завданням розвідувальних органів фашистської Німеччини обвинувачені після возз'єднання західних областей України з УРСР розгорнули активну антирадянську агітацію з закликом до духовенства і віруючих уніатської церкви чинити опір новій владі.

Після початку війни Й.Сліпий, М.Чарнецький, М.Будка, Г.Хомишин, І.Лятишевський цілком віддали себе в розпорядження німецьких окупаційних

властей. Вони зізналися, що активно допомагали фашистам гнати на каторгу українське населення, сприяли виконанню грабіжницьких повинностей, встановлених окупантами.

«Активна ворожа діяльність, – наголошувалося в повідомленні прокурора, – особливо яскраво виявилася в їх участі у формуванні дивізії СС «Галичина» для боротьби з партизанським рухом і Червоною Армією.

Документальними даними та свідченнями всіх обвинувачених, у тому числі Сліпого, встановлено, що він у квітні 1943 року уклав угоду з німецьким ставлеником, губернатором Галичини д-ром Вехтером про утворення спеціального комітету з формування дивізії СС «Галичина», згідно з якою до складу названого комітету був уведений представник греко-католицької церкви.

Виконуючи цю зрадницьку угоду з німцями, обвинувачені Сліпий, Будка та інші давали вказівку всім уніатським священикам брати безпосередню участь у формуванні дивізії СС «Галичина» і направили до складу останньої священиків як капеланів.

Злочинна антирадянська діяльність обвинувачених на користь німецько-фашистських окупантів підтверджена численними свідченнями свідків і документальними допитами. Справа з обвинувачення закінчена і направлена на розгляд військового трибуналу» [118].

Одночасно в західній пресі з'явилися коментарі та спростування повідомлення прокурора УРСР. Так, офіційний орган Ватикану «Оссерваторе Романо» відзначив, що з підсудних єпископів лише один Г.Хомишин, єпископ Станіславський, керував у 1941 році єпархією, якого стосується обвинувачення. І.Лятишевський був його помічником і генеральним вікарієм, Й.Сліпий та М.Будка залежали від покійного митрополита А.Шептицького. М.Чарнецькому, який служив на Волині, окупанти заборонили проживати на території своєї судовласті та примусили переїхати до Львова, де він власними силами заробляв на прожиток. Відомо, наголошує «Оссерваторе Романо», що митрополит А.Шептицький не тільки не сприяв німецьким окупантам, але вони часто брали його на допити, весь час він був під наглядом, багато разів, удень і вночі, його турбували, а найближчих співробітників фашисти заарештовували. У таких умовах ніяк не є правдоподібною можливість, щоб єпископи, які в той час перебували з ним у Львові, зробили що-небудь для німецької дивізії. Газета інформувала читачів, що два сини Г.Костельника боролися проти Червоної Армії. Незважаючи на це, радянська влада вибрала його, щоб очолити рух за приєднання до РПЦ. Таке ставлення властей до Г. Костельника виразно вказує на причини, чому католицьких єпископів вкинули до в'язниці і засудили – єдиною причиною стала відмова перейти в юрисдикцію Московського патріарха. Зі страху, щоб не зробили з них мучеників, слід було заховати справжню причину ув'язнення, відповідним чином оформивши акт обвинувачення [119].

Ми послалися на коментар лише для того, щоб показати неоднозначність сприйняття події в різних країнах. Так само неоднозначно сприймали повідомлення прокурора і в самій Україні. Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький в інформації до ЦК партії повідомляв, що населення активно обговорювало притягнення до кримінальної відповідальності 5 архієреїв. Так, робітник Львівського авторемонтного заводу Ратушний заявив: «Хіба можна сховати шило в мішку? Як не приховував Сліпий та його братва у сутанах свою зраду перед народом, але їх

все ж викрили. Нині вони спіймані і незабаром постануть перед судом. Їх необхідно суворо наказати – розстріляти».

Робітниця кондитерської фабрики № 3 Романова на зборах колективу сказала: «Ми не знали, кому молимося, замасковані під духовних осіб звірі одурманювали нас. Ми їм гроші приносили, а вони продавали нас і нині греко-католицькі церкви деруть шкури із прихожан за бандерівців. Церква має бути чистою від ворогів. Нашою відповіддю мусить бути – собакам собача смерть».

Науковий співробітник історичного музею Федчишин сказав: «Антиуніатські матеріали, котрі з'явилися у пресі, і особливо повідомлення прокуратури УРСР, остаточно позбавили авторитету всіх підсудних. Як би не ставилися галичани до своїх єпископів раніше, проте одна лише кампанія у пресі значно розвінчала галицьких духовних вождів».

Деякі громадяни вказують, підкреслював І.Грушецький, що уніатська церква своєю ворожою діяльністю зрослась з українсько-німецькими націоналістами, була їх натхненником і за зраду народу – службу фашизму мусить нести відповідальність.

Разом з тим значна частина населення арешт єпископів, повідомлення про їх притягнення до кримінальної відповідальності сприймала інакше. Наведемо одне з типових висловлювань: «Як багато нашкодили більшовики цим повідомленням. Селянство в цілому ще більше відійшло від більшовиків. Арешт і суд над Сліпим та його єпископами – рівносильне тому, що залізли в душу селянина, розтоптали його святая святих, зіпсували йому душу» [120].

Незважаючи на неоднозначність ситуації, 8 березня 1946 року 216 делегатів-священиків та 19 мирян зібралися в соборі святого Юра у Львові, щоб прийняти історичну ухвалу. Тривалий час радянська література обходила мовчанкою деякі подробиці, пов'язані зі Львівським собором. Уже згадуваний московський автор Г.Рожнов розповідає про свою зустріч з відомим письменником В.Беляєвим. Із 1944 року він мешкав у Львові і мав можливість у всіх деталях спостерігати за підготовкою та проведенням собору. Наведемо спогади письменника: «Відбором делегатів на Собор, доставкою у Львів та реєстрацією відав полковник держбезпеки Богданов, котрий розташувався зі своїми офіцерами в готелі «Інтурист», у самому центрі Львова. Я не пам'ятаю, щоб коли-небудь у мене так пильно перевіряли документи при вході в готель і особливо в номер, де розташувався Богданов. Такій же процедурі, зрозуміло, піддавалися делегати собору, яких доставляли в місто. Пам'ятаю, що делегатські мандати священикам та мирянам видавав особисто Богданов, після чого в сусідній кімнаті їх підписував протопресвітер Гавриїл Костельник і скріплював печаткою створеної ним Ініціативної групи. Згадується й те, що кожен із делегатів отримував від Богданова талони на обід і на 200 грамів горілки – час був післявоєнний, голодний. Напередодні відкриття собору я застав у Богданова і заступника начальника обласного управління НКДБ полковника Козлова, обидва нервували, щось не ладилось, але кінець кінцем собор відкрився на здивування спокійно, звичайно в ці дні стрілянини на вулицях не було чути. Площа біля собору була щільно оточена і буквально голубіла від кашкетів солдатів та офіцерів держбезпеки. Пропускним режимом завідував Овсянников – енергійний молодий офіцер, у званні чи лейтенанта, чи старшого лейтенанта. У мене було враження, що кожного делегата він знає в обличчя.

Виступали делегати вимучено, спотикаючись на важко вимовлюваних формулюваннях із тодішнього політичного лексикону, від папірця не відривалися. Наскільки я поінформований, тексти для виступів їм готував Микита Павлосюк, секретар собору» [121].

Якщо взяти до уваги спогади В.Беляєва, котрого не запідозриш у симпатіях до уніатства, зміст виступів делегатів на соборі, у яких не говорилося про співпрацю митрополита А.Шептицького, інших єпископів з гітлерівцями, то чи не свідчить це у черговий раз про безпідставність звинувачень УГКЦ у важких злочинах проти народу?

Але повернемося до самого собору. У радянській історіографії стверджувалося про всенародне волевиявлення, реалізоване в березні 1946 року. Насправді від віруючих влада приховала проведення і характер запланованого заходу. Вчитаймося уважніше в перше видання «Діань Собору Греко-Католицької Церкви у Львові, 8-10 березня 1946 року». Ось як описувався перший день зібрання: «І настав він, Собор повороту до віри батьків. Задзвонив «Кирило» в Успенській церкві Ставропігії, задзвонили по інших церквах, де лише були дзвони. Бо як же могло бути інакше? Треба було сповістити віруючих, що настав довгожданий день. В гаморі сучасного міста, можливо, і не чули цього дзвону, а почувши, навіть віруючі не знали або докладно не усвідомлювали собі, чому це дзвонять цілу годину по церквах в першу п'ятницю Великого посту. Не знали і не прочували, що настав день, який буде благословляти народ на всі віки» [122].

Незважаючи на надто ретельний та прискіпливий відбір делегатів, серед них виявилось чимало песимістів, а то і прихованих противників ліквідації унії. Проте зовні все виглядало спокійно. З доповіддю про роботу Ініціативної групи виступив А.Пельвецький. Він піддав гострій критиці митрополита Й.Сліпого, пославшись на повідомлення прокуратури, повідомив, що понад 900 священників греко-католицького віросповідання виявили готовність перейти у православ'я і лише 251 такої згоди не дали. Доповідач оголосив вітальну телеграму патріарха Олексія, направлену учасникам собору.

Із основною доповіддю «По великому шляху» виступив Г.Костельник. На його думку, а вірніше, партійних та радянських органів, основним завданням зібрання є відмова від Берестейської унії, відокремлення від Рима та приєднання до Московського патріархату. Досить негативно оцінювалася діяльність Ватикану, котрий зацікавлений у церковному розколі. А.Пельвецький та Г.Костельник висловили вдячність Червоній Армії за визволення краю, проголосили здравницю Й.Сталіну за звільнення українського народу від фашистської неволі та гніту польської шляхти.

Виступи в дебатах не відрізнялися різноманітністю. Що й не дивно, якщо взяти до уваги їх написання в одному кабінеті. Священик Лопатинський із Станіславської області, наприклад, зазначив: «Оскільки більшість українського та братнього російського народу православні, то було б дурницею нам бути іншими». Священик Іванько підкреслив, що учасники Собору можуть говорити «не про возз'єднання, а про повернення в лоно православної церкви, про повернення до віри наших предків, від якої відірвала нас унія у 1596 році». Подібні виступи переважали [123].

Через кілька годин учасники собору одноголосно прийняли ухвалу, в якій

стверджувалося: «...Відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, ліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської православної церкви» [124].

На цьому практично Собор закінчився, бо згодом була лише парадність і практичні висновки. Учасники направили вітальні телеграми Й.Сталіну, М.Хрущову, патріархові Олексію.

Згідно з ухвалою собору його делегація у складі колишньої Ініціативної групи – Г.Костельника, М.Мельника та А.Пельвецького – відбула до Києва для звіту перед Урядом про проведену роботу і 2 квітня була прийнята Головою Ради Міністрів М.Хрущовим та Головою Верховної Ради М.Гречухою. Як писав згодом П.Ходченко, обидва керівники республіки у своїх виступах привітали делегацію, а в їх особі все духовенство – учасників собору з успішним завершенням справи. Далі в «теплій бесіді» учасники зустрічі «обмінювалися думками про подальшу роботу духовенства західних областей з метою доведення постанов собору до віруючих мас». Із Києва делегація відбула до Москви для викладення покладеної місії [125].

До цього часу ми лише побіжно вказували на роль Московського патріархату в підготовці Львівського собору. Як узагалі оцінити роль РПЦ у контексті сучасних підходів до новітньої історії України? Деякі сучасні автори говорять про пряму зацікавленість Московського патріархату в приєднанні УГКЦ, посилаючись для підтвердження на виступ екзарха України митрополита Івана перед учасниками собору. «Від усієї душі благаю, – проголошував архієрей, — щоб нинішнє торжество було початком повної ліквідації уніатства в нашій країні і тоді християни не тільки всієї України, але і всього нашого Союзу, будуть складати одну зв'язану взаємною любов'ю сім'ю, одно стадо під управлінням єдиного пастиря – святійшого патріарха Московського».

Включення численних парафій УГКЦ до складу РПЦ, згідно з точкою зору частини дослідників, було помітним покриттям тих збитків, яких зазнала православна церква під час революції та в роки розгулу сталінщини в 20 – 30-х роках. Але найважливішим досягненням собору в Московському патріархаті вважали те, що в результаті підкорення греко-католицької церкви православне духовенство отримало контроль над думками та помислами віруючих-уніатів [126].

Сказане не викликає особливих заперечень. РПЦ, як і інші конфесії, прагнула і прагне розширити сферу впливу, збільшити кількість віруючих. І в цьому немає нічого дивного. Проте не можна погодитися із категоричністю подібних думок. Й.Сталін та його оточення не залишили патріархові та єпископам права вибору, перетворили їх у сліпе знаряддя виконання їх амбіційних задумів. Через чотири десятиліття РПЦ відчує згубні наслідки дій, пов'язаних із Львівським собором.

Події 8-10 березня 1946 року викликали неоднозначну оцінку серед віруючих, духовенства тепер уже колишньої греко-католицької церкви. Партійні комітети західних областей протягом тривалого часу інформуватимуть Київ та Москву про реагування населення на ухвали Львівського собору. В той же час греко-католицькі парафії за активною участю правоохоронних органів перетворювали у православні. Так, у 1946 році православними стали 1685 храмів, у 1947 році – 222. Архієпископ Львівський та Тернопільський Макарій, імовірно, за підказкою писав про торжество демократії і свободи совісті в Західній Україні: «Не втручаючись зовсім у внутрішні,

духовні сторони життя Церкви, держава дає Церкві цілковиту можливість жити повним життям, задовольняючи всі її зовнішні потреби, згідно з високими принципами Конституції Радянського Союзу... Всі парафії м. Львова, одна наперед одної, з великою радістю і щирою любов'ю запрошують і приймають у себе Львівського православного архієпископа так само, як і парафії в областях його єпархії. Духовенство західних областей користується кожною нагодою для того, щоб церковно-канонічно оформити своє возз'єднання з Руською Православною Церквою. І цей процес практичної реалізації постанови Львівського собору відбувається з великим успіхом» [127].

Проте сказане не цілком відповідало реальному стану речей.

І все ж греко-католицьку церкву на території західної України протягом 1946-1947рр. практично ліквідували. Залишилося Закарпаття з його досить широким розмаїттям релігійних конфесій, серед яких УГКЦ займала чільне місце.

§4. Від Львівського собору до Закарпатської наради

Деякі дослідники зазначають, що березневі події 1946 року на західноукраїнських землях не були завершенням церемонії ліквідації греко-католицької церкви, вони тільки розгорталися. Незважаючи на тиск, терор, продовжувався опір віруючих насильному закриттю греко-католицьких храмів та перетворенню їх у православні. Значною залишалася і кількість духовенства, котре не бажало переходити в юрисдикцію Московського патріархату. Із раніше таємних документів стало відомо про акти терору щодо непокірних священників. У 1946 році було створено спеціальну службу МДБ СРСР – підрозділ «ДР» (диверсії і терор) на чолі з П. Судоплатовим [128], який сумлінно відпрацьовував заробітну плату. До речі, факти свідчать, що в той час партійне та державне керівництво країни, республіки зокрема, розв'язання релігійних питань покладало здебільшого на силові структури, а не на партійний апарат, ідеологічний актив, Раду в справах РПЦ та Раду в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, їх уповноважених на місцях, хоча обидві Ради і стали інструментом для грубого втручання у повсякденне церковне життя. Для західного регіону це було вкрай небажаним. У листопаді 1946 року перші нескорені греко-католицькі священники вже потрапили у в'язниці й табори.

Опинився за ґратами і заарештований у квітні 1945 року глава церкви митрополит Й. Сліпий. Невдовзі після арешту він був уже в Києві, де відчув на собі повною мірою всі жахи системи. «Мене водили на слідство день і ніч, – згадував пізніше архієрей, – так що я буквально падав з ніг і мене мусили підтримувати, ведучи до слідчого судді. При тому голодував, бо давали на день трошки кашки і 300 грамів хліба... А голодування, безсоння і часті довготривалі допити можуть допровадити людину до безум'я. То велика ласка Божа, що я витримав ті всі муки».

Слідчі постійно мучили безсонням, постійними допитами, намагаючись схилити його до відступництва від своєї віри, відречення від єдності з Ватиканом. У проповіді з нагоди 30-ліття ліквідації УГКЦ митрополит заявив: «Заарештували мене і вже третього дня предкладали мені митрополію Київську, якщо я відречуся таки».

Проте архієрей вистояв, заявивши протест проти спроб підкупу та пояснивши, чому він не може прийняти пропозицію. Коли слідчі переконалися, що з віровідступництвом митрополита нічого не вийде, бо він готовий умерти за свою церкву, тоді почалося шантажування заарештованого тим, що начебто він намагався поєднати розсварені табори націоналістів, що для дивізії «Галичина» відправляв літургію тощо. По завершенню слідства, яке тривало майже рік, за справу взявся військовий трибунал, він ув'язнив митрополита Й. Сліпого на вісім років.

По дорозі до місця відбування покарання в Сибіру архієрей простудився, захворів на дизентерію. Ліків, звичайно, не міг дістати, санітарні умови були жахливі, бракувало харчів [129].

Опинившись далеко від рідних країв, від духовенства, багато віруючих не зламалося, не поривало з вірою. Співробітникам інституту історії церкви Львівської богословської академії УГКЦ вдалося зібрати свідчення людей, котрі в ув'язненні проводили нелегальні богослужіння, відзначали релігійні свята. Так, Н. Попович (м. Львів), яку засудили на десять років за начебто антирадянську діяльність, заявила, що впродовж усіх років вони молилися, святкували Різдво, Пасху. Священик П. Паньківський у Хумінському ліспромгоспі біля далекосхідного міста Комсомольськ-на-Амурі регулярно проводив богослужіння, сповідував і причащав людей, вінчав молодих, хоронив померлих. За це його відправили взимку на Колиму, де довелося виконувати найважчу фізичну роботу. І це далеко не поодинокий приклад самовідданого служіння Богові.

Темпи переходу греко-католиків у православ'я в окремих регіонах залишалися невисокими. Станом на 1 листопада 1946 року в Західній Україні продовжувала діяти значна кількість їх парафій:

- Тернопільська область – 136;
- Станіславська область – 54;
- Львівська область – 48;
- Дрогобицька область – 32 [130].

Митрополит Й. Сліпий наприкінці 1947 року закликав віруючих у новорічному посланні: «Ми, митрополит і всі єпископи, пастирі ваші, арештовані, мучені і вивезені на Сибір за святу віру Христову нашу, і за Церкви наші, і за народ, багатостраждальний наш, шлемо до Вас, із сибірських снігів і тюремних мурів Благословенство Боже на недалеке Різдво Христове...

Бог є і буде все і всюди з цілим нашим багатостраждальним народом у час його найбільших страждань і мук. Він благословить вашу боротьбу проти антихриста та винагородить щедро всі ваші муки і кривди. Віруйте йому одному, тримайтеся своєї віри батьківської, своєї рідної батьківської землі, своїх церков і своїх хат, своєї мови і Божої Правди; не бійтеся гоніння, труду, жертв і мук, бо все те для народу нашого і для Христа і Бога Отця нашого». У цьому посланні глава фактично катакомбної УГКЦ висловив упевненість, що «прийде недалекий день і царство червоного сатани антихриста розвалиться та пропаде і зчезне слід по ньому, а церква і віра Христова житимуть вічно, а з ними буде жити вічно слава і пам'ять святих мучеників народу нашого, які сьогодні борються і терплять за неї. Як родився Христос – так родиться нове вільне життя на землі. Як воскрес Христос – так воскресне з гробу неволі наша мати Україна і відродиться наша свята Церква!» [131].

Як бачимо, властям клопоту вистачало. Уповноважений Ради у справах релігійних культів у Тернопільській області головною перепоною в переорієнтації на православ'я, наприклад, вважав відсутність в області архієрея, оскільки єпископ Макарій, хоча й носив титул «Львівського і Тернопільського», жодного разу в області не з'явився.

Стурбовані таким станом речей власті вирішили зміцнити позиції православної церкви, направивши в Тернопільську область єпископа РПЦ. Проте цього було замало. Уповноважений Ради у справах релігійних культів П. Вільховий у листі своєму підопічному в області вказував, що «він сам, без допомоги уповноважених Рад не виправить становища. Необхідне Ваше перебування на місцях і всебічне сприяння єпископу в питанні якнайшвидшого оформлення тих, хто перейшов у православ'я, а також заміни священників-уніатів священниками православної церкви.

До того ж Вам необхідно негайно... виїхати у типові райони, де більше всього уніатських громад, і вивчити поведінку не лише священника-уніата, але і «світське» керівництво церквою, церковний актив. І, зважаючи на настрої, більше говорити і вирішувати питання про перехід у православ'я із самим народом через голову самого затятого священника-уніата» (підкреслено П. Вільховим. – В.П.) [132]. Єпископа, правда, у Тернопіль не направили.

Зрозуміло, що з небажаними переходити у православ'я слід було проявляти особливу витримку, терпимість, гнучкість. Між тим багато відповідальних працівників, навіть уповноважених Рад, вимагали адміністративних заходів аж до закриття храмів чи монастирів. Особливу «активність» проявляв уповноважений Ради у Станіславській області Сердюченко [133].

Що ж стосується позиції Московського патріархату, то, як на наш погляд, вона була неоднозначною. Так, патріарх, ієрархи РПЦ намагалися розширити сферу впливу в регіоні, а з другого боку – православні священники, архієпископ Макарій працювали серед вірних, чимало з яких досить негативно ставилися до російського православ'я. Тому і маємо бадьорі статті в «Журнале Московской патриархии» на зразок «Йорданське свято у Львові», де автор, зокрема, наголошує: «Такого Йордану ще не було у Львові. Ось що значить воля народу! Ось що значить жити у своїй вільній Вітчизні, котра забезпечує свободу віросповідання своєю найдемократичнішою у світі Конституцією! Ось що значить дихати на повні груди рідним повітрям!» [134].

У той же час С. Хруцький, наприклад, у статті, присвяченій річниці Львівського собору, інформуючи читачів про спільне пастирське послання архієпископа Львівського і Тернопільського Макарія, єпископа Самбірського і Дрогобицького Михаїла до пастви, поряд з позитивною інформацією змушений був наголосити, що воно кличе хитких «скоритися волі Божій, яка веде нас до єднання у вірі і до братської любові та вказує на благословенні нагоди цього єднання уже протягом першого року» [135]. Неодноразово П. Ходченко та П. Вільховий докоряли архієреям, особливо архієпископу Макарію, за пасивність у роботі.

Про далеко не благополучне становище із приєднанням до РПЦ уніатів свідчить і пасхальне послання 1948 року архієпископа Макарія. «Шкода, до болю в серці шкода нам братів наших, – наголошував ієрарх, – що відвертаються від святинь свого народу, йдуть тими стежками, на які батьків їхніх не могли загнати ані погрози, ані муки, ані навіть смерть. Сумно й тривожно на душі в цих братів

наших, правнуків православних прадідів, бо немає більшого гріха і нещастя, як збочити із шляху Господнього на манівці сваволі, зректися пам'яті своїх батьків, зневажити їх терпіння й мученицьку відданість церкві Православній, відмовитися від єдності з народом своїм, забути його минуле, заплющити очі на майбутнє...» [136].

Згідно з «Вестником Московского патриархата», на руське православ'я протягом 1945-1946 рр. перейшло 1111 священників (43 відсотки). Греко-католицизмові залишилися вірними 44 відсотки духовенства. Але й ці цифри не означали, що перехід священників у православ'я відбувся з переконання, оскільки за зміною юрисдикції та світоглядних поглядів стояли репресивні дії до непокірних. Рішучі дії властей, спрямовані проти УГКЦ, викликали в усіх єпархіях демонстрації протесту, на що силові органи відповіли масовими арештами небажаних перейти у православ'я. За деякими даними, у тюрмах знемагало приблизно 1600 священників, кілька сотень пастирів перейшли на нелегальний спосіб життя [137].

Найгіршою для властей була ситуація із закриттям монастирів. Уповноважений Ради у справах релігійних культів у Львівській області П. Кучерявий, якого, за його словами, постійно утискував обласний уповноважений у справах РПЦ О. Вишневський, інформував своє керівництво в Москві та Києві про складну роботу, пов'язану із виселенням ченців та черниць із насичених місць в інші населені пункти, намагаючись захистити себе у такий спосіб від нападів колеги. «Достатньо сказати, – підкреслював П. Кучерявий, – що ліквідація греко-католицьких монастирів та переміщення окремих ченців проходили за моєї особистої участі, хоча це не раз було пов'язано з небезпекою для життя. Я цього не боявся і труднощі долав.

Восени 1948 року, переміщуючи монашествуючих ченців-редемптористів із м. Львова в с. Унів за 100 км, коли працівники МВС відмовилися їх супроводжувати, я, усвідомлюючи всю свою відповідальність, очолив автоколонну в кількості 12 автомашин, завантажених священниками, ченцями, монастирським майном, і один серед групи ворогів всю ніч їхав глухими лісними дорогами до місця призначення.

Я їх доставив благополучно, без аварій та втрат і цим горжуся, оскільки вони були позбавлені права скаржитися на владу чи щось писати за кордон».

«Інший аналогічний випадок, – продовжує П. Кучерявий, – пов'язаний із переміщенням монашествуючих ченців-василіан Крехівського монастиря в с. Унів, що мав місце 15 лютого 1949 року і зіпсував мені чимало крові». В інформації, поданій голові Ради у справах релігійних культів І. Полянському, уповноваженому в УРСР П. Вільховому та секретареві Львівського обкому партії В. Ковалю, П. Кучерявий зазначив, що ченці в роки війни прислужували фашистським окупантам. У вересні 1947 року власті виявили, що в обителі переховувалися тривалий час вояки ОУН-УПА. Ченці вели вперту боротьбу проти РПЦ, що спричинилося до організації паломництва до греко-католицьких святинь, у пропаганді католицизму, бродяжництві селами з метою залякування населення православ'ям. Ураховуючи все це, Львівський облвиконком вирішив ухвалою від 12 червня 1948 року перемістити ченців у с. Межигір'я Перемишлянського району. Бюро обкому партії підтримало рішення облвиконкому.

15 лютого 1949 року П. Кучерявий розпочав варварську акцію. Настоятель

монастиря Марцинюк та його духовенство довго упиралися, не бажаючи залишати насиджене місце. «Ми з Крехівського монастиря перебиратися нікуди не будемо, – заявив ігумен, – ми прохатимемо уряд і тов. Сталіна, щоб нас залишили в обителі».

«Мені довелося роз'яснити настоятелю, – продовжував хвалитися уповноважений, – що рішення облвиконкому та уряду про переміщення в краще і вільне приміщення монастиря студитів ніхто не має права відмінити і його необхідно виконувати». Очолити автоколонну, П. Кучерявий благополучно «переселив» непокірних ченців у приміщення монастиря, з якого перед цим відселили частину монашествуючих.

Уповноважений вважав, що з греко-католицькими монастирями можна швидше покінчити шляхом переміщення ченців і черниць із однієї обителі в іншу, оскільки під час переселення значний відсоток пориває з вірою, влаштовуючись працювати на заводи, фабрики, у колгоспи, артілі тощо.

«Вважаю, – завершував П. Кучерявий свою скаргу про утиски та з описанням власних «подвигів» у знущанні над віруючими, – що значна доля моєї праці вкладена в справу ліквідації унії у Львівській області; греко-католицькі священники і віруючі, звертаючись до мене за дозволом продовжити службу в церкві, завжди отримували тактовні відповіді й чимало їх ішло до архієпископа Макарія, а миряни примушували своїх священників приймати православ'я і чесно служили прихожанам» [138].

На осінь 1949 року на Львівщині продовжували діяти монастирі в селах Яхаторів Глинянського (жіночий), Суховоля Івано-Франківського (жіночий), Унів Перемишлянського (чоловічий) районів. Уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий писав П. Кучерявому у вересні, що найближчим часом необхідно вивчити їх діяльність стосовно майбутнього існування. Розроблений план ліквідації слід узгодити з місцевими партійними та радянськими органами і до 15 жовтня 1949 року представити в Київ. Наприкінці жовтня із столиці надійшла ще одна рекомендація П. Вільхового щодо якнайшвидшого закриття існуючих обителей [139]. Подібне творилося і в інших областях Західної України.

Розвиток подій, таким чином, свідчив, що возз'єднання греко-католиків із РПЦ не усунуло розколу, не об'єднало душі і серця православного українського народу, як про це неодноразово змушені були заявляти православні архієреї. Свідченням цього стало вбивство у вересні 1948 року серед білого дня голови Ініціативної групи, настоятеля одного з Львівських храмів Г.Костельника. Вбивця, учасник оунівського підпілля В.Паньків зразу ж наклав на себе руки. До речі, іншого ініціатора М.Мельника отруїли в потягові, коли він повертався з Москви. Не своєю смертю померли й інші учасники групи. Патріарх Олексій у посланні на ім'я архієпископа Макарія наголошував: «...Його забив серед дня один із виродків людства, член українського буржуазно-націоналістичного підпілля, який, без сумніву, діяв за вказівкою Ватикану. Ватикан знайшов свій шлях до помсти отцю Гавриїлу за те, що він викривав неправду і зло папства, за те, що він допоміг своїм західним братам знайти істину і правду у святому православ'ї» [140].

Патріарший екзарх митрополит Іван у посланні архіпастирям, пастирям і віруючим православної церкви Західної України та Закарпаття від 22 вересня 1948 року підкреслював: «Його славне ім'я було відоме всьому православному

світові. Він перший сміливо підняв священний прапор боротьби проти Ватикану. Отець Костельник невтомно таврував Римських пап і своїм переконливим словом, і своїм влучним пером... Він належав до славних прихильників повернення греко-католиків до своєї колишньої прадідівської православної віри. Найдостойнішому о. Гавриїлу належить перша честь і свята історична заслуга в ділі возз'єднання греко-католиків із РПЦ на Львівському соборі 1946 року» [141].

Читає, імовірно, звернув увагу, що і патріарх Олексій, і митрополит Іван у вбивстві Г.Костельника звинуватили Ватикан, і це цілком відповідало курсу перетворення Москви у «третій Рим». Цю лінію витримав і архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій у своєму слові перед похоронною відprawою по протопресвітеру Г.Костельнику 23 вересня. Підступний Ватикан, проголосив архієрей, не міг подарувати священникові того, що він допоміг західноукраїнському народові звільнитися від чорної неволі папського Риму, що він показав мільйонам віруючих «спасенну путь до святої єдності з православними братами на Сході. Ліквідація унії в Галичині – це був для Риму занадто тяжкий удар, утрата була занадто велика і дошкульна. Мертвяча рука з папського Ватикану потягнулася до життя видатного нашого діяча. В українському буржуазно-націоналістичному підпіллі знайдено ката. Раб віджитих націоналістичних забобонів, засліплений злобою та нелюдським фанатизмом, він у Божий день, підступно, в спину вбив беззбройного старого чоловіка, священника... У цій страшній події не можуть сховатися руки Ватикану, які століттями тягнуться, щоб загарбати владу над душею нашого народу, які завдали йому вже безліч мук і страждань. Ця страшна подія навіки буде ганьбою для тих, хто спричинився до мученицької кончини о. протопресвітера» [142].

Сьогодні неможливо довести участь Ватикану в убивстві Г.Костельника. Імовірно, надмірні звинувачення Риму православними архієреями були продиктовані відомими політичними установками Кремля. У всякому випадку, будь-яка версія залишається тільки версією. І все ж, при всьому драматизмі і трагізмі розвитку подій у Галичині, пов'язаних із приєднанням греко-католицької церкви до РПЦ, найважливішим у цей час було врегулювання релігійного питання в Закарпатті, яке увійшло до складу УРСР у середині 1945 року. У роки Другої світової війни тут налічувалося близько 90 православних громад, понад 460 греко-католицьких, понад 40 римо-католицьких, 80 реформаторських, діяло 7 православних монастирів та 8 уніатських [143].

У найгіршому становищі перебували православні громади, об'єднані у Мукачівсько-Пряшівську єпархію Сербської православної церкви. Якщо, наприклад, греко-католицька церква мала 13 тис. десятин землі, римо-католицька – 8 тис. десятин, то православна – жодної. За даними уповноваженого Ради у справах РПЦ П.Ходченка, православне духовенство живе бідно, у парафіях не вистачає богословської літератури, церковного начиння тощо [144].

Не дивно, що одразу після визволення Закарпаття від фашистів у жовтні 1944 року православні почали шукати шляхи виходу із складної ситуації. Делегація єпархії у період з 7 по 13 грудня 1944 року відвідала Москву, де її 4 рази прийняв тоді ще місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Олексій. Як писав Голова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г.Карпов М.Хрущову в листі від 13 грудня, делегація звернулася до Московського патріархату з такими проханнями:

1) підтримати перед Синодом Сербської церкви клопотання Мукачівсько-Пряшівської єпархії про перехід у юрисдикцію Московського патріархату;

2) сприяти православним Закарпаття з боку РПЦ, радянської цивільної та військової властей у перерозподілі (читай конфіскації. – В.П.) рухомого і нерухомого церковного майна між православними і греко-католицькими громадами, доводячи при цьому, що чехословацький уряд проводив проуніатську, антиправославну політику;

3) надати можливість готувати кадри у Московському православно-богословському інституті та допомогти парафіям церковною літературою;

4) допомогти єпархії матеріально.

Синод РПЦ, зазначив Г.Карпов, співчутливо поставився до звернення про вхідження у канонічне ведення Московського патріархату і зі свого боку виявив бажання звернутися до Синоду Сербської церкви з підтримкою клопотання Мукачівсько-Пряшівської єпархії. Синод РПЦ погодився надати матеріальну допомогу після переходу православних Закарпаття в юрисдикцію Московського патріархату. З питання перерозподілу (чи конфіскації?) майна між православними та греко-католиками Синод не прийняв жодної ухвали, вважаючи його передчасним [145].

Майже одночасно з цим представники православних громад Карпатської Ради направили Й.Сталіну листа з проханням включити Закарпатську Україну до складу СРСР у формі Карпаторуської Радянської республіки.

22 жовтня 1945 року Синод прийняв у юрисдикцію РПЦ Мукачівсько-Пряшівську єпархію. Єпископ Уманський Нестор був призначений правлячим архієреєм нової єпархії. На кінець року до складу православної церкви влилося ще понад 60 греко-католицьких громад і водночас загострилися стосунки між православними та уніатами. Не останню роль у цьому відіграв і єпископ Нестор, який із зрозумілих причин відстоював позиції Московського патріархату, що подобалося далеко не всім віруючим.

Загостренню стосунків між віруючими різних конфесій, між іншим, сприяв і декрет, прийнятий Народною Радою Закарпатської України 1 травня 1945 року. У ньому, зокрема, говорилося:

1. Все рухоме і нерухоме майно, що належить до цього часу різним церквам чи юридичним особам, переходить у володіння громади віруючих даної церкви незалежно від того, хто і як цим майном користується.

2. Громада повнолітніх віруючих вирішує питання володіння церковним майном шляхом простого голосування. Для відчуження нерухомого церковного майна необхідно, щоб за нього проголосувало не менше 2/3 повнолітніх членів громади.

3. У вирішенні питання про церковне майно мають право брати участь і ті повнолітні громадяни, які раніше входили до складу релігійної громади, але перейшли в іншу або зовсім порвали з релігією.

4. У випадку, коли 2/3 членів будь-якої церкви перейшли чи перейдуть одночасно або поступово в іншу конфесію, то все рухоме і нерухоме майно первинної церкви перейде у власність нової громади віруючих.

Декрет вступав у силу з моменту його опублікування. Його здійснювали уповноважені Народною Радою Закарпатської України з внутрішніх справ, землеробства, юстиції та управління у справах культів. Звернемо увагу, що першим названий силовий орган, а останнім церковний. Інший декрет стверджував, що

управління у справах культів має вирішувати всі релігійні та церковні питання аж до розв'язання конфліктів між громадами з питань володіння церковним майном [146]. Погодьмося, що обидва декрети Народною Радою створювали можливість для всіляких зловживань, утисків, насильства над уніатськими громадами, оскільки влада була зацікавлена у розширенні сфери впливу РПЦ.

Безперечно, за умов гарантування державою свободи совісті, православні Закарпаття, отримавши від Москви матеріальну і моральну підтримку, здавалося б, мали займатися власними потребами, місіонерською роботою тощо. І не більше. Але, повторюємо, за нормальних умов. Й.Сталін, його найближче оточення, примусивши православних ієрархів та духовенство стати поплічниками в реалізації планів, утягували їх і на цей раз у брудну, аморальну справу для знищення головним чином національної греко-католицької церкви в Закарпатті. Хоча, ймовірно, чимало робилося без його відома або за мовчазною згодою. Документи свідчать, що все замикалося в Києві, на М.Хрущові.

Може виникнути запитання, а чому ліквідація греко-католицької церкви в Закарпатті проводилася пізніше, ніж у Галичині? Відповідь знаходимо в одному із звітів уповноваженого Ради у справах релігійних культів П.Вільхового, де він підкреслює, що в західних областях України знищення уніатів форсувалося, оскільки церква «мала глибоке коріння в оунівських бандах». У Закарпатті такий зв'язок відсутній [147].

Хоча слід зазначити, що Рада у справах РПЦ, Рада у справах релігійних культів, їх уповноважені в Києві та Ужгороді постійно тримали на контролі проблеми церковного життя греко-католиків Закарпаття. П.Вільховий, наприклад, у звіті про роботу в IV кварталі 1946 року говорив про стан справ у церкві. За його словами, її керівництво завжди було вірним помічником угорських магнатів, відстоювало тезу про відсутність спільних інтересів українців по обидва боки Карпат, намагалася окатоличити місцевих українців. У роки Великої Вітчизняної війни УГКЦ вірно прислужувалася фашистам.

Тому не дивно, наголошує П.Вільховий, що після завершення війни народ Закарпаття почав стихійно переходити в православ'я, виганяючи з парафій зрадників-священиків. У даний час церкву підтримують здебільшого куркулі, лихварі, націоналістично налаштовані групи інтелігенції, вигодувані фашистськими церковними організаціями.

Деякі керівники Закарпаття не врахували цієї нової форми класової боротьби, що протікає в релігійній оболонці, розпочавши всіляко гальмувати рух народних мас за возз'єднання з православною церквою, а подекуди і просто гасити його.

У той самий час і керівництво РПЦ не поспішало підтримати народну ініціативу шляхом направлення православних священиків на звільнені від греко-католиків храми. До того ж, жоден місцевий священик не перейшов у лоно РПЦ.

П.Вільховий обурювався поведінкою папи Пія XII, котрий видав 19 січня 1946 року енцикліку з нагоди 300-річчя Ужгородської унії, за якою церква в Закарпатті перейшла в юрисдикцію Ватикану. «Гнобителі й кати Закарпатської України, – наголошує автор, – зводяться в енцикліці ледь не в сан святих. Папа зворушливо визначає «поширення на русинів духовних милостей», підкреслюючи, що «мистецтво отримало широкі можливості для свого розвитку завдяки зведенню чудесних храмів».

Проте глава Ватикану замовчує той факт, що 70 відсотків населення в Закарпатті були неграмотними, народ поступово вимирав від нестерпних матеріальних умов, еміграція набула масового характеру, і слов'янин для угорських поневолювачів не був людиною.

Зате енцикліка переповнена злісними клепами на той короткий, але щасливий період у житті закарпатських українців, який настав після історичного акту возз'єднання їх зі своєю матір'ю-батьківщиною – Радянською Україною.

І цей пасквіль папи в уніатських церквах «пропрацювали», відзначаючи 300-річчя свого існування.

Закінчував П.Вільховий звіт рядом пропозицій, реалізація яких сприяла б якнайшвидшій ліквідації греко-католицької церкви та переходом віруючих у православ'я [148].

Водночас місцеві органи влади приймають рішення про передачу православній церкві храмів греко-католиків. Усі вони обґрунтовувалися «палким бажанням православних віруючих», «ворожою діяльністю уніатського духовенства в минулому» тощо. Для прикладу пошлемося на ухвалу Закарпатського облвиконкому від 25 липня 1947 року про передачу православній церкві приміщення Ужгородського греко-католицького собору та резиденції греко-католицького єпископа в м. Ужгороді. Підставою для конфіскації приміщень стали:

1) неодноразові прохання православного населення області, що знайшли свій вияв у клопотанні православного єпископа;

2) той факт, що приміщення Ужгородського греко-католицького собору та резиденції єпископа в обласному центрі в минулому, після ліквідації ордену єзуїтів, якому вони раніше належали, були передані в користування віруючих, що вважали себе православними, але формально і насильно були зараховані в унію.

Облвиконком ухвалив передати приміщення собору та резиденції архієрея у безстрокове користування православній єпархії разом з іншими будівлями, землею, бібліотекою, архівом та іншим майном [149].

Отож, використовуючи набутий у ході ліквідації УГКЦ у Галичині досвід, влада із залученням РПЦ перейшла до планомірної реалізації заходів щодо знищення національної церкви в Закарпатті, найбільшої конфесії краю. Поштовхом для розгортання кампанії, імовірно, послужив візит у Закарпатську Україну в 1947 році заступника уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Катуніна, який, ознайомившись із обставинами, що склалися, підготував для «шефа», уповноваженого Ради П.Ходченка, об'ємну доповідну записку, яка, на наш погляд, і поклала початок активним діям.

На думку Г.Катуніна, у роки Другої світової війни реакційне уніатське духовенство, церковний актив не тільки підтримували зв'язок з окупаційними властями, а й очолили політичне та культурне життя регіону. Правлячий єпископ Мукачівської єпархії О.Стойка зі своїми помічниками стали активними учасниками профашистських організацій. Уніатська церква не обмежилась утисками православних, а шалено виступила проти Радянського Союзу, зраджуючи тим самим інтереси власного народу.

Привілейоване становище греко-католицької церкви сприяло її матеріальному благополуччю та збагаченню. Протегування уніатам з боку Австро-Угорської та Чехословацької держав дозволило витіснити православних із великих міст та невеликих містечок у віддалені гірські села.

Стихийний перехід частини віруючих, силоміць приєднаних до унії після Першої світової війни у 20-ті роки, у православ'я не був підтриманий ні православним єпископом Володимиром Сербським, ні місцевими органами влади, у яких працювало чимало уніатів. Це спричинило активний опір «такому позитивному рухові, як перехід із унії у православ'я». Не спрацював на користь православних і цитований вище декрет Народної Ради від 1 травня 1945 року.

За словами Г.Катуніна, негативну позицію займає єпископ Т.Ромжа, який очолював Мукачівську єпархію з вересня 1944 року. Він все частіше направляв в Ужгородський виконком ультимативні протести з приводу «надуманих утисків уніатів православними». Зміст цих протестів не був секретом для всього уніатського духовенства і по суті культивував у ньому свавілля та непокору розпорядженням радянської влади. Воно (духовенство. – В.П.) стало безсоромним ініціатором і покровителем різного роду хуліганських вчинків і навіть замахів на життя священників православних парафій... Уніатські священники стали все частіше з'являтися у селах, де існують православні громади, проводити пропаганду та агітацію, запевняючи населення, що стосовно Закарпатської України ще не сказане останнє слово, оскільки Англія проти возз'єднання її з Українською РСР.»

У самому Ужгороді, зазначає Г.Катунін, єпископ Т.Ромжа перетворив усі церкви у школи для навчання Закону Божого не тільки школярів, а й дошкільнят. На одному з таких занять були присутні 170 дітей. Заняття в Ужгородській духовній академії проводяться, фактично, без дозволу властей, оскільки сама академія як навчальний заклад не зареєстрована.

Г.Катунін, щоправда, незрозуміло чому, вбачав у національному складі духовенства (130 русинів, 86 українців, 17 угорців, 12 словаків, 2 румуни) реакційну силу, яка зберігає прихильність уніатського духовенства Закарпатської України до Римської унії. Втрачаючи віруючих, котрі прагнуть у православну церкву, і будучи в переважній більшості слов'янами, уніатське духовенство все ж знаходить причини залишатися вірними католицькому Риму – реакції. До речі, чи не є національний склад духовенства найкращим спростуванням усього сказаного і написаного радянською пропагандою на адресу уніатів Закарпаття? Думаємо, що так.

Цікавий і такий висновок чиновника від релігії, який розкриває як справжній стан речей, так і мету поїздки на Закарпаття: «Не знаходячи в органах місцевої влади ніякої підтримки у відновленні своїх прав при переході з унії у православ'я, позбавлена конкретного духовного керівництва свого церковного центру, решта православних, котра перебуває ще під гнітом уніатської церкви – перестала виявляти інтерес у боротьбі за православ'я». Дійсно, дивні справи твої, Господи! Але продовжимо аналіз доповідної записки Г.Катуніна. Про наслідки власних спостережень він інформував секретаря обкому партії Пінчука напередодні зборів партійного активу з тим, щоб останній мав можливість «правильно орієнтувати керівний склад членів партії у частині допущених ними помилок і разом з тим роз'яснити йому (активу. – В.П.) нашу установку стосовно боротьби між уніатською та православною церквами». Аналогічну інформацію Г.Катунін зробив і на бюро Ужгородського обкому КП(б)У.

А далі ще одна цитата із записки Г.Катуніна, яка свідчить про «торжество» свободи і демократії у тодішньому суспільстві. Працівник Ради у справах РПЦ,

котра не мала ніякого стосунку до греко-католицької церкви, викликає (не запрошує, а саме викликає. – В.П.) правлячого єпископа Т.Ромжу і звинувачує його в тому, що він «як глава уніатської церкви... несе відповідальність за поведінку свого духовенства, яке нацьковує віруючих на православних, займається антирадянською агітацією у парафіях, що перейшли від уніатів, розповсюджуючи провокаційні чутки про нетривалість возз'єднання Закарпатської України з УРСР у зв'язку з незгодою на те Англії. І, нарешті, я поставив йому в вину, що такі дії духовенства є прямим наслідком його власної лінії поведінки, виявленій у ...протестах на ім'я облвиконкому... Я поставив перед єпископом Ромжа вимогу негайно дати розпорядження всьому своєму духовенству припинити відвідування православних парафій, припинити у церквах навчання дітей закону божого та призупинити заняття в Ужгородській духовній академії до моменту реєстрації її як вищого навчального закладу у відповідних радянських органах». Про зміст бесіди з єпископом Г.Катунін інформував також секретаря обкому партії Пінчука. Для прискорення переходу віруючих з унії у православ'я, а фактично знищення греко-католицької церкви, Г.Катунін вніс ряд пропозицій, що лягли в основу «Календарного плану проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви в Закарпатській області УРСР», розробленого уповноваженими Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в УРСР П.Ходченком і П.Вільховим під грифом «Цілком таємно». Але про це пізніше.

Ми детально зупинилися на доповідній записці заступника уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Катуніна, щоб показати, як позиція нехай і високопоставленого чиновника може впливати на долю сотень тисяч людей. Увесь наступний трагічний для краю перебіг подій відбувався, фактично, згідно з його рекомендаціями. Винятком було хіба що вбивство єпископа Т.Ромжі.

П.Вільховий у записці так охарактеризував главу греко-католиків Закарпаття: «Уніатську церкву очолює єпископ Ромжа Теодор Павлович, русин, закінчив вище духовне училище при Ватикані. Першим його радником є прелат-канонік Хіра Олександр Корнілович, 1897 року народження, українець, освіта вища. Користується великою повагою у віруючих...

Ромжа, який прожив багато років у Ватикані як «здібний» служитель вищого духовного колегіуму єзуїтів, здобув собі прихильність папи і, очевидно, сприяв проведенню реакційної політики Ватикану в Закарпатті.

Немає сумніву в тому, що прогітлерівська політика Ромжі ніякою мірою не сприяла зростанню його авторитету серед народних мас». На думку П.Вільхового, саме симпатії нацистам послужили підставою для його призначення на посаду архієрея [150].

П. Вільхового підтримував також інший уповноважений П.Ходченко, який у звіті за II квартал 1947 року писав: «У Закарпатській області ліквідація унії проходить досить складно. Головною причиною цього є та обставина, що тут перебуває греко-католицький єпископ Ромжа та особливий уповноважений Ватикану – права рука єпископа Ромжі – єзуїт Хіра. Вважаю заходи місіонерського характеру, котрі проводить православне духовенство, недостойними. Єдина умова для якнайшвидшої ліквідації тут унії – це ізоляція Ромжі та Хіри, а також вилучення у цих двох стовпів уніатства – капітальних приміщень та земельних угідь» [151].

Отже, Т.Ромжа мозолив очі багатьом партійним та радянським керівникам і в Києві, і в Ужгороді.

Хто ж він такий Теодор Ромжа? Вітчизняний читач лише недавно зміг ознайомитися ґрунтовно з біографією цього непересічного діяча УГКЦ в Закарпатті, коли вийшла в світ монографія Л.Пушкаша «Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа» (Львів, 2001). Ми викладемо коротко біографію архієрея, скориставшись зазначеною працею.

Т.Ромжа народився в 1911 році на території нинішнього Рахівського району Закарпатської області. Після завершення навчання в Римі в сані священника повертається в 1937 році на батьківщину, де займається пастирською діяльністю в селах краю. У вересні 1939 року єпископ О. Стойка призначає здібного священника духовним керівником та професором філософії Ужгородської духовної семінарії, де він мав великий авторитет серед колег та слухачів. Він розширює коло знайомств із духовенством у різних містах і селах.

Після раптової смерті єпископа-ординарія О.Стойки 31 травня 1943 року Т.Ромжу висвячують у сан єпископа на осиротілу кафедру 24 вересня 1944 року. Вибір несподіваний і разом з тим мудрий. «Несподіваний, – наголошує о. Л.Пушкаш, – бо о. Теодор Ромжа був чи не наймолодший із можливих кандидатів, і мудрий, бо був найвідповіднішим як з погляду тогочасної ситуації, так і у зв'язку з дня на день реально очікуваними політичними змінами. Адже о. Теодор мав добру римську духовно-інтелектуальну школу. Знав особливості підрадянського життя, володів російською мовою і водночас залишався політично нейтральним, не належав до кола широко знаних у краї постатей, оскільки його життя і діяльність після півторарічного душпастирювання на селі в основному проходили в стінах ужгородського замку, де містилася семінарія. Разом з цим завдяки своєму становищу в семінарії був обізнаний у справах єпархії. Відомими були його непересічні особисті якості і здібності: хист справлятися із тягарем завдань, енергія молодого віку, вміння пристосовуватися до нових обставин (що не означало, проте, схильності до безпринципового опортунізму), здатність терпляче і витривало переносити труднощі, а передусім – цілковита і безумовна відданість Христовій, Єдиній, Святій, Католицькій і Апостольській Церкві, за яку Теодор готовий був віддати життя, його беззастережна вірність Святому Отцеві, Апостольському Престолові. Це все немовби наперед визначало те, щоб у той важкий, навіть критичний період саме він зайняв престол єпископа Мукачівської єпархії» [152].

Зважаючи на високу релігійність населення Закарпаття і великий авторитет ГКЦ, Червона Армія на початку утримувалася від насильства щодо церкви, якщо не брати до уваги кількох випадків пограбування храмів і знищення церковних книг. Військовий комендант Ужгорода навіть відвідав архієрея й запевнив його в прихильності армії і потребі співпраці з державою.

Конфлікт властей з архієреєм, на наш погляд, розпочався після урочистостей з нагоди річниці Жовтневої революції 7 листопада 1944 року, коли радянська преса подала сфальсифіковано зміст виступу єпископа на зборах в Ужгороді. На початку грудня керівництво єпархії почало отримувати повідомлення про те, що в населених пунктах частина віруючих переходить з греко-католицизму в православ'я, що православні з допомогою бійців Червоної Армії займають греко-католицькі храми, а священників з парафіяльних будинків викидають на вулицю. Єпископ Т.Ромжа в

одному з листів, адресованому адміністраторові Нового Барова, зазначав: «Управління єпархії з засмученим серцем прийняло до відома вашу реляцію про те, що нашу церкву в Новому Барові греко-восточні (православні. – В.П.) з воєнною і міліцейською асистенцією насильно зайняли і тому нема надій на те, щоб Ви продовжили душепастирську роботу, бо вірні із-за страху залишають нашу церкву... Всі відповідні документи про насильну узурпацію церковного добра потрібно чим скоріше переслати до Єпархіального управління» [153].

Оскільки єпископ не став на шлях угодовської колаборації з властями, то, як і трьома роками раніше в Галичині, розпочалася ідеологічна атака на УГКЦ. Місцева преса зарясніла статтями з нападками на конфесію, її попередніх керівників звинувачували у співпраці з тодішніми урядами на шкоду народним масам, в антикомуністичній, антирадянській позиції. Греко-католиків називають фашистами, реакціонерами. Заарештовують священників. Архієрей стає на захист вірних, відмовляючись водночас підписати від імені єпархії маніфест із проханням про возз'єднання Закарпаття з Радянським Союзом на тій підставі, що церква політикою не займається. Єпископ запевняв представників влади, що готовий співпрацювати з Народною Радою у сфері культури, соціальних питань, що цим займатиметься і клір єпархії.

Після початку наступу властей на церкву перед єпископом Т. Ромжею постало безліч проблем, найголовнішими з яких були: збереження храмів та іншого церковного майна, поповнення парафій кадрами, оскільки частина священників-угорців виїхала за межі краю, релігійна освіта молоді. Остання виявилася чи не найважливішою, бо йшлося про майбутнє церкви. Тому він пропонує священникам нові форми навчання: житлові кімнати парафіяльного будинку тимчасово перетворювати на зали для катехизації, під час відвідань сімей вірних окремо вчити дітей. Відчутним став брак молитовників, підручників. Доводилося розмножувати найважливіші молитви з допомогою друкарської машинки. Реакція влади на спроби продовжити релігійне навчання не забарилася.

Формою своєрідного протесту греко-католиків Закарпаття проти брутального насильства стало святкування Успіння Богородиці 28 серпня 1945 року на Чернечій горі в Мукачевому, в якому взяли участь 50 тис. вірних. Так само величавими були того року й інші церковні свята, під час яких архієрей мав можливість бодай коротко обговорювати найважливіші події та актуальні проблеми душпастирської праці.

Після ліквідації УГКЦ на Львівському соборі на теренах СРСР діючою лишилася лише Мукачівська єпархія. Для єпископа Т. Ромжі було ясно, що її ліквідація лишається справою часу, що мова може йти лише про відмінність методів досягнення мети. Співробітники силових структур намагаються знайти матеріали, що компрометують єпархію, роблять ревізію в бібліотеці, вишукуючи літературу, яку можна кваліфікувати як антирадянську. Прокуратура робить застереження про заборону церковних дзвонів тощо.

«Разом з тим, – підкреслює о. Л. Пушкар, – місцеві керівники бачили, що народ на Закарпатті в цілому глибоко віруючий, що Греко-Католицька Церква має тут великий авторитет, що вона готова до найбільших випробувань. Її архіпастир, спираючись на самовіддану співпрацю своїх священників, організовує свою спільноту й керує нею так, що, попри постійний якнайсуворіший нагляд, утиски й

переслідування, утруднення навіть зв'язку між окремими частинами єпархії, окремими священниками та їх єпископом, Церква вже орієнтується в напрямках ударів, які один за одним завдає їй ворожа своєю сутністю влада і вміє протидіяти цим акціям, зменшуючи шкоду від них» [154].

Для властей стало очевидним, що пряма брутальна ліквідація єпархії за прикладом ухвал Львівського собору, звичайно, можлива, але вона потребуватиме великих зусиль і, найголовніше, набере небажаного для СРСР розголосу, що було вкрай невигідним напередодні «Святого року», який, згідно з традицією, папа Пій XII мав призначити на 1950 рік. Доцільніше спробувати повернути на свій бік владу та його оточення, щоб маніпулювати через них і повести в потрібному напрямку. Проте цього досягти не вдалося. Єпископ Т. Ромжа протестував проти конфіскації храмів, проти відмов з боку уповноваженого Ради у справах релігійних культів реєструвати греко-католицькі громади. Органи держбезпеки раз у раз викликали священників, виявляючи бажаних перейти у православ'я, кого можна завербувати тощо.

Непоступливість закарпатських греко-католиків, їх глави, духовенства в черговий раз підтвердилася в 1947 році під час святкування Успіння Богородиці на Чернечій горі. Місцеві чиновники чинили всілякі перешкоди. Мукачівський православний єпископ Нестор запросив на свято високих гостей з Києва, єпархіальних архієреїв найближчих єпархій. Л. Пушкар пише, що мета організаторів далекосяжна: якщо вдасться зібрати велику кількість вірних, може настати черга офіційного церковного проголошення припинення діяльності ГКЦ і скасування Ужгородської унії 1646 року.

На свято прибув і протопресвітер Г. Костельник, у недалекому минулому керівник Ініціативної групи з ліквідації УГКЦ у Галичині, який, однак, не зустрівся з єпископом Т. Ромжею. Л. Пушкар указує, що владні органи, ймовірно, остаточно зневірилися в можливості намовити владу до зради, з ним нічого було говорити. Це швидше всього стало першою ознакою смертного вироку архієрею. Логічно виникає запитання: «Чому влада не повелася в Закарпатті так, як перед цим у Галичині, а пізніше в Румунії та Чехо-Словаччині, заарештувавши єпископів і обезглавивши в такий спосіб церкву?»

Л. Пушкар, наприклад, наголошує: «З одного боку, в можновладців... склалася думка, що він перед ними ніколи не маніпулює, а з другого – його життя і діяльність не давали ані найменших зачіпок для зведення наклепів у співпраці з попереднім режимом, годі було довести і «шпигунські» зв'язки з Ватиканом. На відміну від сусідніх територій на Закарпатті не існувало організованого політично-національного за спрямуванням збройного опору, та і підтримка підпілля як пункт можливого звинувачення відпадав. Гадаємо, першим і вирішальним мотивом тих, що наказали його вбити, і спонукою вбивць-виконавців була ненависть до віри в Бога як явища, яке виключає віру в «Земного бога» чи ідеологію» [155].

Важко назвати точно, коли і хто конкретно прийняв рішення про фізичну розправу над 36-річним ієрархом. П. Судоплатов, про якого говорилося вище, вважає, що таку вказівку дав перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, який начебто мав інформацію про співробітництво єпископа з оунівським рухом, про таємні зв'язки з емісаром Ватикану. Крім того, М. Хрущов знав, що владика має інформацію про становище в керівних колах України й заплановані заходи для придушення

українського націоналістичного руху. Вона проникала за кордон, звідти бумерангом у Москву, що створювало небезпеку для партійного лідера республіки. Не опанувавши ситуації, М. Хрущов виступив ініціатором таємної фізичної розправи, узгодивши акцію з Й. Сталіним, який не заперечував [156].

На жаль, на сьогодні ще не відомі документи, які б підтверджували істинність сказаного П. Судоплатовим. Сприймати на віру зміст мемуарів повністю не можна, оскільки від часу тих подій до виходу книги в світ минуло майже півстоліття. Автор писав спогади переважно з пам'яті, не маючи змоги користуватися архівними матеріалами чи власними давнішими записами, якщо вони велися, бо ще в 1953 році був заарештований і ув'язнений на 15 років у справі Л. Берії.

Утім, можна сміливо стверджувати, що основним замовником убивства Т. Ромжі стала тоталітарна Система. Тривалий час у радянській літературі питання загадкової загибелі архієрея Мукачівсько-Ужгородської єпархії взагалі не порушувалося, оскільки вважалося, що він загинув унаслідок нещасного випадку. Підтвердженням слугувала довідка, підготовлена уповноваженим Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховим на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина від 14 листопада 1947 року. У ній зазначалося, що 27 жовтня єпископ Т. Ромжа в супроводі 5 чоловік повертався після богослужіння в Ужгород. Приблизно за 10 кілометрів від Мукачєвого на підводі випадково наїхав автомобіль «Студебеккер». Унаслідок зіткнення підвода була розбита, загинув священник А. Березний і коні. Решту потерпілих доставили в лікарню. Пасажири автомобіля з місця пригоди втекли.

Незважаючи на важку травму, стан здоров'я єпископа залишався задовільним. Проте в ніч на 1 листопада він раптово помер. Похорон відбувався 4 листопада у присутності майже 2 тис. віруючих, 115 священників та 5 архієреїв. Автомобіль в органах МВС на обліку не перебував [157]. Інформацію аналогічного змісту направили і в Москву.

Ось і все. В обох столицях задовольнилися відпискою, хоча П. Вільховий указував в інформації, що чимало людей висловлювали думку про навмисне вбивство єпископа. Але тоді ж у Києві приховали на довгі десятиліття лист архієреїв Станіславської, Дрогобицької і Мукачівської єпархій РПЦ єпископів Антонія, Михаїла та Нестора на ім'я М. Хрущова, датований січнем 1948 року. Наведемо його з урахуванням сучасних лексичних та орфографічних норм, щоб не лише зайвий раз продемонструвати моральний рівень партійного лідера республіки, а сказати, що подібні методи боротьби з греко-католиками шкодили самій православній церкві, у розвитку якої були зацікавлені органи центральної влади:

«Дорогий і вельмишановний тов. секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович! Ми, православні єпископи Західної України і Закарпатської області, вирішили звернутися до Вас із слідуючим листом.

Ми, відповідаючи перед великим Патріархом всієї Русі за розвій молодой православної церкви на західних землях України і Закарпаття, занепокоєні фактом, що дуже зашкодив православ'ю.

А саме. Всім уже відомий упланований органами МДБ по Закарпатській області напад на тамошнього єпископа католицької Церкви Теодора Ромжу восени 1947 року. Коли від побоїв чотирьох синьшанпошників єпископ не помер, то ті самі придумали наступне. Повідомили міську лікарню, що, мовляв, автомашинна наїхала на підводу, де їхав єпископ і ще 6 священників. Хворих привезли до лікарні,

де єпископові стало легше, він, як заявили свідки, попросив вина і викупив папіросу. Побоюючись компрометації, органи МДБ наказали уколом отруїти єпископа Теодора. Одна медсестра зі східних областей це зробила, не допускаючи нікого з місцевої медичної обслуги. Після уколу єпископ з криком помер.

Ми бачимо, що це нашкодило православ'ю і обуренням наповнило всіх, навіть православне населення Закарпаття і Західної України.

Просимо дуже Вас, дорогий Микито Сергійовичу, щоб для доброго цілого СРСР, для слави нашого уряду, для позитивної пропаганди комунізму, що є захисником миру і демократії, припинити подальший натиск органів МДБ на рештки католицької церкви, тому що маємо надію злучитись з ними незабаром.

Вдячні вам за дотеперішню опіку і допомогу. Бажаємо Вам в цей ювілей 30-х роковин Української РСР многих літ» [158].

Відповіді архієреї, звичайно, не отримали, ніякого слідства з факту пригоди не проводилося. Лише у 1966 році, ймовірно, вперше про загадкову смерть єпископа Т. Ромжі спробували сказати відверто. Уже згадуваний керівник спецслужби МДБ СРСР «ДР» П. Судоплатов у своєму зверненні до ХХІІІ з'їзду КПРС писав: «За вказівкою члена Політбюро ЦК ВКП(б) та першого секретаря ЦК КП(б) України Хрущова, за планом, розробленим МДБ УРСР і схваленим Хрущовим, у м. Мукачєвому був знищений Ромжа – глава греко-католицької церкви, який чинив активний опір приєднанню греко-католиків до православ'я» [159].

Зі свідчень працівників тієї ж спецслужби Н. Ейтинзона та Р. Майрановського дізнаємося про застосування різних хімічних засобів у боротьбі з політичними супротивниками та про діяльність спеціальної біологічної лабораторії. За словами Р. Майрановського, такі акції проводилися на Закарпатті наприкінці 40-х років [160].

До речі, неясними залишаються реальні причини зміщення єпископа Нестора з посади правлячого архієрея Мукачівської єпархії РПЦ. Чи не тому, що він був одним із авторів цитованого вище листа М. Хрущову?

Л. Пушкаш, посилаючись на спогади тодішнього семінарста, учасника подорожі о. М. Маслея, наводить іншу, правдиву версію розвитку події наприкінці жовтня 1947 року. 26 жовтня після освячення церкви і архієрейської літургії в с. Лохове місцеві селяни попередили, що на околиці села бачили чужих людей і автомашини. Було вже пізно, і архієрей відклав повернення на наступний день. Домовилися, що кінним екіпажем поїдуть у Мукачєве, а звідти повернуться в Ужгород міжміським автобусом. Люди цілу ніч охороняли приміщення храму.

Занепокоєні віруючі вранці 27 жовтня знову попереджали владику, що небезпека не минула, крім вантажного автомобіля, вони начебто бачили і всюдихід. Близько 8 год. ранку кінний екіпаж рушив у напрямку Мукачєвого. М. Маслей згадував: «Від села (Лохове) ми від'їхали десь на два кілометри, як зауважили, що за нами суне велика 12-колісна вантажна автомашинна «Студебеккер». Коли вона наблизилася до нас, я сказав про це візникові, той оглянувся і направив коней на лівий бік дороги. На це і «Студебеккер» узяв вліво. Візник повернув коней вправо. Ми все це бачили, бо сиділи спиною до напрямку руху, навпроти автомашини, яка все наближалася. Преосвященного турбувати не хотіли – як завжди під час подорожей, автобусом чи коляскою, він і тепер молився на вервиці.

Ми крикнули шойно тоді, коли автомашинна вже була зовсім поряд. Але

вигук ще не завмер, як вона вже наїхала на нас з повною швидкістю. Сила зіткнення відкинула нас, семінаристів, і отця-секретаря метрів на 10 в поле, візник упав між коней. Єпископ Теодор та отець Даниїл опинилися на дорозі між рештками коляски, яка від удару перетворилася на купу трісок. Напевно, через короткий час ми очунали, ще хитаючись, звелися на ноги, і тоді я побачив, що люди зі «Студебеккера» метушаться коло нього, видно, після зіткнення його двигун не заводився. Тільки-но вони зауважили, що ми оживаємо, підбігли до нас і почали бити, особливо старалися влучити в голову чимось металевим, ніби металевою рукавицею (ймовірно, кастетом. – В. П.). Не знаю, коли вони перестали бити – ми всі знепритомніли» [161].

Убивству людей завадила поява поштового автомобіля, що рухався назустріч. Нападники втекли. Поранених доставили в лікарню, де стан здоров'я єпископа Т. Ромжі навіть поліпшився, а потім він раптово помер [162].

Після загибелі єпископа Т. Ромжі зникла серйозна перешкода на шляху ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті. Силкові структури, партійні органи, особисто М. Хрущов постійно тримали на контролі церковні питання. Саме у цей час були внесені, очевидно, останні деталі в «Календарний план проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатській області УРСР». Документ вартий того, щоб його представити повністю [163].

№	Назва заходів	Відповідальний	Термін виконання
1.	З метою забезпечення успішного проведення у Закарпатті заходів з ліквідації греко-католицької церкви просити сектор кадрів ЦК КП(б)У призначити на посаду уповноваженого у справах РПЦ по Закарпатській області т. Шерстюка, звільнивши його від даної посади у Дрогобицькій області.	П. Ходченко	до 15.04.1948 року.
2.	Через Рад у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР домогтися призначення архієпископа Львівсько-Тернопільської єпархії Макарія на Мукачівську єпархію із збереженням за ним Львівської єпархії.	П. Ходченко	до 20.04.1948 року
3.	Зібрати детальні дані про колишні православні церкви у Закарпатті, захоплені у різний час уніатами.	П. Ходченко, П. Вільховий	до 25.04.1948 року
4.	Згідно з рішенням Закарпатського облвиконкому і Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР зселити ченців чоловічих уніатських монастирів у Закарпатті в один у с. Імстичеве.	П. Вільховий	до 20.04.1948 року
5.	Підготувати зселення черниць жіночих уніатських монастирів в один із сільських монастирів.	П. Вільховий	до 20. 05.1948 року

6.	Через екзарха України підібрати 50-60 православних священиків для направлення їх у Закарпаття в розпорядження архієпископа Макарія: 1 перша група в 10 чоловік; 2 друга група в 20 чоловік; 3 третя група в 30 чоловік.	П. Ходченко	до 20.04.1948 року до 10.05.1948 року до 1.06.1948 року
7.	Через Рад у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР домогтися Указу патріарха про відрядження протопресвітера Костельника із Львова в Закарпатську область у розпорядження архієпископа Макарія терміном на 5-6 місяців.	П. Ходченко	до 1.05.1948 року
8.	Підібрати через архієпископа Макарія 10-15 православних священиків із числа колишніх уніатських священиків західних областей УРСР для направлення в якості місіонерів у Закарпаття.	П. Ходченко	до 1.05.1948 року
9.	Відповідно до рішення Закарпатського облвиконкому, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР у грудні 1947 року, вилучити в уніатів і передати у відання православного єпископа кафедральний собор і резиденцію греко-католицької капітули в Ужгороді.	П. Ходченко, П. Вільховий	до 1.06.1948 року
10.	Закрити нелегально існуючу в м. Ужгороді греко-католицьку семінарію.	П. Вільховий	до 1.06.1948 року
11.	Доручити Володимирі Росовичу (псевдонім Я.Галана. – В.П.) написати для публікації в місцевій пресі статтю з історії Закарпатської унії, яка розвінчувала б реакційну роль греко-католицької церкви у Закарпатті та антинародну роль її духовенства. Статтю надрукувати під іншим псевдонімом російською та українською мовами.	П. Вільховий	до 28.04.1948 року
12.	Підготувати звернення до уніатського духовенства та віруючих від групи прогресивно настроєної інтелігенції із числа уніатів Закарпаття із закликом про возз'єднання з РПЦ.	П. Вільховий	до 25.05.1948 року
13.	Доручити протопресвітеру доктору Г.Костельнику написати антикатолицьку статтю, спрямовану проти уніатської церкви у Закарпатті, надрукувати її в "Спархіяльних відомостях", які видаються у Львові. 4 тис. його примірників розповсюдити в Закарпатті.	П. Ходченко	до 20.05.1948 року

14.	За клопотанням архієпископа Макарія через Закарпатський облвиконком відібрати в уніатів і передати у відання православної церкви Цегельнянську церкву в м. Ужгороді.	П. Ходченко	до 15.06.1948 року
15.	Через архієпископа Макарія направити настоятелями зазначених церков колишніх уніатських священників із західних областей України чи Закарпаття, які перейшли у православ'я.	П. Ходченко	до 15.06.1948 року
16.	Через архієпископа Макарія та протопресвітера Г.Костельника розгорнути серед уніатського духовенства і віруючих активну місіонерську роботу для відриву їх від греко-католицької церкви і возз'єднання з РПЦ.	П. Ходченко	з 25.04.1948 року
17.	Через місіонерів із числа православного духовенства створювати в уніатських парафіях православні "двадцятки" і за клопотанням останніх передавати їм відібрані уніатські церкви.	П. Ходченко	з 25.04.1948 року
18.	Випустити на екрани Закарпаття кінокартину "Львівський собор", демонструючи її у населених пунктах, де православне духовенство проводить місіонерську роботу.	П. Ходченко	з 20.04.1948 року
19.	Рекомендувати патріаршому екзарху України випустити звернення до греко-католицького духовенства та віруючих Закарпаття із закликом "повернутися в лоно РПЦ". Опублікувати звернення російською та українською мовами тиражем 20 тис. примірників та розповсюдити у період, коли почнеться приєднання духовенства до православної церкви.	П. Ходченко	червень 1948 року

Страшно і водночас соромно читати подібні документи. Страшно, бо вони виходили з-під пера Комуністичної партії, котра проголошувала прекрасні, омріяні народними масами ідеали. Соромно, що православні архієреї, повіривши у чесність тих, хто весь час їх обдурював, дозволили втягнути себе в авантюру із трагічним фіналом. Свої заходи, до речі, розробляли й силові структури.

Вивчивши уважно «Календарний план», у Москві зробили деякі поправки, про що голова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов повідомив українського підопічного П. Ходченка в листі від 10 травня 1948 року. Він, зокрема, вказував на необхідність бодай зовнішнього дотримання законодавства про невтручання у внутріцерковні питання. «Перед патріархом питання про переміщення архієпископа Макарія із Львова в Ужгород, – повчав Г. Карпов, – має порушувати не Рада, а екзарх митрополит Київський Іван... У випадку ж звернення патріарха

в Раду (ось вам і самостійність останнього в кадровій політиці. – В.П.), пропозиція митрополита Івана буде підтримана». Екзарх має вирішувати через главу РПЦ і питання фінансування всіх заходів у Закарпатті.

Г. Карпов висловлював побоювання, що від'їзд, навіть тимчасовий, архієпископа Макарія зі Львова в Ужгород може спричинити збільшення числа тих греко-католиків, яких приєднали до РПЦ і які, незважаючи на всі негативні наслідки для себе, поривають із православ'ям.

А тепер звернемо пильну увагу на цитату з листа Г.Карпова: «Слід бути особливо обережним із використанням у цих заходах відомого Вам протопресвітера Костельника, і було б бажаним не відряджувати його у Закарпаття». Чи можна після цього остаточно ставити крапку над «і» над питанням про вбивство у Львові Г. Костельника?

Г. Карпов висловив сумніви в доцільності направлення 50-60 священників та рекомендував узгоджувати у ЦК КП(б)У тексти запланованих до друку статей, брошур, звернень [164].

Після затвердження заходів настав період активної роботи щодо їх реалізації. Безумовно, одним із головних питань було втримати контроль за ситуацією в процесі насильної передачі храмів. Якщо в Москві та Києві хоч якось розуміли делікатність проблеми, то в Ужгороді переважали прихильники адміністративних методів боротьби з релігією та церквою. А можливо, місцеве керівництво центр поставив у безальтернативну ситуацію? Давати вказівки та рекомендації завжди легше, ніж їх виконувати.

Відібрати храми у греко-католиків і передати їх, як правило, нечисельним православним громадам або навіть примушувати уніатів міняти віру доводилося в умовах масового протесту останніх. Свідченням цього є одна із типових скарг віруючих с. Колочава – Лоз Волоського округу на ім'я М.Хрущова: «У нас православні відібрали церкву, маючи у своєму розпорядженні іншу. Відібрали незаконно. Нас, віруючих, 500 чоловік і ми, греко-католики, просимо повернути нашу церкву.

Закривали нашу церкву так: представники округу прийшли в супроводі працівників держбезпеки, зібрали бійців винищувального батальйону та міліцію і розбоєм увійшли у церкву, греко-католицьке населення били прикладами і ногами.

Дана заява печаткою сільради не скріплена, тому що голова сільради православний і відмовився її завірити.»

Листа двадцяти свідків, які не побоялися його підписати, навів у своєму звіті у ЦК КП(б)У та в Міністерство держбезпеки П. Вільховий. Він же зазначив, що якби подібна заява була винятком, то можна було б порекомендувати прокурору припинити злочинне адміністрування. На жаль, подібних методів роботи відповідальних працівників чимало, оскільки «деякі товариші з обласного керівництва намагаються «швидко» ліквідувати уніатську церкву руками міліції» [165].

Ще одну подібну заяву направив у Раду в справах релігійних культів керуючий греко-католицькою єпархією капітулярний вікарій М. Мурані. Він скаржився, що облвиконком несправедливо обійшовся з 4 тис. греко-католиків м. Свалява, передавши церкву православним, яких налічувалося близько 100 чол. Скаргу архієрея скріпили підписами 2412 віруючих.

З 2 листопада 1947 року церква у Сваляві закрита, а ключ знаходиться в місцевій міліції. «Уніати, – пише у звіті в ЦК КП(б)У та в Міністерство держбезпеки П. Вільховий, – щоб не впустити в церкву православних, установили біля храму круглодобове чергування і почергово із числа віруючих нічну «охорону» [166].

Дехто з керівників місцевої влади, за даними П. Вільхового, розповсюджує поголос, що віруючі уніатської церкви порівняно з православними «неповноцінні члени радянської Батьківщини». Довідавшись про це, віруючі с. Осій Іршавського округу написали протест на ім'я М.Хрущова, у якому заявили: «Ми, віруючі греко-католицької церкви, ніколи не вважали себе нижчими і менш цінними громадянами радянської Батьківщини. Навпаки, під час фашистської окупації непохитно стояли на стороні прав трудящих. У нас мад'ярська жандармерія і військова влада ув'язнили більше (порівняно з православними) людей за любов до Радянського Союзу, за чекання приходу Червоної Армії. Наші сини в перші дні після визволення пішли добровольцями в ряди Червоної Армії і ми ніяк не можемо змиритися з тим, що православні начебто більш заслуговують на турботу з боку нашої дорогої влади, ніж ми...!». «Все це, – підсумовує П.Вільховий, – наслідок голого адміністрування, неправильного ставлення на місцях до віруючих різних релігійних переконань. Воно призводить до серйозних, небажаних явищ, котрі переростають у політичну форму руху, яку може використати «куркульський дрібнобуржуазний прошарок» у роботі проти радянської влади. Спільні заходи партійних та радянських органів, держбезпеки мають перебувати в «затінку», а на «перше місце висувати місіонерську роботу Руської православної церкви» [167].

Перечитуючи сьогодні подібні скарги віруючих, офіційні документи, вдумуючись у їх зміст, починаєш розуміти, якою глибокою була віра простих людей у справедливість вищих властей і водночас наївною, бо не могли розібратися та зрозуміти прості селяни і робітники, що все зло виходить від тих самих вищих властей, на захист яких вони сподівалися. А можливо, ніякої віри у чесність влади й не було, а спрацьовував інстинкт самозбереження? У всякому випадку, в Москві та Києві залишилися глухими до плачу людського, сліпими до горя всенародного.

Узявши на себе нелегку місію ошчасливити власний народ насильною переорієнтацією із однієї релігійної віри в іншу, влада змушена була час від часу проводити різні опереткові заходи серед віруючих руками самої православної церкви, щораз залишаючись скромно в тіні. Щоб нас не звинуватили у фальсифікації, пошлемося на свято Успіння Богородиці, проведене у Мукачевому в серпні 1947 року, про що згадувалося вище, щоправда, в іншому контексті. Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко підготував для ЦК КП(б)У план заходів. Секретар ЦК К.Литвин наклав резолюцію: «Питання вирішене. Тов. Хрущов провів нараду і дав вказівки...».

Згідно з інформацією П. Ходченка, в Мукачівському монастирі на свято Успіння Божої матері (28 серпня) щороку збирається 30-40 тис. віруючих, котрі протягом 2-3 днів відзначають знаменну для християн дату. У січні 1947 року монастир майже через триста років знову передали православним, і в Московській патріархії вирішили, а можливо, їм підказали із Ради у справах РПЦ, скористатися святковим днем для пропаганди православ'я.

П. Ходченко повідомляв, що патріарх Олексій схвалив захід, а Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР визнала його «доцільним у системі заходів з ліквідації унії» (підкреслено нами. – В.П.).

Заходи святкування Успіння передбачали:

1. Забезпечити своєчасний від'їзд делегації архієреїв.
2. Направити в розпорядження єпископа Мукачівського Нестора всю наявну у Львівському єпархіальному управлінні пропагандистську літературу для розповсюдження під час свята (брошура Г. Костельника, матеріали Львівського собору тощо).
3. Через систему кінопрокату забезпечити демонстрування в Мукачевому фільму про Львівський собор.

Зауважимо, що відповідальними за проведення заходів були чиновники з Ради у справах РПЦ, її уповноважені в Києві та Ужгороді. У доповідній записці після проведення свята П. Ходченко звинуватив греко-католицьке духовенство у спробах зірвати торжество, хоча й не зазначив, у яких конкретно формах вони проявлялися [168].

У першій половині жовтня 1948 року уповноважений Ради у справах релігійних культів П. Вільховий відвідав Закарпаття. Вивчивши протягом двох тижнів ситуацію, він підготував доповідну записку на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. Полянського, секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, заступника Голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнійця та Міністра держбезпеки республіки С. Савченка, у якій зазначив, що всі заходи з ліквідації церкви, заплановані обом релігійним відомствам республіки, виконані.

Що ж стосується самої православної церкви, її архієреїв, особисто екзарха України митрополита Івана, то вони, на думку П.Вільхового, зробили надто мало, працюють кустарно, без певного активного впливу на виконавців конкретних заходів. Так, архієпископ Макарій «усе ще не готовий розпочати місіонерську роботу в повному обсязі» (підкреслено П. Вільховим. – В.П.). У Львівській, Станіславській, Дрогобицькій єпархіях тільки розпочали відбирати православних священиків із числа колишніх уніатів для відрядження у Закарпаття. Митрополит Іван зміг направити в область лише 5 священиків та й ті не виявляють особливої зацікавленості у виконанні дорученої справи, а деякі навіть шукали нагоду, щоб повернутися назад. Радянська преса, на думку П.Вільхового, зробила перші нерішучі кроки в розвінчанні уніатства, причому деякі публікації завдали шкоди справі зміцнення позиції православ'я [169].

П. Вільховий, на наш погляд, грішив проти істини, звинувачуючи православних ієрархів у бездіяльності, не бажав брати до уваги, що єпископу Нестору, а потім архієпископу Макарію, не кажучи вже про рядових священиків, доводилося працювати серед віруючих, духовенства, котрі у своїй масі не бажали (підкреслено нами. – В.П.) поривати з греко-католицизмом, що їх перехід у православ'я здійснювався примусово, часто з допомогою міліції, держбезпеки.

Архієреї, церковна преса в міру своїх сил і можливостей пропагували ідеї РПЦ, доводили, що прийняття православ'я стане відродженням історичної справедливості. Єпископ Нестор, наприклад, опублікував в «Журнале Московской патриархии» статтю «Із Закарпаття», у якій стверджував, що ніякі домагання

Ватикану не змогли вбити православну свідомість місцевого населення. Насилля, правова дискримінація, підкуп, наклепи та інші характерні для римської курії засоби були спрямовані проти православних. Десятиліття за десятиліттям зміцнював позиції Ватикан, насилуючи народну душу в Закарпатті, закривалися православні храми і монастирі і вогнем та мечем запроваджувалася унія. «Формально підкоряючись унії, – підкреслює єпископ Нестор, – населення Закарпаття залишається православним, і спроби справити глибший католицький вплив, не обмежуватися лише формальним підпорядкуванням Риму, зустрічали таку протидію з боку населення, що Рим змушений був вдовольнитися формальним підпорядкуванням собі, усвідомлюючи всю марність своїх вікових зусиль оволодіти душею і серцем віруючих закарпатців» [170].

Прихід радянських військ остаточно розкріпачив православних віруючих.

На виконання «Календарного плану» часопис «Православний вісник» у трьох числах за 1948 рік опублікував велику статтю П. Закарпатського (новий псевдонім Я. Галана. – В.П.) про трагічну роль православ'я в регіоні з дня підписання Ужгородської унії 1646 року до визволення краю від фашистів. Журнал друкував чимало матеріалів про відомих діячів православної церкви на Закарпатті, про дні народження архієпископа Макарія, Г. Костельника тощо.

Болем про майбутнє православної церкви у краї, про омріяні мир і злагоду просякнуте перше архієрейське послання новопризначеного на Мукачівську кафедру архієпископа Макарія, що також запланували П.Вільховий і П.Ходченко. «Як недалекий сусід ваш, – підкреслював він, – я давно чув про вашу любов до святої православної віри – віри ваших благочестивих предків. На рідній Холмщині, що виховала для вас перших духовних душепастирів, ми були свідками і з глибокою пошаною схилилися перед вашим терпінням та самовідданими жертвами, перед муками ваших ісповідників за святу Христову православну церкву». Висловлюючи радість з відродження церкви на Закарпатті, архієпископ Макарій у той же час указує, що унія принесла «тяжкий роздор і ворогування, розбила та роз'єднала народ наш», зумовила таке ганебне явище, як втрату частиною людей рідної мови, звичаїв. Ось чому «як тільки настає час духовної волі, все частіше духовенство і віруючий народ скрізь відмовляється від накинutoї колись їм силою унії та повертається до православної віри своїх предків, відновлює свою єдність духовну з рідним народом, Батьківщиною.

Чи буде так на Закарпатті? Скажіть же, дорогі во Христі браття і сестри, не тільки розумом зваживши науку минулого, але і серцем відчувши потребу нашої духовної єдності, скажіть, що буде так! Бо так повинно бути!

Хіба вам можна забути, що предки ваші були православними, любили святу віру православну і церкву з її величним богослужбовим обрядом? Хіба всечасне духовенство і вірні можуть забути, що представники Мукачівської єпархії та Мукачівського єпископа Амфілохія на соборі в Бересті 1596 року відкинули унію з римським костелом і дали зарік віри, совісті й честі за себе та за вас, своїх нащадків, стояти твердо в святій православній вірі...?

Хіба можна забути, що всечасніше духовенство і вірні на Закарпатті довгі-довгі десятки літ аж до крові противилися унії і були примушені скоритися тільки перед жорстоким насильством і лютими переслідуваннями? Хіба можна забути, що і в унії наш віруючий народ не переставав ніколи почувати себе

православним, а кращі душепастирі допомагали йому знайти шлях до праотцівської віри й тим рятували свою паству від духовної загибелі? Було б непростимим гріхом забути це наше святе минуле й подвиги та жертви духовенства і віруючого народу задля збереження віри православної та нашої народності на Закарпатті. І коли Господь Бог по довгих роках відчуження, ціною великих жертв, з ласки своєї привів наше Закарпаття до єдності з усім українським народом в єдиній Українській Державі та з братнім народом у славній Вітчизні нашій, то не годиться нам ставати на перешкоді до духовної, церковної єдності закарпатського люду з усім православним рідним народом...

Православна церква, як мати, чекає вас, рідних дітей своїх, змучених у довгій розлуці. Верніться ж до рідного дому, до єдинокровних, рідних братів і сестер ваших! Усе бо нас єднає: віра наших батьків, наша кров, наша історія, спільні терпіння в минулому, слава Вітчизни в сучасному, нерозривна духовна єдність наша з православною церквою в майбутньому! Нехай же тепер ніщо нас не роз'єднує!» [171].

Не будемо коментувати сказаного діячами православної церкви. Вони відстоювали, хоч і не завжди морально виправданими методами, власні позиції. Зазначимо лише, що православна церква в Закарпатті у дорадянський період ніколи не входила в юрисдикцію Московського патріархату. Про перетворення уніатства протягом 300-літньої історії в національну віру мільйонів українців ми вже говорили.

Нас цікавить інше. Роль органів радянської влади у насильницькій акції, у потоптанні елементарних прав сотень тисяч людей. Читач уже, напевне, звернув увагу, що уповноважені обох Рад з релігійних питань постійно інформували про стан справ Міністерство держбезпеки. Чи не свідчить це про те, хто був справжнім керівником у процесі знищення греко-католицької церкви як в Галичині, так і в Закарпатті? П.Вільховий у вищезитованій інформації відзначив успішну роботу чиновників релігійних відомств з ліквідації уніатства. Думається, що він лукавив, інакше не вносив би досить серйозних коректив у розроблений раніше «Календарний план» щодо знищення церкви. П.Вільховий уважав, зокрема, за необхідне:

1. Зажадати від Московського патріархату виділення групи з числа вищого духовенства для організації місіонерської діяльності, виділити грошові й матеріальні засоби.

2. Дозволити Мукачівському архієпископові Макарію заснувати курси для підготовки священників-місіонерів.

3. Через сектор преси ЦК КП(б)У орієнтувати журналістів Закарпаття з питань публікації статей та організації громадської думки (підкреслено нами. – В.П.), спрямованої проти уніатської церкви, яка вороже ставиться до радянської влади.

4. Значно збільшити кількість пропагандистської літератури для уніатів («Журнал Московской патриархии», «Православний вісник», брошура Г. Костельника, матеріали Львівського собору тощо).

5. Негайно виконати рішення про передачу православної церкви резиденції капітули та кафедрального собору в Ужгороді, що значно розширить вплив РПЦ в регіоні.

6. Дозволити уповноваженому в справах релігійних культів самостійно вирішувати питання передачі уніатських церков православним без санкції Ради у справах релігійних культів [172].

Проте пропозиції П. Вільхового викликали заперечення з боку іншого уповноваженого П. Ходченка, який у доповідний записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина від 10 січня 1949 року зазначав, що в практиці реалізації заходів з ліквідації унії в Закарпатті виникли обставини, котрі вимагають спеціального обговорення, а саме:

1. Виявлено, що греко-католицьке (уніатське) духовенство, незважаючи на всі спроби з боку православного духовенства (місіонерської роботи архієпископа Макарія) втягнути його у православ'я, твердо дотримується своїх позицій – відданості Ватикану і Римському папі, і навіть за останній час у зв'язку з убивством протопресвітера доктора Г. Костельника, досить-таки активізувалося, проводить серед мас греко-католицьких віруючих антиправославну агітацію, аж до того, що православних священників-місіонерів, особливо відряджених митрополитом, називають прямими агентами МДБ, унаслідок чого місіонерська робота не зовсім ефективна.

2. На даний момент також виявлено, що деякі пункти загального плану, наприклад, у першу чергу передавати православним так звані дочірні церкви, втратили певну значимість (слід передавати православним основні греко-католицькі церкви); подальша робота з ліквідації унії впирається в необхідність створення «ініціативної групи» з великого греко-католицького духовенства, а це вже виходить за межі місіонерської практики православного духовенства, вимагає відповідної підготовки по лінії органів МДБ.

3. Найголовніший захід, що планувався у зв'язку з ліквідацією унії (ізоляція верхівки уніатського єпископату), не виконаний.

4. На місцях нерідко трапляються явища, які досить негативно впливають на роботу щодо возз'єднання уніатської церкви з РПЦ, наприклад, вилучення церковних парафіяльних будинків без надання інших для квартир православним священникам, а також конфіскація земельних ділянок, наданих у свій час духовенству.

Таким чином, підсумовує П. Ходченко, за період із травня по грудень 1948 року перехід 43 греко-католицьких громад у православ'я не можна вважати значним досягненням, якщо брати до уваги наявність понад 250 діючих уніатських храмів при майже сталій кількості духовенства. П. Ходченко також пропонував провести спільну нараду за участю керівників обох всесоюзних Рад із релігійних питань, місцевих керівників та обов'язково МДБ. У республіці по лінії останнього відомства питаннями ліквідації уніатства у Закарпатті займався Л. Готовцев [173].

На початку 1949 року найголовнішим завданням властей стало завершення передачі православним уніатських приходів. Завдяки спільним зусиллям партійних, радянських органів, силових структур станом на кінець лютого у греко-католиків відібрали 73 храми, причому на 28 із них знадобилися спеціальні ухвали уряду. 35 уніатських церков перейшло до РПЦ у тих населених пунктах, де православні становили більшість [174].

Незважаючи на ряд гірких уроків, отриманих чиновниками під час насильницької передачі церков, серед місцевих керівників було чимало прихильників адміністративних методів боротьби з релігією, що яскраво проявилось, наприклад, при передачі православної церкві Мукачівського уніатського монастиря [175].

У лютому 1949 року у відання архієпископа Макарія перейшли основні Ужгородські святині – кафедральний собор та Цегельнянська церква, чим було виконано постанову Закарпатського облвиконкому, прийняту ще в липні 1947 року. Про неї говорилося вище.

Для здійснення передачі зазначених у постанові об'єктів створювалася комісія у складі голови Ужгородського міськвиконкому та уповноважених обох релігійних Рад у Закарпатській області. Заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Катунін, який прибув у край, щоб узяти участь у передачі православним ужгородських святинь, писав, що сам процес пройшов без будь-яких інцидентів та ексцесів. 20 лютого 1949 року, на третій день після передачі, пройшли перші богослужіння, в яких взяли участь сотні віруючих.

П. Ходченко на початку березня 1949 року радісно інформував голову Ради у справах РПЦ Г. Карпова про враження архієпископа Макарія про першу архієрейську службу у вилученому Ужгородському соборі. За словами останнього, подібного він ніколи не бачив навіть у Львівському соборі св. Юра. Вірних було так багато, що вони не могли поміститися в храмі і стояли біля розчинених дверей. Коли заспівали заздравницю патріархові Олексію, митрополитові Івану та архієпископові Макарію, то всі присутні підхопили з великим ентузіазмом спів. Архієрей також заявив, що до нього щоденно з'являються греко-католицькі священники з проханням про возз'єднання з РПЦ. Таких звернень надходить все більше і від колишніх слухачів Ужгородської духовної семінарії.

Разом з тим архієрей скаржився патріархові Олексію та митрополитові Івану на відсутність матеріальної підтримки з їх боку, що негативно впливає на всю роботу. На підтримку православних у Закарпатті архієпископ Макарій витратив усі кошти Львівського єпархіального управління, унаслідок чого можуть ускладнитися стосунки з останнім. П. Ходченко просив Г. Карпова допомогти підтримати ієрарха [176].

У березні 1949 року з'явилося і заплановане радянськими чиновниками звернення «До всечеснішого духовенства і всіх побожних вірних греко-католицької церкви на Закарпатті», підписане настоятелями 6 церков і монастирів, на чолі з архідияконом Кондратовичем. Священники, нагадаємо, мали виконувати функції, аналогічні функціям Львівської ініціативної групи на чолі з Г. Костельником [177].

Після цього справа з ліквідації греко-католицької церкви фактично завершувалася, про що з радістю повідомляв заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ Г. Катунін. Але зверни увагу, шановний читачу, на майже фронтову термінологію в інформації: «Необхідно відзначити, що православні в даний час у своїй боротьбі з унією (підкреслено нами. – В.П.) домоглись виключно вигідних умов. Із втратою уніатами капітули та собору в Ужгороді останні позбавилися не тільки, так би мовити, символічного центру, але й безпосереднього керівника в особі каноніка Мурані, котрий ... виконував обов'язки єпископа і склав їх із себе після падіння уніатського собору і капітули. Про останнє своє рішення він повідомив духовенство письмово. До цього слід додати, що з 13 окружних центрів Закарпаття – 10 уже возз'єдналися з православ'ям...

Можна з упевненістю висловити припущення, що справа возз'єднання уніатів з православною церквою і ліквідація самої унії в Закарпатській області перебуває в

такій стадії, коли сама активність духовенства і віруючих православної церкви (у тому числі і возз'єднаних із православ'ям уніатів) буде в змозі завершити розпочате в найближчий термін» [178].

П. Вільховий писав, що станом на 1 квітня 1949 року всі громади греко-католицької церкви «приєдналися» до РПЦ. Уніатство в західних та Закарпатській областях у даний час представляли лише ченці та черниці кількох монастирів. Гірше було з парафіяльними священиками, котрі, хоча й залишилися без парафії, не поспішали приєднуватися до РПЦ. Лише 116 із 235 представників уніатського духовенства на Закарпатті перейшли в юрисдикцію Московського патріархату [179]. Із «неслухняними» інтенсивно працювало відомство Л. Берії, що зумовило їх «переорієнтацію.»

28 червня 1949 року 35 стероризованих закарпатських священиків проголосили ліквідацію Ужгородської унії 1646 року та возз'єднання греко-католицької церкви на Закарпатті з РПЦ. Радянський уряд після цього проголосив УГКЦ поза законом [180].

Маси віруючих про це широко проінформували 28 серпня 1949 року під час щорічного свята Успіння Богородиці на Чернечій горі в Мукачевому [181]. Підготовка до свята, до речі, засвідчила про лицемірство голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова. У Москві вважали, що справу ліквідації греко-католицької справи у Закарпатті зроблено, і тому немає ніякої потреби в інших торжествах. Г. Карпов у листі П. Ходченкові від 9 серпня писав, що у зв'язку із новими обставинами в області святкування Успіння в Мукачівському монастирі має проводитися інакше. Рада вважала, що не слід транслювати богослужіння по радіо, залучати багато духовенства, у тому числі й архієреїв із їх церковними хорами, не допускати хресних ходів до монастиря із навколишніх сіл, торгівлі тощо.

Г. Карпов зобов'язував П. Ходченка після отримання вказівок із ЦК Компартії України провести переговори з митрополитом Іваном та архієпископом Макарієм щодо їх згоди на проведення свята. Зрозуміло, що святкування мало пройти в дусі рекомендацій із Москви.

Проте П. Ходченко вчинив по-своєму. Він відвідав в Ужгороді резиденцію архієпископа Макарія і навіть обідав у нього, оглянув Імстичівський уніатський монастир. Святкування знаменної для православних дати пройшло як і в попередні роки. Як писав у листі на ім'я Г. Карпова уповноважений Ради в Закарпатській області А. Шерстюк, єдиний недолік зводився до того, «що до кінця не продумали і не здійснили юридичне оформлення ліквідації унії. Варто було б після свята провести спеціальне зібрання із веденням протокольних записів виступаючих та прийнятих ухвал, щоб юридично оформити ліквідацію унії» [182]. Отже, ліквідація Ужгородської унії 1646 року виявилася ще й нелегітимною з вини партійно-радянського апарату. Зазначимо, що таке «самоправство» П. Ходченка викликало гнів Г. Карпова, який негайно проінформував Голову Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка про зловживання республіканським уповноваженим Ради у справах РПЦ службовим становищем, про його конфлікт із митрополитом Іваном тощо. Доля П. Ходченка була вирішена. Його звільнили з посади [183].

Таким чином, на кінець серпня 1949 року майже п'ятирічна боротьба держави з насильницької ліквідації греко-католицької церкви в західних та Закарпатській

областях УРСР практично завершилася. Про це з радістю уповноважений Ради у справах релігійних культів в Україні П. Вільховий проінформував М. Хрущова в листі від 29 вересня 1949 році [184]. Останній у свою чергу 10 жовтня надіслав листа Й. Сталіну, в якому зазначав, що внаслідок проведеної роботи греко-католицька церква в республіці практично ліквідована. «Звільнення західних і Закарпатської областей України Радянською Армією, – писав М. Хрущов, – викликало рух серед населення цих областей за ліквідацію греко-католицької (уніатської) церкви як агентури Ватикану, яка вороже ставилася до заходів Радянського уряду і партії і була активним пособником націоналістичних банд.

Рух за ліквідацію уніатської церкви, возз'єднання її з Руською православною церквою прийняв масовий характер...

Після проведеної значної роботи з метою завершення ліквідації греко-католицької (уніатської) церкви у західних і Закарпатській областях нами вживаються заходи посилення масово-політичної роботи та науково-просвітницької пропаганди з тим, щоб вирвати населення і особливо молодь з-під впливу релігії» [185].

Г. Карпов направив Й. Сталіну, В. Молотову, Г. Маленкову, К. Ворошилову, М. Суслову листа аналогічного змісту [186].

Проте успіхи виявилися скромнішими. На жаль, приєднання уніатів до православної церкви не стало наслідком місійних переконань, бажанням тих, кого намагалися переконати добровільно перейти у православ'я. РПЦ втягнули в брудну справу, за яку довелося розплачуватися через кілька десятиліть іншим поколінням віруючих, духовенства, архієреїв. 18 священиків, які відмовилися перейти в юрисдикцію Московського патріархату, заарештували, і вони померли під час допитів, 147 вивезено на заслання, 40 із них загинули у концентраційних таборах [187].

Про далеко не благополучний стан у новоприєднаних єпархіях РПЦ на терені Західної України та Закарпаття свідчать численні звіти, довідки, інформації, направлені з Дрогобича, Станіслава, Тернополя, Ужгорода в Київ та Москву, здебільшого під грифом «Таємно» чи «Цілком таємно». Так, уповноважений Ради у справах РПЦ в Закарпатській області А. Шерстюк повідомляв, що станом на 1 січня 1950 року до РПЦ приєдналося лише 122 парафіяльні священики, а 83 священики та 75 ченців одного з монастирів відмовилися перейти у православ'я, влаштувавшись на роботу в радянські установи, колгоспи тощо, де вони ведуть проватиканську пропаганду та агітацію. Це духовенство, на думку уповноваженого, найреакційніше і найшкідливіше. Він стверджував, що питання про ліквідацію унії в Закарпатті можна вважати остаточно вирішеним лише після ліквідації Імстичівського монастиря ордену василіан. Монастир начебто перетворився у нелегальний керівний центр залишків уніатських священиків та їх надією на повернення унії в майбутньому.

Складніше доводилося діяти православним священикам в Галичині, де, за словами уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченка, все ще трапляються випадки терору з боку оунівського підпілля. «До возз'єднання греко-католицької церкви з Руською православною церквою, – наголошував П. Ходченко, – це підпілля було пов'язане з окремими елементами греко-католицького духовенства і взагалі покладало певні надії на греко-католицьку церкву, а тим

самим і на греко-католицьке духовенство у своїх ворожих цілях, спрямованих проти Радянської держави. Однак після возз'єднання греко-католицької церкви з православною надії буржуазно-українських націоналістів та їх покровителів, у першу чергу Ватикану, похитнулися, й оунівці перейшли до методу терору стосовно чесних патріотів із духовенства, котре приєдналося». Так, за даними П.Ходченка, вони вбили, крім Г. Костельника, ще шістьох священників, майже повсюди православне духовенство отримало погрозові попередження. Все це певним чином паралізувало активність священників, а деякі з них виявили легкодухість і повернули єпископам укази про своє возз'єднання із РПЦ. Незначна частина греко-католицького духовенства, залишившись вірною унії, «проводила і проводить не тільки антиправославну агітацію і пропаганду, але й антирадянську роботу, залякуючи вірних «карами божими» і англо-американцями, атомною війною» (так у тексті. – В.П.). Так, у Дрогобицькій області 13 священників продовжували богослужіння як греко-католики і «своєю роботою серед віруючих впливали на православні парафії, вербуючи їх на свій бік, пояснюючи, що православна церква тривалий час не існуватиме, а тому її слід залишити». Православний священник Кийко з с. Муроване Старосамбірського району скаржився П.Ходченкові: «Коли ж покінчать з уніатами? Адже вони нам заважають, намовляють на нас, що ми москалі, що ми зрадники. Всю роботу веде серед віруючих уніат І.Новак...». У с.Терпів – Гарбовський православний священник обвінчав молоде подружжя. І.Новак начебто почав роз'яснювати, що православний обряд не дійсний і примусив їх вінчатися в нього.

Уніатські священники відмовлялися зустрітися з православним єпископом Михаїлом для переговорів, а один із них, Горечко, колишній однокурсник архієрея, заявив у іншій бесіді: «Краще помру, ніж возз'єднаюся з православною церквою».

Покінчили з рештками уніатства в Дрогобицькій області просто, про що свідчить уповноважений Ради у справах РПЦ в області Шаповалов: «Після того, як дали вказівки головам райвиконкомів закрити уніатські храми, до мене та єпископа прибули віруючі з проханням дозволити відкриття церкви та роз'яснити, чому закрили саме їх храми. Коли роз'яснили, що собою являє їх священник-уніат, то вони тут же заявили, що не хочуть такого священника і попросили православного.» Через кілька днів два уніатських священники оформили перехід в РПЦ [188].

На Львівщині найскладніша ситуація була в Жовківському районі, де в довоєнні роки діяли митрополича типографія, ряд релігійних товариств. Духовенство району, на думку уповноваженого Ради у справах РПЦ у Львівській області О.Вишневського, возз'єдналося з православною церквою останнім і тільки тому, що їм уже нікуди було діватися. Приєднання греко-католиків до РПЦ у районі відбувалося формально, оскільки на кінець 1949 року віруючих про нього навіть не поінформували. Жоден уніатський священник під час богослужіння не поминає православних ієрархів, як і не вводить православних обрядів. Духовенство району ухиляється від будь-якої громадської роботи. Про проголошення патріотичних проповідей не може бути й мови. Всі священники притихли в очікуванні війни та переміни влади, передаючи свій настрій і населенню. У м. Жовква після березня 1946 року змінилося 8 священників, оскільки віруючі не бажають приймати того, хто перейшов у православ'я, а коли він усе-таки залишається служити, то церкву ніхто не відвідує, пожертвувань не робить.

Відверто реакційний уніатський рух, за словами О.Вишневського, сприяє

загостренню загальної політичної ситуації в районі, де має місце саботаж усіх заходів радянської влади з боку селян. Район займає останні місця майже за всіма господарсько-політичними кампаніями, за рівнем колективізації. І, навпаки, у тих селах, де по кілька років немає священика, спостерігається лояльніше ставлення селян до радянської влади. На підставі цього, підсумовує О.Вишневський, у західних областях України настав час «розпочати наступ на релігію, яка є прямим супутником уніатського націоналізму. Прямий удар слід нанести по духовенству, не порушуючи існуючого законодавства стосовно церкви».

Щоправда, людина, наділена правом контролювати дотримання громадянами конституційних прав і свобод, у тому числі і право свободи совісті, уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області О.Вишневський не вказував, як поєднати «удар по духовенству» і дотримання «існуючого законодавства стосовно церкви».

В окремих районах Станіславської області священники, котрі не приєдналися до РПЦ, нелегально проводять богослужіння за канонами і обрядами греко-католицької церкви, часто в домашніх умовах. Частина духовенства під погрозами оунівців змушена була написати заяви про відмову від возз'єднання.

Населення, за винятком старої місцевої інтелігенції, до православної церкви ставиться загалом лояльно. На зміцнення позицій православ'я негативно впливає оунівське підпілля. Тому чимало віруючих, щоб уникнути переслідувань, здійснюють обряди вінчань, поховань тощо з допомогою мандруючих уніатських священників.

Уповноважений Ради у справах РПЦ у Станіславській області Кисляков зазначив, що протягом 1948-1949 рр. почастишали випадки відходу віруючих від православної церкви і повернення до греко-католицької обрядовості, що пояснюється дією зовнішніх факторів – «діяльністю українсько-німецьких бандитів у рясах – уніатських священників» [189]. Подібна ситуація спостерігається і в Тернопільській області.

Таким чином, на кінець 1949 року РПЦ у кількісному відношенні мала явну перевагу. На її боці, як покаже час, виступала влада. Проте Московській патріархії, екзарху України, єпархіальним архієреям належало зробити ще досить багато, аби остаточно витіснити вплив греко-католицизму. На це були спрямовані заходи Священного Синоду РПЦ від 12 грудня 1949 року.

Вони передбачали:

1. Звільнення архієпископа Львівського Макарія від управління Закарпатською єпархією.

2. Усі заходи з утвердження православ'я у возз'єднаних єпархіях слід проводити узгоджено. Це необхідно мати на увазі і тому, що богослужбовий обряд у Станіславській та Дрогобицькій єпархіях в унії латинізували більше, ніж у Львівській та Закарпатській. Потрібно опікуватися встановленням можливої структурної одноманітності у всіх чотирьох єпархіях. До соборного обговорення необхідних заходів у цих єпархіях з дозволу патріарха, Священного Синоду правлячим архієреям доцільно періодично збиратися для дискусій з актуальних поточних проблем.

3. Єпископам возз'єднаних єпархій підготувати і видати регіональне послання духовенству всіх єпархій з пропозицією канонічними заборонами очистити церковні богослужіння і храми від очевидних латинських нововведень, що суперечать догмам і духу православ'я.

4. Необхідно і в майбутньому роз'яснювати суть православної догматики і католицьких ухилів від вселенської церковної свідомості, знайомити з православним богослужбовим обрядом тощо у Львівському церковному журналі.

5. Було б дуже корисним провести для возз'єднаного духовенства бодай короткотермінові курси з однаковою для всіх єпархій програмою, щоб ознайомити пастирів з основами православ'я, особливо в тих пунктах, у яких католицизм спотворив християнську істину. Викладачів варто запрошувати з інших єпархій.

6. По можливості постачати возз'єднані парафії богослужбовими православними книгами. Украй необхідно підібрати комплекти таких книг для керівних церковних діячів; звірити їх зміст із місцевими виданнями і внести в уніатські книги необхідні виправлення соборним архієрейським розпорядженням.

7. Потрібно видати великим тиражем новий молитвослов і після цього заборонити будь-яку продажу уніатських молитовників.

8. Ремонт храмів проводити лише з дозволу єпископа, використовуючи всі випадки для надання приміщенню православного вигляду.

«Основним джерелом наших заходів та дій стосовно возз'єднаних, – наголошувалося в ухвалі Священного Синоду, – має бути братська любов. Повернені брати мають відчувати, що їх релігійне життя нічого не втратило після возз'єднання. Навпаки, в єдності з православною церквою воно стає живішим і багатшим у духовному плані. Син, що повернувся до своєї матері, природньо чекає до себе особливої уваги для того, щоб зникли в нього спогади про той час, коли він був далеко від неї» [190].

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко серед першочергових заходів, що стосувалися завершення ліквідації унії, виділяв:

1. Терміново закрити греко-католицькі монастирі, де «зосереджуються антирадянські елементи».

2. На роботу в радянські заклади та установи приймати тільки те духовенство та ченців (черниць), котрі порвали зв'язки з Ватиканом і папою Римським, оголосивши про це в пресі.

3. Органам держбезпеки і відповідно адміністративним шляхом з боку облвиконкомів повести рішучу боротьбу з нелегальною діяльністю невозз'єднаного уніатського духовенства і ченців.

4. Не відривати уповноважених Ради у справах РПЦ на тривалі відрядження, що заважає їм займатися безпосередньою справою [191].

Дійсно, на кінець 1949 року існування восьми монастирів: на території Львівської (3 монастирі, 136 ченців і черниць), Станіславської (4 монастирі, 38 ченців і черниць), Закарпатської (1 монастир, 27 ченців) області завдавало чимало клопотів борцям із рештками унії. Тому таку наполегливість виявляли в Києві та Москві щодо якнайшвидшої їх ліквідації. Уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий давав наступну оцінку деяким обителям:

1. Унівський чоловічий монастир (Перемишлянський район Львівської області) є місцем концентрації та приховування від органів влади українських буржуазних націоналістів, реакційного духовенства, навколо яких об'єднуються бродяжницькі елементи, котрі вороже налаштовані до колективізації та інших заходів радянської влади.

2. Яхторівський жіночий монастир (Глинянський район Львівської області) розташований у центрі села і є «заїжджим двором» для різного роду пройдисвітів.

3. Судоволянський жіночий монастир (Івано-Франківський район Львівської області) знаходиться в глухій околиці села, а тому в ньому часто бувають «нічліжани», бродячі елементи.

4. Гошівський чоловічий монастир (Болехівський район Станіславської області) знаходиться в лісі, далеко від села, на горі, куди важко добратися. Внаслідок відсутності в даній місцевості паспортизації його широко використовують рештки розгромленої банди С. Бандери та інших німецько-українських буржуазних націоналістів. Монастир перетворився, по суті, в гніздо реакційних уніатів-священиків.

5. Підмихайлівський жіночий монастир (Бухачівський район Станіславської області) продовжує проводити ворожу діяльність, незважаючи на те, що частину черниць заарештували і притягли до відповідальності. Приміщення монастиря знаходиться в центрі села. Тут часто мешкають сторонні елементи. Поряд з монастирем розташовані школа та лікарня. Черниці часто зустрічаються з селянами, котрі приїжджають у лікарню, запрошують їх відпочити в обителі, годують тощо.

6. Гошівський жіночий монастир перетворився, по суті, в опорний пункт Гошівського чоловічого монастиря. Черниці, імовірно, є зв'язковими і виконують завдання рештків оунівського підпілля.

7. В Імстичівському чоловічому монастирі (Іршавський район Закарпатської області) сконцентрувалися противники возз'єднання з РПЦ. Тут майже одна молодь. Частину з них можна призвати до лав армії. Вони чекають, поки будуть закриті Унівський та Гошівський монастирі, заявляючи, що в Галичині уніатської церкви немає вже три роки, а обителі влада терпить. Чому ченці мають залишати Імстичівський монастир, коли з часу возз'єднання з православ'ям не минуло й року? Тепер, коли монастирський храм перестав обслуговувати населення навколишніх сіл, прибутки ченців значно зменшилися і вони стали приділяти багато уваги розвитку бджолярства та овочівництва [192].

П. Вільховий 23 липня та 29 вересня 1949 року направив у ЦК КП(б)У, Раду Міністрів республіки, у Раду в справах релігійних культів відповідні доповідні записки, у яких обґрунтував аргументи на користь ліквідації всіх монастирів колишньої греко-католицької церкви. Для цього необхідно здійснити такі три заходи:

1. Монастирські молитовні будівлі й житлові приміщення з усіма господарськими допоміжними будівлями, на розгляд партійних і радянських органів області, передати для користування культосвітнім закладам, органам соціального забезпечення, військовим частинам.

2. Ченців похилого віку, важкохворих у кількості 9-13 чоловік розмістити в будинках інвалідів, а працездатних розосередити за місцем їх народження, місцепроживанням родичів або в безгостинних будинках деяких районів, зручних для спостереження за подальшою поведінкою колишніх ченців. Молодих ченців призвати в армію.

3. Ченцям і черницям, котрі виявили бажання перейти на світську роботу, не заважати, не допускаючи тільки їх в культосвітні заклади та народну освіту [193].

У грудні 1949 року в Києві відбулася зустріч П. Вільхового з заступником

Голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнійцем, під час якої останній схвалив заплановані заходи і дав указівку «порушувати питання про ліквідацію кожного монастиря окремо» (підкреслено нами. – В.П.). 9 грудня 1949 року Л. Корнієць дав санкцію на закриття трьох монастирів, розташованих у Львівській області. Нехитрі аргументи стверджували, наприклад, що чоловічий монастир у с. Міжгір'я Перемишлянського району є «осередком зосередження націоналістично-реакційного духовенства, яке складається з числа найортодоксальніших уніатів, що вороже ставляться до всіх заходів радянської влади...

У зв'язку з ліквідацією греко-католицької церкви і всіх її адміністративно-церковних органів, ми вважаємо політично доцільними і цілком своєчасним ліквідувати греко-католицький чоловічий монастир у с. Міжгір'ї Перемишлянського району Львівської області» [194]. Політична доцільність, як бачимо, переважала будь-які інші аргументи.

На Станіславщині, на думку П. Вільхового, необхідно, знову ж таки керуючись політичною доцільністю, негайно закрити Гошівський чоловічий монастир, який перетворився, по суті, «у керівне угруповання реакційних і націоналістичних елементів». У Закарпатській області передбачалося закрити в першу чергу Імстичівський чоловічий монастир. Облвиконком двічі розглядав питання про його подальшу долю. Останньою ухвалою вирішили передати монастирське приміщення під місцеву школу, решту будівель – для підсобного господарства Ужгородського університету.

Решта монастирів у районі були жіночими і не викликали особливої стурбованості у властей. Тим більше, що три з них припинили, фактично, своє існування. Ліквідація жіночих монастирів пройшла непомітно.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів у Львівській області П. Кучерявий, видаючи бажане за дійсне, радісно повідомляв П. Вільховому в листі від 29 грудня 1950 року, що приміщення колишніх обителів використовуються згідно з ухвалами облвиконкомів та Ради Міністрів УРСР. Колишні ченці та черниці роз'їхалися по домівках, чимало з них працюють у колгоспах і радгоспах, окремі – в артілях і майстернях. Частина колишніх ченців одружилася, а черниці вийшли заміж.

Ті, що опинилися в будинках інвалідів, задоволені харчуванням, одягом, турботою про них з боку адміністрації. Ніхто не порушує жодних клопотань і не пред'являє претензій [195]. Проте все сказане було досить далеким від істини.

Розділ II. Греко-католики борються

§1. Воскресіння з руїн

Про становище релігійних об'єднань як в Україні, так і в Радянському Союзі в цілому в перші повоєнні роки написано мало. Патріарх Московський і всієї Русі Пимен у посланні з нагоди шістдесятиріччя відновлення патріаршества у РПЦ про цей період, наприклад, заявив, що в часи патріарха Олексія церква вступила в новий етап своєї внутрішньої та зовнішньої діяльності, яка свідчить про повнокровність церковного життя. Багато уваги «приділялося справі підготовки майбутніх пастирів церкви, виявлялася турбота про благоліпність богослужіння, про посилення церковної проповіді, про виховання і підвищення духовного рівня синів і дочок святої нашої Церкви» [1].

Радянські автори мовчали, і тому тема державно-церковних стосунків, політики партії й держави щодо релігії і церкви протягом 40-х – першої половини 50-х років виявилася найбільш висвітленою в працях зарубіжних авторів. Так, канадський дослідник Д. Поспеловський виділяє два аспекти окресленої проблеми. По-перше, незважаючи на відновлені одразу ж по війні атаки на церкву, її православні ієрархи продовжували демонструвати свою лояльність радянському режимові. По-друге, поки був живий Й. Сталін, існувала неписана угода про «мирне співіснування» між Кремлем та патріархією, що стримувало певні негативно палаштовані до церкви сили. При сталінській «залізній» централізації місцеві адміністрації не посміли б порушити угоду, схвалену особисто вождем, угоду, яку ніколи офіційно не проголошували, а отже, не могли анулювати за життя Й. Сталіна. Тому головною мішенню антирелігійної пропаганди стають Ватикан та Всесвітня Рада Церков як антикомуністичні сили, що начебто «підбурюють холодну війну». РПЦ тимчасово залишили у спокої, хоча на місцях єпископи, священники та віруючі вели виснажливу боротьбу за храми, відкриті під час війни чи одразу після неї, боротьбу проти дискримінаційної політики Ради у справах РПЦ [2].

РПЦ наприкінці 40-х років приймала у своє лоно обновленських єпископів, священників, віруючих, котрі каялися у віровідступництві, започаткованому з «допомогою» лідерів більшовицької партії, особисто Л. Троцького. До РПЦ приєднувалися парафії Румунської православної церкви, що діяли на території Ізмаїльської, Одеської, Чернівецької областей.

У контексті нашої роботи слід акцентувати увагу на складному процесі ліквідації греко-католицької та Української автокефальної православної церков на територіях західних областей та Закарпаття. Сьогодні звучить чимало звинувачень на адресу РПЦ про її одвічні імперські амбіції. На наш погляд, аргументованішою є позиція В. Бондаренка, який наголошує, що РПЦ «прийняла чи поглинула людей інших релігійних уподобань тому, що мусила це зробити, ураховуючи відсутність варіативності у своїх діях за наявних на той час умов. І не її вина, а біда полягала лише в тому, що вона історично виявилася більш здатною до компромісів зі світською владою і була використана в тодішній політиці кон'юктур». Інша справа, продовжує В. Бондаренко, що ця церква не зробила спроби при першій же можливості виправити помилки історії [3]. При цьому, звичайно, не слід забувати, що РПЦ, як і багато інших церков, існуючи в реальному світі, намагалася скористатися

підтримкою чи симпатіями світської влади. Особливо яскраво це виявилось стосовно офіційно ліквідованої греко-католицької церкви.

Ще до початку відвертих репресій архієреї усвідомлювали, що їм належить подбати про своїх наступників. Для того, щоб церква взагалі не залишилася без ієрархів, їх призначали або висвячували таємно. Незадовго до свого арешту митрополит Й.Сліпий іменував 4-х екзархів, серед них єпископів М.Будку та М.Чарнецького, щоправда, незабаром ув'язнених разом із митрополитом у квітні 1945 року. Архімандрит К.Шептицький виконував обов'язки екзарха до арешту в червні 1947 року. Четвертий Й. де Вохт керував архієпархією до грудня 1948 року, коли був змушений виїхати в Бельгію. Проте перед від'їздом він передав свої обов'язки управителеві отцю-редемптористу І.Зятику, якого незабаром заарештували і в 1950 році засудили до заслання в Сибір, де він і помер у 1956 році. Відповідальність за керівництво церквою взяв на себе. М.Хмелевський, який діяв під псевдонімом «отець-професор Микола Лаврівський, глава підпільної Греко-Католицької Церкви». До свого арешту в 1949 році він переховувався в уцілілих жіночих монастирях та користувався захистом національного підпілля.

Станіславський єпископ Г.Хомишин ще до свого арешту висвятив на посаду єпископів-помічників отців С.Лукача, С.Вапровича та І.Слезюка (усі були єпархіальними священиками, викладали в Станіславській духовній семінарії). Генеральним вікарієм призначили Г.Балагурика, який у випадку арешту попередніх мав би керувати єпархією. Проте і його, і С.Лукача, і І.Слезюка заарештували, а С.Вапрович змушений був переховуватися в Карпатах і, звичайно, активною діяльністю займатися не міг.

Подібна ситуація спостерігалася і в Мукачівській єпархії. Єпископ Т.Ромжа таємно рукоположив у 1945 році на єпископа-помічника О.Хіру, якого, щоправда, у 1949 році заарештували.

Відійшли у потойбічний світ і заарештовані у квітні 1945 року архієреї. У київській в'язниці 1947 року ще перед судовим процесом помер єпископ Г.Хомишин, а наприкінці року і Перемишльський єпископ Й.Коциловський. Через нелюдські умови життя в таборі та через поважний вік загинули в 1949 році на засланні в Караганді генеральний вікарій Львівської архієпархії єпископ М.Будка, а в 1950 році в с. Абезь біля Воркути – Перемишльський єпископ-помічник Г.Лакота [4].

Отже, кінець 40-х – початок 50-х років виявився найважчим періодом в діяльності УГКЦ. Легальна структура церкви була повністю зруйнована арештами єпископату, примусовим запровадженням російського православ'я та репресіями проти непокірного духовенства і вірних, яким залишалося одне – вистояти в надії на кращі часи. Церква існувала, про що свідчить та пильна увага, яку виявили у Києві до релігійного життя греко-католиків, численні судові процеси стосовно нескореного духовенства.

Греко-католики зберігали вірність церкві навіть у місцях ув'язнення чи заслання, де вони відбували покарання «за антирадянську діяльність». Для прикладу пошлемося на кілька свідчень, зібраних співробітниками інституту історії церкви Львівської богословської академії. Р. Чайковський, який на момент опитування в 1994 році мешкав у м. Буську на Львівщині, свідчив, що після визволення області від німецько-фашистських окупантів місцеві власті у храмі с. Плав'є Тухлянського деканату зробили ревізію, відібравши у священика власну бібліотеку, метрикальні

книги. До 1950 року Р. Чайковський, прийнявши за порадою знайомих православ'я, служив священиком, таємно дотримуючись вимог греко-католицького обряду, не допускаючи в такий спосіб на парафію православних священиків зі Сходу.

На початку січня 1950 року Р. Чайковського заарештували. Слідчі знущалися під час допитів, били, а потім ув'язнили на двадцять п'ять років за антирадянську діяльність. У Львівській в'язниці разом із ним були о. Юрик (пізніше Львівський православний архієрей), диякон Васишин (майбутній Чернівецько-Коломийський єпископ), священики Лопатинський, Дідух, Маслянинський, Прокопович, Сеньківський, Дурневич, Сабо, Лєгеза, Чімша, Сливка та багато інших. Покарання Р. Чайковський відбував у Мордовії, а згодом в Омську, де в місцевих таборах на початку 50-х років було чимало ув'язнених греко-католиків. Священики намагалися організовувати бодай раз на тиждень нелегальні богослужіння, подекуди вдавалося ховати померлих за церковним обрядом.

Й. Уйгелі (Закарпатська область) стверджував, що переслідування УГКЦ розпочалося одразу після визволення краю від фашистських окупантів. У с.Лучки, наприклад, вилучений храм просто розібрали на будівельні матеріали. Обласний уповноважений у справах релігійних культів заборонив усним розпорядженням Й. Уйгелі з 29 травня 1949 року відправляти богослужіння за греко-католицьким обрядом. Кілька років його намагалися схилити до прийняття православ'я, але безуспішно.

У червні 1950 року колишнього священика, а тепер будівельника, заарештували. Слідчі звинувачували його в тому, що він пропагував серед вірних антирадянське за змістом пастирське послання єпископа О. Стойки від 1941 року, чого насправді не було, навішували ярлики на кшталт «Опербандит папи Пія XII, ланцюговий пес». Єдиною провинною Й. Уйгелі, на його глибоке переконання, стала відмова перейти в лоно РПЦ. За це священика ув'язнили на двадцять п'ять років та на п'ять позбавили прав. У далекому казахстанському місті Караганда, де він відбував покарання, тоді перебувало чимало нескорених священиків. Звільнили Й. Уйгелі лише в 1956 році.

В. Сеньківського, який, за його словами, вночі вінчав у церкві молодих вояків із ОУН-УПА, що переховувалися, таємно хрестив дітей, сповідав сотні членів УПА, заарештували в лютому 1951 року. Безупинні нічні допити по кілька разів на ніч, фізичні знущання, побої доводили до нервового розладу. За антибільшовицьку агітацію та пропаганду на Дрогобиччині, проповідь на могилі замордованих органами НКВС у 1941 році людей В. Сеньківського ув'язнили на десять років та на п'ять років вислали. Конфіскували й особисте майно. Покарання відбував у Кемеровській області, а після смерті Й. Сталіна – в Омську. В ув'язненні В. Сеньківський проводив у бараках нелегальні богослужіння. На свободі опинився в 1956 році.

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Корчевий у звіті про роботу протягом IV кварталу 1950 року писав, що значна частина колишніх греко-католицьких священиків, які перейшли на бік РПЦ, православні обряди не вводять і православної ієрархії не поминає. Таку поведінку дехто з них пояснює страхом переслідувань з боку українських буржуазних націоналістів та тим, що віруючі негативно ставляться до запровадження православних обрядів. «Ці пояснення безпідставні, – наголошує Г. Корчевий, – оскільки ті священики, які їх увели, поминають православну ієрархію, утискам з боку націоналістів не піддаються.

Віруючі на запровадження православних обрядів майже не реагують. Дійсною причиною такої поведінки частини колишніх уніатських священників є їх прихований націоналізм та антирадянські настрої, надії на те, що повернуться старі порядки, і тоді їх вважатимуть захисниками уніатської церкви, прибічниками Ватикану та буржуазного ладу».

Про це свідчить арешт Львівським обласним управлінням МДБ 35 священників протягом лише 1950 року. Українські буржуазні націоналісти і церковники, за словами Г.Корчового, розповсюджують антирадянські плітки з метою залякати населення. Так, у с. Н.Скварнява Жовківського району на Львівщині вони заявили, що навесні 1950 року прийдуть американці й нікуди буде ховатися тим людям, котрі перестали відвідувати церкву, оскільки вони оцінюватимуться як комуністи. У с. Руда-Селецька Кам'янсько-Бузького району цієї ж області священник Т.Ванджала сказав селянинові, який хрестив дитину в православного священника: «Куди ти подінешся зі своєю дитиною, коли тут з'являться американці. Розкайся і перехрести її в нашої церкви».

У Закарпатській області із 130 священників, що возз'єдналися, двоє відмовилися від возз'єднання, двоє померли, а одного заарештували. 109 служать за православним обрядом, 10 – не приступили до богослужінь у зв'язку з похилим віком, а 6, не бажаючи бути православними, не з'являються на виклики архієрея. Чимало з тих, що возз'єдналися, не запроваджують православні обряди і не поминають ієрархію. Про їх настрої свідчить, наприклад, заява благочинного Чинодіївського округу священника Дюрка на нараді благочинних Мукачівсько-Ужгородської єпархії в жовтні 1950 року: «Викорінення латинських нововведень, які суперечать догматам і духу православної церкви, не є сьогодні головним. Важливіше інше – боротьба з атеїзмом, який активно поширюється. Народ звик до існуючих обрядів, і ми маємо бути задоволеними, що він до нас ходить, а не змінювати обряд і цим відштовхувати його від церкви».

Інший возз'єднаний священник, тимчасово виконуючий обов'язки благочинного Рахівського округу, який був начебто напідпитку, заявив священникові Соколовичу: «Ти слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузуєшся батюхам-кацапам, яким не місце в Закарпатті. У мене серце болить, що їх в недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажаю напиться їх крові».

Священник В.Попович у селищі Королеве під час бесіди з колишніми греко-католиками наголосив: «Дай Боже, щоб скоро був переворот, а тоді ми всі зберемося і звернемося в Рим та попросимо святішого архієрея, папу Римського, щоб дав нам амністію, оскільки примусово перейшли в схизматичну церкву, а тепер просимо простити, бо інакше не могли врятувати нашу святу греко-католицьку церкву. Ми такі ж, якими були раніше в греко-католицизмі, тільки приховувалися в схизматиків для врятування нашої церкви» [5].

Водночас уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР П.Ходченко помітив наступну тенденцію. В умовах суцільної колективізації сільського господарства в західних областях та послаблення впливу церкви на віруючих «буржуазно-українські націоналісти-оунівці замінили тактику своєї підривної, контрреволюційної діяльності. Якщо ці ворожі елементи раніше, у період ліквідації унії, залякували возз'єднане з РПЦ колишнє греко-католицьке духовенство та

віруючих терористичними актами, то нині ці банди (по суті в ущерб православній церкві) стали агітувати за те, щоб населення відвідувало православну церкву, сподіваючись у такий спосіб відірвати його від інтересів колгоспного будівництва, колгоспного життя, від заходів радянської влади. І не можна стверджувати, що така агітація оунівського підпілля безуспішна».

Проте, за словами П.Ходченка, переважна більшість возз'єданого духовенства залишається лояльною стосовно радянської влади і намагається позбутися всього, що успадкувала колишня греко-католицька церква, у т.ч. і духовенство, від унії. Слід відзначити, що звернення архієреїв до віруючих на виконання ухвали Священного Синоду РПЦ (ми його цитували вище. – В.П.) стосовно возз'єднання уніатської церкви з РПЦ позитивно сприймається не лише лояльним духовенством, а й масами віруючих [6].

Безумовно, опинившись у вкрай складній ситуації, фактично, у середовищі, яке не поділяло їх поглядів, ієрархи РПЦ намагалися відстоювати інтереси православ'я, не завжди розуміючи, що Комуністичній партії та Радянській державі церква була не потрібною, що вона заважала комуністичному вихованню мас. Яскравим прикладом дворушництва органів партійно-державної влади є розвиток подій, пов'язаний зі святкуванням 300-річчя з дня смерті ігумена Почаївської лаври Йова, що припало на 1950 рік.

Заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Катунін у звіті про роботу протягом I кварталу 1951 року повідомляє, що до активізації діяльності церкви слід віднести й бажання архієпископа Львівського і Тернопільського Макарія відсвяткувати в Почаївській лаврі п'ятиденними урочистими богослужіннями із залученням кількох єпископів, священників та віруючих інших єпархій. Архієрей, скаржився Г.Катунін, із благословення патріарха Олексія навіть переніс час святкування на більш ранній період, щоб уникнути поганої погоди. «Офіційно весь цей галас із 300-річчям Йова, – наголошує автор, – подається Макарієм як один із заходів боротьби з унією, Ватиканом. Фактично ж терміни богослужінь, затіяних Макарієм, є не чим іншим, як засобом активізації віруючої маси, прагненням звеличити себе в очах віруючих і духовенства. Ватикан став у даному випадку лише приводом. Наше ставлення до урочистостей різко негативне, а тому ми вживаємо всіх необхідних заходів до недопущення їх у задуманому Макарієм масштабі» [7].

Коментарі, як кажуть, зайві. Високопоставлений чиновник не хотів розуміти, що позиція архієпископа Львівського та Тернопільського Макарія в цьому випадку працювала на користь держави, оскільки і в 1950-1951 роках ситуація в регіоні продовжувала залишатися напруженою. На нараді єпископів західних єпархій УРСР, присвяченій п'ятій річниці Львівського собору, було зафіксовано, що в Закарпатській області внаслідок проведеної кропіткої роботи лише окремі колишні греко-католицькі священники не вводять православних обрядів і близько трьох відсотків не поминають православну єпархію. Сім відсотків священників поминають лише свого правлячого єпархіального архієрея. Решта дотримується православних канонів.

На Львівщині найгіршою ситуація виявилася в Жовківському районі, де православну ієрархію під час богослужінь поминали лише в сорока відсотках храмів, у тридцяти відсотках вона поминається вкрай невиразно або проголошується ім'я патріарха Олексія без зазначення титулу «патріарх Московський і всієї Русі».

Щоправда, не поминається і папа Римський. У Бродівському районі православна ієрархія не поминається у трьох храмах із дев'яти. У решті храмів зберігаються образи Й.Кунцевича. Подібне спостерігається по всій області.

У Дрогобицькій області богослужіння на православний обряд переведені у 20 із 27 районів приблизно на три чверті в кожному. У Станіславській області перехід відбувається укрив мляво.

«Перепоною для переходу всіх церков на православний обряд, – наголошував Г.Катунін, – є возз'єднане духовенство, котре у своїй абсолютній більшості зовсім не прагне поривати зв'язки з Ватиканом і відверто продемонструвати власну капітуляцію, зрікшись колишньої церковної і політичної діяльності.

Що стосується самих правлячих єпископів західних областей і Закарпаття, то вони виявили в цьому питанні нічим не виправдану млявість. Ось чому, починаючи з другого півріччя 1950 року, ми все частіше і наполегливіше нагадуємо архієреям про необхідність швидшими темпами запроваджувати обряди у возз'єднаних із православ'ям уніатських церквах» [8]. Сказане Г.Катуніним, очевидно, слід віднести до розряду реалізації конституційних положень про свободу віросповідання.

Ситуація на краще для органів влади та РПЦ змінювалася вкрай повільно, вірніше, тупцювала на місці. Численні звіти, інформації уповноважених обох Рад у справах релігій рясніють фактами із констатацією однакових за змістом недоліків. Для прикладу пошлемося на звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Корчевого про роботу в IV кварталі 1951 року, який зазначав, що й після п'яти років після ліквідації УГКЦ у справі запровадження православних обрядів залишилося чимало проблем, чому сприяють головним чином суб'єктивні фактори. «Якщо млявий перехід на богослужіння за православним обрядом, – наголошує автор, – можна певним чином пояснити тим, що возз'єднане духовенство не знає православних обрядів і не вміє проводити службу відповідним способом, то цим не можна пояснити того, що багато возз'єднаних священників до цього часу поминають православну ієрархію так, щоб віруючі не почули і не зрозуміли, хто поминається».

Г.Корчевий посилається у звіті на матеріали вивчення стану справ на Львівщині, проведене за завданням Львівського архієрея, яке зафіксувало найгірший стан у Нестерівському районі. Перевіряючий священник писав, наприклад, про поведінку священника Маковей з м. Нестерова: «Дійсно, із 16 пунктів спільного послання західноукраїнських єпископів (про перехід на православні обряди) священник Маковей майже нічого не проводить у життя. Термін «православний» не вживається. Із православної ієрархії згадувалися лише архієреї Іван та Іларіон і то надто тихо й обережно, так, щоб ніхто з віруючих не чув. У вітварі на стіні висить зображення французької католицької святої Терези. Настоятель Маковей виявляє надто велику обережність там, де вона не викликається необхідністю». Така поведінка духовенства є масовою в Нестерівському та Городоцькому районах.

Якщо таке становище, обурюється Г.Корчевий, у районних центрах, розташованих неподалік Львова, то можна уявити, що твориться у селах віддалених районів із запровадженням православних обрядів.

Подібна картина і в інших областях, головною причиною чому є небажання возз'єднаних священників переходити на православний обряд. Один із них, протоієрей

Ванчицький заявив, що настав час, коли «ми порвали з Ватиканом і повернулися до віри наших предків. Однак цей акт був загалом формальним, оскільки більшість возз'єдналося «про людське око».

Г.Корчевий зазначав, що від духовенства, вихованого католицькою церквою, просякненого буржуазно-націоналістичним духом, позбавленого почесного становища і матеріального благополуччя, навряд чи варто очікувати щирого, добровільного переходу на православний обряд. Про справжню сутність цих священників засвідчує той факт, що лише в IV кварталі 1951 року органи держбезпеки заарештували одинадцять чоловік.

На думку Г.Корчевого, головним винуватцем того, що віруюче населення слабо приєднується до РПЦ, є правлячі архієреї, котрі продовжують займати споглядальні позиції, не виявляють належної наполегливості й вимогливості. Що ж стосується мас вірних, то за умови тактовного, поступового запровадження православних обрядів, можна уникнути небажаних виступів. Хоча водночас Г.Корчевий указував, що в деяких селах Львівської, Дрогобицької і особливо Станіславської областей віруюче населення навіть наприкінці 1951 року фактично не возз'єдналося з РПЦ і не прийняло православних священників [9].

На наш погляд, на початку 50-х років у найневизначенішій ситуації перебували духовенство та архієреї західних епархій РПЦ. Із одного боку, не змінилося негативне ставлення до них органів влади, котрі вбачали в священнослужителях реакційну силу, яка варта лише того, щоб їх руками домогтися остаточної перемоги над невинними греко-католиками, чимало з яких і в 1952-1953 роках продовжували відкрито протистояти насадженню православ'я [10]. З другого боку, віруюче населення західних епархій ставилося з підозрою до духовенства, направленою сюди зі східних, південних регіонів. Возз'єднане духовенство не виявляло особливої активності в реалізації настанов Священного Синоду. Разом з тим слід додати, що, оголосившись після завданих властями ударів, віруючі активізувалися у відстоюванні власних прав.

Спробуємо аргументувати нашу позицію. Не витерпівши наруги над церквою, єпископи Львівський і Тернопільський Панкратій, Станіславський і Коломийський Антоній, Дрогобицький і Самбірський Михаїл, Мукачівський і Ужгородський Іларіон звернулися в червні 1953 року зі скаргою на ім'я Г.Корчевого, у якій констатували численні порушення місцевими органами влади законодавства щодо церкви. Вони зводилися до наступного:

1. Неправильне обкладання священників прибутковим податком. Інспектори райфінвідділів не обраховували податків, не брали до уваги їх декларації, а нараховували податки за власним бажанням. У ряді випадків інспектори нараховують прибутки духовенства залежно від кількості всіх зареєстрованих у відділах ЗАГСів шлюбів, народжень, поховань, не зважаючи на те, що не всі зареєстровані ЗАГСом акти супроводжуються церковними обрядами. Звернення священників зі скаргами на неправильне обкладання податками до облфінвідділів та Міністерства фінансів УРСР не дають позитивних наслідків, оскільки скарги надсилаються на перевірку до райфінвідділів, а вони вважають їх безпідставними.

2. Єпископ Дрогобицький і Самбірський Михаїл заявив, що на місцях влада примушувала підписуватися на позику державного займу на суми, які значно перевищували можливості віруючих.

3. Більшість священиків було переселено з церковних будинків у інші. У деяких випадках за розпорядженням сільських рад та райвиконкомів їх виселяють знову, не надаючи ніякого житла.

4. Священикам у сільській місцевості залишили по 0,15 га присадибної землі нарівні зі службовцями, а обов'язкові поставки сільгосппродукції з них нараховують за нормами одноосібників-кустарів.

5. Відмова дітям священиків навчатися у вищій школі на підставі того, що вони є дітьми духовенства.

6. Тенденційні публікації у місцевій пресі матеріалів про життя церкви.

На підставі скарги чотирьох єпископів Г.Корчевий направив доповідну записку на ім'я Голови Ради Міністрів УРСР Д.Коротченка, у якій пропонував ужити заходів щодо нормалізації такого стану. Таку саму записку уповноважений Ради направив і секретареві ЦК КП України О.Кириченку, який передоручив Д.Коротченкові ознайомитися з матеріалом, щоб згодом порадитися по суті справи.

Голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов, інформуючи першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова про конфлікт, вважав, що скарга написана за чиєюсь підказкою «з метою розпалювання буржуазно-націоналістичних настроїв у єпископів та посилення незадоволення їх та церкви на дії місцевих органів». М.Хрущов зобов'язав ознайомити членів президії ЦК КПРС зі змістом доповідної записки Г.Карпова. Врешті-решт скаргу, як тоді водилося, спустили на гальмах. Відомство Г.Карпова разом із вищим партійно-державним керівництвом не зважали на суть справи, а традиційно займалися пошуком «ворогів» [11]. Інакше як можна розуміти оцінки уповноваженого Ради у справах РПЦ у Львівській області О.Вишневського, які він дає архієпископові Львівському і Тернопільському Панкратію: «У своїй роботі Панкратій мав задатися основною метою – поступовою ліквідацією рештків унії. Однак в цьому напрямку він абсолютно нічого не робить за винятком того, що запровадив виклики благочинних у недільні дні для того, аби останні навчалися проведенню богослужінь за православним обрядом і вчили цьому священиків у власних благочиніях. Проте вони, повернувшись додому, не лише не навчають духовенство, а й самі не практикують православний обряд у своїх церквах».

Недоліком архієрея, за словами О.Вишневського, є те, що він усіма силами намагається активізувати діяльність православної церкви, запровадивши у храмах Львова щоденні служби і домагаючись щоденних богослужінь у храмах районних центрів, а згодом і в селах. Він докоряє багатьом священикам за нерадивість, погрожуючи переводами на гірші парафії. Архієрей зловживає адмініструванням, ізолювався від духовенства, дозволяє собі окрики тощо. І, що найстрашніше, навіть у спілкуванні з О.Вишневським «намагається продемонструвати повну незалежність і гідність власної важливої персони».

Така поведінка Панкратія, очевидно, пояснюється тим, що направлення його у Львів він розцінює як особливу прихильність до нього патріарха і митрополита Івана (екзарха України. – В.П.) як до найдіяльнішого і здібного архієрея, що і дає підставу так високо оцінювати себе» [12].

Як можна зрозуміти позицію чиновників із Львівського облвиконкому, які протягом року не задовольнили скарг віруючих сіл Бояничі, Правда, Першотравневе новоствореного Забузького району про користування типовими молитовними будинками в їх селах [13]. І це при тому, що РПЦ об'єктивно виступала союзником, вірніше, співником держави в боротьбі проти греко-католиків.

Водночас органи влади фіксували досить високий рівень релігійності населення, яке в глибині душі дотримувалося старої віри. Так, на Львівщині релігійні свята Преображення та Успіння, не кажучи вже про Різдво та Пасху, відзначало майже все сільське населення. Колгоспники не працювали.

У дні посту молодь уникала розважальних заходів у клубах, а в пасхальні дні діти не відвідували школу. Віруючі підтримували храми в доброму стані. Функціонували церковні братства, які були особливо шанованими в розгромленій УГКЦ [14].

О.Вишневський писав у Москву та Київ у листі від 9 січня 1954 року, що у всіх селах Поморянського району Львівської області, наприклад, у піст напередодні Різдва в жодному сільському клубі серед молоді не проводилися танці, оскільки їх забороняли віруючі батьки. Священик Козак у м. Винники, що неподалік Львова, у проповіді наголосив: «Деяка заблукала молодь чинить великий гріх, беручи участь у танцях під час посту, в інших веселощах. Обов'язок кожного з батьків переконати своїх дітей у тому, що вони роблять великий гріх і не матимуть милості Божої».

Благочинний цього ж району Калшій заявив у бесіді О.Вишневському: «Ми, священики, не повинні протидіяти вихованню молоді і дітей у сучасному дусі. Однак наш обов'язок, як пастирів, реагувати на чинимі молоддю гріхи і направляти заблукалих на праведний шлях. Дуже сумно дивитися на те, що деякі комсомольці, діти віруючих батьків, дозволяють собі в період посту різноманітні веселощі, особливо танці, що викликає обурення з боку віруючого населення. Я завжди закликаю батьків до того, щоб вони своїм впливом примушували власних дітей вести порядний спосіб життя і в мене в селі майже вся молодь віруюча» [15].

На наш погляд, 1953 рік можна вважати останнім роком тяжкої кризи, у якій опинилася греко-католицька церква після її розгрому протягом 1946-1949 років. Саме цей рік став роком виходу із заціпеніння після завданих ударів. Один із пленумів ЦК КП України, що відбувся в цей час, розглянув питання про викривлення в республіці національної політики. Г.Корчевий наголошував, що після партійного форуму націоналістично налаштовані священики й віруючі стали тлумачити заходи Ради у справах РПЦ як викривлення національної політики КПРС. Духовенство Львівської області в розмовах між собою доходило, наприклад, оптимістичних висновків про те, що арешти священнослужителів були наслідком цього викривлення, що незабаром всіх раніше ув'язнених звільнять, а тих, хто ув'язнювався, репресував духовенство, ченців та черниць, покарають. Усі впевнені, що подібне свавілля більше не повториться.

1953 зафіксував появу перших скарг віруючих і духовенства про повернення причтових будинків, відібраних раніше у греко-католиків і переданих колгоспам, різним організаціям. Так, віруючі с. Немач Підкамінського району на Львівщині звернулися до обласного прокурора з проханням відкрити в їх селі греко-католицьку церкву та дозволити служити в ній невоzz'єднаному священикові Бутринському. У своїй заяві вони наголошували: «Ми просимо Вас втрутитися в це порушення ст.104 основного закону, нашої Сталінської Конституції, а церкву відкрити і надати нам право її відвідувати. З якою вірою жили, з такою хочемо і померти».

Невоzz'єднаний священик Лящук у с. Дуб'є Заболотцівського району Львівської області в заяві на ім'я Верховної Ради УРСР прямо вказує, що,

незважаючи на всі присилування прийняти православну віру, він та його парафіяни залишилися непохитними у відданості греко-католицькій вірі українського обряду і просить дозволити відкрити в селі греко-католицьку церкву, в якій буде настоятелем.

Заяви віруючих про повернення причтових будинків надходили в центральні органи влади із Дрогобицької та Станіславської областей. У них стверджувалося, що місцеві власті вчинили незаконно, передавши їх для громадських потреб. Церковна рада с.Ланчин Станіславської області вимагала повернення громаді 12,5 га землі, якою до 1947 року володів священник, а потім передали місцевому колгоспу [16]. Із Львівської області лише протягом IV кварталу 1953 року надійшло 8 скарг про повернення причтових будинків. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області О.Вишневський радісно звітував перед Г.Карповим та Г.Корчевим, що жодна з них не задоволена, «оскільки тепер зрозуміло, що причтові будинки підлягають націоналізації. Таким чином, церковні ради не мають права претендувати на зайняті будівлі» [17].

Продовжувало нелегальну діяльність невооз'єднане духовенство. У 1953 році у Станіславській області майже 30 священників проводили богослужіння в невооз'єднаних парафіях. У Закарпатській області єпископові РПЦ Іларіону ніяк не вдавалося ліквідувати жіночий скит у с. Іза Хустського району. Гідний опір свавілля чинив ієромонах Сабо, котрий зумів заручитися підтримкою голови сільради Симулика, який видав навіть довідку про те, що вважає переселення черниць в інше місце недоцільним, оскільки вони в політичні справи місцевих властей не втручаються, своєчасно сплачують податки [18].

Аналізуючи події в церковному житті західних областей та Закарпаття кінця 40-х – початку 50-х років, варто звернути увагу на таку обставину. Більшість дослідників указують на помірковано ліберальний характер стосунків держави та РПЦ, починаючи від часу зустрічі Й.Сталіна з чотирма чудом уцілілими митрополитами у вересні 1943 року. Стосовно церкви в Україні ми оцінили б його як підозріло ворожий. Кращі єпископи вели виснажливу боротьбу за збереження духовних семінарій, пастирських курсів, посилаючись на катастрофічну нестачу духовенства. Уповноважені Ради у справах РПЦ в областях так само наполегливо вели боротьбу за закриття храмів, маніпулюючи статистичними даними для доведення перед центром процесу угасання віри. Навіть патріарх Олексій, не кажучи вже про єпархіальних архієреїв, відчував себе безпорадним перед усемогутніми чиновниками із Ради у справах РПЦ. Глава церкви нічого не міг зробити без схвалення Г.Карпова. Сказане поширюється і на стосунки екзарха України митрополита Івана з уповноваженим Ради в УРСР П.Ходченком, а згодом Г.Корчевим.

Так буденно, непомітно настав березень 1953 року. Коли з'явилося урядове повідомлення про хворобу Й.Сталіна, 4 березня патріарх Олексій направив усім єпархіальним архієреям телеграму, в якій говорилося: «Урядове повідомлення про раптову тяжку хворобу, яка вразила Йосипа Віссаріоновича Сталіна, глибокою скорботою відгукнулося у серцях усіх руських людей. Наш обов'язок, обов'язок усіх віруючих перш за все звернутися з молитвою до Бога про зцілення дорогого для всіх нас хворіючого. Благословляю у всіх храмах всіх єпархій здійснювати молебні за здоров'я Йосипа Віссаріоновича...» [19].

5 березня 1953 року серце кривавого диктатора перестало битися. Опальний священник РПЦ Г.Якунін пише, що «смерть засновника РПЦ Генералісимуся Й.В.Сталіна 1953 року стала великим ударом для його духовних чад – патріарха Олексія і його підручних, ввергла їх у тяжку скорботу» [20]. Патріарх направив у Раду Міністрів СРСР телеграму, в якій зазначалося: «Від імені Руської Православної Церкви і свого висловлюю найглибше співчуття у зв'язку з кончиною незабутнього Йосипа Віссаріоновича Сталіна, великого будівника народного життя.

Смерть його є тяжким горем для нашої Вітчизни і всіх народів, що населяють її.

Його смерть з глибокою скорботою переживає вся Руська Православна Церква, яка ніколи не забуде його доброзичливого ставлення до потреб церковних.

Світла пам'ять про нього буде незгладимо жити у серцях наших.

З особливим почуттям невинної любові Церква наша проголошує йому вічну пам'ять...» [21].

Пошлемося знову на Г.Якуніна, який зазначає, що «поминати своє божество як «раба Божого Йосипа (стандартне формулювання церковного поминання) здалося, з «богословської» точки зору, принизливим. Тому на заупокійній службі поминали усопшого вождя як «Генералісимуся Йосипа» [22]. У слові перед панахидою патріарх Олексій сказав: «Великого Вождя нашого народу Йосипа Віссаріоновича Сталіна не стало. Зникла сила велика, моральна, суспільна; сила, у котрій народ наш відчував власну силу, якою він втішався протягом багатьох років. Нема царини, куди б не проник глибокий позір великого Вождя. Люди науки дивувалися його глибокій науковій обізнаності у найрізноманітніших галузях, його геніальним науковим узагальненням; військові – його військовому генію; люди найрізноманітнішої праці незмінно отримували від нього потужну підтримку і цінні вказівки. Як людина геніальна, він у кожній справі відкривав те, що було невидимо і недоступним звичайному розуму.

Про його напружені турботи та подвиги під час Великої Вітчизняної війни, про його геніальне керівництво військовими діями, котрі принесли перемогу над ворогом і взагалі над фашизмом; про його многогранні неосяжні повсякденні труди по управлінню, по керівництву державними справами – широко і переконливо говорили і в пресі, і, особливо, при останньому прощанні сьогодні, в день його похорон його найближчі співпрацівники. Його ім'я, як прихильника миру в усьому світі, і його славні діяння житимуть у віках.

Ми ж, зібравшись для молитов про нього, не можемо обійти мовчанням його завжди доброзичливе співчутливе ставлення до наших церковних потреб. Жодне питання, з яким би ми до нього не звертались, не було ним знехтуване; він задовольняв усі наші прохання. І чимало доброго і корисного, завдяки його високому авторитету, зроблено для нашої Церкви нашим урядом. Пам'ять про нього для нас незабутня...» [23].

Деякі автори, такі, як Г.Якунін, звинувачують патріарха Олексія, інших ієрархів, церкву в цілому в плазуванні перед Й.Сталіним. Не будемо спростовувати їх оцінки. Кожен має право на власну думку. Хоча, на наш погляд, у панегіриках на славу вождя церква, скоріш за все, висловила щире вдячність за обмежені, але все-таки можливості офіційного існування, надані їй Й.Сталіним після вересня 1943 року. Звичайно, ковток свободи, отриманий РПЦ після жажливих 30-х років, не

торкався розгромлених за ініціативою самого «вождя народів» українських греко-католиків. Усі розуміли, що смерть Й.Сталіна відкривала нову добу в житті країни.

Зміни зумовлювалися безперспективністю терору та примусу як методу управління, що ставало очевидним як у Кремлі, так і у віддалених селах та містах. Дозована «десталінізація» суспільства розпочалася фактично одразу після смерті диктатора. 27 березня 1953 року з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до п'яти років. У вересні 1953 року новим Указом Президії Верховної Ради СРСР Верховному суду надавалося право переглядати за протестами Генерального прокурора сумнозвісні рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої наради» при НКВС-МДБ-МВС СРСР, від чого постраждала і основна маса репресованих греко-католиків. Тоді ж скасували трибунали військ МВС, «особливу нараду» МВС та постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів.»

У наступні роки цю роботу було продовжено. Її логічним завершенням у 50-ті роки стали «закрита» промова першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова на XX з'їзді партії в 1956 році про злочини сталінської доби, розгром так званого «антипартійного угруповання» (Г.Маленкова, Л.Кагановича та В.Молотова) у 1957 році й робота XXII з'їзду КПРС у 1961 році, на якому, зокрема, ухвалили винести саркофаг з урною Й.Сталіна з мавзолею на Красній площі в Москві. Тоді ж перейменували міста, села, підприємства, установи тощо, які носили ім'я «батька народів».

А що православна церква? Г.Якунін звинувачує керівництво РПЦ у пасивності. «Навіть у хрущовські часи, – пише автор, – коли КПРС на XX та XXII з'їздах «покаялася» в «культі особи», радянські ієрархи zostались вірними недобрій пам'яті свого Батька «Великого Вождя». «Служителі культу» зостаються досі вірними «культу» свого духовного Батька. Від імені Московської патріархії ні разу не прозвучало жодного слова покаяння за ці ганебні сторінки минулого» (24).

Вище партійне керівництво, особисто М.Хрущов, у свою чергу, і не думали відступати від наріжного каменя марксистсько-ленінського вчення про релігію як «опіум народу», «рід духовної сивухи», зосередивши основні зусилля на боротьбі з церквою. Десталінізація суспільства, фактично, не зачепила сфери державно-церковних стосунків, оскільки діяв той самий адміністративно-командний, репресивний за змістом, контроль над релігійними центрами та організаціями.

Нова хвиля гонінь на церкву пов'язана безпосередньо з ім'ям М.Хрущова, влучно названого в пресі «останнім романтиком». Ця оцінка якнайкраще характеризує його діяльність, але й суперечливу натуру. З одного боку, перший секретар ЦК Компартії непогано знав життя народу і бачив, що церква заповнює частину духовного вакууму, опустошення душі, нанесеного недавньою війною, іншими негараздами. З другого боку, як партійний керівник, М.Хрущов свято вірив у кінцеву мету свого і радянського народу життя – побудову комуністичного суспільства, у якому, згідно з установками марксизму-ленінізму, немає місця релігії. Отже, щоб зробити людей духовно багатими, необхідно взятися за викорчовування із свідомості релігійних передсудів. Партійний керівник не бачив соціальних коренів релігійності радянських людей, вважаючи, що це згубний наслідок слабкої антирелігійної

пропаганди, пасивності партії, зайвої свободи, дарованої релігійним об'єднанням тощо. М.Хрущов вірив, що виховна робота здатна творити чудеса.

Тверезо мислячі люди вбачали в галасливій антицерковній кампанії, розгорнутій у пресі одразу ж після смерті Й.Сталіна, що незабаром для церкви та віруючих настануть некращі часи. ЦК КП України, наприклад, перевірів стан науково-атеїстичної пропаганди в ряді областей, намагаючись у такий спосіб активізувати через партійні органи боротьбу з релігією, вірніше, церквою. Перевірка виявила фактично повну занедбаність. Так, на Тернопільщині пропаганда природничо-наукових знань та атеїзму ведеться незадовільно. Партійні та радянські органи (???) не приділяють належної уваги цій ділянці роботи, її роль у боротьбі з пережитками капіталізму, забобонами та релігійними передсудами не дооцінюється [25]. Подібне спостерігалось у Волинській, Станіславській та деяких інших областях, а якщо речі називати своїми іменами, то у всій Україні. Навіть чиновники Рад із релігійних питань висловлювали стурбованість із приводу занедбаності антирелігійної пропаганди, про що, наприклад, заявляв уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області О.Вишневецький у звіті про роботу протягом IV кварталу 1953 року. Він наголошував, що, користуючись незадовільним станом пропаганди, священики все ще мають можливість суттєво впливати на різні верстви населення області. За 9 місяців поточного року лектори обласного товариства з метою поширення політичних та наукових знань прочитали на Львівщині 9730 лекцій, із них на антирелігійні теми всього 250, зокрема в сільській місцевості – 108. У Нестерівському районі, де спостерігається найбільший уплив нелегальних греко-католиків, – жодної.

І це при тому, що, як і раніше, на місцях масовими були порушення законодавства про культу з боку властей стосовно навіть РПЦ, яка продовжувала виступати їх «спільником» у боротьбі проти греко-католиків. Для підтвердження сказаного наведемо два факти. Про один із них голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов інформував першого секретаря ЦК КП України в листі від 28 травня 1954 року. Він зазначав, що церковна громада с. Кривець Солотвинського району Станіславської області колишньої ГКІЦ ще в 1947-1948 роках з дозволу місцевої влади розпочала зведення будівлі церкви взамін ветхого будинку, яким користувалися парафіяни. Будівництво майже завершили.

У 1951 році Солотвинський райвиконком заборонив продовження будівництва, відібрав у церковної ради документацію і навіть частину будівельних матеріалів, що викликало з боку віруючих потік скарг і звернень у різні органи, у т.ч. два на ім'я одного з керівників партії Г.Молотова. Одну із скарг підписали 189 чоловік. Питання залишалося не вирішеним навіть на кінець травня 1954 року. Віруючих підтримав єпископ Станіславській і Коломийській Антоній, котрий із цього приводу звертався до патріарха Олексія. «Рада, – наголошував Г.Карпов, – вважає дії райвиконкому неправильними. Комісії кілька разів інформували секретаря Станіславського обкому партії П.Йову і просили розібратися. Голова облвиконкому Пантелюк висловлюється проти завершення будівництва на тій підставі, що його без дозволу розпочала купка українських буржуазних націоналістів (це неправда, бо зводили, власне, православну церкву Московського патріархату. – В.П.) на чолі з колишнім головою сільради Сапіжком, котрого потім ув'язнили на двадцять

п'ять років за активний зв'язок з бандитами. Крім того, добудова приміщення церкви в с. Кривець може начебто дати привід для порушення клопотань в інших населених пунктах області, де храми згоріли в роки війни.» Г.Карпов писав, що Рада не може погодитися з такою думкою і вважає недоцільним перешкоджати віруючим добудувати приміщення храму і користуватися ним взамін старого, оскільки, по-перше, церковна громада мала дозвіл місцевих властей на будівництво і, по-друге, витратила на нього 36 тис., тоді як на ремонт знадобиться до 80 тис. крб. Крім того, громада все рівно існуватиме і користуватиметься одним приміщенням. «Відмова в добудові приміщення викличе невдоволення віруючих громадян, – підсумував Г. Карпов, – і може бути використана ворожими елементами у своїх цілях.

Ураховуючи особливості західних областей України, де ліквідована церковна унія з Ватиканом і процес возз'єднання колишньої уніатської церкви з РПЦ продовжується до цього часу, Рада просить позитивно вирішити питання».

До сказаного додамо, що віруючим с. Кривець після кількох років поневірянь повезло, оскільки перший секретар ЦК КП України О. Кириченко дав вказівку на завершення будівництва. Справедливість взяла гору [27].

Інший факт, пов'язаний зі свавіллям чиновників, мав місце на Закарпатті, де голова Турицької сільради Перечинського району від свого імені і від імені секретаря парторганізації направив місцевому священикові таке письмове розпорядження: «Сільська рада і парторганізація колгоспу ім. Маленкова суворо забороняють вам сьогодні, 6 травня 1954 року, дзвонити в церкві і проводити різні церковні роботи, котрі підривають працю в колгоспі, тому що все населення села зобов'язане сьогодні працювати на колгоспних полях. Голова сільради Козак. Секретар сільради Якиця» [28]. І такі безчинства творилися повсюди.

Дійсно, нова атака на релігію та церкву не забарилася. 7 липня 1954 року з'явилася постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». У ній відзначалося, що багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, у результаті чого ця важлива ділянка ідеологічної роботи занедбана. Одночасно церква й різні релігійні секти значно пожвавили діяльність, зміцнили свої кадри і, гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію серед відсталих верств населення.

Зверни увагу, шановний читачу, на відверто войовничий дух партійного документа, коли йдеться про релігію. «Церковники і сектанти, – наголошується в постанові ЦК, – вишукують різні прийоми для отруєння свідомості людей релігійним дурманом, звертаючи особливу увагу на залучення до церкви молоді і жінок. Вони широко використовують свою пресу, проповідницьку і благодійну діяльність, ведуть індивідуальну обробку громадян. Із метою збільшення числа парафіян церква урочисто обставляє богослужіння, використовує хори й оркестри, знижує ціни на треби. Всіма цими засобами церква намагається розширити і зміцнити свій вплив на населення. У результаті активізації діяльності церкви спостерігається збільшення кількості громадян, які дотримуються релігійних свят і відправляють релігійні обряди, пожвавлюється ходіння на прощу до так званих «святих місць» ... Святкування релігійних свят, що часто супроводяться багатоденним пияцтвом, масовим забоєм худоби, завдає великої шкоди народному господарству, відриває тисячі людей від роботи, підриває трудову дисципліну.

Релігійні передсуди і забобони отруюють свідомість частини радянських людей, заважають їх свідомості і активній участі в будівництві комунізму».

ЦК КПРС визнав такою, що не відповідає вимогам сучасності, роботу багатьох партійних, профспілкових, комсомольських організацій, відомств і установ, покликаних вести природничо-наукову, атеїстичну пропаганду серед населення, констатував їх самоусунення від важливої ділянки ідеологічної роботи.

ЦК КПРС зобов'язував партійні комітети покінчити із занедбаністю антирелігійної роботи, приділяючи «особливу увагу проведенню її серед найбільш відсталі частини населення, що перебуває в полоні релігійних вірувань і передсудів ... Треба рішуче покінчити з пасивністю щодо релігії, викривати реакційну суть релігії і ту шкоду, якої вона завдає, відвертаючи частину громадян нашої країни від свідомої і активної участі в комуністичному будівництві. Антирелігійна робота повинна проводитися систематично, з усією наполегливістю методом переконання, терплячого роз'яснення та індивідуального підходу до віруючих людей» (підкреслено нами. – В.П.). В основу цієї роботи повинна бути покладена широка пропаганда природничо-наукових знань, популярне роз'яснення з наукових позицій питань про будову Всесвіту і закономірності явищ природи, про походження життя і людини на Землі та ін.

У постанові вимагалось ширше розгорнути читання популярних лекцій на антирелігійні теми, викривати з наукових позицій суть релігії, її окремих течій, роз'яснювати, кому служить релігія, кому потрібні релігійні свята і пости, у чому шкідливість релігійних пережитків, чому відбувається боротьба між наукою і релігією тощо.

З усім сказаним вище можна було б погоджуватися, якби не окремі положення постанови ЦК КПРС, що свідчать про грубе знехтування конституційних прав людини. Йдеться про масове включення партійним органом держави в реалізацію ідей Комуністичної партії [29].

На наш погляд, ігнорування наявності соціальних коренів релігії в соціалістичному суспільстві, неправильно поставлений діагноз хвороби (а релігія, з точки зору ідеологів КПРС, є своєрідною хворобою. – В.П.), зумовив і формулювання неправильних методів лікування, що кінець кінцем не дало позитивних результатів.

Д. Поспеловський, не наводячи, щоправда, жодних аргументів, зазначає, що розбіжності в самому керівництві після смерті Й. Сталіна зумовили появу через чотири місяці ще однієї постанови ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» [30]. У ній наголошувалося, що Комуністична партія відповідно до своєї програми проводить науково-освітню пропаганду матеріалістичного світогляду, спрямовану на постійне підвищення свідомості трудящих мас і на поступове звільнення їх від релігійних передсудів. При цьому партія «завжди вважала необхідним уникати всякого зневажання почуттів віруючих».

Проте ЦК КПРС, зазначається далі у постанові, відомі факти, які свідчать про те, що останнім часом у науково-атеїстичній пропаганді серед населення в ряді місць допускаються грубі помилки. Замість кропіткої ідейної роботи з релігією, пропаганди природничо-наукових знань в окремих газетах, у виступах лекторів і доповідачів допускаються образливі випадки проти духовенства і віруючих, які

відправляють релігійні обряди. Деякі священнослужителі і віруючі без усякої на те підстави виставляються людьми, що не заслуговують політичного довір'я. У деяких районах з боку місцевих організацій і окремих осіб допущені випадки адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп, а також грубого ставлення до духовенства. Такі «помилки в антирелігійній пропаганді докорінно суперечать програмі і політиці Комуністичної партії щодо релігії і віруючих» [31].

Ми не можемо погодитися з цитатою «про помилки в антирелігійній пропаганді». Йдеться, очевидно, про елементарне нехтування правами релігійних громад навіть одразу після прийняття постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 року. Варто говорити про свавілля щодо церкви з боку багатьох і багатьох чиновників різних рівнів. В Україні саме ця жорстокіша постанова стала основою політики властей із релігійного життя. Знайомлячись із раніш секретними документами, доходиш думки, а чи не були постанови ЦК КПРС розрахованими на демонстрацію показної свободи та лібералізму постсталінського суспільства, на пропагандистський ефект, а насправді стосовно релігійних організацій велась подвійна політика: одне говорилося, протилежне робилося.

Що ж спонукало вище керівництво партії розпочати наступ на церкву? Г. Якунін, наприклад, пише: «Взявши до рук владу, перший перебудівник М.С. Хрущов вирішив поставити православних служителів культу Сталіна на місце. Щоб «віддячити» за вшанування Сталіна, він запропонував їм самим почати масове закриття парафій, духовних семінарій і монастирів. Орденоносні радянські можновладці почали самі спішно доводити непотрібність релігії соціалістичному суспільству і поспішно закривати парафії. Ті архієреї, що найбільше постаралися на цьому терені, одержували нагороди та підвищення по службі» [32]. На наш погляд, Г. Якунін підходить до роз'яснення причин наступу на релігійні об'єднання, зокрема РПЦ, дещо однобічно. Справа в іншому. Незважаючи на всілякі перепони, вони за повоєнні роки зуміли зміцнити матеріальну базу, кадри духовенства, омолодити їх. Зросла і кількість віруючих, що не відповідало постулатам КПРС і всерйоз турбувало вище керівництво партії, її лідера.

Причому за такої ситуації греко-католикам було легше, ніж православним чи іншим офіційно зареєстрованим конфесіям, які діяли в повоєнні роки хоча і за обставин підозрілості з боку властей, але все-таки легально. Тому шквал атак на них після прийняття обох постанов ЦК КПРС завдав шокуючого удару. До греко-католиків влада ставилася весь час вороже. Отже, нічого незвичного для них не було. Їх напівлегальна діяльність продовжувалася.

У травні 1953 року завершувався термін тюремного ув'язнення митрополита Й. Сліпого. І «хоч йому вже виповнився і пенсійний вік, та він про відпочинок і не мріяв. Церква була в руїнах, кадри пастирів здесятковані, сотні з них репресовані, заповнювали концентраційні табори по цілому Сибіру, томились по найтяжчих тюрмах країни. Багато священників відмовилися прийняти православ'я, не хотіли йти проти власних переконань, проти віри батьків. Власті їх не реєстрували, дозволу на відправу богослужінь не давали. А скільки мирян переслідувалися тільки за те, що хотіли молитися за звичаями, як це робили споконвіку їх діди і батьки! Незважаючи на вік, владики ще надіявся попрацювати серед віруючих».

Співв'язень архієрея Станіславський згадував з цього приводу: «Був місяць

травень, 15-й день 1953 року. Митрополита Кир Йосифа в таборі вже від тижня не стало. Його звільнили, себто вивели за браму, як того домагався паперовий закон режиму. Хто йому вірив? І нам переконання і певності бракувало. Хоч за звільнення говорили здогади, душа тому протирічила. Ми міркували: коли це правда, як говорять, то в нашому випадку жаліти треба, бо за поговорами, в митрополита немає дому, тобто – є Святий Юр у Львові, а там тепер його ворог! Наші стурбовані думки ніяк не знаходили собі спокою, але й пізнати ми не могли, куди, в які сторони митрополита повезли. Логіка положення нам суперечила, впевняла, що не додому...».

Станіславський додає, що навесні 1953 року митрополита «возили в Київ на додаткові допити, пробу і спокусу. Встояв, не зломився, навіть не вгнувся... Він про деталі не розповідав, за звичкою говорив, але, слухаючи і дивлячись на нього, малося враження, що він там не за себе говорив, не як «в'язень Сліпий», а як митрополит Львова Кир Йосиф за церкву свою і за народ свій! Ішов як в'язень, вернувся як мученик!»

В'язні здогадувалися, що основною темою розмови архієрея в Києві, ймовірно, була греко-католицька церква. Вони знали його життєве кредо – віра не одяг, яка з сезоном міняється. Вона – ґрунт, основа, на якій кожна сильна держава спочиває. І ця основа повинна бути міцною [33].

Отже, про справжнє звільнення митрополита не йшлося. Після відбуття терміну тюремного ув'язнення його відправили на заслання на ст. Маклаково в Красноярському краї в один із будинків для тих інвалідів, яким після амністії нікуди було подітися. Тут архієреєві доручили посаду сторожа будинку, пильно стежачи за його діяльністю. Проте органам влади не все вдавалося.

Так, митрополит Й. Сліпий у різдвяному посланні 1954 року підтримував віруючих в Україні: «...Дрож проймає тіло і дух в'яне, коли приходиться згадати непоборимі труднощі, тисячі миль далекої дороги, студін і підбігунові морози. Як пробитися крізь ці сніговії, в'юги і заметілі? Але серце, повне любові, не знає меж і стриму і несеться бодай думкою понад вічні мерзлоти, тундри і тайги, пустирі і праліси, щоб занести Вам благовість Христового Різдва, звернути Вашу увагу на належне проведення Свят, відірвавши Вас, бодай на хвилину від буденних занять і клопотів і піднести з горя Вашу душу. Щоб це свято, радість радостей, не проминуло для Вас безслідно, але щоб принесло втіху, мир і щастя та додало сил до нових подвигів і жертв» [34].

Це додавало наснаги тим, хто залишався на свободі чи повернувся з місць заслання. До того ж, незважаючи на всі утиски, в західних областях УРСР продовжували діяти невооз'єднані греко-католицькі священники. На Станіславщині, наприклад, на кінець 1953 року їх налічувалося близько 30 чол. [35]. Начальник Львівського управління МВС Шевченко підготував на початку лютого 1954 року довідку, в якій наголошував, що невооз'єднане духовенство проживає в основному в Куликівському, Бібркському, Радехівському, Івано-Франківському, Брюховицькому, Глинянському, Перемишлянському та Пустомитівському районах. Частина колишніх греко-католицьких священників прийняла православ'я формально і проводить богослужіння за старим обрядом. На Львівщині мешкає близько 75 ченців і 170 черниць. Вони зосередилися в обласному центрі, у Перемишлянському, Золочівському, Нестерівському, Глинянському районах. Усі вони ведуть серед

віруючих «реакційну роботу з поширення ідей католицизму, а дехто відправляє нелегальні обряди». Значна кількість ченців і черниць, священників, перекваліфікувавшись, працюють медсестрами, санітарками, бухгалтерами тощо [36].

Перші священники, що поверталися в рідні краї після відбуття терміну покарання, не поспішали переходити в юрисдикцію Московського патріархату. Сталінські концтабори симпатії до РПЦ так і не прищепили. Характерним свідченням цього є інформація Львівського секретаря обкому партії М. Лазуренка в ЦК КП України від 8 квітня 1955 року про діяльність греко-католицьких священників, що повернулися в область.

«У листопаді 1954 року, – писав секретар обкому партії, – достроково (у зв'язку з похилим віком) звільнений із ув'язнення і прибув на місце проживання в с. Мшана Івано-Франківського району Львівської області уніатський священник Хмелевський Микола Іванович, 1880 року народження, з вищою богословською освітою.

Хмелевський кадровий уніатський націоналіст, член УВО з моменту її створення».

Короткі рядки біографії, викладеної в інформації М. Лазуренка, стверджують, що в момент возз'єднання греко-католиків із РПЦ М. Хмелевський вів активну роботу, спрямовану на зрив заходів щодо возз'єднання. В 1947 році через нелегальні канали ОУН намагався направити греко-католицького священника Кладочного у Ватикан до кардинала Тіссерана з наклепницькою доповіддю про становище церкви в СРСР (доповідь начебто перехопили органи держбезпеки. – В.П.). Разом з тим священник написав антирадянську брошуру, видану ОУН, у якій зводив наклепи на радянську дійсність, закликав боротися проти радянської влади. Ще в 1944 році митрополит А. Шептицький таємно висвятив М. Хмелевського в єпископи для керівництва ГКЦ на теренах західних областей України. В 1950 році його ув'язнили на 10 років виправно-трудових таборів.

Після звільнення М. Хмелевський групує навколо себе осіб з числа греко-католиків, котрі вороже налаштовані проти радянської влади. Серед довірених осіб він заявляє, що є генеральним вікарієм митрополита Й. Сліпого. На облаштованій у власній квартирі церкві проводить нелегальні богослужіння.

Подібною діяльністю займаються достроково звільнені з місць ув'язнення наприкінці 1954 року ченці колишнього монастиря василіан В. Градюк, М. Когут та інші, що мешкають у Львові і групують навколо себе рештки монашествуючих цього ордену.

Особливу активність виявляє В. Градюк, який значно активізував василіан, котрі постійно відвідують його вдома. Всі вони вірять у відродження монастиря найближчим часом. В. Грицай об'єднав навколо себе священників і ченців, через підставних осіб підтримує письмовий зв'язок з митрополитом Й. Сліпим, єпископом М. Чарнецьким та іншими ієрархами.

«Обком партії, – підсумовував М. Лазуренко, – інформуючи про це, просить дати вказівки відповідним органам максимально обмежити повернення уніатських священників у Львівську область» [37].

М. Лазуренко, як і КПРС та Радянська держава в цілому, не хотіли визнавати, що в демократичному суспільстві з людини, котра відбула термін ув'язнення, знімалися всі раніше висунуті звинувачення. Закони писалися не для компартійних функціонерів.

Між тим ієрархи РПЦ, переконуючись у тому, що авторитет греко-католицької церкви в регіоні досить високий, намагалися робити все від них можливе для зміцнення позиції православ'я. Патріарх Олексій виділив, наприклад, 260 тис. крб. для ремонту 10 храмів Львівської єпархії протягом I півріччя 1954 року [38]. І це далеко не поодинокий випадок.

У зв'язку з наближенням 10-ї річниці Львівського собору архієреї західних єпархій надіслали 10 листопада 1955 року доповідну записку в Москву, в якій доказували необхідність активізації зусиль із підготовки православного духовенства з числа місцевого населення.

Вони цілком слушно зазначали, що до 1939 року в колишніх греко-католицьких єпархіях була одна духовна академія і три семінарії. Нині у возз'єднаних єпархіях немає жодної духовної школи. «Між тим, – наголошувалося в доповідній записці, – старша генерація священників сходить в могилу, ряди освіченого духовенства рідіють, і це спричиняється, на жаль, до того, що вони поповнюються кандидатами зі слабкою підготовкою і навіть низькою грамотністю, що завдає шкоди справі православної церкви в наших возз'єднаних єпархіях».

Усвідомлюючи, що відкриття духовних шкіл у кожній єпархії неможливе, ієрархи пропонували заснувати спільними зусиллями єдину школу, обґрунтовуючи пропозицію наступним:

1. Церква відокремлена від держави, але вона існує в межах держави і зв'язана з нею своїми служителями – громадянами країни і в такий спосіб через духовенство репрезентує певним чином громадськість держави і суспільства. Тому православна церква в Радянському Союзі повинна мати таке духовенство, яке представляло б гідно державу, що можливо реалізувати через його високий культурний рівень.

2. У міру наближення 10-ї річниці возз'єднання ГКЦ із РПЦ стає очевидним, що при всіх щирих зусиллях архіпастирів, православ'я ще глибоко не вкорінилося в нових єпархіях. При величезних труднощах цього завдання слід мати на увазі й те, що духовенство зі східних єпархій не могло і не може вкоренити православ'я, яке або саме дуже швидко асимілюється, або не має належного впливу на вірних. Із цієї роботою найкраще впораються священники з числа місцевого населення. Тому настає життєво необхідна потреба заснування духовної школи, яка виховувала б пастирів, пройнятих духом православної церкви.

3. Усі «вороги православ'я на наших землях – католики і невоzz'єднані греко-католики пропагують православну віру як тимчасовий перехідний стан, злорадують і пророкують тому швидкий занепад з тієї причини, що в нас немає школи, яка виховувала б місцеві кадри православного духовенства». Для протидії подібним впливам слід мати православну духовну семінарію у Львові.

4. Семінарія у Львові має бути новоствореною, а не переведеною з іншого міста. Інакше в місцевих умовах це дало б привід ворогам православної церкви агітувати проти останньої і заздалегідь паплюжити її в очах віруючого населення.

Духовна семінарія у Львові має відродити священні традиції славнозвісної Львівської православної школи, яка самовіддано боролася свого часу проти унії. Духовна семінарія «зігріє серця вихованців любов'ю до православної віри своїх батьків, навчить їх святих догматів православної церкви, розкриє перед ними помилки латинства та унії, покаже їм скарби і велич православного богослужіння, зміцнить у них навіки єдність з РПЦ. Виховані в такий спосіб пастирі зможуть остаточно ліквідувати спадщину унії в наших єпархіях».

Беручи до уваги вищесказане, «возз'єднане духовенство чотирьох епархій, як живий свідок і учасник церковного возз'єднання свідомості великого свого обов'язку перед православною церквою, висловлює загальне бажання ознаменувати славне 10-річчя історичного возз'єднання західних епархій з РПЦ живим пам'ятником. Таким пам'ятником, гідним цієї дати, може бути, на нашу думку, заснування духовної семінарії у Львові» [39].

У Москві та Києві замість того, щоб дійсно допомогти РПЦ зміцнити позиції в середовищі греко-католиків, кинулися вишукувати авторів доповідної записки, влаштувавши своєрідне слідство, по закінченню якого розпочали «викручування рук» її авторам. Подібні методи роботи стають зрозумілими, якщо взяти до уваги в черговий раз, що КПРС та Радянській державі будь-яка конфесія «заважала» в будівництві комуністичного майбутнього. Але ж мав переважати в обох столицях здоровий глузд! Мав, але не переважав.

Член Ради у справах РПЦ І. Іванов надіслав листа на адресу Львівського облвиконкому та обласного уповноваженого Ради О. Вишневецького від 28 листопада 1955 року, в якому зажадав з'ясувати:

а) хто був ініціатором постановки питання про відкриття духовної семінарії та підготовки цитованої доповідної записки;

б) які приміщення можуть бути відведені під майбутню семінарію.

«Очевидно, – зазначав І. Іванов, – передбачається розмістити семінарію на території собору св. Юра. У такому випадку з'ясуйте, чим зайняті ці приміщення і скільки осіб у них проживає.

Слід мати на увазі, що організація духовної семінарії у Львові дозволена урядом, хоча дозвіл своєчасно не використали ні Український екзархат, ні Московська патріархія. Проте він не скасований» [40].

О. Вишневецький у відповіді від 7 грудня 1955 року писав, що доповідну записку за доручення двох архієреїв Антонія та Панкратія готували Львівські священики Д. Симчишин, Ю. Ванчицький та Ю. Юрик, котрі найбільше зацікавлені у відкритті семінарії.

Розмістити майбутню семінарію передбачається у приміщеннях собору св. Юра, у яких проживає біля 15 сімей робітників і службовців. У разі неможливості звільнення приміщень для навчального закладу ініціатори висловлювалися за зведення нової будівлі за рахунок коштів чотирьох епархій [41].

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Корчевий підвів ризик під «дискусією», зазначивши, що автори доповідної записки, підтримувані головним чином архієпископом Станіславським і Коломийським Антонієм, прагнуть стати викладачами майбутньої семінарії. Екзарх України митрополит Іван вважає організацію навчального закладу у Львові недоцільною, оскільки в сусідньому Луцьку існує духовна семінарія, котра веде підготовку духовенства для західних епархій, серед якого більшість слухачів є вихідцями цього регіону. Г. Корчевий пропонував збільшити в майбутньому їх кількість, а до викладацької роботи в Луцькій духовній семінарії залучати возз'єднаних православних священиків. Крім того, молодь на навчання можна направляти в Одеську та Київську семінарії [42].

Такими суворими виявилися реалії середини 50-х років навіть для «союзника» органів партійно-державної влади у справі спільної боротьби проти нескорених греко-католиків, які в цей час значно поживали діяльність.

По-перше, віруючі катакомбної ГКЦ чинили опір намаганням РПЦ запровадити православний обряд. Успіхи православної церкви були скромними. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області О. Вишневецький, наприклад, в інформації від 30 грудня 1955 року, направлений у Москву та Київ, писав, що протягом року архієпископ Львівський і Тернопільський Панкратій з метою пропаганди православ'я систематично викликав благочинних та 1-2 священиків для участі у богослужіннях у кафедральному соборі, де наочно демонструвалися православні обряди. Він направляв міських священиків чи сам виїжджав у сільські парафії контролювати запровадження нововведення. «Усе це, безумовно, – підкреслює О. Вишневецький, – певним чином позитивно впливало на зміцнення православ'я, хоча й були випадки, коли благочинні, побувавши на таких зібраннях і повернувшись додому, ще довго не запроваджували православного обряду. Проведені благочинними зібрання мали формальний характер, переслідуючи одну мету – відбутися зібрання».

Найбільше зміцненню православ'я сприяло те, за словами О. Вишневецького, що села Львівщини твердо стали на шлях соціалістичного господарювання, особливо в колгоспному будівництві. У зв'язку з цим серед колгоспників з'являється все більше активістів, відданих справі комунізму, які ненавидять буржуазно-український націоналізм і все, що зв'язане з ним.

За такої ситуації церква не може залишатися на старих позиціях. Церковники змушені пристосовуватися до нових умов. «Священики прекрасно усвідомлюють, наголошує О. Вишневецький, – що в разі ігнорування православ'я їх розглядатимуть не лише як противників православ'я, але і як нелояльний елемент, що для духовенства вкрай не вигідно. Тому чимало священиків, особливо молодих, намагаються продемонструвати при кожному спілкуванні з радянськими працівниками свою лояльність до православ'я та держави. Водночас і віруючі виявляють лояльність патріархові Московському, державі, справі миру».

Однак політичні настрої місцевого духовенства, за словами О. Вишневецького, залишаються негативними. Всі священики здебільшого затяті націоналісти. Духовенство «розуміє, що держава його не підтримує, а лише терпить, що комуністична ідеологія спрямована на звільнення населення від «релігійного дурману» та відмирання церкви. Тому, природно, це духовенству не по душі, і воно бажало б сприятливішої ситуації, тим більше, що навіть у часи німецької окупації вона не погіршувалася».

По-друге, збільшилася кількість заяв, скарг греко-католиків про повернення причтових будинків, храмів, реєстрацію громад та священиків. Типовою є наступна заява: «Ми, українці – католики с. Мшана Івано-Франківського району Львівської області, свідомі того, що в Радянському Союзі церква відокремлена від держави, але знаємо також, що Конституція залишає громадянам свободу віри і свободу використовувати релігійні обряди згідно із власною совістю і переконаннями.

Коли ж існує свобода віри, у чому ми глибоко переконані, то домагаємося скористатися, а саме, щоб у с. Мшана мали священика-католика, котрий проводив би богослужіння та виконував релігійні треби».

П. Вільховий доручив обласному уповноваженому Ради у справах релігійних культів М. Дрилю роз'яснити авторам листа, що греко-католицької церкви не існує, а тому зареєструвати громаду неможливо. До сказаного додамо, що аналогічна

скарга надійшла і в Міністерство внутрішніх справ і що листи підписали понад 100 чол. кожний [44].

Група віруючих м. Тернополя направила скаргу на ім'я голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова, датовану 29 березня 1956 року, в якій підкреслювали: «До 1955 року ми не мали можливості ані задовольняти наші релігійні почуття в рідній Українській католицькій церкві, ані осмілилися просити про це.

Сьогодні після заяви першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова про свободу всіх релігій в СРСР і після з'їзду КПРС, ми осмілилися вислати Вам цю заяву з надією на позитивне вирішення нашої кровної справи». Її підписали понад 200 чоловік [45].

По-третє, у середині 50-х років у західні та Закарпатську області поверталось все більше греко-католицьких священиків, ченців та черниць, котрі відбули термін покарання або були амністовані. Саме вони стали основними пропагандистами цього періоду церковного життя. Переживши «нечувані фізичні й моральні тортури, вони зустріли вже іншу Західну Україну – знекровлену, застрашену терором, одурманену комуністично-атеїстичною ідеологією, але наперекір усьому ще живу в очікуванні Воскресіння. Ці люди, що зуміли зберегти у своїх серцях віру Христову і вірність своїй Церкві, усупереч усім труднощам і перешкодам, які штучно створювалися радянською владою, стали невеличкими острівцями (часто ізольованими від інших), навколо яких поступово почалося відновлення церковної структури» [45].

Дійсно, ситуація в багатьох випадках виглядала парадоксальною і підштовхувала людей до дій, які влада кваліфікувала як екстремістські. Наприклад, звільнені із заслання чи реабілітовані священики не могли отримати прописки, а в сільській місцевості – паспорта. Без прописки було практично неможливо влаштуватися на роботу. Згідно з тодішнім законодавством, людина, яка не працювала протягом трьох місяців, оголошувалася дармоїдом і притягувалася до кримінальної відповідальності. Часто колишнім в'язням при звільненні офіційно забороняли повертатися додому, що призводило до фактичного руйнування сімей.

Попри все, чимало звільнених священиків зайнялися релігійною діяльністю. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області О. Вишневський у звіті про роботу протягом I півріччя 1956 року писав, що в область повернулося біля 100 священиків. Майже всі вони живуть без певних занять, існують за рахунок проведення нелегальних богослужінь, релігійних треб, добровільних пожертвувань віруючих, займаючись активною антиправославною пропагандою, поширюючи всілякі провокаційні плітки [47].

У звіті про роботу протягом II півріччя 1956 року О. Вишневський констатував, що невоzz'єднані священики, про діяльність яких він інформував у звіті за попередній період, продовжують ще активніше обслуговувати вірних. У багатьох населених пунктах збираються кошти для невоzz'єданого духовенства. Так, у с. Оріховчик Підкамінського району, віруючі якого ще не воzz'єдналися з РПЦ, 8 листопада 1956 року затримали греко-католицького священика М. Чеборика, який устиг зібрати 2000 крб. На запитання про мету приїзду в село, заявив, що вирішив ознайомитися з парафією та почати служити в ній, оскільки начебто є дозвіл на відкриття греко-католицьких храмів.

На думку О. Вишневського, збір коштів проводиться і в інших населених

пунктах Підкамінського району, в якому з РПЦ не воzz'єдналися 6 громад. Поява ж М. Чеборика свідчить, що можливе існування організації, котра об'єднує греко-католицьке духовенство та прихильників церкви [48].

Водночас, за словами О. Вишневського, підняли голови і неув'язнені священики, ченці. Якщо раніше вони займалися релігійною діяльністю досить обережно, то в даний час «деякі з них дійшли до нахабства і ледь не перейшли на нелегальне становище». Про це красномовно свідчать наступні факти.

У с. Ст. Скварява Нестерівського району православного священика зумів «витіснити» колишній чернець ордену василіан Чепіль, котрий працював заготовачем споживчої кооперації і спочатку обслуговував віруючих удома. Із часом розширив сферу впливу, внаслідок чого група віруючих звернулася з проханням зареєструвати греко-католицьку громаду, а Чепіля — настоятелем храму. Після відмови уповноваженого парафіяни заявили про своє бажання заснувати римо-католицьку громаду, а Чепіля направити в Литву для рукоположення в ксьондзи. Священик, підсумовує О. Вишневський, настільки знахабнів, що в розмові з районними працівниками заявив, що, забороняючи йому служити, керівники порушують Конституцію, а він лише виконує волю віруючих.

У деяких населених пунктах Львівщини храми хоча і вважаються православними, проте там не приймають православних священиків. У селі Якимів Ново-Мілятинського району вірні зібрали з кожного двору по 2 крб. грошима та по 3 кг зерна начебто для православного священика місцевого храму. Потім усе зібране передали невоzz'єданому священикові Цебрану із Дрогобицької області.

Останнім часом, підкреслює О. Вишневський, на Львівщині розпускається все більше пліток, що до початку офіційного дозволу властей на відновлення УГКЦ лишилися лічені дні. Про впевненість у цьому греко-католиків свідчить, по-перше, те, що жоден із 150 священиків протягом II півріччя 1956 року не воzz'єднався з православною церквою.

По-друге, у II півріччі 1956 року все більша кількість греко-католицького духовенства почала фактично легально проводити богослужіння. Причому вони не тільки не приховували власної діяльності, але й активно відстоювали уявні права перед представниками влади. У с. Туринка Великомоствіського району віруючі жінки запропонували православному священикові напередодні Пасхи залишити село, поступившись місцем невоzz'єданому С. Пасіці, котрий за короткий термін зумів залучити на свій бік переважну більшість вірних. Вони насильно відібрали у православного священика ключі від храму, передавши їх греко-католикам. О. Вишневський знайшов вихід, щоб позбавитися С. Пасіки у позбавленні його прописки з допомогою органів міліції.

У селах Топорів та Чапиги Бузького району відкрито служить у храмах невоzz'єднаний священик В. Теленько, який в одній із численних бесід із головою райвиконкому заявив: «Ви мене не залякуйте. Я вже відсидів безневинно 5 років і вдруге мене не посадять. Напишіть мені офіційну заборону, яку обговорить народ і внесе власну ухвалу згідно з Конституцією».

Подібні заяви та настрої переважають серед більшості невоzz'єднаних священиків, колишніх ченців, що підтверджує факт існування організаційної структури, ймовірно, очолюваної ув'язненим митрополитом Й. Сліпим, котрий підтримує з нею тісні зв'язки. Поширювані вищезазначені провокаційні плітки

підбадьорюють уніатів, упливають відповідним чином на населення, створюючи тим самим сприятливий ґрунт для успішної діяльності уніатів. Їй, наголошує О. Вишневський, по суті, ніщо, не протиставляється. Цим у першу чергу мають опікуватися православні священники, проти яких спрямовані зусилля греко-католиків. Проте православне духовенство ставиться до подій у кращому випадку пасивно, а нерідко «іде в ногу з цим рухом, оскільки більшість возз'єднаних священників, залишаючись у душі уніатами, як і невоzz'єднані, самі бажають реєстрації греко-католицької церкви».

Не прагне проводити належної роботи, спрямованої проти уніатів, і архієпископ Львівський і Тернопільський Панкратій, який заявив О. Вишневському під час бесіди, що хоче не «тиснути» протягом 1-2 років на греко-католиків, щоб якось завоювати авторитет «доброго владики» як серед возз'єднаних, так і невоzz'єднаних священників, пристосуватися до місцевих настроїв. Він бажає створити спеціальний фонд матеріальної допомоги невоzz'єданому духовенству, виплату пенсій удовам, заявляючи, що лише з допомогою матеріальної зацікавленості можна досягти успіху в справі возз'єднання та піднесення власного авторитету. Архієрей глибоко помиляється, підкреслює уповноважений Ради, оскільки невоzz'єднані священники отримують від населення набагато більше, ніж може дати архієпископ Панкратій. Крім того, він не враховує, що рештка невоzz'єданого духовенства є затятими уніатами і націоналістами, котрих подачками не купиш.

Уніати зрозуміли суть замислів православного ієрарха. Невоzz'єднаний священник Цегельський, який щойно повернувся із місць ув'язнення, заявив своєму колезі Ванчицькому, що архієпископ Панкратій марно прагне спокусити духовенство, що найбідніший священник вважатиме за образу отримати від нього подачку. Священник Годунько начебто стверджував, що архієрей Панкратій працює на держбезпеку, що кошти на нужди духовенства йому виділяє держава. Водночас той самий Ванчицький говорить, що серед возз'єднаних немало таких єзуїтів, котрі із задоволенням отримуватимуть кошти в православного ієрарха і вестимуть антиправославну роботу [49].

Активність виявляли віруючі не лише на Львівщині. Священник Е. Щуплей у листі на ім'я Голови Ради Міністрів СРСР М. Булганіна від 1 жовтня 1956 року, наприклад, писав: «Уже більше 10 років життя, якого не можна назвати життям, а вічною тяганиною, бо Вам відомо, як поставилося до нас, католицьких священників, колишнє Міністерство держбезпеки. Здавалося б, давно минули ті часи, коли творилися з нашими священниками всілякі дивовижні речі. Однак і сьогодні вони повторюються. Не стало Берії, але дух його розпалює ненависть і нині. Ми змушені відправляти богослужіння по хатах, в клунях, стодолах чи лісах, хоча храми пустують. Наш народ мусить ходити за десятки кілометрів, щоб слухати відправу. Ми маємо слухати як нас називають бандитами. Нас і надалі вважають не за рівноправних громадян, а за якихось контрреволюціонерів, аргументуючи це тим, що не підпорядковуємося ухвалам Львівського собору тощо.

Доки це триватиме? Кому і яку користь принесе таке ставлення до нас? Невже хтось може насправді рішенням якогось собору відмінити Конституцію Радянського Союзу?

Здається, настав час дивитися, оцінювати та говорити правду, а не керуватися давно надуманими шаблонами, просякнутими ненавистю до подій, про які не мають жодної уяви.

Пора перестати плодити ворогів там, де їх немає, подивитися, чи не спричинить таке ставлення до греко-католицького духовенства та вірних справжню ворожнечу, ненависть.

Скажу про себе. Проживаю в Станіславі з рідною сестрою. Недавно захворів. Здавалося б, що бодай хвороба дасть можливість заспокоїти нерви. Але де там. Власті хочуть вислати з міста тому, що не працюю в державній установі. Міліція пропонує влаштуватися двірником.

Високоповажний тов. Голово! Невже всі православні священники Станіслава працюють двірниками? Якщо ні, то чому мене примушують до праці, яка мені не під силу. У місті прописаний 10 років. Чому ж тепер, коли захворів, міліція додумалася викидати? Хіба зводяться обов'язки міліції до того, щоб карати невинних людей як злочинців? Не її справа втручатися в справи людської совісті і ніхто не має права реєструвати людей за віросповіданням.

Пишу щиро і відверто і не тільки тому, що все сказане стосується мене та наших священників. Звертаюся, бо йдеться про наш народ. Вже 10 років мовчимо, але врешті-решт терпець увірвався. Люди заявляють, що коли й помолитися не можна, як хочеться, то хіба не настає справжня панщина. Якщо раніше ключі від церкви знаходилися в руках короля і до нього треба було звертатися за дозволом на відправу богослужінь, то тепер храми позамикали, а ключі за наказом міліції лежать у сільрадах. Ось такі гіркі овочі, які зродила сліпа ненависть, якими харчується адміністративна влада» [50].

Священник просив допомогти, та чесною відповіді на порушену проблему не одержав. У Москві не опустили до того, щоб допомогти та відповідати на лист простої людини та ще і з табору ідеологічного супротивника.

Рух за відновлення ГКЦ, реабілітацію конфесії в середині 50-х років активізувався ще і з допомогою єпископів, яким удалося пережити тяжкі роки заслання, повернутися в рідні краї. Так, єпископ І. Лятишевський повернувся до Станіслава в 1955 році, єпископ М. Чарнецький – до Львова в 1956 році. Цього року отримав амністію підпільний єпископ О. Хіра та адміністратор Мукачівської єпархії о. М. Мурані. Однак у зв'язку з революційними заворушеннями в Угорщині вони були повторно заарештовані в 1957 році та вислані за межі України.

Проте о. М. Мурані зміг через суд домогтися відміни покарання і невдовзі знову повернутися на Закарпаття та очолив підпільну церкву як адміністратор єпископа О. Хіри.

Хоча архієреям та священникам (про це йшлося вище. – В.П.) заборонялося займатися душпастирською діяльністю, М. Чарнецький, прибувши до Львова, відразу ж почав налагоджувати підпільні контакти зі священниками та вірними, відроджувати організаційні форми церковного життя. Оскільки органи держбезпеки продовжували вести пильний нагляд за греко-католицькими архієреями, імена яких добре знали, то їм доводилося бути дуже обережними у своїх діях. Автори четвертого тому «Історії релігії в Україні» наводять численні інтерв'ю з учасниками тих подій.

Так, навпроти будинку, в якому мешкав після повернення єпископ І. Лятишевський, поставили будку, ніби шевську майстерню для ремонту взуття, хоча там чергував співробітник держбезпеки, який стежив, хто заходить у помешкання. Тому, щоб потрапити до архієрея, слід було мати певну мужність та

застосувати хитрість. Досить часто про зустріч домовлялися заздалегідь. Часто зустрічалися лише один раз, щоб не потрапити на очі силових органів. У міру своїх можливостей єпископ І. Лятишевський вирішував проблеми та обрядові питання, що виникали у священників, наділяв їх різними повноваженнями [51].

1956 року чи не вперше з усією гостротою зазвучало кадрове питання для католицької церкви. Ми вже підкреслювали, що чимало священників, вимушено перейшовши в юрисдикцію Московського патріархату, насправді не поспішали запроваджувати нову віру, а з поверненням архієреїв почали шукати контактів з ними, прагнучи відновити свою приналежність до УГКЦ. Незважаючи на можливі труднощі, владику М. Чарнецький, наприклад, цього року прийняв досить сміливе і водночас важливе рішення: новонавернені православні священники могли знову повернутися під його юрисдикцію після відбуття належної покути. Крім того, їм навіть дозволили далі служити греко-католицькій пастві в храмах, які офіційно вважалися православними. Архієрей надавав право відкликати перехід на православ'я, тобто давати єпископські відпусти священникам, яких добре знав та довіряв. Зокрема, такі повноваження мали отці Шараневич, Загірочко, Шанітко, Метеля, Грицай.

Єпископ І. Лятишевський повчав, як треба діяти, аби зберегти вірність ГКЦ та уникнути арешту: «Як хтось є під юрисдикцією православного, а хоче бути католиком, то він має прийти до католицького єпископа і попросити, щоб він був католицьким священником. Вам не треба було відпускатися у того православного, лише зголоситися у нашого: «Прийми мене під свою юрисдикцію»... Треба було зберегти парафію і нічого не говорити... Ми маємо приклади з історії..., що деякі єпископи то приставали до унії, то, може, через загрози з боку політичних властей, знову до православних примикали і навпаки...».

Цей феномен священників, котрі поверталися в лоно УГКЦ, не відрікаючись відкрито від православ'я, став одним із характерних образів складної мозаїки, якою було підпільне церковне життя, що почалося саме з 1956 року. Його «не можна оцінювати за чорно-білими критеріями. Для збереження віри та забезпечення подальшого існування церкви у катакомбах необхідними були як твердість і стійкість, так і постійна готовність до змін, певна гнучкість. Вирішення проблеми нестачі священників шляхом прийняття офіційно діючих православних священників показує, що підпільна ієрархія була готова пристосуватись до складних радянських обставин» [52].

Такий розвиток подій у 1956 році всерйоз занепокоїв вищі органи влади. У серпні місяці в Київ з особливою місією, за дорученням заступника Голови Ради Міністрів СРСР М. Первухіна, прибув голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов, який спільно з уповноваженими Ради у Дрогобицькій, Закарпатській, Львівській, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях займався розробкою заходів, спрямованих на «остаточне» викорінення залишків уніатства. За підсумками відрядження Г. Карпов направив інформацію в ЦК КП України від 6 серпня 1956 року. Він підкреслював, що на середину року 243 із 334 репресованих за період з 1945 по 1950 рік уніатських священників звільнено. Повернувшись додому, частина з них проводить богослужіння і виконує релігійні обряди у себе на квартирах та в будинках віруючих, у чому їм ніхто не заважає, «оскільки в радянському законодавстві немає вказівок на кримінальне переслідування за подібні дії, при

цьому вони посилаються на вільне становище римо-католицької церкви в цих областях. Окремі уніатські священники, захоплюючи навіть... возз'єднані церкви, виступають відкрито з проповідями, у яких закликають не підпорядковуватися патріархові Олексію, а визнавати папу Римського і роз'яснюють віруючим, що ліквідація уніатської церкви і репресії проти уніатського духовенства були допущені внаслідок порушення законності в той період».

Керівництво православної церкви в Україні в особі митрополита Івана, а особливо архієреїв із числа возз'єднаних уніатів, зокрема архієпископа Станіславського і Коломийського Антонія, на думку Г. Карпова, поки що ніякої роботи серед духовенства, що повернулося із заслання, не проводить, посилаючись на ліквідацію греко-католицької церкви судово-адміністративним шляхом. У зв'язку з такою діяльністю духовенства в Раду в справах РПЦ надходять заяви від груп віруючих про відновлення уніатської церкви та реєстрацію громад і священників. Про відновлення греко-католицької церкви надійшла заява на ім'я М. Хрущова і від митрополита Й. Сліпого, який перебуває на засланні в Красноярському краї. Всі заяви Рада залишає без задоволення, але становище «починає набувати форми, котра загрожує самовідновленням частини уніатської церкви і вимагає перш за все принципово нового вирішення питання, тим більше, що за прикладом УРСР була ліквідована унія в 1948 році в Румунії, а в 1950 році – у Чехословаччині».

Слід мати на увазі, наголошує Г. Карпов, що ліквідація унії викликала у свій час різку реакцію з боку Риму. Тому питання про неї необхідно розглядати і через призму планів СРСР стосовно Ватикану. Усунення від активної діяльності греко-католицького духовенства лише силами РПЦ явно недостатньо. Тут потрібна сила заходів за участю православної церкви, Ради у справах РПЦ, органів держбезпеки, місцевих партійних та радянських органів. Погоджений у ЦК КП України проект заходів представили на затвердження в ЦК КПРС [53].

Зазначимо, що в Києві не чекали вказівок, а діяли самостійно. 10 грудня 1956 року уповноважений Ради в УРСР Г. Корчевий підготував для ЦК КП України інформацію про настрої та діяльність невоzz'єданого з РПЦ духовенства. За останніми даними, у регіоні проживає 426 греко-католицьких священників. За рівнем загальноосвітньої та духовної підготовки всі вони достатньо освічені люди і користуються авторитетом серед населення. У Львівській області майже половина уніатських священників мешкає в обласному центрі без певного роду занять. На Станіславщині вони проживають у Станіславі та Коломиї.

Засоби для існування духовенство отримує від проведення релігійних обрядів та добровільних пожертвувань. На Закарпатті допомагали католицькі ксьондзи, допускаючи священників для богослужінь у костелах для уніатів. До останнього часу місцеві органи влади у всіх західних областях не чинили ніяких перешкод діяльності греко-католицького духовенства, що пояснюється головним чином байдужістю властей, а то й протестами місцевих керівників проти загального курсу держави щодо УГКЦ.

На думку Г. Корчового, уніатське духовенство займає очікувальну позицію, розповсюджуючи поголос, що питання про відновлення УГКЦ розглядається урядом і що воно вирішиться позитивно. Возз'єднаний священник Бендас (Закарпатська область) заявив, наприклад, що уніати глибоко вірять у відродження церкви і залякував, що «ви (возз'єднані священники. – В.П.), як блудні сини, прийдете до

нас і благодатимете, щоб вас прийняли, але вже буде пізно». Ці поголоси, безперечно, мають за мету підтримати і зміцнити позиції греко-католицького духовенства в регіоні і не допускати возз'єднання уніатських священників із православною церквою.

Рештки духовенства, підсумовує Г. Корчевий, є моральною базою націоналістичного підпілля, і їх діяльність спрямована проти інтересів Радянської держави. Він вважав, що діяльність уніатів слід припинити, не допускаючи одночасно дій, котрі викликають невдоволеність і активізацію рядових віруючих [54].

У відділі пропаганди й агітації ЦК КП України на інформацію Г. Корчового зреагували доповідною запискою, у якій з «метою рішучої відсічі проявам ворожої діяльності уніатського духовенства в західних областях» визнали за необхідне:

1. Зобов'язати обкоми партії покращити роботу з організації науково-атеїстичної пропаганди серед населення.

2. Через місцеві органи влади взяти на облік священників-уніатів і вжити заходів щодо їх працевлаштування (якого? – В.П.), зобов'язати місцеві органи влади не допускати проведення церковних служб священниками-уніатами у приміщеннях незареєстрованих храмів.

3. Зобов'язати прокурора УРСР дати вказівку прокурорам відповідних областей про притягнення до відповідальності греко-католицьких священників, які нелегально відправляють богослужіння і релігійні обряди, різних проповідників, бродячих ченців, що ведуть паразитичний спосіб життя, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 року.

4. Зобов'язати уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР, уповноважених в областях посилити контроль за діяльністю уніатських священників та про всі порушення державних законів про релігійні культи інформувати органи прокуратури для притягнення винних до відповідальності.

5. Доручити уповноваженому Ради через екзархат України зміцнити керівництво православного журналу «Єпархіальний вісник», а також вжити заходів, щоб у часописі систематично виступали авторитетні державні особи, які у свій час порвали з уніатством.

6. Довести до відома ЦК КПРС, що Рада у справах РПЦ не вживає відповідних заходів для зміцнення керівних кадрів православної церкви в західних областях України, що ускладнює боротьбу проти діяльності уніатів.

За розпорядженням секретаря ЦК КП України С. Червоненка про зміст доповідної записки по телефону повідомили обкоми партії для належного реагування [55].

Не спадала напруга і наступного 1957 року. В лютому в Києві зібралися ще раз уповноважені Ради у справах РПЦ у Дрогобицькій, Закарпатській, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях. На нараді знову обговорювалися питання посилення боротьби з греко-католицьким духовенством, хоча, як зазначали уповноважені, ймовірно, видаючи бажане за дійсне, його (духовенства) активність дещо послаблюється внаслідок того, що віруючі менше прислуховуються до «провокаційних чуток» про відновлення уніатської церкви [56].

Водночас активізували діяльність правоохоронні органи. Окрім притягнення до відповідальності уже згадуваних О. Хіра та М. Мурані, як активних «антирадянських агітаторів», ув'язнили священників Сокола, Бочкаря та інших. Посилили адміністративне переслідування митрополита Й. Сліпого, для якого 1957

рік був знаменним: виповнювалося сорокаріччя священницької діяльності. Святкування відбувалося у важких для нього умовах у Красноярському краї. Греко-католики у вільному світі обмежилися тихими молитвами за його наміри, помножили свої благання за кращу долю церкви. У той же час папа Пій XII виступив 25 грудня з листом, у якому виявив свою пошану і батьківську прихильність страднику, бажаючи втішити ювіляра, і привітав його з 40-річчям священства, звернувши увагу на його ревну пастирську службу у Львівській єпархії. Понтифік писав: «Ми знаємо..., що з-за Твоєї вірності Апостольському престолові Ти був ув'язнений і примушений покинути своє стадо. Тебе волікли з однієї в'язниці до іншої і, врешті, Тебе запроторили в далекий Сибір, де Ти тепер у безлюдній околиці, у таборі Маклаково працюєш як звичайний робітник. Тому, Достойний Наш Брате, ми висловлюємо Тобі нашу вдячність, бо Ти ревно виконував свій священницький і душпастирський обов'язок, навіть за ціну Твоєї свободи, бо Ти волів за ім'я Ісуса перенести зневагу» [57]. Звичайно, це не могло пройти непоміченим повз правоохоронні органи, а викликало з їх боку відповідну реакцію.

Не можна сказати, що РПЦ мовчала. Стурбований посиленням впливу греко-католиків у регіоні, Священний Синод РПЦ в липні 1956 року розглянув питання зміцнення православ'я у возз'єднаних парафіях на Закарпатті. У доповіді єпископа Мукачівського і Ужгородського Іларіона зазначалося, що місцеві віруючі висловлюють невдоволення православним архієреєм, вимагають призначення на вищі посади в єпархіальному управлінні возз'єднаних священників тощо. Синод ухвалив ретельно стежити за тим, аби не поширювалася пропаганда, шкідлива справі зміцнення православ'я [58].

У січні 1957 року в Києві православні архієреї обговорювали заходи посилення «боротьби з католицькою акцією». Ще через кілька місяців керівники єпархій західних областей і Закарпаття подали записку патріархові Олексію, у якій зазначали, що певна частина греко-католицького духовенства, ченців і віруючих фанатично віддана уніатству і цією обставиною не слід нехтувати. Необхідно посилити виховну роботу з духовенством. Лише після «настирливої тривалої підготовки ліквідація уніатської спадщини поступово досягне бажаних успіхів».

Автори записки пропонували використовувати для перепідготовки священників і підготовки нових кадрів Волинську духовну семінарію і вдруге порушували питання про відкриття нової ДС у Львові. Викладацький склад доцільно було б поповнити за рахунок возз'єднаних священників, щоб частину предметів викладали українською мовою. Це дозволило б урахувати особливості богослужбового і обрядового характеру західного регіону України [59], а отже, зробити ситуацію більш контрольованою. Восени та влітку 1957 року РПЦ провела кілька конференцій священників окремих єпархій, заклинавши їх бути стійкішими в боротьбі з греко-католиками та наполегливіше спростовувати плітки про відновлення УГКЦ. Зайве говорити, що заходи партійних, радянських органів, православної церкви приносили мало дивідендів у справі подолання впливу невинних для них греко-католиків.

У другій половині 50-х років зріс авторитет і інших релігійних об'єднань, що не могло не турбувати партійне керівництво країни. Не слід забувати ще про одну обставину. Роки, що пройшли після прийняття ЦК КПРС у 1954 році двох постанов з атеїстичної пропаганди, засвідчили про їх неспроможність знизити рівень

релігійності населення. Партійні комітети різних рівнів прийняли тоді власні ухвали. ЦК КП України після цього приймав ще ряд постанов із питань поліпшення атеїстичної пропаганди. В областях теж боролися за ідеологічну чистоту свідомості трудящих. У період з 1954 по 1957 рік обкоми партії розглядали по кілька разів питання, пов'язані з атеїстичною пропагандою, щоразу констатуючи її низький або незадовільний рівень і щораз ухвалюючи нікого і ні до чого не зобов'язуючі рішення.

Щоб пересвідчитися у справедливості сказаного, пошлемося на вже згадану доповідню записку відділу пропаганди і агітації ЦК КП України «Про науково-природничу і атеїстичну пропаганду серед населення республіки» (лютий 1956 року). Автори наголошують, що останнім часом зросла кількість лекцій, особливо у сільській місцевості. Проте відвідуються вони погано. Віруюче населення, у зв'язку «з незадовільною організацією підготовки до проведення лекцій, як правило, їх не відвідує». Дуже рідко в популярній формі читаються лекції на такі теми: «Що таке релігія», «Як виникли релігійні секти і їх шкідливість», «Як людина пізнає світ» та ін. Індивідуальна робота з атеїстичного виховання майже не проводиться. Значна частина лекцій з науково-природничої та атеїстичної тематики проводиться на недостатньому ідейно-теоретичному рівні, вони слабо підготовлені методично. У них нерідко бракує обґрунтованих систематичних висновків. Тематика лекцій, особливо безпосередньо зв'язаних із суттю окремих вірувань, добирається в багатьох випадках без урахування особливостей даної місцевості. Лекції з науково-природничих питань погано ілюструються хімічними та фізичними дослідами, а також іншими засобами унаочнення, читаються нецікаво, а іноді й мало зрозуміло [60]. А можливо, справа навіть не в тому, що форми і методи виявилися неправильними, неприйнятними не тільки рядовими віруючими, а й освіченими невіруючими людьми? Утім, це тема окремого дослідження.

У другій половині 50-х років у партії та державі почав утверджуватися політичний та ідеологічний волюнтаризм, усе більше брали гору настрої про необхідність розробки, прийняття та реалізації у найближчі десятиліття розгорнутої програми будівництва комуністичного суспільства, що означало і викорінення релігійних вірувань із свідомості мас. Саме названими причинами, на наш погляд, зумовлювався черговий наступ на релігію, який, як і раніше, звівся в основному до боротьби з носіями релігійної ідеології.

За радянських часів партійна преса, періодичні видання виступали своєрідним барометром тих чи інших подій. Так було і у випадку з релігією та церквою. У 1957 році Держполітвидав СРСР видав досить об'ємним тиражем збірник праць відомого богоборця, колишнього голови Спілки войовничих безвірників Ом. Ярославського «О религии». Орган ЦК КПРС журнал «Коммунист» опублікував хвалебну рецензію його соратника Ф. Олещука, у якій «головний безвірник» країни охарактеризований як талановитий пропагандист пролетарського атеїзму. Але у контексті даної книги важливо звернути увагу на інше. Ф. Олещук постійно наголошує на актуальності атеїстичної спадщини Ом. Ярославського для сьогодення і подає власні міркування про релігію. Згідно з точкою зору автора рецензії, соціалістичне суспільство виступає рішучим противником згубного впливу антинаукової релігійної ідеології. Соціалізм крок за кроком, неухильно створює передумови для повного і остаточного її викорчовування. Якщо релігія, незважаючи на сучасну модернізацію, залишається принципово ворожою науці, то у політичній

орієнтації церкви відбулися суттєві зміни. «Нині багато церковників, — пише Ф. Олещук, — щиро впевнені, що тільки лояльне ставлення церкви до Радянської держави є єдино правильною поведінкою.

У науково-атеїстичній пропаганді ці питання мають знайти своє відображення. Викриття контрреволюційної діяльності церкви проти Радянської держави — пройдений етап: не цим ми повинні сьогодні займатися у науково-атеїстичній пропаганді. Але, розвінчуючи антинаукову суть релігійної ідеології, ми зобов'язані показувати, що церква, раз вона пропагує цю ідеологію, продовжує і в наших умовах залишатися реакційною, а не прогресивною силою» (підкреслено нами. — В.П.) [61]. Знайомі нотки, чи не правда?

У серпні 1957 року ЦК КП України прийняв постанову «Про деякі питання атеїстичної роботи серед населення», яка чомусь не публікувалася у жодному із збірників документів і матеріалів, котрі характеризують ставлення Комуністичної партії і держави до релігії та церкви, зміст і форми атеїстичної пропаганди. Протягом найближчого часу всі обласні комітети відреагували на неї власними постановами бюро обкомів. Назвемо кілька: Закарпатський — «Про серйозні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді серед населення Закарпаття», Волинський — «Про посилення атеїстичної роботи серед населення області», Сумський — «Про стан і заходи щодо посилення атеїстичної роботи серед населення області». Згодом у ЦК партії надійшли бадьорі рапорти про досягнуті успіхи [62].

У 1958 році наступ продовжувався. Йому передувала ідеологічна «артпідготовка». Так, орган ЦК КП України журнал «Комуніст України» у передовій статті «Поліпшувати комуністичне виховання підростаючого покоління» наголошував: «Важливе місце в ідеологічному вихованні юнацтва займає науково-атеїстична пропаганда, яка сприяє формуванню матеріалістичного світогляду. Тим часом багато які комсомольські організації по-примиренському ставляться до поширення різного роду забобонів і передсудів, які духовно калічать і принижують радянську людину. Завдання полягає в тому, щоб систематично, не ображаючи почуття віруючих, вести антирелігійну роботу, боротися за душу кожної молодої людини, впливати на неї прикладом, переконанням» [63]. У цьому ж році в Україні з'явилися перші брошури антирелігійного, а фактично, антицерковного спрямування [64].

У вересні 1958 року Комітет Держбезпеки УРСР уніс на розгляд ЦК КП України ряд пропозицій, які були спрямовані на обмеження релігійного впливу на населення і припинення ворожої діяльності релігійних організацій в Україні. КДБ, зокрема, порушував питання про «посилення боротьби проти незаконних дій церковників, організаторів паломництва до так званих «святих місць» і «клікушеських елементів». Заступник завідувача відділом пропаганди і агітації Корнійчук у доповідній записці на ім'я секретаря ЦК партії С. Червоненка зазначав, що вивчення пропозицій КДБ показало, що дійсно на місцях органи прокуратури та МВС не завжди застосовують чинне законодавство до священиків і інших осіб, які під прикриттям релігії у своїй діяльності виходять за рамки, установлені радянським законодавством [65].

Очевидно, подібна інформація правоохоронних органів надходила з інших регіонів, що й стало підставою для ЦК КПРС прийняти 28 листопада 1958 року постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих «святих

місць». ЦК КП України зреагував на неї власною постановою. Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР видала Інструктивний лист № 57, який вимагав виявляти організаторів паломництва і притягати їх до відповідальності.

У жовтні 1958 року ЦК КПРС ухвалив постанову «Про записку Відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди», зміст якої, власне, був викладений у статті анонімного автора, опублікованій в одному з номерів журналу «Коммунист». У ній релігія шельмувалася як сила, котра у кінцевому підсумку служить реакції. Імперіалістична буржуазія зацікавлена у збереженні та пожвавленні релігійних передсудів серед радянських людей, що допомагатиме їй (імперіалістичній буржуазії) боротися проти соціалізму. «Церковники і сектанти, – обрушував невідомий автор вогонь звинувачень на уявного супротивника, – не тільки пристосовують до сучасних умов релігійну ідеологію, модернізують її, але й удосконалюють методи і форми її впливу на маси. Посилюється, наприклад, місіонерсько-проповідницька діяльність духовенства. Церковні організації, обманюючи віруючих, інсценують «явлення» ікон, «відкривають» могили праведників, «святі цілющі» джерела, ведуть там ідеологічний обробіток людей і витягують з них гроші. «Святі місця» є осередками безкультурності і аморальності...

Нерідко релігійні організації ідуть навіть на те, що приховують від обкладання свої прибутки, займаються спекуляцією. У монастирях практикується експлуатація найманої праці для обробки землі, наявні факти знущання над особистістю».

Релігійні погляди про богів, про загробний світ, про безсилля людського розуму сіють невіру в силу людини, породжують скептичне ставлення до науки, безнадійний, песимістичний погляд на життя, ослаблюють творчу активність людей, спрямовані на те, щоб відволікати їх від суспільних інтересів, від політичного і культурного життя. «Ми вже не кажемо про прямі, безпосередні матеріальні збитки, – продовжує наступати автор статті, – які завдаються народному господарству численними релігійними святами із прогулами й пиятикою, про шкоду для здоров'я людини таких звичаїв, як...цілування ікон і хрестів, купання малят у купелах...».

Стаття закінчувалася закликом до сутичок: «...Релігійні передсуди і забобони, незважаючи на всі перемоги атеїзму, мають у нас ще досить широке розповсюдження. Нині, і це підкреслює Комуністична партія, необхідні нові зусилля, щоб остаточно подолати ці пережитки у свідомості радянських людей...» [66]. Нагадаємо, що це був виклад у журнальному варіанті жовтневої (1958 рік) постанови ЦК КПРС про недоліки атеїстичної пропаганди. ЦК КП України ухвалив відповідну постанову 12 лютого 1959 року.

20 січня 1959 року в Москві відбулася всесоюзна нарада уповноважених Ради у справах РПЦ, на якій обговорювалися питання посилення політичного курсу стосовно православної церкви.

Зайве говорити, що на місцях вимоги постанов ЦК КПРС та ЦК КП України спробували виконати надто ретельно, щоправда, не у площині посилення саме ідеологічної боротьби, ідейних диспутів з опонентами тощо. Кинулися руйнувати чтимі віруючими «святі місця». Про джерело на горі біля с. Середне на Станіславщині мова йтиме пізніше. У Кременецькому районі Тернопільської області на Бужій горі організували кар'єр із видобутку будівельного каміння. Біля с. П'ятичани Стрийського району на Львівщині воду від «святого джерела» пустили в річку,

яка протікала поруч [67]. Сказане стосується лише місць традиційного поширення греко-католицизму. Справді, єзуїтські методи!

Згадуваний Інструктивний лист № 57 Ради у справах РПЦ, виданий у 1959 році, стосувався розгляду клопотань про відкриття церков. Орган, покликаний до життя необхідністю контролювати дотримання чинного законодавства, дає розпорядження своїм уповноваженим домогтися, щоб «клопотання про відкриття церков зменшились, а згодом і цілком припинились...» [68].

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчук часто дорікав партійним та профспілковим організаціям за недостатню роботу з атеїстичного виховання робітників і особливо пенсіонерів, котрі беруть активну участь у роботі церковних органів, співають у хорі. За вказівкою з Києва уповноважені Ради в областях регулярно інформували партійні комітети про пенсіонерів – церковних активістів і навіть усували останніх від релігійної діяльності, користуючись своїм правом реєстрації церковних органів [69].

Щоб зменшити кількість духовенства, навіть пропонувалося через громадські організації примусити займатися антирелігійною роботою їх дітей, які отримали вищу освіту [70].

У науково-атеїстичній літературі, кількість якої зростала, часто пропагувалися ідеї, котрі швидше відштовхували, ніж приваблювали віруючих. Для прикладу пошлемося на статтю В. Передерія «Вище рівень друкованої науково-атеїстичної пропаганди». В огляді опублікованих у республіці останнім часом книг і брошур він докоряє дослідникам за недостатню увагу до релігійної літератури – зброї їх ідейного противника «для боротьби проти нього самого, за матеріалістичне виховання трудящих» (підкреслено нами. – В.П.) [71]. Правильно було б говорити про боротьбу за віруючого, якщо вже не можна обійтися без фронтової термінології.

Щоб у читача не склалося враження, що слова В. Передерія відображують позицію окремої людини, процитуємо Д. Похилевича, який пише, що уніатство, православ'я, іудаїзм, католицизм та інші течії – це «різновидності релігійної ідеології, яка завжди використовувалась експлуататорськими класами для поневолення трудящих мас і яка своєю суттю була і лишається реакційною. Всілякі релігійні передсуди і в умовах нашої радянської дійсності завдають великої шкоди справі трудящих, сковують творчу ініціативу віруючих, відривають їх від активної участі в комуністичному будівництві, заважають їм прилучатися до науки, знань» [72]. Якщо взяти до уваги, що подібні матеріали друкувалися в центральній партійній пресі, то необхідно говорити про закономірність оцінок не тільки релігії, а й її послідовників.

Саме така масована атака Комуністичної партії та держави, як це не парадоксально, значною мірою активізувала діяльність греко-католиків наприкінці 50-х років. Читач міг переконатися, що головним об'єктом антирелігійної компанії стала РПЦ, незважаючи на її повну лояльність щодо існуючого режиму. Втрати православною церквою багатьох монастирів та храмів, невизначене становище Київської та Луцької духовних семінарій тощо рішуче похитнули і так слабкі позиції православ'я в Західній Україні та Закарпатті, перекреслили сподівання багатьох воз'єднаних священників, що в лоні РПЦ вони збережуть греко-католицькі храми для своєї пастви. Саме тому віруючі все більше покладали надії на підпільне невоzz'єднане духовенство.

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчук підготував у лютому 1959 року на адресу ЦК КПРС об'ємну доповідну записку про становище православної церкви в західних і Закарпатській областях України у зв'язку з ліквідацією залишків унії. Відзначаючи «успіхи» у справі боротьби з греко-католиками, Г. Пінчук водночас пише, що, втративши ґрунт для відкритих виступів проти православ'я, найактивніші уніати «перейшли до нелегальної діяльності, вербуючи кадри для відновлення унії, використовуючи для цього колишній актив греко-католицької церкви і монашествуючих ліквідованих уніатських монастирів. Вони нелегально проводять церковні служби в молитовних будинках, а інколи в будинках віруючих – треби. Трапляються випадки (Львівська, Станіславська, Закарпатська області), коли треби на квартирах виконують уніати, котрі перебувають на державній службі, причому задовольняються потреби віруючих у православних парафіях, де служать православні священники».

В окремих випадках трапляються відкриті антиправославні виступи з боку віруючих. Так, у с. Надорожна Тлумацького району на Станіславщині 27 вересня 1958 року в храмі службу проводив уніатський священник П. Василік. Віруючі не пустили в приміщення ні уповноваженого Ради у Станіславській області, ні його керівника з Києва. Більше того, віруюча молодь вела себе досить агресивно стосовно гостей.

Бродячі ченці розформованих свого часу уніатських монастирів Львівської і Станіславської областей відвідують віруючих, ведуть агітацію проти православ'я, пропонують «справжніх», «правдивих» (греко-католицьких. – В.П.) священників, «авторитет яких досить високий, особливо в населених пунктах, де активно діяло бандерівське підпілля».

Благочинний Миколаївського округу на Львівщині Драч заявляв, що близько половини возз'єднаного духовенства ставиться нещиро до православ'я, котре розцінювалося міщанами в минулому, а деким розцінюється і нині, як релігія малокультурних людей, в основному селян-українців, що негативно впливає на його поширення серед населення краю.

Г. Пінчук наголошував, що в боротьбі проти рештків уніатства пасивну позицію займають єпископи. Вони здебільшого проводять численні наради, перетворюючи їх у пусту балаканину. Екзарх України митрополит Іван свою діяльність обмежує такими ж нарадами з правлячими ієрархами.

Можливо, на думку Г. Пінчука, римо-католицька церква отримує вказівки з Ватикану про надання допомоги уніатам. Не випадково, що жоден з групи непрацюючих ужгородських священників за останні два роки не приєднався до РПЦ. Римо-католики Дрогобицької, Закарпатської та Львівської областей допомагають греко-католикам ще й тим, що в дні православних свят, котрі збігаються з уніатськими, у костелах проводяться церковні служби за греко-католицьким обрядом. Цього не помічають правлячі архієреї, єпархіальні управління РПЦ.

«Не можна недооцінювати, – підкреслює Г. Пінчук, – важливість дійових заходів, спрямованих проти рештків унії. Єдність із Ватиканом у релігійному плані хоча б незначної кількості віруючих – це єдність із кровожадним ворогом нашого народу». Ватикан не знімає питання про організацію хрестового походу проти Радянського Союзу, веде пропаганду ідей про підпорядкування світської влади духовній.

Із метою якнайшвидшої ліквідації згубного впливу рештків уніатства Г. Пінчук, зокрема, пропонував:

1. Раді у справах РПЦ рекомендувати патріархії активізувати діяльність єпископів і всього духовенства західних областей УРСР у боротьбі з ліквідацією уніатства.

Єпископи зобов'язані:

а) переміщати благочинних і настоятелів храмів, котрі працювали тривалий час до возз'єднання в одній парафії в інші райони, села і заміщати їх посади новими людьми;

б) зобов'язати настоятелів храмів активно виступати в проповідях проти Ватикану – ворога православ'я, що розпалює ворожнечу між народами і підтримує політику сили і «політику на межі війни»;

в) самим активно виступати проти Ватикану, унії в журналах «Православний вісник» та Московської патріархії;

г) залучати впливових серед віруючих і духовенства уніатів до возз'єднання з православ'ям, активізувати їх виступи проти Ватикану, унії;

д) через духовенство викривати уніатів, які продовжують виконувати треби, бродячих ченців;

е) дати вказівки про остаточне припинення богослужінь в уніатських храмах у тих селах, де є два церковні приміщення.

2. Місцевим органам влади не допускати проведення служб і треб у віруючих незареєстрованим духовенством, створюючи уніатам нестерпні умови. У випадку крайньої необхідності передавати справи на таких псевдосвящеників у народний суд і виселяти з району, області.

3. Ураховуючи, що на руках у віруючих знаходяться націоналістичні молитвослови католицького видання, які неможливо вилучити без заміни, які прославляють у молитвах папу Римського, проповідують католицизм, націоналізм, – дозволити екзархові видати новий православний молитвослов обмеженим тиражем українською мовою (підкреслено нами. – В.П.).

4. Із метою обмеження поля діяльності уніатського духовенства провести додаткову реєстрацію храмів тільки в тих населених пунктах, де віруючі особливо активно наполягають на оформленні їх возз'єднання з православ'ям (Станіславська, Львівська області).

5. Рекомендувати екзархові України перевидати для духовенства західних областей українською мовою деякі брошури Г. Костельника.

6. Уповноваженим Ради у справах РПЦ в областях поліпшити роботу з єпископами, благочинними у тому напрямку, щоб останні наріжним каменем своєї діяльності ставили завдання боротьби з рештками унії, працювали з окремими хиткими священниками, домагалися їх возз'єднання.

7. Через патріархію домогтися припинення виплати матеріальної допомоги сім'ям уніатських священників, якщо пенсіонери залишилися уніатами.

8. Порухити питання перед керівництвом Товариства з поширення наукових і політичних знань про необхідність видання брошур, спрямованих проти Ватикану.

9. Просити партійні органи дати вказівки редакціям газет про систематичну публікацію статей відомих учених, громадських діячів, які викривають Ватикан, католицизм.

10. Слід рекомендувати Московській патріархії ліквідувати єпархіальні управління у Житомирській, Полтавській, Сумській областях і створити в Тернопільській, що буде корисним для остаточної ліквідації впливу колишньої УГКЦ [73].

Ми назвали лише ті пропозиції Г.Пінчука, котрі мали прискорити перемогу над ненависними йому греко-католиками, опустивши ті, що спрямовувалися проти такої ж ненависної православної церкви. Час покаже, що і названі, і десятки нових, про які мова йтиме пізніше, залишаться «паперовим» варіантом боротьби з нелегальною церквою.

Попри потуги властей різних рівнів ліквідувати греко-католицизм як явище, він існував, що підтверджується тією пильною увагою, котру виявляли до нього впродовж наступних років. Так, новопризначений голова Ради у справах РПЦ В. Курєдов після перевірки роботи уповноважених Ради у Львівській, Станіславській та Тернопільській областях у 1960 році наголошував, що значна частина як возз'єднаного, так і невоzz'єднаного духовенства проводить протизаконну роботу серед віруючого населення. На Станіславщині, наприклад, із 34 греко-католицьких громад, що відмовилися перейти в православ'я, уніатські священники в 14 періодично проводять богослужіння. Найактивнішими є віруючі Болахівського, Долинського, Лисецького, Городенківського, Рожнятівського, Тлумацького, Отинянського районів. Греко-католицьке духовенство продовжує проводити службу за католицьким обрядом у будинках віруючих, широко виконують треби, у т.ч. і вінчання.

Перевірка 21 релігійної громади в Станіславській області виявила, що в 19 із них продовжує зберігатися греко-католицька атрибутика. Церковні служби також ведуться за старим обрядом.

Аналогічні факти виявлені і в інших областях регіону. У с. Конюхи Козівського району Тернопільської області священник Мацієвич, котрий відбув покарання за начебто антирадянську діяльність, насильно захопив приміщення знятої з реєстрації релігійної громади і проводить богослужіння, виконує обряди. Він зумів переманити на свій бік більшість віруючих православної громади, що діє в селі. У церквах сіл Підгайчики, Жуківці, Осташівці та інших цієї ж області колишні греко-католицькі священники, які возз'єдналися з РПЦ, зберегли в православних храмах старе начиння.

«Ці факти, – метав блискавки В.Курєдов, – дають підставу думати, що деякі уніатські священники формально визнають православ'я, використовують православну церкву як ширму для прикриття проповідкування католицизму». Більшість греко-католицького духовенства все ще зберігає вірність Ватикану та унії. Воно часто об'єднується з римо-католицьким, отримуючи від останнього матеріальну допомогу. В м. Дрогобичі, наприклад, колишні уніати Цегелик, Кручиков, Станіславський упродовж тривалого періоду отримували по 700 крб. щомісяця.

Як не дивно, Московська патріархія продовжує «підгодовувати» греко-католиків. Пенсійний фонд і засоби для зміцнення православ'я за рахунок дотацій у 1960 році склали у Львівській єпархії 1,5 млн. крб., у Станіславській – біля 500 тис. крб., у Мукачівській – 120 тис. крб. Таким чином, за словами В.Курєдова, колишні уніатські священники отримували матеріальну допомогу від патріархії з

метою боротьби з унією, а насправді ведуть роботу, спрямовану на її збереження і зміцнення.

І що найгірше, наголошує В.Курєдов, недостатні зусилля возз'єднаного духовенства, благочинних, особливо архієреїв у їх боротьбі з греко-католицизмом. «Правлячий єпископ Станіславської єпархії Йосип, – зазначає голова Ради у справах РПЦ, – всю свою діяльність спрямовує на зміцнення церкви, але боротьби з уніатами не веде. Проповідей, які розвінчували б уніатів і католицьку церкву, не проголошує. Духовенству він рекомендує виступати з проповідями на абстрактні історичні та полемічні теми, у яких не розвінчується діяльність уніатів та католицької церкви. Йосип під виглядом боротьби з унією проводить наради благочинних, на яких говориться не про боротьбу з рештками уніатства в православних храмах, а про те, як зміцнити й посилити діяльність церков». Ієрарх узяв на озброєння православної церкви навіть деякі католицькі обряди.

Чимало благочинних Станіславської єпархії замість боротьби з унією самі впроваджують старі обряди і насаджують націоналістичні настрої. Наприклад, Любинець та Рудянський відновили уніатське церковне «сестринство», а в храмах, де служили, знаходилися «націоналістичні прапори» (жовто-блакитні. – В.П.). Колишній благочинний Белінський спеціально організував церковні служби для католиків. Благочинний Валіхновський у храмах, де був настоятелем, зберігав католицьке начиння, вітвар тощо. Інші висувають претензію про те, що в боротьбі з греко-католиками їм заважає атеїстична пропаганда, та вимагають від єпископа, щоб домагався її припинення.

В.Курєдова обурювало те, що на Станіславщині широко практикується уніатський обряд колядування в дні Різдва. У його проведенні активну роль займають церковники, які з нього мають матеріальний зиск. У 1959 році вони зібрали в області понад 1,5 млн. крб. Акцію широко підтримує єпископ Йосип.

Православна церква взяла на озброєння і такий греко-католицький обряд, як «відпусти», який має значне поширення на Закарпатті. Священники проводять хресні ходи, залишають храми відкритими в буденні дні, встановлюють там чергування активістів. Навіть призначення духовенства на парафії єпископи оформляють за католицькими, а не православними правилами.

Станіславський єпископ Йосип, продовжує звинувачувати ієрархів В.Курєдов, який спрямовує зусилля не на боротьбу з унією, а на зміцнення православної церкви, не поодинокий у своїх діях. Так, єпископ Дрогобицький Григорій із метою розширення сфери впливу РПЦ намагається залучити до роботи членів церковних двадцятків, актив і навіть рядових віруючих. Він порушує питання про проведення широкої релігійної пропаганди серед населення поза межами храмів, що заборонено Конституцією СРСР. Наполягає на організації паломництва в Почаївську лавру.

Усі архієреї західних єпархій проводять урочисті служби в дні храмових свят, на які залучають духовенство сусідніх областей. Вони вимагають відкриття нових церков, зміцнення кадрів духовенства, видання літератури тощо. Особливо наполягають на виданні молитвословів, оскільки участь віруючих у богослужінні з допомогою молитвослова є обрядом греко-католицької церкви. Архієреї його (обряд) підтримують, аби в такий спосіб зберегти свій вплив на вірних, хоча добре знають, що видавати релігійну літературу та поширювати її серед віруючих заборонено

радянським законодавством. Слід домагатися, щоб старі молитвослови за сприяння православного духовенства вилучалися у віруючих.

У регіоні, за словами В.Куроедова, проживає близько 400 невоzz'єднаних священників, і що робити з ними, чиновник не знав. До того ж, значна частина воzz'єданого духовенства підтримує унію і католицьку церкву. Тому голова Ради у справах РПЦ вважав за необхідне працювати передусім не над тим, як залучити невоzz'єдане греко-католицьке духовенство до церковної служби, а як звільнити церкву і віруючих від тієї частини священників, яка під виглядом воzz'єднання з православ'ям робить усе, аби зберегти рештки унії та католицькі звичаї в храмах, веде таємну діяльність, спрямовану проти радянської влади.

В.Куроедова обурювало те, що колишні греко-католицькі храми, де немає священників, перебувають у повному віданні уніатів. Вони проводять там загальні молитви і служби, хоча в цих населених пунктах є діючі православні молитовні будинки. Об'єктом їх пильної уваги є храми, у яких збереглося церковне начиння. Греко-католицьке духовенство не полишає думки про відкриття там парафій.

Голова Ради у справах РПЦ вимагав поставити «блукające уніатське духовенство» в рамки чинного законодавства. Те саме слід зробити і стосовно колишніх черниць, яких деякі православні архієреї залучають до служби в парафіях як обслуговуючий персонал. Інакше кажучи, пропонував поставити їх поза законом.

В.Куроедов пред'явив нові претензії патріархії за недостатню роботу з «остаточного викорчовування» залишків унії. Він уважав за необхідне припинити виплату пенсій уніатському духовенству та його сім'ям, дотацій на створення пенсійного фонду.

Водночас чиновник чітко розставив акценти на питанні про провідну роль у боротьбі проти греко-католиків, заявивши, що справу слід очолити органам влади і руками православного духовенства проводити потрібні їм заходи, не забуваючи, що ліквідацію уніатства варто підпорядкувати заходам з обмеження та послаблення церкви взагалі (зрозуміло, що православної. – В.П.). До того ж, серед самого духовенства ще й нині знаходяться такі, котрі не лише не хочуть зрозуміти свою духовну владу, але навіть у богослужбовій практиці уникають уживати термін «православний». Таким чином, «надто мало робиться в деяких парафіях для протидії злісній, ворожій пропаганді і нападам уніатського духовенства на православну церкву та її служителів». У цьому важливому питанні В.Куроедов вважав за доцільне прийти на допомогу православним клірикам, для чого запропонував, наприклад, кращим проповідникам Мукачівської єпархії підготувати письмові проповіді на такі теми:

1. Церква Православна: свята, соборна, апостольська.
2. Чи можна врятуватися в Православній Церкві?
3. Віра Православна – віра святого князя Володимира та Ольги, великих угодників Антонія та Феодосія й інших угодників Божих.
4. Соборність Православної Церкви і зверхність папи Римського.
5. Історичне походження Брестської унії та боротьба українського народу за Православну віру.
6. Таїнства Православної церкви благодатні та спасительні.
7. Шанування і культ Богородиці в Православній Церкві.

8. Львівський собор 1946 року, ліквідація унії та воzz'єднання з Руською православною церквою.

9. Особливості Божественної літургії згідно зі статутом та обрядом Православної Церкви.

10. Вчення Православної Церкви про загробне життя суперечить ученню Католицької Церкви про чистилище.

На такі і подібні теми, підсумовує В.Куроедов, проголошуються і проголошуватимуться проповіді у тих храмах, де до цього часу ці питання не роз'яснювалися і де в них є потреба [74]. Не будемо коментувати об'ємних записок, виступів Г.Пінчука та В.Куроедова. Зазначимо лише, що вони поклали, власне, початок «паперовій» боротьбі проти греко-католицизму, котра з часом зростала і тривала аж до кінця 80-х років.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років з усією гостротою постало питання про заміну правлячого єпископа Станіславської єпархії, який, нагадаємо, перейшов у православ'я. Проте влада йому не довіряла. До сказаного вище В.Куроедовим на адресу архієрея додамо, що чиновники Ради у справах РПЦ також підливали масла у вогонь. В одній із численних інформацій, підготовлених ст. інспектором Ради А.Пашкіним та заступником уповноваженого Ради в УРСР М.Гладаревським, говорилося: «З боку єпископа немає дієвої боротьби з рештками унії, до цього часу в храмах перебуває уніатське церковне начиння. Під виглядом боротьби з унією проводиться робота щодо її врятування... Єпископ Йосип у 1960 році провів дві наради благочинних, на яких порушувалося питання про ліквідацію решток унії, а після цього говорив їм, щоб вони не поспішали виконувати його вказівки». А Пашкін та М.Гладаревський вважали, що на Станіславщині в боротьбу з греко-католиками слід активніше залучати органи влади, Московську патріархію, оскільки архієрей не в змозі ліквідувати уніатство, бо перебуває під сильним впливом віруючих. «...Як був він єзуїт-уніат, – підсумовують А.Пашкін та М.Гладаревський, – таким і залишився, лише пристосувався до православної церкви, але діяльність його уніатська». В.Куроедов поставив перед М.Гладаревським завдання нагромаджувати негативні факти діяльності єпископа Йосипа, щоб можна було скомпрометувати перед патріархією і звільнити від управління єпархією [75].

Таким чином, питання боротьби (саме боротьби. – В.П.) з греко-католиками знаходилися в центрі уваги органів влади різних рівнів кінця 50-х – початку 60-х років. Вище ми цитували доповідну записку уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Пінчука, підготовлену в лютому 1959 року, матеріали якої були використані в постанові ЦК КП України від 12 лютого 1959 року.

Не встигло висохнути чорнило на документі, як той самий Г.Пінчук у квітні 1959 року підготував для ЦК КП України нову доповідну записку «Про діяльність церковників і сектантів і проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення Львівської області». У ній наголошувалося, що греко-католицьке духовенство, котре повернулося з місць покарання, поновлює зв'язки з закордонними католицькими колами, отримує і розповсюджує релігійну літературу, яка паплюжить радянську дійсність. Виконуючи вказівки заарештованого митрополита Й.Сліпого, деякі церковнослужителі розгорнули роботу серед віруючих за відновлення конфесії. Найактивніші греко-католицькі священники, щоправда, заарештовані. 19 із них заборонено прописку на території області, близько 50

погодилися перейти у православ'я. Окремі активні пропагандисти за відродження церкви попереджені органами влади про негайне припинення їх нелегальної діяльності. В результаті проведеної роботи понад 4 тис. вірних відірвані з-під впливу греко-католицької церкви. Здійснення зазначених заходів, підсумовувалось у довідці, дозволить ліквідувати передумови для створення підпільних уніатських церков на Львівщині [76].

У квітні 1959 року Рада у справах РПЦ на засіданні заслухала пропозиції свого уповноваженого в УРСР Г.Пінчука з питань посилення роботи у зв'язку з ліквідацією рештків греко-католицької церкви. Ухвала фактично затвердила згадувані ним пропозиції, висловлені в лютневій 1959 року інформації, про які говорилося вище [77].

Через усі документи партійних, радянських органів з питань церковного життя 1959-1961 та й наступних років червоною лінією проходять кілька тез. По-перше, звинувачення возз'єднаного з православ'ям духовенства у небажанні запроваджувати в храмах православний обряд. По-друге, критика православних ієрархів у пасивності, споглядальній позиції в боротьбі з уніатами. По-третє, недостатня увага уповноважених Ради у справах РПЦ у західних областях та на Закарпатті до проблем подолання остаточного впливу греко-католицизму.

28 грудня 1959 року уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР К.Полонник писав секретареві ЦК КП України А.Скабі, що ієрархи православної церкви мало що зробили, щоб «знищити властиві уніатській церкві риси войовничого католицизму і українського націоналізму, навпаки, вони їх зберігають. Якщо взяти до уваги, що на Львівщині, Станіславщині, Тернопільщині є близько 2500 колись уніатських, а нині православних церков, де служать колись уніатські, а тепер православні попи, то неважко собі уявити ту ідеологічну та політичну шкоду, що її завдають інтересам нашої партії ці священнослужителі своїм щонедільним демонструванням бандерівських прапорів, не кажучи вже про те, що з ласки патріархії та її представників у областях, вони широко поставили і вправно ведуть масову релігійну пропаганду» [78].

Не вдовольнившись критикою православних ієрархів за слабку роботу, пов'язану з ліквідацією греко-католиків, насильному наверненню їх у православ'я, власті зажадали від патріарха Олексія створити спеціальну комісію з перевірки діяльності духовенства, яка під головуванням секретаря навчального комітету Священного Синоду архієпископа Варлаама працювала в період з 3 по 18 січня 1961 року. Вона вивчила стан справ у Закарпатській, Львівській, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях і прийшла до втішних для Московської патріархії та й Ради у справах РПЦ висновків, що процес опрацювання в Україні проходить нормально [79].

Важко сказати, чим керувалися поважні церковні діячі, видаючи бажане за дійсне. О.Бажан та Ю.Данилюк, наприклад, пишуть, що причиною для оптимістичних висновків комісії стали доповіді правлячих архієреїв, підготовлені до її приїзду. На підтвердження сказаного вони наводять витяг із доповіді новопризначеного єпископа Львівського і Тернопільського Григорія, який писав занадто оптимістично про успіхи: «...Вступивши з волі Вашої Святості в управління Єпархії я поставив своїм завданням рішуче і послідовно продовжувати в єпархії справу утвердження православного віровчення, богослужбового обряду і православної церковності,

домагатися повної ліквідації залишків унії. За моєю вказівкою були звільнені з роботи колишні уніатські монахині-василіанки та інші особи, так чи інакше пов'язані з уніатським минулим». Як важливий успіх у боротьбі проти УГКЦ єпископ Григорій розглядав позбавлення уніатських храмів їх традиційного внутрішнього оздоблення, у чому вбачав шлях до підриву її позицій [80].

Відмінної від членів комісії точки зору дотримувалися деякі уповноважені Ради у справах РПЦ в областях. Так, А.Атаманюк із Станіслава писав у листі на ім'я В.Куроедова від 28 січня 1961 року, що перевіряючі виявили, що опрацювання уніатських храмів в єпархії значно відстає від інших єпархій, зокрема від Львівсько-Тернопільської. Благочинний у Калуші під час богослужінь не поминає правлячу верхівку РПЦ. Священники не виступають з проповідями антиуніатської спрямованості. Благочинний Тлумацького округу під приводом посилення боротьби з греко-католиками порушує питання про відкриття знятих раніше з реєстрації храмів [81]. В остаточний варіант довідки члени комісії Московської патріархії внесли переважно позитивний матеріал.

Зміст довідки не сподобався й уповноваженому Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Пінчуку, який у листі на ім'я В.Куроедова від 31 січня 1961 року підкреслював: «... Думаю, що комісія явно фальшивить, не бажаючи «сіяти чвари» між духовенством. Звичайно, ми багато й не могли чекати від неї, але медові висновки і словесні вихвалання, особливо діяльності Йосипа – єпископа Станіславського, мусить нас насторожити і перш за все, по-моєму, до Варлаама, котрому ще до поїздки у Станіслав були відомі вади єзуїта Йосипа» [82].

Не дивно, що органи влади за такої позиції Московської патріархії продовжували наполягати здебільшого на силовому вирішенні питання про остаточну ліквідацію греко-католиків, що органічно поєднувалося на відверто підозрілому ставленні до тих священників, які перейшли в православ'я. Уповноважений Ради у Станіславській області А.Атаманюк, наприклад, писав у листі на ім'я В.Куроедова та Г.Пінчука від 22 лютого 1961 року: «У Калуському, Рогатинському, Городенківському, Заболотівському, Коломийському районах благочинними є священники, найбільш фанатичні в релігійному відношенні, які з опором зустріли розпорядження патріарха про переобладнання на православний лад церковних реліквій. Вони заграють з віруючими і начебто на їх прохання відступають від православних канонів релігійних служб».

За умови наявності в цих районах бродячих невоzz'єднаних із православ'ям колишніх уніатських священників і чернецького елементу, вказані благочинні... і підлегле їм духовенство по суті ніякої роботи проти уніатів не ведуть і обмежуються безпредметною перепискою із священниками та єпархією і багатослівним базіканням» [83].

Проте переважно силові форми і методи навернення греко-католицького духовенства і вірних у православ'я, зокрема профілактична робота правоохоронних органів, науково-атеїстична пропаганда не завжди приносили очікувані результати. Навіть на кінець 1961 року власті виявили в регіоні значну кількість невоzz'єднаних священників. Так, у Львівській області їх було 158, у Закарпатській – 109, у Станіславській – 60, у Тернопільській – 41. І хоча, за словами Г. Пінчука, переважна їх більшість активно не виступає проти православ'я, трапляються й «активісти», котрі спираються у своїй роботі на чернечі групи з 2-3 насельників. У цей час

навіть з'явився термін «оправославлювання» церков (греко-католицьких, ми його вживали. – В.П.). Отже, до спокою в регіоні було ще далеко [84]. Тим більше, що недолуга позиція місцевої влади в окремих селах і містах давала віруючим підстави порушувати клопотання про реєстрацію греко-католицьких парафій. Мається на увазі те, що у кожній області залишилась значна кількість закритих храмів, які, на думку уповноважених Ради у справах РПЦ в областях, є опорою для невоzz'єднаного духовенства у проведенні нелегальної церковної діяльності. У дні релігійних свят воно веде серед населення небажані для влади розмови про необхідність реєстрації громад. Тому впродовж багатьох років актуальним для місцевих органів влади залишалось переобладнання церковних приміщень під культурно-просвітні заклади, спортивні зали тощо [85]. До згаданої проблеми ми звертатимемося ще не раз на сторінках даної книги.

Таким чином, розвиток подій упродовж 50-х років засвідчив, що греко-католики зуміли зберегти віру батьків, продовжуючи нелегальну діяльність, яка значно активізувалася після повернення з місць покарання ув'язнених у 40-х роках священиків.

§2. Гучні слова та реальні справи органів влади

1960 рік започаткував новий етап у гоніннях на церкву і не тільки в питаннях ліквідації монастирів, закритті духовних семінарій та насильній переорієнтації греко-католиків на православ'я. Головне в іншому. Починався тотальний наступ на всі офіційно зареєстровані в СРСР конфесії.

13 січня 1960 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу». Аналогічну постанову 19 березня 1960 року прийняв ЦК КП України. В лютому місяці цього року за допущені помилки в роботі звільнили з обійманої посади відомого гонителя церкви голову Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г.Карпова.

21 квітня 1960 року в Москві розпочала роботу всесоюзна нарада уповноважених Ради у справах РПЦ, на якій обговорювалася постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 року. Із розгорнутою доповіддю виступив новий голова Ради В.Курєдов. Оскільки нарада зіграла важливу роль у подальших стосунках держави і церкви, варто детальніше зупинитися на порушуваних проблемах. Доповідач зазначив, що численні порушення духовенством чинного законодавства про культу стали можливими внаслідок потурання церкві з боку Ради та її колишнього керівництва. Головна її помилка полягала в непослідовному проведенні лінії партії та держави стосовно церкви, унаслідок чого Рада скочувалася на позиції обслуговування церковних організацій, по суті, відстоювала їх інтереси. Для підтвердження сказаного В.Курєдов послався на вже згадуваний Інструктивний лист № 57, у якому засуджувалася практика місцевих партійних та радянських органів у проведенні зборів трудящих, на яких розглядалися питання про закриття храмів та їх передачі під заклади культури, а також використання партійних працівників, радянської інтелігенції для роботи серед віруючих. Комісія ЦК КПРС з питань ідеології, культури і міжнародних відносин визнали ці установки хибними і зобов'язала Раду відкликати з місць Інструктивний лист.

Серйозною помилкою Ради було фактичне сприяння зміцненню церковної

ієрархії, посиленню централізованого начала у керівництві церквою. З її вини не ліквідували жодної єпархії, навіть коли там залишалася незначна кількість парафій. Основна вина в цьому її колишнього голови Г.Карпова. Можна уявити, що чекало РПЦ, коли вже останнього звинувачують у лібералізмі. Втім, продовжимо знайомитися з матеріалами всесоюсної наради.

Раді слід звільнитися від неправильного стилю у своїй діяльності, наголошував В.Курєдов, щоб зрозуміти нові завдання «у сфері боротьби з релігією на сучасному етапі комуністичного будівництва» (???) (підкреслено нами. – В.П.). ЦК КПРС у постанові від 13 січня 1960 року вказав, що головною ланкою в роботі Ради є суворий контроль за виконанням радянського законодавства про культу. Це питання політики. «Можна без усякого перебільшення сказати, – зазначав, хизуючись на трибуні та насолоджуючись владою над тисячами священиків та десятками мільйонів віруючих, В.Курєдов, – що від того, як здійснюється контроль, залежить значною мірою становище церкви в нашій країні. Якщо контроль здійснюється добре, правильно, то він, безперечно, буде сприяти обмеженню впливу церкви на населення. І, навпаки, – якщо контроль здійснюватиметься слабо, поверхово, то він об'єктивно сприятиме релігії, посиленню впливу церкви на відсталі верстви населення».

У чому ж полягає порушення духовенством законодавства про культу? Шукаючи відповідь у доповіді В.Курєдова, доходимо висновку, що думки, а згодом і вчинки його стосовно РПЦ були такими ж єзуїтськими, як і Г.Карпова. Він убачав порушення, по-перше, в діях духовенства, спрямованих на зміцнення матеріальної бази церкви, зокрема у придбанні автотранспорту. Деякі уповноважені не розуміють, що, даючи дозвіл на купівлю автомобіля, «зміцнюють позиції церкви». Духовенство, всупереч радянському законодавству про культу, «стало повним господарем молитовних будинків і приміщень, у т.ч. переданих у користування віруючих державними органами, власниками автомобілів, свічних майстерень, гуртожитків, культового майна».

По-друге, у Ради велику стурбованість викликає питання про благодійницьку діяльність церкви. Незважаючи на масу розпоряджень властей, практика благодійництва, дотацій слабким парафіям, окремим віруючим не викорінена. Благодійність, за словами В.Курєдова, є сильним важелем зміцнення церкви та розширення її впливу. Справа в тому, що «церква шляхом різних подачок отруєє свідомість окремих верств трудящих, виховує в них цим симпатію до себе, приваблює у своє лоно. Тому, суворо кажучи, благодійність є не що інше, як спроба замаху церкви на свободу совісті радянського громадянина (яке безглуздя. – В.П.), а це є порушенням нашої Конституції». Подібні подачки принижують гідність радянських людей.

По-третє, духовенство начебто порушувало законодавство про культу в тому, що в окремих випадках намагається протидіяти заходам партійних, радянських організацій з посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення (???!!!!).

«Виконуючи постанову ЦК КПРС, – зазначав В.Курєдов, – Рада попереджала главу РПЦ патріарха Олексія, усіх керівників найбільших єпархій, котрих викликали в Раду, що Радянський уряд не може залишатися байдужим до використання деякими служителями культу релігії та церкви в інтересах і цілях, ворожих народу і Радянській державі, порушень законів і постанов Уряду СРСР про релігійні культу». У бесідах з першоієрархом, керівниками єпархій члени

Ради звернули особливу увагу на те, що в ряді місць духовенство відкрито заявляє про новий курс партії та уряду, спрямований на «фізичне знищення церкви». Окремі ієрархи РПЦ заявляють про дискримінацію віруючих у Радянському Союзі, висловлюють невдоволення відсутністю свободи релігійної пропаганди, заборону священикам бути обраними у Верховну Раду, інші органи влади.

Отже, якщо речі називати своїми іменами, ніяких порушень Конституції православна церква не допускала, що видно навіть «неозброєним оком» із висунутих В.Курєєвим звинувачень. Не варто говорити, що це не була позиція окремого члена партії. Що ж чекало РПЦ, інші конфесії далі?

Відповідь знаходимо в тій самій доповіді В.Курєєва, який заявив: «Наша політика в питаннях релігії залишається непорушною... Наша партія і уряд і надалі будуть твердо і послідовно проводити ленінську політику у відношенні до релігії і церкви. Для нас постійною є вказівка В.І.Леніна про те, що боротьба з релігією має вестись ідейним шляхом».

Слова правильні, якби і дії партійних та державних органів були адекватними. На виконання постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 року Раді у справах РПЦ, її уповноваженим на місцях потрібно було, по-перше, підвищувати вимогливість і принциповість, проявляти більше ініціативи і наполегливості, відшукатися від будь-якого захисту інтересів церкви. По-друге, необхідно покінчити з надто широким тлумаченням постанови уряду від 22 серпня 1945 року про надання релігійним об'єднанням обмеженого права юридичної особи і в майбутньому дозволяти вести будівництво, продавати транспорт тощо лише у виняткових випадках. Слід посилити контроль за діяльністю свічних заводів, майстерень для виготовлення церковного начиння. По-третє, уповноважені Ради мають узяти під особливу увагу господарську діяльність церкви, оздоблення храмів, аби вони виглядали якомога бідніше. По-четверте, домогтися викорінення будь-яких форм благодійництва [86].

Ми детально зупинилися на всесоюзній нараді уповноважених Ради у справах РПЦ 21 квітня 1960 року тому, що, обговоривши постанову ЦК КПРС від 13 січня поточного року «Про заходи для ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культ», її учасники, зрозуміло, під диктовку ЦК партії визначили стратегічний курс державного органу щодо церкви на найближчі роки. Нарада започаткувала новий етап у тотальному наступі на найбільшу конфесію, оскільки йшлося лише про порушення, та й ті, як видно з аналізу матеріалів, надумані, з боку духовенства. Місцеві власті, як і раніше, продовжували грубо зневажати законні права громад.

Заради справедливості додамо, що на нараді 21 квітня 1960 року позитивну оцінку отримала лише зовнішньополітична діяльність РПЦ та контрпропаганда у зарубіжних країнах. «Зовнішня робота Московської патріархії, – підкреслив В.Курєєв, – це єдиний бік діяльності церкви, котрий може бути використаний в інтересах Радянської держави».

Тому ми повинні рішуче посилити нашу увагу до зовнішньої діяльності Московської патріархії, розвитку її контактів і зв'язків з іншими церквами та використання цих зв'язків в інтересах зовнішньої політики Радянської держави, а також у боротьбі з білоемігрантськими церковними організаціями, реакційною політикою Ватикану та інших церковних центрів» [87].

Що ж стосується контрпропаганди, то слід мати на увазі численні спростування

православними архієреями, під тиском тієї ж Ради, того правдивого матеріалу про становище релігії і церкви в СРСР, який публікували за кордоном, а в нашій країні оцінювався як фальсифікаторський.

В.Вайналович, дорікаючи главі РПЦ за пасивність у відстоюванні інтересів конфесії перед натиском влади, у завуальованні перед Заходом справжнього стану речей, пише: «Маючи поруч такого «щирого, відданого» патріарха, Г.Карпов міг бути цілком спокійним щодо можливих ускладнень для СРСР на світовій арені. Ще не встигали міжнародні організації широко оприлюднити заяви-протести про порушення свободи совісті в Радянському Союзі, переслідування віруючих, як тут же з оперативністю ідеологічного відділу ЦК отримували гнівну відповідь з Патріаршої резиденції. Тільки-но в релігійному середовищі з'явився паростки інакودумства, як усі причетні до цього позбавлялися кафедр, суворо каралися першоієрархом» [88].

Справжню спрямованість постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 року розуміли не тільки її творці. Патріарх Олексій у виступі на Конференції радянської громадськості 16 лютого 1960 року спробував захистити церкву від державного тиску. Він заявив, що РПЦ протягом всієї історії сприяла встановленню громадського порядку на Русі, зміцнювала християнським навчанням правові основи сім'ї, засуджувала лихварство і рабство, виховувала в людях почуття відповідальності і обов'язку і своїм законодавством нерідко усувала прогалини державного закону. Православна церква зробила суттєвий внесок у розвиток вітчизняної культури. Вона була завжди з народом у години воєнного лихоліття. У повоєнні роки РПЦ активно включилася в боротьбу за мир в усьому світі. І, незважаючи на це, «Церква Христова, що ставить за мету благо людей, від людей же зазнає нападів і огуди, і, одначе, вона виконує свій обов'язок, закликаючи людей до миру і любові. Крім того, у тяжкому становищі церкви є чимало втішного для вірних її членів, бо що можуть значити всі зусилля людського розуму проти християнства, коли двохтисячолітня історія його говорить сама за себе, коли всі ворожі проти нього випадки передбачив сам Христос і дав обітницю не похитності Церкви, сказавши, що і ворота пекла не здолають Церкви його» [89].

Погодьмось, що гоніння на церкву з боку держави патріархом оцінені неадекватно, досить м'яко. Але і цього виявилось достатньо для звинувачень його В.Курєєвим на всесоюзній нараді уповноважених у неправильній, політично шкідливій промові, випадках проти науково-атеїстичної пропаганди. За виступ першоієрарха, до речі, дісталось і заступникові голови Ради у справах РПЦ Череднику, який попередньо не поцікавився текстом виступу патріарха (??!!!) [90], і очевидно, не відредагував його у потрібному напрямку.

1960 рік став трагічним для одного з головних архієреїв православної церкви, голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків митрополита Миколая, колишнього екзарха України. Офіційно його звільнили 21 червня згідно з поданою заявою. Відомство Г.Карпова - В.Курєєва отримало велику перемогу.

Справа в тому, що патріарх Олексій був людиною похилого віку. У квітні 1957 року значно погіршився стан його здоров'я, що викликало в Москві справжній переполох. Вищі керівники партії та держави отримували інформацію про самопочуття ієрарха. І не тому, що усвідомили аморальність своїх дій стосовно глави церкви. Г.Карпов з тривогою писав у ЦК КПРС 18 квітня 1957 року:

«Представляючи медичний висновок про стан здоров'я патріарха Олексія, Рада доповідає, що вперше, крім хвороби ніг, він став скаржитися на серце. 9 листопада ц.р. патріархові виповнюється 80 років. Ця обставина ставить перед Радою питання про перспективу подальшого керування церквою на випадок смерті патріарха, оскільки, згідно з Положенням про управління РПЦ, «на випадок смерті або інших обставин, через які патріарх не зможе управляти церквою, місцезблустителем патріарха стає митрополит Крутицький і Коломенський, яким нині є Миколай.

За такої умови здійснювати потрібний вплив на діяльність церкви в необхідному нам напрямку буде для Ради набагато важче, оскільки митрополит Миколай за своїми особистими якостями є прямою протилежністю патріархові Олексію...

У разі вступу в управління церквою митрополит Миколай, на відміну від патріарха Олексія, висуватиме ряд серйозних вимог, спрямованих на зміцнення церкви і розширення її діяльності, незважаючи на рекомендації (???) Ради.

За цих умов бажано, щоб патріарх Олексій якомога довше перебував на чолі Руської православної церкви, і тому Рада просила 4-е управління при Міністерстві охорони здоров'я СРСР (елітарний підрозділ безплатної радянської медичної допомоги, що обслуговував вище керівництво партії і держави. – В.П.) приділяти більше уваги нагляду за станом його здоров'я» [91].

Справді, це єзуїтський приклад гурботи про здоров'я людини, яку перед цим переслідували стільки років. Хоча, як зазначають В.Войналович, інші сучасні дослідники життєвого шляху патріарха, останній наприкінці 50-х років в умовах переслідувань конфесії владою ставав її співником, своєю діяльністю, власне, сприяв реалізації богоборчого курсу партії і держави. На думку Г.Карпова, він «досить щирий у своїй поведінці як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої діяльності церкви» [92].

В.Войналович з приводу цього пише: «Погоджуючись на різні заохочення з боку держави і добре усвідомлюючи їхні першопричини, Олексій не забував висловити щире вдячність своїм високим покровителям, причому робив це з якоюсь особливою заппадливостю... Звичайно, подібні приязні стосунки між Радою у справах РПЦ і Московською патріархією склалися роками і стали закономірним наслідком політики жорстокого диктату з боку держави у сфері релігії та церкви. Однак, не останню роль у цьому відігравала і особистість самого патріарха, його гідність, усвідомлення ним цілей свого архіпастирського служіння. Держава цілком влаштовувала Олексія, а Олексій цілком влаштовував державу» [92].

Дійсно, важко сказати, що саме спонукало першоієрарха зайняти таку позицію. Можливо, риси характеру, можливо, влада зуміла «приборкати» його протягом десятиліть. Ясно одне, патріарх Олексій був бажанішим, ніж норовистий митрополит Миколай, котрий спільно з єпископом Гермогеном, іншими архієреями виступив організатором «церковного бунту» на рубежі десятиліть. У листопаді 1959 року він прямо заявив Г.Карпову, що «за ходом виступів у пресі, за адміністративними діями на місцях і за діями уповноважених Ради в республіках і областях, вони (члени Священного Синоду. – В.П.) доходять висновку, що йде фізичне знищення церкви і релігії, що нині все це поставлено ширше і глибше, ніж навіть у 20-х роках, що патріарх не хоче бути ліквідатором церкви, він має намір піти у

відставку...». На думку митрополита, після XXI з'їзду КПРС, що відбувся у 1958 році, настав період «холодної війни» у ставленні до церкви [93].

Звичайно, подібної «зухвалості» митрополита власті не могли пробачити, хоча, як читач уже переконався, він просто назвав речі своїми іменами. Кілька місяців їм знадобилося, ймовірно, щоб переконати патріарха Олексія у необхідності відставки та примусити самого митрополита Миколая написати заяву.

Колишньому генералу держбезпеки, голові ради у справах РПЦ Г.Карпову загалом досить легко вдалося погасити «церковний бунт». Нині відомо з раніше секретних архівів ЦК КПРС, що патріарх Олексій у листопаді та грудні 1959 року домагався зустрічі керівництва партії та держави з членами Священного Синоду для обговорення питань державно-церковних відносин. Проте в Кремлі вирішили її не проводити, оскільки виправдати гоніння на РПЦ було нічим. Г.Карпов доручили «роз'яснити» патріарху і членам Синоду зміст державної політики щодо релігії та церкви, а йому досвіду в цьому не треба було позичати.

Під час зустрічі Г.Карпов заявив, що атеїстична пропаганда в країні розширюватиметься, а архієреям не слід робити узагальнюючих висновків із окремих малозначущих (???) фактів порушень прав церкви на місцях. На заяву архієреїв про незаконну ліквідацію монастирів голова Ради у справах РПЦ послався на згоду патріарха, а отже, будь-які протести недоречні. У такому ж дусі Г.Карпов відповів на протест із приводу благодійності церкви, на дискримінаційну податкову політику щодо духовенства тощо [94]. Ось так, підсумовує В.Войналович, Г.Карпов, «користуючись де підступом, а де і відвертими погрозами, враз «заспокоїв» невдоволених ієрархів Руської православної церкви, ще раз переконливо довів, що Московська патріархія з її статутами, положеннями, ритуалами – не більше, як сценічна бутафорія, повністю підпорядкована державі» [95].

Д.Поспеловський наводить власну версію, згідно з якою причиною звільнення стали його сміливі проповіді проти щойно започаткованої дикої антирелігійної пропаганди, переповненої образами та брехнею на адресу релігії та церкви. Про це сам архієрей заявив у приватній бесіді через три тижні після відставки. У вересні 1961 року його усунули і з іншої посади – митрополита Крутицького і Коломенського, керівника Московської єпархії. Менше як за рік митрополит помер, офіційно – від серцевого нападу [96].

В Україні постанови ЦК КПРС, ЦК КПУ України, ухвали всесоюзної наради уповноважених Ради у справах РПЦ виконували ретельно. Єпископів, благочинних і священників попередили про те, що радянські органи не миритимуться з порушеннями духовенством законодавства і притягуватимуть винних до відповідальності. Протягом 1960 року уповноважені зняли з реєстрації 127 священників, переважну більшість безпідставно, аби прозвітувати про успішне виконання партійних постанов. На місцях не вщухала робота над обмеженням діяльності громад. Уповноважені Ради в областях чинили всілякі перепони поповненню кадрів духовенства та реєстрації випускників семінарій [97].

Проте цього виявилось замало. Релігійність населення все ще залишалася високою, зростали прибутки церков. 7 лютого 1961 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про записку Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР». ЦК КПУ України відповідну ухвалу прийняв 1 квітня. Рада Міністрів СРСР 16 березня

1961 року затвердила постанову № 263 «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу».

Помічаєш, вдумливий читачу, як згущуються тіні над РПЦ. Про те, що в Україні «гайки закручували» по-справжньому, свідчать заходи, представлені Г.Пінчуком 29 травня 1961 року в ЦК КП України на виконання названих постанов. Вони передбачали:

- скоротити орієнтовно 4 монастирі;
- провести роботу з метою вилучення приміщень тих церков, у яких до Великої Вітчизняної війни розміщалися радянські та громадські організації;
- ужити заходів щодо впорядкування мережі церков та закриття «затухаючих» приходів;
- припинити паломництво до «святих місць»;
- провести роботу з ліквідації численних хрестів та каплиць на державних і колгоспних землях. Домогтися, щоб їх перенесли на цвинтарі або до храмів;
- домогтися послаблення матеріальної бази церкви. Надавати фінорганам допомогу в проведенні контролю за діяльністю конфесії;
- домогтися відмови від участі у церковних хорах працівників державних та навчальних закладів, артистів-пенсіонерів;
- ліквідувати церковну благодійність;
- докорінно поліпшити роботу з вивчення проповідницької діяльності церковників;
- спільно з партійно-радянськими організаціями не допустити прийому в Одеську і Луцьку духовні семінарії [98].

Доводиться з сумом констатувати, що влада, сумлінно виконуючи вказівки ЦК КПРС, ЦК КП України, послідовно завдавала ударів головним чином матеріальній базі РПЦ, обмежувала законні права та інтереси віруючих, не узгоджуючи власні дії з Конституцією, не звіряючи того, що робилось у «власному домі», з тим, що розраховалось на начебто наївного читача за кордоном та тим, що демонстрували, як у дешевих оперетках, іноземним гостям. Г.Пінчук, звітуючись перед ЦК КП України про проведену роботу, писав: «В Україні припинена практика незаконного будівництва молитовних та причтових будинків, незаконного придбання автомобілів, дач та іншого великого майна. Ці заходи, безумовно, сприяли послабленню матеріальної бази церкви та впливові церковників».

За цей період проведена деяка робота з ліквідації благодійної діяльності церковників, усунення незаконних дій священнослужителів для виконання треб, припинення спроб організувати релігійну пропаганду за межами храмів, залучити до богослужінь дітей тощо» [99].

З метою посилення контролю за церквою всі виконкоми обласних, деяких міських та районних рад депутатів трудящих прийняли власні постанови з питань порушення духовенством законодавства про культу. При всіх міськрайвиконкомках були утворені комісії громадського контролю за його виконанням. У результаті проведеної роботи в республіці протягом 1961 року виявили 562 випадки порушень духовенством законодавства, 262 священників зняли з реєстрації [100]. Зайве говорити про надуманість причин проведення цієї сумнівної акції.

Утиски духовенства супроводжувалися звинуваченнями їх у підступності, у застосуванні рафінованих методів впливу на трудящих. «Чимало служителів культу,

– наголошував Г.Пінчук, – уміло грають на труднощах, горі та стражданні окремих людей, розбещують їх свідомість жалюгідними подачками, використовують релігію у своїх користолюбних цілях. Вони намагаються підтримувати порядок у церквах, звертаючи увагу на зміцненні храмів, на що витрачають значні кошти» [101]. Дивна логіка. Якщо сільська рада чи колгосп ремонтували клуб, придбавали для нього музичні інструменти, це вважалося нормальним. Ремонт же храму оцінювався як порушення закону. Або ще одне. Чому, наприклад, придбання єпархіальним управлінням автомобілів залежало від волі уповноваженого Ради, здебільшого негативно налаштованого до церкви?

Не можна обійти увагою й участі уповноважених Ради у науково-атеїстичній пропаганді (???). Протягом 1961 року вони брали активну участь у розробці партійними комітетами «продуманої і стрункої системи науково-атеїстичного виховання, яке охоплює всі верстви і групи населення».

У контексті аналізу державно-церковних стосунків 1960-1961 років слід зупинитися ще на одній проблемі. У цей час діяло затверджене на Помісному соборі в 1945 році «Положення про управління Руською православною Церквою», котрим стверджувалося, що священник, голова приходу, відповідальний за всі сфери парафіяльного життя. В умовах початку тотального наступу на церкву з нею легше було боротися, усунувши духовенство від безпосереднього управління парафіями.

18 липня 1961 року відбувся Архієрейський собор РПЦ, котрий узаконив те, чого чекала від церкви влада. Про справжні причини його скликання та заздалегідь вироблені ухвали, за які залишалося тільки проголосувати, недвозначно заявив у вступному слові патріарх Олексій: «У квітні цього року, – зазначив патріарх, – Рада у справах РПЦ повідомила нас про те, що Рада Міністрів СРСР знову звернула увагу на численні випадки порушень радянського законодавства про культу з боку духовенства і вказала на необхідність забезпечити належний порядок у житті парафії, а саме в питанні відновлення прав виконавчих органів церковних громад у частині фінансово-господарської діяльності відповідно до законодавства про культу...».

18 квітня 1961 року Священний Синод РПЦ прийняв постанову, яка розмежувала обов'язки виконавчих органів та духовенства. Останні мали зосередити свої зусилля на «духовному керівництві парафією і на богослужбовому боці, із звільненням їх від участі в господарсько-фінансовій діяльності громад».

Патріарх Олексій зауважив, що архієреї і священники рішення Священного Синоду сприйняли належним чином. Лише три єпископи висловили думку, що воно скасовує постанову Помісного собору 1945 року. Зазначимо, що це був мужній вчинок архієреїв. Щоб якось виправдати чергову поступку перед силою, першоієрарх заявив, що рішення Священного Синоду не скасовує «Положення про управління РПЦ», а тільки «поправляє» та «уточнює» права та обов'язки священника, причому більше в церковний та духовний бік. Розумний настоятель, «людина бездоганного життя завжди зуміє зберегти свій авторитет у парафії. І прислуховуватимуться до його думки, а він буде спокійним, що клопоти господарські уже не лежать на ньому і що він може цілком віддатися духовному керівництву своїх пасомих» [102].

Особливих дискусій на соборі не було. Його учасники, заслухавши доповідь архієпископа Пимена, внесли доповнення до «Положення». Нова редакція документа ставила парафіяльного священника в повну залежність від виконавчого органу

парафіяльної ради. Священик мав узгоджувати повністю свої дії з уповноваженими, за їх першою вимогою подавати списки причетних до обрядів хрещення, вінчання, відспівування. Найменше порушення цього правила фактично означало автоматичне зняття з реєстрації, тобто втрату парафії.

Рішення Архієрейського собору викликало невдоволення частини єпископів, священиків, віруючих. Г.Пінчук інформував ЦК КП України, що ознайомлення духовенства із ухвалами собору зумовило невдоволення в одних, подив і розгубленість – в інших. В усій Україні священики остаточно не змирилися з новою роллю, втручаючись у справи рахівників, бухгалтерів, пояснюючи власні дії неспроможністю виконавчих органів вести церковні справи. Подекуди духовенство начебто навіть погрожує парафіянам [103]. Г.Пінчук, щоправда, не пояснив, чим погрожують священики. Єдине, чого не вдалося досягти 1961 року в приниженні РПЦ, так це перевести духовенство на тверді оклади їх заробітної плати, що «не може не вплинути на зниження релігійної обрядовості, прибутків церкви, послаблення впливу релігійників на віруючих» [104]. Це зробили у 1962 році на виконання листа Ради у справах РПЦ № 11/с від 5 лютого. Партійно-державна верхівка торжествувала, отримавши над церквою чергову перемогу.

Не можна обійти увагою ще одну подію, котра відбулася в 1961 році. Мова йде про XXII з'їзд КПРС, який підніс на новий рівень тотальний наступ на релігію та церкву в СРСР. Тон задав М.Хрущов, виступаючи із звітом ЦК КПРС з'їздові. «Виховання нової людини, – наголошував перший секретар ЦК, – складний і тривалий процес. Неможливо механічно переселити людей із царства капіталізму в царство комунізму. Не можна брати в комунізм людину, яка обросла мохом капіталістичних передсудів. Треба спершу подбати про те, щоб звільнити її від вантажу минулого. Боротьба з пережитками капіталізму в свідомості людей, зміна вироблених віками навиків і звичаїв мільйонів людей, розпочата нашою революцією, – справа довга і непроста. Пережитки минулого – страшна сила, яка, мов страхіття, тяжіє над умами живущих. Вони кореняться в побуті й у свідомості мільйонів людей ще довго після того, як зникають економічні умови, що породили їх...

Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям цілком проявити свої творчі сили. Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків» [105].

Щоб ні в кого не виникало сумнівів щодо боротьби з релігією як до другорядного питання, М. Хрущов наголосив, що ідеологічна робота є могутнім фактором у боротьбі за комунізм, а в доповіді про проект нової програми партії заявив, що нині «великого значення надається дальшому формуванню передового наукового світогляду радянських людей. І це зрозуміло. Адже не може духовний розвиток людини відбуватись успішно, якщо голова її забита містикою, забобонами, хибними уявленнями» [106].

Зазначимо, що у словах М. Хрущова прихована внутрішня суперечність. Навіщо створювати струнку всеохоплюючу систему науково-атеїстичного виховання, якщо релігія заважає реалізовувати свої творчі сили лише окремим людям? Партійний лідер видавав бажане за дійсне.

Делегати з'їзду стримано підтримали М. Хрущова в його антирелігійній

позиції. Лише президент Академії педагогічних наук РРФСР І. Каїров звернув увагу на необхідність поліпшення науково-атеїстичного виховання учнів через систему викладання природничо-наукових предметів, історико-філологічних дисциплін і позакласну роботу. Проте це не завадило їм у резолюції з'їзду із звіту ЦК КПРС XXII з'їзду виділити як одне з ключових завдань партії формування наукового світогляду в усіх членів суспільства, боротьбу з пережитками капіталізму в свідомості людей та впливом ворожої буржуазної ідеології.

У самій же Програмі КПРС, прийнятій на з'їзді, стверджувалося, що і після перемоги соціалістичного ладу в свідомості і поведінці людей залишаються пережитки капіталізму, які гальмують рух суспільства вперед. У боротьбі за перемогу комунізму ідеологічна робота стає все могутнішим фактором. Що вище свідомість членів суспільства, то повніше і ширше розгортається їх творча активність у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в розвитку комуністичних форм праці й нових відносин між людьми. Тому «партія використовує засоби ідейного впливу для виховання людей у дусі науково-матеріалістичного світорозуміння для подолання релігійних забобонів, не допускаючи ображення почуттів віруючих, що виникли в минулому на ґрунті пригніченості людей стихійними силами природи і соціальним гнобленням, через незнання справжніх причин природних і суспільних явищ. При цьому слід спиратися на досягнення сучасної науки, яка все повніше розкриває картину світу, збільшує владу людини над природою і не залишає місця для фантастичних вигадок релігії про надприродні сили» [107].

Затверджений XXII з'їздом статут КПРС зобов'язував кожного члена партії «оволодівати марксистсько-ленінською теорією, підвищувати свій ідейний рівень, сприяти формуванню і вихованню комуністичного суспільства. Вести рішучу боротьбу з будь-якими проявами буржуазної ідеології, з залишками приватновласницької психології, релігійними забобонами та іншими пережитками минулого, дотримуватися принципів комуністичної моралі, ставити суспільні інтереси вище особистих» [108].

Що означали насправді програмні настанови КПРС щодо посилення науково-атеїстичної пропаганди? Зміну тактики партії в атеїстичній роботі, перенесення її з площини обмежувальних заходів держави стосовно конфесії в площину ідейних дискусій з опонентами? Чи це були лише красиві слова, сказані для своїх людей із метою піднесення авторитету в масах та розраховані на громадську думку в світі?

Уже найближчі місяці після партійного форуму показали, що надії РПЦ, її вірних на поліпшення ситуації виявилися марними. Реальна картина на кінець 1961 року виявилася невтішною. Ситуація багато в чому нагадувала кінець 30-х років. Влада продовжувала реалізовувати політичний курс щодо релігії та церкви в основному через таємні постанови, що само собою вже говорить про їх справжню спрямованість. Виняток становлять хіба що постанови ЦК КПРС від 7 липня та 10 листопада 1954 року, які опубліковані в пресі.

У центрі уваги владних структур стояло питання виявлення якомога більшої кількості порушень духовенством законодавства про культ. Щоб прозвітуватися перед Москвою та Києвом гучними цифрами, на місцях присіпувалися до дрібниць.

Благочинний Бурштинського району Станіславської області Прокоп одного дня після богослужіння звернувся до прихожан із закликом електрифікувати церкву. Заповнені відомості він роздавав віруючим і доручив шляхом подвірного обходу

зібрати кошти. За такі дії священника позбавили реєстраційної карти терміном на один місяць [109].

Обкоми партії проводили численні наради, розробляли заходи щодо обмеження діяльності РПЦ. Для прикладу пошлемося на проміжний звіт Станіславського обкому. В області провели нараду секретарів і завідуючих відділами пропаганди і агітації, на якій поставили вимогу до секретарів партійних комітетів посилити контроль за роботою райвиконкомів із застосування законодавства про культ з метою присічення всяких намагань його порушувати з боку священників, домогтися скорочення церковної мережі, зниження релігійної активності, прибутків, а також поліпшити атеїстичну пропаганду. Відповідну нараду провели і з головами та секретарями райвиконкомів.

Міськрайвиконкоми ведуть роботу з перереєстрації і скорочення кількості релігійних громад. Переглядаючи списки церковних двадцятків, представники влади рекомендують (вважай, вимагають. – В.П.) замінити деяких осіб або об'єднатися двом-трьом громадам в одну. Така робота активно ведеться в Тисьменецькому, Гвоздецькому, Болахівському, Галицькому, Городенківському, Отинянському та інших районах. Найближчим часом планувалося перереєструвати 12 громад і вирішити питання про 12 церковних будинків.

Із метою зниження активної діяльності РПЦ у Станіславській області було значне переміщення священників та заміна реєстраційних довідок. Унаслідок цього в 212 храмах із 627 богослужіння припиняється. Фінансові органи посилили контроль за фінансовою діяльністю громад. Сільські й районні виконавчі комітети переглядали плани користування земельними ділянками і парафіяльними будинками. В результаті цих дій у церкви відібрали 57 приміщень. Додамо, що під час кампанії було знесено 1755 хрестів, 132 каплиці, розібрано 3 церкви, а 17 знято з реєстрації [110].

У 1961 році відділи пропаганди і агітації та будівництва ЦК КП України направили в президію ЦК КП України доповідну записку «Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реставруванні діючих церков як пам'ятників архітектури». Реакція президії ЦК партії була блискавичною. 9 травня 1961 року прийняли відповідну постанову, а 14 червня Рада Міністрів УРСР виключила із списку пам'ятників архітектури масу церковних приміщень, які начебто не мають визначної цінності. На Львівщині, наприклад, постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 року пам'ятниками архітектури визнали 175 колишніх греко-католицьких храмів, а в новий список включили 86, зрозуміло, що тепер їх називали православними [111].

Звичайно, таким заходам передувала, хоч і формально проведена, експертиза. Але на місцях експерти нерідко чесно підходили до справи, унаслідок чого виникали конфлікти з партійними можновладцями. Прикладом може слугувати лист Закарпатського обкому партії в ЦК КП України від 25 жовтня 1961 року про роботу комісії з Академії будівництва та архітектури, яка відвідала край. «В області розраховували, – наголошувалося в ньому, – що в результаті обстеження пам'ятників архітектури вищезгаданою комісією стане можливим різко скоротити кількість архітектурних пам'ятників-церков». Але так, на жаль, не сталося. Якщо до роботи комісії в області налічувалося 72 церкви-архітектурні пам'ятники, то після обстеження їх залишилося 57. Пояснюємо це тим, що комісія включила у список

багато однотипних пам'ятників, а також ті, які були перебудовані і оновлені ще до радянської влади. По суті, їх стиль був порушений, і як пам'ятники вони втратили свою архітектурну цінність. Більше того, комісія атестувала ще деякі церкви як пам'ятники архітектури і запропонувала внести їх у списки.

Не можна погодитися також із рекомендаціями комісії щодо реставрації і консервації недіючих дерев'яних церков, які розвалилися, зітліли і не мають ніякої матеріальної цінності.

Доповідаючи про це, вважаємо, що представники Академії будівництва і архітектури при вирішенні справи з культовими будинками – пам'ятниками архітектури не виявили належної політичної гостроти і просимо при остаточному затвердженні списків у Держбуді УРСР урахувати наші побажання щодо зменшення кількості церков – архітектурних пам'ятників» (підкреслено нами. – В.П.) [112]. Звичайно, в Києві врахували прохання закарпатських богоборців.

У ці роки ще одна проблема мозолила очі партійно-державній верхівці в Києві. Йдеться про пустуючі церкви, молитовні будинки. В червні 1962 року частина відповідальних працівників Ради Міністрів УРСР надіслала доповідну записку на адресу її Голови В.Щербицького, у якій зазначалося, що в республіці протягом останніх років понад 3,5 тис. культових споруд закрито і знято з реєстрації. Значну кількість їх переобладнано і пристосовано під клуби, кінотеатри, бібліотеки, музеї тощо. Частина без усякого переобладнання використовується під різні склади і сховища, а понад 1,5 тис. знаходяться в безгосподарському стані. Найбільше їх у Львівській області – 244, Тернопільській – 150, Чернігівській – 120. Станіславській – 111, Вінницькій – 117, Волинській – 102, Одеській – 93.

Більшість із згаданих споруд під час війни зазнали серйозних пошкоджень, багато років стоять обідрані, напівзруйновані і справляють неприємне враження безгосподарності. Понад 300 церковних споруд знаходяться в такому стані, що подальше існування їх узагалі небезпечно для навколишнього населення. Непривабливий зовнішній стан приміщень привертає увагу людей і певною мірою служить справі релігійної пропаганди.

«Перебудовувати ці споруди не варто і не вигідно, – підкреслюють автори листа, – бо хрестоподібний фундамент церковних споруд потребує перепланування, починаючи з самого фундаменту. Залишати їх і надалі в такому стані теж не можна, бо, крім уже сказаного, усі ці церковні будинки і споруди псують архітектурний ансамбль оновлених населених пунктів, заважають їх перебудові і реконструкції, ставлять у невигідне становище будівництво важливих об'єктів культурно-побутового призначення, які повинні бути основою організації центру нового соціалістичного населеного пункту».

Ураховуючи все це, автори записки вважали доцільним дозволити місцевим радянським органам усі недіючі, зняті з реєстрації культові споруди, які не можна використати або недоцільно використовувати під культурно-побутові заклади тощо, поступово розібрати, використавши матеріал для народного господарства. Всю цю роботу, на думку авторів, слід проводити без зайвої поспішності, після достатньої підготовки питання на зборах активу, на сесіях місцевих рад, щоб не викликати непотрібних настроїв і кровопролитів.

Звернемо увагу на те, що в доповідній записці навіть не робилося спроби назвати справжні причини занепаду церковних споруд та повернути їх віруючим.

Як і передбачалося, Голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький наклав резолюцію для облвиконкомів: «Прошу розглянути доповідну записку... про подальше використання приміщень недіючих і закритих молитовних будинків і споруд на території УРСР, вирішити питання про використання кожного з таких об'єктів і про вжиті заходи доповіді Раді Міністрів до 1.09.1962 року» [113]. Облвиконкоми в свою чергу надіслали в райони таємного листа, де говорилося, що переобладнувати колишні церкви далі не доцільно, бо вони мають хрестовидний фундамент, а залишати не можна, тому що вони заважають соціалістичній перебудові і реконструкції нових населених пунктів. Церкви рекомендувалося руйнувати за актами.

Чимало храмів пустувало не тільки через їх подекуди на око визначену чиновниками аварійність. В Україні в цей час завдяки «ідеологічній пильності» уповноважених Ради у справах РПЦ, різке зменшення випуску духовенства з навчальних закладів тощо регулярні богослужіння не проводилися або проводилися час від часу в сотнях храмів, що, на думку органів влади, було неприпустимим явищем, оскільки не можна звітувати про успіхи на ниві науково-атеїстичної роботи.

У 1962 році уповноважені Ради у справах РПЦ наполегливо «працювали» над реалізацією рішення Архієрейського собору про перебудову управління церквою, згідно з якими духовенство усувалося від керівництва фінансово-господарською діяльністю парафії. Водночас започаткували ще одну акцію. Голова Ради у справах РПЦ В. Курєдов у листі уповноваженим № 11/с від 5 лютого 1962 року наголошував, що місцеві радянські органи та уповноважені Ради не вживають колишніх заходів, щоб попередити поширення релігійних обрядів. У районах спостерігається байдуже ставлення до таких фактів, коли духовенство активізує свою діяльність і всілякими заохоченнями намагається збільшити обрядовість серед населення, залучити в церкву молодь для проведення вінчань, хрещень тощо. Немало випадків проведення священиками обрядів на квартирах і в будинках віруючих, що заборонено законом.

В. Курєдов зазначив, що представники влади все ще погано організовують контроль за діяльністю духовенства, не поставили його в рамки законодавства і тим самим полегшують можливість поширення релігійних поглядів, посилення впливу на частину населення і зміцнення матеріальної бази.

Вивчення ситуації на місцях свідчить, на думку В. Курєдова, про незадовільний стан науково-атеїстичної пропаганди та погану організацію індивідуальної роботи з питань відлучення віруючих від церкви. Але чи не найважливішим фактором високої релігійності є хибі в системі утримання духовенства на прибутках, котрі воно утримує за треби. Це стимулює діяльність священиків, які начебто всебічно впливають на віруючих, заохочують здійснювати релігійні обряди. З цією метою вони проводять індивідуальну агітацію, відвідують квартири, використовують активістів, «різних мракобісів і фанатиків».

Питання про запобігання поширенню релігійних обрядів, особливо серед дітей і молоді, мусить привернути увагу всіх уповноважених Ради, місцевих радянських органів, громадськості. Вирішити це завдання, по-перше, доцільно шляхом упровадження нових громадянських обрядів, які б своєю емоційністю, яскравістю витісняли релігійні обряди. По-друге, слід розробити комплекс заходів, які б послаблювали активність церковників, серед яких найсуттєвішим є переведення

духовенства на тверді оклади. Це, за словами В. Курєдова, без сумніву, підірве його матеріальну зацікавленість у проведенні релігійних обрядів. Воно не виявлятиме того великого інтересу до проведення церковних служб, який має місце в даний час.

«Звичайно, – підкреслює В. Курєдов у проведенні цього заходу має бути виявлена необхідна гнучкість. Не виключено, що в деяких місцях, в силу певних особливих умов, такий захід, можливо, і не принесе очікуваного ефекту. Це стосується перш за все тих парафій, у яких прибутки від треб настільки незначні, що священики самі втікають із церкви.

Деякі товариші висловлюють побоювання, що священики, отримуючи тверді оклади, будуть додатково «заробляти» і на требах. Але такі тенденції можна попереджувати шляхом посилення контролю за діяльністю духовенства з боку місцевих органів влади та уповноважених Ради. Слід нагадати кожному з них, що коли, окрім твердого окладу, він спробує брати з віруючих, які виконують треби, гроші чи натуральну плату, то притягуватиметься до суворої відповідальності аж до зняття з реєстрації, і, крім того, буде обкладатися прибутковим податком за сукупністю з сумою місячного твердого окладу».

Із метою поширення можливих зловживань з боку окремих священиків необхідно встановити такий порядок, щоб кожна треба здійснювалася при наявності документів, які видають виконавчі органи релігійної громади із зазначенням отриманих сум, домашніх адрес учасників обряду тощо [114].

Навесні 1962 року все православне духовенство, незважаючи на його прихований упертий опір, почали переводити на тверді оклади. Тих священиків, котрі отримували після цього від громад бодай найменшу матеріальну підтримку, знімали з реєстрації.

Незабаром влада завдала церкві особливо відчутного удару, ввівши влітку 1962 року жорстокий контроль над здійсненням треб – хрещень, вінчань, поховань. Усі вони заносилися в спеціальні книги із зазначенням прізвищ, паспортних даних учасників таїнств. Для хрещення дитини вимагалася присутність обох батьків, а подекуди і їх письмові заяви. Дослідники зазначають, що акція ставила за мету, по-перше, посилити податковий контроль. Гроші від треб надходили виконавчим органам, яких примушували «надлишки» здавати у Фонд миру. По-друге, партійні, комсомольські, профспілкові комітети отримали можливість виявляти своїх членів, котрі брали участь в обрядах і в такий спосіб «боротися» з їх релігійністю.

У серпні 1962 року ЦК КП України розглянув питання «Про завдання партійних організацій України щодо подальшого посилення ідеологічної роботи у світлі рішень XXII з'їзду КПРС». На нього можна було б не звертати уваги, оскільки і до цього чимало партійних зборів, активів, пленумів приймали ухвали, після яких у партії і країні нічого на краще не мінялося. Можна було б, якби не виступи секретаря ЦК КП України А. Скаби, котрий заявив: «За останні роки партійні організації досягли деякого поліпшення науково-атеїстичної пропаганди. Вона набула більшого розмаху, урізноманітнилися її форми і методи. І все ж у роботі багатьох партійних організацій з науково-атеїстичного виховання трудящих мають місце істотні недоліки. У боротьбі з церковниками і сектантами (підкреслено нами. – В.П.) необхідно підняти роль громадськості, наполегливіше залучати віруючих до участі у виробничій діяльності, громадсько-політичному і культурному

житті» [115]. Отже, як бачимо, партійні органи продовжували боротися, щоправда, не за віруючу людину з числа церковних активістів, духовенства, а проти них.

21 серпня 1962 року Президія ЦК профспілки працівників місцевої промисловості та комунального господарства прийняла постанову, котра значно обмежувала коло працівників релігійних об'єднань, на яких поширювалося трудове законодавство. Залишилися лише прибиральниці, сторожі, двірники та кочегари. Причому, у примітці щодо ухвали підкреслювалося, що, коли зазначене коло осіб одночасно виконує обов'язки церковних старост, членів виконавчих органів релігійних об'єднань, навіть на громадських засадах, чи бере участь у відправленні релігійних обрядів, то трудове законодавство на них не поширюється і профоргани не повинні укладати з ними відповідні договори найму [116]. Ось тобі й торжество демократії!

Про те, що і профспілкові органи по-справжньому включилися в антицерковну роботу, свідчить вереснева (1962 року) постанова президії ВЦРПС «Про стан і заходи поліпшення роботи профорганізацій з науково-атеїстичної пропаганди серед робітників і службовців» [117].

9 жовтня 1962 року ЦК КП України прийняв ще одну постанову явно антицерковного спрямування «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР» [118]. Ми говоримо про антицерковне спрямування, оскільки документ Центрального Комітету, крім рекомендації партійним і радянським органам створити в містах та райцентрах будинки та палаци для урочистої реєстрації шлюбів, систематично займатися питаннями запровадження нових обрядів, розвивав раніше прийняті ухвали про обмеження діяльності релігійних громад шляхом організації при міськрайвиконкомах громадських комісій із контролю за виконанням законодавства про культу. Вони мали працювати під керівництвом партійних комітетів, і про ідеологічну спрямованість їх роботи свідчить склад її членів. Так, у Тячівському районі на Закарпатті в комісію входили представники відділу пропаганди і агітації райкому партії, районного відділу народної освіти, відділу культури, райкому комсомолу, профспілкові органи, учителі, спеціалісти сільського господарства. Вона здійснювала контроль за діяльністю духовенства і релігійних громад, особливо за змістом проповідей. І так повсюди.

У Герцаївському районі Чернівецької області члени комісії організували спостереження за відвідуванням віруючими храмів у дні великих релігійних та храмових свят. Їх цікавило, як це відображується на колгоспному виробництві. Виявивши, наприклад, що в день храмового свята 26 жовтня 1962 року в с. Тарнавка із 538 працездатних колгоспників 308 на роботу не вийшли, а в село ще прибуло 250 гостей, комісія доповіла парткому і райвиконкому і просила вжити відповідних заходів. Можна уявити, які блискавки на адресу селян метали місцеві та районні керівники. Хоча, якщо відверто говорити, то яка вже на селі робота наприкінці жовтня.

За інформацією Г. Пінчука в ЦК КП України, у Чернівецькій, Харківській, Закарпатській областях у 1962 році був нагромаджений певний позитивний досвід роботи комісій. Завдяки їм «незаконні» дії церковників своєчасно викриваються, про факти їх діяльності повідомляється в партійні (??!) та радянські органи для вжиття відповідних заходів проти порушників [119].

Комісії, до речі, виявилися недієздатними, вони вже наступного року в багатьох районах припинили своє існування, так і не розгорнувши діяльності, або існували, як кажуть, на папері [120], хоча в окремих регіонах їх створили навіть при сільських радах, і місцеві активісти ще довго третирували віруючих.

У контексті нашої книги не можна обійти ще одну проблему, що постійно перебувала в полі зору партійних та радянських органів, зокрема Ради у справах РПЦ. Мова йде про обмеження діяльності монастирів, яких на початку 1962 року було 13, а протягом року ліквідували 4, хоча Г. Пінчук планував скоротити 6 [121]. Протягом повоєнних років знищили 27 монастирів і скитів, серед яких були і такі відомі як Києво-Печерська лавра, Глинська пустинь на Сумщині. Проте залишалися не менш відомі Корецький, Миколаївський, Покровський, Флорівський жіночі, Успенський чоловічий монастирі, Почаївська лавра. Власті чи не найбільше непокоїла остання.

Партійні, радянські органи Тернопільської області, на території якої знаходилася лавра, заподадливо виконували партійно-радянські постанови щодо порушень законодавства про релігійні культи, значно обмеживши активну діяльність обителі. Відповідними органами були відкриті нелегальні майстерні (свічкова і та, що виготовляла золоті та срібні хрести). Був закритий і вилучений з користування лаври готель на 390 місць. Відібрано близько 7 га фруктового саду, урожай з якого лавра начебто збувала за спекулятивними цінами. За приховування дійсних прибутків від свічкової майстерні вона в 1961 році доплатила державі понад 118 тис. крб. Крім того, Почаївська лавра «добровільно» здала водокачку, 2 автомашини, 83 вулики з бджолами, 6 токарних верстаків по дереву, 2,5 т воску і 8 т парафіну та деякі господарські будівлі.

За наполяганням властей із посади ігумена усунули Севастіана (Пилипчука), який, за словами заступника уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР М. Гладаревського, «не виконував рекомендації і своїми діями далеко вийшов за рамки законодавства про культу. Пилипчук, замість того, щоб здати прибуток державі, привласнював золоті і срібні монети, які жертвували віруючі» [122].

За останні роки значно скоротилося паломництво до лаври, у 3-4 рази скоротилися прибутки.

14 лютого 1962 року управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Тернопільській області порушило кримінальну справу проти Пилипчука, якого звинувачували в спекуляції валютними коштовностями, автомашинами, відкритті нелегальної майстерні з виробництва церковного начиння, яке збував за спекулятивними цінами, придбанні шляхом незаконних дій будівельних матеріалів для ремонту лаври.

Усі ці порушення, інформував ЦК КП України М. Гладаревський, були правильно використані в науково-атеїстичній та індивідуальній роботі з насельниками лаври, унаслідок чого протягом 1961-1962 років із монастиря вибуло 90 ченців.

Щоправда, М. Гладаревський замовчував той факт, що в процесі слідства у справі Пилипчука зазначені обвинувачення не знайшли підтвердження, і органи держбезпеки 22 травня 1962 року припинили справу, із чим погодився і прокурор УРСР Д. Панасюк [123].

Виправдання Пилипчука, протест з боку мешканців та паломників лаври

загострили адміністративну сверблячку тернопільських владик. Вони вдалися до насильницького виселення решти ченців. 1 та 3 вересня 1962 року вивезли 22 чоловіки, 8 з яких не дали згоди, що і породило чергову хвилю скарг. На місце подій виїхав заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР М. Гладаревський. Бюро обкому партії прийняло рішення про недоцільність перебування на обійманій посаді уповноваженого Ради у Тернопільській області М. Коломацького. Дехто отримав партійні стягнення. Ухвалили в черговий раз «посилити» науково-атеїстичну пропаганду тощо.

М. Гладаревський не обминув увагою Пилипчука, який, скориставшись припиненням кримінальної справи, зміг одержати від патріарха Олексія указ про повернення на посаду ігумена. Рада у справах РПЦ на це не погодилася і домогалася повторного розслідування.

Справа набула значного розголосу, і 22 вересня 1962 року Рада у справах РПЦ прийняла спеціальну постанову «Про наслідки перевірки скарг, що надійшли в Раду, про неправильні дії місцевих органів влади Тернопільської області стосовно Почаївської лаври».

У ній, крім констатації щойно вказаних начебто порушень насельниками законодавства про культи, зазначається, що місцеві органи влади Тернопільської області, незважаючи на деякі успіхи у справі контролю, слабо вели роботу з обмеження діяльності духовенства в рамках закону. За обставинами безконтрольності Почаївська лавра перетворилася в осередок беззаконня. Тривалий час тут «процвітало шарлатанство, калічення довірливих віруючих та дітей шляхом «виправлення» їм кісток та іншими методами зцілення від всяких хвороб».

Місцеві органи влади і посадові особи, що безпосередньо відповідають за організацію контролю за виконанням законодавства про культи, не тільки терпимо ставились до фактів грубого порушення законів, але й почурали цьому. Деякі працівники укладали угоду з лаврою.

Грубі порушення радянського законодавства про культи в лаврі спричинили ситуацію, коли можна було вміло і тактовно розвінчувати незаконні і злочинні дії церковників, використовуючи це для послаблення релігійного впливу на віруючих та відриву певної частини населення від церкви. Замість цього місцеві органи влади стали на шлях грубого адміністрування щодо лаври і самі допустили порушення законодавства про культи. Вирішивши адміністративним методом закрити обитель, ченців почали викликати в міліцію, анулювати їх прописку, згодом працівники МВС, КДБ під командуванням заступника начальника обласного управління МВС на початку вересня 1962 року почали примусове виселення ченців, «виводили їх під руки з келії, саджали в автомобілі і в супроводі працівників КДБ та міліції вивезли за межі області. Під час проведення «операції» у дворі лаври перебувало дві пожежні автомашини з командою пожежників».

Факти незаконних дій стосовно лаври, наголошується в постанові Ради у справах РПЦ, «були використані з метою розпалювання релігійного фанатизму». В результаті цього різко збільшилась кількість паломників не тільки з числа місцевого населення, але й з інших областей України, а також Білорусії, Російської Федерації, а в Київ та Москву посипалися масові скарги на свавілля властей (124).

Тоді конфлікт «придушили», але не розв'язали. Якби органи влади лояльно ставилися до релігії та церкви, то навіть факт «незаконного» існування майстерень

з виготовлення церковного начиння після відповідного доопрацювання можна було б підвести під дію закону. Проте цього не сталося.

У 1964 році голова КДБ УРСР В. Нікітченко інформував ЦК КП України про нову хвилю активізації діяльності Почаївської лаври. Завідувач ідеологічного відділу Г. Шевель надіслав ґрунтовну записку вищому партійному керівництву України про розвиток подій після 1962 року та про заходи, яких необхідно вжити для боротьби з ченцями та паломниками.

Г. Шевель підкреслив, що неправильні дії частини ченців лаври завдали серйозної шкоди антирелігійній роботі і негативно відбилися на всій наступній діяльності з обмеження впливу монастиря на віруючих. Ці факти церковники використали для того, щоб розпалювати релігійний фанатизм серед відвідувачів лаври. Вони організували написання численних скарг і заяв в урядові інстанції з вимогою припинити знущення над ченцями та прихильниками обителі. Окремі листи дійшли й за кордон, де «були використані реакційною буржуазною пресою для злісних наклепницьких випадів на політику Комуністичної партії і Радянського уряду».

На думку Г. Шевеля, не зробили відповідних висновків партійні органи, особливо Кременецького району, які кампанейськи підійшли до справи 1962 року, останнім часом самоусунувшись від проведення глибокої атеїстичної роботи та виявляючи примирливе ставлення до порушень радянського законодавства з боку насельників Почаївської лаври.

Унаслідок цього сюди стали повертатися ченці, котрі в 1962 році добровільно залишили монастир. Тепер в лаврі мешкає 38 чоловік, з них 15 без прописки, а 6 взагалі не мають паспортів. Ще 14 колишніх ченців просять прийняти їх в обитель. Ігноруючи існуючий порядок, адміністрація монастиря надає можливість проживати в лаврі всім колишнім насельникам, що повернулися без будь-якого на це дозволу місцевих органів влади та міліції.

Г. Шевеля турбувало, що останнім часом, «грубо порушуючи радянські закони, лаврські монахи так далеко зайшли, що почали навіть не виконувати вимог щодо дотримання паспортного режиму і взагалі громадського порядку. Більше того, у цьому році (1964-му. -В.П.) мали місце непоодинокі факти, коли керівництво лаври і деякі монахи зухвало вели себе з представниками місцевих рад депутатів трудящих та органів міліції, на їх справедливі вимоги не реагували, часто ображали і навіть виганяли з території лаври. На жаль, всі ці незаконні дії ченців своєчасно не припинялися». Щоправда, Г. Шевель не назвав жодного факту «зухвалої» поведінки, а якщо така і мала місце, то чи не була вона відповіддю на не менш зухвалі дії властей.

У записці підкреслювалось, що частина реакційно налаштованих ченців проводить, по суті, антирадянську агітацію. Особливо відзначився якийсь А. Щур, який у маршрутному автобусі читав наклепницький документ про радянську дійсність.

Не змирився колишній ігумен лаври Севастіан (Пилипчук), якого в 1962 році мали притягти до кримінальної відповідальності. Проте цього не сталося, а Пилипчук висновків не зробив. Вища церковна влада визначила йому для проживання Псковсько-Печерський монастир. Пилипчук туди не виїхав. Мешкаючи в Кременецькому районі, часто буває в лаврі і «проводить шкідливу роботу. Те, що

адміністративні органи не притягли до кримінальної відповідальності Щура і Пилипчука і зараз нічого не зробили, щоб обмежити їх діяльність, справляє на релігійників враження, що ніби органи радянської влади вдалися тут до відступу у зв'язку зі скаргами та протестами з боку церковників».

У Тернопільській області партійні і радянські органи миряться з тим, що лавра має в своєму розпорядженні велику кількість зайвої житлової площі.

Із метою усунення виявлених недоліків і подальшого обмеження діяльності Почаївської лаври ідеологічний відділ вважав за необхідне:

1. Тернопільському обкому партії налагодити в селищі Почаїв чітку, продуману систему науково-атеїстичного виховання, звернувши особливу увагу на індивідуальні форми роботи з віруючими і насельниками лаври.

2. Товариству «Знання» УРСР регулярно направляти до Кременецького району кращих лекторів для проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Міністерству культури пропонувалося поліпшити діяльність культурно-освітніх закладів і установ, зокрема Почаївського антирелігійного музею, домогтися широкого розгортання роботи із впровадження в побут нових форм радянської обрядовості.

На цьому ідейна боротьба з опонентами закінчувалася, бо Г. Шевель пропонував заходи, досить далекі від агітації та пропаганди.

3. Погодитися з пропозицією Тернопільського обкому партії про відновлення прописки 7 ченцям. 4 з них раніше незаконно виселили, а 3 – похилого віку, яким ніде жити. Решту 8 ченців, які проживають без прописки і документів, негайно відселити і працевлаштувати.

4. Уповноваженому Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчуку вирішити питання про заміну настоятеля лаври іншою особою, яка б дотримувалася радянського законодавства (відверто кажучи, особою, котра б виконувала всі вказівки та розпорядження місцевих чиновників – В.П.).

5. Уповноваженому Ради в області спільно з Тернопільським обкомом партії та облвиконкомом вивчити питання та підготувати пропозиції про вилучення зайвої житлової площі з користування лаври і передачу її для соціально-культурних потреб.

6. Слід «зобов'язати відповідні радянські органи активізувати розкольникську роботу серед монахів усередині монастиря» (підкреслено нами. – В.П.).

7. Потрібно доручити Прокуророві УРСР та КДБ УРСР «розглянути питання про притягнення монаха Щура до кримінальної відповідальності, а також колишнього настоятеля Почаївської лаври Пилипчука за спекуляцію та махінації із золотою валютою, якщо він не виїде за межі України».

Звернемо увагу читача на останній пункт пропозицій ідеологічного відділу ЦК. Нагадаємо, що чернець Щур нібито один раз читав документ начебто антирадянського змісту, а Пилипчук понад 2 роки не був ігуменом. Не маємо ніяких даних про те, чи притягли обох до кримінальної відповідальності, але, імовірно, клопотів завдали чимало.

На документ перший секретар ЦК КП України П. Шелест зреагував по-своєму, давши вказівку вирішувати порушені питання в оперативному порядку [115]. Руки для чергового свавілля над лаврою були розв'язані. Вона ще не раз завдавала клопотів властям.

Обмежувальні, дискримінаційні заходи партійних і державних органів приносили невеликі дивіденди. Підсумовуючи наслідки роботи протягом 1962 року, уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчук інформував ЦК КП України, що духовенство в цілому змиралося з усуненням його від управління парафіями. Лише частина священників осмілилася відкрито висловлювати обурення нововведенням, чим викликала невдоволення з боку уповноваженого.

Влада протягом 1962 року провела перереєстрацію виконавчих органів релігійних об'єднань. Унаслідок «кропіткої» роботи значно скоротилася кількість громад. Так, в Івано-Франківській області із 597 храмів перереєстрацію пройшли лише 337. Решта об'єдналися з іншими парафіями, а 40 взагалі припинили існування. Г. Пінчук радісно інформував ЦК партії, що з релігійних об'єднань усунено 5198 церковних активістів. Аналогічні приклади були характерними для всієї України.

Партійні комітети, уповноважених Ради у справах РПЦ турбувало те, що в парафіях працює ще достатньо велика кількість церковного активу, серед яких чимало робітників, колгоспників, зокрема орденоносців, батьків інтелігенції. Це свідчить, за словами Г. Пінчука, про слабку антирелігійну роботу серед названої категорії населення, про те, що уповноважені Ради в областях слабо вивчають якісний склад активу і не інформують відповідним чином партійні та радянські органи.

У той же час переведення духовенства на тверді оклади поставило багатьох із них на межу фізичного виживання. Так, згідно з «рекомендацією», місячна зарплата сільського священника становила 70-200 крб., міського – 150-500 крб. Звичайно, сума на перший погляд, значна. Але при цьому не слід забувати, що духовенство, на відміну від робітників та службовців, сплачувало податок до 80 відсотків. А всі священники, диякони мали сім'ї. Їх дружини в силу певних обставин майже не працювали.

Тому не дивно, що в 1962 році спостерігаємо досить суперечливу ситуацію. По-перше, проти переведення духовенства виступала частина фінансових органів, мотивуючи відмову зменшенням прибутку до бюджету. По-друге, у багатьох областях місцеві керівники, реально оцінюючи обстановку, імовірно, бачили негативні наслідки авантюристичної акції, запланованої у московських високих кабінетах. Але гору взяла сила, унаслідок чого в багатьох областях зменшився рівень релігійної обрядовості через те, що частина духовенства, керуючись передусім матеріальними причинами, проводила її, так би мовити, в рамках робочого часу, що, зрозуміло, викликало радість у відповідальних від партії за фактичну руйнацію церкви.

У 1962 році вищі партійні органи ще раз підтвердили, що Рада у справах РПЦ, її уповноважені в областях та республіках фактично є позаштатними працівниками відповідних партійних комітетів, котрі мусять займатися атеїстичним вихованням. Про це свідчить наступне.

На початку 60-х років власті дійшли висновку, що з релігією можна боротися не лише шляхом закриття храмів, утиском духовенства, високими податками, а й запровадженням у побут людей безрелігійних громадянських обрядів.

На проведеній у лютому 1962 року за ініціативою ЦК КПРС всесоюзній конференції з проблем науково-атеїстичної пропаганди панувала думка, що релігійні звичаї і традиції слід витіснити новими святами і ритуалами для задоволення естетичних і емоційних потреб віруючих. Незабаром з'явилися відповідні партійні

постанови. Так, у вже цитованій постанові ЦК КП від 9 жовтня 1962 року партійним та радянським органам пропонувалося створити в містах та райцентрах будинки та палаци для урочистих реєстрацій шлюбів, систематично займалися питаннями запровадження нових обрядів та поліпшити роботу загсів [126]. У реалізацію запланованих заходів активно включалося чимало уповноважених Ради у справах РПЦ. Саме на них покладалася відповідальність за узагальнення досвіду впровадження в побут нових обрядів.

У багатьох областях до справи підійшли неформально, що дозволяло людям урочисто відзначати пам'ятні для них події. У той же час викликало, м'яко кажучи, непорозуміння різне протиставлення релігійної та громадської обрядовості, утиски за місцем роботи чи навчання тих, хто брав участь у релігійних обрядах. Свободи як такої практично не було.

Видаючи «на-гора» для ЦК КП України партію інформації про стан справ із запровадженням обрядів, Г. Пінчук, наприклад, відчуваючи підтримку зверху, звинувачував Міністерство культури, Товариство з поширення політичних і наукових знань, книжково-газетні видавництва, Комітет у справах радіо і телебачення, інші установи і відомства у небажанні займатися новою справою, а цим уміло продовжують користуватися ідейні супротивники, що, на його переконання, неприпустимо у зв'язку з усе ще високою релігійністю населення [127].

А вона навіть у зовнішніх проявах дійсно була високою, що серйозно турбувало вищі партійні інстанції. У 1961 році було похрещено 41 відсоток дітей, які народилися, наступного року – 41,2 відсотка. В окремих областях спостерігалось збільшення відсотка хрещених дітей [128]. Високим залишався відсоток тих, кого ховали за релігійним обрядом.

Лише кількість вінчань із кожним роком зменшувалася. Це можна пояснити, по-перше, появою в багатьох місцях будинків та палаців урочистих подій, які часто ефективніше впливали на молодих людей, ніж церковний обряд, по-друге, різного роду переслідування з боку партійних, комсомольських громадських організацій молоді, що вінчалася, по-третє, різким скороченням мережі діючих храмів.

Непоодинокими були випадки участі в релігійних обрядах членів партії, комсомольців, що турбувало не тільки відповідні комітети КПРС та ВЛКСМ, а й уповноважених Ради у справах РПЦ, як непокоїло владу і зростання прибутків церкви, незважаючи на скорочення кількості парафій. У 1962 році прибутки православної церкви в Україні зросли на 400 тис. крб. і досягли 14,1 млн. крб.

Партійні комітети, уповноважені Ради у справах РПЦ продовжували оцінювати в негативному плані найменші спроби духовенства, віруючих активізувати життя громад шляхом урочистого відзначення релігійних свят, посилення індивідуальної роботи тощо. Ними засуджувалися заклики священників не піддаватися впливові атеїстичної пропаганди, чесно трудитися, не вживати спиртних напоїв, зміцнювати сім'ю, жити в мирі і злагоді, збільшити продаж державі молока і м'яса, спроби ототожнити ідеали комунізму і християнства [128].

Отже, розвиток подій на початку 60-х років засвідчив, що проголошені на XXII з'їзді КПРС прекрасні ідеали про торжество демократії в соціалістичному суспільстві сфери стосунків держави та РПЦ не зачепили. Йшло планомірне знищення конфесії, нерідко руками самої церкви, що органічно поєднувалося з масовою атеїзацією суспільства і подекуди набувало потворних форм. На XIV з'їзді

ВЛКСМ, який відбувся у квітні 1962 року, наприклад, заявлялося, що свобода совісті не поширюється на дітей, а відтак жоден батько не має права калічити своїх дітей духовно, тобто виховувати віруючими. Незабаром головний друкований орган юристів СРСР журнал «Советское право» проголосив, що батьки можуть бути позбавлені батьківських прав державою, оскільки вони останньою і даровані. В регіонах батьків викликали в школу чи міліцію, де пропонували їм під погрозою примусової передачі дітей в інтернат, припинити спільні відвідування храмів [130].

Переважно адміністративні методи боротьби з «опіумом народу» викликали численні протести, масові скарги. Так, протягом 1962 року лише уповноваженому Раді у справах РПЦ в УРСР надійшло 273 заяви про відновлення знятих з реєстрації релігійних громад і священників, 29 — про повернення клубних приміщень, колишніх храмів, вилучених у віруючих, 23 — про реєстрацію духовенства [131]. У вищі партійні інстанції надходило чимало скарг про свавілля з боку уповноважених Ради у справах РПЦ в областях при знятті з реєстрації храмів. Патріарх Олексій, інші єпископи, священники зверталися із заявами про грубе нехтування прав конфесії. Навіть Рада у справах РПЦ була змушена направити в ЦК КПРС кілька листів, у яких висловлювалася стурбованість масштабами адміністрування щодо церкви [132].

Окремі дослідники проблеми державно-церковних стосунків, до речі, зазначають, що на початку 60-х років стала ліберальнішою у своїх діях Рада у справах РПЦ. Тут розуміли, що постійне нагнітання антицерковних кампаній серйозно заважає розвиткові зовнішньополітичних контактів православної церкви. Це підтверджується, як мінімум, двома фактами. Перший із них — це нагородження 8 листопада 1962 року патріарха Олексія четвертим орденом Трудового Червоного Прапора. Другий — постанова Ради у справах РПЦ від 7 березня 1963 року «Про факти грубого порушення законодавства про культу з боку окремих уповноважених Ради і місцевих радянських органів», яка, зрозуміло, з'явилася із санкції ЦК КПРС.

У ній зазначалося, що окремі уповноважені Ради незадовільно виконують постанову Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 року «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу», залишають поза увагою грубі порушення закону з боку місцевих органів влади, котрі, не рахуючись з наявністю віруючих акти і намагаючись підмінити виховну роботу серед них адміністративними методами, вилучають у релігійних громад культове майно тощо. При цьому в Раду вносяться пропозиції про зняття з реєстрації цих релігійних об'єднань під приводом, що вони начебто самі припинили діяльність, їх двадцятки розпалися, а виконавчі органи склали свої повноваження.

Зазначені порушення, підкреслюється в постанові Ради у справах РПЦ, не є поодинокими і свідчать про те, що окремі уповноважені не тільки не запобігають беззаконним діям, а й самі стають на шлях беззаконних дій. Рада неодноразово роз'яснювала, що закриття церков і молитовних будинків має бути насамперед наслідком значної виховної роботи з віруючими з питань відриву їх від релігії, а обов'язок уповноважених у цій справі зводиться до того, щоб не обмежувалася свобода совісті, не ображалися почуття віруючих, щоб зняття з реєстрації відбувалося згідно з інструкцією із застосування радянського законодавства про культу.

Рада підкреслює, що існуюча подекуди практика закриття церков є не що інше, як викривлення політики партії та уряду стосовно релігії і церкви, вона

завдає великої шкоди справі комуністичного виховання трудящих. Слід пам'ятати, що кожний випадок свавілля та адміністрування у відношенні до церкви, нехтування почуттям віруючих «церковники використовують для розпалювання релігійного фанатизму, активізації віруючих та посилення свого впливу на відсталу частину населення».

Не можна також обійти увагою і тієї обставини, зазначалося в постанові Ради, що подані неперевірені, неправдиві матеріали про «затухання» тих чи інших релігійних об'єднань та зняття їх з реєстрації є не що інше, як окомилування, котре позбавляє Раду можливості об'єктивно і своєчасно інформувати ЦК КПРС і уряд про діяльність релігійних об'єднань. Постанова була орієнтована на усунення недоліків [133].

14 березня 1963 року голова Ради у справах РПЦ В. Курєдов надіслав листа уповноваженому в УРСР Г. Пінчуку, в якому піддав гострій критиці уповноважених в окремих областях за випадки частого застосування стосовно духовенства виняткових заходів – зняття з реєстрації. Так, колишній уповноважений Ради у Тернопільській області М. Коломацький протягом 1962 року зняв з реєстрації понад 20 священників за дрібні порушення, за аморальну поведінку. А одного з них за те, що він отримав від голови сільської ради характеристику, в якій зазначалося, що священник «зарекомендував себе позитивно і в селі не заважає».

У багатьох випадках, писав В. Курєдов, зняття духовенства з реєстрації відбувається на невизначений термін і без права бути зареєстрованим у даній республіці чи області.

Не можна визнати правильною практику, коли про зняття з реєстрації священників не інформують правлячого єпископа, ґрунтовно не аргументують причини такого заходу. Заслужують осуду дії, коли священника безпідставно знімають з реєстрації, намагаючись у такий спосіб паралізувати діяльність громади і незабаром закрити її. І це при тому, що віруючі підтримують церкву. В. Курєдов вимагав припинити подібні адміністрування [134].

Безумовно, і постанова Ради у справах РПЦ від 7 березня, і лист В. Курєдова Г. Пінчукові від 14 березня 1963 року заслуговують позитивної оцінки. Але мусимо констатувати, що подібні дії були скоріше винятком, ніж закономірністю, особливо на місцевому рівні, де уповноважені Ради в областях нерідко виступали слухняними виконавцями волі відповідних партійних комітетів, а імовірніше, їх антирелігійно настроєних секретарів.

Ми навмисне приділили достатньо уваги аналізу змісту політики КПРС і Радянської держави щодо РПЦ на початку 60-х років, аби заявити про наступне. Їх агресивність стосовно православної церкви спрацьовувала, власне, на користь греко-католиків, котрі, діючи напівлегально, звикли до ворожого до них ставлення з боку властей. Удари, яких завдавали органи влади РПЦ, знекровлювали конфесію, різко зменшуючи її можливості в боротьбі з опонентами із табору греко-католиків. Недолугі дії владних структур стосовно православної церкви підштовхували навіть православних віруючих західних областей та Закарпаття в обійми нелегальної УГКЦ. Вірні на власні очі переконувалися в облудності церковної політики властей щодо їх вірної служниці – РПЦ, а відтак нерідко віддавали перевагу батьківській вірі. Як це парадоксально не звучить, але саме КПРС та Радянська держава сприяли активізації діяльності ГКЦ на початку 60-х років.

Релігійне життя греко-католиків на початку десятиліття тривало, незважаючи на постійні переслідування з боку властей. Єпископ – ординарій Зборівської єпархії УГКЦ М. Колтун згадує, що в їх будинку заклали каплицю, у якій зберігалися Святі Тайни. На літургію збиралися дорослі й діти. Це «було страшенно небезпечно, але ми зростали саме в такій атмосфері. Свято наставало, коли до нас вдавалося дістатися священникам: це, згадаймо їх добрим словом, Смаль, отець Вінницький, отець Лемішко, отець Дмуховський... Були, звичайно, і проповіді про священницьке покликання, які мене особливо глибоко вразили. З часом я почав відвідувати спеціальні зібрання, які влаштовували для таких, як я, юнаків отці-радемитористи. Збиралися, природно, потайки, щоразу міняючи адресу» [135].

Мешканка Львова Н. Попович в інтерв'ю працівникам інституту історії церкви Львівської богословської академії УГКЦ свідчила, що після відбуття терміну покарання за начебто антирадянську діяльність повернулася в обласний центр, де разом зі своїми дітьми відвідувала нелегальні богослужіння, які проводили для обмеженого кола вірних священники М. Когут та В. Сеньківський. Вона стверджувала, що отці Смаль та Юпик це саме робили для греко-католиків у римо-католицькому костьолі, а отець Лободчак – у власному помешканні. Віруючі часто слухали богослужіння, котрі транслювала радіостанція Ватикану.

Органам місцевої влади все це, безумовно, було добре відомо. Вони просто не могли нічого протиставити, і тому продовжували творити, що могли, – інформувати Київ та Москву про «підступи» уніатів та покладали надії на можливості силових структур. Старший інспектор уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР С. Голубань у доповідній записці на ім'я Г. Пінчука від 23 лютого 1960 року наголошував, що служби, навіть у кафедральному соборі св. Юра у Львові проходять з використанням греко-католицьких елементів. На нараді в обкомі партії працівник обласного управління КДБ отримав завдання негайно перевірити всі храми Львівщини з метою виявлення старого церковного начиння. С. Голубань пропонував зобов'язати екзарха України дати вказівку єпископам західних єпархій «вилучити культове обладнання, яке за догматикою і ритуалами ніякого відношення до православної церкви не має» [136].

Уповноважений Ради у справах РПЦ у Станіславській області П. Бирик у доповідній записці на ім'я секретаря обкому партії Я. Лисенка та голови облвиконкому П. Кайкана від 21 червня 1960 року зазначив, що в області залишається 34 незареєстровані та зняті з реєстрації храми, котрі є опорою для невоzz'єданого духовенства. Через ці храми останні проводять «нелегальну уніатську діяльність». З метою ліквідації цих опорних пунктів нелегальщини, а також недопущення ліквідації православних П. Бирик пропонував переобладнати такі храми під культурно-освітні заклади, інші громадські приміщення. Для підтвердження пропозиції уповноважений наводив наступні факти. У селі Грушка Отинянського району клуб розташований у звичайній селянській хаті. Приміщення не задовольняє необхідним вимогам організації культмасових заходів. У той самий час у селі є церковне житлове приміщення, переобладнане під молитовний будинок. Громада не зареєстрована у зв'язку з сильним впливом греко-католицизму. Приміщення може бути використане під клуб. Подібна картина і в багатьох інших населених пунктах краю.

Для передачі церковних приміщень, підкреслює П. Бирик, необхідні ухвали

виконкомів сільських та районних рад депутатів трудящих із наступним затвердженням облвиконкомом. «До прийняття рішень місцевих рад необхідно, — повчає П. Бирик, як заповзятий партійний працівник, — щоб про це порушували клопотання комсомольські та інші громадські організації, котрі б на своїх зборах виконали ухвали про доцільність використання того чи іншого молитовного приміщення, які роками стоять зачиненими і не використовуються, тоді як в селі культурно-просвітницькі, медичні та інші заклади містяться в непридатних будівлях.

Але у всій цій підготовці до прийняття таких рішень мусить бути проведена значна робота партійними організаціями, унаслідок чого була б створена думка в середовищі молоді в першу чергу та сільського активу про доцільність використання недіючих культових будівель для громадських потреб».

Ця робота, — продовжує наставляти П. Бирик керівників області, — повинна проводитися у селах не водночас, а поступово, з урахуванням місцевих умов та підготовленої думки серед населення того чи іншого села про необхідність правильного використання недіючої молитовної будівлі [137].

Цього ж, 1960 року, комісія у складі старшого інспектора Ради у справах РПЦ А. Пашкіна та заступника уповноваженого Ради в УРСР М.Гладаревського перевірила діяльність станіславського колеги. У підготовленій об'ємній довідці вказується, що в роботі П. Бирика поряд з окремими успіхами має місце чимало недоліків та упущень. Так, в області близько половини возз'єднаного православного духовенства не хоче поривати з унією і не веде по-справжньому боротьбу з нею. Правлячий єпископ Йосип також не спонукає процес. Розроблені ними проповіді не розвінчують унію та роль Ватикану і, малоімовірно, що вони проголошуються, оскільки про них нічого не відомо. Та й чи варто очікувати від духовенства викривальних проповідей, коли сам архієрей їх не проголошує, повчаючи священників не читати тривалих проповідей, говорити коротко, дохідливо для кожного віруючого.

Причиною цього, на думку А. Пашкіна та М. Гладаревського, є те, що рештки унії вигідні духовенству з матеріального боку. Воно вважає, що коли вестимуть боротьбу по-справжньому, то втратять частину вірних, які відійдуть взагалі від церкви. Крім цього, чимало священників до цього часу продовжують служити в тих храмах, у яких служили до возз'єднання, і віруючі знають їх як греко-католиків.

Єпископ Йосип не вживає заходів щодо усунення з обійманих посад благочинних деяких округів, які самі запроваджують греко-католицькі обряди, насаджують націоналістичні настрої. Та й сам архієрей лише на словах заявляє про необхідність активізації зусиль на боротьбу з рештками унії. Аналізуючи його діяльність, можна стверджувати, що «як був він єзуїтом-уніатом, таким і залишився, лише пристосувався до православної церкви, проте діяльність його уніатська».

Серед численних пропозицій, висловлених А. Пашкіним та М. Гладаревським і спрямованих на подальшу руйнацію церкви, була рекомендація Московській патріархії направити в західні єпархії комісію, яка б на місці проаналізувала проблеми активізації боротьби з «рештками унії» (138). Така комісія працювала в січні 1961 року. Про наслідки її роботи та про оцінку чиновниками з Ради у справах РПЦ говорилося вище.

Греко-католики вели себе досить активно і в інших областях. Так, уповноважений Ради у справах РПЦ у Тернопільській області М. Коломацький у

звітові про роботу за 1960 рік інформував, що процес опрацювання греко-католицьких громад проходить з великими труднощами, оскільки архієрей, єпархіальне управління, духовенство не проводять відповідної підготовки. У с. Личків В.-Борківського району, наприклад, прибуло кілька благочинних, які почали вмовляти віруючих перейти на православний обряд. Почувши це, греко-католицький чернець, а з ним і вірні почали обурюватися, висловлюючи своє небажання прийняти православ'я. Лише після особистого втручання М. Коломацького віруючі погодилися позбавитися старого церковного служіння. Не поспішає з опрацюванням храму громада с. Петрики Микулинецького району, ряду інших населених пунктів.

Для остаточного подолання греко-католицизму на Тернопільщині М. Коломацький узгодив з керівництвом області проведення наступних заходів:

1. Усіх блукаючих колишніх священників розмістити в будинках ветеранів.
2. Працевлаштувати всіх тих, хто повертається в область після відбуття терміну покарання за антирадянську діяльність.
3. Знімати з реєстрації духовенство, котре возз'єдналося з РПЦ, але не бере активної участі у запровадженні православних обрядів.
4. Притягувати до відповідальності уніатське духовенство, яке займається нелегальною церковною діяльністю [139].

Уповноваженого Ради у справах РПЦ підтримало бюро Тернопільського обкому партії, яким було заслухано на засіданні 4 лютого 1961 року питання «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу і поліпшення атеїстичного виховання трудящих». Серед конкретних заходів, спрямованих на усунення виявлених недоліків, передбачалося виготовлення ілюстрованої виставки про реакційну діяльність уніатів та посилення боротьби з їх рештками. Зазначимо, що головним виконавцем пропонованих заходів було обласне управління КДБ [140].

У звітах та інформаціях, що їх направляв уповноважений Ради у справах РПЦ у Тернопільській області М. Коломацький протягом 1961 року в різні інстанції, констатувалося, що продовжує активно діяти частина невоzz'єднаного духовенства. Так, І. Мацієвич проводить роботу в Козівському районі. У с. Конюхи він підібрав ключі від недіючого храму і таємно відправляє богослужіння для обмеженого кола довірених осіб. Священик перебуває на напівлегальному становищі, не має постійного місця проживання. За подібну діяльність його неодноразово заарештовували і в примусовому порядку направляли на обстеження в психіатричну лікарню, хоча обласна прокуратура, за словами М. Коломацького, не вбачає в діях І. Мацієвича ознак злочину [141].

Із 1961 року почало відроджуватися паломництво до «святого джерела» в с. Зарваниця на Тернопільщині. Згідно з донесенням М. Коломацького, 7 вересня близько 700 священників, ченців, паломників із Станіславської області та місцевих віруючих влаштували під відкритим небом молебень. Один із присутніх «виступив із ворожою антирадянською промовою, у якій закликав вірних готуватися до вигнання всіх безвірників із «своєї землі», до націоналістичного руху тощо» [142].

Аналогічна ситуація була і в інших районах. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області М. Винниченко, наприклад, повідомляв на початку 1962 року, що в області виявлено близько 160 колишніх греко-католицьких священників

та понад 420 монашествуючих, сором'язливо наголошуючи, що чимало з них відійшли від церковних справ. Водночас він відзначав, що значно активізувалися ігумени колишніх монастирів В. Величковський, В. Стернюк, Курчаба, ченці-василіани Шепітько, Тимчук, священники Теленко, Прихидько, Савчин, Лящук, Кубай, Лемішко та інші. У «своїй шарлатанській діяльності» (вислів М. Винниченка. – В.П.) вони спираються на групи колишніх ченців і черниць. У Львові їх виявлено 5, а в області – 22.

У зв'язку з тим, що на Львівщині налічується до 200 закритих храмів і понад 300 недіючих у затухаючих релігійних громадах греко-католики намагаються поширити вплив на своїх прихильників у цих парафіях і схилити їх на свій бік. Такі факти мали місце в м. Підкамінь, у селах Кутище, Батьків, де В. Стернюк, Рахлецький, Кубий організовували нелегальні служби на квартирах віруючих.

У с. Митулин Глинянського району уніат Прихидько схилив вірних до опору представникам сільради, забравши ключі від храму, затаївся і в селі з'являється для проведення релігійних обрядів. Священники Шепітько, Тимчук, Бардицький, Борис постійного місця проживання не мають, ведуть бродячий спосіб життя, займаючись «релігійним шарлатанством».

Громадськість, органи влади області провели значну роботу, спрямовану проти греко-католиків, унаслідок чого великі авторитети УГКЦ Зофієвський, Грицай, Рудь у своїх виступах у періодичній пресі засудили недалеке минуле, визнали, що «уніатська діяльність – це дурисвітство та обман віруючих». Органи прокуратури та міліції отримали завдання посилити роботу «щодо припинення антигромадської уніатської діяльності».

Єпархіальне управління РПЦ провело заходи, спрямовані на боротьбу з рештками унії та запровадження православного обряду, переобладнання храмів, унаслідок чого 819 з них стали повністю оправавленними. Хоча в деяких населених пунктах віруючі продовжували чинити опір насильству. Так, у селах Нове Місце та Нижани Добромільського району виконавчі органи релігійних громад відмовилися переобладнувати храми. Лише після наполегливих вимог єпископа Григорія вірні погодилися замінити греко-католицьке церковне начиння. За несвоєчасне виконання розпоряджень щодо запровадження православного обряду архієрей наклав стягнення на 36 священників, усунув із обійманих посад 5 благочинних округів, а 3 священників перемістив на гірші парафії. Священникам, які після виходу на пенсію, проводили богослужіння за греко-католицьким обрядом, єпископ Григорій перестав виплачувати їм [143].

Заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР М. Гладаревський у доповідній записці повідомляв, що в Станіславській області є 34 греко-католицькі церкви, нараховується 58 священників та 80 колишніх ченців, із яких 11 невозз'єднаних церковнослужителів, переважно похилого віку. Такі, як Дуда, Касилевський, Городиський, Слезнюк, Роскин, Комаринський та інші, продовжують відправляти нелегальні церковні служби в будинках віруючих за уніатським обрядом. Колишні насельники монастирів поселились у деяких районах області невеликими групами по 2-4 чол., окремі, зустрічаючись з віруючими, схилиють деяких із них до виконання греко-католицьких обрядів.

Відсутність належного контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу дає можливість уніатському духовенству та віруючим активізувати свою

діяльність. Так, у жовтні 1961 року в м. Болехові біля міського парку почало знову діяти уніатське «святи місце», яке в 1958 році було ліквідовано. Невідомі особи вночі поставили нову дерев'яну каплицю і оформили її в середині релігійними атрибутами – іконами, рушниками тощо, розчистили колодязь, який був замуrowаний. Періодично біля «святи місця» збираються віруючі і проводять богослужіння за уніатським обрядом.

В окремих районах Станіславської області, продовжує М. Гладаревський, не вживаються відповідні заходи щодо припинення нелегальної діяльності «бродячих священників і монахів». Так, у селі Гошів Болехівського району в 1961 році з'явився уніат Чабан, який уночі проводить богослужіння в приватному будинку, а вдень переховується в горах. Чернець Дуда переселився до Коломийського району, в Тлумацькому та Отинянському все ще продовжує свою діяльність священник Кисилевський, у м. Станіславі – уніат Слезюк.

Найгірше, наголошує М. Гладаревський, виглядає ситуація в Болехівському районі. Райком партії недостатньо розгортає науково-атеїстичну пропаганду серед населення району. Протягом 1961 року бюро райкому партії жодного разу не обговорило питання про стан атеїстичного виховання трудящих. Працівники партійних комітетів із лекціями на науково-атеїстичні теми не виступають. Не обговорює питань антирелігійної роботи і райвиконком [???]. Районна газета рідко виступає з гострими, бойовими статтями проти релігійних забобонів. Слабо працює Болехівське районне відділення товариства для розповсюдження політичних і наукових знань, де нараховується 210 чол., тоді як у районі працює майже 300 учителів і стільки ж медпрацівників. За 1961 рік прочитано всього 227 лекцій на антирелігійні теми, на яких присутніх нерідко бувало по 10-20 чоловік.

Мають місце серйозні недоліки у виконанні законодавства про культу. У багатьох населених пунктах церковні приміщення закритих незареєстрованих і знятих за останні роки з реєстрації релігійних громад не використовуються для соціально-культурних потреб. Між тим в окремих районах культосвітні заклади, школи знаходяться в непристосованих приміщеннях, а подекуди і в аварійних. Для покращення їх умов церковні будинки не використовуються. Так, у селі Петранка Рожнятівського району поряд з церквою, яка закрита як не зареєстрована, клуб розміщено в сільській аварійній хаті, а приміщення церкви, придатне під клуб, не використовується. У селі Гошів Болехівського району біля школи стоїть закрита церква, культове майно з якої вивезено, але це приміщення не використовується під спортивний зал школи. Аналогічні приклади мають місце і в інших районах.

Насамкінець М. Гладаревський пропонував ряд заходів, реалізація яких мала суттєво обмежити вплив греко-католиків на населення області [145].

Своєрідним підсумковим документом роботи органів влади, спрямованої проти нелегальних уніатів протягом 1961 року, стала інформація уповноваженою Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчука на ім'я В. Куроедова від 28 жовтня 1961 року про хід виконання настанов Ради щодо ліквідації залишків унії в західних та Закарпатській областях. За його словами, уповноважені Ради зазначених областей вжили заходів для того, щоб правлячі архієреї не залучали до проведення церковних служб невозз'єднаних уніатських священників, не допускали до прислужування в храмах колишніх монашествуючих елементів закритих уніатських монастирів та осіб, які активно підтримують унію та католицизм. Єпископам рекомендовано, щоб

духовенство розвінчувало в проповідях дії колишніх уніатів і особливо ворожу роль Ватикану.

Г. Пінчук повідомляв, що на вимогу уповноважених Ради в областях правлячі архієреї замінили ряд благочинних округів та священників, котрі недостатньо активно боролися із рештками унії та запроваджували православний обряд, про що ми говорили. Від чиновника дісталось тим греко-католицьким священникам, ченцям і черницям, які продовжували проводити нелегальні богослужіння, вели чернечий спосіб життя.

Для поліпшення ситуації в регіоні місцеві органи влади мають уживати заходів, спрямованих на:

1. Розосередження виявлених чернечих груп.
2. Працевлаштування неvoz'єднаного духовенства, ченців та черниць, направленню їх у будинки пристарілих та інвалідів.
3. Отримання від уніатських священників, які займаються нелегальною діяльністю, розписок, у яких уніати зобов'язувалися б не проводити релігійної роботи серед населення та попереджувалися про притягнення до відповідальності в разі порушення.
4. Посилення боротьби з «бродячими уніатськими священниками», ченцями ліквідованих монастирів.
5. Позбавлення пенсії Московської патріархії колишніх священників, їх сімей, якщо вони не возз'єдналися з православ'ям.
6. Домогтися від Московської патріархії посилення роботи з духовенством, особливо в сільській місцевості, з метою активізації проповідницької діяльності для розвінчування Ватикану, антисупільної, антирадянської пропаганди прибічників унії [145].

Наступного, 1962 року, ситуація для органів влади на краще не мінялася. Г. Пінчук інформував ЦК КП України, що на теренах Івано-Франківської (таку назву отримала Станіславська область у 1962 році. – В.П.), Львівської, Закарпатської, Тернопільської областей, за неповними даними, мешкає понад 350 колишніх греко-католицьких священників, третина з яких проводить нелегальні служби та обряди в будинках віруючих. Особливу активність продовжують виявляти ченці та черниці ліквідованих монастирів у тих селах, де храми зняті з реєстрації [146].

На місцях поряд із зазначеними щойно формами і методами «переорієнтації» греко-католиків широко практикувалися силові методи. На Івано-Франківщині, наприклад, у 1961 році ув'язнили священника П. Василика, який здійснював несанкціоновані служби в с. Надорожна Тлумацького району [147]. Наступного року до в'язниці потрапили колишній викладач греко-католицької семінарії І. Слезюк та його колега професор С. Лукач, яких ще в 1947 році притягали до відповідальності за «антирадянську діяльність». Повернувшись у 1956 році після дострокового звільнення в рідний край, вони, за словами Г. Пінчука, установили зв'язки з колишніми греко-католицькими священниками, ченцями ліквідованих монастирів, що не возз'єдналися з православ'ям. З їх допомогою обидва проводили богослужіння в основному вночі. Окремим священником і ченцем вони доручали відривати духовенство від православ'я та повертати до старої віри. У проповідях І. Слезюк та С. Лукач начебто прищеплювали антирадянські погляди, намагалися

залучати старшокласників до нелегальної діяльності. За все це вони знову опинилися за ґратами [148].

Як відомо, в період з 11 жовтня по 8 грудня 1962 року в Римі проходила перша сесія II Ватиканського собору римо-католицької церкви. Закордонні греко-католики поширювали серед її учасників, журналістів листівки, у яких говорилося про переслідування, репресії проти українців за їх релігійні переконання. На одній із центральних площ столиці Італії відкрили виставку Церква – страдниця в країнах комунізму, підготовлену «Центром дослідження комунізму», яка, за словами чиновників з Ради у справах культів при Раді Міністрів СРСР, була наклепом на Країну Рад [149]. Зрозуміло, що все це лише підливало масла у вогонь в утиках послідовників греко-католицизму в Радянському Союзі.

Наснаги вірним УГКЦ додало і святкування в 1962 році 70-річчя з дня народження ув'язненого митрополита Й. Сліпого, яке, щоправда, більше відзначала українська діаспора. Але через радіопередачі, інші канали в Україні ставало відомо про ювілей, що вселяло певним чином оптимізм у серця віруючих.

Події, які розвивалися протягом 1963 року, підтвердили, що партія і держава не збираються зменшувати тиск навіть на РПЦ. Тривала широкомасштабна акція обмеження діяльності конфесії. Тим більше, що вже згадувана «Інструкція щодо застосування законодавства про культу» (1961 рік) відкривала для цього великі можливості. Але «досить часто не виконувалися навіть відомчі інструкції, – пише В. Єленський, – їх рамки виявилися надто тісними для багатьох чиновників, алергізованих адміністративною сверблячкою. Це вони витлумачували неприпустимо широко, а подекуди і взагалі перекручували існуючі правові акти, знаходячи в них саме те, що хотіли знайти» [150].

Утиски церкви були різноплановими. Той самий Г. Пінчук, наприклад, надіслав у травні 1963 року в ідеологічний відділ ЦК КП України спеціальну довідку «Про заходи щодо обмеження діяльності церковників», у якій зазначав, що для виконання постанови ЦК КПРС, ЦК КП України з питань науково-атеїстичної пропаганди в республіці проведена певна робота щодо обмеження діяльності конфесії. Була «припинена практика будівництва молитовних і житлових будинків, незаконне придбання автомашин, дач та іншого великого майна, що зміцнювало матеріальну базу церкви, посилювало її вплив на відсталі верстви населення. Також проведена деяка робота з ліквідації благодійної діяльності церковників, припинено незаконні дії служителів культу у виконанні обрядів за церковним ритуалом на приватних квартирах, відверту релігійну пропаганду поза стінами храму та ін.

Унаслідок проведення заходів в основному перекриті канали, якими церква збагачувалася, обростала рухомим і нерухомим майном, зміцнювала свою матеріальну базу».

Звернемо увагу на явне протиріччя між офіційними гаслами Комуністичної партії про ідейну боротьбу з релігією і реальними справами органів партійно-державної влади, спрямованими на знищення конфесії.

Г. Пінчук із задоволенням інформував ЦК КП України про успішне «скорочення» мережі релігійних громад в Івано-Франківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Черкаській областях, де завдяки вміло поставленій атеїстичній

пропаганді та законодавчим заходам зняття з реєстрації громад «проходить спокійно, з підтримкою населення».

Проте не все було так благополучно в інших регіонах. Особливо непокоїв високий рівень релігійної обрядовості та невикористання відібраних церковних приміщень. Так, у 18 областях не використовувалась 665 колишніх храмів, що спричинялося до значної кількості скарг та заяв про їх повернення віруючим, а в окремих селах відбувалися справжні баталії. Перервемо на мить цитування доповідної записки Г. Пінчука в ЦК КП України, щоб продемонструвати сказане прикладом, котрий мав місце в Кельменецькому районі Чернівецької області. 5 травня 1963 року в с. Росошани група віруючих, повідомлялося в листі секретаря обкому партії на ім'я першого секретаря ЦК КП України М. Підгорного, «підбурена злочинними елементами (це так іменувалися рядові селяни. – В.П.) самовільно відкрила недіючу церкву, яка була законно закрита ще в березні 1962 року».

Напередодні секретар сільської парторганізації, він же директор школи Домбик, не порадившись з активом, призначив на 5 травня неділеньник із переобладнання приміщення храму. Це й стало причиною антигромадських дій віруючих та хуліганів, які силою примусили Домбика відкрити церкву. При цьому мали місце провокаційні виклики й погрози на адресу педагога.

Це сталося тому, наголошує секретар обкому партії, що, формально закривши церкву, партійна організація атеїстичне виховання віруючих припинила, із членами колишньої двадцятки належна робота не проводилась. Про низький рівень політичної пропаганди серед населення колгоспу «Правда» знав партком Кельменецького виробничого управління, але ніяких заходів не вживав. Спроби відкрити недіючі церкви мали місце у квітні-травні 1962 року і в селах Бурдюг та Вітрянка цього ж району, що свідчить про серйозні недоліки в організації атеїстичної роботи в Кельменецькому районі. Як звичайно, бюро Чернівецького обкому партії наклало стягнення на «стрілочників» [151].

Утім, повернемося до доповідної записки Г. Пінчука, у якій він, крім констатації вищесказаних недоліків та порушень, з енергією наполегливого богоборця вніс пропозиції з 20 пунктів щодо посилення наступу на релігію та церкву. Щоб картина була повнішою, наведемо деякі з них:

1. Законодавчо передбачити урочисту реєстрацію шлюбів та новонароджених. Установити день пам'яті померлих.
2. Міністерству культури і Комітетові радіо й телебачення створити фільм «Нові радянські обряди в Україні».
3. Створити комісію ЦК КП України з підготовки питання на секретаріат ЦК про роботу інституту етнографії і фольклору АН УРСР щодо розробки нових радянських свят і обрядів.
4. Переглянути тематику науково-дослідних інститутів педагогіки і психології під кутом зору розробки проблем науково-атеїстичної пропаганди, зокрема питання вивчення психіки і почуттів віруючих.
5. У серпні-вересні 1963 року провести нараду-семінар з питань науково-атеїстичної роботи за участю працівників партійних органів та будинків народної творчості, учених, ідеологічних міністерств і відомств. Аналогічні семінари пропонувалося провести і в областях.
6. Зобов'язати республіканське Товариство для розповсюдження політичних

і наукових знань розглянути на президії питання про участь одного-двох обласних об'єднань у запровадженні радянських свят і обрядів (хіба це їх компетенція? – В.П.). Підібрати групу авторів з цього питання та видати серію брошур про нові радянські свята та обряди.

7. Усім парторгам на підприємствах, у колгоспах та в установах простежити за тим, щоб не застосовувалися адміністративні заходи щодо сумлінних працівників-сектантів. Зобов'язати їх здійснювати виховну роботу з такими сектантами (!!!). Прокуратурі, органам міліції посилити нагляд та вживати заходи щодо притягнення до судової відповідальності діячів бузувірських сект.

8. Створити при обкомах партії ради з науково-атеїстичної роботи з метою координації заходів різних відомств і громадських організацій, які ведуть цю роботу серед населення.

9. Зобов'язати Міністерство соціального забезпечення та Міністерство фінансів, Прокуратуру УРСР подати пропозиції про заходи в республіці з ліквідації старців, бездомних бродяг тощо, які часто складають актив фанатиків, клікуш та групуються біля сект та церков.

10. Створити при Київському державному університеті факультет атеїзму або вищу школу атеїзму для підготовки кадрів атеїстів вищої кваліфікації.

11. Зобов'язати видавництва республіки протягом 1963 року видати плакати з атеїстичної тематики для масових шкіл та населення.

12. Зобов'язати Комітет радіо і телебачення та Міністерство культури надати належного вигляду хронікальним атеїстичним матеріалам (вони у великій кількості лежать на складах кінопрокату) і демонструвати їх безкоштовно і систематично для населення, особливо у сільській місцевості [152].

Зауважимо ще раз, що це пише уповноважений Ради у справах РПЦ. На наш погляд, текст довідки попередньо узгодили в ЦК КП України, бо мало ймовірно, щоб Г. Пінчук самовільно роздавав доручення обкомам партії, прокуратурі, міністерствам та відомствам. Слова тексту лягли у благодійний ґрунт.

У червні 1963 року відбувся пленум ЦК КПРС, який обговорював питання ідеологічної роботи партії на сучасному етапі комуністичного будівництва. У доповіді секретаря ЦК Л. Ільчова говорилося про необхідність посилення класового підходу до оцінки політичних подій, протидії впливу буржуазної ідеології. «Ми не маємо права забувати, – наголошував доповідач, – що низькі ідеї сягають коренями у вікові традиції і звички, сформовані експлуататорським суспільством. Розрахунок на відновлення і підтримку пережитків минулого у свідомості людей – головний напрям ідеологічних диверсій імперіалізму проти соціалістичних країн. В організаторів «психологічної війни» немає і не може бути опори в соціалістичному суспільстві. От вони і шукають «розуміння» серед людей аморальних, які ще перебувають під владою минулого».

Суспільство, за словами Л. Ільчова, вийшло на такі історичні рубежі, коли завдання навколо подолання пережитків минулого у свідомості людей набуває найбільш невідкладного, безпосереднього практичного значення. Тягар минулого завжди стояв на шляху будівництва нового суспільства. КПРС, радянський народ оголошують нещадну війну всім, хто заважає будувати комунізм, отруює життя людям, хто зневажає закони і мораль. «Ми, – продовжував Л. Ільчов, – повинні підходити до антигромадських явищ з єдиною правильною точки зору – класової.

У соціалістичному суспільстві вже давно немає антагоністичних класів, а значить і боротьби між ними.

Але чи впливає звідси, що у нас не залишилось ніяких відгуків класової, політичної боротьби? Ні, не впливає. У нас немає ворожих соціалістичних класів і соціальних верств, але є ще свідомі і несвідомі носії поглядів і звичаїв ворожих соціалістичних класів, є, значить, люди, напрям думок і вчинки яких чужі соціалістичній, які ллють воду на млин ворогів».

Одним із найживучіших напрямків минулого, стверджував Л. Ільчов, є релігія – головний супротивник наукового світогляду всередині країни. Цим зумовлюється необхідність поліпшення атеїстичної роботи, тому що в умовах гострого ідейного протистояння там, «де не працюємо ми, посилюється вплив церковників і сектантів». Оскільки, згідно з установками ЦК КПРС, свобода совісті, проголошена в СРСР, передбачає свободу віросповідання і свободу боротьби з релігійним світоглядом, – то «не можна благодушествовати і сподіватись, що релігія як антинаукова ідеологія відімре сама собою, без зусиль, без боротьби з нею. Треба протиставити релігії бойову, наступальну науково-атеїстичну пропаганду...» [153].

Такою ж ворожо агресивною тональністю був пронизаний і виступ на пленумі першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, який, зокрема, заявив: «Погодитись на мирне співіснування комуністичної і буржуазної ідеології – це значить дати можливість ворогові чорнити все найдорожче для нас, заохочувати населення, сприяти розтлінню свідомості народу, руйнувати нашу організованість, всіляко гальмувати наш рух уперед. Ми боролися і далі з усією будемо боротися не тільки з розтлінною буржуазною ідеологією, але і з її агентурою в нашому середовищі, як з агентурою наших класових ворогів.

Думаю, всі розуміють, що треба виявляти неослабну увагу і давати відсіч тим, хто наполягатиме на чужих нам позиціях мирного співіснування в галузі ідеології» [154].

Постанова пленуму ЦК КПРС вимагала зосередити зусилля партії, державних органів, профспілок, комсомолу, всіх інших громадських організацій на таких основних суспільних напрямках ідеологічної роботи, що відповідають сучасному станові будівництва комунізму в СРСР і класової боротьби на міжнародній арені. Серед них головним було формування комуністичного світогляду, подолання пережитків минулого у свідомості і поведінці радянських людей.

Подібні підходи панували і на липневому (1963 рік) пленумі ЦК КП України. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що звинувачення церкви і віруючих, на наш погляд, були надмірними, занадто акцентували увагу на вузьокласовому аспекті в системі релігійних цінностей. Але пленум ЦК КПРС розв'язав у черговий раз руки для розширення масштабів наступу на релігію, а головним чином на церкву через дріб'язкові причіпки за порушення духовенством, виконавчими органами релігійних об'єднань законодавства про культи, використовуючи для цього найменшу нагоду. Чи не дивно?

Аналізуючи події тих років, не можемо зрозуміти причини невміння чи небажання властей реально оцінювати стан справ з релігійністю, тієї впертості, з якою намагалися подолати релігію силовими методами. Адже йшлося про наругу над переконаннями мільйонів людей. В Україні в 1963 році, наприклад, усе ще діяло понад 4,8 тисяч православних храмів, із них 4362 – у сільській місцевості, де

церква була чи не єдиним місцем для реалізації культурних потреб людей похилого віку, часто самотніх, безпорадних. Щоправда, у 1206 з них богослужіння не проводилися більше року. Але хіба не ті ж власті були винні в цьому, проводячи політику утиску духовенства, всіляких обмежень для вступу молоді в духовні семінарії тощо, унаслідок чого виник гострий дефіцит кадрів духовенства.

Храми об'єднували навколо себе тисячі активістів, серед яких було чимало чесних радянських людей, робітників, колгоспників, орденоносців. Невже вони заслуговували того, щоб проти них проводили заходи, просякнуті бойовою термінологією?

Не слід зараховувати до противників існуючого ладу і тих 5454 служителів церкви, які зуміли вистояти перед натиском партійно-державної машини, не зрадивши обраної професії та ідеалу.

У 1963 році партійні органи продовжували наполегливо «упроваджувати» (чи насаджувати? – В.П.) радянські громадянські обряди як засіб протидії релігійній обрядовості. 26 червня 1963 року ЦК КП України прийняв постанову «Про досвід деяких партійних організацій втілення в побут сучасних обрядів та нових звичаїв», яку продублювали обкоми партії та облвиконкоми. На місцях створили обласні комісії на громадських засадах для втілення громадянської обрядовості, а згодом районні та сільські. На кінець року в республіці функціонувало 80 палаців реєстрації шлюбів та новонароджень, палаців щастя, 975 кімнат урочистих подій. Широко використовувалися приміщення культосвітніх закладів. Пропаганда безрелігійних обрядів набула великого розмаху. В усіх областях України за участю уповноважених Ради у справах РПЦ (???) відбулися семінари, конференції з питань запровадження радянських обрядів. Досвід республіки вивчали представники з інших республік та областей.

Проте, як і всяка інша кампанія, насаджувана зверху, омріявана система ефективного подолання релігійної обрядовості давала тріщини, свідченням чого є зростання кількості хрещень дітей, поховань за церковним обрядом. Так, протягом 1963 року в УРСР хрестили 48,8 відсотка дітей, що народилися, тоді як у 1962 році – 41,2 відсотка. Найбільший приріст дали Луганська область – 32,2 відсотка, Житомирська – 15 відсотків, Львівська – 11,7 відсотка, Сумська – 10,5 відсотка, Київська – 8,2 відсотка. Г. Пінчук, щоправда, таке зростання пояснював ліквідацією шахрайства з боку духовенства та введенням правдивішого обліку обрядовості в храмах, вимагаючи одночасно від фінансових органів переглянути прибутки священників з метою встановлення додаткових податків.

Але ніякою ліквідацією шахрайства не поясниш збільшення кількості поховань за релігійним обрядом із 33,9 відсотка в 1961 році до 49,6 відсотка у 1963 році та зростання прибутків з 14,1 млн. крб. до 16,8 млн. крб. І це тоді, коли протягом року мережа храмів скоротилася на 10 відсотків [155].

Справа, отже, в іншому. Партійні органи, їх ідеологічні відділи, керуючись постулатами марксизму-ленінізму, досить догматично підходили до аналізу причин існування релігії в соціалістичному суспільстві, убачаючи одну з найголовніших причин у пристосованості духовенства до сучасних умов соціального і духовного прогресу, що дозволяє робити релігію привабливою в очах відсталіх верств населення. Г. Пінчук, наприклад, писав у ЦК КП України (а там з ним погоджувалися. – В.П.), що православна церква в Україні, намагаючись захистити своє існування,

застосовує все нові й нові «ідеологічні маневри, спрямовані на те, щоб ужитися в нинішню радянську дійсність на правах необхідного і корисного члена суспільства». Із цією метою духовенство проповідує необхідність активно молитися за мир, за дружбу між народами, виховувати в собі та сім'ї високі моральні якості. Так, православний священник Вознюк із с. Шушинське Кременецького району Тернопільської області говорив: «Нині досліджується космос, якого раніше ми не знали. Дивіться, як Бог відкриває людям чудесно розум, щоб довести існування того, що було написано (в Біблії. – В.П.)». Протоієрей Любачівський з м. Бердичева на Житомирщині заявив: «Католицький священник Коперник перший відкрив планетну систему та її рух, проте це ніскільки не заважало бути священнослужителем і як пастирю прославляти творця Всесвіту. Нинішні польоти людей у космос тільки частково відхиляють завісу Всесвіту, але, як море не можливо вичерпати ніяким посудом, так не можливо і пізнати повністю Всесвіт – творіння Всевишнього». Священник Процюк зі Львова у проповіді наголошував: «Людина мусить постійно молитися, щоб Всевишній дав їй силу пізнати його творіння, а для цього потрібно наполегливо і багато навчатися, що вдосконалює людський розум».

Подібні заклики духовенства до віруючих можна продовжувати цитувати. Але для нас важливе інше. Дивна позиція чиновників. Коли священники бодай несміливо заявляли про справжнє становище церкви в країні, їх звинувачували в антирадянщині. Коли закликали віруючих боротися за мир, чесно трудитися, бути зразком у поведінці, називали «гарячковим пошуком шляхів, які допомогли б їм зберегти свій вплив на вірних» [156]. Одним словом, причина завжди знаходилася, оскільки тодішнім властям такий соціальний інститут, як церква, був не потрібним. Їх, у кращому випадку, мабуть, влаштовувало, щоб священники проповідували думки, властиві тим, які пропагувалися у попередні століття.

Аналізуючи державно-церковні стосунки протягом 1963 року, не можемо обійти увагою всесоюзну нараду уповноважених Ради у справах РПЦ, що відбулася в Москві наприкінці червня. Про те, що Рада гідно виконувала вказівки ЦК КПРС, свідчить порядок денний наради. Це передусім доповідь «Про завдання Ради та її уповноважених у світлі рішень червневого пленуму ЦК КПРС», а також виступи:

- про вивчення пристосовницької діяльності духовенства;
- про контроль за проповідницькою діяльністю духовенства;
- про результат перебудови управління в релігійних організаціях та реалізацію рекомендованих Радою заходів з ослаблення впливу церкви на населення;
- про роботу щодо попередження поширення релігійних поглядів серед дітей та підлітків;
- про досвід роботи з відвернення населення від виконання релігійних обрядів шляхом запровадження громадянської обрядовості;
- про контакти уповноважених Ради з місцевими громадськими організаціями та ідеологічними установами в питаннях здійснення контролю за дотриманням законодавства про культу [157].

На самій нараді уповноважені з усієї країни бідкалися з приводу того, що з благословення Й. Сталіна діяльності церкви стали надавати позитивного значення, що практично здійснювалася свобода релігійної пропаганди. Чимало говорилося про «досягнення» в боротьбі з релігією. Серед них чи не найважливішим було зняття з профспілкового обслуговування персоналу церков, за невеликим винятком,

про що говорилося вище. А все духовенство, регенти, обслуговуючий персонал обкладалися податком, як некооперовані кустарі.

Учасників наради серйозно непокоїло поширення нових форм пропаганди релігійного вірування і розповсюдження магнітофонних записів проповідей, перезаписаних із передач зарубіжних радіостанцій, велика кількість релігійної літератури, організація в Західній Україні священниками дитячих гуртків з вивчення Біблії тощо [158].

Годі й говорити про якийсь захист Радою законних прав та інтересів конфесії, хоч саме для цього вона, власне, і була покликана до життя в 1943 році. Тиск з боку ЦК КПРС видавлював останні краплі справедливості та об'єктивності у ставленні до РПЦ з боку Ради. Всесоюзна нарада уповноважених розв'язала руки багатьом чиновникам.

Ситуація, між тим, у багатьох районах і в 1963 році залишалася вибухонебезпечною, особливо в населених пунктах, де тривалий час стояли зачинені храми, та в районах, де ліквідували греко-католицьку церкву. Типовою у цьому плані є ситуація, описана в листі Г. Пінчука на адресу секретаря ЦК КП України А. Скаби від 3 квітня 1963 року: «Зараз, – писав він, – коли наближаються пасхальні свята, значно посилились вимоги релігійних громад через свої виконавчі органи і навіть через осіб, які не входять у двадцятки, щодо відправлення церковних служб у приходах, де церкви не діють уже протягом тривалого часу. Велика кількість ходаків вимагає дозволу на святкування Пасхи і перед партійно-радянським активом. Так, велика група віруючих с. Камінне Богородчанського району Івано-Франківської області, зібравшись біля приміщення сільради, заявила секретареві райкому партії: «Най служба буде на Пасху». Останній, пообіцявши розв'язати питання 14 квітня, наспіх виїхав із села. Делегація віруючих після цього зажадала від обласного уповноваженого Ради у справах РПЦ вирішити питання раніше, оскільки 14 квітня – день Пасхи. «Не буде церковної відправи на Пасху, – пригрозили вони насамкінець, – підемо всім селом в обком партії, працювати в колгоспі не будемо».

Аналогічні заяви надходили і від мешканців інших населених пунктів. «Щоб попередити можливі експеси на цьому ґрунті, – зазначав Г. Пінчук, – зважаючи на те, що пасхальні свята збігаються з початком весняних робіт, треба, на нашу думку, обговорити це питання в обкомах партії західних областей, дати дозвіл в окремих випадках на посвячення пасхи без церковних служб зареєстрованими священниками в церквах, які не діють, але знаходяться на реєстрації. У Києві на Печерських пагорбах, де розташовувалися партійні та урядові керівні структури, вирішили ощасливити власних підданих, давши згоду [159].

1963 рік не став винятком і в переслідуваннях та утисках греко-католиків. Безумовно, непересічною подією року, що справила значний вплив на церковний рух, мало звільнення ув'язненого митрополита Й. Сліпого. Нагадаємо, що після відбуття терміну покарання він був висланий у Красноярський край, в один із будинків інвалідів, де одночасно виконував обов'язки строжа і архіпастиря. Деякі автори пишуть, що станція Маклаково біля Єлісейська стала осередком мовчазної і переслідуваної УГКЦ. Саме тут архієрей підтримував контакти з різними духовними і світськими особами, що не могло залишитися поза увагою властей. Як наслідок, черговий суд, який пройшов у червні 1959 року в Києві. У вироку вказувалося, що за підпільну організацію греко-католицької церкви та таємні

контакти з українським духовенством Й. Сліпого засуджено на 7 років позбавлення волі. Весь час він не втрачав віри «в отця Божого Провидіння, на яке надіявся, що воно не допустить до нової ліквідації Церкви. Вірив і тоді, коли його викликали представники влади і почали вмовляти, переконувати і навіть запропонували покинути свою Греко-Католицьку Церкву, перейти у підпорядкування Московського патріарха РПЦ, а за це обіцяли повернення волі, навіть високу посаду в ієрархії російського православ'я. Відхилив рішуче таку підступну пропозицію, категорично, з обуренням відмовився стати прибічником, перекотиполем. Надіявся на відплату, за це на чергові покарання, помсту, переведення в інший табір, як уже не один раз бувало» [160].

Проте несподівано прийшла свобода. За клопотанням папи Івана XXIII митрополита Й. Сліпого звільнили і дозволили виїхати в Рим, що вносило певні корективи в настрої та поведінку вірних ГКЦ. Архієрей негайно включився в церковне життя. Він був присутнім на другій сесії II Ватиканського собору (29 вересня – 4 грудня 1963 року) і навіть виступив 10 жовтня. І. Петрів пише, що його промова справила на присутніх незабутнє враження. Учасники форуму побачили на трибуні «не тільки героїчного Ісповідника віри, але й глибокодумаючого богослова та невтомного пастиря, який, незважаючи на те, що вісімнадцять років провів у тюрмах, концтаборах та в засланні, все ж таки відчував тогочасні актуальні проблеми Церкви. І Кир Йосиф пояснив свої погляди на основні завдання Церкви та тогочасного Собору. Він говорив, що Церква має бути в першу чергу Церквою бідних, битих долею, вона має служити убогим. Її завдання сьогодні дбати про соціальну справедливість і допомагати людству розв'язати соціальні питання. Вказуючи людям шлях до життя вічного, вона мусить бути готова перенести заради Христа і найтяжчі страждання. Й. Сліпий висловив побажання, що собор викладе католицьке вчення проти атеїзму, вкаже найвідповідніші і найскладніші шляхи для праці згідно з вимогами часу, зверне увагу на духовні та матеріальні небезпеки, що можуть завдати шкоди християнському суспільству. Заключним акордом промови стала пропозиція створити Київсько-Галицький патріархат УГКЦ» [161].

І. Петрів підкреслює, що ще одна подія 1963 року увійшла в історію УГКЦ та в біографію митрополита. На основі давніх пастирських булл 1596 і 1807 років та згідно з канонами 324-399 нового кодексу Східного церковного права, проголошеного Апостольським листом від 2 липня 1957 року, Східна конгрегація прийшла до висновку, що Львівські митрополити були і залишаються верховними архієпископами.

28 грудня 1957 року конгрегація видала заяву, якою офіційно ствердила, що Львівському архієпископові і Галицькому митрополитові належить по закону титул і влада верховного архієпископа. Цю заяву затвердив папа Павло VI.

Так УГКЦ отримала канонічно-церковне оформлення в самобутніх і автономних формах. Віруючим надали в церковній галузі свого життя широке національне самоуправління. Всю діяльність церкви став очолювати верховний архієпископ як найвищий її глава. Цим досягненням справді епохального значення ГКЦ завдячувала митрополитові Й. Сліпому, який наприкінці грудня 1963 року став членом священної конгрегації для Східних церков, членами якої були лише кардинали та патріархи [162].

Сказане спричинило активізацію діяльності, з одного боку, вірних катакомбної

церкви, а з другого – органів влади, спрямовану проти останніх. Так, секретар Львівського промислового обкому партії В. Куцевол направив довідку секретареві ЦК КП України П. Шелесту від 23 серпня, у якій проаналізував «спроби діяльності церковників» на території області. Він зазначав, що останнім часом церковнослужителі вдалися до спроб активізувати свою діяльність. Перші намагання організувати «зборища людей» під приводом «з'явлення ликів святих» на склі вікон спостерігалися в Закарпатській, Тернопільській областях, а потім в селищі Турка, містах Самборі, Дрогобичі, Стрию, Миколаєві. 19-20 серпня церковники зробили спробу організувати такі зборища на околиці Львова у селищі Сихів, у центрі міста біля міської ради.

Основною причиною спроб активізації діяльності церковників, на думку В. Куцевола, є посилення науково-атеїстичної пропаганди, у результаті чого все більше людей відходить від релігії, а також розкриття підпільної організації уніатських церковників. Затримано кілька найбільш активних уніатів, які намагалися нелегально проводити свою роботу. Вилучено на їх квартирах церковні видання, що розмножувались фотоспособом, шляхом переписування, а також підпільного виготовлення церковного начиння. У подальше розслідування питання включилися органи КДБ.

Партійні, громадські організації, працівники управління охорони громадського порядку провели відповідну роботу, щоб викрити провокаційну діяльність греко-католицьких активістів. Відповідні матеріали опублікували в обласній пресі. По радіо і телебаченню організували спеціальні агітаційні передачі. Поведінку громадян, які в місцях «зборищ» розповсюджували провокаційні чутки і порушували правила громадського порядку, обговорено на робітничих зборах. Окремих «порушників» затримали.

Органи охорони громадського порядку разом із працівниками КДБ проводили роботу з дальшого виявлення «організаторів провокаційних зборищ», а партійні організації вживали заходів до посилення науково-атеїстичної пропаганди серед трудящих. Найближчим часом планували відкрити музей атеїзму у Львові, а в містах Нестерові, Стрию, Миколаєві – будинки щастя [163].

Нам не відома реакція П. Шелеста на інформацію В. Куцевола, але, очевидно, ефективність заходів, що їх вживали на Львівщині, виявилася низькою, бо вже 28 листопада 1963 року заступник начальника управління КДБ при Раді Міністрів УРСР Калаш підготував для ЦК КП України нову довідку про діяльність «підступних» уніатів, у якій наголошувалося, що в даний час на території УРСР проживає 374 священники та 489 ченців і черниць колишньої УГКЦ, які не возз'єдналися з православ'ям.

Із матеріалів, які є в розпорядженні КДБ, видно, що діяльність уніатів значно активізувалася в період підготовки та проведення Вселенського собору. Вона має організований характер, очолюється нелегальним єпископатом, одним із керівників якого є В. Величковський, котрий проживає у Львові. У лютому місяці 1963 року, незадовго до від'їзду в Рим, у Москві відбулася зустріч митрополита Й. Сліпого з ним, невдовзі В. Величковський стає єпископом Луцьким та місцеблюстителем митрополита у Львові. Він намагається ліквідувати існуючий між окремими групами розкол та підпорядкувати своєму впливові. Посилаючись на вказівки митрополита Й. Сліпого, архієрей проводить лінію на зближення з православними,

вимагає від вірних терпимо ставитися до православного духовенства, що, на думку Калаша, відповідає загальній політиці Ватикану щодо об'єднання християнських церков під егідою папи римського. У той самий час В. Величковський спільно з іншими греко-католиками веде активну роботу, щоб повернути православних священників в унію. За даними КДБ, у Львові В. Величковський нелегально висвятив у сан 3 чоловік, іменем церковної влади призначив Н. Юрчук ігуменю підпільно діючого монастиря василіан. Від своїх однодумців архієрей вимагає зміни тактики боротьби проти радянської влади, наголошуючи, що з комунізмом слід активно боротися, не виступати проти нього відкрито, а робити це слід під виглядом боротьби проти безвірництва.

Органами КДБ встановлено, що значна кількість колишніх насельників ліквідованих монастирів, займаючись громадсько-корисною працею, продовжує вести чернечий спосіб життя. У квартирах, де вони мешкають, як правило, групами, обладнані каплиці, де греко-католицькі священники проводять богослужіння. Вони, власне, являють собою нелегальні монастирі. У Львові виявлено 12 таких груп, які об'єднували до 200 черниць, на Тернопільщині – 15, із числом черниць понад 50 чоловік.

В. Величковський та інші уніатські авторитети приділяють багато уваги зміцненню таких угруповань за рахунок залучення в них нових людей, для чого обробляють віруючих, особливо дівчат, з метою наступного постриження їх у черниці. Агітуючи одну зі студенток заочного відділення Львівського університету, В. Величковський, за словами Калаша, заявив останній: «Ти не перша й не остання. У нас є черниця, котра закінчила Київський університет і працює в одному з обласних центрів. Є також черниці – лікарі, інженери, вчителі. Тобі уже 35 років, заміж ніколи не вийдеш і тому залишається один шлях – монастир».

Уніатський священник П. Більо, наприклад, заснував у 1962 році чернечу групу в с. Подільці Городоцького району на Львівщині, в яку увійшло 4 колгоспниці, хоча сам проживає в іншому місті.

Крім того, греко-католицьке духовенство інспірувало створення молодіжних націоналістичних організацій, виступивши їх ідейними натхненниками. Так, у вересні 1963 року у Львові ліквідували угруповання з 4 чоловік, яке виникло внаслідок систематичної їх обробки колишнім ченцем, викладачем теології М. Винницьким. Під час обшуку в членів групи вилучили 4 одиниці зброї, боєприпаси, велику кількість націоналістичної літератури.

Найбільш реакційно налаштовані греко-католики, на думку Калаша, намагаються встановити нелегальний зв'язок із закордонними католицькими центрами, представляючи їм наклепницьку інформацію про радянську дійсність. Останні, особливо Ватикан, спрямовують зусилля на зміцнення зв'язків з українськими греко-католиками, підтримують їх матеріально і морально, використовуючи для цього поштові канали, туристів. Так, від закордонних католицьких організацій один уніатський священник отримав протягом 1962-1963 років близько 200, а черниця Стояновська – 150 цінних посилок (обоє мешкали в Тернопільській області. – В.П.). Цими ж каналами вони намагаються надсилати в Україну церковну літературу та утвар [164].

Звичайно, органи влади не залишалися байдужими до греко-католиків. Так, наприкінці 1963 року ув'язнили колишнього священника З. Кисилівського, який

начебто протягом усіх повоєнних років займався нелегальною релігійною діяльністю, закликав віруючих не переходити в православ'я, залишатися вірними Ватиканові. Під час сповіді він навіював думку дітям не носити піонерських галстуків, молоді – не вступати в комсомол [165].

Цього ж року заарештовували, а наступного ув'язнили підпільних студентів теології М. Скраля та В. Пальчинського, які, як стверджується в матеріалах кримінальної справи, організували нелегальну фотомайстерню, де виготовляли копії ікон та церковне начиння.

Під час попереднього слідства стосовно цієї справи у Львові провели обшук на квартирах В. Величковського, М. Винницького та інших активістів, де вилучили 2 комплекти єпископського убрання, 300 екземплярів «релігійно-націоналістичної літератури», церковне начиння, котре передбачалося для поширення серед населення [166].

Та на цьому нещастя для віруючих у країні не закінчилися. 10 листопада 1963 року голова КДБ СРСР В. Семичастний надіслав у ЦК КПРС об'ємну довідку про негативну діяльність церковників і сектантів, котрі «справляють серйозний реакційний, а в деяких випадках ворожий вплив на певну частину, населення, заважають справі ідеологічного виховання трудящих». Через два тижні факти, наведені в ній, використовувалися як головні аргументи у доповіді секретаря ЦК Л. Іль'чова на розширеному засіданні Ідеологічної комісії при ЦК КПРС. За вказівкою М. Хрущова, комісія прийняла грандіозний документ «Про заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення», який 2 січня 1964 року оформили як постанову ЦК КПРС. Заходи стали «державним планом подолання релігійної свідомості мас» [167]. Документ мав характер тотального наступу на церкву. ЦК КПРС запропонував ЦК компартій союзних республік, крайкомам і обкомам партії розробити з урахуванням місцевих умов і здійснити конкретні заходи, спрямовані на докорінне поліпшення атеїстичної роботи. Основні заходи зводилися до наступного:

1. Наукова розробка проблем атеїзму і підготовка спеціалістів-антирелігіїстів.

Передбачалося створити при Академії суспільних наук ЦК КПРС Інститут наукового атеїзму, котрий мав координувати всю наукову роботу в галузі атеїзму, яка проводиться інститутами Академії наук СРСР, вищими навчальними закладами. Інститут наукового атеїзму на базі збірника «Вопросы истории религии и атеизма», що його видав Інститут історії АН СРСР, і щорічників Ленінградського музею історії релігії та атеїзму (зауважимо, державних установ. – В.П.) організовує випуск двічі на рік збірника «Вопросы научного атеизма».

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР із 1964-1965 навчального року на історичних і філософських факультетах університетів та педінститутів запроваджує спеціалізацію частини студентів із наукового атеїзму. Передбачалося створення кафедр наукового атеїзму в університетах і педагогічних інститутах, а також відділень атеїзму в інститутах підвищення кваліфікації викладачів при Московському і Київському університетах.

2. Атеїстичне навчання кадрів.

Із 1964-1965 навчального року в університетах, медичних, педагогічних, сільськогосподарських вищих навчальних закладах запроваджувалося викладання (із складанням екзамену) обов'язкового курсу «Основи наукового атеїзму», а в

решті вузів – викладання факультативного курсу. Цей курс планувалося вивчати і в групі середніх спеціальних навчальних закладів. З урахуванням профілю тих, що навчаються, готувалися програми курсів і підручники. Планувалося посилити атеїстичну спрямованість курсів природничо-наукових і гуманітарних дисциплін. ЦК партії рекомендував проведення семінарів із питань атеїстичного виховання для партійних, комсомольських, профспілкових працівників і активістів, учителів, лікарів, піонервожатих і працівників дитячих дошкільних закладів, вихователів професійно-технічних училищ і шкіл, культосвітніх працівників, журналістів, адміністративних працівників, голів та членів жіночих рад, житлових комітетів, рад пенсіонерів.

3. Використання в атеїстичному вихованні всіх засобів ідейного впливу.

ЦК КПРС запропонував розглянути питання про активніше залучення до атеїстичної лекційної пропаганди вчених, викладачів, лікарів, письменників, журналістів, студентів гуманітарних, медичних, сільськогосподарських вищих навчальних закладів, Держкомітет Ради Міністрів СРСР з кінематографії мав забезпечити щорічний випуск кінофільмів на атеїстичну тематику. Передбачалося практикувати показ по телебаченню і безкоштовно демонструвати в культурно-освітніх закладах і школах атеїстичних фільмів, у тому числі й художніх.

Передбачалися заходи щодо поліпшення видання атеїстичної літератури, розширення її тематики, використання різноманітних жанрів, підвищення ідейно-політичного і публіцистичного рівня. З метою збільшення кількості публікацій атеїстичних матеріалів планувалося введення відповідних відділів у центральних і республіканських журналах.

Профспілкам, Міністерству культури, товариству «Знання» було рекомендовано (правильніше, їх було зобов'язано. – В.П.) зміцнити матеріально-технічну базу лекційної і культурно-освітньої атеїстичної роботи, активізувати атеїстичну діяльність музеїв, створити постійно діючі атеїстичні курси для медпрацівників при медичних інститутах, організувати атеїстичну роботу в будинках санітарної освіти, лікарнях тощо. Мало активізуватися запровадження в побут людей безрелігійних свят та обрядів.

4. Атеїстичне виховання дітей і підлітків.

Планувалося посилити антирелігійну спрямованість шкільних програм, особливо з суспільствознавства. ЦК КПРС передбачав збільшити видання методичних посібників для вчителів з антирелігійного виховання в школі, широко використовувати різні форми позакласної роботи. При педінститутах мали створити постійно діючі атеїстичні курси для вчителів, піонервожатих, працівників дошкільних установ.

5. Контроль за дотриманням радянського законодавства про культ.

ЦК партії з метою недопущення незаконної діяльності духовенства, груп і окремих віруючих вимагав посилити контроль для захисту дітей і підлітків від впливу церкви, від здійснення ними релігійних обрядів під примусом батьків. Розроблялися заходи для кращого ознайомлення населення із законодавством про культ при райміськвиконкомах рад депутатів трудящих.

6. Організація атеїстичної роботи.

ЦК КПРС вважав за необхідне, щоб партійні комітети різних рівнів призначали відповідальних за організацію атеїстичної роботи, навколо яких би

об'єдналися групи громадських працівників, котрі займаються пропагандою та організацією виховання на підприємствах, у школах, інститутах, піонерських організаціях тощо. Було визнано за доцільне у великих парторганізаціях, райкомах, парткомах виробничих управлінь, міськкомах, обкомах і крайкомах партії мати при ідеологічних комісіях ради (секції) з атеїстичного виховання, котрі об'єднують і спрямовують здійснювану в цьому плані роботу партійних, комсомольських, профспілкових організацій і комітетів, товариства «Знання», культосвітніх закладів, шкіл [168]. У березні 1964 року вийшла аналогічна постанова ЦК КП України «Про заходи щодо посилення науково-атеїстичного виховання в республіці».

В опублікованій журналом «Коммунист» (1964, № 1) статті її автор Л. Ільчов своїми аргументами посилив зловісний зміст постанови ЦК КПРС. Він, по-перше, категорично стверджував, що за змістом своїх догм релігія за всіх умов залишається антинауковою, чужою комуністичній ідеології.

У статті, по-друге, здебільшого в негативному плані характеризувалися церква і духовенство як носії «темного, затхлого світу релігії з її проповіддю нікчемності людини перед волею бога». В умовах тотального наступу науки богослови намагаються довести, що релігійне вчення не суперечить сучасному науковому, моральному і соціальному прогресу, говорять навіть про союз науки і релігії. Вони спекулюють на тому, що в науці все більшого значення набувають сила абстракції, математичні методи та наукова символіка. Церковники «чіпляються також за безграничність процесу пізнання, стверджуючи, що яких би висот не досягала наука, завжди будуть сфери знання, котрі залишаються повноправним володінням релігії і можуть бути лише світом віри. Спекулюючи на суперечливості і відносності людського пізнання, богослови наклеюють ще не пізнаному ярлик непізнанного (підкреслення Л.Ільчова. – В.П.). Такі «фокуси» розраховані на людей, схильних замість роздумів усе сприймати на віру».

Секретар ЦК КПРС, по-третє, «піддав анафемі» 1943-1953 роки відносної терпимості, вважаючи це неправильним розумінням з боку Й.Сталіна «ленінської законності». Звідси вплигло, що нова хвиля переслідувань церкви є не що інше, як повернення до радянської «законності». Автор звинувачує водночас духовенство у підступності, яке, скориставшись допущеними протягом цього десятиліття відступам від «ленінського законодавства у відношенні до релігії та церкви», стало на шлях незаконної діяльності, зуміло домогтися необґрунтованих пільг у галузі податкової політики, в управлінні парафіями, матеріальному постачанні церкви. Лише на початку 60-х років її позбавили незаконних привілеїв та пільг.

Частина священиків, парафіяльних активістів, по-четверте, хоча «на людях заподадливо молиться, виконує обряди, але в дійсності не вірить ні в бога, ні в чорта». Це «лицеміри, котрі використовують маску релігійності у своїх корисливих, здириницьких цілях. І не тільки в здириницьких... Всілякого роду політичні пройдисвіти та авантюристи (яка лексика секретаря ЦК КПРС! – В.П.) влаштовуються в громадах, очолюють їх, обманюють, лицеміряють, фальшивлять, прикриваючи релігійною маскою свою ворожість нашому ладу».

Відомо, що «навколо церкви діють немало паразитичних елементів, котрі ніколи не займалися і не займаються суспільно корисною працею. Між тим, до останнього часу профспілки обслуговували їх, приймали у свої ряди, навіть забезпечували соціальним страхуванням, пенсіями та іншими пільгами, наданим

робітникам – членам профспілки. Тільки на кінець 1962 року за наполяганням громадськості з такого роду перекрученнями було покінчено, але, ймовірно, не до кінця». Звернемо увагу на те, що під «паразитичними елементами» секретар ЦК КПРС розумів сторожів, прибиральниць, слюсарів, кочегарів тощо, за яких, до речі, церква справно відраховувала необхідні кошти.

Аналізуючи характер релігійності в країні, Л.Ільчов, по-п'яте, на наш погляд, не дає чіткої відповіді на запитання: чому при такому зменшенні кількості церков, релігійних громад все ще досить високим залишається рівень здійснюваних релігійних обрядів? Традиційно вбачаючи вирішальну роль об'єктивних факторів у подоланні релігійності, автор приділяє достатньо уваги питанням атеїстичного виховання. На його думку, в цілому за останні роки науково-атеїстична робота дещо пожвавилася. Успіху домагаються ті, хто «діє лєнінським методом переконання, добре знає віруючих, їх погляди та настрої, знаходить правильний підхід до них, застосовуючи різноманітні форми і засоби впливу».

Головним змістом усієї атеїстичної пропаганди, підкреслює Л.Ільчов, має стати розвінчування антирелігійного характеру релігійної ідеології. Якраз цього і не вистачає, особливо в усній пропаганді. Часто пропагандист, що виступає зі статтями або лекціями, не може дати достатньо переконливої відповіді на найважливіше питання, яке, власне, й диктує необхідність науково-атеїстичної роботи, – «в чому шкода релігії сьогодні, в умовах нерелігійного соціалізму і боротьби за комунізм». Тому лектори, пропагандисти нерідко зосереджують увагу на критиці носіїв релігійної ідеології.

«Рецепт» Л.Ільчова зводиться до наступного: боротьба з релігією – це боротьба не з віруючими, а з антинауковими ідеями, релігійною ідеологією. Слід позбавитися надмірного академізму, все ще притаманного ідеологічній роботі, і посилити увагу до «малих» форм пропаганди і агітації. Система атеїстичного виховання має зводитися до:

- наукової, глибокої і всебічно обґрунтованої характеристики і критики сучасної релігії, її суті, тенденцій, конкретних проявів у свідомості і психології різних груп віруючих;
- чіткої уяви про ступінь і характер релігійності населення в кожному конкретному регіоні країни, населеному пункті, колективі, будинку і квартирі, про кожного віруючого, його погляди і настрої, причини релігійності;
- озброєння активу Комуністичної партії (через викладання основ атеїзму в університетах, інститутах та технікумах, через мережу політичної освіти, школи агітаторів та іншими шляхами) навичками розвінчувати сучасну релігію, конкретно й ефективно працювати з віруючими;
- використання в боротьбі з релігією всіх засобів і форм ідейного впливу на людей, ідеологічних важелів, громадських організацій;
- проведення атеїстичної роботи систематично, цілеспрямовано, охоплюючи всі групи і верстви населення, справляючи атеїстичний вплив на людину від раннього віку і до старості, приділивши особливу увагу дітям та підліткам.

Серед численних вимог до системи атеїстичної роботи виділимо одну – атеїстичне виховання дітей, яким мають займатися сім'я, школа, учителі. Саме в

школі, наголошує Л.Ільчов, при вивченні всіх дисциплін, на всіх уроках формуються основи атеїстичного світогляду. Між тим у багатьох шкільних підручниках, а звідси й на уроках питання боротьби з релігією не порушуються, чіткі атеїстичні висновки з навчального матеріалу не робляться. Слабо поставлене позакласне атеїстичне виховання, воно ще мало хвилює Академію педагогічних наук, Міністерство освіти. «Якби ми змогли, – пише Л.Ільчов, – а ми мусимо це зробити – все підростаюче покоління виховати в дусі наукового світогляду, то вже в недалекому майбутньому з релігійною ідеологією в нашій країні було б покінчено».

Говорячи про форми пропаганди, Л.Ільчов наголошує, що слід відмовитися від адміністрування, не допускати ображення почуттів віруючих, що не тільки не підрізає базу для розповсюдження релігії, але й посилює релігійний фанатизм, спричиняє приховані форми богослужінь та обрядів, породжує у віруючих недовіру та невдоволення, озлоблює їх. Науково-атеїстичну роботу необхідно будувати диференційовано, розрізняючи рядових віруючих і тих, хто займається їх «розтлінням», хто «паразитуює» на їх нерозвинутості та довірливості.

Суттєвим недоліком атеїстичної пропаганди, на думку секретаря ЦК КПРС, є обмеження лише негативною оцінкою релігійного тлумачення, унаслідок чого віруючий не отримує позитивного варіанту вирішення життєвих проблем. Партія виграє боротьбу за уми людей, коли пропагандисти, агітатори не ухилятимуться від філософських проблем, котрі порушують ідейні противники, якщо життєва проблематика, сфальсифікована і затуманена в релігійних ученнях, розкриватиметься з матеріалістичних позицій.

У статті Л.Ільчова дісталася редакціям журналів «Огонек», «Знання – сила», «Природа» та іншим, телебаченню, радіо, кінематографу за ігнорування атеїстичної проблематики. Для підтвердження сказаного він посиляється на фільми, у яких «образи борців з релігійним дурманом не такі яскраві, як образи церковників і вождів бузувірських сект. Войовничим ловцям людських душ протистоять, як правило, на диво мирні безпомічні безвірники. У результаті створюється беззаперечне враження, начебто слабші належать до «темного царства» релігії та мракобісся».

Успіх в атеїстичній пропаганді буде забезпечений лише за умови, коли ним займатиметься не лише вузьке коло професіоналів-атеїстів, а й уся інтелігенція: учителі, наукові працівники, лікарі, спеціалісти сільського господарства, культури тощо. Суттєву допомогу їм мають надати наукові сили. Проте, за словами Л.Ільчова, наукова робота в галузі атеїзму – одна з найвідсталіших ділянок. Головний її недолік – «академізм». Наукові працівники не дають кваліфікованої відповіді на багато питань, котрі порушує практика атеїстичного виховання. Деякі інститути атеїстичну проблематику ігнорують. На час написання автором статті залишалася ще не виконаною постанова президії АН СРСР від 17 квітня 1959 року «Про наукову роботу в галузі атеїзму» [169].

Такі основні положення статті секретаря ЦК КПРС (висловимо припущення, що ідеологічного відділу ЦК, оскільки нині добре відомо, що вище партійне керівництво власноруч майже нічого не писало. – В.П.), підготовленої у світлі рішень червневого (1963 року) пленуму ЦК КПРС, котра визначала тактичні кроки партійних комітетів, державних органів, громадських об'єднань у боротьбі з релігією.

Звернемо увагу на кілька, на наш погляд, її хибних положень. По-перше, автор не робить навіть спроби проаналізувати релігію з точки зору наявності в останній

позитивних елементів, її позитивної ролі в житті людини " і суспільства. По-друге, як беззаперечний факт, ставляться завдання державним органам і установам, спеціалістам, інтелігенції не з числа членів КПРС чи ВЛКСМ займатися атеїстичною роботою, що за умов відокремлення церкви від держави і школи від церкви є порушенням свободи совісті. По-третє, нерідко безпідставно і малоаргументовано даються досить несхвальні оцінки духовенству, церковному активу, що не робить честі секретареві ЦК КПРС.

Отже, ситуація в ідеологічній галузі не віщувала нічого доброго для віруючих, релігійних об'єднань. Тому 1964 рік пройшов під гаслами примусової атеїзації населення, яка проводилася одночасно з боротьбою проти церкви адміністративними заходами. Запровадження в життя в УРСР партійної постанови щодо посилення атеїстичного виховання викликало таку хвилю протизаконних дій партійних комітетів, що ЦК КП України був змушений прийняти 14 травня 1964 року чергову постанову «Про доповідну записку ідеологічного відділу ЦК КП України «Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади у ставленні до віруючих». За рік припинили діяльність 239 громад. Порівняно з попередніми 1962-1963 роками це значно менше. Тоді закрили відповідно 1144 та 526 храмів. Узагалі, унаслідок постійної боротьби з церквою кількість парафій у республіці з 1960 по 1964 рік зменшилася з 7460 до 4565, причому через відсутність священнослужителів та інші суб'єктивні причини щоденно богослужіння проводилися лише в 39 парафіях, 2-3 рази на тиждень – у 87, по неділях та в дні релігійних свят – у 1202, не проводилися зовсім у 821.

Найгустішою мережа храмів залишалася у Львівській області – 692, Тернопільській – 521, Закарпатській – 429, Івано-Франківській – 374, Вінницькій – 350, Житомирській – 176, Чернігівській – 161 [170].

Звичайно, діяльність храмів припиняли з будь-яких причин. А далі вони нерідко саяли вибитими вікнами та дверима, що викликало закономірне обурення віруючих та численні скарги з проханням (чи вимогою?) повернути приміщення. Так, протягом 1964 року тільки на адресу уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР надійшло понад 160 заяв про відновлення реєстрації храмів та повернення клубних приміщень, із яких раніше розташовувалися храми. Уповноважений Г. Пінчук у звіті про роботу у цьому році стурбовано наголошував, що зняття з реєстрації окремих релігійних громад в цілому проходило спокійно. Але в наступні роки в разі невикористання приміщень (під клуні чи склади. – В.П.) віруючі виявляли наполегливість, вимагаючи повернення храмів та поновлення реєстрації. Органи влади були змушені час від часу приймати рішення про використання недіючих культових будівель.

Тернопільський облвиконком, наприклад, прийняв 11 липня 1964 року постанову «Про незадовільний стан використання недіючих церковних приміщень в окремих районах області». Незабаром із районів надійшли рапорти про виконання постанови. Оскільки на Тернопільщині, як, до речі, і в інших регіонах мало що робилося з освоєння культових будівель, то, зазвичай, відбулися звичайнісінькими відписками. Голова Кременецького райвиконкому писав, що в районі створені і працюють комісії з контролю за дотриманням законодавства про культу. Особливу активність виявляють ті, що діють при Шумській селищній, Білокриницькій, Вілійській, Понівецькій сільських рада. Хоча в Плосківській, Дунаївській, Розтоцькій,

Шумбарській, Салківській сільрадах комісії не функціонують. Сільські ради самоусунулися від контролю і надання допомоги комісіям. Тому не дивно, що в с. Розтоки ключі від закритої церкви знаходяться у віруючих, а жителі с. Плоске «бомбардують» вищестоящі органи листами про відкриття храму в с. Новосілки. На виконання постанови облвиконкому Кременецький райвиконком «затвердив і довів до сільських рад і комісій сприяння практичні заходи щодо освоєння недіючих церковних приміщень». У районі частина будівель не використовується через відсутність у колгоспів коштів та будівельних матеріалів для проведення ремонту. Головним у листі було оптимістичне запевнення про вжиття Кременецьким райвиконкомом заходів, щоб до кінця 1964 року всі недіючі церковні приміщення використовувалися під соціально-культурні і народно-господарські потреби [171].

Подібні відписки надійшли і з інших районів Тернопільської області. Для прикладу пошлемося на інформацію голови Зборівського райвиконкому Д. Зими. Останній писав, що постанову облвиконкому обговорили в районі за участю всіх голів сільських рад. Крім того, райвиконком практикує на засіданнях заслуховувати окремі сільради про дотримання законодавства про культу. Проводиться відповідна робота щодо посилення атеїстичної пропаганди серед населення. Порушників законодавства розглядають на засіданні адміністративної комісії. Упроваджуються безрелігійні свята та обряди. Щодо виконання самої постанови, то Д. Зима скромно інформував, що в Зборівському районі ще недостатньо вирішується питання про використання недіючих церковних приміщень, оскільки з 30 знятих із реєстрації храмів освоєно лише 3 [172].

Для утисків церкви органи влади вишукували найменші причини. Особливо це вдавалося робити через громадські комісії з контролю за дотриманням законодавства про культу, роботу яких полегшив виданий Радою у справах РПЦ циркулярний лист головам виконкомів рад депутатів трудящих. Документ вартий того, щоб назвати його основні положення:

1. До складу комісії вибираються особи політично грамотні, зі знанням справи контролювати, спостерігати за виконанням релігійними громадами радянського законодавства про культу...

2. В обов'язки комісій входить:

а) систематично вивчати релігійну обстановку в населених пунктах (незалежно від наявності офіційно функціонуючих релігійних громад), збирати й аналізувати дані про відвідування віруючими молитовних зібрань. Вивчати контингент осіб, котрі відвідують церкву, виконують релігійні обряди... , ступінь впливу релігійних громад і священників на залучення молоді та дітей до релігії та обрядів, перевіряти правильність обліку релігійних обрядів; попереджувати випадки хрещень дітей без згоди обох батьків;

б) постійно вивчати ідеологічну діяльність церкви: проповідництво і пристосуванство, методи і прийоми служителів культу, котрі вони використовують для розширення свого впливу на деяку частину населення, особливо дітей і молоді; виявити молодь, яку служителі культу намагаються підготувати і залучити до релігійної діяльності;

в) урахувати і вивчати у населених пунктах так звані «храмові» та інші релігійні свята, аналізувати їх негативний вплив на працю, дисципліну, розробляти і вносити пропозиції, спрямовані на ліквідацію цих негативних явищ;

г) вивчати склад релігійних громад (церковних виконавчих органів), виявляти їх найактивніших членів;

д) суворо стежити за дотриманням духовенством і релігійними об'єднаннями радянського законодавства про культу, виявляти спроби з боку останніх порушення радянських законів і своєчасно інформувати про це виконкоми;

е) допомагати фінансовим органам виявляти служителів культу, котрі незаконно виконують релігійні обряди в будинках і квартирах віруючих, отримуючи винагороду без квитанції, приховують прибутки від обкладання податком;

ж) виявляти осіб (незареєстрованих служителів культу), що нелегально з'являються в населених пунктах, виконують релігійні обряди та повідомляти про них у виконкоми.

Одним із найважливіших завдань комісій сприяння має бути пошук засобів і внесення конкретних пропозицій, спрямованих на обмеження і послаблення діяльності релігійних об'єднань та служителів культу (у рамках закону) [173].

Документ якнайкраще характеризує справжню мету та ідеологічну спрямованість у роботі комісій, які нерідко на свій розсуд виявляли «небажаних» священиків, членів церковних виконавчих органів, і райміськвиконкоми спільно з уповноваженими Ради у справах РПЦ знімали з реєстрації, виводили зі складу церковних двадцятків тощо. Так, протягом 1964 року в Україні зареєстрували 272 випадки порушень законодавства про культу з боку духовенства. Вони виявилися в наступному:

1) здійснення обряду хрещення без згоди обох батьків, часто без належного оформлення фінансових документів або на приватних квартирах;

2) виїзди священиків у населені пункти, де відсутні храми, і нелегальне проведення там богослужінь та обрядів;

3) поширення релігійних поглядів поза межами молитовних будинків;

4) примусові збори коштів для потреб храмів та духовенства.

Проте чи не найбільше звинувачень на адресу духовенства з вуст партійних, державних органів звучало за проповідницьку діяльність, яку уважно вивчали ідеологічні установи, комісії з контролю за дотриманням законодавства про культу, уповноважені Ради у справах РПЦ. Лицемірство, роздвоєність світогляду й моралі виявлялося начебто в тому, що воно (духовенство) у проповідях намагалося застосовувати нові ідеологічні маневри, спрямовані на те, щоб зберегти свій вплив на віруючих, залучити на свій бік молодь, підтримування існування церкви. Священики, архієреї головну увагу звертали на пристосування релігійного вчення і діяльності церкви до сучасних умов соціального і наукового прогресу, вживалися в сучасну радянську дійсність на правах необхідного і корисного члена суспільства.

Тотальний наступ властей на релігійні об'єднання не міг обійти стороною нелегальну чи напівлегальну діяльність майже 400 колишніх греко-католицьких священиків та понад 700 монашествуючих, які активізувалися після еміграції в 1963 році митрополита Й. Сліпого, про що говорилося вище, та у зв'язку із закінченням III сесії Ватиканського собору.

Уповноважений Ради у справах РПЦ у Київській області В. Сухонін підготував у квітні 1964 року за завданням керівництва досить об'ємну доповідну записку щодо основних завдань боротьби проти нелегальної діяльності греко-католицького духовенства. У ній підкреслюється, що свого часу основна маса

віруючих займала позицію стороннього спостерігача, дотримуючись нейтралітету стосовно РПЦ. За таких умов значна частина уніатського духовенства, зацікавлена головним чином у матеріальному благополуччі, возз'єдналася з православною церквою.

Практика показала, що возз'єднання в більшості випадків виявилось формальним.. Активні прибічники унії, головним чином священики, які займали керівне становище в ГКЦ, разом із ченцями і черницями відмовилися визнати православну церкву і перенесли свою діяльність у підпілля, отримуючи підтримку населення. Цей «уніатський елемент діяв спочатку розрізнено, але незабаром організувався під керівництвом так званих нелегальних адміністраторів, посади яких займали відомі діячі ГКЦ – Чарнецький, Рудь, Величковський, Хмелевський та ін. Указані нелегальні адміністратори налагодили контакти з ув'язненим митрополитом Сліпим, від якого отримували директивні вказівки, послання, інструкції та поради. Одночасно вони встановили контакти з Ватиканом через католицькі кола в Польщі».

В. Сухонін зазначав, що територію Галичини розділили на округи, за якими закріпили колишніх священиків та монашествуючих. Останні розгорнули серед населення активну релігійну та місіонерську діяльність, організували «примітивні типографії і навіть курси з підготовки уніатських попівських кадрів із числа молоді». Вказані уніатські місіонери компрометували серед населення православну церкву і поширювали чутки про неминуче відродження унії в Галичині. Їх активності сприяла і бездіяльність Московської патріархії в зміцненні православних громад.

Єпископи західних єпархій не вживали ніяких заходів для контролю за діяльністю «колишніх уніатських попів, які возз'єдналися з православ'ям, за їх церковними службами, за змінами у внутрішньому убранні церковних приміщень і не вели абсолютно ніякої боротьби з нелегалами — уніатськими священиками і ченцями».

Унаслідок такої бездіяльності возз'єднане духовенство продовжувало проводити богослужіння в так званих православних храмах за уніатським обрядом, за винятком того, що поминається разом із папою Римським і патріарх Московський і всієї Русі.

Заходи для зміцнення православних парафій, продовжує В. Сухонін, для боротьби з рештками унії на Львівщині почали здійснюватися лише єпископом Григорієм, а на Івано-Франківщині — єпископом Йосипом, які примусили духовенство змінити внутрішній вигляд храмів, хоча й натрапили на опір з боку деяких священиків. Ураховуючи, що ці заходи проводилися без підготовки віруючих, то вони викликали протест з боку віруючих. Усе це дало підставу нелегальним уніатам розгорнути активну пропаганду серед населення проти православного духовенства та підриву авторитету православних єпископів.

У даний час «нелегальний уніатський елемент у Львівській області ... з кожним днем активізує свою роботу серед населення і особливо в тих населених пунктах, де немає православних громад. Ченці та черниці ведуть пропаганду від будинку до будинку, поширюють різні релігійні реліквії, послання, святу воду тощо, розповсюджують плітки про те, що найближчим часом з Риму прибуде митрополит Сліпий і відновлюватиме уніатську церкву».

Невозз'єднане з православ'ям духовенство на приватних квартирах, подекуди і в знятих із реєстрації храмах, але не освоєних місцевими органами влади здійснюють церковні служби, різноманітні обряди, не зустрічаючи протидії з боку властей. Є всі підстави думати, що діяльність нелегальних уніатів очолює В.Величковський.

Уніати Львівської області, за словами В. Сухоніна, отримують з Польщі католицькі та інші видання, у яких повідомляється про життя митрополита Й. Сліпого у Ватикані, який користується там великим авторитетом і визнаний закордонним українським єпископатом як глава УГКЦ у всьому світі. Тут урочисто відзначили 70-річчя з дня його народження.

В особистій переписці з родичами, які мешкають на Тернопільщині, архієрей повідомляє, що найближчим часом повернеться в Україну для виконання пастирських обов'язків. Ці листи негайно стають відомими вірним ГКЦ і надихають на активну діяльність. Про них стає відомо і православним священикам, які починають вірити в можливість відродження церкви в Україні під керівництвом митрополита Й. Сліпого. Чимало возз'єданого духовенства сподівається на його милість і, намагаючись вислужитися перед уніатами, приховує діяльність уніатських священиків. Є дані про те, що В. Величковський «веде індивідуальну обробку православних попів (яка зневага уповноваженого Ради у справах РПЦ до духовенства! – В.П.) на відрив їх від православ'я та відбирає у них клятви на вірність Ватикану». У Львівській та Івано-Франківській областях останнім часом порвали з православ'ям 8 священиків.

Слід зазначити, звинувачує В. Сухонін православних, що боротьба з нелегальною діяльністю уніатів на Львівщині по церковній лінії ведеться вкрай слабо. Єпископ Григорій обмежив свою діяльність тим, що зобов'язав благочинних подати дані про «дії нелегальних уніатських попів і черниць». Незрозумілим залишається і те, що Московська патріархія продовжує виплачувати пенсії 200 вдовам священиків, котрі виступали проти православ'я.

Разом з тим встановлено, що православне духовенство має вкрай обмежені можливості в боротьбі з рештками унії. Воно може виступати проти уніатів лише під час проповідей. Не возз'єднані з православ'ям попи і монашествуючі проповідують свої ідеї в масах населення».

Перевірка роботи комісій контролю за дотриманням законодавства про культу при Дрогобицькому, Пустомитівському та у м. Львові райвиконкомах показала, що питанню боротьби з нелегальною діяльністю уніатів не приділяється належної уваги. Самоусунулися від важливої справи адміністративні органи.

На підставі вищезазначеного та з метою зниження релігійного впливу на населення Галичини В. Сухонін пропонував:

1. Уповноваженням Ради у справах РПЦ в областях спільно з комісіями контролю за дотриманням законодавства про культу при міськрайвиконкомах і в контакт з єпархіальними управліннями РПЦ «мобілізувати на боротьбу з нелегальною діяльністю уніатів членів двадцятки православних громад».

2. Дозволити єпископам Григорію та Йосипу поновити діяльність так званих роз'їзних місіонерів (по 2 особи на єпархію) за рахунок звільнених від парафії підготовлених священиків. Покласти на роз'їзних місіонерів контроль за діяльністю православного духовенства з остаточного викоринення рештків унії в православних

громадах, проведення показових церковних служб, особливо в тих селах, де мають значний вплив уніати.

3. Дозволити єпархіальним управлінням розробляти тексти проповідей для сільського духовенства. Зміст проповідей має бути спрямований проти унії. Започаткувати щомісячно одноденні кушові семінарські заняття духовенства, на яких розглядати питання викоринення унії в православних громадах, серед населення та боротьби з уніатами-нелегалами.

4. Вивчити можливості відміни деяких законних обмежень у діяльності православного духовенства у Львівській та Івано-Франківській єпархіях, а саме:

а) дозволити православному духовенству відвідувати з молитвою квартири віруючих за їх запрошенням;

б) відмінити заборону відспівування померлих у храмах, особливо в сільській місцевості, і, можливо, дозволити священикам супроводжувати похоронні процесії до цвинтаря, але без хоругв;

в) відмінити заборону православному духовенству в сільській місцевості освячувати будинки та на проведення в приватних будинках 9- та 40- денних панахид.

5. Рекомендувати єпископу Львівському і Тернопільському Григорію припинити розсилку в громади письмових циркулярів для духовенства з вимогами дотримуватися законодавства про культу, оскільки вони попадають в руки уніатів і дають останнім підставу для проведення провокаційної пропаганди. Крім того, копії документів з коментарями наклепницького характеру з'являються за кордоном і служать основою для публікацій про гоніння на релігію в СРСР.

6. Львівському, Івано-Франківському, Тернопільському облвиконкомам слід зайнятися через комісії контролю за діяльністю духовенства вивченням уніатської бази в кожному населеному пункті і повести рішучу боротьбу з усіма нелегалами по припиненню місіонерської діяльності серед населення.

7. Львівському, Івано-Франківському, Тернопільському обкомам партії заслухати на бюро керівників адміністративних органів (прокуратури, міліції, КДБ) про їх боротьбу з нелегальщиною та зобов'язати займатися даним питанням по суті у відповідності з радянським законодавством.

8. Найближчим часом необхідно вирішити питання про використання, переобладнання чи знесення церковних будівель, знятих з реєстрації православних громад, яких лише на Львівщині налічується 280.

Ключі від 60 закритих приміщень знаходяться в руках віруючих, які продовжують ними користуватися в інтересах уніатів.

9. Розглянути питання про організацію Тернопільської єпархії за рахунок скорочення однієї з єпархій у Східній Україні, оскільки Тернопільщина залишається основною базою нелегальної діяльності уніатів і для досягнення успіху в боротьбі з нелегальщиною слід мати самостійне єпархіальне управління. Крім того, на території області знаходиться Почаївська лавра, котра вимагає постійного контролю з боку єпископа.

10. Раді у справах РПЦ спільно з Міністерством зовнішніх справ варто було б вивчити поведінку митрополита Й. Сліпого у Ватикані та вивчити доцільність його приїзду в Україну в якості глави Української католицької церкви та в сані єпископа Львівського і митрополита Київського і Галицького [174].

Не знаємо, чи відав В. Сухонін, про те, що писав, оскільки мав добре знати і усвідомлювати, що КПРС і Радянській державі непотрібною є будь-яка конфесія. Не знаємо і про реакцію на доповідну записку тих, кому вона адресувалася. Імовірно, що використали при підготовці чергового ідеологічного активу чи постанови ЦК КП України.

Не можемо погодитися і з огульними звинуваченнями в бездіяльності на адресу православних ієрархів, духовенства. Вони намагалися протистояти руйнівній політиці держави, мотивуючи потребу зберегти мережу православних храмів тим, що в спустошених антирелігійною кампанією районах зростає діяльність «антирадянської уніатської» церкви, мандруючих священників, ченців, протестантських течій.

Інтереси органів влади, Ради у справах РПЦ, повторимося, та православної церкви певним чином збігалися. Рада у справах РПЦ, як ми щойно пересвідчилися на прикладі доповідної записки В. Сухоніна, намагалася брати в спільники православних ієрархів. Одним із них тривалий час був єпископ Григорій, колишній греко-католик, а згодом правлячий архієрей Станіславської (Івано-Франківської), Чернівецької, Львівсько-Тернопільської єпархій. Після того, як він не захотів власними руками знищити Почаївську лавру, власті зрозуміли, що єпископ ще і замовчував можливості боротьби з нелегальщиною, у своїх інформаціях відбувався загальними фразами і не намагався використати свого впливу для рішучої боротьби з активними уніатами. Єпископ Григорій ігнорував і досвід боротьби з уніатами в Івано-Франківській області. Додамо, що архієрей хворів на цукровий діабет, унаслідок чого йому надали відпустку для лікування, а потім перевели в Закарпаття. Новий правлячий архієрей Львівсько-Тернопільської анархії, хоч і «усмирив» Почаївську лавру, в боротьбі з греко-католиками виявився не на висоті. Тому, звітує Г. Пінчук у ЦК КП України, керівництво Львівської області вважає корисним повернення єпископа Григорія в область, хоча керівництво Тернопільської заперечує. «Ми, – пише Г. Пінчук, – Рада у справах РПЦ, керівництво Львівської області в даний час прийшли до єдиної думки, що діяльність єпископа Григорія в Закарпатській єпархії покаже, чи можливо і корисно повернення його на Львівсько-Тернопільську анархію» [175]. Ось тобі і торжество свободи совісті і демократії в УРСР.

Важко було б прогнозувати подальший розвиток подій, якби не жовтневий (1964 року) пленум ЦК КПРС, котрий усунув М. Хрущова з обійманих посад першого секретаря ЦК партії та Голови Ради Міністрів СРСР. Підсумовуючи більш як десятирічний період перебування на найвищих посадах та наслідки впливу на церковну політику партії і держави, пошлемося на думку В. Єленського. Полемізуючи з тими, хто намагається виправдати антицерковну кампанію, розгорнуту М. Хрущовим у повоєнні роки, дослідник пише: «Міркування про те, нібито він (М. Хрущов) у даному випадку став жертвою запопадливості своїх надміру активних соратників у сфері ідеології, уявляються просто несерйозними. І справа не в тій централізації влади, котру втілює в нашої політичній традиції Перша Особа, і навіть не в людських якостях Микити Хрущова, який прагнув особисто вникати в найдрібніші деталі не тільки першорядних справ...

Є всі підстави твердити, що ця кампанія була б неможлива в принципі, якби

перший секретар і прем'єр не виявив неблаганну волю до заглушення релігійної активності та якнайшвидшого викоринення релігійності взагалі».

Мабуть, продовжує В. Єленський, сваволя і зловживання владою при проведенні політики щодо церкви з надзвичайною рельєфністю висвітлили складність і неоднозначність обличчя Хрущова – реформатора, який намагався вирвати країну з трясовини тоталітаризму – і не спромігся це зробити. Суперечливість його свідомості багато в чому була сформована ідеологічними шуканнями його попередника Й. Сталіна. Радянська людина, мовляв, має жити простим, здоровим життям. Але величезна маса людей з їх релігійним світоглядом не вписувалася в зазначену модель. Партії та її ексцентричному лідеру відоме джерело відхилення. А «це вже далеко не приватна справа окремих осіб, груп або верств: вакууму в ідеології не буває, і з подібними «відхиленнями» треба боротися з усією нещадністю».

Неприйняття М. Хрущовим релігії було настільки значним, що з релігійністю населення він пов'язував ледь не всі проблеми країни. В. Єленський для підтвердження сказаного наводить такий випадок. Коли відомий поет С. Михалков передав М. Хрущову лист групи відомих московських інтелігентів з протестом проти знищення храмів – перлин вітчизняної культури, той нелюб'язно кинув докір поетові: «За десятком церков шкодуєте, а про сотні людей, які потребують житла, на подумали?» [176]. Як узгодити питання руйнування історичної і культурної спадщини і житлових проблем, партійний секретар не сказав. Хоча мова йшла про вдоволення духовних потреб тисяч і тисяч радянських людей.

Проводячи інквізиторську політику щодо церкви всередині країни, М. Хрущов цілком прагматично і безсоромно використовував РПЦ у зовнішньополітичних акціях, про що свідчить поступове налагодження за його ініціативою контактів з Ватиканом, постійна пропаганда архієреями досягнень «реального соціалізму» за кордоном, на прес-конференціях для іноземних кореспондентів тощо.

Після сказаного логічно виникає запитання: чому мовчала церква, її духовенство та архієреї? Однозначну відповідь знайти важко. Безумовно, процес ліквідації релігійних громад, закриття храмів на початку 60-х років нерідко викликав стихійний протест віруючих. Не скорилися греко-католики, яким присвячена дана монографія.

Проте все це влада сприймала спокійно. Протести всередині країни, особливо представників інтелігенції, православних віруючих, як і підтримка віруючих зарубіжними релігійними центрами, громадськими організаціями нагадували їй (владі) удар батога по тихій воді в озері, від чого бурі, звісно, не виникає.

Не рятувала ситуацію з високою релігійністю населення і масована атеїстична пропаганда, котра значно активізувалася після вже згадуваної постанови ЦК КПРС від 2 січня 1964 року.

Уже найближчі місяці продемонстрували її низьку ефективність. Щоб переконатися в цьому, пошлемося на інформацію ЦК КП України в ЦК КПРС від 1 липня 1964 року «Про хід виконання постанови «Про заходи з посилення атеїстичного виховання населення». Попри загальом бадьорий рапорт про успіхи, віднайти атеїстичні аспекти в усіх заходах культурно-масового та спортивного характеру, атеїстичний «вибух» у лекційній пропаганді та книговидавничій справі,

Київ стурбовано повідомляв, що на цій важливій ділянці не використані елементи формалізму і поверховості. Нерідко ефективність атеїстичної пропаганди оцінюється не за конкретними результатами, пов'язаними з відходом нових груп людей від релігії, а за кількістю проведених лекцій, бесід, вечорів для тих, хто, як правило, давно порвав з релігією чи взагалі був невіруючим. Такі заходи не справляють належного впливу на формування наукового світогляду у віруючих. Не використовуються можливості партійних і громадських організацій для глибокої і систематичної роботи [177].

З усього сказаного випливає висновок, що і в майбутньому партійні та державні групи продовжували акцентувати увагу на силових методах боротьби з релігійністю мас. Тому відставку М. Хрущова на жовтневому (1964 року) пленумі ЦК КПРС релігійні об'єднання сприйняли з великою надією на віру в краді часи.

Розділ III. Українська греко-католицька церква в період кризи тоталітарної системи

§ 1. Часи нові, курс держави незмінний

Розвиток державно-церковних стосунків упродовж 20-х – першої половини 60-х років мав синусоїдний характер. Переслідування релігійних об'єднань у 20-30-х роках змінилося певним пом'якшенням курсу стосовно РПЦ у 1943-1953 рр. Потім нова хвиля утисків, яка особливо загострилася наприкінці так званої “хрущовської відлиги”. Отже, після відставки М.Хрущова мало настати потепління. У мільйонів віруючих, особливо прибічників протестантських об'єднань, греко-католиків, зажеврив промінь надії на краще, на швидку зміну курсу в державній релігійній політиці.

Факти свідчать, що одразу після повідомлення про пленум ЦК КПРС у багатьох храмах припинили жорстокий контроль за здійсненням обрядів, різко зросла кількість треб. Настало пом'якшення антицерковних нападів у пресі. Інспектор ЦК КПРС Е.Лисавцев, котрий курирував у ЦК релігійні питання, свідчив, що, побоюючись соціального вибуху, нове керівництво партії і держави вжило низку заходів щодо зняття напруги навколо церковного життя. Переважила думка, що люди й так озлоблені, а тому не варто продовжувати утискувати їх релігійні почуття.

Уже 21 листопада 1964 року голова Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР А.Пузін, який зробив “вагомий” внесок у переслідування протестантів, іудеїв, мусульман, із гнівним обуренням писав у ЦК КПРС, що за останні три роки до кримінальної відповідальності притягли понад 700 віруючих. Чимало відправили на заслання згідно з указами Президії Верховної Ради РСФСР та Президій Верховних Рад інших союзних республік про дармоїдів. Він підкреслював, що як дармоїдів ув'язнюють стариків, котрі отримують пенсію, робітників і колгоспників, що сумлінно працюють на заводах і в колгоспах. А.Пузін просив партійний орган дати вказівку місцевим партійним органам, редакціям газет покласти край порушенням законності стосовно віруючих, доручити Генеральному прокуророві й Верховному Суду виправити помилки та покарати винних, підготувати для преси офіційне тлумачення статей Кримінального кодексу, що стосуються релігійних об'єднань та віруючих, дозволити зареєструвати фактично діючі громади. Характерна резолюція на доповідній записці секретаря ЦК Л.Ільчова: “Очевидно, слід знайти засіб, щоб не допускати свавілля”. Незабаром “головного гонителя” відправили у почесну відставку на посаду заступника Міністра зовнішніх справ СРСР. Це було серйозне пониження на посаді [1].

У грудні 1964 року у Верховному Суді СРСР за участю КДБ відбулася спеціальна нарада з питань порушення соціалістичної законності стосовно віруючих. Головам Верховних Судів союзних республік доручили вивчити всі відповідні кримінальні справи 1962-1964 рр. У січні 1965 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову “Про деякі факти порушень соціалістичної законності стосовно віруючих”. Тоді звільнили й реабілітували чимало священнослужителів і віруючих. Цим самим радянське керівництво фактично визнало власну поразку. Хрущовська кампанія явно провалилася, оскільки вона непримиримо протиставила

маси християн і радянську систему, загнала релігійне життя багатьох конфесій у підпілля, що було для кремлівської верхівки небезпечніше, ніж відкрита релігійність.

Радянське керівництво тепер намагалося публічно продемонструвати зміну курсу релігійної політики. Уже 19 жовтня 1964 року митрополитів Никодима та Питирима запросили на урядовий прийом на честь польоту космонавтів. 15 січня 1965 року Голова Президії Верховної Ради СРСР А. Мікоян урочисто прийняв групу вищих церковних діячів країни. У лютому 1965 року Голова Ради Міністрів СРСР О.Косигін привітав патріарха Олексія з нагоди 20-річчя обрання першоієрархом РПЦ.

Усе це дозволило деяким західним дослідникам констатувати настання “постхрущовської відлиги” в житті релігійних організацій. Газета “Комсомольская правда” в номері від 15 серпня 1965 року навіть недвозначно заявила про крах виснажливої кампанії побудови “суспільства без релігії”.

Проте правими виявилися ті, хто характеризував зміни у ставленні до церкви як зовнішні, другорядні. Глибинних перемін у політиці партії, її керівників не відбулося та й не могло відбутися, оскільки в її основі лежало те ж саме вчення марксизму-ленізму про релігію як “опіум народу”. Антицерковна політика залишалася незмінною, змінилися лише її форми й методи. За здійсненням курсу атеїстичної роботи КПРС суворо стежив “ветеран” боротьби з релігією, секретар ЦК М.Суслов, який уважав за доцільне керуватися порадою Й.Сталіна, даною ще в 1948 році, “не висувати” релігійне питання на передній план, підривати вплив церкви “напівконспіративно”, не обнародуючи широко відповідні постанови ЦК КПРС, щоб не провокувати кампанії протесту як на Заході, так і всередині країни [2].

Політика партії і держави щодо церкви не могла різко змінюватися ще й тому, що її провідниками на місцях залишалися в переважній більшості “загартовані в боях” кадри секретарів партійних комітетів різних рівнів, уповноважені Ради у справах РПЦ в областях. Особливу роль відігравали, безумовно, останні. Інакше, очевидно, не могло й бути, оскільки самі уповноважені значною мірою залежали від поглядів на “релігійне питання” секретарів обкомів партії, голів облвиконкомів, які, практично, завжди були зорієнтовані на заборони й обмеження. Хоча, як слушно зауважує В.Єленський, серед уповноважених були й такі, котрі не погоджувалися з можновладцями, намагалися довести всю хибність поглядів тих, хто вірив у можливість зробити людину атеїстом шляхом закриття молитовних приміщень, сформувати науково-матеріалістичну свідомість підростаючого покоління, регулярно виловлюючи його представників попід церквою [3]. Проте вони залишалися в меншості, а партійні комітети оцінювали їх здебільшого як “гнилих” лібералів.

Влада не збиралася пом’якшувати тиск на релігійні об’єднання. 12-13 травня 1965 року в Москві відбулося чергове розширене засідання Ради у справах РПЦ, на якому, зокрема, обговорювалося питання узагальнення досвіду роботи створених на початку 60-х років громадських комісій контролю за дотриманням законодавства про культу. Зазначимо, що на ній чи не вперше голова Ради В.Куроедов зізнався, що в країні діє багато таємних законів та інструкцій, з якими віруючі, а подекуди й органи влади не знайомі. Звідси й численні порушення законодавства. Він зажадав від уповноважених припинити адміністрування, беззаконність у боротьбі з релігією. Проте це були лише слова, оскільки далі йшла вимога підбирати “такі церковні

виконавчі органи, які б виконували наші рекомендації і не дозволяли духовенству втручатися в діяльність церкви, зокрема в фінансово-господарські питання, не одержували додатково гроші, крім своїх ставок. Треба вести боротьбу з благодійництвом релігійних громад, щоб церква не видавала позичок різним особам, у тому числі духовенству, не торгувала дитячими ковдрами, медальйонами, покривалами для померлих і т.д.” [4].

В Україні сумлінно виконували вимоги подібних “рекомендацій”. Почнемо з того, що відсутність належної нормативної бази, яка б чітко визначила права й обов’язки громадських комісій з питань контролю за дотриманням законодавства про культу, створювала можливість адміністрування з боку останніх спільно з органами влади. Так, більшість членів комісій при райміськвиконкомах складалася із завідуючих відділами пропаганди й агітації партійних комітетів, секретарів райкомів комсомолу, завідуючих відділами освіти, культури тощо, тобто людей, покликаних займатися науково-атеїстичним вихованням. Тому в такому складі комісії не в змозі вивчати ті процеси, що відбуваються в релігійних громадах. Звідси й невластиві форми роботи. Наприклад, перед Кам’янець-Подільською міською комісією партійні органи поставили такі завдання: викликати на засідання комісії порушників законодавства про культу; розробляти заходи з покращення роботи органів ЗАГСу, палаців і будинків культури; проводити в дні великих релігійних свят масові молодіжні заходи; уживати заходи щодо переобладнання закритих церковних приміщень; організовувати роботи, що стосуються знесення зі шляхів христів; упроваджувати в побут людей безрелігійні свята й обряди [5].

У Білоцерківському районі Київської області робота комісії була зведена до розгортання науково-атеїстичної пропаганди серед населення. І це не випадково, оскільки до її складу входив партійно-комсомольський актив [6]. Подібне спостерігалося у Стрийському, Сокальському, Пустомитівському районах Львівської області. При багатьох райвиконкомах Луганської, Львівської, Рівненської областей вони взагалі існували лише на папері. І це тільки факти з кількох перевірених у 1965 року областей.

То ж не дивно, що в цьому році, як і в попередні, було масовим адміністрування. Натхнення в чиновників різних рангів у боротьбі з церквою вистачало, хоч, здавалося б, спостерігаючи жадоу мільйонів людей до релігії, мусили допомогти. Так ні! Для підтвердження сказаного пошлемося на факти, які продемонструють, з одного боку, ставлення властей до церкви та віруючих, а з другого — дозволять подивитися на характер порушень духовенством законодавства про культу та зробити висновки про далеко не партнерські стосунки між державою та церквою навіть після відставки основного натхненника переслідувань конфесій.

Архієпископ Івано-Франківський Йосип в одній з офіційних розмов заявив, що він не в змозі управляти, висловлювати претензії духовенству Калуського району, оскільки в районі є “свій архієрей” Шевченко, який “командує релігійними громадами та священнослужителями, визначає, де повинна діяти церква, а де ні” [7]. Від себе додамо, що Шевченко був головою райплану і водночас головою районної комісії контролю за дотриманням законодавства про культу.

Заступник голови колгоспу в м. Красилів Хмельницької області (він же секретар місцевої парторганізації) у травні 1965 року викликав членів церковної двадцятки, погрожуючи тим, хто не вийде з керівного органу, конфіскацією

присадибної ділянки. Голова Стуфчинської сільської ради Хмельницького району Білик і секретар колгоспної парторганізації Кмитнюк зажадали від священника завершення богослужіння о 7-8 год. ранку. Голова товариського суду м. Красилів Голенко розглядав на засіданні суду питання про чвари між віруючим та старостою, општрафувавши останнього на 10 крб. [8].

Стрийський райвиконком Львівської області протягом тривалого часу перешкоджав релігійній громаді с. Верхня Стинова, яка стоїть на реєстрації, запросити священника для проведення церковних служб. Уповноважений Ради у Львівській області неодноразово попереджав райвиконком про припинення утисків парафіян, але той нехтував думкою уповноваженого. Не допомогло і втручання заступника уповноваженого Ради в УРСР М.Гладаревського, якому голова райвиконкому В.Касюхнич заявив: "... В церкві с. В.Стинява служба не буде правитись, ми цього не бажаємо..."

У цьому ж районі заступник голови райвиконкому (він же голова комісії з контролю за дотриманням законодавства про культу) дав указівку сільським радам розпустити церковні двадцятки діючих релігійних громад у селах Кривна, Кужухів, Стрілки.

Зрозуміло, що недолугі адміністративні дії працівників Стрийського райвиконкому викликали серед віруючих масові невдоволення, потік скарг у Київ та Москву. Це й передбачалося, якщо взяти до уваги наявність у районі 54 діючих православних громад, громад євангельських християн-баптистів, католиків, єговістів, греко-католиків. Проте і в райкомі партії, і в райвиконкомі взяла гору адміністративна сверблячка [9].

А тепер порівняємо зазначені факти адміністрування, до речі, в дійсності їх було значно більше, з тими діями духовенства, церковного активу, які класифікувалися як порушення законодавства про культу.

Чи не найпоширенішим "порушенням" стало хрещення дітей без згоди обох батьків. Так, за даними заступника уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР М.Гладаревського, у с. Пасічне Ярмолинецького району Хмельницької області за 5 місяців 1965 року із 35 охрещених дітей лише 6 батьків дали згоду на хрещення. Аналогічні факти мали місце в церквах сіл Кутківці Чемеровецького, Стуфчинці Хмельницького, Заставці Летичівського та інших районів. Через відсутність дієвого контролю з боку обласного уповноваженого Ф.Попова в деяких релігійних громадах навіть школярі допускаються до участі в обряді хрещення як "хрещені" батьки. У багатьох храмах виконавчі органи вимагають при виконанні обряду хрещення письмові заяви, які начебто в переважній більшості пишуться однією особою, і підписи обох батьків часто відсутні. М.Гладаревського обурювало те, що в значній частині храмів "журнали обліку релігійних обрядів ведуться по-церковному (а як же інакше? — В.П.), завіряються духовенством, у графах цих журналів немає відповіді на ті питання, які нас цікавлять" (підкреслено нами. — В.П.).

Як активного партійного працівника, М.Гладаревського (а таким він насправді й був. — В.П.) непокоїла така участь обох батьків у хрещенні дітей на Рівненщині, а також участь в обрядах членів КПРС. Він, імовірно, навіть не задумувався над тим, чому обоє батьків не беруть участі в хрещенні власних дітей, що є святом? Чи не тому, що попереду їх чекали неприємності, переслідування та утиски з боку

партійних, профспілкових, комсомольських комітетів, адміністрацій підприємств, навчальних закладів тощо?

Із позиції класової непримиренності оцінювалася участь комуністів, комсомольців, інтелігенції в релігійних обрядах. Принагідно зауважимо, що подекуди, читаючи звіти відповідальних працівників із Москви та Києва про відрядження в регіони, стає соромно за них, за їх бездушне ставлення до людського горя. М.Гладаревський, наприклад, засудив вчинок водія Бугайчука із с. Олександрія Рівненського району, члена КПРС. Останній організував поховання сестри за релігійним обрядом. У ньому взяв участь, за розпорядженням директора школи, члена КПРС Прокопчука, духовий оркестр, у якому було 5 відпущених з уроків школярів [10].

Як і в попередні роки, вважалося грубим порушенням законодавства про культу надання священниками допомоги виконавчим церковним органам у веденні фінансових справ громад. Причому, все це подавалося здебільшого у перекрученому вигляді. Так, священник Іванцов з церкви с. Трушки Білоцерківського району Київської області, котрий сам вів прибутково-видаткову книгу, облік релігійних обрядів, начебто відібрав у релігійної громади квитанції, одержував гроші за обряди, а згодом на меншу суму виписував квитанції. Священник вимагав від церковного старости виплачувати, крім твердого окладу, суми, отримані за виконання релігійних обрядів. Крім того, Іванцову ставилися у вину роз'їзди по селах району та участь у похоронах. Розплатою за порушення стало зняття з реєстрації терміном на 3 місяці.

У с. Сухоліси цього ж району священник Савченко нібито самочинно усунув виконавчий орган від обов'язків і сам зайнявся фінансово-господарськими питаннями громади, виписував квитанції на виконання релігійних обрядів, кошти в церковну касу не здавав, часто привласнював. До того ж він докоряв деяким віруючим за те, що не жертвують на користь церкви продуктами харчування.

Священника також позбавили реєстрації [11]. Чиновники ігнорували ту ситуацію, що духовенство подекуди, формально порушуючи дискримінаційне законодавство, турбувалося про нормальне функціонування парафій, втручаючись у фінансово-господарську діяльність. Адже в цьому повинна й сама влада, представники якої нерідко допомагали "підібрати" у церковні виконавчі органи малограмотних людей. Навряд чи були масовими, наприклад, порушення з боку названих священників Іванцова та Савченка, котрі прескрасно знали про той постійний контроль та увагу до їх діяльності з боку партійних, державних органів. Звичайно, сказане не виключає зловживань, до яких вдалися окремі священники. Але їх було значно менше, ніж про це повсюди говорилося.

Немало звинувачень на адресу церковних виконавчих органів лунало і за благодійницьку діяльність. Наприклад, виконавчий орган релігійної громади с. Соломна Волочиського району Хмельницької області систематично роздавав продукти харчування (хліб, печиво, цукор та ін.) жебракам, інвалідам, хористам-любителям. Із 1963 року ним виплачується додаткова пенсія заштатному священникові. Подібні "порушення" законодавства мали місце в селах Голяки Славутського, Пасічна Ярмолинецького, Стуфчинці Хмельницького, Кутковці Чемеровецького районів цієї ж області [12].

М.Гладаревський звинувачував виконавчий орган громади с. Войнилів

Калуського району Івано-Франківської області в організації обіду за кошти віруючих для благочинного округу [13].

Старший інспектор уповноваженого Ради в УРСР С.Голубань інформував керівництво в Києві, що багато церков Луганської області значні кошти роздають різного роду “жебракам, дармоїдам”. Духовенство, як і раніше, отримує пожертвування продуктами харчування, а фінансові органи потурають беззаконню, оскільки не обкладають додатковим податком. Порухенням вважалася матеріальна допомога, видана старостою Преображенської церкви м. Луганська членам церковної двадцятки і хористу. В Покровській церкві м. Антрацита священнику видали матеріальну допомогу в розмірі 100 крб. для поховання власної дружини. Ледей не в розряд кримінального злочину С.Голубань зарахував факт купівлі голубів Преображенською церквою м. Луганська та оплату 30 крб. мисливцям за виконаний “салют” з рушниць у день релігійного свята “Водохрещення”.

Від чиновника не менше дісталось і виконавчим органам Петропавлівського собору в Луганську та церкви с. Нова Олександрівка Краснодонського району за організацію благодійницького обіду для бідних, інвалідів, віруючих. На такий обід витратили 100-115 крб. [14]. Соромно читати про такі “звинувачення”.

Протягом 1965 року і наступних років не зменшувалася гострота питання стосовно використання приміщень, відібраних у знятих наприкінці 50-х — початку 60-х років із реєстрації громад, а також незаконних відмов у реєстрації громад чи священників, безпідставних закриттів храмів тощо.

Висловимо припущення, що, поставивши за мету в будь-який спосіб відібрати храми у віруючих і таким чином остаточно зруйнувати церкву, власті, власне, не знали, що робити з пустуючими приміщеннями, окрім того, як використовувати їх під склади. Тому й не дивно, що в областях постійно приймалися ухвали про необхідність використання культових будівель для соціально-культурних потреб. Хоча, якщо говорити відверто, хіба вже такою нагальною була потреба пристосовувати приміщення храму під спортивний зал, кінотеатр, бібліотеку тощо в середині 60-х років, коли з'явилися не тільки проекти відповідних будівель, а й кошти. Підтвердженням тому, що руйнування церкви продовжувало залишатися для партійно-державних органів самоціллю, є й наступне. Нерідко у віруючих відбирали типові приміщення, переобладнані під об'єкти соціально-культурної сфери впродовж 30-х років, у яке вони знову вселилися в роки війни. При цьому парафіянам пропонувалося підшукати нове приміщення, відремонтувати його і брати в оренду. Чи не краще було б властям, виявляючи справжню турботу про людей здебільшого похилого віку, залишити їх у спокої або навіть відремонтувати за потреби храм, завезти паливо тощо. Але статут КПРС забороняв це робити навіть добропорядним людям із числа керівників різних рангів.

Подекуди, знімаючи храми з реєстрації, уповноважені, місцеві керівники виходили з того, що поруч у кількох кілометрах є діюча церква, регулярне транспортне сполучення, і, отже, віруючі можуть у ній відвідувати богослужіння.

В архівах нам вдалося знайти багато матеріалів, де про це йшлося. Але в жодному з них не говорилося про те, чи зможуть люди похилого віку, здебільшого жінки, при мізерній пенсії або й зовсім без неї, добиратися до сусіднього храму, розташованого на відстані до 15 км. Адже ніхто графік руху автобусів чи потягів

не підганяв під вранішнє чи вечірнє богослужіння і навіть пільгових квитків не продавав.

Заради справедливості зазначимо, що протягом 1965 року мав місце чи не єдиний випадок в Україні, коли Рада у справах РПЦ в лютому місяці не погодилася з рішенням Київського облвиконкому про зняття з реєстрації громади в с. Мала Салтанівка Васильківського району [15].

Напруга у сфері державно-церковних стосунків, незважаючи на відставку основних гонителів церкви М.Хрущова та Л.Ільчова, не спадала, свідченням чого є чергова постанова Президії Верховної Ради УРСР “Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих”, прийнята 13 серпня 1965 року. Як і постанова ЦК КП України попереднього року, вона не визнавала масових гонінь на церкву, а лише стверджувала, що “деякі виконавчі комітети обласних, районних, міських і селищних рад депутатів трудящих та окремі службові особи замість того, щоб посилити боротьбу з релігійними забобами методами виховання і переконання, іноді стають на шлях голого адміністрування щодо віруючих. Деякі віруючі за їх переконання були незаконно звільнені з роботи...”.

Зазвичай, облвиконкоми продублювали документ власними постановами. Щоб краще зрозуміти масштаби наступу держави на релігію та церкву (за умов відокремлення церкви від держави. — В.П.), зупинимося, для прикладу, на заходах Закарпатського облвиконкому. Вони, зокрема, зобов'язували:

1. Виконкомам різних рівнів:

а) посилити контроль за дотриманням радянського законодавства про культу і рішуче припинити будь-які прояви адміністрування щодо віруючих;

б) активізувати роботу громадських комісій за дотриманням законодавства про культу при виконках.

Безумовно, це потрібні заходи. А далі наступними були такі, котрі слід класифікувати як порушення свободи совісті:

2. Здійснити практичні заходи, спрямовані на докорінне поліпшення роботи культурно-освітніх закладів з розгортання науково-атеїстичної пропаганди серед населення, особливо серед жінок і молоді. Для проведення антирелігійної роботи ширше використовувати клуби, будинки культури, бібліотеки, кіно, кадри пародної інтелігенції — учителів, лікарів, агрономів.

3. Управлінню культури, використовуючи культосвітні заклади, посилити пропаганду науково-атеїстичних і природничо-наукових знань серед населення області. Спільно з управлінням кінофікації організувати в кінотеатрах і клубах систематичне демонстрування атеїстичних фільмів, спектаклі антирелігійних п'єс і атеїстичні виступи гуртків художньої самодіяльності.

4. Обласному відділу охорони здоров'я вжити рішучих заходів для залучення медичних працівників області і працівників медичного факультету Ужгородського університету до атеїстичної роботи з населенням. Із цією метою організувати вивчення атеїзму всіма медичними працівниками області.

Подібні завдання планувалися й обласному управлінню освіти з метою посилення атеїстичного виховання серед батьків та учнів [16].

Знайомлячись з подібною паперовою каруселлю, мимоволі доходиш висновку, що будь-які несилові форми й методи боротьби з релігією та церквою для органів

партійно-державної влади були, власне, утопічними. На них покладалося мало надій, і кожна чергова постанова, аналогічна щойно цитованій, зобов'язувала певні структури влади, громадські організації "посилити", "активізувати". Закономірно виникає запитання: чи аналізував хто-небудь виконання попередньої ухвали, пробував з'ясувати причини провалів в ідеологічній роботі. Здається, що чимало постанов органів партійно-державної влади просто переписувалися з попередніх.

Окрім того, автори подібних документів були надто сором'язливими людьми. Якщо в них йшлося про порушення лише в окремих районах чи селах, окремими відповідальними працівниками, то чому, наприклад, у 1964 і 1965 рр. з'являються дві практично однакові постанови з констатацією аналогічних порушень елементарних прав людини. До того ж вони означали наругу не тільки над віруючою, а часто й над невіруючою людиною, оскільки вчителі, лікарі, спеціалісти сільського господарства мусили займатися атеїстичною роботою ледь не в примусовому порядку. А як бути, коли вони відмовлялися від такої "почесної місії"? Влада продовжувала тримати в полі зору будь-які прояви релігійного життя. І, здається, її представникам подекуди не вистачало елементарного такту, розуміння людського горя.

Зрозуміло, що за такої ситуації не залишалася поза пильною увагою партійно-державної влади діяльність греко-католиків. У боротьбу проти них, як і в попередні роки, з тактичних міркувань, залучалася і РПЦ. Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР К. Литвин у звітній про роботу в 1964 році писав, наприклад, що частина духовенства продовжує виношувати надії на можливу реставрацію уніатської церкви в західних областях, вороже налаштована, опирається на своїх прибічників з числа віруючих і чернечих елементів, займається нелегальною релігійною діяльністю в будинках віруючих.

Станом на 1 січня 1965 року на території регіону виявлено близько 400 колишніх греко-католицьких священиків та 700 ченців і черниць. Так, в Івано-Франківській області взято на облік 58 священиків та 100 монашествуючих. Із них лише 23 особи займаються суспільно корисною працею, а 35 – узагалі не працюють. На Львівщині мешкало 138 осіб з числа духовенства та близько 400 монашествуючих.

Після III сесії Ватиканського собору уніати, за словами К. Литвина, поширюють чутки про те, що буде відновлена ГКЦ, главою якої проголошено Й. Сліпого. В Івано-Франківській області така активізація пропаганди найпомітніша серед реакційно налаштованих прибічників Г. Солтиса (про це мова йтиме пізніше. – В.П.). Чимало говориться про майбутнє повернення митрополита Й. Сліпого в УРСР, який очолить реабілітовану конфесію. Діяльність греко-католиків та поширення пліток підтримується туристами західних країн, які відвідують західні області та сприяють тим самим «розповсюдженню релігійної діяльності уніатів».

Протягом 1964 року спостерігалися випадки, коли до греко-католиків поверталися православні священики, залишаючись офіційно служити в православних храмах [17].

Немало звинувачень лунало на адресу римо-католиків, які в скрутну хвилину надавали допомогу своїм духовним братам. Уповноважений Ради у справах релігійних культів у Львівській області Савичев піддав гострій критиці настоятеля кафедрального костелу у Львові З. Галуневича, який не тільки порушує законодавство особисто, а й потурає уніатам. Він надає їм можливість проводити

богослужіння, збирати пожертвування. У 1964 році в костелі було відзначено церковне свято «вербна неділя» для греко-католиків та посвячена верба, хоча римо-католики його і не святкують. Через тиждень З. Галуневич організував у костелі посвячення пасок для уніатів, чому допомагали два греко-католицькі священики.

Уповноважений Ради зняв З. Галуневича з реєстрації терміном на один місяць та просив керівництво з Києва не реєструвати його в подальшому настоятелем кафедрального костелу у Львові та вислати в інше місто [18].

1965 трапилася подія, на яку давно очікували вірні ГКЦ та побоювалися органи влади. 25 січня 1965 року офіційний орган Ватикану газета «Оссерваторе Романо» оголосила, що папа Павло VI підніс до кардинальської гідності митрополита Й. Сліпого. В історії УГКЦ це був четвертий архієрей, якого удостоїли такої честі. Понтифік заявив з цієї нагоди: «... З українським народом я знайомий давно. Я особисто зустрічався з преосвященним Андреем Шептицьким під час одного з найважчих періодів його життя. Це щастя я мав тоді, коли протягом кількох місяців перебував у Варшаві – у той складний час вашої історії, коли з усією силою було поставлене питання Львова і тих частин української території, які пізніше увійшли до складу Польської держави. Саме тоді я мав можливість пізнати українські національні, державні проблеми, устремління, бажання... Піднесенням до кардинальської гідності українського митрополита я бажав засвідчити перед усією Церквою і перед усім світом його страждання, його стійкість у словіданні віри, його героїзм... Для вас усіх, моїх синів-українців, розсіяних по цілому світові, котрих я добре знаю, як міцно бережете ви свої давні традиції, зберігаєте свій прекрасний обряд та власну мову, вашу культуру, я бажав цим підвищенням вашого митрополита дати вам високоавторитетного керівника, на якого ви могли б поклатися, якому ви могли б цілком довіритися» [19].

Уніати, коментує слова папи Павла VI уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області М. Винниченко, зрозуміло, в захопленні від подібних заяв понтифіка. І все ж «вони не прощають йому кокетування із протестантами та православними. Так, наприклад, віруючі суворо засуджують папський дозвіл уживати в уніатських богослужіннях ненависний їм термін «православний»...

Серед уніатів настало бродіння, вони на роздоріжжі, формально не порвали з Римом, а фактично перестали йому підпорядковуватися (звідки така впевненість? – В.П.). Передчуваючи близьку агонію, уніати дихають ненавистю до всього, що показує їм про настання нових часів і нових завдань».

Повертаючись до старої теми освоєння недіючих храмів, М. Винниченко заявляє, що їх наявність сприяє посиленню уніатської активності. Тут церковні діячі «негайно зводять свої гнізда і звідти поширюють серед населення свою уніатську отруту. Живуть вони в цих гніздах привільно, користуючись повною недоторканістю: хрестять, вінчають, хоронять при всякому зручному випадку. Нахабніючи з кожним днем, вони розпочали вимагати від населення клятви на вірність католицькій церкві, погрожуючи неслухняним вічними муками пекла...» [20].

Попри таке ставлення властей, греко-католики продовжували свою нелегальну діяльність. Особливу активність у цей час виявляли священики В. Величковський, П. Василик, П. Городецький, Смаль, Бахівський, М. Волосянко, Котик, десятки ченців і черниць.

Стурбований архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосип у доповіді на ім'я патріарха РПЦ від 10 листопада 1965 року підкреслював, наприклад, що греко-католики зуміли зберегти свій вплив на населення. Колишні уніати агітують серед віруючих, заявляючи, що возз'єднані священники є відступниками від справжньої католицької віри, котрим не слід вірити і звертатися з душпастирських потреб. Уніатське духовенство, яке проживає на території області, за невеликим винятком, відмовилося від переходу в православ'я. У даний час вони проводять ворожу стосовно православ'я роботу. Такими фанатиками є колишні священники Бахталовський, Мандрусяк, Данилович, Білоскурени, Монастирський, які проживають у Коломиї, Городинський із Болехова та чимало інших. Їм допомагають черниці, котрі збирають кошти на їх утримання, постійно стверджують, що в РПЦ немає спасіння, бо вона проклята. Колишній священник Р. Тимошук говорив віруючим у с. Корнутич, що краще напиться в закусочній, ніж відвідувати православну церкву. Самозваний священник Косило з Яремчі начебто твердив, що в православ'ї відсутній дух Божий, оскільки з храмів вилучили католицьке начиння. Священники В. Стернюк та інші приймають присягу, що віруючі ніколи не відвідуватимуть православну церкву. В с. Надорожна Тлумацького району вони відмовляються приймати православного священника, бо побоюються погроз з боку фанатиків із числа уніатів, які православних іменують хриstopродавцями. Тут особливу активність виявляє священник П. Василик, який в гострій формі демагогічно звинувачує РПЦ.

Колишні уніати, за словами архієрея, збираються на таємні богослужіння на квартирах тих осіб, котрі гарантують повну безпеку. Серед вірних чимало зв'язкових, особливо жінок, які підтримують контакти між священниками та віруючими, збирають для них пожертвування, встановлюють місце майбутніх богослужінь. У м. Яремча, наприклад, такою активісткою є Є. Тимчук, яка, відвідуючи будинки уніатів, агітує проти православної церкви та її духовенства, закликає користуватися послугами греко-католицьких ченців.

«Я видав чимало розпоряджень, інструкцій для духовенства, — наголошує архієпископ Йосип, — як слід протистояти ворожій уніатській пропаганді. В ряді моїх архієрейських послань я по-батьківськи закликав уніатів, щоб вони всі повернулися до нашої прадідівської віри, що ми стали на правильний шлях, попавши, як діти-сироти, в обійми матері РПЦ. Я часто проповідував особливо там, де активізувалися уніати, з питань нашого повернення до віри батьків.

Я постійно звертався до духовенства і закликав до спільної молитви за повернення уніатів до православ'я, давав вказівки проповідувати в храмах проти уніатів, за апостольську православну віру, про великі авторитети нашої України та її Першоієрарха — патріарха Олексія.

Вимагаю, щоб духовенство мало високий моральний авторитет, показувало віруючим зразки боротьби проти уніатства» [21].

Проте доповідь архієпископа Йосипа на ім'я патріарха Олексія, як і десятки інших подібних документів, залишалися «гласом волаючого в пустелі», оскільки першоієрарх РПЦ зарадити нічим не міг. Напівлегальне життя греко-католиків розвивалося за іншим сценарієм, чому продовжувала сприяти і недолуга політика властей щодо православної церкви.

Для підтвердження сказаного пошлемося на наступне. Партійні, ідеологічні працівники, чимало науковців писали і говорили в ті роки про процес згасання

релігійності, про невпинне зростання впливу атеїзму на людей, зокрема на молодь, свідченням чого служило здебільшого поступове зниження релігійної обрядовості. Проте за голими цифрами рідко спостерігався неупереджений аналіз причин, як багатьом вірилось, незворотного процесу торжества наукового, матеріалістичного світогляду.

Між тим звіти уповноважених Ради у справах РПЦ в областях, їх щорічні інформації про святкування віруючими (і не тільки) Пасхи, Різдва, храмових свят, про церковні прибутки, про рівень хрещень, поховань тощо свідчить про розходження між урочистими заявами з високих трибун і реальними справами. Думається, що багато відповідальних працівників усе-таки тверезо оцінювали обстановку, намагалися знайти відгадку масової участі людей у релігійних обрядах. Одним із них був уповноважений Ради у справах РПЦ у Волинській області О. Федулов, який чесно зізнався, що зменшення кількості релігійного обряду хрещення, наприклад, зумовлено головним чином зменшенням народжуваності, а не відходу населення від релігії. «Часто, — підкреслює уповноважений, — особливо в сільській місцевості, не маючи нічого емоційно вражаючого і захоплюючого нового в цьому плані і при невтручанні з боку громадськості, люди міркують, що церква нікому не заважає, що хрещення дитини само собою не робить її віруючою в майбутньому. Таким чином, вони об'єктивно виявляються на боці релігії та церкви, матеріально підтримуючи останню» [22].

Висловимо, можливо, крамольну думку, що партійні комітети, ідеологічні установи не знали, як протидіяти участі населення в релігійних святах, що часто їх намагалися витіснити на периферію суспільно-політичного життя методом посилення паралельної пропаганди наукового атеїзму, проведенням у дні релігійних свят різноманітних заходів світського характеру.

У ті роки спостерігаємо таке явище. Напередодні великих релігійних свят, особливо Різдва та Пасхи, облвиконками надсилали міскрайвиконкомам інструктивні листи, котрі мали привернути увагу борців за ідеологічну чистоту радянських трудівників, пенсіонерів до активізації діяльності пропагандистів, клубів, будинків культури, до посилення контролю за духовенством тощо.

Користі від такої роботи не було ніякої, але завжди можна звітувати перед вищестоящими органами про невтомну працю на ідеологічній ниві. Уповноважений Ради в Дніпропетровській області Ф. Дніпровий, наприклад, повідомляв у Москву та Київ, що 30 березня 1965 року облвиконком надіслав лист міскрайвиконкомам, у якому повідомлялося про святкування православними 25 квітня Пасхи і пропонувалося:

1. Поліпшити роботу клубів, будинків, палаців культури, бібліотек, червоних куточків та інших культосвітніх закладів у проведенні масово-політичної роботи серед населення в дні Пасхи.

2. Організувати масові заходи в технікумах, школах та інших навчальних закладах, а також серед робітничої і селянської молоді з метою «відвернення від можливого відвідування церков та молитовних будинків» (який словесний викрутас? — В.П.).

3. Через комісії й групи сприяння «посилити контроль, щоб не допустити порушень законодавства про культи, а також привести в належний вигляд кладовища і в період до 4-го травня організувати на них заходи увіковічення пам'яті померлих

з тим, щоб 3-го травня церковникам не було необхідності проводити ці заходи за релігійним звичаєм” (так званий поминальний день. — В.П.).

4. Про “виявлені факти порушень радянського законодавства про культу, активізацію діяльності церковників та незареєстрованих груп віруючих, випадки надання автотранспорту для релігійних потреб” та наслідки вивчення “проповідницької та пристосовницької діяльності церковників” належало інформувати облвиконком [23].

Як не прагнули органи влади виявити якомога більше порушень законодавства, їх не було. А в поминальний день, 3 травня, спостерігалось масове відвідування кладовищ, причому знову-таки без порушень законодавства про культу та без участі духовенства. Справді, єзуїтський підхід керівників Дніпропетровського облвиконкому. Навіщо так протиставляти навіть святі для більшості людей події, пов’язані з поминальним днем? Чим уже так могла зашкодити комуністичній ідеології участь церкви в їх проведенні?

На жаль, дніпропетровці були не самотні. На Кіровоградщині, наприклад, обком комсомолу провів семінар секретарів міськомів і райкомів комсомолу, на якому з доповіддю про стан релігійності в області та дотримання законодавства про культу виступив місцевий уповноважений Ради М.Кравченко. Як управний партійний пропагандист, він наставляв молодь на організацію роботи в клубах і будинках культури, наголошував на необхідності виступів колективів художньої самодіяльності, спортивних змагань та інших розваг у передсвяткові й святкові дні Пасхи.

Звітуючи про виконану роботу, М.Кравченко писав, що в клубі заводу “Червона зірка” 20 березня прочитали лекцію “Правда про релігію”, а 24 квітня провели батьківський вечір, де знову прочитали лекцію «Героїчне минуле і сучасне російського народу» та організували концерт колективів художньої самодіяльності.

У м. Знам’янка лектори товариства «Знання» прочитали лекції «Наука і релігія», «Виникнення релігії». Проте люди дружно зігнорували їх зміст, бо місцевий храм у дні Пасхи був переповнений [24].

У Тернопільській області в березні 1965 року провели обласну нараду секретарів райкомів партії, інших ідеологічних працівників з питань посилення атеїстичного виховання та контролю за дотриманням законодавства про культу. У районах області також провели аналогічні семінари за участю секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, директорів шкіл, голів відділень товариства «Знання», працівників культури і голів сільських рад. Справжній бум спостерігався в лекційній пропаганді. За 4 місяці 1965 року на Тернопільщині прочитали майже 5 тис. лекцій з атеїстичної тематики. У дні свята Пасхи влаштували вечори молоді, вечори запитань і відповідей, цікавої фізики і хімії тощо. У сільській місцевості безперервно велися сільськогосподарські роботи. Проте це мало допомогло зірвати відзначення Пасхи, бо храми були переповнені. У Почаївську лавру, наприклад, прибуло біля 2,5 тис. чол., а в кожній церкві в богослужінні взяло участь від 300 до 700 чол. [25].

Ніяких порушень законодавства духовенством на Кіровоградщині та Тернопільщині не виявили.

Харківські богоборці, хоча й займали посади обласних уповноважених Ради у справах РГЦ та Ради у справах релігійних культів, не залишилися осторонь. 20

квітня 1965 року вони надіслали головам сільських і районних рад інструктивний лист, у якому наголошували:

«З 25 квітня 1965 року церковники і сектанти святкуватимуть релігійне свято Пасхи, яке триває три дні. До цього християнського свята релігійники ретельно готуються, розвивають значну активність, особливо православне духовенство і церковний актив, котрі в передпасхальні дні намагаються залучити в церкву більше людей.

Минулого року мали місце випадки, коли діти шкільного віку говорили, а в деяких храмах були присутніми при освяченні пасок. Слід мати на увазі, що релігійні обряди над дітьми і підлітками до їх повноліття священнослужителі мають право здійснювати тільки за згодою обох батьків.

Інформуючи вас про це, просимо:

1. Посилити контроль за діяльністю духовенства, церковників і сектантів з метою попередження порушень ними законодавства про культу.

2. Проінструктувати членів громадських комісій сприяння за виконанням законодавства про культу, доручивши їм активно включитися в роботу для спостереження за діяльністю церковників і сектантів.

3. Інформувати міські й районні організації, які займаються ідеологічною роботою, щоб посилили політичну і культурно-масову роботу в клубах, будинках культури з метою відвернення населення, особливо молоді, від участі у святкуванні Пасхи.

4. Попередити духовенство, членів церковних виконавчих органів про вимоги законодавства, заборонити подвірні обходи віруючих..., залучення дітей і молоді в церкву, виїзди в релігійні громади, котрі не мають постійних священників» [26].

Ще «грізніші» інструктивні листи та матеріали видавалися «на-гора» в західних областях УРСР. Знайомлячись з подібними перлами, хочеться бодай заочно запитати в авторів: «Скільки можна «посилювати» контроль за діяльністю духовенства, коли ті ж уповноважені Ради у справах РПЦ не фіксували під час релігійних свят особливих порушень з його боку?» Все це свідчило, з одного боку, про стабільність курсу КПРС і Радянської держави щодо релігії та церкви, а з другого — посилення тиску на РПЦ об’єктивно спрацьовувало на користь греко-католиків, чию діяльність у середині 60-х років вже не можна називати підпільною в справжньому розумінні цього слова.

Уже згадуваний священник Р. Чайковський в інтерв’ю працівникам інституту історії церкви Львівської богословської академії вказує, що після звільнення з ув’язнення та повернення в рідний край продовжив душпастирську діяльність, підтримував постійні зв’язки з колегами-священниками Оришкевичем, Загульським, пізніше П. Чучманом. Богослужіння відвідувало, щоправда, вузьке коло знайомих. Р. Чайковський виконував релігійні треби, навчав дітей релігії.

Черниця А. Чайка, яка в середині 60-х років мешкала в с. Белз на Львівщині, згадувала, що до них навідувалися священники Смаль, М. Волосянко, які проводили регулярні служби, виконували обряди для надійних людей. Частина вірних, не прийнявши православ’я, продовжувала відвідувати богослужіння в Червонограді, які проводили Котик, ченці-василіани.

Заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР М. Гладаревський в одній із численних довідок про стан релігійності населення підкреслював, що в

Тлумацькому районі Івано-Франківської області активно діють колишні уніатські священики З. Кисилівський, П. Василик та інші, до яких періодично звертаються віруючі, які формально прийняли православ'я. У селах Надорожна, Гринівці, Тарновиця, Прибилів, Бортники, Королівка, Комінці, Грушка релігійні громади відмовилися від возз'єднання з православною церквою і до цього часу «віруючі виконують релігійні обряди за греко-католицьким ритуалом, запрошують таємно блукаючих уніатських ченців та невоzz'єднаних священиків» [27].

Свідченням тому, що влада не збиралася пом'якшувати тиск на релігійні об'єднання, є пропозиції уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР Г.Пінчука, подані в ЦК КП України з питання реорганізації Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів. На нашу думку, саму ідею злиття подали у партійних комітетах, бо мало ймовірно, щоб уповноважений за власною ініціативою різав курку, котра несе золоті яйця, тобто забезпечує йому та колегам високу посаду з відповідними привілеями. Г.Пінчук, виходячи з того, що протягом останніх років скоротилася мережа як парафій РПЦ, так і протестантських, мусульманських та інших об'єднань, а в окремих областях збільшилась кількість протестантів за рахунок православних із ліквідованих громад, наявності греко-католиків, що не вгамовуються, пропонував утворити єдиний центральний орган, який би міг «творчо переробляти всю інформацію, отримувану з місць, глибоко аналізувати всі явища церковного життя, краще інформувати директивні органи і давати чіткі рекомендації на місця, що виходять із інтересів партії і держави, спрямовувати боротьбу за мир всіх релігійних об'єднань на міжнародній арені» [28].

Очевидно, «побажання» з місць були непоодинокими і у високих інстанціях до них прислухалися. Об'єднання відбулося наприкінці 1965 року, коли постановою Ради Міністрів СРСР № 1043 від 8 грудня була утворена єдина Рада у справах релігій при РМ СРСР. Лаконічний урядовий документ не пояснював причин злиття обох раніше існуючих Рад. Тому погодимося з міркуваннями Г.Пінчука.

Постановою № 361 від 10 травня 1966 року Рада Міністрів СРСР затвердила Положення про Раду у справах релігій. Щоб краще зрозуміти послідовність релігійного курсу партії та держави в нових умовах, звернемося до самого положення. Головними завданнями Ради, зокрема, були:

- контроль за виконанням законодавчих актів, урядових постанов з релігійних питань;
- вивчення та узагальнення практики застосування законодавства про культу, розробка проектів законів, постанов та розпоряджень уряду з питань, що стосуються релігії;
- інформування уряду СРСР про діяльність релігійних об'єднань;
- сприяння конфесіям у здійсненні міжнародних зв'язків, участі в боротьбі за мир, за зміцнення дружби між народами.

Рада у справах релігій відповідно з покладеними на неї завданнями:

- слідкує за забезпеченням права громадян СРСР сповідувати любую релігію або не сповідувати жодної, виконувати релігійні обряди або вести антирелігійну пропаганду;
- контролює дотримання законодавства про культу релігійними організаціями та священнослужителями;
- здійснює зв'язок між урядом СРСР та релігійними об'єднаннями у

- випадках, що вимагають вирішення урядом;
- веде облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і приміщень;
- розглядає і вирішує в межах своєї компетенції питання, пов'язані з діяльністю релігійних організацій в СРСР;
- перевіряє правильність застосування центральними і місцевими організаціями, посадовими особами законодавства про культу;
- робить висновки проектів законодавчих актів союзних республік із релігійних питань.

Рада у справах релігій мала право:

- приймати рішення (за поданням органів влади) про реєстрацію та зняття з реєстрації релігійних об'єднань, про відкриття та закриття молитовних будинків;
- перевіряти діяльність релігійних об'єднань у частині дотримання ними законодавства про культу та давати обов'язкові приписи щодо усунення його порушень;
- порушувати питання про притягнення осіб, винних у порушенні законодавства про культу, до дисциплінарної адміністративної чи кримінальної відповідальності;
- давати міністерствам, відомствам, місцевим радянським органам роз'яснення з питань, що стосуються застосування законодавства про культу;
- звертатися з поданнями про відміну наказів і інструкцій, постанов, розпоряджень тощо, які суперечать законодавству про культу в орган, що видав відповідний акт або у вищу інстанцію [29].

Коментуючи зміст Положення, західні дослідники, зокрема Д.Поспеловський, слушно зауважують, що брежнєвський режим збирався продовжувати жорсткий тиск на церкву, свідченням чого якраз і є згаданий документ. Положення про Раду у справах релігій перетворювало цей орган із органу зв'язку між церквою і державою, як це свого часу формулювалося Й.Сталіним, в орган здебільшого контролю над конфесіями. Документ ускладнював віруючим боротьбу за свої права. Перш за все, якщо раніше місцеві ради позбавляли реєстрації і закривали релігійну громаду, остання могла звертатися за допомогою в Раду у справах РПЦ (чи Раду у справах релігійних культів), органи — посередники між церквою і державою. Тепер же доводилося звертатися саме до тієї установи, котра переслідувала і подавляла, тобто в Раду в справах релігій [30].

Питання злиття обох Рад для УРСР виявлялося надто серйозним. Його обговорювала президія ЦК КП України. Про справжній зміст і ідеологічну спрямованість свідчить хоча би те, що посаду уповноваженого ввели в номенклатуру відділу пропаганди і агітації ЦК. Яскравий приклад того, як реалізувалася тоді «реальна» свобода совісті. 25 січня 1966 року спільною постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР було злино апарат обох уповноважених Рад і утворено новий на чолі з К.Литвином. В ЦК КПУ з кожним кандидатом в обласні уповноважені провели попередню бесіду, очевидно, на предмет дотримання соціалістичної законності стосовно віруючих [31]. Навіть саме Положення про Раду у справах релігій надрукували під грифом «Не для друку».

У 1966 році розроблялося «Положення про релігійні об'єднання СРСР», яке, однак, так і не затвердили. Цього ж року Рада у справах релігій підготувала

орієнтовне положення про комітет сприяння (саме сприяння, а не контролю, як було раніше. – В.П.) виконкомом рад депутатів трудящих із дотримання законодавства про культу. На відміну від існуючої практики, положення чітко визначало, що комісії створюються при виконкомах районних і міських рад з числа депутатів, працівників фінансових органів, органів народної освіти та інших осіб з числа радянського активу, котрі компетентні в питаннях законодавства про культу. Головою комісії пропонувалося призначати заступника голови чи секретаря виконкому ради. Чіткіше визначалася і нормативна база, котрою мали керуватися комісії у своїй роботі. Документів КПРС там не було. Щоправда, як і раніше, положення в основному орієнтувало на контроль за діяльністю релігійних об'єднань. Про серйозний контроль за діяльністю органів влади з дотримання ними законодавства про культу не йшлося. Затверджувати положення мали відповідні виконкоми рад депутатів трудящих, що не виключало певних відступів від рекомендованого варіанту, а то і зловживань на шкоду релігійним об'єднанням [32].

26 березня 1966 року Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ “Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу та внесення доповнень до ст. 138 Кримінального кодексу УРСР” [33], який дещо однобічно тлумачив порушення законодавства, здебільшого не на користь релігійних об'єднань.

А врешті все йшло, власне, по накатаній колії. Та в найближчі роки нічого не мінятися і не могло, оскільки на XXIII з'їзді КПРС, що відбувся у квітні 1966 року, було поставлено завдання вести наполегливу роботу з формування марксистсько-ленінського світогляду у всіх радянських людей. Тому партійні та радянські органи продовжували безуспішно боротися проти релігійної обрядовості, проти відзначення релігійних свят. На наш погляд, їх потуги були приреченими на невдачу значною мірою не тільки через природну тягу до споконвічних традицій, а й через недолугу діяльність органів влади.

Вище ми цитували розпорядження деяких облвиконкомів про посилення культурно-масової роботи напередодні Пасхи, що мало відвернути населення від неї. Кампанійщина користі не приносила, але з року в рік із послідовною впертістю в областях й районах наче під копірку штапувалися подібні заходи. Для прикладу пошлемося на заходи Дніпропетровського облвиконкому, затверджені напередодні Пасхи 1966 року. Вони зокрема передбачали

- поліпшення роботи культурно-освітніх закладів у проведенні політично-масової роботи серед населення;
- організацію культурно-масових заходів для учнівської, робітничої молоді та всіх верств населення з метою відвернення їх від відвідування молитовних зібрань;
- через комісії і групи сприяння посилити контроль за діяльністю церковників і сектантів, не допускаючи порушень радянського законодавства.

Проте і віруючі, і невіруючі продовжували ігнорувати вкрай заформалізовану пропагандистську тріскотню, бо уповноважений Ради в Дніпропетровській області інформував, як і в попередні роки, про переповнені храми [34].

Аналогічною була ситуація і в інших областях УРСР. Напередодні релігійних свят у містах і селах значно активізувалося церковне життя. На Івано-Франківщині,

наприклад, до обласного уповноваженого Ради у справах релігій розпочалося паломництво делегацій віруючих із тих населених пунктів, де є зареєстровані православні громади, але через відсутність священика служби не проводяться. Віруючі просили дозволити священику іншої церкви посвятити паску. Водночас в уповноваженого побувало 107 делегацій з проханням призначити священика, 96 офіційних заяв віруючих надійшло і в єпархіальне управління.

Не залишилися осторонь обком партії та облвиконком. Обком розробив додаткові заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення та активізації роботи для відвернення населення, особливо молоді, від участі в релігійному святі. Облвиконком провів нараду голів міських і районних комісій сприяння контролю за виконанням законодавства про культу, на якій зосередив “їх увагу на вивченні релігійної обстановки, виявленні і попередженні намагань з боку духовенства, церковників і сектантів до активізації віруючих, а також недопущення фактів адміністрування відносно до релігійних об'єднань з боку окремих відповідальних працівників державних органів”.

Одначе, незважаючи на такі потуги, інформував заступник уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР М.Гладаревський, храми в перший день Пасхи виявилися переповненими. Так, у м. Коломия пасхальна служба завершилася в 17 год., після чого проводилося посвячення паски. У цей час у храмі та біля нього перебувало близько 700 віруючих та до 150 дітей. У селищі Отиня Коломийського району в богослужінні, яке завершилося о 20 год., взяло участь понад 600 чоловік, у тому числі до 100 дітей. У с. Чернів Богородчанського району церква не могла вмістити всіх людей, а їх виявилось понад 800 чол., у т.ч. 300 чол. молоді і дітей. У храмі с. Надвірна свято відзначали майже 2 тис. чол. І так по всій області [35].

Пасха 1966 року ознаменувалася ще й численними ексцесами, котрі, зазвичай, назвали порушенням законодавства про релігійні культу з боку духовенства, церковного активу. Влада свого часу, насильно заборонивши греко-католицьку церкву, відібравши храми у православної, мабуть, наївно сподівалася в такий спосіб покінути з релігійністю населення, зокрема з її зовнішніми проявами. Проте все виявилось набагато складніше. Біля знятої з реєстрації церкви с. Пониква Бродівського району на Львівщині в день Пасхи зібралося біля 300 віруючих, які захотіли помолитися. Заступник голови райвиконкому В.Швайка заборонив молитву.

У с. Ріпчиці Дрогобицького району Львівської області один із віруючих приніс до закритої каплиці плащаницю, поклонитися якій зібралося 200 віруючих. Заступник голови райвиконкому Синицин намагався зірвати молитву. Проте це тільки озлобило людей [36].

Подібне спостерігалось в багатьох селах Тлумацького району Івано-Франківської області. Так, у с. Гринівці 150 послідовників греко-католицької церкви зламали замок недіючої церкви, винесли культові речі і відправили релігійну службу. У с. Грушка близько 200 чоловік провели пасхальне богослужіння біля колишнього молитовного будинку. Так само вчинили і віруючі с. Тарнавиця [37]. Невже можна було так глумитися над простими селянами?!

Типовою в 1966 і наступних роках залишалася ситуація з використанням відібраних у віруючих храмів, що пустували, з незаконно знятими з реєстрації релігійними громадами. Їх у 1966 році в УРСР налічувалося понад 1900. Щоб

представити масштаби руйнації православної церкви (сюди входили і храми ліквідованої УГКЦ. — В.П.) в Україні, зазначимо, що в повоєнні 20 років (1945-1965) було знято з реєстрації 5231 церков і молитовних будинків. Після певного їх переобладнання під заклади соціально-культурної сфери використали 1653, під складські приміщення — 794, житло — 209. У багатьох населених пунктах використання храмів під склади викликало масове невдоволення вірних. У 20 знятих з реєстрації церквах вони проводили богослужіння, щоправда, без священика.

Переважна більшість неосвоєних культових приміщень знаходилася на території Вінницької, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей. Так, на Львівщині протягом кінця 1965 — жовтня 1966 року хоча й використали під соціально-культурні та побутові заклади 47 храмів, для господарських потреб обладнали 188, а знесли і згоріли під час пожеж 13, проте залишилося неосвоєними близько 420 приміщень, які планували використати:

- під об'єкти соціально-культурної та побутової сфери — 65;
- для господарських потреб — 314;
- знести — 39.

Свого часу місцеві органи влади, наголошував інспектор уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР І.Мнишенко, порушуючи клопотання про зняття з реєстрації релігійних громад та культових приміщень, мотивували необхідність переобладнання храмів для культурно-побутових потреб. Проте після закриття парафії майже нічого не робилося. Більше того, ключі від 289 церковних приміщень знаходилися у віруючих. Культове майно із 400 храмів не вилучили і не передали в діючі.

На думку І.Мнишенка, який вивчав стан справ в області, міськвиконкоми не вживають належних заходів для освоєння будівель, особливо 93 кам'яних, корисну площу яких можна було б використати відповідно до потреб населеного пункту та зносу 39 аварійних приміщень. У Самбірському районі, наприклад, населення через страх відмовлялося переобладнувати храми, а місцеві керівники начебто не виявляли належної ініціативи. І.Мнишенко навіть допускав можливість опору віруючих при спробах розібрати церкву, особливо тоді, коли аварійність визначалася з політичних та ідеологічних міркувань. Тому, на його думку, потрібно якнайшвидше використати будівлі навіть без відповідного переобладнання.

Невикористання пустуючих храмів спричинило нову хвилю масових звернень із вимогою поновити діяльність релігійних громад та повернути вилучені приміщення. Тільки за 9 місяців 1966 року з 17 районів Львівської області їх надійшло 241 [38]. Чимало віруючих вимагали реєстрації греко-католицьких громад.

Аналогічною була ситуація і в багатьох населених пунктах інших областей. У черговому листі на ім'я Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького віруючі с. Острина Тлумацького району Івано-Франківської області зазначали: «Церква наша була збудована в минулому коштами наших батьків, дідів і прадідів. Вона знаходиться на околиці села, довкола храму цвинтар. Будинки дерев'яний, на доброму фундаменті, покритий цинковою бляхою. У 1963 році без нашої згоди церкву насильно закрили, образивши тим почуття віруючого народу, який уболіває і прагне до молитви, але не має можливості задовольняти свої духовні потреби. Наприклад, коли помирає людина, то неможливо належно поховати, оскільки священикам служити в будинку заборонено, а до церкви труну нести не можна, бо закрита. Виходить все не по-

людськи. Тому відчуваємо велику кривду, адже законом дозволено не тільки бути віруючим, а й виконувати релігійні обряди, якщо вони не порушують державного і громадського порядку. Ми, колгоспники, хлібороби, православні віруючі, любимо рідне село і свою працю, вважаємо себе рівноправними громадянами Радянської держави і на підставі чинного законодавства просимо відкрити дім молитви — церкву» [39]. Голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький відповідала на справедливе прохання рядових колгоспників, звичайно, не збирався.

Віруючі с. Милівці Чортківського району Тернопільської області у листі на ім'я першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста наголошували на тому, щоб дозволили відкривати недіючу церкву хоча би в разі похорон, як це робили їхні прадіди, діди та батьки. «Наша церква, — писали віруючі, — побудована в 1910 році, досить гарна і велика. Її обслуговували священики василіани. В 1961 році церкву закрили без нашої згоди, про що нас навіть не повідомили, силою прилучивши до громади в с. Капустинці. Правдою є те, що діючий храм за 2 км від нашого села, але приміщення занадто тісне, щоб вмістити віруючих обох сіл» [40]. Тернопільським віруючим П. Шелест також не збирався відповідати. Тому не дивно, що впродовж наступних років від віруючих с. Милівці продовжували надходити в Москву та Київ численні листи та телеграми.

Апарат уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР для послаблення активності віруючих і зменшення потоку скарг та заяв вважав за потрібне:

— через Раду Міністрів УРСР зобов'язати передусім Вінницький та Львівський облвиконкоми вжити рішучих заходів для якнайшвидшого освоєння знятих з реєстрації церковних приміщень;

— вивчити і проаналізувати релігійний стан у тих населених пунктах, де віруючі чинять відчайдушний опір вилученню храмів або особливо наполягають на відновленні релігійних громад та поверненні храмів.

На місцях, очевидно, слабо прислухалися до подібних пропозицій, бо в лютому 1967 року уповноважений Ради у справах релігій в УРСР К. Литвин направив у Раді Міністрів республіки нову доповідну записку «Про використання колишніх культових приміщень», у якій знову наголошував на незадовільному освоєнні тих самих 1200 церков та молитовних будинків, котрі «своїм виглядом збуджують почуття віруючих, викликають рух за відкриття молитовних будинків і відновлення в них церковних служб». Увагу віруючих привертати в першу чергу ті недіючі церкви, які є пам'ятками історії та архітектури. Їх у республіки налічувалося 200.

К. Литвин піддав гострій критиці керівників Вінницького та Львівського облвиконкомів за невжиття дієвих заходів щодо освоєння церковних споруд, повторюючи те, що писав у 1966 році його підлеглий І. Мнишенко. «Безгосподарське ставлення до використання недіючих культових будинків, — підсумовував по-езуїтськи К. Литвин, — породжує серед віруючих надію на те, що церква буде відкрита (що в цьому поганого? — В.П.). Невикористані церкви є одним із джерел надходження скарг віруючих. Не можна не враховувати досить високої релігійності населення в деяких районах республіки. Тому, щоб уникнути можливої активізації дій віруючих, освоєння чи знесення культових будинків не слід перетворювати в кампанію...

Звертаємося з цією запискою ще й тому, що деякі облвиконкоми до цього

часу не виконали вказівки Ради Міністрів УРСР від 27 січня 1962 року про використання колишніх культових приміщень у громадських інтересах» [41].

Даремно хвилювався К. Литвин про наступну кампанію з освоєння чи знесення недіючих храмів, яка, на його думку, активізує дії віруючих. У Раді Міністрів УРСР звично поляскали батогом над головами деяких обласних керівників, котрі відбулися легким переляком. Усе залишалося по-старому. І свідченням цього стане те, що в книзі ми ще не раз звертатимемося до зазначеної проблеми.

1966 і наступні роки показали, що законодавство про культу якщо й діяло, то лише стосовно віруючих, духовенства, церкви в цілому. Радянські чиновники нерідко обходилися без нього, продовжуючи масово порушувати елементарні права парафіян.

У республіці час від часу фіксували своєрідні спалахи потоку справедливих і законних скарг віруючих про направлення священників у зареєстровані православні громади. Щоб, з одного боку, не допустити зростання кількості духовенства, а з другого – якимось угамувати віруючих, Радою у справах релігій на початку 1967 року було прийнято ухвалу, якою уповноважені в областях «благословляли» священників на проведення в дні великих релігійних свят богослужіння в зареєстрованих громадах [42]. Певною мірою це був компроміс на користь віруючих.

Про справжній характер стосунків між державою і церквою в середині 60-х років свідчать і наступні факти. Державні органи влади, зокрема уповноважені Ради у справах релігій, почали, по-перше, вимагати від архієреїв, у т. ч. й екзарха, детальні звіти про перебування в УРСР делегацій зарубіжних церковних діячів. Узагальнені по УРСР матеріали регулярно направлялися в ЦК КП України.

По-друге, Рада, її уповноважені подекуди досить безцеремонно втручалися навіть у кадрову політику Московської патріархії.

Отже, друга половина 60-х років мало чим відрізнялася від подій 1965 – 1966 рр. Владу непокоїли монастирі, яких ніяк не могли ліквідувати, активна участь людей у відзначенні релігійних свят тощо. Для прикладу пошлемося на доповідну записку, подану заступником уповноваженого Ради в УРСР М. Гладаревським у ЦК КП України 5 вересня 1967 року, тенденційно названою “Про окремі факти потурання церковникам Почаївської лаври під час проведення серпневих релігійних свят у 1967 році”. Визнаючи певні успіхи партійних і радянських органів Тернопільської області в атеїстичній роботі, що зумовило послаблення впливу обителі на населення, автор водночас указує, що він (вплив) ще значний. У дні релігійних свят тут чимало паломників. Ченці заздалегідь прикрашають храми.

Щоправда, партійні і радянські органи Кременецького району перед кожним релігійним святом виділяють та інструктують актив, який проводить відповідну роботу в селищі Почаїв. Уживаються заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення району. В селищі навіть відкрито атеїстичний музей. Однак, наголошує М. Гладаревський, це не приносить відчутних результатів. Так, під час святкування “Преображення” (19 серпня) та “Успіння” (28 серпня) 1967 року в лаврі побувало з усіх кінців Радянського Союзу понад 5 тис. віруючих, що вдвічі більше, ніж минулого року. Деякі місцеві органи влади навіть стали на шлях потурання церковникам і фактично допомагають у збільшенні числа паломників до лаври, направляють додаткові рейси автобусів, автотранспорт, у т. ч. службові автомобілі.

Інформуючи про це, М. Гладаревський просив ЦК КП України звернути

увагу виконкомів обласних і районних рад депутатів трудящих, Міністерства охорони громадського порядку УРСР на те, що з їх боку “не вживаються належні заходи в питаннях обмеження діяльності Почаївської лаври, як про це вказується в постанові ЦК КП України від 28 лютого 1961 року”. Як узгоджувалися зміст записки і Конституція СРСР, Декрет про відокремлення церкви від держави, М. Гладаревський не говорив. Секретар ЦК А. Скаба доручив розібратися в суті справи завідувачу відділом пропаганди і агітації ЦК Г. Шевелю. Партійні органи на місцях винесли стягнення на тих керівників, які зрозуміли труднощі віруючих і спробували їм допомогти, хоча би автотранспортом [43].

На наш погляд, владі, починаючи з середини 60-х років, вдалося приборкати РПЦ, зробити її, власне кажучи, кишеньковою. На користь сказаного багато аргументів. По-перше, у цей час розширювалися екуменічні, міжконфесійні контакти церкви. Країну часто відвідували зарубіжні церковні делегації, яких для демонстрації “справжньої” свободи совісті зазвичай запрошували, наприклад, у Володимирський собор у Києві, де завжди перебувало чимало людей. Багато гостей і в радянській, і в зарубіжній пресі, по радіо заявляли про вільне життя віруючих у СРСР. Не завжди вони задумувалися над тим, чи не є храми своєрідними “потьомкінськими” церквами радянських часів, дозволеними партійними керівниками для демонстрації начебто духовного благополуччя віруючих. Бо що таке 8 храмів на двохмільйонний Київ тих часів. Із них у центрі міста єдиний Володимирський собор. Подібна “потьомкінщина” мала місце і в інших районах України.

Церква, по-друге, була змушена слідом за іншими громадськими відомствами через свої канали повторювати дешеві агітки, підготовлені, ймовірно, у ЦК КПРС, про Країну Рад як утілення реальних демократичних прав і свобод людини, що особливо посилювалося в період святкування 50-річчя радянської влади, а згодом і ювілею з дня прийняття в 1918 році “Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”. РПЦ стала на шлях виправдання військового втручання СРСР, інших країн тодішнього соціалістичного табору у внутрішні справи Чехословаччини у серпні 1968 року. Відповідаючи на звинувачення керівників Центрального Комітету Всесвітньої Ради Церков в інтервенції, патріарх Олексій указував, що ЧССР є країною соціалістичної співдружності, тому союзникам не байдужий стан справ, оскільки країни зв'язані між собою угодами, спрямованими на захист завоювань соціалізму. Допомога братніх народів виявилася необхідною перед загрозою з боку руйнівної діяльності антисоціалістичних сил у ЧССР [44].

По-третє, приборкавши церкву, партійні та державні органи уже не церемонилися ні з духовенством, ні з віруючими, особливо в питаннях повернення безпідставно закритих та відібраних храмів, утисків віруючих під час відзначення релігійних свят, виконання обрядів тощо. Неможливо описати всі факти, котрі свідчать про попрання прав людей у другій половині 60-х років, що викликало зворотну реакцію з боку віруючих у вигляді чисельних скарг.

У серпні 1967 року ЦК КПРС прийняв постанову “Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян”. В інформації К.Литвина в Раду в справах релігій про розгляд листів, скарг та заяв протягом першого півріччя 1968 року наголошувалося на зменшенні кількості скарг з приводу повернення храмів, відновлення богослужінь, призначення священників на парафії. Разом із тим, із Вінницької, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Рівненської,

Тернопільської області продовжувало надходити чимало скарг і заяв, появу яких спричинила та ж адміністративна сверблячка, безпідставні відмови в призначенні священників тощо. За шість місяців республіканському уповноваженому Ради у справах релігій надійшло близько 300 листів та заяв, обласним уповноваженим – понад 1600 [45]. Ситуація на краще і в наступні роки мінялася надто мляво. Так, за перше півріччя 1969 року на ім'я Г.Пінчука надійшло 225 заяв. Його відвідали 95 делегацій [46].

Навіть Рада у справах релігій прийняла 20 серпня 1967 року спеціальну ухвалу про виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1967 року, в якій зазначається, що наявним порушенням нерідко потурають уповноважені Ради, котрі миряться з тим, що в ряді випадків виконкомі місцевих рад депутатів трудящих тривалий час не розглядають заяви та скарги віруючих, ухиляються від розгляду питань реєстрації релігійних громад, перешкоджають їм використовувати молитовні приміщення, допускають адміністрування щодо віруючих тощо. Постанова була спрямована на усунення виявлених недоліків [47].

Лише у квітні 1969 року чи не вперше за всі роки радянської влади в Україні Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 219 “Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культу”, у якій визнавала порушення з вини деяких облвиконкомів законних прав віруючих та релігійних об'єднань та обіцяла виправити становище [48]. Проте час показав, що між словом і ділом велика прірва.

Кінець десятиліття ознаменувався і розгортанням своєрідного “соціалістичного змагання” за появу безрелігійних регіонів. Приклад, на наш погляд, подав Київ, де місцеві можновладці спочатку намагалися об'єднати Покровський і Флорівський жіночі монастирі, а потім узагалі виселити їх за межі міста. Для цього М. Гладаревський побував у відрядженні на Івано-Франківщині та Львівщині, де вивчав можливості освоєння колишніх греко-католицьких монастирів. У Івано-Франківській області пустуючих приміщень не було. У Львові виявили колишній монастир св. Онуфрія, на території якого збереглися двоповерхові приміщення, у яких, щоправда, мешкало біля 50 сімей, церква, фруктовий сад. Важливим аргументом на користь переселення була необхідність зміцнення позиції РПЦ у протистоянні греко-католикам. Проте категоричну позицію зайняли Львівський обком партії та облвиконком, котрі заявили, що ні про яке протистояння греко-католикам і мови не може бути, оскільки переважна більшість черниць люди глибоко похилого віку, малограмотні й нездатні протистояти ідейним опонентам. М.Гладаревський змушений був погодитися і обидва монастирі залишилися в Києві [49]. Однак “соціалістичне змагання” за збільшення безрелігійних регіонів на цьому не припинилося.

Час підтвердив згубність подібного курсу. С.Кривенко слушно вказує на понесені втрати: “Залишаючи на суд вразливих людей тему про те, що втратило село, яке залишилося без церкви, дзвонів, святкової ходи, треб та ін., треба пам'ятати, що все це мало величезне значення у вихованні поваги до батьків, предків, минулого свого народу...”

Колись Україна ... славилась майстрами церковної проповіді, хорами, паламарями. Разом з ними було ліквідовано і вікові специфічні народні промисли, пов'язані з церквою. Тисячі професійних будівельників, іконописців, золотарів, кравців залишилися без роботи, змушені були поміняти професію...

Великих збитків було завдано свідомості і моралі людей. Розуміючи, що церква підпорядкована державі, багато приходило до переконання, що в такому випадку обійдуться і без неї. Людей примусили сприйняти діяльність церкви лише з комерційної точки зору: “Там тільки обдурюють та витягують гроші”. Внаслідок цього з'явилась велика кількість молодих і старих атеїстів, які стояли на порозі повного нігілізму.

Втратили не лише люди. Сама держава була позбавлена як “безкоштовного” провідника загальнолюдських цінностей, так і досвідченого консервативного захисника православних від того, що називалося “проявами західного способу життя”. Втратила держава і матеріально, зруйнувавши систему утримання пристарілих при монастирях і допомоги нужденним у громадах...

Втратила держава і вдячність людей за короткочасний післявоєнний період “невтручання” у справи церкви. Навряд колись люди зможуть пробачити велику образу, заяву про те, що церква була потрібна лише пристарілим і деяким людям, щоб легше було прожити тяжкі воєнні і повоєнні часи” [50].

Не менш аморальним за своєю суттю стало нагородження, наприклад, у 1970 році республіканським Комітетом захисту миру грошовою премією 16 уповноважених Ради у справах релігій в областях та референтів з виконання плану “вибивання” церковних коштів у Фонд миру [51].

Безсилами перед властями були не тільки віруючі, рядові священники, а й архієреї, у тому числі й екзарх України архієпископ Філарет. Типовим у цьому плані є лист інспектора Ради у справах релігій А. Пашкіна на ім'я уповноваженого Ради в УРСР К. Литвина про відвідання ієрархом Ради.

Останній просив дозволу на ряд кадрових переміщень. Заступник голови Ради В.Фуров був категоричним. Енергійного архієпископа Палладія фактично заборонили призначити на Житомирську кафедру. Коли архієпископ Філарет запропонував ігумена Почаївської лаври Августина на посаду вікарія екзархії, то чиновник знову визнав кандидатуру недостатньою. Із нових трьох В. Фурова та А. Пашкіна дві не влаштовували через молодість або негативну оцінку уповноваженого Ради в Івано-Франківській області І. Палачицького як людини з націоналістичними настроями, до того ж він начебто не визнає патріарха Олексія. Запропонували 63-річного священника із Тернопільської області. Чи не глумилися обидва над православною церквою? Відповідь однозначна.

Невдачею закінчилася і спроба архієпископа Філарета відновити на Львівщині діяльність 70 православних парафій, що певним чином мало паралізувати напівлегальну греко-католицьку церкву. Єдиною втіхою для екзарха стало нагадування про дозвіл православним священникам обслуговувати 2-3 парафії в тих населених пунктах, де активізуються нелегали [52].

Навіть таке чисто церковне питання, як направлення делегації Українського екзархату в Канаду, архієпископ Філарет вирішував через Раду в справах релігій та її уповноваженого в УРСР. Цікава деталь, котра вказує на справжній характер їх стосунків з архієреєм. Останній направив 24 січня 1968 року листа на ім'я К.Литвина, у якому охарактеризував релігійну ситуацію в далекій країні та просив порушити клопотання перед головою Ради В.Куроедовим про схвалення поїздки.

За словами екзарха, у Канаді мешкає близько 700 тис. українців. Більшість із них належить до Української автокефальної православної церкви (глава

митрополит Іларіон (Огієнко) та греко-католицької (глава митрополит М.Германюк). Невелика кількість громад підпорядкована юрисдикції Московської патріархії. Найвпливовішими є парафії УАПЦ. Сам митрополит Іларіон займає непримиримі позиції стосовно греко-католиків та Ватикану. Він неодноразово висловлювався за розвиток контактів із православною церквою в Україні, але ухиляється від контактів із Московською патріархією.

Правлячий архієрей Канадської єпархії Московської патріархії архієпископ Пантелеймон, за словами екзарха, не користується авторитетом ні в церковних, ні в громадських колах. Його діяльність слабо впливає на віруючих. Під час відвідин ієрархом Києва із ним провели відповідну роботу, і наступна поїздка церковної делегації мала посилити зв'язок з Канадською єпархією, установити контакти з митрополитом Іларіоном та його представниками, які досить прохолодно ставилися до Москви та виявляли бажання спілкуватися з православними України. Суттєвим завданням під час візиту було "свідчення про життя РПЦ в Україні, спростування наклепів проти нашої церкви та її становища в країні, поширюваних на Заході, у тому числі українською націоналістичною пресою" [53].

К.Литвин доручив своєму підлеглому Г.Пінчукові скласти від імені Філарета новий текст листа на ім'я голови Ради В.Куроедова [54]. Такий лист у Москву направили, поїздка делегації відбулася. Вона, як і планувалося, мала явно пропагандистський характер і певним чином допомогла партійно-державним органам, Раді у справах релігій та врешті-решт і самій патріархії розібратися у складних взаєминах між різними релігійними об'єднаннями українців діаспори. Усе це тоді називалося свободою совісті в дії.

Поставивши священнослужителів в жорсткі рамки всіляких погоджень навіть дрібних питань, влада тим самим тримала на тотальному контролі церковне життя в цілому. Інакше як можна оцінити лист архієпископа Львівського і Тернопільського Миколая на ім'я К.Литвина від 14 серпня 1968 року, у якому зазначалося: "Шанобливо представляючи при цьому на затвердження рукопис православного церковного журналу-щомісячника "Православний вісник", перший номер за листопад місяць 1968 року українською мовою, прошу Вашого дозволу на його видання за прикладом минулих років (1946-1961) у Львові тиражем у 5 тис. примірників" [55]. Наскільки об'єктивним цензором був К.Литвин та його керівництво, говорити не варто. Зацікавлений читач переконається в цьому сам, ознайомившись із сторінками часопису.

Вчитуючись у матеріали раніше таємних архівів, постійно не полишає думка, чому мовчали, мирилися з глуфом над почуттями, переконаннями віруючих вони самі, а особливо їх пастирі, вище церковне керівництво. Висловимо власне припущення, котре, можливо, дехто і не сприйме. По-перше, патріархові Олексію на кінець 60-х років було понад 80 років. Вік, погодьмося, далекий від того, щоб відстоювати інтереси конфесії перед натиском властей. Отже, патріарх Олексій у рахунок не йде. Ряд архієреїв влада залучила на свій бік високими державними нагородами, дозволами на численні закордонні поїздки, поліпшеним медичним обслуговуванням тощо. Із неслухняними священниками-опозиціонерами церковна ієрархія розправлялася власноручно, про що свідчать приклади з М.Ешліманом, Б.Талантовим, Г. Якуніним. Таким чином, відкрита опозиція в РПЦ стала неможливою. Анонімна хвилювала менше за все як світську, так і церковну власті.

Отже, на нашу думку, наприкінці 60-х років РПЦ опинилася в глибокій кризі. Влада зуміла приборкати вище духовенство, принизити в очах віруючих рядових священників, поставити їх у становище звичайних найманих працівників, зробила неможливим будь-який відкритий протест проти свавілля державних чиновників. Безправне становище православної церкви спричинило перехід частини віруючих в активніші релігії протестантизму. Чи то за підказкою партійних органів, чи то інстинкт самозбереження підштовхував окремих архієреїв шукати захисту в тієї ж антицерковно налаштованої влади.

Так, наприкінці 1965 року архієпископ Львівський і Тернопільський Миколай, екзарх України митрополит Філарет порушили питання про проведення центрального опалення та реставрацію живопису в Почаївській лаврі. Власті, хоча й неохоче, ішли назустріч. Але скільки перед тим вони знущалися над ченцями та тими ж ієрархами[56].

22 квітня 1969 року на ім'я уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР К. Литвина та екзарха України митрополита Філарета надійшов лист від єпископа Сімферопольського і Кримського, керуючого Дніпропетровською єпархією з проханням відновити діяльність православних громад у Дніпродзержинську, Новомосковську, П'ятихатках та Синельникові. Це мало попередити зростання числа й активізації протестантських громад [57].

У листопаді 1969 року екзарха України митрополита Філарета прийняв К. Литвин. У бесіді архієрей заявив: "Баптизм у педалескому майбутньому буде гірше унії (греко-католицької. — В.П.). Для перемоги йому необхідно щось протиставити: або змістовну науково-атеїстичну пропаганду, або сильний вплив православ'я.

Із баптистів у православ'я переходу майже немає, а навпаки, чимало православних ідуть у секти, оскільки там багато гарних проповідників, добре співають, що особливо подобається віруючим. Крім того, такі переходи нерідко зумовлені діяльністю поганих священників (так у тексті. — В.П.), котрі відштовхують народ від церкви"[57].

За такої ситуації православна церква втратила реальні можливості для протидії греко-католикам, а органи партійно-державно влади посилили боротьбу проти них, що зумовилося необхідністю протидіяти так званій східній політиці Ватикану та західним ідеологічним центрам, котрі досить об'єктивно оцінювали стан справ у духовному житті народів СРСР. Оскільки органи влади навіть не розглядали аргументи на користь легалізації УГКЦ, прибічники останньої переходили в другій половині 60-х років до рішучих дій. Їх діяльність ставала все відкритішою.

Уповноважений Ради у справах релігій в УРСР К. Литвин стурбовано інформував ЦК КП України в листі від 9 травня 1969 року, що Ватикан вживає заходи щодо активізації католицької церкви в СРСР, зокрема греко-католицької, з допомогою якої сподівається окатоличити населення західних областей УРСР. У такий спосіб Рим планує відродити Українську католицьку церкву (так після 1965 року почали іменувати греко-католицьку церкву. — В.П.). Із цією метою папа Павло VI призначив кардинала Й. Сліпого главою УКЦ.

Далі К. Литвин указує, що протягом останнього часу активізувалася нелегальна діяльність майже 400 невоzz'єднаних греко-католицьких священників. Так, колипний дяк церкви с. Биків Дрогобицького району Львівської області Савчин в одній із

проповідей відкрито закликав віруючих “слухатися лише Римського папу, а не старого “жида” Московського патріарха Олексія”. Священик Ласко з с. Жолудець Кам'янко-Бузького району цієї ж області хрестить удома дітей, але “відсторонює кумів, які відвідують православну церкву”. У с. Бигонь Берегівського району на Закарпатті найбільш фанатичні віруючі зажадали від православного священика посвятити паски в день католицького свята. Коли останній відмовився, то греко-католики влаштували скандал, звільнили його і протягом кількох днів самочинно проводили богослужіння.

Почастішали випадки самовільного захоплення греко-католиками церковних приміщень, знятих з реєстрації та не освоєних для господарських чи соціально-культурних потреб. У них віруючі проводять релігійні служби самі чи за участю колишнього духовенства. Зареєстровано чимало звернень про поновлення громад греко-католицького віросповідання, реабілітації УГКЦ взагалі.

Останнім часом у західних областях республіки розповсюджується молитовник, виданий у Римі і схвалений кардиналом Й.Сліпим. У ньому вміщено молитви, присвячені покійному митрополитові А.Шептицькому. Зміст збірника начебто явно націоналістичний.

У К.Литвина викликало тривогу те, що духовенство в еміграції протягом кількох років виношує ідею об'єднання всіх українських церков. Виступаючи на II Ватиканському соборі, Й.Сліпий запропонував, наприклад, створити Києво-Галицький патріархат УГКЦ, заявивши, що питання узгоджене з папою Павлом VI та представниками УКЦ на соборі (про це говорилося вище. — В.П.). Різні плітки, розповсюджені серед греко-католиків західного регіону, “вселяють у них надію на швидку реставрацію греко-католицької церкви в СРСР і викликають розгубленість в колах духовенства РПЦ, особливо серед колишнього греко-католицького, що перейшло в православ'я після Львівського собору 1946 року”.

Ураховуючи сказане, К.Литвин вважав за доцільне відмовитися від реєстрації громад греко-католицького віросповідання, оскільки це означало б “фактичне відродження таким шляхом уніатської церкви і неминуче потягло б оживання націоналістичних елементів та повернення деяких кіл до унії, яка є знаряддям антирадянської політики Ватикану й зарубіжних націоналістичних організацій”.

На території УРСР, за словами автора записки, діє 101 зареєстрована римо-католицька громада, яка об'єднує близько 70 тис. віруючих. Хоч їх обслуговує лише 51 ксьондз, немає потреби збільшувати кількість священнослужителів. З метою поліпшення ситуації К.Литвин вважав за потрібне підвищити, по-перше, ідейний рівень атеїстичного виховання населення, особливо в районах діяльності греко-католиків. Серед них доцільно організовувати систематичні лекції й бесіди на теми, які б розкривали реакційну суть унії й зрадницьку роль з боку ієрархів церкви стосовно українського народу.

По-друге, через екзарха України здійснювати необхідні переміщення на парафії, де активізувалися греко-католики, православних священиків, здатних паралізувати їх діяльність. Там, де немає діючих православних церков, а віруючі домагаються реєстрації греко-католицьких громад, доцільно дозволити богослужіння православним священикам 2-3 рази на рік.

По-третє, у зв'язку з тим, що невоzz'єднані греко-католики фактично безперешкодно користуються послугами духовенства вдома, варто було б дозволити

православному духовенству відвідувати в сільській місцевості західних областей за запрошенням віруючих квартири та проводити молитви, хоронити померлих удома, у церкві та супроводжувати померлих на кладовище, що дозволяється радянським законодавством.

По-четверте, частина віруючих західних областей до цього часу користується націоналістичними молитовниками видань А.Шептицького. Крім того, Ватикан видав молитовники подібного спрямування українською мовою. Для посилення впливу РПЦ доцільно видати на замовлення екзарха України православні молитовники українською мовою тиражем 5-7 тис. примірників.

По-п'яте, для активнішого використання православного духовенства в ліквідації унії бажано було б відновити видання екзархатом України часопису “Православний вісник”.

Доповідна записка К.Литвина була досить серйозним документом. Вона потрапила на стіл першого секретаря ЦК КП України П.Шелеста, який доручив секретареві ЦК А. Скабі та завідувачу відділу пропаганди і агітації Г. Шевелю вжити необхідних заходів [59]. Щоправда, він не вказав, як розуміти термін “необхідних”. На радість віруючих у Києві не знали, як витруїти віру дідів і прадідів із свідомості людей. Тому все врешті-решт повернулося до чергового посилення атеїстичної пропаганди та силових методів боротьби, що дало мало користі.

А з регіону тим часом продовжувала надходити невтішна інформація. Так, уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області М.Винниченко зазначав, що діяльністю УКЦ в УРСР керує єпископ В.Величковський, який поширює свою юрисдикцію на 44 священиків. Вони підбурюють віруючих в окремих населених пунктах зривати замки із зачинених храмів, що мало місце, наприклад, у селах Хоросниця, Пугачі, Зашковичі, Добряни, Хищевичі, Мшана та Березовець Городоцького району. Вірні звертаються в органи влади з проханням зареєструвати УКЦ. “Як виявлено, — пише М.Винниченко, — упертість уніатів у своїй діяльності впливає не з догматичних міркувань. Причина їх невоzz'єднання з РПЦ носить націоналістичний характер. Уніати проводять серед населення націоналістичну роботу, вони запевняють своїх прибічників в тому, що скоро все зміниться, а тому слід триматися старих переконань”.

Установлено, що єпископ В.Величковський висвячує нових священиків і разом зі своїми однодумцями обробляє частину православного духовенства, яке воzz'єдналося з РПЦ [60].

Із метою задоволення духовних потреб греко-католиків, забезпечення їх релігійною літературою в різних містах краю створювалися підпільні друкарні, фотолабораторії. У червні 1967 року на квартирі священика Стадняка у Львові виявили підпільну фотолабораторію, в якій розмножували релігійну літературу та матеріали самвидаву [61].

Віруючі продовжували вимагати від органів влади реєстрації греко-католицьких громад, а уповноважені Ради у справах релігій в областях з не меншою наполегливістю продовжували нехтувати законними правами громадян, що викликало скарги на їх дії. Одна із них надійшла на ім'я Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна від віруючих с. Хоросниця Городоцького району Львівської області в лютому 1967 року на дії обласного уповноваженого М. Винниченка.

Пересилаючи листа в Київ для перевірки, заступник голови Ради у справах релігій І. Бражник писав уповноваженому Ради в УРСР К. Литвину: "Активізація віруючих греко-католицької церкви на Львівщині, їх наполегливе намагання зареєструвати самостійні релігійні громади не може не викликати певної настороженості. Просимо вивчити настрої віруючих і спільно з відповідними організаціями (нелегко здогадатися, якими саме. – В.П.) визначити подальше ставлення до них.

Що ж стосується письмової відповіді М. Винниченка віруючим, то абсолютно ясно, що висловлені ним мотиви відмови не можуть вважатися законними. Вжиті останнім часом адміністративні заходи щодо віруючих с. Хоросниця викликають невдоволення громадян".

Скаргу віруючих на дії уповноваженого Ради М. Винниченка доручили перевірити тому ж М. Винниченкові (?!!), щоправда, за участю ст. інспектора уповноваженого Ради в УРСР І. Мнишенка. У підготовленій ними довідці зазначалося, що в селі є невелика група уніатів, на котру активно впливає колишній священник В. Гриник, раніше ув'язнений на 10 років. Прибувши із місць ув'язнення в рідне село в 1956 році, він "ніде не працює, займається релігійним дурисвітством". Виявлено, що численні заяви про відкриття греко-католицької громади писали І.В. Гриник, Є. Смук, С. Заблоцький, В. Смук та інші їх однодумці. Всі уніати, на думку М. Винниченка, негідники. Вердикт І. Мнишенка та М. Винниченка був категоричним: діяльність уніатів суперечить радянському законодавству про культ, реєстрації вони не підлягають [62]. Ось так піймали облизня віруючі греко-католики с. Хоросниця.

Намагалися не стояти осторонь "паперової" боротьби проти греко-католиків і православні архієреї. Архієпископ Львівський і Тернопільський Миколай, наприклад, повідомив у Москву в доповіді від 6 квітня 1967 року, що на теренах Львівської області мешкає 102 невоzz'єднані священники, із яких лише третина складає найбільш уперту, фанатично, активно діючу групу. Серед них виділяється священник Оришкевич, який проживає в с. Олеско Бродівського району. Він "перетворив свою квартиру у справжній уніатський храм, безцеремонно обслуговує своїх одновірців в інших селах. Не відстає від нього і колишній чернець-василіанин Шпітка, який почуває себе в с. Бірки Яворівського району ледь не уніатським архієреєм, до якого тягнуться уніати зі всієї Львівщини".

Село Зашковичі Городоцького району, продовжує скаржитися архієпископ Миколай, часто відвідує невідомий невоzz'єднаний священник, який проводить богослужіння в будинках віруючих і навіть у храмі. Підбурювана священником, більшість жителів села написала заяву в Городоцький райвиконком із проханням зареєструвати греко-католицьку громаду. Невідомий "священник-уніат дійшов до такого нахабства, що, зловживаючи довірою вірних, перевисвятив православну церкву в Зашковичах і наказав винести з неї начиння, що там з'явилося згідно з православним статутом за час після возз'єднання. Люди підтримали провокацію уніатського священника тому, що перед цим кілька разів зверталися до Львівського єпископа з проханням дозволити богослужіння хоча би кілька разів на рік і не отримали його" (звісно, з вини державних властей. – В.П.). Аналогічна заява про реєстрацію греко-католицької громади надійшла і від віруючих с. Мшана Городоцького району.

На думку архієпископа Миколая, уніатське духовенство особливо знахабніло і повело відкриту пропаганду за УКЦ після возведення в сан кардинала Й. Сліпого та надання йому місця проживання в Римі. Священники діють нелегально, відвідуючи будинок одновірця чи групу вірних у якомусь селі почергово, зберігаючи певну конспіративність, що вказує на організованість. При цьому периферійні душпастирі діють здебільшого в зоні свого проживання. Вони виконують усі треби, починаючи з літургії і закінчуючи хрещенням, вінчанням, похороном, висвяченням будинків, пасок тощо.

Віруючі звертаються, за словами ієрарха, до послуг невоzz'єднаних священників тому, що частина з них до цього часу залишилися у своїх переконаннях уніатами. Серед них, а це здебільшого міські жителі, чимало фанатиків, які спокушають в унію легковірних православних. Інші віруючі йдуть до невоzz'єданого духовенства у зв'язку з бажанням хрестити дитину чи вінчатися без обов'язкової реєстрації документів. Оскільки таким відмовляють у православних храмах, уніатські священники виконують усі треби в будинках без пред'явлення паспорта чи іншого посвідчення.

Серед віруючих, заявляє архієпископ Миколай, є й такі, котрі вранці відвідують православний храм, а ввечері на приватних квартирах слухають уніатського священника. Помічено, що найчастіше люди звертаються до невоzz'єднаних священників у тих населених пунктах, де закриті православні храми. Такі місця – "це справжні "уніатські бази" для невоzz'єднаних священників, де вони без усякого страху виконують усі церковні служби та треби. Зрозуміло, в таких випадках вони вільно проповідують в чисто католицькому дусі або ж проводять у приватному порядку бесіду з віруючими, намагаючись надати уніатству характеру українського патріотизму, показуючи справу в такий спосіб, що начебто тільки унія зберігає всі українські традиції, а православ'я їх знищує".

Для посилення позицій православ'я в краї та відповідної протидії впливу католицької агітації з боку невоzz'єднаних уніатських священників варто було б:

- відкрити недіючі храми і дозволити хоча би кілька разів на рік проводити богослужіння за православним обрядом;
- збільшити кількість православного духовенства в місцях активної діяльності греко-католицьких священників. Розширити набір слухачів у духовні семінарії;
- видати православний молитвослов українською мовою та розпочати видання українського православного часопису;
- дозволити проведення релігійних треб у будинках на прохання віруючих;
- запровадити в богослужіннях за православним обрядом деякі найбільш поширені в конкретній місцевості уніатські елементи, які не суперечать православ'ю [63].

Цілком очевидно, що голос архієпископа Львівського і Тернопільського Миколая залишився не почутим ні в Москві, ні тим більше в Києві. Не зрозуміло, чому там простили архієреєві подібний радикалізм, хоча він говорив про актуальні для держави речі. Не зрозуміло, щоправда, й те, чи правдиву інформацію про справжній стан речей, пов'язаних із впливом греко-католицького духовенства, давали органи партійно-державної влади, православні архієреї, оскільки архієпископ Миколай, наприклад, щойно говорив про 30 активно діючих невоzz'єднаних

священиків, які тримали в напрузі партійний, ідеологічний актив області, сотні православного духовенства. Щось тут не так.

Масла у вогонь підлило й відзначення в 1967 році 50-річчя священства глави УГКЦ. Римський кардинал Шепер на святкуванні ювілею св. Клементія папи говорив про кардинала Й. Сліпого: “Будучи символом Церкви-мучениці, кардинал Йосиф слушно є в осередку уваги цілого християнського світу, а в Римі він є найбільш популярною особою серед кардиналів. Він є також символом цілої Української нації й її християнства, то однаково терплять сьогодні українці католики й православні, хоч страждання Української Католицької Церкви ще важчі, бо її офіційно зліквідовано. Ця Церква і її ісповідники терплять за прив’язаність до Римської апостольської столиці. І за це ми спеціально вшановуємо кардинала Йосифа і маємо глибокий респект до цілого Українського народу” [64].

Щоб краще зрозуміти трагізм ситуації в західних областях УРСР, варто звернути увагу на дві події, які мали місце в наступному 1968 році з негативними наслідками передусім для органів влади.

Перша з них пов’язана з відновленням греко-католицької церкви в сусідній Чехословаччині. Вона вселила надію в греко-католиків Галичини, Закарпаття. Першим захвилювався екзарх України митрополит Філарет, який навесні 1968 року побував там з візитом і за його наслідками надіслав К.Литвинові інформацію про відродження конфесії у Словаччині.

У листі зазначалося, що одночасно з початком у країні так званої “оксамитової революції” активізувалася діяльність невоzz’єднаних греко-католиків, котрі склали 20 громад. Вони рішуче виступали за легалізацію конфесії. Серед православного духовенства розпочалася паніка. Вимога греко-католиків до православних зводилася до повернення силою відібраних у 40-х роках храмів. Оскільки, згідно з чинним законодавством, храми є власністю громад, а не держави, то православних у Словаччині не захищала й держава. Тим більше, що навіть окремі депутати Національних зборів ЧССР, приязно налаштованих до СРСР, офіційно заявляли про насильницьку ліквідацію ГКЦ. Переконаливу позицію займав секретар чехословацького уряду з питань культів. Тому в органів влади не було жодних підстав виступати проти відродження конфесії.

“Відродження унії, — писав митрополит Філарет, — означає не лише послаблення православної церкви в Чехословаччині, але й її замирання. Митрополит Дорофей (глава православних у ЧССР. — В.П.) пропонує єпископу Гоїку (главі греко-католиків. — В.П.), 20 невоzz’єднаним українським громадам іменуватися католицькою церквою східного обряду з підпорядкуванням католицькій єпархії. При такій постановці питання не було б і мови про відновлення уніатської церкви”. Допускаємо, що саме з Москви вийшла подібна ідея. “Однак, — продовжує екзарх, — навряд чи варто сподіватися, що єпископ Гоїк погодиться з цим, оскільки у нього надмірні претензії. Можна припустити, що уніати захоплять значну кількість православних храмів, а там, де православні виявляться стійкішими, вступлять у співволодіння приміщеннями. За умови, коли держава відмовляється підтримати православну церкву, перевага виявиться на боці греко-католиків. На той час діяло 150 священиків ГКЦ”. Слід думати, наголошує митрополит Філарет, що із 300 православних священиків чимало повернеться в уніатську церкву. До цього варто додати, що греко-католицьке духовенство значно активніше православного.

“Якщо новий чехословацький уряд, — підсумовує архієрей, — не погодиться з пропозицією митрополита Дорофея включити уніатів до складу католицької церкви східного обряду, то це означатиме, що на нього (уряд) впливають сили, зацікавлені у відновленні саме уніатської церкви. Відродження останньої матиме значні наслідки. Вістря цієї боротьби спрямоване в Україну і перш за все на Закарпаття, з яким Чехословаччина має тісні зв’язки... Українські уніати житимуть надією на реставрацію унії.

Для Чехословаччини уніатство не є проблемою (слід розуміти, очевидно, болючою. — В.П.), оскільки воно, будучи спрямованим проти православної церкви, котра в країні складає меншість, не загрожує нації. Уніатство завжди було спрямоване проти РПЦ. Послаблення Чехословацької православної церкви погіршить дружбу лише ЧССР та СРСР... Тому нам, як і раніше, слід зміцнювати православ’я в західних областях України і боротися з рештками унії” [65].

Незаангажований читач помітив, як митрополит Філарет переводить стрілки із внутріцерковного конфлікту в сусідній країні (погодьмося, і не безпідставно) на політичні проблеми Радянського Союзу. Цікаво було б з’ясувати, хто підказав архієрею думку про лист? Чи спрацював інстинкт самозбереження, хоча він і не суперечив як чинному законодавству, так і реальній дійсності? Політична доцільність робила “союзниками” церковних ієрархів і богоборчу партійно-державну владу.

До сказаного додамо, що чехословацька влада стала вище принципу політичної доцільності і в червні 1968 року ГКЦ почала офіційно діяти. Її не заборонили навіть після радянської інтервенції в серпні місяці цього року.

Інше явище, що бере свій початок у 1968 році, пов’язане з посиленням “спільної” боротьби органів влади та РПЦ проти ненависних обом греко-католиків. У цей час екзархові України, єпархіальним архієреям почала надходити маса листів із проханнями захистити православну віру від “нападів” противника. Прочитуємо кілька з них.

20 січня 1968 року на ім’я митрополита Філарета надійшов лист віруючих с. Цунів Городоцького району на Львівщині, у якому зазначалося, що в селі до 1963 року діяла православна громада, яку безпідставно зняли з реєстрації. “Тепер, — скаржилися віруючі, — у нас прикре становище. Одні збираються в домівках і слухають передачі з Ватикану, а в неділі й у свята — служби Божі з проповідями. Наслухавшись їх, один одному нашіптують, перекручуючи факти, проти православної церкви і Радянської держави.

Другі підтримують підпільних уніатських священиків, які почали відвідувати село після заборони служити православному отцеві. Вони відправляють у квартирах служби Божі, виконують різні треби: хрестять, вінчають, хоронять і навіть самочинно відкривають церкву та відправляють літургію.” Далі віруючі просили екзарха допомогти відновити православну громаду, запевняючи останнього в тому, що й надалі сумлінно виконуватимуть громадські обов’язки, чесно працюватимуть на підприємствах, у колгоспах, не порушуватимуть радянських законів [66].

15 травня 1968 року митрополит Львівський і Тернопільський Миколай надіслав рапорт митрополитові Філарету, в якому з тривогою повідомляв, що діяльність багатьох уніатських священиків уже не можна називати підпільною. Як аргументи ієрарх називав наступне:

- вони діють відкрито, проводять та виконують треби в будинках та квартирах віруючих, у парафіях, де закриті православні храми;
- самовільно захоплюють недіючі церкви, де в дні великих релігійних свят виступають з нападками на православну церкву;
- під час богослужіння порушують правила, котрих дотримуються православні;
- схиляють православних священиків до повернення в унію.

Митрополит Миколай вважав, що дії греко-католиків координуються зі Львова. Православні їм протидіяти не можуть, оскільки позбавлені безпосереднього зв'язку з віруючими. Архієрей додав до рапорту 10 актів православних священиків про дії невоzz'єднаного духовенства [67].

Водночас на адресу уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР, місцевих органів влади західних областей надходили численні звернення віруючих із проханням відновити діяльність православних громад. Узагальнюючи їх, інспектор канцелярії уповноваженого І. Мнишенко писав, що протягом 1967 року таких заяв було понад 400, а за 6 місяців 1968 року — 256. Особливу активність виявляють віруючі тих населених пунктів, де діють невоzz'єднані греко-католики. Винні в напруженні ситуації передусім місцеві власті, котрі безпідставно закривали храми, заохочуючи тим самим невоzz'єднаних. Так, віруючі с. Красносілля Сокальського району на Львівщині протягом кількох років скаржаться в союзні та республіканські інстанції на Сокальський райвиконком, котрий незаконно відібрав приміщення у православної громади. Львівський облвиконком, замість правильного реагування на скарги та належної оцінки напруженої ситуації у прикордонному районі представляв у Раді у справах релігій матеріали на зняття громади з реєстрації, вважаючи скарги необґрунтованими, оскільки вони мають можливість задовольняти релігійні потреби в діючій церкві сусіднього села.

На “спільну” боротьбу органів влади та православної церкви проти греко-католиків останні зреагували по-своєму. Вони, власне, нею знехтували, продовжуючи займатися своєю справою.

В Івано-Франківській області значна частина греко-католицького духовенства, відбувши покарання “за націоналістичну діяльність”, повернулася з місць ув'язнення і проводить нелегальну церковну діяльність у будинках віруючих. У проповідях священики пав'язують ворожі ідеї, заявляючи, що тільки греко-католицька церква зберігає українські національні традиції, а православна їх знищує. Колишній активний уніат М. Косило, наприклад, постійно стверджує: “... Усе православне — чуже, російське, прийдуть американці й православних вішатимуть”.

За словами єпископа Івано-Франківського й Коломийського Йосипа, у червні 1968 року віруючі с. Гостів самовільно відкрили приміщення церкви, що знаходилося поруч із приміщенням сільради, провели богослужіння за участю трьох священиків-уніатів, у якому взяли участь близько 2 тис. віруючих.

У с. Надорожне Тлумацького району Івано-Франківської області організатором захоплення церковного приміщення, за словами інспектора уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР І. Мнишенка, став “колишній бандит-націоналіст, уніатський священик П. Василик, який недавно повернувся з місць ув'язнення”. Під час богослужіння його охороняють, сторонніх людей у храм не пускають. Усе це відбувається на очах місцевих органів влади [68].

Подібні факти мали місце в багатьох населених пунктах західних та

Закарпатської областей УРСР. Із Тернопільської області повідомляли, що з метою припинення нелегальної діяльності віруючих органи влади зробили останнім часом наступне:

- заступник голови облвиконкому В. Куліш провів у лютому 1968 року обласну нараду заступників голів міськрайвиконкомів, на якій обласний уповноважений Ради у справах релігій М. Радченко поінформував присутніх “про нелегальну і ворожу діяльність уніатів та завдання місцевих рад депутатів трудящих для розвінчання і припинення їх нелегальної релігійної діяльності”;
- М. Радченко провів індивідуальні бесіди з активно діючими священиками-уніатами, котрим “під розписку роз'яснено радянське законодавство про культу, Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 року (ми про нього говорили вище. — В.П.) та було попереджено про відповідальність за дотримання чинного законодавства”;
- місцеві органи виявили родичів священиків-уніатів, через яких можливо впливати з метою припинення діяльності духовенства;
- у населені пункти, де найактивніше виявляли себе уніати, а богослужіння в православних храмах не проводилися через відсутність духовенства, єпархіальне управління направило постійних священиків у три населені пункти, а у вісьмох — дозволило проводити періодичні служби;
- органи влади розкрили нелегальну діяльність групи священиків-уніатів у складі В. Пасіки, В. Куриласа, М. Кордуби та Г. Дзюрбана, які під керівництвом останнього організували курси з підготовки кандидатів в уніатські священики. Для слухачів читали лекції з богословських дисциплін. Викладали священики зі Львова: Смаль, Іванов, Євстаф. За організацію підпільних курсів Г. Дзюрбана ув'язнили [69].

У Заліщицькому районі на Тернопільщині зухвало, з точки зору уповноваженого Ради у справах релігій М. Радченка, ведуть себе уніатські священики І. Заєць, Я. Мартинюк, С. Захарків, які в себе вдома чи в квартирах віруючих виконують релігійні треби. Віруючі м. Заліщики майже не відвідують православний храм у сусідньому селі Добровляни. Протягом 1968 року в ньому охрестили трьох дітей та вінчалася три пари, тоді як священик І. Заєць хрестив понад двадцять повонароджених [70].

У с. Зарваниця Теремовлянського району Тернопільської області відновилося паломництво до “святого джерела”, куди на релігійні свята збирається багато греко-католиків із Теремовлянського, Бучацького, Борщівського та інших районів Тернопільської, а також Івано-Франківської та Хмельницької областей. Групи паломників очолюють уніатські псаломщики, які організовують і проводять богослужіння за участю віруючих. За словами голови Зарваницької сільради П. Захарійчука, кількість паломників щороку зростає, оскільки ніякої роботи щодо припинення паломництва не проводилося. Безрелігійна обрядовість запроваджується слабо. Церковні приміщення під заклади культури не освоюються [71].

На Львівщині в 1968 році продовжувало діяти близько 40 греко-католицьких священиків. Із області надійшло в різні інстанції 15 заяв про реєстрацію громад УКЦ. У пасхальні дні цього року активно вели себе віруючі в селах Мшана та Заверещиця Городецького району. В с. Вербиж Миколаївського району греко-

католики захопили недіючий храм, розпочали ремонт із метою переобладнання його під уніатський обряд. Коли місцеві органи влади спробували призупинити реставрацію, колгоспники не виходили на роботу протягом двох днів. Усього в області в пасхальні дні 1968 року зафіксовано 22 випадки активних дій уніатів.

Упродовж року греко-католицьке духовенство продовжувало проводити активну роботу серед возз'єднаних священників для навернення їх до старої віри. 12 пенсіонерів повернулися в лоно греко-католицької церкви і таємно відправляють богослужіння за уніатським обрядом. Священники Давидович і Маковей займаються цим, залишаючись на православних парафіях. Усі вони спираються на колишніх ченців і черниць орденів василіан, студитів та інших.

В області з'явився молитовник українською мовою, написаний кардиналом Й. Сліпим та виданий у Ватикані і таємно завезений в Україну. Тут діє створена єпископом В. Величковським богословська школа, якою керує священник Смаль. Греко-католики активно займаються пропагандою ідей українського націоналізму, чому сприяв недавній церковний собор, що відбувся у Нью-Йорку, на якому обговорювалися проблеми українців та прийняли ухвалу про об'єднання зусиль «для боротьби за відрив України від Радянського Союзу». Частина священників у проповідях заявляє, що «скоро все зміниться на краще, тому слід триматися своїх переконань». У захопленій уніатами церкві с. Тугани Городоцького району невідомий священник у проповіді перед Пасхою заявив, що «нам, українцям, не дозволяють вільно молитися, нас утискують, але так довго тривати не буде» [72].

У Кам'янко-Бузькому районі Львівської області було зареєстровано 30 православних громад, хоча реально діяли лише 23. Віруючі сіл Тарани, Деревляни та Прибужани наполегливо домагалися відновлення богослужінь у зареєстрованих, але недіючих храмах. Відмова з боку місцевих органів влади відновити служби спричинила активізацію невоzz'єданого уніатського духовенства. Так, у с. Сокіл священник П. Ласько виконує релігійні треби в капличці, обладнаній на власній садибі. У такий спосіб діє священник с. Стрептів Василів. І це далеко не поодинокі факти, виявлені на Львівщині [73].

Позитивний вплив на рух греко-католиків у всьому регіоні справили події 1968 року в Чехословаччині, які спричинили реєстрацію греко-католицької церкви, про що говорилося вище.

Активізація греко-католицького, або як його традиційно називали, уніатського духовенства, викликала серйозну стурбованість у Києві та Москві. 23 липня 1968 року К.Литвин надіслав у ЦК КП України листа, у якому, коментуючи факт посилення впливу уніатів на населення, писав: «З метою паралізувати діяльність залишків уніатського духовенства і залучити самих віруючих РПЦ до боротьби із впливом уніатської церкви і Ватикану, екзарх України митрополит Філарет, здійснюючи ряд заходів по лінії духовних центрів РПЦ, звернувся до нас з проханням дозволити виконувати такі дії». Далі К.Литвин перерахував заходи, котрі ми щойно наводили з його ж листа річної давності. Секретар ЦК Ф.Овчаренко доручив заступникові Голови Ради Міністрів республіки вирішити питання в установленому порядку [74]. Як бачимо, у Києві, з одного боку, воліли «загрібати жар» руками РПЦ, а з другого — не дуже поспішали йти назустріч останній, бо протягом тривалого часу не сприяли посиленню її впливу в регіоні, що було вигідно самій же державі. У всякому випадку в той час.

10 серпня 1968 року завідувач відділом пропаганди й агітації ЦК Г.Шевель надіслав лист у ЦК КП України, у якому зазначав, що 800 невоzz'єднаних священників і ченців, підігрітих антирадянською пропагандою Ватикану, інших ідеологічних центрів капіталістичних країн, блокуються з націоналістичними елементами, поширюють чутки про відновлення в Україні ГКЦ, підбурюють віруючих на самовільне захоплення культових приміщень знятих з реєстрації релігійних громад, порушення радянського законодавства і громадського порядку.

Із метою припинення незаконної діяльності уніатів і поліпшення антирелігійної роботи серед трудящих ЦК КП України прийняв 11 липня 1968 року постанову «Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області з атеїстичного виховання населення».

Поряд із наміченими в постанові ЦК заходами щодо припинення незаконної діяльності уніатів, наголошує Г.Шевель, «визнано за доцільне використати в цій справі РПЦ, яка завжди виступала проти уніатства» (підкреслено нами. — В.П.).

Крім того, Г.Шевель виступив за переведення з Києва на Закарпаття та Івано-Франківщину Флорівського і Троїцького монастирів, що мало б обмежити вплив греко-католиків у регіоні. КДБ республіки з цим погоджувався [75].

Зазначимо, що «Православний вісник» наприкінці 1968 року почали видавати. Про провал акції з переселенням монастирів ми вже писали.

Інформація Івано-Франківського обкому партії про виконання постанови ЦК КП України констатувала «атеїстичний вибух» у краї. Протягом 1968 року в області прочитали 11540 лекцій на атеїстичні теми, за 2 місяці 1969 року — 2500. З'явилися відповідні рубрики в пресі, надрукували масу брошур. «Лекції — це добре, а робота адміністративних органів — краще», — так, очевидно, міркували в Івано-Франківському обкомі, бо в населених пунктах, де проживають «уніати», «сектанти», організували спеціальні групи дружинників, які «присікають нелегальні зборища». Активізували свою роботу (де межа цієї активізації? — В.П.) комісії сприяння за дотриманням законодавства про культу. Оскільки цього було явно замало, то в інформації обкому зазначили, що в 1968 році притягли до кримінальної відповідальності уніатського проповідника П. Чучмана з м. Яремча за його намагання впливати на власних дітей і виховувати їх у релігійному дусі, священника М.Даниловича з с. Бортники Тлумачького району за самовільне відправлення богослужіння в недіючій церкві. Були «остаточно» ліквідовані так звані «святі місця» в м. Болехові Долинського району і на Середнянській горі в Калуському районі. Посилили спостереження за поведінкою колишніх черниць в с. Осмолода Рожнятівського району та в обласному центрі. 93 зняті з реєстрації церковні приміщення переобладнали під спортзали, музеї, кінотеатри [76].

На Тернопільщині постанова ЦК КП України також спричинила новий вибух пропагандистських заходів. Так, обком партії провів у листопаді 1968 року обласний семінар секретарів, завідувачів відділів пропаганди й агітації, лекторів районних і міських комітетів партії, заступників голів міськрайвиконкомів, пропагандистів атеїзму, на якому з лекціями відповідної ідеологічної спрямованості виступили викладачі вищих закладів освіти з Києва, Львова, Івано-Франківська. Подібні семінари провели у всіх районах області, де виступили секретарі райкомів партії, лектори товариства «Знання», уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області М. Радченко.

Заступник голови облвиконкому В. Куліш провів нараду із заступниками голів міськрайвиконкомів (вони ж голови комісії сприяння за виконанням законодавства про культу. — В.П.), на якій М. Радченко інформував про “ворожу діяльність уніатів на території Тернопільської області і заходи боротьби з ними”.

Райкоми партії, райвиконкоми розробили і здійснюють заходи, спрямовані на поліпшення виховної роботи серед віруючих, активізацію роботи комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу та припинення незаконної діяльності уніатів. Із головами місцевих рад, на території яких діють нелегали, провели наради, на яких роз’яснили суть ворожої діяльності уніатів та завдання рад щодо їх припинення.

Уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області М. Радченко провів бесіди з 19 священниками-уніатами, під час яких роз’яснив суть законодавства про культу та Указу Президії Верховної від 26 березня 1966 року “Про кримінальну та адміністративну відповідальність за порушення законодавства про культу” і запропонував їм припинити нелегальну релігійну діяльність. Такі ж бесіди з непокірним духовенством радянські органи провели за місцем їх проживання.

Наслідком масової атаки органів влади на три десятки греко-католицьких священників стало “зниження їх активності”. Т.Кубаєвич, П.Олійник, В.Дідич, І.Мацієвич, В.Яструбецький начебто взагалі припинили релігійну діяльність. Три священники виїхали на постійне місце проживання в Івано-Франківську область [77].

Для ефективного впливу на непокірних у Тернопільській області в 1968 році одного священника ув’язнили, а Степана та Стефанію Лялик позбавили батьківських прав за “виховання своїх дітей в антирадянському і релігійному дусі, застосування фізичних, бузувірських методів впливу”. Двоє дітей при живих батьках опинилися в інтернаті [78].

У Львівській області прийняли спільну постанову обкому партії та облвиконкому, спрямовану на посилення боротьби проти підпільної діяльності уніатів та інших “ворожих” (за оцінкою органів влади. — В.П.) релігійних течій. На місцях взяли на облік усіх членів подібних угруповань, їх керівників.

Після вивчення обставин на місцях в області в жовтні 1968 року створили координаційну раду “для практичного керівництва боротьбою з незаконною уніатською і сектантською діяльністю”. До складу ради увійшли працівники обласної прокуратури, органів міліції, КДБ, обласний уповноважений Ради у справах релігій.

Роботу громадських комісій сприяння за дотриманням законодавства про культу спрямували на роз’яснення віруючим, котрі підпали під вплив екстремістів, що прохання про відновлення Української католицької церкви суперечать інтересам радянського народу (звідки така категоричність. — В.П.).

Для мобілізації органів місцевої влади на боротьбу з уніатами проведені наради з головами сільських і селищних рад депутатів трудящих. Одночасно провели наради дільничних працівників міліції, на яких уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області М. Винниченко роз’яснював суть радянського законодавства про культу.

В обласних газетах, часописах, по радіо і телебаченню “широко розвінчувалися

ворожі й антигромадські підступи” уніатів, покутників (про них мова йтиме пізніше. — В.П.), “їх ідеологія та релігійне дурисвітство”.

Повсюдно по лінії партійних організацій за активними учасниками підпільних уніатських і сектантських формувань закріплені для індивідуальної роботи комуністи, котрі мають досвід роботи з віруючими, через яких ведеться дослідження форм і методів підпільної роботи уніатів і сектантів.

Оскільки охарактеризовані форми і методи впливу на греко-католиків не принесли очікуваних для органів влади результатів, то останні вдалися до випробуваннях. У серпні 1968 року заарештували священника П. Городецького, затримали священників Чолія, Пирожка, Юськіва, Чеборика та багато інших під час проведення ними богослужінь у закритих храмах. У заарештованого П. Городецького вилучили під час обшуку магнітофонні плівки із записами нелегальних служб, проповідей із “націоналістичними та ворожими Радянській державі заявами”, проголошеними останнім.

Із санкції Львівської обласної прокуратури в близьких однодумців єпископа В.Величковського Лопатчака, М.Волосянка та інших під час обшуків виявили майстерню з виготовлення уніатського церковного начиння, фотолабораторію, чимало релігійної літератури “ворожого змісту”, ікон, уніатських календарів, фотолистів із зображеннями папи Павла VI, кардинала Й.Сліпого, грошей тощо.

Стосовно єпископа В.Величковського та його спільників матеріали передали в обласну прокуратуру для порушення кримінальної справи. У серпні 1968 року ув’язнили на 5 років керівника покутників А.Поточняка, про що мова піде пізніше. Заходи, спрямовані проти “згубного впливу уніатів”, реалізувала православна церква [79].

У жовтні 1968 року скзарх України митрополит Філарет, наприклад, провів у Мукачевому зустріч із благочинними єпархії, під час якої обговорювали питання активізації уніатів, реакцію віруючих на відродження ГКЦ у Словаччині. Благочинні запевнили архієрея про відданість населення православ’ю та стійку поведінку невооз’єданого духовенства [80].

На Львівщині не забули і про закриті з вини властей церковні приміщення, які в черговий раз почали активно освоювати. Вище ми говорили про самовільну реставрацію греко-католиками храму в с. Вербиж Миколаївського району. Намагання чиновників перешкодити виконанню реставраційних робіт викликало опір колгоспників. Тоді конфлікт владнали, а щоб у людей не з’являлося бажання відкрити храм, правління колгоспу розпорядилося звести туди зерно для зберігання. Щоправда, на радість місцевих керівників парафіяни вже не намагалися продовжувати ремонт, а просто засипали центральні установи заявами про реєстрацію православної громади [81].

Ось так реалізувалася протягом 1968 року демократія по-львівськи, яка, власне, мало чим відрізнялася від демократії по-радянськи.

Розвиток подій у західних та Закарпатській областях викликав занепокоєння і в Москві. За завданням Ради у справах релігій інспектор А. Кецько відвідав у середині вересня 1968 року Львівську область. За наслідками відрядження він підготував об’ємну доповідну записку на ім’я голови Ради В. Куроедова про діяльність греко-католиків на Львівщині та заходи властей щодо боротьби з ними.

Інспектор, по-перше, указував на факт підготовки духовенства ГКЦ. Так,

єпископ В. Величковський рукоположив у сан священника групу осіб, веде посилену роботу з духовенством, котре возз'єдналося з православною церквою, пенсіонерами РПЦ, частина з яких повернулася в унію і проводить богослужіння. Окремі священники, таємно зрікшись православ'я, отримали від В. Величковського завдання залишатися на православних парафіях і проводити нелегальну роботу. Щоб їх виявити, Львівський митрополит Миколай спробував залучати підозрюваних до спільних богослужінь, сподіваючись у такий спосіб виявити «зрадників» через їх відмову співслужити з православним архієреєм. Давши негативну оцінку подібній практиці, А. Кецко водночас рекомендував посилити вивчення діяльності тих 256 священників, що свого часу перейшли в лоно РПЦ. Крім того, за деякими даними, у Львові існує «богословська школа» з підготовки духовенства.

А. Кецко, по-друге, зазначав, що на території області виявлено 178 священників і 288 ченців і черниць, що не возз'єдналися із РПЦ. 79 колишніх священників притягувалися до кримінальної відповідальності. 80 колишніх уніатів ведуть себе дуже активно. Між ними розподілено сфери діяльності, де вони виконують треби, проводять богослужіння. Причому, ці райони не збігаються з місцем постійного проживання, що утруднює контроль з боку органів влади. Нерідко для приховування підпільної діяльності уніати влаштовуються на роботу, пов'язану з постійними роз'їздами. Перевіркою, наприклад, виявили 8 осіб, які працювали заготувачами лікарських рослин бази Львівського обласного управління. Ряд фактів підтвердили їх начебто протизаконну діяльність, пов'язану з пропагандою уніатства.

По-третє, під'юджувани духовенством віруючі деяких населених пунктів не тільки надсилають у різні інстанції клопотання про відновлення уніатських громад, але й захоплюють пустуючі церковні приміщення або періодично відкривають їх для проведення богослужінь. Так, протягом 1967-1968 років надійшло 15 скарг про реєстрацію громад. Віруючі захопили або періодично використовують 52 храми. Особливу активність уніати виявляють у Городоцькому, Дрогобицькому, Самбірському, Яворівському районах, де захоплені православні церкви переосвячуються в уніатські.

По-четверте, серйозний вплив на населення мають ченці й черниці ліквідованих греко-католицьких монастирів. Вони групуються за ознакою чернечих орденів і в переважній більшості дотримуються монастирських статутів, збирають пожертвування, ведуть місіонерську роботу серед віруючих, повідомляють останніх про місце проведення богослужінь тощо. Характерно, що монашествуючі, особливо черниці, мешкають групами в окремих квартирах чи в приватних будинках. Так, у Львові в трьох квартирах проживало 37 черниць ордену василіан; у двох квартирах — 27 черниць ордену святого Вікентія, 25 із них працювали в 3-й міській лікарні. Чимало черниць поселилися групами в Золочеві, Нестерові, Самборі, сільській місцевості.

А. Кецко зазначав, що з метою протидії уніатам та підвищення рівня атеїстичного виховання населення на Львівщині бюро обкому партії в 1968 році двічі обговорювало ці питання і прийняло спеціальні рішення: у квітні — «Про посилення боротьби проти нелегальної діяльності уніатів і сектантів», а у серпні, відповідно доповідній записці відділу пропаганди й агітації ЦК КП України, — «Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області з атеїстичного

виховання населення». Міські й районні комітети партії накреслили заходи щодо реалізації прийнятих рішень.

А. Кецко позитивно оцінив роль деяких заходів пропагандистського характеру, посилення уваги до греко-католиків з боку правоохоронних органів, про що ми щойно детально говорили. У довідці дісталася заступникам голови Львівського міськвиконкому, Ленінського, Бродівського, Городоцького райвиконкомів через відсутність належного контролю за дотриманням законодавства про культ.

В області, за словами А. Кеца, не забули і православних. Дійсно, після багатьох років бюрократичної тяганини дозволили богослужіння в 33 храмах [82].

Не знаємо, як реагував В. Курєдов на доповідну записку. На ефективність атеїстичної пропаганди він мало сподівався, але його, ймовірно, вдовольняли адміністративні заходи, передусім судові процеси над нескореними, які мали залякати клір і віруючих.

Особливого розголосу набула справа 66-річного єпископа В. Величковського, колишнього ігумена монастиря ордену редемптористів. У чому ж полягала його провина? Як з'ясувалося під час попереднього слідства та на судовому засіданні, після відбуття покарання, отриманого в 40-х роках, чернець не відмовився від своїх переконань. Перед від'їздом у Рим митрополит Й. Сліпий хіротонізував його в 1963 році в єпископи. З цього часу архієрей постійно перебував під наглядом КДБ. Очікуючи можливого нового арешту, щоб не переривалася лінія єпископів, В. Величковський висвячує в 1964 році таємно ієрархів. Його наступник В. Стернюк хіротонізований 2 липня. Цілком вірогідно, що в цей час висвятили й титулярних єпископів — помічників, а саме отців: І. Чорняка, П. Козака, Н. Дейнегу, Й. Гірняка. Вони були наділені єпископськими повноваженнями, зокрема правом висвячувати священників [83].

Інформуючи голову Ради у справах релігій В. Курєдова, уповноваженого в УРСР К. Литвина про розвиток подій упродовж 1969 року, уповноважений Ради у Львівській області М. Винниченко у листі від 9 грудня зазначав, що важливу роль в організації греко-католиків зіграв єпископ В. Величковський, який за оцінкою людей, котрі його добре знали, «вожак за натурою, здатний нав'язувати співбесіднику свою волю, не допускає дискусій, фанатик-уніат. Коли він щось задумує, то обов'язково виконує, хоча для цього знадобилося б іти по трупах».

За вказівкою В. Величковського, стверджує М. Винниченко, були створені нелегальні курси з підготовки уніатських священників, котрі «обробляли віруючих в антирадянському, націоналістичному дусі, купувалися будинки для групування уніатських священників та монашествуючих елементів».

У спеціально обладнаних майстернях і фотолабораторіях виготовлялися молитовники, література релігійного та наклепницького змісту, церковне начиння тощо.

В. Величковський підбурював релігійні елементи на незаконні дії для захоплення раніше закритих храмів, що спричиняло порушення громадського порядку в деяких населених пунктах. Протягом 1968 року було захоплено, наприклад, 12 церковних приміщень.

Усе це зумовило арешт В. Величковського, про що ми говорили вище. В ході слідства провели 42 обшуки, унаслідок чого виявили 2 нелегально діючі лабораторії з виготовлення уніатської літератури, 1 іконописна майстерня, 2

друкарські машинки, чимало паперу, одяг священників, 3 магнітофони із записами радіопередач із Ватикану, значна кількість предметів релігійного культу тощо. На квартирі архієрея вилучили єпископське облачання, рукопис написаної впродовж 1965-1967 років книги "Історія чудотворної ікони Божої Матері безнастанної помочі", у якій начебто допускалися чисельні випадки й наклепи, котрі паплюжили радянський державний лад.

У процесі попереднього слідства органи влади профілакували 18 уніатських священників, у тому числі Городецького, Пирожка, Стефановича, Чеборика, Дубицького та інших. Усі вони притягнуті до відповідальності згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 року.

Під час судового засідання біля приміщення збиралася "група підтримки до 30 черниць і клікуш". З огляду на подібні звинувачення Львівський обласний суд своїм вироком від 23 вересня 1969 року засудив греко-католицького єпископа В. Величковського до трьох років позбавлення волі у виправно-трудових таборах [84]. Зазначимо, що в 1972 році архієрей, відбувши термін ув'язнення, виїхав за межі СРСР.

М. Винниченко наголошує, що вжиті стосовно В. Величковського та інших активістів заходи щодо припинення їх ворожих дій паралізували організовану діяльність уніатського духовенства і спричинили значне зменшення їх активності на Львівщині. У 1969 році частина уніатів, які брали активну участь у відродженні конфесії, припинила діяльність, скоротилося число богослужінь на квартирах громадян та в знятих із реєстрації храмах.

Хоча, за словами уповноваженого, в ряді населених пунктів "уніати продовжують свою діяльність". Їх дії виявляються в тих районах, де "місцеві органи влади не вживають активних заходів щодо припинення підривної роботи серед віруючих". Протягом 1969 року "найзухваліше" вели себе уніати в селах Мшана Городецького, Пиняни Самбірського, Будьків Пустомитівського, Лозине Яворівського районів, де регулярно проводилися богослужіння в знятих із реєстрації храмах. Періодично вони влаштовувалися в селах Дрогобицького і Сокальського районів.

На думку М. Винниченка, упродовж 1967-1969 років місцеві органи влади послабили роботу з освоєння для господарських і культурних цілей знятих із реєстрації церковних приміщень. Прийняті ухвали з цього питання залишаються невиконаними. Усього на Львівщині пустує близько 400 будівель. Це веде до того, що фанатично налаштовані віруючі в деяких населених пунктах збирають кошти серед населення, самочинно проводять ремонти храмів, залучаючи в наступних богослужіннях греко-католицьких священників. Так, у с. Пиняни Самбірського району активісти зібрали 2000 крб., на які вели внутрішній ремонт церкви, хоча перед цим віруючі відвідували діючий православний храм, розташований всього за 1 км від села. Прихильники унії після завершення ремонту встановили дієвий контакт з греко-католицьким священником, який почав проводити регулярні служби. Під час богослужіння 14 листопада 1969 року, в якому брали участь три священники, проголошувалися заздоровиці в честь папи Павла VI, кардинала Й. Сліпого, усього єпископату і священників Української католицької церкви.

Коли органи влади спробували з'ясувати після завершення служби особи прибулих, натовп віруючих оточив будинок, у якому вони перебували. Віруючі захистили священників і перед нарядом міліції із Самбора. Окремі особи, за словами

М. Винниченка, вели себе як справжні хулігани. Священники непомітно вибули із села. Наприкінці 1969 року велося слідство з метою виявити ініціаторів та організаторів захоплення храму уніатами.

Тільки бездіяльністю місцевих органів влади М. Винниченко пояснює факт переобладнання храму в с. Мшана за уніатським обрядом і те, що він залишається під їх контролем упродовж кількох років. Більше того, восени 1969 року приміщення електрифікували. Ієромонах ордену редемптористів Железняк ще в 1968 році приїздив у село конспіративно. Тепер же він сповіщає віруючих про приїзд заздалегідь, службу відправляє без усякого остраху, при великому напливі віруючих. Церковну раду очолюють М. Кравець та М. Ценків, які "за бандносібництво перебували на спецпоселенні".

Про незадовільний рівень виховної роботи в с. Мшана, стверджує М. Винниченко, свідчать численні заяви віруючих з вимогою відкрити громаду УКЦ, направлені в різні інстанції. Їх підписують сотні вірних.

У Львівській області продовжують мати місце факти допомоги діям уніатського духовенства щодо відродження греко-католицької церкви з боку формально возз'єднаних православних священників, яких налічується близько 30 осіб. Так, настоятель Самбірської православної громади І. Киць у бесіді зі знайомими заявив, що православ'я сповідує тільки з віктаря, а в розмовах, під час сповіді підтверджує свою відданість уніатській церкві. Архієпископ Львівський і Тернопільський Миколай підтвердив у листопаді 1969 року факт участі возз'єданого духовенства у пропаганді уніатства, з чим він бореться шляхом його залучення до архієрейських богослужінь, що вимагає від священника єдності канонічних таїнств. Це впливає на них у напрямку фактичного визнання православ'я кожним із возз'єднаних представників кліру. Знаючи про подібну практику архієпископа, окремі священники ухиляються від участі в архієрейських службах. Архієпископ Миколай переконаний, що для ефективної боротьби з уніатами доцільно зареєструвати захоплені ними храми як православні і направити постійних священників.

Заходи для припинення нелегальної діяльності уніатів, продовжує М. Винниченко, спричинили таке явище, як відвідування частиною з них богослужінь у римо-католицьких костелах, що найбільш поширене в Пустомитівському, Стрийському, Золочівському та Самбірському районах. Настоятель костелу в Самборі Манчинський, наприклад, заявив, що приблизно половина прихожан, що відвідують храм, є українцями. Кілька років віруючі просили проводити богослужіння українською мовою.

Значну роль в утриманні значної частини віруючих на позиціях уніатства, за словами обласного уповноваженого Ради у справах релігій М. Винниченка, відіграють радіопередачі з Ватикану. Українською мовою вони ведуться щоденно на коротких хвилях і добре прослуховуються на території Львівщини. Найчастіше радіопередачі ведуть архієпископ Бучко і спікер папи Римського. Вони коментують найважливіші події в Україні та інших республіках СРСР, заявляють про утиски греко-католицького духовенства.

М. Винниченка особливо дратували повідомлення радіостанції про створення в недалекому майбутньому університету, на що вже є дозвіл понтифіка, передача

для нього приміщень костелу та монастиря. Проблемаю університету опікується особисто кардинал Й. Сліпий.

Не менше дратували багатьох працівників партійних та радянських органів радіопередачі, присвячені відкриттю у вересні 1969 року величавого храму-пам'ятника св. Софії, що є міні-копією відомого київського собору. Його збудували на одній з околиць Рима як кафедральний собор УКЦ [85].

Подібне спостерігалось і в інших областях краю. Уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області М. Радченко у звітові про роботу в 1969 році, наприклад, повідомляв, що в області діяльність греко-католиків активізувалася, що стало особливо помітним у дні паломництва до “святого джерела” в с. Зарваниці в період з 7 червня по 28 серпня.

Місцеві органи влади спільно з уповноваженим Ради М. Радченком “вжили заходів для припинення протизаконної діяльності уніатів”. Вони виявили організаторів зібрання віруючих, богослужінь біля “святого джерела”, з якими провели відповідну профілактичну роботу, декому із священників роз'яснили суть законодавства про релігійні культи та Указу Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 року.

В області взято на облік 39 уніатських священників. 28 із них займаються активною релігійною та антирадянською діяльністю. Їх надійними помічниками є 112 черниць. Вони слухають радіопередачі з Ватикану, зміст яких поширюють серед віруючих, облудливо твердять про швидке відновлення греко-католицької церкви та повернення в Україну кардинала Й. Сліпого.

Унаслідок ужитих заходів, притягнення єпископа В. Величковського до кримінальної відповідальності, зазначає М. Радченко, активність уніатів на Тернопільщині помітно знизилася, а частина духовенства взагалі припинила свою діяльність. Звертає на себе увагу той факт, що “деякі уніатські священники, спостерігаючи за різким спадом діяльності уніатів, намагаються звільнити В. Величковського з місць ув'язнення і цим продовжити існування уніатства. З цією метою вони направляють анонімні листи православному духовенству з вимогами та погрозами вплинути на своїх єпископів (хіба від них могло залежати звільнення з місць ув'язнення греко-католицького ієрарха? – В.П.).

Теребовлянський райком партії та райвиконком накреслили і реалізують заходи з ліквідації “святого джерела” в Зарваниці. Адміністративні органи притягли до кримінальної відповідальності священника В. Яструбецького та 5 покутників [86].

Майже одночасно зі справою В. Величковського Івано-Франківське управління КДБ “форсувало” підготовку судового процесу над греко-католицьким професором історії Р.Бахталовським. У звинувачувальних висновках йому ставилося у провину написання таких релігійних проповідей і статей, як “Про КСМ” (комуністичну спілку молоді. – В.П.), “Рахіль”, “Переднє слово”, “Фатима”, “Про спільне життя”, “Чернеча родина”, “Покликання”. Звучали і традиційні для греко-католицьких активістів звинувачення в організації діяльності щодо створення груп із метою відриву громадян від активного суспільного життя тощо.

Одним із головних свідків на судовому процесі був студент Коломийського медичного училища Я.Вінтоняк, якого Р.Бахталовський таємно готував до священства і який зізнався, що “під час кожної зустрічі в 1965-1967 роках Бахталовський

допускав антирадянські висловлювання, завжди говорив, що радянська влада несправедлива, що вона є ворожою до греко-католицької церкви, переслідує людей за віру, але так продовжуватися довго не буде, скоро обстановка зміниться. Під час однієї розмови в січні 1967 року я висловив Бахталовському своє бажання поступити на навчання в медінститут. На це Бахталовський відповів, щоб я ні в якому разі не поступав в медінститут, бо тоді він не зможе готувати мене на священника. Бахталовський прямо заявив, що в Радянській Армії я ні при яких умовах не повинен служити. Бахталовський також мені говорив, щоб я не брав участі в (комуністичних) мітингах, зборах, не ходив на демонстрації, в кіно”.

Судова комісія Івано-Франківського обласного суду не врахувала похилого віку священника, відсутність справжнього злочину в його діях і 12 червня 1969 року за ст. 62 ч.І та ст.209 ч.І КК УРСР ув'язнила до трьох років виправно-трудових таборів суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням [87].

Про те, що звіти, подібні поданим М. Винниченком та М. Радченком, являли собою звичайне окоманювання, свідчить хоча би наступне. М. Радченко вище писав, що В. Яструбецький відійшов від церкви в 1968 році. Насправді виявляється, що не тільки не залишив священницької діяльності, а навпаки, активізував її, внаслідок чого наступного року священника притягли до кримінальної відповідальності. До того ж, уповноважені явно фальсифікували реальний стан справ щодо підтримки населенням ідей греко-католицизму.

Ув'язнення В. Величковського, інших греко-католиків викликало однозначно негативну реакцію з боку багатьох людей, особливо інтелігенції. КДБ республіки надіслав 2 грудня 1969 року оперативну інформацію на ім'я першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста. Останній доручив завідувачам відділів пропаганди і агітації Г. Шевелю та науки і навчальних закладів В. Цветкову перевірити викладені факти. Установлено, писали В. Цветков та Г. Шевель, що керівникові нелегального єпископату В. Величковському вдалося справити негативний ідеологічний вплив на частину людей, особливо з числа інтелігенції та молоді. Рецидиви його впливу навіть після ув'язнення не знешкоджені.

В окремих вузах, науково-дослідних та деяких інших установах м. Львова викладацьку, науково-дослідну і навіть виховну роботу ведуть особи, які сповідують греко-католицьку віру, допускають антирадянські висловлювання націоналістичного характеру.

Це сталося, наголошують Г. Шевель та В. Цветков, унаслідок притуплення політичної пильності з боку окремих партійних організацій і керівних працівників, неухаги до атеїстичного виховання. Як правило, партійні організації, керівники установ цих людей добре не знають, не ведуть із ними належної роботи, а якщо і проводять її, то нерідко зовсім невміло.

Так, викладачем Львівського політехнічного інституту працює Л. Панкевич, віруючий ще з дитячих років. Він був студентом цього інституту, працював старшим інженером, начальником лабораторії, заступником начальника відділу організації поштової скриньки 125, звідки його рекомендували до аспірантури рідного вузу. За останнім місцем роботи та в політехнічному інституті знали про релігійні погляди Л. Панкевича. Але принципової оцінки такому факту не давали, з Л. Панкевичем партійні організації не працювали. Більше того, обурюються Г. Шевель та В. Цветков, йому надали можливість 4 рази виїздити до Польщі,

навіть у складі концертної бригади, хоч членом ВЛКСМ він ніколи не був. Науковим керівником Л. Панкевича в аспірантурі затвердили професора Ю. Величка – відомого вченого, який заявляє, що розходиться з партією в національному питанні і бере аспірантів лише з числа місцевих жителів і безпартійних. За 5 років із 11 аспірантів, що в нього навчалися, лише 2 були членами КПРС. Л. Панкевич відхилив пропозицію парткому інституту публічно виступити проти уніатства.

Справляє релігійні обряди і дружина молодого науковця – лікар-стоматолог Д. Панкевич, дочка уніатського священика. Подружжя Панкевич користується авторитетом серед віруючих, і самі оберігають цей авторитет. Л. Панкевич, наприклад, представившись головним інженером заводу, різко виступив на захист дружини, коли колектив клініки вирішив відверто поговорити з нею про її моральні принципи.

Дитячим комбінатом № 48, що належить Львівському заводу телеграфної апаратури, керує уніатка І. Лига. Партійні органи, відділ народної освіти м. Львова вважають її одним із кращих працівників дитячих дошкільних закладів. Дитячий комбінат № 48 – опорна дошкільна установа. Тут проводяться міські й обласні семінари, проходять практику студенти. І. Лига розповідає про свій досвід роботи, навіть виступала на одному з республіканських семінарів. У 1969 році завком профспілки урочисто відзначив 25-річчя її трудової діяльності в дошкільних установах.

Але ні партійна організація заводу, ні органи народної освіти, за словами Г. Шевеля та В. Цветкова, не знають, як виховує дітей І. Лига. А вона заперечує необхідність атеїстичного виховання дітей, вважає за непотрібне вести антирелігійну роботу з батьками, навіть уникає розмови на ці теми, допускає антирадянські висловлювання.

Переважна більшість людей, які підпали під ідеологічний вплив В. Величковського, приховують свій зв'язок із ним та іншими уніатськими авторитетами (а що їм залишалося робити? – В.П.). Так, старший редактор редакції Львівської студії телебачення член КПРС К. Паламарчук при розмові з нею секретаря партійної організації, при бесіді в обкомі КП України категорично заперечувала будь-який зв'язок з уніатським священиком Цигельським, вдалася до обману і лише під тиском фактів визнала, що підтримувала зв'язок з Цигельським, одержувала привітання від нього (оце злочин! – В.П.). Установлено також, що вона вела націоналістичні розмови.

Старший інженер Львівського відділення інституту економіки АН УРСР К. Петришин підтримував постійний зв'язок зі своїм близьким родичем В. Величковським, не раз ночував у нього, часто влаштовувалися спільні обіди. К. Петришин виховувався і живе в родині католицького віросповідання.

Партійна організація, керівництво відділення до останнього часу не знали про ці зв'язки К. Петришина, йому створили умови для підготовки кандидатської дисертації, обрали профгрупоргом. Навіть той факт, що К. Петришин одержав двійку з філософії, складаючи кандидатський іспит, не послужив для парторганізації поштовхом до кращого вивчення свого працівника. При бесіді з ним членів партійного бюро К. Петришин заявив, що В. Величковський ніколи не схиляв його до уніатства. Партійне бюро обмежалося цією розмовою, чекаючи вказівок з

обкому партії (цікаво, що сказали б Г. Шевель та В. Цветков, якби якісь інстанції так безцеремонно втручалися в їх особисте життя? – В.П.).

Активними помічниками В. Величковського, продовжують метати блискавки завідувачі відділів ЦК КП України, були викладач Городоцького музичного училища Б. Мендрунь, наглядачка Львівського етнографічного музею І. Снітко, співробітниця аптеки № 12 м. Львова С. Проців.

Були спроби активного впливу В. Величковського та уніатського авторитету Цигельського на лікаря-терапевта 9 медоб'єднання м. Львова В. Назаркевич та доцента Львівського медінституту Б. Белінського. У виявленому в Цигельського списку осіб, які є його прихожанами і періодично запрошуються на відправлення релігійних обрядів, значилися вчителька сш № 36 В. Купчин, що в обласному центрі, та ст. інженер Львівського телевізійного заводу В. Токарівський.

Пожвавлення діяльності уніатського духовенства, складність релігійної обстановки в цілому, за словами Г. Шевеля та В. Цветкова, вимагають від партійних організацій Львівської області особливої уваги до посилення як політичної, так і антирелігійної роботи серед населення, яке сповідає уніатство. Проте перевіркою встановлено, що Львівський міськом, ряд райкомів партії, багато первинних партійних організацій глибоко не вивчають причини живучості релігії, активізації уніатських угруповань, слабо обізнані з їх пристосовницькою тактикою

Тим часом, констатують Г. Шевель та В. Цветков, в області проживає 144 уніатські священики і понад 220 насельників ліквідованих уніатських монастирів, із них понад 80 чол. – в обласному центрі. Уніатське духовенство захопило багато приміщень раніше закритих церков, зросла кількість служб та обрядів, які відправляють уніатські священики на приватних квартирах громадян тощо. Деякі ченці та черниці оселилися в приватних будинках і комунальних квартирах, перетворивши їх у своєрідні нелегальні монастирі. Так, у Львові 17 черниць, по суті, організували в одному з будинків монастир з усіма греко-католицькими атрибутами, який очолює бельгійська піддана Поппе.

Як правило, віруючі уніати блокуються з націоналістичними елементами, проводять антирадянську пропаганду. В області нараховується понад 34 тисячі колишніх учасників і посібників оунівського підпілля, які повернулися з виправних таборів і спецпоселень. Частина з них не позбулася антирадянських, націоналістичних настроїв і використовують у своїх цілях релігійні переконання віруючих. У великі релігійні свята церкви та молитовні будинки відвідує третина населення області.

Але органи радянської влади, громадські організації, указують Г. Шевель та В. Цветков, слабо борються проти порушення церковниками, зокрема уніатами, радянських законів. Комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу в ряді районів Львівської області не діють. Працівники партійних і радянських органів по-примиренськи ставляться до релігії і церкви, слабо здійснюють контроль за дотриманням законодавства про культу. Тільки бездіяльністю місцевих органів можна пояснити переобладнання храму під уніатський обряд в с. Мшана Городоцького району, про що ми писали вище.

Безкарність уніатів за подібні незаконні дії викликає розгубленість серед партійного активу села. Сільська інтелігенція, зокрема, вчителі, не тільки самоусунулись від проведення антирелігійної роботи, але навіть бояться говорити з населенням на ці теми. Районні органи, сільська партійна організація мало дбають

про підвищення авторитету радянської влади в с. Мшана. Досить сказати, що сільська рада тут знаходиться в приватному будинку з двох невеликих кімнат, де відсутня навіть вивіска.

Активізації діяльності уніатського духовенства і віруючих греко-католиків сприяє ще й те, що партійні, радянські і господарські органи Львівської області безвідповідально ставляться до використання закритих культових приміщень. Протягом останніх років тут знято з реєстрації багато храмів, але в переважній більшості в них досі зберігається культове майно, ключі знаходяться у віруючих. В області не використовується близько 350 приміщень колишніх греко-католицьких церков. Це посилює у віруючих надії на відновлення ГКЦ, створює уніатським священикам умови для незаконного захоплення цих приміщень.

Слід зазначити, наголошують Г. Шевель та В. Цветков, що питання про незадовільну роботу деяких партійних організацій і керівників щодо знешкодження ідеологічного впливу уніатства на окрему частину людей у Львівській області виникає не вперше. Політбюро ЦК КП України в рішенні від 31 серпня 1965 року вказувало Львівському обкому партії про серйозні недоліки у цій справі.

Проте обком партії конкретно не займається цими питаннями, не контролює виконання власних рішень, не працює безпосередньо з тими громадянами, які є носіями ідей уніатства. У січні 1970 року Львівський обком партії провів нараду секретарів райкомів партії та секретарів первинних парторганізацій тих колективів, де працюють особи, що зазначені в інформаційному повідомленні КДБ УРСР. Їм було дано завдання розібратися з цими фактами і вжити відповідних заходів. Але більшість секретарів парторганізацій замість глибокого і всебічного вивчення дійсного стану справ обмежилися прямими розмовами з цими людьми і, фактично нічого не з'ясувавши, заспокоїлися.

Відділи пропаганди і агітації та науки і навчальних закладів ЦК КП України вважають за необхідне, гнівно підсумовували Г. Шевель та В. Цветков, указати Львівському обкому партії на неприпустиму безпечність у справі боротьби з впливом уніатства на населення області. Щоб виправити ситуацію, вони вважали за доцільне:

1. Обкому КП України провести роботу з кожним, хто підпав під вплив уніатства, знешкодити можливості такого впливу в майбутньому. З цією метою необхідно звільнити з роботи тих викладачів, працівників ідеологічних установ, які притримуються антирадянських поглядів, а за службовим обов'язком повинні чи мають можливість спілкуватися і справляти свій вплив на населення, особливо дітей і молодь.

2. Облвиконкому вжити адміністративних заходів щодо нелегальних уніатських монастирів, які фактично існують у м. Львові та області, розселити з комунальних квартир групи монахів.

3. У боротьбі з впливом уніатів, можливо, слід ширше використовувати православну церкву. Вважати за доцільне доручити уповноваженому Ради у справах релігій забезпечити переведення православних монастирів з Києва до Львівської та Івано-Франківської областей, публікацію в "Православному віснику" статей проти уніатства, проведення серії проповідей у православних церквах проти католицизму та уніатства.

4. У Львові, Івано-Франківську та інших містах західних областей України

необхідно організувати серію радіопередач, які б забезпечили політичну компрометацію В.Величковського та інших проповідників уніатства. Такі матеріали доцільно опублікувати і в газетах "Вільна Україна" та "Вісті України".

5. Львівський обком партії та облвиконком протягом місяця мають остаточно вирішити питання про правильне використання закритих культових приміщень [88].

ЦК КП України зреагував на доповідну записку відділів пропаганди і агітації та науки і навчальних закладів черговою постановою від 28 квітня 1970 року "Про недоліки в роботі партійних і радянських органів Львівської області щодо припинення протизаконної діяльності залишків уніатського духовенства".

Звітуючи перед ЦК про хід виконання постанови, Львівський обком партії багато писав про посилення виховної роботи з населенням, хоча вагомими виявилися адміністративні заходи. Не забули й про інтелігенцію. Так, в області провели нараду керівників деяких заводів, вузів, НДІ, секретарів райкомів партії "за фактами впливу керівника нелегального єпископату Величковського на окрему частину інтелігенції й молоді". Після цього в колективах, де працювали уніати, провели збори, на яких, звісно, засудили поведінку відступників та накреслили заходи для покращення ідеологічної роботи. У Львові навіть відкрили музей історії релігії та атеїзму.

Водночас, не дуже довіряючи можливостям атеїстичної пропаганди, обком партії посилив увагу до використання адміністративних органів для припинення, на думку партійців, незаконної діяльності. З виявленими організаторами і активістами нелегальних уніатських груп проводилися індивідуальні бесіди, вони письмово попереджувалися про відповідальність згідно з чинним законодавством про культи, а "порушників" притягували до кримінальної та адміністративної відповідальності.

У результаті здійснених заходів за порушення законодавства на Львівщині притягли до кримінальної відповідальності 9 віруючих, до адміністративної – 14. 5 чоловік, начебто дармоїдів, райвиконками пробували залучити до суспільно корисної праці. Серед ув'язнених було 4 особи з с. Пиняни Самбірського району, яких звинувачували в "інспірації і активній участі в інциденті..., коли після нелегального відправлення уніатської служби у знятій із реєстрації церкві, виникли безпорядки і були допущені хуліганські і антигромадські дії з боку церковників" [89].

Хоча, як указує Б.Боцюрків, під час богослужіння в знятому з реєстрації храмі міліція спробувала заарештувати греко-католицького священика, що викликало масове обурення віруючих. Влада змушена була викликати військову допомогу [90]. Згодом настав і час розплати.

Належним чином зреагували і за місцем роботи осіб, указаних у щойно цитованому листі Г.Шевеля та В.Цветкова. Так, ректорат і партком Львівського політехнічного інституту провели бесіди з викладачем Л.Панкевичем, який не відмовився від релігійних переконань. Після гострої критики на зборах радіотехнічного факультету він звільнився з роботи "за власним бажанням". Негативно оцінили і професора Ю. Величка "за його аполітичність, неправильний добір аспірантів і викладачів на кафедру, якою керує". Інститут "вжив заходів" для недопущення захисту Л.Панкевичем дисертації.

У колективах Львівського аптекоуправління “відбулися бесіди профілактичного характеру з працівниками Проців і Дзядик. Уніатку Ситко звільнили з роботи в музеї етнографії і художнього промислу у зв'язку з виходом на пенсію”. Із працівницею музею Барбуляк “проведена робота, яка дає підставу вважати, що вона не повторить своєї помилкової поведінки”. До того ж вона “перейшла в іншу організацію” (чи не примусили її це зробити? – В.П.). У музеї провели партійні збори з питання поліпшення виховання в колективі.

Директор будинку культури в с. Колодне Кам'янко-Бузького району Кондяк переведений на рядову роботу. Його пробують “відірвати” від уніатства. Учителька сш № 76 м. Львова Купчик “вийшла” на пенсію. Її поведінка “взята на контроль”. Завідувач дитячого комбінату № 48 І. Лига, редактор телестудії К. Паламарчук заперечували свою приналежність до уніатської церкви. З “особами, які мали відношення до справи Величковського, продовжується виховна робота” [91]. Після сказаного і зробленого у Львівській області навряд чи можна заперечувати факти розправи за світоглядні переконання, адже, наприклад, дисертація того ж Л. Панкевича була присвячена радіотехнічній проблематиці.

Стурбований активізацією ГКЦ, Священний Синод РПЦ у березні 1969 року заслухав звіт митрополита Філарета про ситуацію в регіоні. Архієрей заявив, що невоzz'єднані священники схиляють православне духовенство до прийняття присяги на вірність греко-католицькій церкві й одночасного служіння в православних парафіях. Тим, хто таємно повертається в унію, обіцяють краще матеріальне забезпечення. Уніати відновили антиправославну пропаганду, яка набуває нерідко націоналістичного забарвлення. Вони не визнають благодатної сили православних таїнств.

Невоzz'єднані священники, за словами екзарха, нелегально проводять богослужіння на квартирах, у будинках віруючих, у недіючих храмах. Деякі з них знаходять таку роботу, яка б дозволяла відвідувати вірних удома. Серед православних поширюється уніатська література. Настрій віруючих поліпшився після відродження ГКЦ в Чехословаччині.

Рада у справах релігій певним чином сприяє посиленню впливу РПЦ. У західних єпархіях православне духовенство отримало можливість проводити богослужіння за сумісництвом більш ніж у 200 недіючих через відсутність священників храмах. Це призупиняє тенденцію звернення віруючих до послуг невоzz'єданого духовенства.

Відзначаючи велику роль у захисті православної віри Почаївської лаври, екзарх зазначив, що останнім часом дозволено збільшити кількість ченців. Для подальшого зміцнення позицій РПЦ, ефективної протидії уніатам Філарет вважав за необхідне:

- організувати підготовку священників РПЦ спеціально для служіння в колишніх греко-католицьких храмах;
- розширити антиуніатську тематику в “Журнале Московской патриархии”;
- поліпшити зміст проповідей з урахуванням специфіки західних єпархій [92].

Зрозуміло, що Священний Синод прийняв ухвалу, спрямовану на зміцнення позицій РПЦ. Але час підтвердив її низьку ефективність.

Водночас хочемо звернути увагу читача на безпідставність тієї масової

критики на адресу кардинала Й.Сліпого, греко-католицького духовенства в діаспорі за їх начебто антирадянську діяльність. Спростовує, до речі, це і сам митрополит Філарет, який, звітуючи про наслідки поїздки делегації Українського екзархату в Канаду та США в грудні 1968 року, вказував, що кардинал під час свого перебування в цих країнах не виступав з антирадянськими промовами, а, навпаки, заперечував ті викривлення його проповідей, заяв, інтерв'ю, які допускала преса. У цьому, на думку екзарха, є певний сенс, оскільки Й.Сліпий хоче зберегти своє радянське громадянство (колишнє. – В.П.) незаплямованим і в такий спосіб домагатися від Радянського уряду відродження УГКЦ. Є дані, що кардинал мріє про об'єднання всіх греко-католиків у патріархат [93]. Для того, щоб продемонструвати лояльність кардинала Й.Сліпого щодо влади, процитуємо його листа на ім'я Голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка від 11 червня 1968 року. “Останні... події спонукають мене звернутися до Вас, Громадянин Голова, — писав архієрей, — з посильним проханням повернути давні права, які мала наша церква в Радянському Союзі і які скасовано не правовим, а тільки адміністративним порядком. Воно не тільки болюче для нас, українців-католиків (греко-католиків), але дуже дивує всіх, що ми, українці, позбавлені релігійних прав, коли ними в Україні користуються інші національні меншини. Нам заборонено правити у своїх церквах, є нові арешти за відправу. Наші священники мусять критися по будинках і викликати до себе підозру. А причина тому є вигадана зрада державі.

Найбільші злочинці, політичні й не політичні, вже давно амністовані... Припустимо, що деякі священники провинилися, але їх суворо покарали та, може, вже і не живуть. Цього ніяк не можна брати на рахунок всієї нашої церкви, яка впродовж століть боронила поневолений народ, а тепер у своїй Українській державі мусить так важко страждати.

Прошу взяти до уваги, що три чверті злочинів, приписаних духовенству, були придуманими. Я бачу це по собі, так само як і по всіх наших єпископах, покараних безневинно. Очевидно, нинішній уряд не може звинувачувати духовенство за помилки його попередників”. Лист Й.Сліпого закінчувався проханням відродити діяльність УГКЦ [94]. Ясно, що ні партії, ні владі остання була не потрібна, а Д.Коротченко залишався вірним сином та слугою Комуністичної партії та Радянської держави.

Отже, для кінця 60-х років характерним було, по-перше, об'єднання зусиль богоборчої Комуністичної партії і соціалістичної держави та РПЦ у боротьбі проти неавтономної їм, нескореної греко-католицької церкви. По-друге, для самої православної церкви наставав час жорстокої розплати за конформістську позицію після Львівського собору 1946 року, коли Московська патріархія піддалася тиску з боку Кремля, ставши своєрідною заручницею комуністичної системи. Попереду її чекатимуть ще важчі часи.

Ситуація мало змінилася і в наступні роки. 23 лютого 1970 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову “Про заходи з посилення боротьби проти осіб, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антисуспільний паразитичний спосіб життя”, якою зобов'язали всі партійні і радянські органи поводити рішучу боротьбу з фактами ухилення від суспільно корисної праці, розглядаючи цю роботу (з примусового втягування в будівництво

світлого майбутнього. – В.П.) як важливий засіб зміцнення дисципліни, складову частину комуністичного виховання трудящих.

Рада у справах релігій зобов'язала уповноважених на виконання постанови посилити роботу для виявлення в незареєстрованих громадах і нелегальних сектантських угрупованнях осіб, що ухиляються від суспільно корисної праці, та вжити до них відповідних заходів.

Неважко здогадатися, що під дію постанови підпали “незручні” для місцевих властей невоzz'єднані священики, греко-католицькі ченці і черниці (їх звично іменували “бродяги”, “блукаючі”. – В.П.), покутники тощо. Зазначимо, що, заперечуючи саму ідею існування професійних діячів ГКЦ, деяких протестантських об'єднань, КПРС нерідко за кошти державного бюджету утримувала цілу армію ідеологічних працівників, провідників комуністичної ідеології.

Не дивно, що К.Литвин, інформуючи Раду в справах релігій про виконання постанови від 23 лютого 1970 року, вказував, що в Івано-Франківській області притягли до кримінальної відповідальності 4 покутників та уніатського священика Волосянка із с. Ст. Лисець Богородчанського району. Під час складання акту про нелегальне богослужіння та вилучення в нього церковних речей священик учинив фізичний опір та завдав голові сільради тілесних пошкоджень. Його ув'язнили на три роки [95]. Належну “активність” партійні та адміністративні органи виявили і в інших регіонах.

Православна церква продовжувала шукати захисту у властей, узгоджуючи навіть деякі деталі “спільної” боротьби. Так, правлячий архієрей Львівсько-Тернопільської єпархії, подаючи К.Литвіну на затвердження тематичний план журналу “Православний вісник” на 1970 рік, наголошує: “У ньому належним чином заплановані статті з критикою унії, для чого, власне, і покликаний журнал. Окрім того, треба сподіватися, що і в інших статтях ця тема знайде своє висвітлення” [96]. К. Литвин тільки радів із приводу такої єдності в думках і діях.

Архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосип у листі на ім'я уповноваженого Ради в УРСР від 21 жовтня 1970 року писав: “Уніати трохи притихли, але не здають своїх позицій, нелегально, маючи свободу пересування, виконують майже всі релігійні треби в домівках, а подекуди і в закритих храмах”.

Хоча православним священикам і дозволялося служити в сусідніх парафіях за сумісництвом, на місцях влада чинила всілякі перешкоди. Тому ієрарх просив ще раз підтвердити ухвали, що дозволяло б “паралізувати дії уніатів та інших сектантів”.

Аморальними були заходи, здійснювані представниками влади, котрі заохочували всілякі нашіптування священиків і навіть ієрархів один на одного чи на віруючих інших конфесій. Не уник цієї спокуси й архієпископ Йосип та священики єпархії, які представляли детальні звіти про діяльність греко-католиків. Процитуюмо один із таких, не побоїмося вжити термін, “доносів”. 28 серпня, у день свята “Успіння Богородиці”, невоzz'єднані священики провели богослужіння в присутності великої кількості віруючих м. Болехова та навколишніх сіл. Тут, як і в інших населених пунктах, звучали католицькі, а за змістом націоналістичні пісні. Блукали “різні типи”, котрі збирали грошові пожертвування, які, ймовірно, призначаються для нелегальних організацій.

Найактивнішим священиком в окрузі є І.Лесів, який проводить богослужіння

в домівках. Він добрий проповідник, користується великим авторитетом серед віруючих. Повсюди виступає проти православ'я, наших звичаїв, радянської влади. У Болехові більше половини віруючих — уніати, які не відвідують православної церкви, знаходяться під впливом уніатських священиків, гаряче їх підтримують. Останні постійно заявляють, що моління в православній церкві є тяжким гріхом [97]. Подібні заяви уважно вивчалися, систематизувалися як церковними, так і світськими властями. Проте ефективної протидії, окрім силової, знаходити не вдавалося.

Щороку штампувалися постанови вищих партійних органів щодо питань посилення атеїстичного виховання, які були малоефективними і лише породжували паперову карусель усіляких звітів, масових нарад активу, чергового «вибуху» в лекційній пропаганді тощо. А вся надія, як і раніше, покладалася на адміністративні заходи боротьби з носіями релігійної ідеології.

Для прикладу наведемо кілька постанов, які з'явилися на початку 70-х років та прямо чи опосередковано стосувалися роботи серед греко-католиків:

- Про посилення атеїстичного виховання населення (ЦК КПРС, ЦК КП України, 1971 рік);
- Про політичну роботу серед населення Львівської області (ЦК КПРС, 1971 рік);
- Про посилення атеїстичного виховання населення Закарпатської області (ЦК КП України, 1972 рік).

Щоб продемонструвати малу ефективність подібних документів, зупинимося на постанові ЦК КП України, прийнятій 11 вересня 1972 року у зв'язку з інформацією Івано-Франківського обкому партії «Про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних елементів та націоналістичних елементів в області». У самій записці обкому партії констатувався зв'язок греко-католицького духовенства з націоналістами, говорилося про посилення впливу покутників на населення, що завдає значної шкоди справі комуністичного виховання населення. З метою протидії «ворожій» пропаганді ЦК КП України зобов'язував Державний комітет кінематографії випустити повнометражний фільм, у якому на документальному матеріалі викрити ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів. Передбачалося завершити роботу над документальним фільмом про підривну діяльність УГКЦ, її зв'язки з ОУН та іншими націоналістичними угрупованнями. Планувалося створити художній фільм про життя Я. Галана. І вже за звичкою ЦК КП України зобов'язував уповноважених Ради у справах релігій в областях, облвиконкоми посилити контроль за дотриманням духовенством законодавства про культи, навести належний порядок у використанні приміщень закритих храмів тощо. Не варто зайвий раз говорити, що постанова залишилася невиконаною.

Незважаючи на прийняті постанови, рішення, реалізувати викладені в них завдання практично не вдалося жодного разу. За даними уповноваженого Ради у справах релігій на 1972 рік уже налічувалося понад 800 священиків і ченців УГКЦ проти 400 у другій половині 60-х років [98]. Звичайно, не всі вони займалися церковною діяльністю, але складали потенційну небезпеку для органів влади. Масовим залишалося паломництво до «святих місць». У 1972 році «святих джерело»

в с. Зарваниця на Тернопільщині відвідало, наприклад, понад 1 тис. паломників [99], а наступного року – понад 5 тис. [100].

Група відповідальних працівників ЦК КП України з тривогою писала, що останнім часом, особливо в період підготовки до 50-річчя утворення СРСР, значно активізувалася антирадянська діяльність центрів уніатської церкви за кордоном, яка тісно змикається з закордонними організаціями українських буржуазних націоналістів. Наприкінці 1971 року на соборі УКЦ в Римі кардинал Й. Сліпий заявив: «Ми зібралися в ім'я єдності церковної і національної». У посланні уніатських єпископів до папи Павла VI про створення Київсько-Галицького патріархату (в тексті автори з ЦК партії вжили принизливий термін «так званий» патріархат. – В.П.) говориться: «Наша державність не буде повною, якщо ми не створимо свого Київсько-Галицького патріархату. Цим ми підтвердимо, що Київська Русь – це Україна і тільки Україна... Нагадаємо всім вірним українцям, що Україна нічого спільного не має з Росією...». Провокаційний антирадянський характер мали також релігійно-політичні маніфестації уніатських і націоналістичних елементів з приводу відкриття в Римі греко-католицького собору св. Софії, численні заяви «Світового конгресу вільних українців» та інших націоналістичних організацій. В Українському католицькому університеті ім. св. Климента, наголошують автори доповідної записки, створеному при Ватикані, готуються кадри для уніатської церкви, видається релігійна і націоналістична література, в якій зводяться злісні наклепи на політику КІРС і Радянської держави щодо релігії і церкви та в національному питанні. Все це розраховано на активізацію залишків уніатства, відновлення уніатської церкви в Україні [101]. Доповідна записка послужила підставою для розгляду питання про заходи щодо посилення боротьби проти греко-католицького духовенства на політбюро ЦК КП України 6 лютого 1973 року, про що ще мова йтиме пізніше.

Не забували греко-католиків і в Раді у справах релігій. 25 квітня 1972 року відбулася всесоюзна нарада уповноважених у республіках та областях, на якій усебічно обговорили питання “Про сучасний стан релігії і завдання для посилення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи”. Зазначимо, що голова Ради В. Курєдов констатував факти безсилля православної церкви в протидії греко-католикам, пославшись на інформацію одного з православних ієрархів. За словами останнього, чимало представників духовенства бояться уніатів і націоналістів. Священники відмовляються писати спрямовані проти унії статті в “Православному віснику”. Журнали з критичними матеріалами спалюються в парафіях, аби віруючі не могли з ними знайомитися.

Говорячи про незаконну діяльність уніатського духовенства, В. Курєдов наголошував, що вона вміло організована. Як приклад доповідач наводив наступний факт. Івано-Франківський архієрей послав на одне з нелегальних богослужінь переодягнутого в цивільний одяг дяка. Охорона “уніатів затримала його, оточила, так що він не знав, чи вирветься живим. Звідти його конвоювали до власного будинку”. Подекуди байдужими до протизаконної діяльності залишаються місцеві органи влади [102]. Подібні звинувачення на адресу греко-католиків з вуст голови Ради звучали і в наступні роки.

Православні архієреї були безсилими щось протидіяти напівлегальній службі за греко-католицьким обрядом, які проводили православні священники. Так,

архієпископ Мукачівський і Ужгородський Григорій для перевірки подібних фактів направив у парафії ряд комісій, які тільки підтвердили сумну для РПЦ реальність.

Напади на нескорених віруючих посилилися і у зв'язку з широкою кампанією, розгорнутою Кремлем проти “українських націоналістів”. У 1972 році з посади першого секретаря ЦК КП України усунули П. Шелеста, а з ним і інших партійних керівників. Секретарем ЦК з ідеологічних питань призначили В. Маланчука, відвертого противника “українського буржуазного націоналізму” та уніатства. Помітно зросла кількість наклепницьких та залякувальних антиуніатських публікацій, багато з яких підготували ветерани антиукраїнських кампаній КДБ, передусім такі, як С. Карін (псевдонім Сергій Даниленко) та К. Гальський (псевдонім Клим Дмитрук) [103].

І на початку 70-х років виникало чимало конфліктів, особливо під час недолугих дій властей щодо освоєння знятих з реєстрації храмів. Один із них мав місце на початку червня 1972 року в с. Смільна Дрогобицького району Львівської області. У 1964 році тут зняли з реєстрації православну громаду як таку, що припинила свою діяльність. Проте вона діяла. Наступного року віруючі запросили колишнього греко-католицького священника, який без прописки мешкав у селі та проводив богослужіння. На все це райвиконком не реагував.

Схаменувшись у 1973 році, працівники райвиконкому вирішили передати церковні приміщення під склад. 2 червня заступник голови райвиконкому Плонський разом із працівниками райвідділу міліції, директором місцевого радгоспу, головою сільради, іншими сільськими активістами (понад 20 чол. – В.П.) відкрили храм, культове начиння вивезли в Дрогобич, а в приміщення завезли 5 т. мінеральних добрив.

Акція викликала масове обурення селян. Понад 150 чол., що зібралися біля церкви, викинули міндобрива, а пізніше зажадали від директора радгоспу повернення культового начиння та реєстрації громади. Обом керівникам завдали легких тілесних ушкоджень.

Обурені селяни протягом 6 днів не виходили на роботу. Лише після втручання вищестоящих органів у селі вдалося якось нормалізувати ситуацію. Комісія з Києва виявила, що у Дрогобицькому районі склалася неправильна практика використання знятих з реєстрації культових приміщень. За останні 10 років тут зняли з реєстрації 54 церкви, із них використовуються тільки 18 і лише як складські приміщення. У багатьох селах віруючі нелегально проводять служби і виконують релігійні обряди. У жодній із колишніх церков не створено народного атеїстичного музею.

Перевірка показала, що й інші партійні комітети і радянські органи Львівщини недостатньо приділяють уваги атеїстичному вихованню трудящих (і це після багатьох партійних постанов. – В.П.), не виявляють високої вимогливості до виконання постанов із питань атеїстичної роботи.

У довідці комісії ЦК зазначалося, що під час перевірки була надана допомога райкому, місцевим парторганізаціям. Проте пройшло три місяці, але в Дрогобицькому райкомі партії нікого так і не покарали, що виходить за всякі рамки установлених у партії правил. На цей раз із ЦК КП України надійшла грізна команда першому секретареві Львівського обкому В. Куцеволу обговорити питання в обласному комітеті. 5 вересня 1972 року бюро обкому партії прийняло чергову постанову “Про факти грубого порушення сектантами та окремими віруючими радянського

законодавства про культі”, а в Київ за підписом секретаря обкому В. Святоцького надійшла заспокійлива інформація про вжиті заходи.

У ній зазначалося, що бюро Дрогобицького райкому обговорило питання і дало принципову оцінку антигромадським проявам та занедбаності атеїстичної роботи в селі. З обійманої посади звільнили голову сільради, деяким працівникам оголосили партійні догани. А далі до болю знайомі слова “накреслили заходи щодо корінного поліпшення масово-політичної роботи” [104].

Не погрішимо проти істини, коли скажемо, що ситуація, пов’язана з відстоюванням своїх храмів, захистом віри була типовою для багатьох районів західних областей УРСР. Так, у серпні 1972 року біля знятої з реєстрації ще в 1963 році громади РПЦ у с. Ліс Яворівського району Львівської області відбулося масове богослужіння на честь релігійного свята “мучеників Маккавеїв”. Як писав К.Литвин у листі в ЦК КП України, “уніатські кликуші підготували біля закритої церкви дві каплиці, в одній із яких обладали престол та іконостас уніатських “святих”, а в іншій — привели в порядок “колодязь” і престол з іконами”. Навколо храму встановили 12 хрестів, оздоблених вінками. Моління проходило організовано. У ньому взяло участь чимало дітей та молоді. Напруга посилювалася ще й навчаннями, які проводив цього дня Львівський військкомат. Викликаних повістками людей везли автомобілями повз церкву, що збуджувало віруючих, котрі молилися ще палкіше, співали псалми тощо. Нині важко сказати, було це справді навчання чи свого роду провокація, спрямована проти учасників акції. Міліція затримала кількох водіїв автобусів і автомашин, які підвозили людей до храму. Активних організаторів свята сфотографували. Керівництво області зобов’язало Яворівський райком партії та райвиконком ужити відповідних заходів “до порушників закону” [105].

Послідовними у боротьбі проти греко-католиків залишалися й органи влади. В інформації обласного уповноваженого Ради у справах релігій в Івано-Франківській області С. Ганженка про святкування Пасхи в 1973 році, наприклад, повідомлялося, що всім колишнім священикам ще раз роз’яснили основні положення законодавства про релігійні культі. Їх офіційно попередили про відповідальність за порушення. У кожному населеному пункті, де раніше греко-католики намагалися проводити богослужіння, радянські, партійні та адміністративні органи організували серед населення відповідну роз’яснювальну роботу. Із числа активістів створили групи для протидії покутникам на випадок їх появи в тих чи інших населених пунктах. Це дало позитивні наслідки, оскільки лише окремі греко-католицькі священики вдома висвячували паски, за що їх притягли до адміністративної відповідальності. Заодно відмовили і православним, котрі зверталися з проханням дозволити посвятити паски в недіючих храмах [106].

До сказаного додамо, що попри всі потуги органів влади в регіоні продовжували діяти Львівське, Івано-Франківське Дрогобицьке та Тернопільське єпархіальні управління, функціонувало кілька підпільних монастирів [107].

Велике значення для піднесення духу вірних мало звернення постійного Синоду УКЦ, прийняте в Римі 8 червня 1972 року. Обґрунтовуючи його актуальність, учасники сесії наголошували: “Посилена допомога для нашої церкви в Україні стає сьогодні тим загальнішою, що безвірницький режим, а разом з ним і російські православні діячі розпочали кампанію перед культурним світом... з метою випробувати жорстоке нищення УКЦ. Вони намагаються переконати вільний

християнський світ, що рішення так званого Львівського собору 1946 року ...не було актом релігійного насилля, а спонтанним виявом волі українців-католиків повернутися в лоно материнської РПЦ, від якої їх насильно відлучили Берестейською унією”.

Органи влади, діячі РПЦ твердять, що арешти й ув’язнення греко-католицьких єпископів, священиків, ченців і черниць, рядових віруючих пов’язані не з їх релігійними переконаннями, а зумовлені співробітництвом з фашистами у роки війни. У такому тлумаченні цей найбільший злочин проти церкви в очах не інформованих людей «не дозволяє нам мовчати. Ми мусимо, насамперед в ім’я самої правди, відтак в ім’я так жорстоко скривдженої нашої святої церкви виявити перед світом всю неправдивість такої інформації та поставити перед очі цього світу нашу жорстоку дійсність у правдивому світлі...».

Учасники сесії постійного Синоду засудили дії властей щодо знищення в 1930 році Української автокефальної православної церкви, переслідування комуністичним режимом української інтелігенції та ухвалили:

1. Проголосити липень 1972 року місяцем молитви за свободу Христової Церкви в Україні. 30 липня пропонувалося відслужити літургії та виголосити проповіді про обов’язок вірних у всьому світі боронити права християнських церков та домагатися свободи для діячів української культури. Мали бути відслужені панахиди всім тим, що пали жертвою в обороні прав церкви і свого народу.

2. Провести в усіх єпархіях акцію протесту проти подальшого переслідування в Україні всіх християнських церков, апелюючи до громадської думки у вільному світі, зокрема до ООН.

3. Пожвавити інформацію про справжній стан справ та спростувати неправдиву інформацію комуністичного режиму [108].

Звернення постійного Синоду УКЦ нелегально поширювалося в Україні, передавалося через зарубіжні радіостанції, з одного боку, морально підтримуючи віруючих, а з іншого — посилюючи їх переслідування та утиски з боку властей. Це підтверджується подальшим розвитком подій. 6 лютого 1973 року політбюро ЦК КП України розглянуло питання про заходи щодо посилення боротьби проти греко-католицького духовенства. Секретар ЦК В. Маланчук та керівники нижчого рівня І. Орел і Г. Цибуляк у підготовленій до засідання довідці зазначали, що після офіційної ліквідації УГКЦ у 1946 році частина уніатських священиків перейшла на нелегальне становище. За даними уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР, у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях діють ще багато уніатських священиків і ченців різних орденів, які, порушуючи радянське законодавство про культі, ведуть підпільну роботу серед віруючих. Уніатські священики «подекуди таємно виконують обряди, провокують віруючих самочинно захоплювати приміщення недіючих церков, збирають гроші, поширюють літературу релігійного і антирадянського характеру, намагаються активізувати боротьбу за відновлення церковної унії на території всієї України. У нелегальних умовах проводять підготовку нових священиків і монахів. У своїх проповідях, рукописних матеріалах вони пропагують ідеї буржуазного націоналізму, зводять наклепи на радянський суспільний і державний лад. Мають місце факти

використання православними священиками, колишніми уніатами, під час релігійних проповідей атрибутів греко-католицької церкви».

На активізацію решток уніатства, стверджували автори доповідної записки, на території України впливають емісари і місіонери уніатської церкви за кордоном, які приїждять у складі туристичних груп і в приватних справах, а також радіопередачі релігійних закордонних центрів, релігійно-націоналістична пропаганда в листах, ворожа література, що засилається із-за кордону в посилках та іншими каналами. Уніатство в західних областях України певною мірою підживлюється частиною «колишніх учасників банд оунівського підпілля та їхніх посібників, а також відновлення греко-католицької церкви в ЧССР та активізація уніатів у ПНР».

Партійні комітети вживають заходів до посилення боротьби з незаконною діяльністю решток уніатства на території УРСР.

Проте слід відзначити, пишуть В. Маланчук, І. Орел та Г. Цибуляк, що деякі партійні комітети і радянські органи Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Тернопільської областей недостатньо враховують факти поживлення діяльності залишків уніатства в цих областях. Чимало «атеїстичних заходів, які проводяться серед населення, позбавлені наступальності, не досить послідовно і наполегливо формується атеїстична громадська думка навколо уніатів». У ряді населених пунктів допускається, з одного боку, примиренське ставлення до незаконної діяльності уніатів, а з другого – адміністрування, зокрема при знятті з реєстрації православних релігійних громад. Цим часто користуються уніати для посилення свого впливу на віруючих.

В усній і друкованій пропаганді, докоряють працівники ЦК партії науковцям, лекторам, пропагандистам, недостатньо викривається зв'язок релігії з націоналізмом, антинародна суть уніатства. Слабо розробляють питання боротьби з уніатством наукові заклади республіки. Багато з них малоактуальні, звернуті переважно в історію, відірвані від сучасності. Чимало праць науковців не містить конкретних рекомендацій щодо поліпшення атеїстичної роботи. Істотні недоліки допускаються у висвітленні питань боротьби з уніатством в експозиціях музеїв. Партійні комітети не займаються як слід підготовкою пропагандистських кадрів із наукового атеїзму.

Апарати уповноважених Ради у справах релігій в областях внаслідок низької кваліфікації працівників надають недостатню допомогу радянським органам у боротьбі проти порушень законодавства про релігійні культи. Частина радянських і адміністративних органів не вживає дійових заходів до припинення діяльності релігійних фанатиків.

Для припинення активізації верхівки уніатської церкви за кордоном і решток уніатства на території УРСР В. Маланчук, І. Орел та Г. Цибуляк вважали за необхідне здійснити такі додаткові заходи:

1. Зобов'язати Львівський, Закарпатський, Івано-Франківський, Тернопільський обкоми, міські та районні комітети партії, радянські органи цих областей посилити роботу щодо викриття антирадянської діяльності уніатської церкви та її тісних зв'язків із закордонними організаціями українських буржуазних націоналістів, для знешкодження впливу і припинення незаконної діяльності решток уніатського духовенства. Партійним комітетам і радянським органам усіх областей посилити контроль за виконанням постанови ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного

виховання населення» (1971 рік), проводити наступальну антирелігійну пропаганду серед віруючих.

2. У республіканських і місцевих газетах названих областей, часописах «Комуніст України», «Під прапором ленінізму» та інших за погодженнями з відділом пропаганди і агітації ЦК КП України планами публікувати матеріали, у яких би викривалась антинародна суть уніатства. Створити в західних областях республіки корпункт журналу «Людина і світ».

3. Відділам пропаганди і агітації та культури ЦК КП України, Державному комітету РМ УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі організувати видання протягом 1973-1974 років у Політвидаві України, інших видавництвах республіки книг і брошур з питань критики уніатства. Передбачити випуск художніх, класичних і сучасних творів, у яких показується злочинне спілкування націоналізму й уніатства, справжнє обличчя націоналістичних угруповань та греко-католицької церкви.

4. Державному комітету РМ УРСР з телебачення і радіомовлення розробити план передач із питань атеїстичного виховання, у яких систематично розвінчувати ворожу діяльність уніатства в Україні та провокаційні дії його апологетів за кордоном, організувати радіопередачі на зарубіжні країни про злочинну діяльність уніатської церкви, особливо в роки Великої Вітчизняної війни.

5. Державному комітету РМ УРСР з кінематографії забезпечити виготовлення необхідної кількості фільмокопій і демонстрування художнього фільму «Іванна» та документальних фільмів «Троянський кінь», «Упирі» і «Останні сторінки».

6. В історичних, історико-краєзнавчих та атеїстичних музеях областей, у яких активізує свою діяльність уніатське духовенство, розширити існуючі експозиції та обладнати спеціальні виставки, що розкривають ворожу антирадянську діяльність уніатства.

7. У будинках і кабінетах політичної освіти, вузах і середніх спеціальних учбових закладах, клубах і палацах культури областей, де спостерігаються прояви уніатства, організувати читання циклів лекцій із питань критики уніатської церкви, проведення атеїстичних вечорів, зборів громадськості тощо. Спеціалізувати необхідну кількість пропагандистів, лекторів, агітаторів для роботи серед віруючих-уніатів. Організувати постійно діючі семінари з питань атеїзму для радянських працівників, передусім голів і секретарів сільських рад тих районів, де діють уніати.

8. Радянським і адміністративним органам західних і Закарпатської областей розібратись у першому півріччі 1973 року по кожному населеному пункту, де діє уніатське підпілля, вжити заходів для припинення його діяльності. Уповноваженому Ради у справах релігій в УРСР надати допомогу місцевим радянським органам у проведенні цієї роботи [109].

До сказаного додамо, що на засіданні політбюро ЦК КП України 6 лютого 1973 року, яке пройшло під головуванням першого секретаря ЦК В. Щербицького, на адресу «підступних» греко-католиків та їх покровителів із Ватикану лунало ще чимало звинувачень, а на адресу обкомів партії, відповідних республіканських міністерств і відомств надійшла грізна постанова для обговорення та здійснення необхідних заходів.

В областях, звісно, прийняли власні ухвали. Тернопільський обком партії прийняв, наприклад, її 30 березня 1973 року: «Про заходи для виконання постанови

ЦК КП України від 6 лютого 1973 року про посилення боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР». Звітуючи про виконання, уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області В. Старовойт зазначив, що апарат уповноваженого провів певну роботу з метою виявлення уніатського підпілля, посилення контролю за дотриманням законодавства про культи, припинення протизаконної діяльності уніатського духовенства. Станом на 15 червня 1973 року взято під контроль 35 греко-католицьких священиків, 2 псаломщиків, 3 ченців та 73 черниці, які проживають у 31 населеному пункті, але проводять релігійну діяльність у багатьох навколишніх селах. Найактивнішими є священики Г. Заєць, М. Кисіль, М. Монастирський, В. Гончар, В. Курилас, В. Теленко, І. Кушнір та інші. Багато священиків-уніатів у себе вдома і в будинках віруючих проводять релігійні обряди, отримуючи великі прибутки.

Основною базою діяльності уніатів є населені пункти, де проживають групи віруючих греко-католицького віросповідання, які не прийняли православ'я. Священик М. Монастирський здійснює обряди не лише у своєму селі Киданів Бучацького району, а і селах Бариш, Жизномир, Осівці Бучацького, Зарваниця Терехівського районів. Уніати отримують підтримку з боку тих, хто повернувся з місць ув'язнення за антигромадську націоналістичну діяльність. Їх в області близько 13 тисяч.

Надійним помічником духовенства є колишні черниці греко-католицьких монастирів, які займаються організацією місць для проведення нелегальних богослужінь, розповсюджують уніатські календарі. Усі вони намагаються посилити вплив на вірних шляхом збільшення паломництва до «святого джерела» в с. Зарваниця, кількості слухачів релігійних радіопередач, поширюють слухи про відновлення ГКЦ в Україні.

Апарат уповноваженого, комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культи продовжують вивчення уніатського підпілля. У більшості районів і населених пунктів, де мешкають уніати, складені заходи для посилення контролю та припинення їх діяльності. В пасхальні дні увага активістів була спрямована на недопущення «екстремістських дій» з боку уніатського духовенства.

Для послаблення діяльності уніатів використовується православне духовенство, хоча РПЦ намагається скористатися сприятливими умовами для зміцнення власних позицій у регіоні. При цьому нерідко служителі православної церкви самі порушують чинне законодавство.

Помітно позбавилася і посилилася діяльність комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи, котрі діють при сільських радах. Цьому сприяло проведення куштових нарад голів сільських, селищних і міських рад депутатів трудящих із питань поліпшення контролю за діяльністю духовенства. Протягом останніх місяців Тернопільський облвиконком заслухав звіти Підволочиського та Лановицького райвиконкомів з питань освоєння колишніх культових приміщень, а Заліщицького та Монастирського райвиконкомів із питань запровадження безрелігійної обрядовості [110].

Узагальнивши аналогічну інформацію з усіх областей регіону, уповноважений Ради у справах релігій в УРСР К. Литвин інформував ЦК партії у листі від 13 липня 1973 року про виконання постанови ЦК КП України від 6 лютого. Звіт був, власне, традиційним за формою. К. Литвин писав про проведені наради

уповноважених Ради, на яких обговорювалися заходи з виконання постанови ЦК. Знехтувавши всі права громадян, так широко декларовані законодавством, «місцеві органи влади взяли на персональний облік уніатів і встановили контроль за їх діяльністю» (підкреслено нами. — В.П.). Так, в Івано-Франківській області взято на облік 319 уніатів, із них: 118 ченців, 145 покутників, 56 священиків. У Тернопільській області виявлено і взято під контроль діяльність 35 колишніх священиків, 2 псаломщики, 76 ченців і черниць. На Львівщині мешкало 145 священиків, 41 із них відбували покарання за «антирадянську діяльність». Про Тернопільську область ми щойно писали.

Новим було те, що власті звернули увагу на інші області, виявивши, наприклад, греко-католиків у 2 селах Миколаївської області. Пильно придивлялися до Ворошиловградської та Донецької областей, де проживало багато переселенців із західного регіону.

Із метою «встановлення дієвого контролю за діяльністю уніатів усім райміськвиконкомом були надіслані списки уніатів, ченців і черниць, які проживають і діють на території цих районів». Після цих слів у читача закономірно виникає запитання про авторів виявлення нелегально діючих греко-католиків, якщо вже відомі списки надсилаються в органи влади.

Значна робота проведена з остаточної ліквідації «святих місць» (скільки разів їх уже ліквідовували в попередні роки. — В.П.). Так, у с. Зарваниця Терехівського району на Тернопільщині заплановано протягом 1973 року спорудити водозбірник і відвести джерельну воду безпосередньо для населення села. Цей захід селяни начебто сприйняли схвально. Повністю ліквідували «святі джерела» в с. Важківці Вишнівського району Чернівецької області, на горі Ганки та на Середнянській горі Івано-Франківської області, де збиралися віруючі з різних областей. Така ж робота проводиться у Закарпатській та Львівській областях.

У травні 1973 року у Львові відбулася нарада уповноважених Ради, на якій обговорили питання ліквідації підпільно діючих монастирів. Оскільки на Печерських пагорбах Києва слабо розбиралися в тонкощах віри, то К. Литвин роз'яснював, що греко-католицькі монастирі традиційно налічували малу кількість насельників, що дозволяло їм легко пристосуватися до нелегальних умов діяльності і розташуватися в комунальних квартирах, приватних будинках, облаштовуючи їх згідно з церковними канонами. Ці монастирі є опорою уніатського духовенства.

Ураховуючи, що діяльність греко-католиків набуває різноманітних форм і «носить відкрито націоналістичний характер, радянські й адміністративні органи стали притягати найбільш злісних порушників законодавства про культи до адміністративної і кримінальної відповідальності. Ведеться робота з відриву рядових віруючих від націоналістично настроєних уніатських екстремістів та релігійних фанатиків». Так, у Івано-Франківську до адміністративної відповідальності притягли активного уніата Гаврилів, матеріали про протизаконну діяльність монаха П. Чучмана, що проживав у м. Яремча Надвірнянського району, передані в народний суд для притягнення його до кримінальної відповідальності. У Тернопільській області «за проведення богослужінь на приватних квартирах та організацію нелегальних зборищ» були оштрафовані колишні священики М. Погорецький, А. Кандибалюк та інші.

Останнім часом, наголошує К. Литвин, мали місце факти, коли уніати

підбурювали віруючих на відкриті масові виступи й антигромадські дії. В нелегальній місіонерській роботі греко-католики (автор чи не вперше вживає термін “греко-католики” замість принизливого “уніати”. — В.П.) велику увагу приділяють молоді і дітям шкільного віку з метою залучення їх на свій бік. Особливу підтримку духовенство отримує від осіб, які повернулися з місць ув'язнення за “антирадянську діяльність”.

Усі ці явища “враховуються місцевими органами влади в їх боротьбі проти залишків уніатства. У районах і населених пунктах, де діє уніатське підпілля, проводиться робота з посилення контролю та припинення діяльності греко-католицьких екстремістів.

Для послаблення діяльності уніатів залучається православне духовенство. Проте слід зазначити, що в ряді місць воно цю боротьбу використовувало для посилення впливу на населення і звертається в радянські установи з вимогами розширити їх права щодо здійснення обрядів хрещення на приватних квартирах тощо, що суперечить законодавству про культ” (підкреслено нами. — В.П.).

На завершення звіту К.Литвин із сумом констатував, що у Ворошиловградській, Закарпатській, Івано-Франківській, Донецькій, Львівській, Миколаївській та Тернопільській областях “робота з боротьби з залишками уніатського духовенства ще не набрала належного розмаху і плановірності” [111].

У ЦК КП України також не знали, що слід робити, аби ця боротьба набула належного розмаху. В арсеналі залишалися чергові постанови, нові “вибухи” безрезультатної атеїстичної пропаганди. Особливі надії покладалися на нові арешти та переслідування.

Сказане підтверджується постановою ЦК КП України від 9 жовтня 1973 року “Про заходи для посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами”. “Дісталось” греко-католикам від голови Ради у справах релігій В. Курєдова на черговій всесоюзній нараді уповноважених Ради, що відбулася у травні 1973 року з таким порядком дня: “Про деякі питання удосконалення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культ”. Окрім традиційних звинувачень, В. Курєдов висунув і нові. “Свої богослужіння, — метав блискавки доповідач, — вони намагаються організувати в робочий час, примушуючи тим самим працездатних віруючих прогулювати. У ряді випадків уніати навіть підбурюють їх узагалі не працювати...”

У деяких парафіях Західної України уніати, спекуючи на націоналістичних і релігійних настроях віруючих, намагаються позбутися лояльно налаштованого духовенства РПЦ і голів виконавчих органів. Підпільна уніатська діяльність досить уміло організована і централізована... Створена система нелегальної підготовки молодого уніатського духовенства та його висвячення. Діє біля 10 підпільних монастирів.”

Закінчив “розгром” греко-католиків В. Курєдов на оптимістичній ноті, заявивши, що діяльність підпілля має поверховий характер, а отже, якби на місцях цьому питанню приділяли увагу, з рештками духовенства, ченців і черниць повели “рішучу і систематичну боротьбу”, до перемоги було б рукою подати. Оскільки ця проблема не тільки українська, то нею має займатися вся Рада у справах релігій. Першочерговим В. Курєдов визначив завдання захисту дітей і молоді від впливу релігії. Тому Рада рекомендувала уповноваженим за участю зацікавлених організацій

і відомств розробити і реалізувати заходи щодо посилення контролю за дотриманням законодавства про відокремлення школи від церкви [112]. Доводиться констатувати, що В. Курєдов був таким же відірваним від реального життя, як і його керівники в ЦК КПРС, імовірно, вірячи в те, що озвучував з трибуни всесоюзної наради.

За такими настановами, що надходили з Москви та Києва, в областях тривала напружена “конкретна” робота. У першій половині 70-х років об’єктом постійних нападок, нагляду, наклепів став наступник єпископа В.Величковського Володимир Стернюк. Нагадаємо, що керівник греко-католицького єпископату В. Величковський відбував трирічне ув’язнення в суворох умовах Комунарська на Донбасі. В 1972 році після відбуття “належного” терміну йому дозволили покинути СРСР. Він виїхав до Італії, а згодом до Канади, де і помер 30 червня 1973 року. В. Стернюка КДБ безуспішно намагався схилити до співпраці або, принаймні, змусити відмовитися від своїх переконань на користь “піддатливішого” ієрарха.

Тривали арешти та ув’язнення активістів церкви. Б.Боцюрків пише, що протягом першої половини 70-х років заарештували та ув’язнили Івано-Франківського єпископа ГКЦ С.Дмитерка. До в’язниці потрапили священники І. Кривий, П. Чучман. “Невідомими” по-звірячому були вбиті М. Луцький, І. Лучков, що мало служити попередженням іншим підпільним священникам. У січні 1975 року знову заарештували, а згодом і ув’язнили на три роки одного з найактивніших діячів церкви уже згадуваного М.Винницького [113].

Безумовно, адміністративні заходи, певні життєві проблеми робили “слухнянішими” деяких віруючих. У звіті про роботу в 1974 році уповноважений Ради К.Литвин констатував, що зменшується кількість покутників. Частина з них змінила “відкрито ворожі погляди на радянську дійсність, працює на підприємствах, у колгоспах, не відмовляється від пенсійного забезпечення, спілкується з населенням і органами влади. Послаблення впливу залишків уніатів і покутників на населення змушує їх шукати зв’язків з православними і, особливо, католицьким духовенством.”

Проте, за словами самого К.Литвина, це лише частина віруючих, до того ж невідомо яка — менша чи більша. Інша ж модернізує проповіді з метою попередження кризових явищ. Аналізуючи їх зміст, К.Литвин, до речі, не знаходить у них нічого антидержавного [114]. То чи не є це кращим підтвердженням надуманості звинувачень на адресу греко-католиків?

Антиісторичними за спрямованістю були й матеріали, що їх друкувала РПЦ у своїх виданнях. Для прикладу пошлемося на доповідь митрополита Львівського й Тернопільського Миколая, проголошену на урочистому акті у Львові 15 травня 1976 року з нагоди 30-річчя Львівського собору 1946 року і опубліковану в “Журнале Московской патриархии”. Її лейтмотивом стала теза про те, що українське духовенство й віруючий народ під керівництвом протопресвітера Г.Костельника одразу ж після перемоги над фашизмом почали здійснювати давно виношену ідею повернення до Російської Православної Церкви, яке успішно завершилося на Львівському соборі в березні 1946 року.

Такими ж далекими від істини були й інші матеріали часопису, присвячені ювілею. Це й не дивно, адже вони, якщо й не готувалися, то, у всякому випадку, рецензувалися у високих партійних та державних кабінетах.

Не могла зарадити ефективній боротьбі проти розширення сфери впливу

греко-католиків РПЦ, якій органи влади завдавали і на початку 70-х років відчутних больових ударів. Не міг нічим допомогти і нововибраний першоієрарх Пимен на Помісному соборі в 1971 році.

Нагадаємо, що 17 квітня 1970 року в 93-річному віці помер патріарх Олексій. Незважаючи на весь трагізм самої смерті першоієрарха, люди, небайдужі до долі конфесії, якими, до речі, на наш погляд, були і представники партійних кіл, органи радянської влади чекали змін. Тільки яких. Якщо віруючі, священники сподівалися на те, що новий глава церкви зуміє повернути розвиток подій на краще, то офіційні керівники, думається, вірили в стабільність становища. І робили для цього все від них залежне.

Чимало архієреїв, духовенства та віруючих щиро сподівалися, що зі смертю патріарха та після нового Помісного собору припиниться летаргія, котра панувала в Московській патріархії. Вони не тільки вірили, що й сам собор РПЦ не стане просто формальністю, а багато чого робили для цього. Так, підготовча комісія отримала чимало листів та заяв із вимогою передусім переглянути ухвали Архієрейського собору 1961 року, який під тиском властей усунув священників від управління парафіями.

Оскільки владі такі зміни були непотрібними, то в Москві зробили все можливе, аби анулювати їх ще в зародку. Авторитетні ієрархи заявили, що хоча ухвала 1961 року була не ідеальною і навіть суперечила деяким церковним законам, однак завдяки «мудрості священників і мирян» не завдала очікуваного раніше зла. Так, місцеблюстителю патріаршого престолу митрополит Пимен на передсоборній нараді 28 травня 1971 року наголосив, що рішення було викликане необхідністю «привести цей розділ у відповідність із державним законодавством про культи, бо уряд звернув увагу патріарха на численні випадки порушення радянського законодавства і вказав на необхідність внести належний порядок у життя парафій у питанні відновлення прав виконавчих органів церковних громад.» У період підготовки Помісного собору переважна більшість архієреїв, духовенства та мирян, за словами митрополита, підтримала ухвали Архієрейського собору 1961 року. Тому для їх перегляду немає жодних підстав, бо це суперечитиме державному законодавству і не йтиме на користь церкві [115].

Подібну позицію зайняв і митрополит Никодим, заявивши, що собор 1961 року є канонічно-правочинне зібрання, на рішення якого повинна зважати РПЦ. Обґрунтовуючи сказане, архієрей уміло плів павутину: «У державних постановах говориться, що відповідальними особами за збереження храмового приміщення і майна, що знаходиться в користуванні релігійної громади, є члени зареєстрованої ... двадцятки. Із складу цієї двадцятки, як відомо, обираються і виконавчі органи громади, котрі займаються господарськими і фінансовими справами. Оскільки храмові приміщення і майно передаються під відповідальність громади віруючих-мирян, а не представникам церковної ієрархії та кліру, священнослужителі, згідно з компетентним тлумаченням державних постанов Радою у справах релігій при РМ СРСР, не можуть входити до складу двадцятки та керувати господарсько-фінансовою діяльністю та духовно вихованих ними парафій...».

На думку архієрея, питання про внесення змін в ухвалу собору 1961 року не повинне навіть дискутуватися, бо, маючи на меті благо РПЦ, утвердження в ній миру через єдність, забезпечення спокійного плавання церковного корабля, «мусимо

схвалити... рішення Архієрейського собору 1961 року» [116].

Таким чином, вищі церковні посадові особи сказали те, що було потрібне Раді у справі релігій та, ймовірно, і ЦК КПРС. Тому на Помісному соборі питання вже не обговорювалося. Тим більше, що той самий митрополит Никодим однозначно заявив, що головне його завдання – вибори першоієрарха.

Архієрей зайняв досить тверду позицію і щодо порядку обрання патріарха, наголосивши, що в РПЦ відсутні чіткі правила і традиції, і кожний собор виробляв власні, а попередній, що відбувся в 1917 році, не може служити категоричною нормою, бо тоді не просто обирали главу церкви, а відновлювали сам інститут патріаршества в РПЦ. Тому процедура обрання і чин інтронізації мали багато в чому винятковий характер [117]. Думається, що митрополит Никодим лукавив, говорячи подібне, адже йому була добре відома справді демократична суть Помісного собору 1917 року.

На передсоборній нараді архієрей, пославшись на приклад Помісного собору 1945 року, рекомендував обирати першоієрарха шляхом відкритого голосування і назвав єдину кандидатуру. Це – митрополит Крутицький і Коломенський Пимен, який відзначається непохитною відданістю православ'ю та глибоким патріотизмом.

Собор дійсно пройшов у дусі однастайності, як і передбачалося. Органи влади раділи. Жодного критичного зауваження за переслідування та утиски конфесії. Він мало чим відрізнявся від інших, формально проведених конференцій, з'їздів, нарад, яких у тодішньому СРСР проводилося чимало. Учасники собору одноголосно шляхом відкритого голосування приймали заздалегідь підготовлені проекти рішень. Інакше й бути не могло. Влада не могла допустити справжню демократію на церковному форумі, оскільки її не було в партійно-державній системі. Не церкві ж показувати приклад.

Після сказаного виникає запитання: чи була кандидатура митрополита Пимена на посаду глави церкви єдиною, яку уважно розглядали у вищих органах влади? Для відповіді пошлемося на думку канадського дослідника Д. Поспеловського, який пише про те, що уряд спочатку намагався вивчити церковну громадську думку, а потім вклав свою позицію у вуста митрополита Никодима. Автор, посилаючись на різні джерела, наводить ряд суперечливих фактів у біографії 60-річного ієрарха, які компрометували його минуле, пов'язане зі службою в армії в роки Великої Вітчизняної війни [118].

Утім, нас більше цікавить думка про його життя як ієрарха РПЦ. Пошлемося на характеристику митрополита Ленінградського і Ладозького Пимена, підписану в жовтні 1963 року уповноваженим Ради у справах релігій у Ленінградській області Г.Жариновим. Відзначаючи організаторські здібності, він указує на повне взаєморозуміння, на беззаперечне проведення лінії уповноваженого тощо. У той самий час Г.Жаринов говорить про його замкнутість, скупість, дріб'язковість характеру. Деякі співробітники єпархії скаржилися на грубість архієрея. Любячи плазування та улесливості перед ним, сам дотримується таких самих правил стосовно тих осіб, від котрих може залежати. Дуже боявся, щоб про нього погано не говорили в Москві (Раді у справах релігій, патріархії). Особливо намагався не потрапити в немилість Д.Остапову (особистому секретареві патріарха Олексія, котрий уміло впливав на позицію першоієрарха похилого віку. – В.П.). Усебічно критикуючи та паплюжачи його за очі, при кожній зручній нагоді лестив і навіть робив подарунки.

Недоліком митрополита була відсутність бажання удосконалити духовну освіту, культурний рівень. Загальна ж оцінка Г. Жаринова наступна: «... особистість митрополита Пимена, з нашої точки зору, є позитивною» [119].

Таким чином, підсумовуючи сказане властями, пише Д. Поспеловський, саме таке поєднання заслуг єпископа з відсутністю надмірних амбіцій, наявність у біографії «темних плям» зробили його потрібним претендентом на найвищу церковну посаду.

Виконавши волю Кремля щодо обрання глави церкви, учасники Помісного собору висловили щиру вдячність уряду за зусилля, спрямовані на всебічний розвиток радянського народу, на утвердження миру в усьому світі.

Ухвали Помісного собору одержали високу оцінку як в органів влади, так і серед ідеологічного активу КПРС, багатьох науковців. Виступаючи на всесоюзній нараді уповноважених, голова Ради у справах релігій при РМ СРСР В. Куроедов зазначив, що яскравим свідченням лояльності переважної більшості духовенства, нормальних (???) стосунків церкви і держави є Помісний собор, який обрав першоієрархом політично лояльного архієрея. На соборі одностайно схвалили зовнішню політику Радянської держави, прийняті рішення про посилення ролі РПЦ у боротьбі за мир, розрядку міжнародної напруженості. Щоправда, В. Куроедов дав зрозуміти, хто є хто в релігійному житті країни, яке місце церкви: «Звичайно, із цього не слід робити висновок, що православна релігія є спокійною і безневинною. Слід сказати, що у декого ... після Помісного собору посилювалися благодушні настрої стосовно РПЦ. Ось це зайве! Собор дійсно пройшов добре і виконав свої позитивні завдання. Це, безумовно, заслуга Ради, багатьох її уповноважених».

Підстав для безтурботності немає, грізно попереджає підлеглих В. Куроедов. Сама підготовка до собору і час, що минув після його проведення, показує, що «серед православного духовенства є немало нелояльних екстремістських елементів. Знайшлася навіть група архієреїв (6-7 чол.), котрі при підтримці зарубіжних церковних діячів бажали, щоб на соборі так чи інакше виявилася опозиційність духовенства стосовно політики Радянської держави. Вони хотіли посварити РПЦ з нашою державою. Особливо сильними були наміри змінити порядок церковного управління, визначений законодавством, тобто поставити на чолі релігійної громади священика, а не церковний виконавчий орган, який вибирають самі віруючі. Всі ці спроби реакційного духовенства повністю провалилися» [120].

В Україні віруючі, духовенство сприйняли вибори нового патріарха, рішення Помісного собору якимось буденно. Часопис «Православний вісник» надрукував кілька статей, що досить тенденційно, в дусі вимог комуністичної ідеології, тлумачили історію церкви за радянських часів або були спрямовані проти Української автокефальної православної та греко-католицької церков.

Влада, між тим, мовчки робила свою справу. Уповноважений Ради у справах релігій в УРСР К.Литвин у звіті про роботу протягом 1972 року заявляв, що в громадах відбувається подальша реалізація ухвал Архієрейського собору 1961 року з відсторонення духовенства від фінансово-господарської діяльності, з усунення зі складу церковних виконавчих органів «фанатиків, екстремістів і просто шахраїв». Це, зізнатися, до речі, є красномовним свідченням авторитету духовенства серед віруючих, адже, якщо вірити попереднім звітам того ж К.Литвина, священики вже давно не займалися вирішенням фінансово-господарських питань.

Єдине, що більш-менш удавалося робити, – це пошуки нових форм утисків

конфесії. Здається, що фантазія чиновників із Ради у справах релігій подекуди не знала меж. Так, у 1972 році усними розпорядженнями було вжито заходів, які обмежили поїздки правлячих архієреїв по єпархіях. Їм дозволялося відвідувати 2-3 парафії в рік. Неважко уявити, що акція завдала значного удару по церкві, адже митрополит Львівський і Тернопільський, наприклад, за все життя не міг побувати в багатьох парафіях, оскільки в єпархію входили кілька сот громад [121].

Ще один удар по православ'ю Рада у справах релігій завдала своєю постановою від 17 квітня 1973 року «Про стан контролю за діяльністю православних монастирів в Українській РСР». Уповноважені в областях спільно з місцевими органами влади здійснювали широкомасштабні заходи «щодо обмеження паломництва, послаблення впливу монастирів на навколишнє населення, посилення паспортного режиму» [122].

Лицемірство властей стосовно церкви виявлялося і в обмеженні діяльності духовних семінарій упродовж повоєнних років. Ситуація не змінилася і в першій половині 70-х років. У країні діяло всього три духовні семінарії, куди в I клас приймали приблизно по 30 чоловік. Особливо «викручували» руки в Одеській. Сюди фактично заборонили приймати вихідців із Західної України у зв'язку «з проявом націоналістичних тенденцій, уніатських настроїв та їх пропагандою серед семінаристів». Керівництво навчального закладу здійснювало оперативні заходи з виховання в слухачів громадянських позицій та радянського патріотизму, що на практиці означало і підтримку богоборчої політики КПРС [123]. Хоча ніхто не міг сказати, що до цього вони займали ворожі стосовно влади позиції.

Між тим обмежувальні заходи органів влади в поєднанні з тотальною атеїстичною пропагандою слабо впливали на відхід людей від релігії. Свідченням цього є не тільки масове відзначення релігійних свят навіть там, де не було діючих храмів. Високий рівень релігійної обрядовості не могли знищити все нові й нові скорочення мережі храмів. Так, у 1972 році зняли з реєстрації 45 громад, у 1973 році – 36, у 1974 році – 55. При цьому в 1972 році хрестили майже 43 відсотки новонароджених, хоронили за церковним обрядом 53 відсотки померлих [124]. Стабільним рівень релігійної обрядовості залишався і в наступні роки. Не спрацьовувала і кампанія масового запровадження в побут людей нових громадянських обрядів. Відповідальні партійні і радянські працівники, як і раніше, великі надії покладали на попереджувальні відволікаючі заходи.

Уповноважений Ради у справах релігій у Дніпропетровській області інформував В.Куроедова та К.Литвина, що на Дніпропетровщині задовго до настання Пасхи 1972 року виконком обласної ради надіслав вказівки міськрайвиконкомам для посилення контролю за дотриманням законодавства про культ та проведення відволікаючих заходів у святкові дні. В області провели тиждень перегляду фільмів на атеїстичні теми, ряд спортивних змагань і навіть організували напередодні Пасхи масовий суботник трудящих. Однак останні дружно ігнорували заходи, оскільки під час пасхальних богослужінь людей у храмах було більше, ніж минулого року [125].

Своєрідно боролися з релігійністю населення на Тернопільщині. Тут у передпасхальні дні у сільських, селищних і міських радах, на фермах (???) установлювали чергування активу і депутатів. Увечері чи вночі чергували дружинники. В будинках культури, клубах, бібліотеках проводили вечори запитань

і відповідей на атеїстичні теми, перед населенням виступали колективи художньої самодіяльності, демонструвалися фільми, читалися лекції, проводилися бесіди. Напередодні і в день свята упорядковувалися ферми, господарські двори, вивозили гній, сіяли кукурудзу і проривали цукровий буряк. Школярі й студенти дружно упорядковували навколишню територію, збирали металолом, брали участь у численних спортивних змаганнях.

Людей від подібних заходів у храмах не зменшувалося. Так, у Почаївській лаврі в нічному богослужінні взяло участь 4 тис. віруючих [126].

Високий рівень релігійності постійно непокоїв вище керівництво республіки. У серпні 1973 року для першого секретаря ЦК КП України В.Щербицького підготували спеціальну довідку. Картина виявилася невтішною. Згідно з поданими даними, явно прикрашеними, хрестили понад третину новонароджених дітей, а багатьох у віці від 2 до 7 років. У ряді областей УРСР ця кількість сягала двох третин і більше. Якщо в середньому вінчалася 4 відсотки тих, хто брав шлюб, то у Львівській області – 21,4, у Івано-Франківській – 16,9, у Чернівецькій – 12,7. Подібною була картина і з похоронами. Так, за церковним обрядом хоронили на Тернопільщині 79 відсотків померлих, на Львівщині – 71, на Волині та Івано-Франківщині – понад 70, на Закарпатті та Рівненщині – по 66 [127].

Партійний лідер зазвичай поляскав батогом над головами ідеологічних активістів, але він був безсилим виправити ситуацію в дусі постулатів КПРС. У 1975 році згадав про свою “наполегливу” боротьбу з “опіумом народу” в західних областях, займаючи високі посади на Львівщині та Волині, тепер Голова Президії Верховної Ради УРСР І.Грушецький. У листі в ЦК КП України від 27 травня він гнівно писав про те, що народ усе ще вінчається в церквах, хрестить дітей. Особливо основного гаранта Конституції в республіці обурювали вчителі, лікарі, інженери, агрономи, депутати різних рівнів, комсомольці і навіть комуністи, які віддають перевагу церкві, а не клубам чи сільрадам із їх безрелігійними, нерідко пісними обрядами. Уже як член вищого партійного керівництва республіки, пропонував обговорити питання і вжити відповідних заходів [128].

Керівники партійних комітетів різних рівнів, чимало пропагандистів і агітаторів не могли або не хотіли зрозуміти того, що участь людей у релігійних обрядах для них — непересічна подія, свято. Найкращим підтвердженням сказаного є звіт уповноваженого Ради у Запорізькій області Г.Козакова, у якому він ділиться враженнями про Пасху в 1973 році: “Мені довелося спостерігати, як у цю темну ніч, під сильним дощем, на відстані майже 2 км до Велико-Хортицької церкви, в грязюці, буквально продиралися глибокі старики і старухи з кошовками та сумками в руках. І вони без найменших нарікань, навіть радісно пленталися (оце вислів! – В.П.) до храму. Коли їх запитували, чому вони в таку неgodу мордують себе, то можна було почути: “Це не муки, а радість іти в церкву на святую Пасху...” [129]. Наяву очевидна моральна перевага віруючих.

Невміння зрозуміти справжні причини релігійності людей підтримувало серед частини партійних і радянських працівників, уповноважених Ради у справах релігій точку зору, що висока релігійна обрядовість зумовлена слабкою науково-атеїстичною пропагандою, лукавством духовенства, недостатнім контролем за дотриманням законодавства про культу тощо. Цим зумовлювалося продовження силових методів “приборкання” православної церкви. Влада і в першій половині 70-х років

залишалася неблаганною до тих, хто раніше виявляв, на думку чиновників, надмірну церковну активність і за надуманими звинуваченнями був усунутий від церкви. З часом, відчуючи несправедливість прийнятих ухвал, такі люди зверталися знову і знову в різні інстанції, домагаючись реабілітації.

Невдахою виявився, наприклад, колишній ігумен Почаївської лаври Севастіан (Пилипчук). 1 лютого 1972 року він звернувся з листом на ім'я К.Литвина, який ми процитуємо із незначними скороченнями.

«Як відомо, — писав чернець, — майже 10 років тому я опинився за межами Почаївської лаври. За цей час мені довелося зазнати чимало знегод та випробувань, пізнати життя у всіх його напрямках. Разом із кобзарем України Т. Г. Шевченком погоджуюсь, що у кожного своя доля і свій шлях широкий. І разом з тим вірю у світле майбутнє свого життя.

Будучи ігуменом Почаївської лаври, я багато сил і праці присвятив відновленню пам'ятника церковного зодчества — храмів лаври. Як віруючий, завжди ніс через життя образ радянської людини, громадянина і патріота своєї країни. Свідчу, що це є невід'ємною частиною моєї природи, яку пронесу через усе життя.

Нині, перебуваючи далеко від лаври, постійно відчуваю тяжіння до неї. Із 58 прожитих років 32 провів у Почаївській лаврі, де пройшов усі посади від найнижчої до ігумена.» Завершувався лист проханням прийняти його до складу ченців лаври. К. Литвин, начебто це був його обов'язок, доручив розгляд листа заступнику П. Пилипенкові, який наклав резолюцію: «Через митрополита Сергія рекомендовано (очевидно, Севастіану. — В. П.) не порушувати цього питання» [130].

Про аморальну за своєю суттю політику держави щодо РПЦ свідчить і тотальне стеження за церквою з боку органів влади, зокрема уповноважених у справах релігій. Для підтвердження сказаного пошлемося на факти. Так, уповноважений Ради у Московській області А. Трушин у листі від 17 липня 1973 року просив українського колегу повідомити про наявність компрометуючих фактів на абітурієнтів із України, що вирішили вступити в Московську духовну семінарію [131].

У 1973 році завдали чергового удару Почаївській лаврі. Як писали члени духовного собору обителі у листі на ім'я В. Курєдова від 25 вересня, у ченців остаточно відібрали землю, фруктовий сад. У колишніх лаврських приміщеннях розмістили клуб, психіатричну лікарню. Постійна робота в клубі заважає ченцям молитися, викрики хворих долітають у храм, келії, що викликає невдоволення віруючих. Кожному зрозуміло, що такі заклади розташували навмисно для психологічного тиску на лавру. Паломникам ще важче, їм узагалі ніде притулитися. Готель лаври, архієрейський будинок зайняли під поліклініку, але готель виявився для цього не придатним. Тепер у ньому планують відкрити атеїстичний музей, це ще більше ускладнить релігійне життя. Навіть «біля храму людину переслідуватиме антирелігійна пропаганда. Як тоді віруючому молитися? Порушується все його релігійне життя. Це викликає загальне обурення релігійних людей» [132]. Члени духовного собору просили захисту. Проте В. Курєдов залишався глухим. А може, куратори з ЦК КПРС веліли йому бути таким? Не став на захист однієї з найвідоміших святинь РПЦ і її першоієрарх.

Отже, всупереч законодавчим актам, численним заявам про лояльний характер стосунків між державою і церквою про лояльність говорити не варто. Це підтверджують дві всесоюзні наради уповноважених Ради у справах релігій,

проведених у 1972 та 1973 роках. Доповідачем в обох випадках був її голова В. Курєдов, а самі зібрання нагадували ідеологічний актив із питань поліпшення атеїстичної роботи, чим вони насправді і виявилися. Про якість дотримання конституційних гарантій віруючих не йшлося. Для кращого розуміння суті духовного тиску на конфесію організації, котра мала в першу чергу дотримуватися законодавства, звернемося до змісту доповідей.

25 квітня 1972 року В. Курєдов заявив: «Ми не «амністували» релігію, як це уявляється деяким людям на Заході, і не йдемо у стосунках із церквою на будь-які ідейні компроміси. Боротьба з релігією була й залишається програмною вимогою нашої партії.» Яке це має відношення до державного органу за умови відокремлення церкви від держави, доповідач не пояснив. Для неупередженого читача зрозуміло, що сама доповідь уважно вивчалася, а можливо, і коректувалася в ЦК партії.

Констатуючи факти зниження кількості храмів, старіння духовенства, голова Ради наголосив, що було б помилкою недооцінювати «сили нашого ідейного противника... Якщо взяти духовенство в цілому, то воно, образно кажучи, має ще «порох у порохівницях», діє активно, вправно, а подекуди й наступально.»

У країні все ще досить високий рівень релігійної обрядовості, у школах, технікумах і вузах слабка атеїстична робота, послаблений контроль за діяльністю церковників. Байдуже, «примиренське, благодусне ставлення до церкви є головною умовою, котра сприяє поширенню релігійних передсудів, появі нових негативних явищ у релігійних культах.» Як щось відверто негативне, В. Курєдов називає виявлені в деяких місцях факти, коли релігійні об'єднання доглядають цвинтарі, що заборонялось тодішнім законом. І вже справжнє обурення викликали примиренські погляди на релігію деякої частини комуністів, які мають задавати тон у боротьбі з релігійною ідеологією. Більше того, вони самі «користуються послугами церкви, підриваючи тим самим престиж комуніста і створюючи в оточуючих думку про потрібність релігії, корисність або в усякому випадку нешкідливість... Можна уявити собі, який резонанс мають подібні факти в масах колгоспників.» Найгірше те, на думку В. Курєдова, що місцеві партійні та радянські органи (???) мляво реагують на загравання комуністів із церквою.

Ми вже писали про кампанійський підхід виконкомів рад депутатів трудящих під час відзначення великих релігійних свят. На початку 70-х років стала очевидною надуманість подібних методів боротьби з релігійною обрядовістю. Лише В. Курєдов з односторонніми не могли примиритися з тим, що в районах і областях у дні Різдва та Пасхи не проводяться ніякі відволікаючі заходи. Якось дивна впертість.

У доповіді церкві дісталася і за її спроби модернізувати деякі аспекти віровчення, обряду, що має негативний бік (для кого? для В. Курєдова? для ЦК КПРС? — В. П.). Це — оборона церкви, «її намагання вижити, врости в комуністичне суспільство. Ніяка перебудова, ніяка модернізація не змінює основ духу, суті релігії як антинаукової, чужої комуністичній ідеології. Тому в ідеологічному плані до цього явища має бути найнепримириміше ставлення. Слід розвінчувати ідеологічні маневри церкви, глибоко вивчати все те нове, що відбувається в релігіях, компетентно, зі знанням справи інформувати партійні й державні органи. Незнання цих питань життя церкви, яка є найскладнішим організмом, не дозволяє бачити конфесію в її дійсному, живому вигляді, не виявляє її сильні й слабкі сторони, а значить, не

дозволяє правильно будувати науково-атеїстичну пропаганду» (хіба це компетенція Ради у справах релігій? — В. П.).

Нагадаємо, що порядок денний всесоюзної наради уповноважених передбачав аналіз завдань щодо посилення контролю за дотриманням законодавства про культу, в тому числі й державними органами. Сором'язливо вказавши на окремі факти адміністрування щодо віруючих та духовенства, В. Курєдов зосередив увагу на необхідності «посилити боротьбу проти потурань церковникам, проти проявів усякого роду лібералізму до діяльності релігійних об'єднань. У всіх наших працівників має бути класовий, партійний підхід до релігії.» Ось так, не більше і не менше!

Доповідач з гордістю заявив, що протягом останніх 12 років Рада здійснила ряд заходів (краще сказати, завдала церкві ряд ударів. — В. П.) з перебудови церковного управління, із захисту дітей від впливу релігії, з ліквідації благодійницької діяльності, з обмеження матеріальних стимулів у роботі духовенства тощо. Щоб остаточно зруйнувати конфесію, В. Курєдов вимагав від уповноважених посилено зайнятися підбором у виконавчі органи релігійних об'єднань лояльних, тобто слухняних, громадян, котрі виконуватимуть вимоги закону. Це — ключове питання в управлінні справами церковних громад [133]. Після сказаного, Раду в справах релігій, її уповноважених можна сміливо віднести до запатаного відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС.

Це підтверджується і матеріалами наступної всесоюзної наради уповноважених, що пройшла в травні 1973 року. До болю знайомі оцінки, акценти. Щоб не повторюватися, наведемо деякі висловлювання В. Курєдова, що лягли в основу ухвал наради. Так, констатуючи факт зниження рівня релігійної обрядовості, він водночас загострив увагу на участі в ній комуністів та слабкої інформованості про це партійних органів. «Лише з річних звітів уповноважених, — наголошує доповідач, — Рада довідується про ці факти. Запитується, для чого потрібна ця інформація? Адже не для її узагальнення. Не це потрібно. Якщо комуніст хрестить дітей або бере участь у інших релігійних обрядах — це має розглядатися як «надзвичайна подія», про яку слід своєчасно повідомляти в партійні органи і Раду в справах релігій» (???).

Схаменувшись після заяви про позитивні наслідки участі уповноважених у запровадженні безрелігійних обрядів, В. Курєдов виправдовується, що вона (участь) не є прямим обов'язком уповноважених. Але зважаючи на те, що саме вони виступили основними організаторами, слід і надалі виявляти інтерес та рухати справу вперед. «Рада вимагає (у черговий раз. — В. П.) від усіх уповноважених, — наголошувалося в доповіді, — глибоко розібратися в причинах високої релігійної обрядовості, систематично інформувати про її стан партійні і радянські органи, вживати необхідних заходів до суворішого дотримання законодавства про культу.

Але потрібно бути не лише інформатором, але й штовхачем, у хорошому розумінні цього слова, в організації всіляких заходів, спрямованих на зниження релігійної обрядовості, не виходячи за рамки закону.» Якщо прокоментувати цю словесну еквілібристику, то слова В. Курєдова означали одне — уповноважені Ради спільно з органами влади мусять робити все від них залежне, аби переважно за допомогою адміністративних заходів зменшити кількість вінчань, хрещень,

похоронів за церковним обрядом. Слова про повагу до закону звучали, швидше за все, як ритуальне заклинання шамана.

Доповідача та його покровителів не менше хвилювала і облаштованість храмів. Слова з його доповіді варто процитувати: «Нас має в першу чергу цікавити питання: чому частину все зростаючих прибутків трудящих з'їдає церква? Що слід зробити, щоб церква не збагачувалася, не збільшувала свою матеріальну базу? Тут має висуватися завдання посилення виховної роботи з населенням. Необхідно прагнути того, щоб люди перестали відбудовувати церкву.

У багатьох місцях уповноважені примиренськи ставляться до надмірностей, які допускають виконавчі органи релігійних об'єднань у витраті коштів. Слід наполегливо проводити таку лінію, щоб не збільшувати оплачуваний апарат. Особливо це стосується церковних хорів.»

У ряді місць занадто прикрашають храми, влаштовують помпезні богослужіння, розкішні архієрейські роз'їзди. Чимало коштів витрачають на благодійні цілі, на преміювання церковного активу тощо. Все це активізує церковне життя, посилює вплив церкви на населення. «Хочу підкреслити, – наголошує В. Курєдов, – що боротьбу з надмірностями слід вести обережно і гнучко, не допускаючи будь-якого адміністрування, декретування, окрику. Цим зумовлене завдання посилення роботи з виконавчими органами релігійних об'єднань. Чимало з них засмічені випадковими нелояльними (непокірними. – В.П.), непорядними людьми. Необхідно забезпечити обрання до їх складу таких віруючих, які не були б фанатиками та прислуховувалися до рекомендацій місцевих радянських органів та уповноважених Ради» [134].

Що це був чисто єзуїтський підхід високопоставленого державного чиновника до мільйонів простих людей, на чий податки він безбідно жив, і говорити не варто.

Отже, патріарх Пимен уже з перших днів перебування на високій посаді не став на захист, а вірніше не зумів домогтися відновлення прав і свобод конфесії. Тому не дивно, що вже в листопаді 1971 року з'явився нелегально розповсюджений лист «Навколо діянь Помісного собору РПЦ», у якому наголошувалося, що першоієрарх, митрополит Никодим своїми діями завдають шкоди церкві, потурають безвірницьким властям.

Останні, дійсно, вишукували все нові й нові засоби для утисків релігійних об'єднань. Особливо це стосувалося України. Тут у республіканських урядових колах наприкінці 60-х років дійшли висновку про те, що апарат уповноваженого Ради у справах релігій в УРСР не спроможний на достатньому рівні контролювати діяльність релігійних конфесій. 15 серпня 1969 року уповноважений Ради Г. Пінчук надіслав у ЦК КП України листа, в якому обґрунтував необхідність утворення республіканської Ради у справах релігій. Тоді Москва відмовила [135].

У друге Київ невдача спіткала в 1972 році, коли В. Курєдов, відповідаючи на лист Ради Міністрів від 24 лютого, писав, що Рада у справах релігій не бачить необхідності у створенні самостійної Ради, тому що це призведе, до розбіжностей у застосуванні законодавства про релігійні культу, поставить у нерівноправне становище апарат уповноважених Ради в інших союзних республіках.

Створення самостійного органу не доцільне ще й тому, що релігійні центри найпоширеніших в УРСР релігій знаходяться за межами республіки. Не можна не враховувати й того, наголошує В. Курєдов, що «останнім часом з боку

антирадянщиків усіх мастей посилюлися нападки на систему взаємин між Радянською державою і церквою. Тому проведення будь-якої перебудови державних органів, що контролюють діяльність релігійних об'єднань, дасть привід для посилення наклепницької пропаганди проти Радянської держави. Слід також мати на увазі, що в Україні є немало церковників, котрі виношують думку про створення самостійної (автокефальної) Української православної церкви, Українського католицького центру на чолі з кардиналом Й. Сліпим. Факт створення спеціальної Ради у справах релігій в УРСР може викликати активізацію націоналістично налаштованих релігійних елементів» [136].

Із такою відповіддю в Києві не погодилися і тоді ж голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький у листі на ім'я голови союзного уряду О. Косигіна від 15 травня 1972 року писав, що висновки В. Курєдова не відповідають суті поставлених пропозицій і просив позитивно вирішити питання. Але й на цей раз Москва не змінила свого рішення [137].

Через два роки В. Щербицький був уже першим секретарем ЦК КП України і мав у Кремлі значно більший авторитет. 25 червня 1974 року ЦК партії прийняв нову постанову, на виконання якої перший секретар у листі до ЦК КПРС від 4 липня писав, що створення в 1965 році союзної Ради у справах релігій сприяло подальшому посиленню контролю за дотриманням законодавства про культу.

Проте у зв'язку зі складною релігійною обстановкою в Україні, необхідністю подальшого посилення державного контролю за дотриманням законодавства про культу ЦК КП України вважає назрілим питання про створення союзно-республіканського органу – Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Існуюча структура апарату уповноваженого Ради в УРСР і виконуваним ним функції не забезпечують повною мірою контролю за дотриманням законодавства про культу. Більшість питань повсякденної роботи республіканського уповноваженого вимагають постійних узгоджень з Радою. Переміщення священнослужителів, усунення їх з посад за порушення закону, реєстрація чи зняття з реєстрації релігійних об'єднань, підбір кадрів апарату уповноваженого в областях, практичне керівництво їх діяльністю тощо – усе це є компетенцією союзної Ради.

Щоб заспокоїти Москву, В. Щербицький зазначив, що створення республіканської Ради аж ніяк не означатиме децентралізації в здійсненні контролю за діяльністю релігійних об'єднань, бо союзно-республіканський орган працюватиме під безпосереднім контролем Ради у справах релігій при РМ СРСР. Накреслені «перетворення значною мірою дозволили б зміцнити апарат уповноваженого Ради, посилити контроль за дотриманням законодавства про релігійні культу, надавати конкретнішу й оперативнішу допомогу місцевим органам влади з метою припинення протизаконної діяльності релігійних фанатиків і екстремістів, глибше аналізувати тенденції і процеси, що відбуваються в релігійних об'єднаннях, кваліфікованіше орієнтувати партійні і радянські органи на місцях у їх щоденній роботі з посилення атеїстичного виховання населення».

Звернемо увагу читача, по-перше, на те, що В. Щербицький, як само собою зрозуміле, називає участь радянських органів в атеїстичному вихованні населення, а по-друге, що в ЦК КП України вміло складали листи, бо на цей раз ЦК КПРС 28 серпня 1974 року прийняв позитивне рішення, і в Україні сформували республіканську Раду в справах релігій [138]. Про її роботу йтиметься далі, а

зараз скажемо, що і в даному випадку гору взяли політичні міркування. Не останню роль у негативному, звичайно, плані зіграв лідер республіканської партійної організації, оскільки в його позиції не було навіть натяку про захист інтересів рядових віруючих, представлених мільйонами пенсіонерів, простих селян, робітників та інших верств населення.

Ми навмисне зробили відступ від безпосереднього аналізу проблеми греко-католицької церкви, аби показати, що КПРС і Радянська держава, проводячи відверто дискредитаційну політику щодо РПЦ, знекровили останню. Православна церква була змушена вести і на початку 70-х років виснажливу боротьбу за виживання і, власне, не могла докладати належних зусиль для протидії впливу на населення західного регіону напівлегальних греко-католиків, що сприяло зміцненню їх позицій.

Таким чином, майже тридцятирічна повоєнна історія катакомбної греко-католицької церкви засвідчила, що її вірні не скорилися, зуміли вистояти перед натиском негативно налаштованої влади, котра залучила на свій бік, вірніше, зробила вимушеним спільником РПЦ. Навіть ті, хто в силу нових обставин перейшов у православ'я, плекали надію на кращі часи. Оптимізм вселяла нова ситуація, що склалася у світі в середині 70-х років.

§ 2. Роки застійні, роки бурхливі...

70-ті роки стали роками розчарування в офіційних гаслах передусім для інтелігенції, коли вона втратила надії на краще. У цій ситуації церква була фактично єдиною легальною організацією з неофіційною, протилежною комуністичній ідеологією, котра, до того ж, відносно безпечна і яку не обов'язково демонструвати. Тому рух до релігії та церкви стає цілком природним, від чого найбільше виграє православ'я, а в Україні ще й напівлегальний греко-католицизм.

У середині десятиліття в країні склалася своєрідна ситуація, яку російський дослідник Д. Фурман порівняв із двома воюючими арміями. Одна з них, атеїстична, користується неможливими у "нормальній" війні правами — вона, наприклад, визначає, хто командуватиме армією противника, скільки може витратити боеприпасів. І все одно саме ця армія програє битву за битвою [139].

Усе очевиднішою для багатьох ставала безперспективність атеїстичної пропаганди, нерідко побудованої на "переконанні у шкідливості релігії". Її ставили у провину антинауковість світогляду, котрий "затемнює", "отруює" і навіть "розтліває" свідомість радянських людей, будівників комуністичного завтра. Церкві діставалося і за збитки, яких начебто зазнає народне господарство від масових пиятик у дні релігійних свят. Не забували звинувачувати церкву і як виразника "буржуазної ідеології". Абсурдність цього очевидна, оскільки носії "шкідливої", "антинаукової" ідеології здебільшого чесно працювали, були активними борцями за мир, виступали за ядерне роззброєння, збереження навколишнього середовища, підтримували гасла і цілі, що об'єктивно працювали на соціалізм.

За таких обставин у багатьох віруючих країни в черговий раз зажеврила надія на покращення своєї долі в суспільстві "реалізованої свободи совісті", пов'язана, на наш погляд, насамперед із розширенням на різних рівнях зовнішньополітичних контактів, поступовим подоланням "залізної завіси", проривом

ідеологічного вакууму. Особливо значущим стало підписання СРСР в числі інших країн у Гельсинкі в 1975 році підсумкового Акту наради з безпеки та співробітництва у Європі, у якому, зокрема, зазначалося: "Повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії й переконання. Держави-учасники будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, мови і переконання для всіх, незважаючи на расу, стать, мову й релігію... У цих межах держави-учасники будуть визнавати й поважати свободу особи сповідувати, одноосібно або разом з іншими, релігію чи віру, діючи у відповідності з велінням власної совісті" [140].

Проте у Радянському Союзі продовжували вести "подвійну бухгалтерію". Для офіційної ідеології чи не найважливішою була демонстрація перед Заходом демократичності всього устрою життя, у тому числі й духовного. Робилося це, по-перше, шляхом запрошення зарубіжних церковних делегацій чи окремих діячів у нечисленні, загалом упорядковані храми з наступною публікацією в пресі матеріалів про позитивні враження гостей. Влада, по-друге, експлуатувала духовенство, особливо церковних ієрархів, для захисту політичного устрою. У середині 70-х років це якнайкраще виявилось у "спростуванні" деяких ухвал Всесвітньої Ради Церков, V сесія якої відбулася в 1975 році у Найробі (Кенія). У числі інших питань тут розглядалися факти придушення релігії в СРСР. Підставою, зокрема, послужило звернення православного священника Г. Якуніна та вченого-фізика Я. Регельсона до делегатів V Асамблеї ВРЦ від 16 жовтня 1975 року. Роздумуючи над проблемами християнського об'єднавчого (єкуменічного) руху сучасності, автори приділили значну увагу становищу РПЦ у Радянському Союзі, особливо після її вступу в ВРЦ у 1961 році. "Віруючі Російської Церкви, — зазначали Г. Якунін та Я. Регельсон, — не мали ілюзії з приводу вступу Московської патріархії у Всесвітню Раду Церков... Незважаючи на це, православні віруючі все ж сподівалися, що християнська солідарність і воля до справжньої єдності виявляться сильнішими за антихристиянські сили, сподівалися, що ВРЦ надасть енергійну підтримку своєму новому членові, виступить ініціатором міжнародного руху, на захист гнаного християнства..."

Проте проблема релігійних переслідувань ще не стала центральною в християнському єкуменізмі. Не втрачаючи віри на краще, автори внесли пропозиції, найважливішими з яких були:

1. Боротьба проти примусового ув'язнення інакомислячих у психіатричних лікарнях та застосування варварських методів лікування, домагатися міжнародного контролю за діяльністю таких "лікувальних" закладів, які загрожують не менше, ніж ядерні бомби чи бактеріологічна зброя.

2. Досягнення такого стану, коли утискувані в СРСР віруючі могли б залишати країну і вільно в неї повертатися [141].

Учасники V Асамблеї загалом із розумінням поставилися до релігійних переслідувань в СРСР, на що в Кремлі зреагували своєрідно, примусивши патріарха Пимена, Священний Синод вибухнути "благородним гнівом" на адресу ВРЦ. У різдвяному посланні 1976 року першоієрарх заявив, що делегація РПЦ прагнула внести в роботу Асамблеї дух миру та єдності [142], що насправді означало захист інтересів політичного курсу КПРС.

Незабаром за ініціативою Москви в Будапешті відбулася Консультативна

зустріч представників церков Східної Європи — делегатів V Асамблеї ВРЦ. Обуренню, здається, не було меж, оскільки у підсумковому комюніке наголошувалося: "... Слід констатувати той факт, що на Асамблеї ВРЦ значною мірою було відсутнє однакове розуміння і уявлення про життя і служіння церков у соціалістичних країнах, причому навіть чути було небратерські гучні голоси, які під впливом однобічних і фальшивих політичних передумов бажали подати в неправдивому світлі і дискретувати церкви в соціалістичних країнах.

Тому Консультація висловила наполегливе побажання, щоб церкви, які хочуть оформляти і сповідувати свою віру в умовах цілком нової ситуації, приймалися як рівноправні й рівноцінні члени екуменічної сім'ї, вислуховувалися по-братськи і щоб їх визнавали самодостатніми" [143].

Щоправда, учасники Будапештської зустрічі не сказали всієї правди про мотиви, які спонукали до її проведення. У листі в ЦК КП України від 7 квітня 1976 року К. Литвин писав: "У зв'язку з тим, що на V Асамблеї керівництво ВРЦ зайняло антирадянську позицію, представники церков СРСР виступили з протестуючими документами, котрі розвінчували брехню і наклепи керівництва ВРЦ". Це зробили православні митрополити Ювеналій та Філарет, представник євангельських християн-баптистів В. Бичков. Їх підтримали представники церков Болгарії та Угорщини. У зв'язку з позицією керівництва ВРЦ стосовно СРСР, інших соціалістичних країн за ініціативою (фактично, вказівкою. — В.П.) РПЦ відбулася згадувана Консультаційна зустріч. Це підтверджується наступними словами з листа К. Литвина: "Церкви інших соціалістичних країн хоч і взяли участь, але не виявили із самого початку особливого ентузіазму.

Під тиском РПЦ учасники Консультації надіслали лист на адресу ВРЦ" [144].

Якщо речі називати своїми іменами, то ЦК КПРС через РПЦ спробував зробити своїми васалами церкви інших соціалістичних країн.

По-третє, не без наполягання органів влади церковні ієрархи у численних засобах масової інформації спростовували "нападки" на СРСР за переслідування релігійних об'єднань. Патріарх Пимен, наприклад, на початку 1976 року заявляє: "Мені відомо, що в західній пресі періодично з'являються... тенденційні твердження. Я повинен з усією відповідальністю заявити, що в Радянському Союзі нема жодного випадку, щоб когось притягали до судової відповідальності або тримали в ув'язненні за його релігійні переконання. Більше того, радянське законодавство і не передбачає покарання "за релігійні переконання". Вірувати чи не вірувати — особиста справа кожного в СРСР".

На запитання кореспондента про взаємини церкви й держави патріарх РПЦ відповів: "Становище церкви в нашій країні виражається Декретом Радянського уряду від 23 січня 1918 року "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Цим актом забезпечується свобода діяльності Руської Православної Церкви, як і всіх інших церков та релігійних об'єднань в СРСР.

Свобода віросповідання гарантована основним законом — Конституцією СРСР. Усі релігійні об'єднання, у тому числі і Руська Православна Церква, рівні перед державою, кожне з них має самоуправління.

У СРСР немає обліку і статистики населення за ознакою віросповідання.

Про релігійну приналежність не запитують при влаштуванні на роботу, при перепису населення, при видачі паспортів та ін.

Радянське законодавство передбачає сувору відповідальність за будь-яке обмеження громадянських прав віруючої частини населення, у тому числі й духовенства.

Віруючі люди усіх релігій, як і священнослужителі, — повноправні громадяни Радянської держави, і вони активно беруть участь у політичному, економічному і громадському житті країни" [145].

Йому вторить і екзарх України митрополит Київський і Галицький Філарет. В одному з інтерв'ю він заявив, що церковне життя в Україні багатогранне і розмаїте. Вище ми цитували лист ченців Почаївської лаври про всебічні утиски та обмеження обителі. Зі слів архієрея виходить, що ченці живуть у нормальних умовах, згідно з православними традиціями та статутом. Лавру відвідують численні паломники з усієї країни. Відповідаючи на запитання кореспондента про факти переслідувань віруючих, митрополит Філарет заявив: "Мене дивує, що нашу Церкву і віруючих називають гнаними. У Радянському Союзі немає гнаних за релігійні переконання. Віруючі і невіруючі нашої країни становлять єдине суспільство, яке активно й творчо працює на благо своєї Вітчизни. Радянська держава з розумінням ставиться до потреб Церкви. На жаль, західна преса не звертає уваги на факти нормальних відносин між церквою і державою. Навпаки, деякі західні агентства преси, використовуючи наклепницьку та необ'єктивну інформацію, прагнуть увести в оману світову громадську думку й тим самим перешкодити запровадженню в життя Гельсинської угоди" [146].

По-четверте, у середині 70-х років посилилися нападки з боку прибічників РПЦ на Українську автокефальну православну та Українську греко-католицьку церкви, що також, на наш погляд, було підказано з високих партійних кабінетів. Справа в тому, що обидві, з точки зору РПЦ, неканонічні конфесії значно активізували за кордоном свою діяльність. Посилилась релігійна радіопропаганда, на яку Москві та Києву доводилося адекватно реагувати. Це тим більше очевидно, що наближалось 30-річчя Львівського собору УГКЦ.

Можна було б не згадувати про посилення контрпропаганди з боку РПЦ, якби це були звичайні богословські дискусії. На жаль, у переважній більшості публікацій простежуються політичні тенденції, котрі не приносили бажаних дивідендів.

Отже, наведені факти взаємин держави і православної церкви підтверджують, що впродовж 70-х років вона залишалася приборканою, виправдовуючи повсякчасне потоптання державними органами її законних прав і інтересів. Незважаючи на те, що Гельсинська угода 1975 року об'єктивно сприяла поліпшенню становища віруючих, у СРСР ситуація майже не змінилася. Нічого суттєвого не внесло і затвердження в деяких союзних республіках нових законодавчих актів щодо релігійних об'єднань. Президія Верховної Ради УРСР Указом від 1 листопада 1976 року затвердила "Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР", яке попередньо розглянуло і схвалило 22 жовтня політбюро ЦК КП України, що є черговим свідченням "справжньої" свободи совісті в СРСР. Радянські дослідники поспішили оцінити його як таке, що відповідає основоположним принципам ратифікованих СРСР міжнародних правових актів. "Прийняття кодифікованого законодавства

про релігійні культи, — пише О. Гаврилюк, — стало новим внеском у практичне здійснення правових гарантій свободи совісті, більш чітко визначило межі цих гарантій, створило додаткові об'єктивні умови для його здійснення. Воно забезпечує як віруючим, так і невіруючим надійні правові гарантії здійснення свободи совісті” [147].

Позитивне значення нового Положення, на думку автора, по-перше, у тому, що встановлюється 18-річний вік для тих, хто бажає добровільно вступити в релігійне об'єднання. Це забезпечує громадянам максимальну свободу дій при визначенні ними свого ставлення до релігії. Адже тільки повнолітня людина може самостійно приймати зрілі рішення з тих чи інших питань.

По-друге, у Положенні наголошується, що релігійні громади або групи віруючих можуть здійснювати свою діяльність лише після прийняття рішення щодо їх реєстрації Радою у справах релігій, що є однією з важливих умов забезпечення нормальної діяльності. Акт реєстрації, на думку О. Гаврилюка, ставить віруючих під захист держави, яка охороняє їх право на вільне відправлення релігійних культів. Реєстрація — єдиний шлях, котрий веде до створення правильних, побудованих на принципах обопільного дотримання законності, взаємовідносин між державою та церквою.

По-третє, Положення закріпило основні права віруючих, серед яких найважливішими є: відправлення релігійних обрядів і церемоній, проведення молитовних зборів та зборів для вирішення організаційних питань, отримання, за рішенням Ради у справах релігій, у безплатне користування молитовних споруд і культового майна, наймання чи обрання священнослужителів, збирання в молитовній споруді добровільних пожертвувань, видання богослужбової літератури.

“Як бачимо, — підсумовує О. Гаврилюк, — у нашій країні віруючі мають усі необхідні права й умови для повного задоволення своїх релігійних потреб, а релігійні організації — усі умови для нормальної церковної діяльності” [148].

Важко погодитися з тезою автора про повне забезпечення прав і свобод віруючих та церкви, якщо навіть говорити про РПЦ. Тому не випадково, що неупереджені автори звернули увагу на урізаний, однобічний характер Положення про релігійні об'єднання. По-перше, ускладнилася процедура відкриття нових молитовних будинків. Якщо раніше релігійна громада зверталася у місцеву раду, де її протягом місяця реєстрували або давали письмову відповідь про відмову, то відтепер ситуація мінялася. Віруючі спочатку мали отримати дозвіл Ради у справах релігій, а потім уже звертатися в місцеві органи влади. Останні могли всіляко зволікати із відповіддю, так і не прийнявши позитивного рішення. Останнє слово залишалося за Радою у справах релігій. Інакше кажучи, бюрократична тяганина могла тривати місяці, а то й роки. Віруючим навіть було нікуди скаржитися, оскільки всі листи, заяви, скарги, куди б вони не надсилалися, все одно поверталися у Раду у справах релігій. У силі залишалося право органів влади, передусім уповноважених Ради, виводити окремих осіб, небажаних для самої влади, зі складу виконавчих органів релігійних об'єднань. Не мінялися і попередні обмеження церковної діяльності. Заборонявся навіть збір добровільних пожертвувань на благодійні цілі. Як і раніше, віруючі мали звертатися в місцеві органи влади за дозволом для проведення релігійних заходів за межами молитовних будинків чи на квартирах віруючих.

За таких умов православним богословам, ієрархам, керівникам ряду інших релігійних об'єднань було важко відстоювати перед Заходом, навіювати власним віруючим тезу про справді демократичний характер громадського життя в Країні Рад. Хоча писали і говорили вони, як і багато вітчизняних науковців, на наш погляд, з примусу або, у всякому випадку, за недвозначними натяками.

1977-1978 роки ознаменувалися подіями, що спричинили чергове возвеличення СРСР. У 1977 році була прийнята нова Конституція країни, а незабаром — Конституції союзних республік. Православні ієрархи поспішили заявити про повну підтримку Основного Закону.

Патріарх Пимен в інтерв'ю кореспондентові Берлінського видавництва “Фрайе вельт”, відповідаючи на одне з питань, категорично заявив: “Нова Конституція, що гарантує громадянам Радянського Союзу рівноправність в усіх галузях політичного, економічного, соціального й культурного життя, забезпечує кожному громадянину СРСР усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, включаючи свободу совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію (стаття 52). Це право проголошено в тому самому розділі (глава VII), у якому вміщені права наших громадян на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я, на матеріальне забезпечення непрацевдатних, на освіту та на інші громадянські права і свободи”.

“Цікавою” була відповідь першоієрарха РПЦ на запитання про власне ставлення до твердження західних “радянологів”, що в СРСР церква нібито зазнає гноблення. “Такі заяви, — підкреслив патріарх, — можуть пояснюватися або незнанням справжніх фактів про релігійне життя в СРСР, або ж свідомим їх перекручуванням. У наші дні все більше людей, які цікавляться життям нашої Церкви, переконуються в наявності в нашій країні нормальних для цього умов. На жаль, доводиться, однак, визнати, що в основі циркулюючих на Заході міркувань про “гнану Церкву” в Радянському Союзі лежить навмисне прагнення певних ворожих нашої Батьківщині кіл нав'язати обивателю стереотипні уявлення часів “холодної війни” про “тяжкий” стан релігії в соціалістичному суспільстві і тим самим загальмувати процес розрядки напруженості між державами з різним суспільно-політичним ладом. Природно, що ставлення членів Руської Православної Церкви, як і інших віруючих Радянського Союзу, до подібних тверджень є рішуче негативним” [149].

1978 року виповнилося 60 років від дня відновлення патріаршества в РПЦ, що сприяло новій хвилі публікацій, промов, усіяких заздоровниць, пов'язаних з оспівуванням “щасливого” та “вільного” життя віруючих в СРСР.

У цей час чимало матеріалів друкувалося у виданнях, розрахованих на зарубіжних читачів. Мало хто з них знав, що всі публікації на релігійні теми уважно вивчалися в Раді у справах релігій, за потреби редагувалися, візувалися, як правило, заступникам голови [150]. Тому людині, обізнаній зі справжнім станом речей, важко зрозуміти, наприклад, відповідь митрополита Львівського і Тернопільського Миколая на запитання канадсько-українського двомісячника: “Монастирі за своїм бажанням можуть користуватися і користуються своїм господарством, невеликими ділянками землі під городину, сад, сквери для відпочинку. Для потреб мають легкові і вантажні автомобілі. Господарські роботи в монастирях у більшості випадків виконують ченці. Є в монастирях і робітники, фахівці різних галузей. Державні організації за окремими замовленнями

задовольняють потребу в паливі тощо.

Монастирі реставруються і ремонтуються за власні кошти. Держава допомагає у придбанні відповідних матеріалів. За рішенням органів влади державні організації здійснюють реставрацію і ремонт культових будівель-пам'яників архітектури, котрі є предметом особливої турботи Товариства охорони пам'яток" [151].

Не будемо коментувати слів митрополита. Зазначимо лише, що скільки років поневірянь він зазнав, турбуючись про благополуччя Почаївської лаври. Влада зігнула і його.

Після прийняття нової Конституції в жовтні 1977 року закордонного читача накрила хвиля публікацій церковних авторів про вільне й щасливе життя церкви в СРСР. Секретар Мукачівсько-Ужгородського єпархіального управління М. Лагойда, наприклад, заявив, що в області діють 417 православних громад, які повністю задовольняють потреби віруючих (що ж тоді спонукало людей писати заяви про відкриття храмів? – В.П.). У краї торжествує свобода, чого не було до війни. Після "возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною свобода віросповідання стала правом кожного: віруючі з більшою частиною українського народу возз'єдналися зі своєю матір'ю РПЦ". Раніше влада чинила серйозні перешкоди у забезпеченні православних громад духовенством. За радянських часів ситуація нормалізувалася. Духовенство користується всіма правами радянських громадян. Діти священників, як і всі громадяни СРСР, можуть обирати професію за своїм бажанням, навчатися у вузах, займати будь-які посади. У Радянському Союзі церква відокремлена від держави і остання не втручається в її внутрішні справи. Після возз'єднання колишньої УГКЦ із РПЦ більшість храмів перебувала у занедбаному стані, не вистачало церковного начиння, богослужбових книг. РПЦ виявила материнську турботу, забезпечила всім необхідним. Духовенство забезпечене матеріально і морально задоволене [152].

Для порівняння сказаного М. Лагойдою зі справжнім станом речей на Закарпатті пошлемося на інформацію ст. інспектора республіканської Ради П. Калашника про святкування 30-річчя ліквідації УГКЦ, що було вигідне насамперед державі, звернувши увагу на ставлення органів влади до самої православної церкви. Рада, зазначає автор, завчасно орієнтувала екзарха України митрополита Філарета і правлячого архієрея єпископа Саву про уникнення помпезності у дні свята. Урочисте богослужіння пройшло нормально і всупереч бажанню богоборців із Києва та Ужгорода, з великою кількістю віруючих. Влада прискіпувалася до всього: заборонила начебто протизаконну торгівлю культовими предметами на території Мукачівського монастиря, а також саморобними кондитерськими виробами тощо. Проте, як не старалися попередити "порушення" закону, уникнути їх не вдалося. Це, на думку П. Калашника, колективні процесії віруючих, залучення дітей до богослужінь, традиційні масові богослужіння і проповіді під відкритим небом на Чернечій горі.

Щоб зменшити потік віруючих, "єзуїт" П. Калашник пропонував перевисвятити малопопулярну Миколаївську церкву, котра знаходилася недалеко, в Успенську, оскільки святкування річниці возз'єднання відбувається кожного року в дні свята Успіння Богородиці. Це, на його думку, в майбутньому зменшить кількість паломників у монастир. Єпископ Сава мав заборонити читання проповідей під відкритим небом.

Нагадаємо, що саме так реагувала республіканська Рада у справах релігій на святкування 30-річчя ліквідації УГКЦ, хоч на самому святі єпископ Сава проголошував заздоровниці радянській владі, дякував за свободу віросповідання. Відділ пропаганди і агітації ЦК КП України був ознайомлений із довідкою П. Калашника, проте не обурився надто прискіпливим ставленням до конфесії.

РПЦ, як і в 1968 році щодо Чехословаччини, стала на шлях фактичного виправдання агресії СРСР в Афганістані у 1979 році. 20 березня 1980 року Священний Синод прийняв спеціальну Заяву з основних питань сучасної діяльності Руської Православної Церкви, у якій, зокрема, наголошувалося, що в результаті національної революції країна стала на шлях соціально-економічних змін і культурного розвитку, цілком спрямованих на благо широких мас населення країни. Ця обставина "викликала запеклий спротив з боку афганських феодалів, чий спроби збройним шляхом повернути назад історичний розвиток знайшли щедрі всебічну підтримку ззовні від деяких консервативних режимів імперіалістичних держав". Радянський Союз, пов'язаний з Афганістаном певними угодами, надав урядові необхідну військову допомогу. "Ми, – зазначається в Заяві, – церковні люди, розуміємо причини, які призвели до цього кроку Радянський уряд, і аж ніяк не вважаємо виправданим використання подій в Афганістані США та іншими країнами для бурхливого нагнітання напруженості у відносинах між Сходом і Заходом, між СРСР та деякими неєвропейськими країнами".

Священний Синод також рішуче засудив використання подій в Афганістані для "розгортання неприпустимої кампанії щодо зриву проведення в Москві Олімпійських ігор 1980 року. Ігор, покликаних зміцнювати елементи братерства, взаєморозуміння і мирного співробітництва між усіма народами, які населяють нашу землю. Це можна розцінювати не інакше, як прагнення перешкодити процесові міжнародної розрядки і співробітництва, чому так ефективно служать Олімпійські ігри. Ми вважаємо своїм невідкладним завданням робити все для нас можливе, щоб перешкодити людству рухатися тим шляхом, що веде до воєнної всезнищувальної катастрофи, замість того, щоб іти до бажаних обителів миру" [153].

Проте це, здається, були останні вихваляння РПЦ держави, її політичного курсу у брежневський період. На наш погляд, керівництво конфесією розуміло, яким був реальний стан справ у сфері державно-церковних стосунків, справжній характер дарованої "свободи совісті", і тому воно в багатьох випадках було поміркованим, не завжди виявляючи власну ініціативу у прославлянні "найдемократичнішої" Країни Рад. Чи не найкраще це виявилось у дні святкування 70-річчя з дня народження патріарха Пимена. Виступаючи на ювілейному засіданні в Московській духовній академії, він досить скромно заявив: "Нас радують добрі стосунки між церквою і державою. Відокремлення церкви від держави в нашій країні зрівняло всі релігії перед лицем закону. Стало можливим утілення в діяльність церкви справжнього духу соборності, котрий живе і дихає тільки у вірних зборах – соборі віруючих. Ми прагнемо всебічно розвивати і зміцнювати з іншими церквами і релігійними об'єднаннями нашої країни справді братерські стосунки і співробітництво на благо нашої Батьківщини" [154]. Погодьмося, що це не більше, як певний дипломатичний хід. Багато і цілком справедливо говорилося про патріотичну, миротворчу діяльність РПЦ, про пошук шляхів поліпшення стосунків

з іншими православними церквами, але тільки не про щирі вдячність за свободи, даровані конфесії.

Зате голова Ради у справах релігій В. Куроедов, вітаючи патріарха Пимена з ювілеєм та нагородженням високою державною нагородою – орденом Дружби народів, був красномовним. “З великим задоволенням, – наголосив він у виступі в Московській духовній академії, – слід відзначити, що духовенство в цілому виявляє повне розуміння цілей і завдань Радянської держави, активно підтримує її зовнішню і внутрішню політику. Радянська держава послідовно і неухильно упроваджує принцип свободи совісті, гарантований Конституцією СРСР. Даремні спроби ворогів нашої Батьківщини перекрутити шляхом злісного наклепу справжнє становище релігії в СРСР, вбити клин між церквою і державою” [155].

Із середини 70-х років влада стала активніше використовувати РПЦ разом з іншими офіційно діючими конфесіями для спростування “нападок” зарубіжних радіостанцій, “клерикальних центрів”, котрі начебто фальсифікують дійсне становище релігії і церкви в СРСР.

У цьому плані є цікавим один документ, народжений Радою в справах релігій при РМ УРСР у березні 1977 року. Її голова К. Литвин інформував ЦК КП України про масовані атаки “ідеологічних диверсантів” і пропонував заходи, які б справляли вигідний ідеологічний вплив на “ватажків клерикальних центрів і зарубіжних гостей, щоб домогтися тим самим зниження їх ворожої активності, організувати і вести наступальну контрпропагандистську роботу на закордон із релігійних тем з використанням преси і радіо; не допустити ексцесів, які могли б негативно вплинути на підготовку до святкування в республіці 60-річчя Великого Жовтня”.

Заходи варті того, щоб назвати бодай деякі з них:

1. Передати за кордон статті “Свобода совісті в СРСР в оцінці зарубіжних релігійних діячів”, у якій зробити посилання на тих іноземних гостей, які “на власні очі спостерігали за діяльністю релігійних громад в Україні і переконалися у відсутності будь-яких утисків з боку властей. Одночасно розвінчати ворожі й непорядні дії деяких представників релігійних центрів, що відвідують країну. Показати, що в СРСР немає заарештованих за релігійні переконання, а віруючих притягують до судової відповідальності тільки за кримінальні злочини (крадіжки, спекуляцію тощо)”.

2. У газеті “Вісті з України” опублікувати статті та інтерв’ю “колишніх авторитетів уніатської церкви, а в даний час керівників православної церкви (митрополит Львівський і Тернопільський Миколай, архієпископ Івано-Франківський і Калуський Йосип та ін. – В.П.) про беззастережний перехід переважної більшості уніатського духовенства і віруючих на позиції православ’я у зв’язку з повною компрометацією ГКЦ перед українським народом”.

3. Підготувати й опублікувати статтю в часописі “Православний вісник”, інтерв’ю в газеті “Вісті з України” і виступ по радіо на закордон митрополита Філарета про свободу діяльності православної церкви в Україні.

У записці К. Литвина містилося ще чимало подібних “заходів”, відповідальними за виконання яких були той самий К. Литвин, працівники Ради П. Пилипенко, О. Уткін, В. Ударов, І. Сметанін, обласні уповноважені. Секретар ЦК КП України В. Маланчук зобов’язав завідувачів відділів ЦК Ю. Єльченка

та О. Меркулова усіляко сприяти реалізації запланованого. Передбачалося навіть підготувати постанову ЦК партії “Про посилення боротьби із зарубіжною релігійною пропагандою” [156].

Незабаром з’явилися додаткові заходи Ради щодо посилення боротьби із зарубіжною пропагандою у 1977–1978 роках, які своїм змістом ще раз підтвердили відсутність реальної і наявність лише декларативної свободи совісті. Чого варті такі пункти заходів:

“1. Практикувати виступи духовенства, церковного активу і рядових віруючих у пресі, по радіо на зарубіжні країни, а також вести пропаганду у їх поїздках за кордон у складі релігійних делегацій і за приватними запрошеннями справжньої свободи совісті в СРСР... Виховувати у віруючих громадян почуття радянського патріотизму та любові до соціалістичної Батьківщини, дружби між народами (начебто без Ради у справах релігій чи без ЦК партії вони тільки і мріяли про те, як завдати шкоди власному народові, часткою якого були. – В.П.).

2. У роботі з духовенством, паломниками і туристами із зарубіжних країн із пропагандистською і контрпропагандистською метою ширше використовувати найбільш дієві форми і методи ідеологічного впливу, як-то: індивідуальні та групові бесіди, інтерв’ю, показ діючих церков, соборів, монастирів, молитовних будинків, сільських громад, репортажів про молитовні збори віруючих із наступним інтерв’ю у вигідному для нас плані” [157].

Відповідальними за виконання накреслених заходів були знову-таки працівники Ради у справах релігій. Духовенство, особливо архієреїв, не дуже й запитували про їх бажання видавати в засобах масової інформації, перед закордонною аудиторією бажане за дійсне.

Щоправда, на цей раз для окаянства обійшлися без згадуваної постанови ЦК КП України. Рада у справах релігій 21 жовтня 1977 року ухвалила власну – “Про заходи для посилення боротьби із зарубіжною релігійною пропагандою”. У ній констатувалося, що проведені в 1976–1977 роках контрпропагандистські заходи певним чином позитивно вплинули на громадську думку зарубіжних країн, зменшили гостроту ідеологічних нападів на політику Радянської держави щодо релігії й церкви, компрометували окремих авторів антирадянських “опусів” в очах народу. Розширилося співробітництво Ради із засобами масової інформації, що працюють на зарубіжні країни. У контрпропагандистських заходах широко використовувалися можливості релігійних об’єднань республіки, церковних авторитетів під час їх численних відряджень за кордон.

Разом з тим зробленого було все ж замало, і для поліпшення ситуації передбачалося вдосконалення форм і методів роботи із зарубіжними релігійними діячами, паломниками. Треба було звернути особливу увагу на роз’яснення їм політики партії і держави щодо релігії й церкви, “доводити до їх свідомості переваги соціалістичного способу життя, на конкретних і переконливих фактах показувати радянську дійсність і розвінчувати наклепницькі випадки буржуазної пропаганди про відсутність свободи совісті та переслідування віруючих в СРСР”.

Не забули і про духовенство та віруючих, котрі або виїжджають за кордон у відрядження, або приймають іноземні делегації. З ними проводилися інструктажі й бесіди, у такий спосіб прищеплювали почуття патріотизму. При Раді у справах релігій створили спеціальну координаційно-методичну групу, яка мала займатися

Про постійний тиск на релігійні об'єднання свідчить і лист голови Ради у справах релігій при РМ СРСР В. Куроедова на ім'я першого секретаря ЦК КП України В. Щербицького від 23 квітня 1976 року. "Сьогодні, — наголошує автор, — з усією гостротою постає питання про вдосконалення і посилення контролю за діяльністю релігійних об'єднань і духовенства. Справа в тому, що церква, пристосовуючись до нинішньої дійсності, гнучко, витонченіше будує свою роботу, оновлює, модернізує ідеологію, обряди, форми і методи впливу на деякі верстви населення. Не можна не враховувати й того, що в умовах загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені необхідно посилити і боротьбу проти спроб зарубіжних реакційних кіл використати церкву в СРСР в антирадянських цілях. Усе це диктує необхідність усебічного посилення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи та поліпшення політичної роботи з духовенством". Завершувався лист проханням зміцнити кадрами Раду в справах релігій та ввести посаду заступника уповноваженого Ради в областях [163].

У травні 1976 року в 17 областях такі посади ввели, а в решті планували питання вирішити пізніше [164].

Постановою РМ СРСР від 18 березня 1976 року, а в Україні постановою РМ УРСР від 14 квітня значно підвищили заробітну плату заступникам уповноваженого та інспекторам Ради в областях [165]. Саме підвищення зарплати слід оцінювати позитивно, бо йшлося про поліпшення життєвого рівня частини людей. Але в керівних кабінетах за нього примусили всерйоз відпрацьовувати.

Інспектор республіканської Ради В.Бабій за наслідками 10-денного відрядження в Прикарпаття констатував високу релігійність населення, збільшення грошових прибутків конфесій. Однією з головних причин цього є те, що в області не налагоджена система навчання членів комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культи. Так само ненавченим залишається і радянський актив. Очевидно, унаслідок цього активісти слабо вивчають проповідницьку діяльність духовенства, не аналізують причин росту грошових надходжень та рівня релігійної обрядовості, не контролюють ведення церковної документації.

Із 50-х років не поновлені типові договори із засновниками релігійних громад. Плани роботи комісій хоча й передбачають атеїстичні заходи, проте в них відсутні питання вивчення релігійного впливу на населення, пристосовництва духовенства до сучасних умов, аналізу нових тенденцій, форм і методів діяльності релігійних об'єднань.

На думку В. Бабія, голови багатьох сільрад погано обізнані з положеннями законодавства про культи, через що погано контролюють його дотримання. Користуючись цим, духовенство, церковні виконавчі органи часто порушують закони. Так, у селах Отиня, Мишин Коломийського, Олеша Тлумацького, Тисмениця Івано-Франківського районів священики втручаються у фінансово-господарську діяльність громад. У деяких випадках члени виконавчих органів релігійних об'єднань зберігають церковну документацію вдома. Відсутні угоди про зарплату членам виконавчих органів і священикам (села Заболотів, Тулуків Снятинського, Делятин, Зарічне Надвірнянського, Солотвин Богородчанського районів). Ключі від церковних приміщень у більшості випадків зберігаються не у членів виконавчого органу, а в пономарів. Мають місце порушення обопільної згоди батьків на хрещення дітей (села Кропивник Калуського, Солотвин, Манява Богородчанського районів).

Без відповідного дозволу органів влади віруючі розпочали будівництво каплиці в с. Саджава Богородчанського району. "Віруючі фанатики" с. Молодків цього ж району на релігійне свято Водохрещення (19 січня) організували позаспількову молодь та комсомольця В. Вовчука, щоб ті виготовили хрест із льоду. Після цього влаштували богослужіння і гуляння навколо нього. В с. Угринів Калуського району "самозвані священики" самоправно проводили релігійні обряди. У Долинському районі на свято Пасхи відбулися "організовані вуличні зборища", де співали церковних пісень, молилися уніати. Останні поширювали незаконно виготовлені церковні атрибути.

Місцеві органи влади байдуже ставляться до встановлення хрестів на могилах комсомольців і комуністів. В області ще недостатньо ведеться пропаганда законодавства про релігійні культи.

Неважко помітити всю надуманість висунутих на адресу релігійних об'єднань звинувачень, тенденційності при оцінці діяльності віруючих. Навіть голова недбало наклав резолюцію на доповідній записці В.Бабія про подання її копії обласному уповноваженому Ради С. Ганженкові для наступного реагування [166]. Але ніхто не підрахував, скільки державних коштів витратили на підготовку матеріалу.

Інше відрядження того ж В. Бабія пов'язане з наступними подіями. На початку січня 1976 року серед мешканців с. Високе Монастирського району на Тернопільщині поширилася чутка про те, що трактористові місцевого колгоспу М. Вереснякові вночі 23 грудня 1975 року з'явилася Богородиця з маленьким Ісусом Христом. Богородиця начебто попросила намалювати ікону з її зображенням і встановити на тому місці, де її побачив у будинку 38-річний Михайло. Оскільки останнього в селі вважали п'яницею, злодієм, то керівництво не звернуло на це уваги, тим більше, що він заявив, що був уночі нападпитку.

Через кілька днів у Високому мандруючий художник продавав ікони. На прохання М.Вересняка він безкоштовно виготовив ікону Богородиці, яку після окроплення священиком "святою водою" встановили в будинку на місці явлення Богородиці. Розпочалося паломництво віруючих Тернопільської та Івано-Франківської областей. У багатьох селах розповсюджувалися фотознімки ікони.

18 лютого сім'ю Вересняків відвідали голова сільради та голова колгоспу. Вони виявили групу віруючих, котрі молилися біля ікони, 2 зошити, у яких Михайло описав чудо. Їх вилучили, а з автора взяли розписку про те, що він не допустить паломництва, але й ікону нікому не віддасть.

Проте й на початку квітня віруючих приймала, за словами В.Бабія, "фанатично віруюча дружина, зловживаючи робочим часом продавця магазину". 2 квітня дії сім'ї засудили на засіданні виконкому сільради та надіслали матеріали в районну адміністративну комісію. Через кілька днів Вересняків оштрафували на 100 крб. Сільського священика за окроплення ікони "святою водою" зняли з реєстрації. Районні організації виявили байдужість, не проінформували місцеві партійні та радянські органи про чудо (нам здається дивною така їх необізнаність про кількомісячні події в невеликому районі. Ймовірно, В.Бабій їх безпідставно захищає. — В.П.).

Лише після того, як на кордоні в іноземного туриста вилучили нові зошити з описанням чуда, колесо розправи закрутилося на повні оберти. На вимогу обласного уповноваженого у справах релігій В. Старовойта священики вилучили ікону як

неканонічну, невисвячену, а згодом останній замкнув її в службовий сейф. Про події проінформували Київ.

У селі провели збори механізаторів, загальні збори членів профспілки колгоспу, кілька вечорів запитань та відповідей. У роз'яснювальну роботу втягнули духовенство та благочинних кількох районів.

Обласний уповноважений В. Старовойт у листі на ім'я К.Литвина від 8 вересня 1976 року писав, що це справа рук церковників, які все продумали заздалегідь і вчинили акцію з метою підвищення релігійності населення. К.Литвин для перевірки фактів направив ще й інспектора В.Бабія, який, провівши в області кілька днів, лише констатував розвиток подій та знову-таки затратив певну суму державних коштів [167].

Обидві записки, підготовлені В. Бабієм, свідчать, що створення республіканської Ради у справах релігій, крім посилення тиску на релігійні об'єднання, породило ще й нову хвилю паперотворчості у вигляді всіляких звітів, інформацій, нікому, крім їх авторів та, можливо, керівників, не потрібних. Апарат завжди вмів показати свою потрібність тоталітарній державі.

Перегини у застосуванні законодавства про культи, лівацькі підходи до конфесій, що допускалися в Україні, стали предметом серйозної розмови в союзній Раді у справах релігій, котра 24 лютого 1977 року прийняла спеціальну ухвалу "Про роботу Ради у справах релігій при РМ УРСР з метою організації контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи".

У постанові констатувалося, що позитивним у роботі республіканської Ради є зменшення кількості порушень законодавства з боку духовенства, виконавчих органів релігійних об'єднань. Рада вживала серйозних заходів для поліпшення діяльності районних, сільських і селищних громадських комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства.

Разом із тим у Києві, в областях ще часто трапляються безпідставні відмови в реєстрації громад, що викликає невдоволення віруючих, сприяє розпалюванню релігійного фанатизму, породжує зайві конфлікти між парафіянами та місцевими органами влади. Все це зарубіжна преса використовує у своїх пропагандистських цілях. У Дніпропетровській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Миколаївській, Тернопільській областях слабкими темпами впорядковується мережа релігійних об'єднань.

У багатьох регіонах не налагоджена робота з духовенством, членами виконавчих органів для зміцнення їх політичної лояльності, виховання шанобливого ставлення до радянських законів.

Чи не найгостріше критикувалися союзною Радою уповноважені в областях (зазначимо, цілком справедливо. – В.П.) за односторонній контроль за дотриманням законодавства про культи. Органи влади, вимагаючи від віруючих і духовенства якнайсуворішого дотримання букви закону, водночас самі його постійно порушували: забороняли богослужіння, обряди, штрафували керівників зареєстрованих об'єднань за відвідування молитовних зборів дітьми, випускникам шкіл видавали нерідко характеристики із зазначенням релігійності, перешкоджали ремонту молитовних будинків чи оренді їх, відмовляли у підключенні храмів до електромережі тощо. Найбільше таких фактів виявлено у Дніпропетровській, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій та деяких інших областях. Не випадково

кількість скарг і заяв у центральні органи влади від віруючих з України зростала з кожним роком. Якщо в 1975 році їх було 375, то в 1976 році – 504, що складає близько 70 відсотків усіх листів у союзню Раду.

Із метою усунення виявлених недоліків Рада звертала увагу українських колег на необхідність забезпечення соціалістичної законності стосовно віруючих і духовенства. Спираючись на допомогу республіканських і обласних органів влади, вони мали домогтися правильного застосування посадовими особами чинного законодавства. Республіканська Рада у справах релігій мала непримиримо боротися з проявами адміністрування та фактами обмеження прав віруючих, уживати заходів для усунення подібних порушень, уважніше ставитися до заяв віруючих [168].

Подібна декларативність характеризує всю постанову Ради у справах релігій при РМ СРСР. Вона, власне, була черговим ланцюгом у мережі паперової каруселі, яка, однак, ніяк не сприяла викоріненню негативного ставлення до зареєстрованих в Україні громад із боку органів державної влади.

Питання правильного застосування чинного законодавства в черговий раз обговорювалося на всесоюзній нараді уповноважених Ради, що відбулася 29-30 березня 1977 року. Скільки до цього не говорилося про надмірне адміністрування властей щодо конфесій, але на цей раз голова Ради В.Куроедов визнав, що напередодні прийняття нової Конституції СРСР нетерпимі факти дискримінації віруючих, обмеження їх громадянських прав, адміністрування стосовно релігії та церкви. Чимало випадків незаконного відрахування віруючої молоді з навчальних закладів, відмови у прийомі на роботу або навіть звільнення за релігійними мотивами. В окремих регіонах набула поширення практика "проробки" віруючих на різноманітних зборах за участь у релігійних обрядах. На місцях віруючим безпідставно відмовляють у реєстрації релігійних громад. Посадові особи нерідко втручаються у канонічну діяльність церкви, регламентують богослужіння, заважають призначенню священників на парафії тощо.

За матеріалами наради В. Куроедов надіслав уповноваженим Ради інструктивного листа, у якому зажадав усунути зазначені порушення. Після сказаного логічно випливає висновок про те, що в Раді було чимало сліпих і глухих працівників, котрі не бачили й не чули, що їх щорічні збори з одним і тим самим порядком денним не приносять ніякої користі, абсолютно безрезультативні.

Такими ж безрезультатними були й чергові заходи обласних уповноважених, які розроблялися на виконання подібних нарад. Для прикладу пошлемося на заходи уповноваженого Ради в Дніпропетровській області В.Шендрика для реалізації постанови Ради у справах релігій від 24 лютого 1974 року, ухвал всесоюзної наради від 29-30 березня 1977 року та постанови республіканської Ради "Про роботу з вивчення релігійної обрядовості в Дніпропетровській області" від 26 квітня 1977 року.

В. Шендрик, а за ним, очевидно, й у відділі пропаганди і агітації обкому партії вважали за першочергове:

1. Підвищити ефективність контролю за дотриманням законодавства про культи апаратом уповноваженого, комісіями сприяння, виконкомом рад депутатів трудящих, релігійними об'єднаннями, віруючими, духовенством, державними і громадськими організаціями.

2. Вживати заходи для ізоляції керівників релігійних об'єднань від рядових

віруючих шляхом індивідуально-виховної роботи з усіма (???) віруючими. Продовжувати роботу з духовенством, членами виконавчих органів щодо зміцнення їх політичної лояльності, виховання у них громадянськості, шанобливого ставлення до радянських законів. Організувати із священнослужителями і членами виконавчих органів роботу з роз'яснення законодавства про культу, актуальні питання внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави, проекту нової Конституції СРСР.

3. Попереджувати різного роду місіонерську діяльність духовенства, виконання релігійних треб на квартирах віруючих колишнім духовенством і клікушами.

4. Спільно з ученими, викладачами вищих і середніх навчальних закладів, що займаються проблемами наукового атеїзму, лекторами-атеїстами вивчати зміст проповідницької діяльності, виявляти і попереджати допущені порушення законодавства про культу.

5. Глибше вивчати стан релігійної обрядовості, аналізувати її та виявляти причини, котрі спонукають здійснювати релігійні обряди. Виявляти категорію осіб, які беруть участь у релігійних обрядах.

6. Спільно з відділом пропаганди й агітації обкому партії, обласною організацією товариства “Знання” провести соціологічні дослідження з вивчення релігійності трудящих у деяких районах. Матеріали дослідження використати в атеїстичній роботі [169].

Ми назвали лише 6 із 17 пунктів розроблених заходів. Так і хочеться запитати, можливо, у самих себе: “Навіщо вони потрібні? Хіба не розумів В. Шендрик, що грубо порушує права віруючих, утручається у внутрішнє життя конфесій, порушує свободу совісті? Або навіщо включати пункти, виконання яких уходить у коло службових обов'язків того ж уповноваженого?”.

В Україні до ухвали всесоюзної наради уповноважених прислухалися мало, бо, як і в попередні роки, уповноважені в областях пильно стежили за всіма процесами, що відбувалися в релігійному середовищі. Розроблені В. Шендриком заходи – яскраве тому підтвердження. Або ще одне. Під час Пасхи в 1977 році ніяких суттєвих порушень законодавства з боку духовенства не виявили, але у відділі пропаганди й агітації ЦК КП України уважно вивчали подану К. Литвином інформацію і накреслили чергові заходи з посилення контролю за дотриманням законодавства про культу.

Мусимо констатувати, що після підписання Гельсинського акта в 1975 році Радянський Союз опинився у вкрай суперечливій ситуації. З одного боку, нові обставини вимагали розширення свободи в діях церкви в дусі ухвал міжнародних угод, що розуміли і церковні діячі, віруючі, а з другого – комуністична ідеологія була спрямована на боротьбу з релігією, яка з досвіду попередніх років зводилася до боротьби навіть із зареєстрованими конфесіями, до всебічного їх утиску. Виснажливу, безперспективну боротьбу посилювали антицерковно налаштовані працівники радянських органів, здебільшого члени КПРС. Як наслідок – продовження тотального контролю “за всім і вся” в діях церкви, пошук усе нових і нових “порушень” законодавства з боку духовенства.

Хіба не був свідченням тотального контролю збір інформації з областей про реагування віруючих на рішення чергового з'їзду КПРС чи на землетрус у Румунії

в 1977 році? Хіба не означав грубого порушення прав церкви лист уповноваженого в Івано-Франківській області С. Ганженка на ім'я заступника голови Ради П. Пилипенка від 11 серпня 1977 році, у якому йшлося про прохання архієпископа Йосипа дозволити священникам запрошувати колег з інших парафій на спільні богослужіння в дні храмових свят, що було дозволено екзархом України.

“Ми вважаємо, – категорично стверджував С. Ганженко, – що проведення богослужінь в одній церкві групою священників суперечить законодавству про культу і переслідує мету активізації релігійної діяльності, у зв'язку з чим дані відповідні роз'яснення Йосипу.

Просимо Вас повідомити, чи дійсно був такий дозвіл Філарета... Якщо це відповідає дійсності, вважали б за необхідне рекомендувати Філаретові відмінити його, як такий, що суперечить законодавству про культу...” [170].

Постійні утиски конфесій викликали протести віруючих, свідченням чому є чергова довідка, підготовлена К. Литвином для ЦК КП України у травні 1977 року. Автор, звітуючи про виконання постанови ЦК КПРС “Про подальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС”, указівок Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, висловлених на XVI з'їзді профспілок, облудливо акцентує увагу на значній роботі Ради з листами віруючих, показуючи її ледь не як зразок дбайливого ставлення до потреб церкви.

Дійсно, звернемо увагу на наступну термінологію К. Литвина: “Певну активізацію вимагачів (людей, котрі просто хотіли одного: вільно вирішувати свої релігійні проблеми навіть в умовах дискримінаційного законодавства. – В.П.), що не приховують свого екстремістського ставлення до законодавства про культу, викликали викладені в Заключному акті Гельсинської наради положення про права людини і свободу совісті. Кризові явища в релігії породжують внутріцерковні конфлікти між групами й угрупованнями, котрі рвуться до управління справами громад, особливо до розподілу прибутків”. Не зменшується потік листів про ремонт та відновлення культових будівель, що пояснюється, з одного боку, неправильним ставленням до питань окремих посадових осіб, які обмежують права громад, а з другого – безгосподарним ставленням до знятих із реєстрації приміщень, що викликає справедливі нарікання віруючих [171].

А далі К. Литвин наводить сумну статистику про кількість скарг із окремих областей, яка лише підтверджує, що ні він, ні ЦК КП України не хотіли визнавати природного потягу людей до релігії, а відтак і не пробували їм допомогти по-справжньому.

Та і як міг той самий К. Литвин допомогти церкві, коли під час обговорення проекту нової Конституції єпископ Івано-Франківський Йосип та єпископ Полтавський і Кременчуцький Феодосій, які навіть не встигли висловити деяких міркувань про відновлення раніше знятих із реєстрації громад, були названі екстремістами, що підбурюють віруючих [172].

Адміністративні переслідування віруючих час від часу викликали обурення правлячих архієреїв, які, спостерігаючи наругу над церквою, пробували якось захистити її від запопадливих чиновників. Так, у травні 1977 року митрополит Миколай надіслав листа про утиски священників під час Пасхи на Тернопільщині.

Скаргу перевіряв ст. інспектор союзної Ради у справах релігій Г. Шиловський. Було встановлено, що напередодні свята заступник голови Козівського

райвиконкому І. Брик викликав почергово майже всіх священників району, яким рекомендував (чи зобов'язував? - В.П.) у зв'язку з весняними роботами завершувати богослужіння до 8 години ранку, не збирати людей на кладовищах для поминання померлих, звернув увагу на небажаність присутності дітей у храмах, биття у дзвони та хресних ходів навколо церков тощо.

У Підволочиську таку профілактику з благочинним округу провела голова селищної ради К. Боднарчук у присутності 20 ідеологічних активістів.

Під час бесіди з Г. Шилівським священник М. Романів заявив: "Заступник голови райвиконкому Брик – грубуватий, схильний стукати кулаком по столу, щоб нав'язати свою думку. Кілька місяців тому заборонив дзвонити у храмах. Народ незадоволений."

Настоятель церкви с. Ценів В. Семків із приводу виклику його в райвиконком сказав: "Перед Пасхою мене викликали в райвиконком, де Брик заявив, щоб богослужіння завершив до початку робочого дня. У дзвони не бити, хоча до цього у нас дзвонили в неділю і по померлих. Рекомендовано не влаштовувати хресного ходу навколо храму. ... Раніш він був постійно. Я мав роз'яснювати людям, щоб у церкві молилися лише дорослі".

За порушення "цінних" розпоряджень І.Брика настоятеля храму в с. Купчинці Дуткевича і церковного старосту Савку оштрафували по 10 крб. кожного. Роком раніше священника Яцківа оштрафували на 50 крб. за те, що він закінчив пасхальне богослужіння на годину пізніше, ніж йому веліли у сільраді.

Під час перевірки дісталася і священникам. Так, Дуткевича звинуватили в несплаті аліментів пристарілій матері, у надмірних амбіціях, погрозах на адресу органів влади. Благочинний округу Миколай начебто займається грошовими поборами. Не обійшли увагою і митрополита Миколая, який тенденційно оцінює факти утисків духовенства.

Голова Тернопільського облвиконкому І. Ілляш пообіцяв виправити становище і вжити заходів для нормалізації ситуації [173].

І це далеко не поодинокий факт глумління властей над православною церквою в західних областях у другій половині 70-х років. Хоча релігійна обстановка в республіці певною мірою стабілізувалася головним чином тому, що вже нічого було закривати. В неоголошеній війні держави проти церкви йшли бої здебільшого місцевого значення. Це якнайкраще підтверджується численними звітами працівників Ради у справах релігій про відрядження в регіони.

У 1978 році внаслідок постійних порушень законодавства органами влади в полі зору союзної Ради у справах релігій опинилися Івано-Франківська та Закарпатська області. Заступник завідувача відділу Г. Шилівський писав В. Курєдову, що після прийняття Конституції частина віруючих значно активніше стала на захист гарантованих Основним Законом прав, пред'являє вимоги органам влади щодо забезпечення умов для вільного віросповідання та відправлення релігійного культу. Так, у 1977 році, порівняно з попереднім, кількість скарг у різні партійні, державні й радянські органи зросла з 90 до 153 і на адресу уповноваженого – із 90 до 165. Якщо в 1976 році заяви про відкриття церков надходили з 28 населених пунктів, то наступного року – із 40. За першу половину 1978 року заяви надійшли з 37 населених пунктів. Власті не задовольнили жодного законного клопотання вірних.

"Працівники сільської, районної і обласної ланок, – констатував Г. Шилівський, – на яких покладені обов'язки контролю за виконанням законодавства про культу, а отже, забезпечення конституційних прав віруючих, вважають, що такі права забезпечуються наявністю великої мережі церков, і всілякі клопотання віруючих про реєстрацію об'єднань, відкриття чи відновлення діяльності храмів розглядаються надто однобічно і шаблонно. Усе це начебто "підступи фанатиків", котрі не підлягають розглядові відповідно до закону. На цій основі власті відмовляють віруючим під приводом "недоцільності" у зв'язку з близькістю діючого храму чи зважаючи на те, що "група атеїстів звернулася з проханням не задовольняти заяви віруючих".

У результаті конституційні права віруючих про свободу совісті нехтуються, порушуються елементарні вимоги щодо порядку розгляду заяв віруючих, передбачені законодавством про релігійні культу.

Сказане Г. Шилівський підтверджує наступним. У с. Кривець Богородчанського району церковне приміщення використовували під колгоспний склад. У 1977 році після ремонту сюди зсипали збіжжя. Проте захопивши храм, віруючі внесли церковне начиння, врізали нові замки, збудували підсобне приміщення, установили чергування. Вони вибрали церковну двадцятку, проводять, щоправда, без священника молитовні зібрання.

Місцеві власті чинили запеклий опір, вважаючи, що віруючі можуть молитися в храмі сусіднього села, розташованого за 3 км. Вони незаконно оштрафували 11 жителів села за участь у ремонті приміщення, вивезення зерна, чергування в церкві тощо. Обуренню селян не було меж. Останні надіслали в різні інстанції 10 скарг. У листі на ім'я першого секретаря обкому партії члени церковної двадцятки, наприклад, писали: "Ми будемо комунізм, і всі люди чесно трудяться. Але ніхто не дав права глумитися над народом, порушувати законодавство. Конституція дала право на віросповідання ...

Ми прямо заявляємо, що будемо звертатися зі скаргами в різні міжнародні інстанції. Просимо допомоги".

У с. Брошнів Рожнятівського району навколо знятої з реєстрації церкви розгорнулися справжні баталії. У 1976 році райвиконком відмовив зареєструвати громаду, з чим вірні не змирилися, захопили храм і встановили контроль. Після проведеного в 1977 році ремонту вони проводять без священника регулярні богослужіння. Секретар райвиконкому Д. Книш, пояснюючи це, заявив: "Справа доходила до відкритих зіткнень. Людей збирали церковними дзвонами. Через конфлікт колгоспники по кілька днів не виходили на роботу. Хоч за 3 км є діючий храм, але люди борються за свою церкву. З цього питання у 1100 селян кругова порука: якщо хтось із місцевих заважатиме відкриттю храму, можуть убити. Мені особисто заявляли: "Почекай, прийде час, ми тобі за церкву покажемо".

Жорстокі й переважно несправедливі заходи адміністративних покарань за самовільне відкриття храмів та проведення богослужінь, на думку Г. Шилівського, не досягли очікуваного результату. Районна прокуратора поклала край свавіллю, звинувативши райвиконком у порушенні законодавства про культу. Але віруючі все-таки зазнали невдачі, оскільки громаду не зареєстрували.

Зневажалися конституційні права віруючих у селах Топорівка Городенківського, Вишків і Семичів Долинського, Хриплин Івано-Франківського

районів, де люди хотіли лише одного – повернення незаконно відібраної церкви та наступної реєстрації громади. “Місцеві органи влади, – пише Г. Шиловський, – замість позитивного розгляду в установленому порядку звернень віруючих, вишукують найрізноманітніші причини для відмови в задоволенні конституційних прав громадян. Уповноважений Ради В. Личенко не виступає захисником закону і поділяє точку зору (а хіба він міг би інакше працювати, якби не змирився зі свавіллям обкому партії та облвиконкому? – В.П.) обласних організацій, заявляючи, що його не зрозуміють, коли він порушить питання про реєстрацію бодай одного релігійного об’єднання. Рада у справах релігій при РМ УРСР не займає принципових позицій у цих питаннях”. По жодному з названих фактично діючих релігійних об’єднань області в союзну Раду матеріали на реєстрацію не представлялися.

Перервемо на мить цитування Г. Шиловського, щоб зазначити, що перший секретар ЦК КП України В. Щербицький, просто секретар В. Маланчук, працівники відділу пропаганди і агітації, мабуть, від задоволення потирали руки. Їх виснажлива боротьба з Москвою про відкриття республіканської Ради у справах релігій досягала очікуваних результатів.

Утім повернемося до доповідної записки Г. Шиловського. На його думку, ні в Києві, ні в Івано-Франківську не приділяли належної уваги аналізу існуючої практики накладення адміністративних штрафів. Не виявила належної принциповості обласна прокуратура, яка, хоч і виявила деякі порушення закону, проте не наслідилася у всіх випадках неправомірних штрафів зобов’язати місцеві органи влади відмінити рішення та повернути потерпілим кошти (працівників прокуратури, переважно членів КПРС, партапарат обов’язково звинуватив би у безпринципності. – В.П.).

А випадки були подекуди майже дикими. Так, священика В. Кирила оштрафували на 50 крб. за висвячення яблук на території храму. У Коломийському, Галицькому та Рожнятівському районах 28 комсомольців притягли до адміністративної відповідальності за участь у колядуванні.

У ході вивчення ситуації в області виявили ще деякі порушення законодавства, факти адміністрування щодо зареєстрованих громад, помилки в роботі адміністративних комісій.

Звичайно, Г. Шиловський не був би працівником Ради у справах релігій, якби залишив поза увагою церкву. Дісталось архієпископові Йосипу, який начебто пропонує на висвячення заздалегідь негідні (на думку компетентних органів. – В.П.) кандидатури, а потім звинувачує обласного уповноваженого Ради В. Личенка в упередженому ставленні. До того ж, працівники апарату уповноваженого, довірливі священики, дяки звинуватили архієрея в отриманні хабарів за місце псаломщика і священика. Беручи хабарі, він перетворив це в “норму поведінки” і навіть пропонував гроші уповноваженому Ради.

Релігійна обстановка в області була настільки складною, що Г. Шиловський та завідувач відділу у справах РПЦ республіканської Ради О. Уткін, який брав участь у вивченні питання, проінформували про наслідки інспекції голову облвиконкому М. Кайдана, інших відповідальних працівників обкому партії та облвиконкому. Для поліпшення ситуації Г. Шиловський пропонував зобов’язати республіканську Раду в справах релігій:

а) заслухати звіт В. Личенка про дотримання вимог Конституції про свободу совісті та заходи щодо підвищення ефективності і якості контролю;

б) розглянути питання про фактично діючі без священиків релігійні об’єднання, а також про захоплені віруючими храми і внести пропозиції в союзну Раду;

в) перевірити в областях республіки обґрунтованість адміністративних стягнень із віруючих і священиків і вжити заходів для відміни незаконних ухвал адмінкомісій [174].

Для реалізації виявлених порушень в Івано-Франківську оперативно розробили заходи, і вже через два місяці обласний уповноважений В. Личенко інформував В. Курєдова та К. Литвина про проведену роботу. Міськрайвиконкомом дали завдання негайно переглянути колективні заяви про відкриття храмів, реєстрацію громад. Заново вивчили питання про накладення штрафів на віруючих та духовенство і третину скасували як незаконні. Засідання обласної комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу за участю широкого активу удостоїв присутністю голова облвиконкому М. Кайдан, який зажадав негайно усунути виявлені порушення, серйозно поліпшити контроль за дотриманням законодавства.

На деяких посадових осіб наклали партійні стягнення. Для віруючих утіхою стало те, що обласний уповноважений надіслав у республіканську Раду матеріали про реєстрацію 11 релігійних об’єднань, які, щоправда, так офіційно й не почали діяти. Зазвичай провели з десяток нікому не потрібних нарад. Справа на краще так і не зрушилася [175].

Після Івано-Франківська Г. Шиловський та О. Уткін відбули в Ужгород, де також виявили масу порушень законодавства, зневажання законних прав віруючих, котрі допускалися органами влади. Так, у 4 знятих з реєстрації храмах Тячівського району регулярно проводились богослужіння. Працівники сільрад, хоч і не штрафували “порушників”, але нічого й не робили для допомоги людям.

Перевіряючи, наприклад, виявили, що в с. Завадів під час їх візиту близько 100 чол. молилися. Усе було “підпорядковане певному ритуалу, відчувалася рука невидимого керівника. Від віруючих стало відомо, що існує церковне самоуправління, після служби збираються пожертвування, на які утримується храм”. На запитання Г. Шиловського та О. Уткіна віруючі відповіли, що вони не відвідують розташований за 2 км зареєстрований храм через свій вік, віддаленість церкви у гірському селі. Хворим і старим туди добиратися важко. Зареєструвати громаду власті відмовляються.

Такі храми діють у Виноградівському, Іршавському та інших районах. Перевіряючи констатували наявність глибоких причин такої ситуації. На думку місцевих керівників, для віруючих Закарпаття характерне прагнення мати не лише поруч церкву, незважаючи на діючу в сусідньому селі, але й тоді, коли вона є у власному. Тут важливе дотримання традиції відвідувати ту, в якій молилися діди і батьки. Є і соціально-політичні причини: у минулому один храм відвідували бідняки, інший – багатші, одна громада беззастережно перейшла на бік РПЦ, в іншому храмі зберігаються рештки греко-католицизму, вірність якому люди зберігають донині. Ці “чужі радянській дійсності традиції підігріваються певними елементами з числа людей старшого віку, використовуються надані Конституцією

широкі демократичні права і свободи і передусім свобода совісті, свобода відправлення релігійних культів”.

Слів немає, по-батьківськи співчують Г. Шилівський та О. Уткін закарпатським богоборцям, ці пояснення певною мірою висвітлюють особливості релігійної обстановки в краї, але вони не є підставою для порушень законодавства. Існування фактично діючих незареєстрованих громад є наслідком грубих порушень законодавства про культу, безпринципності місцевих керівників, які, з одного боку, відмовляють віруючим у відновленні релігійних об'єднань, а з другого, – миряться з організацією постійних богослужінь у незареєстрованих церквах.

Беззаконня чиниться і стосовно Вознесенського (Тячівський район) та Миколаївського (м. Мукачеве) жіночих монастирів. Так, в одному з аварійних приміщень Вознесенського монастиря мешкало 12 черниць похилого віку. Тячівський райвиконком дозволив зробити прибудову до одного з приміщень, щоб поліпшити їх житлові умови. Облвиконком безпідставно відмовив вести будівництво. Він заборонив прописати 5 черниць у Вознесенському монастирі та 6 у Миколаївському, на що не було ніяких підстав [176].

І незважаючи на те, що з матеріалами перевірки ознайомили секретаря обкому партії М. Семенюка та заступника голови облвиконкому І. Тимченка, нічого на краще так і не змінилося. Щоправда, узаконили будівництво.

У Москві та Києві, віриться, уважно вивчали зміст щойно цитованих доповідних записок, уживали заходи, спрямовані на зменшення адміністративного тиску, або бодай говорили про них, а в дійсності продовжували переважати силові методи боротьби з релігійними об'єднаннями навіть у тих регіонах, керівництво яких зазнавало гострої критики. Так, у жовтні 1978 року в Івано-Франківській області вдруге побував перевіряючий з Ради у справах релігій. Ст. інспектор В.Середа, який вивчав питання про роботу апарату обласного уповноваженого та місцевих органів влади з ініціаторами заяв про реєстрацію православних громад, зазначав, що в області зусилля спрямовуються “на впорядкування релігійної мережі, локалізацію та в кінцевому підсумку паралізування окремих спалахів релігійної активності в деяких населених пунктах”. У багатьох районах здійснюються попереджувально-профілактичні заходи з метою усунення причин, котрі породжують потік заяв про відновлення православних громад. Активну позицію займає обласна комісія сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу (хіба це входило в її компетенцію? – В.П.).

Проте це допомагало мало, оскільки протягом 1976-1978 років із 57 сіл регулярно надходили заяви про відкриття церков та реєстрацію громад. Їх кількість значно зросла в 1978 році. Головною причиною залишалася велика кількість відібраних та не освоєних культових приміщень. Тому віруючі їх захоплювали, ремонтували, а згодом проводили богослужіння.

“Беззаконню”, на думку В. Середи, потурали сільські ради, партійні та комсомольські організації. Відсутність достатньої роботи із заявниками, організаторами локалізації їх впливу на населення, погано вивчена обстановка в окремих населених пунктах сприяє збереженню напруженої ситуації.

Івано-Франківські богоборці, очевидно, зуміли переконати В. Середу в правильності їхніх дій, бо він зазначає, що останніми роками ініціаторами заяв про відновлення громад виступають, по-перше, особи, пов'язані родинними зв'язками

з колишніми буржуазними націоналістами, фашистські наймити, українські націоналісти, котрі скомпрометували себе і через церкву намагаються поквитатися з радянською владою, створити конфліктні ситуації та опозицію місцевим органам, використовують для цього рядових віруючих, підштовхуючи останніх на порушення законодавства про культу, захоплення церковних приміщень знятих з реєстрації громад. Для підтвердження сказаного В. Середа наводить наступні факти. Так, із 20 осіб, що підписали заяву про відкриття церкви в с. Брошнів Рожнятівського району, 11 скомпрометовані. Серед осіб, які пишуть скарги та заяви з села Семичів Долинського району, також чимало тих, що не заслуговують політичної довіри. Подібна ситуація і в селах Микитинці Івано-Франківського, Верхній Березів Косівського, Княже Снятинського, Кийданці Коломийського районів, деяких інших населених пунктів області.

По-друге, відновлення діяльності православних громад домагаються громадяни заради корисливих інтересів, релігійні фанатики, екстремісти, які намагаються використати для цього передовиків виробництва, ветеранів війни і праці, людей із великим життєвим досвідом. Вони нерідко стають ініціаторами в написанні скарг.

Ось так, обливши грязюкою сотні людей, зробивши їх ледь не ворогами радянської влади, В. Середа підтримав Івано-Франківський облвиконком, заявивши, що необхідності відкриття нових громад немає, оскільки існуюча мережа православних об'єднань повністю задовольняє духовні потреби віруючого населення. Відстань до найближчих храмів не перевищує 2-3 км. Населені пункти з'єднані дорогами з твердим покриттям, регулярно курсують автобуси тощо. У селах, звідки надходять заяви про відкриття церков, проживає мало віруючих.

В. Середа побажав працівникам апарату уповноваженого Ради, місцевим органам влади усунути випадки адміністрування, необґрунтованих відмов у реєстрації православних парафій, уникати формалізму при розгляді заяв віруючих, посилити роботу з авторами листів з метою локалізації їх впливу на населення, якісно поліпшити виховання, вирішити проблему освоєння колишніх культових приміщень [177]. Дивна логіка. Якщо заяви віруючих безпідставні, то чому звинувачуються органи влади в адмініструванні, у необґрунтованих відмовах віруючим? До сказаного додамо, що з матеріалами перевірки ознайомили секретаря обкому партії П. Сардачука, завідувача відділу пропаганди й агітації Д. Громницького, заступника голови облвиконкому О. Панюк. Для чого? Щоб і далі глумитися, але вже витонченішими методами, над законними вимогами віруючих?

У Києві не забули і про “порушників” із монастиря у Тячівському районі, які хотіли одного – поліпшити житлові умови для групи пристарілих черниць. У вересні 1979 року Закарпаття відвідав ст. інспектор Ради у справах релігій П. Калашник, який установив, що керівництво обителі веде добудову одного з приміщень із порушенням затвердженого проекту. Будівля була вищою на 0,7 м, довшою – на 3,5 м, ширшою – на 1,15 м. Виявили й інші “порушення”. П. Калашник звинуватив працівників райвиконкому, місцевої сільради у відсутності пильності й зажадав усунення порушень, що означало одне – руйнування фактично зведеного тяжкою працею на добровільні пожертвування приміщення [178].

Те, що Івано-Франківська та Закарпатська області не були винятком у системі

тотального контролю за діяльністю церкви, її всебічних утисків, свідчать архівні матеріали.

Перший заступник голови Ради у справах релігій П. Пилипенко за дорученням відділу пропаганди й агітації ЦК КП України вивчав релігійну обстановку і стан виховної роботи серед віруючих Борщівського району на Тернопільщині. “Вивчення”, власне, звелось до пошуку серйозних порушень законодавства про культу. Виявилось, що при потуранні місцевих органів влади віруючі самочинно відремонтували 11 знятих з реєстрації храмів, регулярно проводять у них богослужіння. У селах Бабинці, Сков’ятин, Нівра, Худіївці серед церковних активістів чимало осіб, які скомпрометували себе перед радянською владою. Активісти з числа колгоспників організували незаконний збір коштів, закупили будівельні матеріали, найняли робітників для виконання ремонтних робіт. Все це відбувалося на очах місцевих органів влади, громадськості. І це при тому, що в районі відчувається гострий дефіцит будівельних матеріалів для ремонту об’єктів соціально-культурної сфери.

На хвилину перервемо цитування записки П. Пилипенка, щоб звернути увагу читача на відверто ворожу оцінку партійними, радянськими працівниками, у тому числі П. Пилипенком, тих, кого притягували законно чи незаконно до кримінальної відповідальності за участь в ОУН, кого відносили до категорії бандопосібників тощо. Люди відсиділи в таборах чи в’язницях тривалі терміни. З них мало бути знятим тавро ворогів народу. Але за часів радянської влади його навішували, повторимося, мабуть, довічно, бо той самий П. Пилипенко пише, що серед населення Вигідської сільради один із “бандопосібників та оунівців” виступив організатором і активним учасником самовільного захоплення та наступного ремонту храму в с. Білівці. У с. Пилипче палким прихильником відкриття церкви виступає колишній член КПРС, а в с. Зелене одним із ініціаторів захоплення закритої церкви є член КПРС В.Яковенко.

Замість того, щоб попереджувати незаконну діяльність церковників, обурюється П. Пилипенко, голови Турільчанської і Сков’ятинської сільрад П. Гаврилюк та Ю. Бойчук самі підштовхують віруючих до спорудження парканів навколо закритих храмів, наведення там порядку, що ще більше активізує релігійний рух у цих населених пунктах, уселяє надію на майбутню реєстрацію громади.

Самоусунувся від дотримання вимог законодавства райвідділ міліції, тим самим знехтувавши вимогами Міністерства внутрішніх справ. Адміністративна комісія райвиконкому за останні 2,5 роки не розглянула жодного порушення. В районі занедбана атеїстична робота [179]. Матеріали перевірки відправили в ЦК КП України, очевидно, для чергової постанови.

Водночас відділ пропаганди й агітації надіслав у ЦК партії ще грізнішу доповідну записку “Про серйозні недоліки в атеїстичному вихованні населення і порушення законодавства в Тернопільській області”. У ній зазначалося, що за останні роки в області значно загострилася релігійна обстановка. У багатьох районах віруючі самочинно захоплюють зняті з реєстрації храми, ремонтують їх, унаслідок чого богослужіння проводять додатково в 65 населених пунктах. Значним резервом їх збільшення залишаються 129 неосвоєних культових приміщень. Крім уже згаданого Борщівського району, неблагополучна ситуація в Кременецькому, Підволочиському, Терехівському, Тернопільському, Чортківському районах.

Основними причинами цього є те, що партійні, радянські, адміністративні органи області не ведуть систематичної, активної і предметної роботи з атеїстичного виховання населення, у багатьох випадках підміняючи її численними засіданнями, прийняттям рішень, виконання яких як слід не організовуються. Чимало працівників, відповідальних за цю ділянку роботи, втратили активність, змирилися з існуючим становищем, погано орієнтуються у новій ситуації. Слабо організоване їх навчання (підкреслено нами. – В.П.).

Відділ пропаганди й агітації ЦК, наголошується в записці, вивчаючи стан атеїстичної пропаганди на Тернопільщині, звертав увагу на факти грубого порушення законодавства про культу (ким? органами влади? – В.П.), інші серйозні недоліки, проте суттєвих змін на краще не відбулось. Відсутній дієвий контроль за дотриманням законодавства про культу, за роботою комісій сприяння контролю при міськрайвиконкомах, освоєнням приміщень, знятих із реєстрації громад, запровадженням нової обрядовості з боку Тернопільського облвиконкому. Незадовільно працює обласний уповноважений Ради у справах релігій І. Шимко. Бюро обкому партії не дає принципової партійної оцінки проявам релігійного екстремізму, незадовільній атеїстичній роботі.

Секретар ЦК партії з ідеологічної роботи О. Капто, який змінив В. Маланчука, доручив першому секретареві Тернопільського обкому І.Ярковому забезпечити проведення всебічного аналізу релігійної обстановки, вжити невідкладних заходів для припинення незаконних дій релігійних об’єднань (а чому б і не властей? – В.П.), посилення атеїстичного виховання населення. 15 березня 1980 року пленум обкому партії обговорив окреслені питання та прийняв об’ємну постанову, а вже 29 березня звітував про виконану роботу. У Києві на листі із Тернополя недбало розписався про ознайомлення один із партійних керівників [180]. Усе йшло накатаною колією.

Кінець 70-х років слід назвати роками безпам’ятства. Все очевиднішим ставало, що країна втрачає історію, культуру, акумульовану в культових приміщеннях, у релігійних обрядах. КПРС зігнорувала заклик інтелігенції на захист минушини, який прозвучав в опублікованому дещо раніше романі О. Гончара “Собор” та інших сміливих публікаціях тих років. Очевидною була неповага органів партійно-державної влади до духовних запитів рядової людини, із цим не хотіли миритися сотні тисяч простих трудівників міста і села, пенсіонерів.

Свідченням цього є лист голови Ради у справах релігій М. Колесника в ЦК КП України від 29 травня 1979 року про зростання кількості заяв із проханням відновити діяльність релігійних громад. Так, протягом 1976 року в Раду надійшло 387 листів, у 1977 році — 450, у 1978 році — 560, за три місяці 1979 року — 177. Її відвідали відповідно 137, 160, 199, 65 делегацій. Люди домагалися одного — відкрити храм, зареєструвати громаду, що дозволяло створити зручні умови для реалізації своїх почуттів. У цьому М. Колесник убачав підступну руку окремих екстремістів, котрі “вороже ставляться” до радянських законів, “паразитують на почуттях віруючих, нерідко підбурюють їх писати листи і скарги з вимогою необмеженої релігійної діяльності”. Висловимо припущення, що навряд чи всі вони були наслідком діяльності “екстремістів”, бо сам М. Колесник визнає однією з причин збільшення кількості заяв неухвалене, формальне ставлення посадових осіб місцевих

органів влади до законних потреб віруючих [181]. Людям від подібних послань легше не ставало.

Та й як їм (скаргам) було не з'являтися, коли по всій Україні продовжували руйнуватися сотні храмів, незаконно відібраних у парафіян. Про їх трагічну долю свідчить об'ємна доповідна записка, яка узагальнювала інформацію з областей про стан та використання культових приміщень РПЦ, знятих із реєстрації у повоєнні роки. Підготовлений у 1979 році документ вартий того, щоб із його допомогою продемонструвати, як віруючі в умовах "зрілого соціалізму" боролися за відродження віри дідів і батьків, церковної культури, архітектури, перетвореної властями в склади мінеральних добрив, клуні чи в пустки з вибитими вікнами, зірваними дахами.

На Закарпатті, наприклад, для потреб народного господарства освоїли 117 приміщень, 33 — знесли. У 20 знятих з реєстрації храмах віруючі моляться без священика, у 24 знаходиться культове начиння. Пустками стоять 24 церкви. У Івано-Франківській області 231 приміщення, у т.ч. 50 — в аварійному стані. У Львівській області зняли з реєстрації 792 громади. Для народногосподарських цілей освоїли 225 будівель. Залишалися пустуючими 567, із них 181 — на цвинтарях, в аварійному стані — 135. Щоб пом'якшити гнів Києва, планували освоїти 251 приміщення, хоч і не повідомлялося, для яких цілей та хто призвів до їх аварійності, як і те, чи віддадуть віруючі храми.

Підсумовуючи невтішні наслідки чергової кампанії з освоєння відібраних у церкви храмів, М. Колесник писав у Верховну Раду УРСР 12 квітня 1979 року про те, що за останні 20 років знято з реєстрації 4282 православні громади, культові приміщення яких в основному освоєні під музеї, бібліотеки, клуби, склади тощо. М. Колесник лукавив, ставлячи склади на останнє місце. Під них якраз віддали найбільше приміщень, а під музеї та бібліотеки — найменше. Безгоспними залишається більше 1000, що є приводом для постійних скарг та заяв віруючих про повернення їх громадам. Ураховуючи це, Рада у справах релігій пропонувала на засіданні постійної комісії Верховної Ради з питань запровадження в побут радянських обрядів висловити рекомендації про доцільність використання колишніх храмів, каплиць на цвинтарях з метою створення належної матеріальної бази для проведення громадянського похоронного обряду [182]. Як бути з іншими пустуючими храмами, М. Колесник не знав. У всякому випадку повертати їх віруючим не збирався.

Матеріали зазначених перевірок використали і в іншому випадку. 6 травня 1979 року вийшла постанова ЦК КПРС "Про подальше поліпшення ідеологічної, політично-виховної роботи". 7 червня відбулися збори партійного активу республіки, на яких із доповіддю виступив перший секретар ЦК В. Щербицький. Він, зокрема, сказав про певні успіхи в атеїстичній пропаганді, про поліпшення матеріальної бази. Проте відзначив і те, що існують деякі порушення законодавства про культу. Головним у боротьбі з релігійними пережитками, на думку доповідача, є необхідність значно поліпшити індивідуальну роботу з віруючими, забезпечити суворе дотримання законодавства, краще впроваджувати в побут людей нові обряди [183].

Прийнята зборами ухвала націлювала партійні організації зосередити зусилля комуністів, ідеологічного активу для наполегливої праці над усуненням виявлених недоліків.

Хоч постанови ЦК КПРС та наради республіканського активу з позицій програми КПРС, рішень XXV з'їзду партії правильно ставили завдання перед партійними організаціями щодо виховання населення (ми не говоримо про саму значущість для людини комуністичних ідей, це інша справа. — В.П.), у їх "паперову" реалізацію оперативно включилася Рада у справах релігій, її уповноважені в областях, котрі розробили власні заходи. Із Москви та Києва на місця виїжджали перевіряючи, які вишукували масові недоліки, порушення законодавства. Щоб у черговий раз переконатися в їх непотрібності, надуманості, варто звернутися, наприклад, до розроблених уповноваженим Ради у Житомирській області А. Топольницьким заходів:

1. Для виконання постанови ЦК КПРС від 6 травня 1979 року провести інструктивну нараду-семінар із головами комісій сприяння й адмінкомісій із питання посилення контролю за дотриманням законодавства про культу.

2. Апарату уповноваженого спільно з комісіями сприяння контролю, виконками рад народних депутатів більше уваги приділяти вивченню релігійної обстановки на місцях, процесам, що відбуваються в релігійних об'єднаннях, своєчасно інформувати про це партійні й радянські органи.

3. Продовжити роботу з упорядкування релігійної мережі (читач мав можливість помітити, як усім уповноваженим так само, як і Раді у справах релігій у цілому, хотілося скоротити релігійну мережу. — В.П.).

4. Більше уваги приділяти роботі з духовенством, церковним активом із виховання їх у дусі патріотизму. Особливу увагу звернути на роз'яснення їм Конституції СРСР, відмінностей між марксистсько-ленінським розумінням свободи совісті і буржуазним законодавством про релігійні культу [184]. Подібні виховні "заходи" розробляли уповноважені й інших областей.

Підготовка матеріалів на засідання постійної комісії Верховної Ради УРСР, реалізація постанови ЦК КПРС від 6 травня 1979 року та ухвали партактиву від 7 червня 1979 року яскраво засвідчили про кампанійський підхід органів партійно-державної влади до багатьох питань суспільного життя. Ніхто, наприклад, усерйоз не збирався масово освоювати культові приміщення, крім, звичайно, під склади. Але й під них вони не завжди були придатними у зв'язку з аварійністю чи знаходженням їх у центрі населеного пункту чи на цвинтарі. Тож уся надія покладалася на їх поступове руйнування, що цілком влаштовувало владу. У Києві та на місцях у партійних кабінетах не говорилося про повернення культових будівель віруючим у відповідь на їх законні вимоги.

Влада різних рівнів знала лише один метод "співпраці" з церквою — тотальний контроль, незважаючи на теплі вітри Гельсинських угод. У Раді у справах релігій навіть дійшли до того, що попередньо переглядали тексти Різдвяних, Пасхальних послань екзарха України митрополита Філарета і за потреби підказували, що слід змінити. Проте цього виявилось замало. Для подальшої розправи з церквою слід було пускати "важку артилерію".

26 лютого 1980 року чи не вперше у повоєнній історії України політбюро ЦК Компартії прийняло постанову "Про роботу Ради у справах релігій при РМ УРСР щодо здійснення контролю за дотриманням законодавства про культу". Найбільше, звичайно, дісталось самій Раді, її уповноваженим в областях за слабкий контроль, за недостатню роботу "з руйнування церкви".

Зазвичай, реагували здебільшого “паперовою” активізацією, численними перевітками стану справ. Для підтвердження сказаного пошлемося на довідку, підготовлену за наслідками перевірок виконання постанов вищих органів влади.

Ст. інспектор Ради у справах релігій М. Божко, відвідавши Тернопільську область, писав у листі на ім'я М. Колесника від 26 березня 1980 року, що на прохання місцевих органів влади Рада у справах релігій двічі відмовляла відновити діяльність громад у селах Дунаїв та Ростоки Кременецького району. Проте через байдужість, потурання з боку кременецьких властей повторні ухвали Ради протягом року не виконані. Уже після прийняття рішення віруючі села Ростоки на очах сільради, партійної організації зробили капітальний ремонт храму вартістю в 10 тис. крб., використавши значну кількість лімітованих будівельних матеріалів. Найбільше, на що вистачило сміливості у районного керівництва, за словами М. Божко, – це штраф, накладений на одного з організаторів ремонту в сумі 10 крб. Але капітального ремонту не припинили.

Відсутність роз'яснювальної, виховної роботи з віруючими, невжиття рішучих адміністративних заходів до ініціаторів і підбурювачів, призвели до того, що церковники, відкрито порушуючи закон, диктують сільраді власні вимоги. У 1979 році 11 доярок місцевого колгоспу відмовилися працювати лише через те, що не реєструють громаду. Їх певний час підміняли сільські активісти.

Під час перевірки, констатує М. Божко, робота органів влади в цьому напрямку “залишається нульовою”. Ключі від відремонтованих приміщень знаходяться в окремих релігійних екстремістів. Їх діяльність не припиняється. У с. Ростоки “окремі фанатики” організували охорону церкви від представників радянської влади. Про приїзд у село перевіряючих повідомляється населення, біля храму негайно збираються віруючі, готові його захищати всіма засобами. Незрозумілу “ідеологічну” позицію займає голова колгоспу, який начебто не тільки не допоміг київському інспектору, але й погрожував тим, що буде відповідати сам, якщо віруючі не вийдуть на працю, запропонував зареєструвати в селі громаду. Байдужість виявляють працівники Кременецького райвиконкому, які замість “наведення” порядку, дотримуються думки про неправомірність ліквідації громади в 60-х роках. “Райком партії й райвиконком не переконали нас у тому, – завершує послання М. Божко, – що найближчим часом у названих селах посилять контроль за дотриманням законодавства про культу” [185].

Ситуацію у стосунках органів влади з церквою загострювали досить часто уповноважені Ради у справах релігій. Складається враження, що багато з них були працівниками відділу пропаганди і агітації партійних комітетів різних рівнів. Ст. інспектор Ради В. Середа, наприклад, замість того, щоб допомогти віруючим одного з сіл Нестерівського району на Львівщині у своєчасному ремонті храму, став на шлях звинувачень парафіян, які допустили через свавілля властей певні порушення. У с. Деревне церква – пам'ятник архітектури, дозвіл на ремонт якої мав дати відділ будівництва й архітектури облвиконкому, але церковній двадцятці його дала сільрада. З неї й треба було питати про порушення. Але В. Середа спрямував вогонь критики на віруючих, які виявили надмірну активність у зборі коштів. Їх жертвували навіть комуністи, депутати сільської ради. Допущені порушення стали наслідком слабого контролю за дотриманням законодавства про культу з боку місцевих органів влади. За три роки сільрада жодного разу не

заслухала питання на своїх засіданнях. Увесь контроль зводився до реєстрації релігійної обрядовості та грошових надходжень. Проповідницька діяльність не аналізувалася, хоч під час богослужінь неодноразово звучали звернення про пожертвування коштів на ремонт храму. Виховна робота з духовенством і церковним активом не ведеться. Церковні кошти зберігаються вдома, а не в ощадному банку, що не виключає всіляких зловживань [186].

Осторонь пильного ока чиновників із Ради у справах релігій, звичайно, не могли залишитися західні області УРСР. В одній із довідок детально зазначалося, що союзна Рада протягом 1979 року відмовила в реєстрації 10 православних громад у Івано-Франківській області, 4 – у Тернопільській, 2 – у Чернівецькій. Виявлено, що приводом для написання численних заяв, скарг стала наявність неосвоєних культових приміщень. Після офіційної відмови в реєстрації в населених пунктах провели відповідну роз'яснювальну роботу, вжили конкретних заходів для освоєння будівель.

Разом із тим в окремих селах обстановка залишається напруженою. Так, у с. Берлоги Рожнятівського району на Івано-Франківщині “релігійні фанатики та екстремісти” продовжують наполегливо домагатися відновлення діяльності православної громади (а чому б її не відновити перед загрозою посилення впливу греко-католиків, що відповідало б інтересам самої держави? – В.П.). У числі найактивніших ініціаторів 11 чоловік “колишніх оунівців і бандпосібників”. Вони провокують віруючих на незаконні дії. Після вивезення культового начиння з молитовного будинку “церковники зірвали замки, заново обладнали приміщення релігійною атрибутикою (наполовину греко-католицькою) і збираються на колективні моління. Протизаконна діяльність релігійних екстремістів ніким не припиняється”.

У с. Кривець Богородчанського району Івано-Франківської області віруючі спорудили капличку, організували цілодобове чергування, чинять усілякі перепони органам влади в освоєнні колишнього храму і продовжують виснажливу боротьбу за реєстрацію громади, хоч найближчий храм розташований за 1,5 км. Місцева влада не виявляє наполегливості з “незаконними діями церковників.”

“Послабили” контроль за дотриманням законодавства про культу в селах Слобідка Калуського, Кийданці Коломийського, Брошнів Рожнятівського, Княжі Снятинського районів. Тут культові приміщення “захопили релігійні фанатики, які залишаються під їх контролем” (яка військова термінологія. – В.П.). У церквах регулярно проводяться богослужіння. Органи влади по суті змирилися і не вживають заходів для наведення порядку. Рішення союзної Ради у справах релігій не виконуються.

Не вирішується питання з освоєнням храмів у селах Горохівці та Бурдюг Кельменецького району Чернівецької області. Тут віруючим, яким відмовляли в реєстрації громади, лише повідомили про рішення Ради у справах релігій. Культові приміщення не освоюються, занедбані, що дає підставу для нових скарг [187].

Чи не єдиний випадок, коли союзна Рада стала на захист церкви, пов'язаний із діяльністю двох монастирів на Закарпатті. Ст. інспектор М. Ляхов у листі на ім'я В. Куроедова писав, що місцеві органи влади обмежують конституційні права віруючих, відмовляючи прописувати протягом 10 років населениць. Серед черниць чимало хворих і людей похилого віку, які за станом здоров'я не можуть виконувати якусь роботу, потребують догляду. Із проханням прописати бажаючих служити в

монастирі зверталися ігумена, єпископ Сава, митрополит Філарет. У вересні 1978 року заступник голови Ради П. Пилипенко мав розмову на цю тему з першим секретарем обкому партії Ю. Ільницьким, унаслідок якої домовилися “зібрати в монастирях усіх блукаючих по області черниць, оскільки вони, вільно мандруючи населеними пунктами, завдають більше шкоди в ідеологічному плані, ніж коли перебувають за монастирськими мурами. Але справа тупцює на місці.”

Деякі посадові особи місцевих органів влади, наголошує М. Ляхов, вирішили шляхом відмови у прописці в Чумалівському монастирі ліквідувати обитель. У Закарпатській області повністю ігнорується постанова союзної Ради у справах релігій від 29 листопада 1977 року про поповнення жіночих монастирів на території УРСР новими монашествуючими з метою направлення їх значної кількості після відповідної підготовки для поповнення Гірненського монастиря в Єрусалимі та для обслуговування зарубіжних релігійних делегацій тощо [188]. Лист М. Ляхова, звичайно, особливого захоплення в Ужгороді та Києві не викликав, і ситуація на краще не змінювалася.

Отже, попри серію постанов, спрямованих на поліпшення атеїстичної роботи, посилення контролю за дотриманням законодавства картина в цілому була невтішною. Тому М. Колесник, інформуючи ЦК про хід виконання постанови політбюро від 26 лютого 1980 року у листі від 17 червня скромно зазначав, що для її виконання в республіці проведена нарада уповноважених, на 6 працівників збільшено центральний апарат Ради і на 7 осіб – апарат уповноважених у західних областях. Збільшився термін відряджень на місця, активізувалася допомога членам комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства (про зміст цієї “допомоги” відомо з щойно цитованих доповідних записок. – В.П.).

Проте, незважаючи на посилення контролю, упорядкування церковної мережі, виховання духовенства і церковного активу в дусі громадянськості й патріотизму (хіба вони не були здебільшого патріотами? – В.П.), у багатьох областях українською розгортається робота з виконання постанови політбюро ЦК Компартії України від 26 лютого 1980 року.

Перевірка на місцях, обурюється М. Колесник, показує, що у районній ланці в багатьох випадках актив і досі не включився в роботу щодо припинення незаконних дій церковників. Серйозні недоліки виявили у Долинському районі Івано-Франківської області. На засіданні Ради був розкритикований уповноважений у Львівській області за слабку боротьбу проти залишків греко-католицизму у православних храмах. Як крамолу розцінив голова Ради послання священика Карп'яка (м. Радехів) до архієреїв українських єпархій РПЦ із закликом скликати Всеукраїнський собор, який би ухвалив постанову про вихід з-під юрисдикції Московського патріархату та визнав верховенство Константинопольського, висловився за відновлення УГКЦ тощо [189].

У ЦК Компартії України лист читали, хоч там і без нього були добре обізнані з релігійною ситуацією, щоправда, не знали реальних заходів протидії бажанню мільйонів людей зберегти віру. Тому термін дії постанови політбюро від 26 лютого 1980 року продовжили. Через деякий час із областей надійшли чергові звіти про виконану роботу.

Слабкою підмогою в боротьбі проти релігійних вірувань виявився масовий наступ атеїстичної пропаганди, черговий етап якої в другій половині 70-х років

започаткувала доповідна записка на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького, підготовлена в листопаді 1977 року за його дорученням групою керівників ЦК партії, Ради Міністрів УРСР та Ради у справах релігій (ще одне красномовне підтвердження “справжньої” свободи совісті в Україні. – В.П.).

Звичайно, утиски церкви могли бути меншими за умови належного захисту її інтересів ієрархами. На жаль, останні не завжди виявляли потрібну наполегливість. Свідченням цього є, наприклад, зустріч із К. Литвином представника Московської патріархії у Всесвітній Раді Церков єпископа Макарія. Останній заявив, що ВРЦ продовжує виявляти інтерес до церковного життя в СРСР, зокрема в Україні. Керівництво ВРЦ начебто використовує різні матеріали для розпалювання антикомуністичних виступів навколо питань про права людини, свободу совісті в Радянському Союзі. “Окремі працівники ВРЦ висловили думку, – інформував К. Литвин ЦК КП України у листі від 4 січня 1977 року про наслідки зустрічі, – що ставка на церковні парафії у містах для спростування тези про переслідування віруючих їм нічого не дає, оскільки в кафедральних соборах і міських церквах релігійне життя протікає в нормальних умовах, і віруючі без будь-яких утисків задовольняють релігійні потреби”.

У зв'язку з тим, що йде підготовка Міжнародної конференції з прав людини, запланованої на жовтень 1977 року, керівництво ВРЦ орієнтує свій апарат на вивчення церковного життя в сільській місцевості. Для цього готується приїзд у СРСР 20 журналістів із Західної Німеччини, які хочуть зняти фільм про віруючих села. Єпископ Макарій заявив про те, що візит небажаний, але в крайньому випадку, за словами ієрарха, журналістів слід “закидати запитаннями і навіть певним чином скомпрометувати як антирадянщиків” [190]. Хіба не виступав після сказаного єпископ Макарій опосередкованим руйнівником православної церкви?

Якщо навіть після підписання угоди в Гельсінкі, прийняття нової Конституції СРСР ситуація для православної церкви, інших зареєстрованих релігійних об'єднань на краще фактично не мінялася, то нелегальні греко-католики опинилися в дещо кращому становищі. Справа в тому, що підсумковий акт Гельсінської наради 1975 року став важливим кроком до здійснення міжнародного контролю за дотриманням прав на свободу совісті. Гельсінський процес започаткував регулярні конференції, на яких проводилися огляди церковного життя в СРСР. Були сформовані офіційні органи для нагляду за виконанням ухвал 1975 року. В окремих радянських республіках виникали неофіційні об'єднання на кшталт Української Гельсінської Групи, що з'явилася у листопаді 1976 року. Вони відкрили нелегальним греко-католикам можливості для інтернаціоналізації питання про їх переслідування в СРСР. Після Белградської (1977 рік) конференції питання про обмеження прав віруючих постійно порушувалися на міжнародних форумах, що змушувало радянський уряд задумуватися над тим, як зняти проблему греко-католицької церкви з порядку денного відносин між Сходом і Заходом [191].

Проте догматики з вищих органів влади не могли прийняти кардинального рішення, легалізувати УГКЦ. Вони не мирилися навіть із думкою про це, не розуміючи, що минали роки, змінювалися обставини, на арену суспільно-політичного життя приходили нові покоління, але греко-католики не відмовлялися від бажання залишатися такими, якими вони були протягом століть. Прорахувалися ті керівники партійних органів, які сподівалися, що союзником у ліквідації УГКЦ буде час.

Старше покоління, котре пам'ятало кращі для церкви часи, вийшло на рубіж природного відходу з життя, його місце зайняло покоління, на плечі якого лягла відповідальність за продовження існування церкви. Всупереч антирелігійній системі виховання, нападкам на віруючих, відмежуванню від греко-католицької віри, що сприймалася і надалі як національна батьківська віра, кількість віруючих греко-католиків залишилася значною.

Нове покоління віруючих катакомбної УГКЦ, народжене й виховане за інших обставин, дещо відрізнялося від попереднього: сміливіше домагалася власних прав, відкрито звертаючись у різні інстанції з вимогами визнання "своїх релігійних спільностей, домагаючись не особливих привілеїв, не особливих пільг, але основних прав людини. Їх аргументація була логічна, суттєва, основана на державних законах та Конституції СРСР. Власті даремно намагалися їх обдурити, умовити, залякати, звільнити з роботи чи позбавити громадянських прав – страх часів сталінського терору став уже безсилим. У дію вступило сильне почуття несправедливості. Віруючі домагалися не тільки свого офіційного визнання, але й рівноправності у дискусіях, щоб як рівний з рівним проаналізувати спотворені, викривлені факти історії, спростувати неправду, пояснити своє становище" [192].

Отже, для Радянського Союзу було б вигідним легалізувати УГКЦ, визнати помилки минулого. З одного боку, це поліпшило б стосунки із західним світом, а з іншого – нормалізувало б клімат у регіоні. Проте, повторимося, навіть вище партійне керівництво, а звідси й нижчі ланки, займало тверду більшовицьку позицію. Аморальним виглядало і "співробітництво" властей із РПЦ у справі спільної боротьби проти греко-католиків.

Можна якось зрозуміти позицію православної церкви, яка, устривши в халепу знищення УГКЦ у 1946 році, продовжувала боротися за збереження впливу, використовуючи для цього всі можливі засоби. Так, у квітні 1976 року голова Ради у справах релігій К. Литвин просив ЦК КП України дозволити екзарху України митрополитові Філарету в черговий раз перевидати твори Г. Костельника, відомі своєю антиуніатською спрямованістю [193]. Дозвіл, звісно, дали.

Можна виправдати боротьбу (саме боротьбу) митрополита Львівського і Тернопільського Миколая за збереження православної церкви в м. Буську на Львівщині. Він із тривогою писав К. Литвині в січні 1978 року про те, що Буський райвиконком має намір відібрати у громади типові культові приміщення, надавши взамін інше. Віруючі, за словами архієрея, підтримують храм у доброму стані, виконавчий орган сплачує регулярно податки, немає порушень фінансової дисципліни. "У Буську, – наголошує митрополит, – живе невоzz'єднаний священик, який поки що не займається уніатською діяльністю... Однак закриття церкви в центрі міста може дати йому привід розпочати незаконну уніатську діяльність у будинках віруючих (отже, автор мимоволі визнає наявність багатьох прихильників ГКЦ. – В.П.), які для своєї користі звертатимуться до нього. Закриття центральної церкви дасть привід для підривної роботи уніатів зі Львова".

Відібравши приміщення храму, Буський райвиконком планує передати парафіянам напівзруйновану церкву на околиці міста. Реалізація задуманого "погіршить авторитет православ'я на возз'єднаних, традиційно уніатських землях". Благаючи власті дати віруючим спокій, митрополит Миколай посилався на негативний приклад події, що відбулася у селищі Залішки Тернопільської області.

Коли зняли з реєстрації православну громаду в центрі, то віруючі перестали відвідувати церкву у передмісті, віддавши перевагу богослужінням на квартирах, які проводили приїжджі греко-католицькі священики [194]. Влада, хоч і мляво, але реагувала на подібні листи-прохання.

Проте ніхто, окрім суду, не мав права оцінювати як ворожу діяльність греко-католицького духовенства. К. Литвині, десяткам чи навіть сотням партійних працівників усе сходило з рук, бо віруючі в жодній радянській установі захисту не знаходили. Без усякого вироку суду К. Литвин у звіті про роботу в 1975 році, поданому в ЦК КП України, зазначає, що в західних областях республіки "не припинена ворожа діяльність рештки уніатського духовенства, котре спирається на наявність певного числа віруючих-уніатів". Найбільший вплив віри зберігається у Бережанському, Бучацькому, Тернопільському Заліщицькому районах Тернопільської, Городоцькому, Бродівському, Нестерівському, Пустомитівському, Самбірському, Сокальському Львівської, Тлумацькому, Івано-Франківському, Долинському, Рогатинському районах Івано-Франківської областей.

Певна частина колишніх греко-католицьких священиків зберігає вдома церковне начиння, необхідне для проведення богослужінь та здійснення релігійних треб. Чимало колишніх ченців продовжують вести чернечий спосіб життя, перетворивши власне помешкання у своєрідні монастирі. Враховуючи сказане, Рада у справах релігій заслухала питання "Про заходи щодо подальшого посилення роботи для припинення протизаконної діяльності рештки уніатського духовенства в Тернопільській області". Було проведено нараду уповноважених Ради в західних областях, під час якої обговорювалися питання контролю і боротьби з проявами уніатства. У зв'язку з 30-річчям Львівського собору Рада накреслила на 1976 рік низку заходів, спрямованих на "паралізування діяльності уніатського духовенства" [195].

Тернопільський облвиконком прийняв у свою чергу постанову від 28 червня 1976 року, в якій зажадав ужити дійових заходів, спрямованих "на недопущення нелегальних зборів уніатів, самовільного захоплення і використання ними для проведення молінь недіючих церковних приміщень". Від управління внутрішніх справ, райвиконкомів вимагалася посилити роботу "для виявлення і припинення незаконного розповсюдження уніатської релігійної літератури, календарів і культової атрибутики". Передбачалося прискорити освоєння пустуючих церковних приміщень [196].

Невтішними для Ради у справах релігій виявилися наслідки поїздки ст. інспектора А. Косянчука на Закарпаття у червні 1976 року. У доповідній записці на ім'я К. Литвина він писав, що для невоzz'єднаних греко-католиків і покутників характерний релігійний екстремізм і націоналізм. В області мешкають 71 священик, 15 монашествуючих та 98 покутників. Багато колишніх священиків нелегально проводять релігійні обряди, намагаються активізувати і спрямувати у вигідному для себе напрямку діяльність православних громад. Вони розповсюджують греко-католицьке церковне начиння.

В області немало випадків, коли віруючі православних громад із числа колишніх греко-католиків намагаються зберегти ті чи інші форми уніатських богослужінь та релігійних треб. Деякі православні священики зізнаються у неможливості подолання цих традицій. Так, І. Дранко із с. Рекошине Мукачівського

району заявив, що в багатьох храмах молитовні збори проходять згідно із греко-католицькими канонами, а спроби священика відмовитися від них викликали обурення віруючих. У храмах Мукачівського і Хустського районів зберігаються уніатські молитовники, ікони, інше начиння. Колишні греко-католики, перейшовши в лоно РПЦ, намагаються зайняти керівні посади в православних громадах.

Констатувавши наявні “порушення” законодавства, А. Косянчук повівся як справжній єзуїт, навіть стосовно православної церкви, звично вбачаючи в ній противника. Він указує, що на Закарпатті зафіксовано чимало випадків, коли віруючі говорять про активізацію греко-католиків з метою домогтися відкриття православного храму. Таке спостерігалось в Рахівському і Хустському районах [197]. Мало хто хотів зрозуміти, що люди, переконуючись у лицемірстві органів державної влади, подекуди вдавалися до хитрощів, аби зберегти віру.

Партійні органи намагалися тримати під контролем проведення різноманітних церковних ювілеїв, конференцій тощо. Перший секретар Львівського обкому партії В. Добрик у листі на адресу ЦК КП України від 17 червня 1976 року про заходи у зв'язку з 30-річчям Львівського собору писав, наприклад, що у святкуванні, яке проводило Львівсько-Тернопільське єпархіальне управління РПЦ, взяли участь православні архієреї, відповідальні працівники Ради у справах релігій.

У доповіді митрополита Львівського і Тернопільського Миколая та у виступах учасників урочистого засідання “було викрито ворожу діяльність унії протягом 350 років її існування, авантюризм і намагання Ватикану насадити католицизм у західних областях України, реакційну роль уніатської церкви в роки німецько-фашистської окупації, її співробітництво з фашистами і українськими буржуазними націоналістами. Виступаючи говорили про велике значення історичної перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні у звільненні народів від іноземних загарбників, у духовному звільненні віруючих та ліквідації Брестської унії”.

Проте В. Добрик, імовірно, не був би першим секретарем обласного комітету партії, якби бодай нейтрально ставився до потреб тисяч і тисяч рядових віруючих. У своїй інформації він постарався якомога більше подати матеріал в негативному плані та возвеличити участь свою та очолюваних ним партійних організацій у протидії церкві.

”Разом із тим слід зазначити, — наголошує автор, — що у виступах служителів культу спостерігалось пристосовництво до настроїв і патріотичних почуттів радянського народу, бо всі ці події вони пов'язували з велінням бога (у тексті з малої літери. — В.П.), трактували по-своєму, антинауково”. Хоча всі заходи єпархіального управління проводились згідно із складеним планом, ніяких відхилень і порушень не було допущено.

Із метою протидії активізації релігійного впливу на населення з боку православної церкви та застереження негативних антигромадських проявів залишків уніатства, продовжує В. Добрик, партійні комітети, радянські органи провели ряд пропагандистських й масово-політичних заходів для викриття релігійної ідеології, зокрема реакційної ролі уніатської церкви в історії українського народу, посилили роботу з атеїстичного виховання населення. Взято на облік і поліпшено виховну роботу в тих населених пунктах, де проявляється ворожа діяльність залишків уніатського духовенства. В містах і районах організовано читання лекцій, проведення

теоретичних конференцій на тему: “Реакційна роль уніатської церкви в історії українського народу”.

У музеї історії релігії і атеїзму м. Львова розширено експозиції, що викривають ворожу діяльність уніатської церкви. На матеріалах музею створено пересувну виставку. Організовано перегляд кінофільмів з наступним їх обговоренням “Троянський кінь”, “Упирі”, “Останні сторінки”, “Вбивця відомий”, “До останньої хвилини”.

У березні 1976 року на засіданні ради з координації науково-атеїстичної роботи обкому партії слухалось питання “Про роботу редакцій обласних газет та журналу “Жовтень” щодо пропаганди наукового атеїзму та розвінчання ворожої діяльності уніатства і підпільного сектанства”. Перед працівниками органів масової інформації були поставлені вимоги посилення цієї роботи. Після обговорення цього питання обласні газети опублікували ряд статей, котрі розвінчували УГКЦ. Організовано ряд передач по обласному радіо і телебаченню. Будинки політичної освіти обкому партії підготував на допомогу пропагандистам і направив у райони області текст лекції “Уніатська церква — ворог українського народу”.

Вжито ряд заходів для посилення контролю за дотриманням радянського законодавства про культу та виключення можливих фактів порушення громадського порядку прихильниками уніатської церкви під час відзначення 30-річчя Львівського собору.

“Обком партії, — підсумовував В. Добрик, — уживає заходів для дальшого посилення боротьби з буржуазно-релігійною ідеологією, зокрема для викриття реакційної діяльності емігрантських уніатських організацій і кардинала Сліпого та організації контрпропаганди” [198]. На жаль, перший секретар Львівського обкому партії не вказав, чи була хоч якась користь для пересічного громадянина від подібної “ідеологічної тріскотні”. Ми вже не кажемо про православних чи греко-католиків.

Після 1975 року, коли на Заході почали все голосніше говорити про утиски церкви в СРСР, із вуст працівників партійних, державних органів, Ради у справах релігій усе частіше зривалися металеві нотки. Вчитаймося уважніше у звіт К. Литвина про роботу в 1976 році, поданий у ЦК КП України. Замість того, щоб чесно визнати безсилля властей у боротьбі з греко-католиками, автор продовжує навішувати ярлики ворогів колишньому духовенству, ченцям, не розуміючи, що маси населення їх підтримують, що людям дорога віра батьків. “Ураховуючи, — наголошує К. Литвин, — що питання діяльності рештків уніатства мають не лише релігійний, а й політичний характер, що “захисники” греко-католицької унії з числа українських буржуазних націоналістів за кордоном і окремі уніати в західних областях УРСР до цього часу зводять наклепи про становище релігії в СРСР, мріють про відновлення греко-католицької церкви в Радянському Союзі, Рада у справах релігій та її уповноважені спільно з місцевими органами влади продовжували працювати над скороченням сфери впливу уніатства”.

К. Литвин зазвичай не вказував, що вдалося зробити Раді, її уповноваженим в областях для роз'яснення населенню “ворожої” суті нелегальної УГКЦ протягом року, а лише констатував, що в регіоні духовенство здійснює обряди, самочинно проводить богослужіння у закритих храмах або вночі у зареєстрованих православних, розповсюджує предмети культу і релігійну літературу. Все це спрямовується не лише на збереження свого впливу на віруючих, а й на їх виховання

в релігійно-націоналістичному дусі. На Львівщині мешкають 2 єпископи, котрі в 1976 році висвятили в сан священника 3 віруючих. До чернецтва підготовлено 16 студенток сільськогосподарських і педагогічних інститутів та училищ. 5 юнаків зі Львівської області, які намагалися вступити в духовну семінарію, прийняли чернечий постриг [199].

Далі, окрім констатації реального, непривабливого для органів влади стану та ритуальних запевнень у подальшому “поглибленні”, “посиленні”, “активізації” роботи з віруючими та духовенством, ні Раді у справах релігій, ні її уповноваженим, численному партійному активу з року в рік нічого не вдавалося досягти для зменшення впливу церкви. Представники властей, імовірно, не захотіли задумуватися над тим, чому “ворожу” діяльність духовенства підтримують тисячі й тисячі людей, чому стають черницями молоді дівчата та висвячуються у священники юнаки, проводить нелегальні служби духовенство, що було для всіх українців небезпечно. Священник В. Сеньківський заявив в інтерв'ю працівникам інституту історії церкви Львівської богословської академії УГКЦ, що в середині 70-х років (на той час, відбувши термін ув'язнення, він мешкав у Тернополі. – В.П.) духовна атмосфера залишалася напруженою. Владні структури примушували православне духовенство інформувати про відомі їм факти нелегальної діяльності греко-католиків. Він особисто проводив богослужіння у суворій конспірації у власному помешканні. Його діти виховувалися віруючими. Батько навчав основ віровчення, спільно виконували релігійні обряди. Великою шаною в сім'ї користувалися Тарас Шевченко, Леся Українка, інші українські поети-патріоти. На честь Кобзаря кожного року влаштовували родинні концерти. Діти читали його поезію.

В. Сеньківський причащав знайомих, давав шлюб молодим, хрестив їх дітей. Часто займався пастирською діяльністю не у своєму районі, а в іншому кінці міста. Чимало людей, із якими працював священник, уважали за потрібне не підтримувати з ним жодних контактів.

Отець В. Сеньківський підтримував контакти з єпископом М. Чарнецьким, після смерті останнього — із В. Величковським, а потім — В. Стернюком. Надійними помічниками й однодумцями були отці П. Лушній, О. Гуглевич, П. Василик. Нелегальною діяльністю священника постійно цікавилися правоохоронні органи.

Відтак, влада, не знаючи рецептів подолання впливу духовенства на вірних, продовжувала творити єдине, що вміла, — тотальне стеження за кожним кроком греко-католиків та притягання до адміністративної чи кримінальної відповідальності “порушників”.

Уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області І. Шимко, наприклад, звітуючи перед Радою про хід виконання постанови останньої від 30 липня 1975 року “Про заходи з подальшого посилення роботи для припинення протизаконної діяльності залишків уніатського духовенства в Тернопільській області”, у листі від 18 квітня 1977 року писав, що радянські органи краю постійно тримають на контролі питання боротьби з непокірними. У червні 1976 року облвиконком прийняв відповідну ухвалу, яку ми згадували вище. На засіданнях Заліщицького, Чортківського, Гусятинського, Борщівського, Козівського, Збаразького райвиконкомів заслуховувалися питання про посилення контролю за дотриманням

законодавства про релігійні культи, на яких особлива увага зверталася на боротьбу з уніатським підпіллям.

У 1976 році при облвиконкомі організували постійно діючий семінар голів районних і міських комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культи. На семінарах достатньо уваги приділяється питанням контролю за діяльністю уніатів. Його учасники обмінюються досвідом роботи районних та міських комісій. За кожним греко-католицьким священником закріплені члени комісій, які їх контролюють. Працівники апарату обласного уповноваженого у справах релігій при виїзді на місця вивчали стан справ, надавали допомогу сільським і районним комісіям. Особливо плідна робота проводилася в Бережанському, Заліщицькому, Борщівському, Тернопільському, Бучацькому, Монастирському, Підволочиському районах та в обласному центрі.

Партійні, радянські органи, організації товариства “Знання”, школи, інші ідеологічні установи Тернопільщини проводять певну роботу, підкреслює І. Шимко, з розвінчання реакційної суті уніатства та його буржуазно-націоналістичної ідеології. В Бучацькому, Тернопільському, Заліщицькому, Бережанському та інших районах створені кінолекторії, проводяться читацькі конференції, тематичні вечори, організовані громадсько-політичні клуби ім. Я. Галана. Для пропаганди широко використовуються можливості обласних та районних газет, радіомовлення. Проведені заходи спричинили зменшення сфери впливу частини уніатського духовенства.

Проте інша, активніша частина священників, слабо зважала на “турботу” органів влади і продовжувала пастирську діяльність серед населення. Особливо відзначалися П. Коваль, В. Баран, В. Гончар, М. Манжур, П. Василик, М. Монастирський, І. Баранюк, В. Яструбецький, С. Деркач та інші.

Вивчення їх діяльності, обурюється І. Шимко, показує, що вони відправляють обряди здебільшого не в тих населених пунктах, де проживають. У с. Розсохач Чортківського району богослужіння проводить чернець С. Деркач, хоча мешкає в с. Буряківка Заліщицького району. В селище Хоростків Гусятинського району навідується чернець Воронюк зі Львова, а в Залішки — С. Гаврилів із Чернівецької області. Приклади можна продовжувати. Уповноваженого чи не найбільше непокоїв П. Василик, якого двічі ув'язнювали. Він числиться збирачем лікарських рослин у Львівському аптечному управлінні, хоча насправді веде начебто бродячий спосіб життя, займається церковною діяльністю. При цьому всі дотримуються суворої конспірації, через яку лише в окремих випадках удається задокументувати протизаконні акції та й то значно пізніше їх проведення.

У процесі вивчення діяльності черниць за місцем їх проживання (хіба це не означало грубого порушення їх прав? — В.П.) виявлено факти використання квартир уніатськими священниками для відправлення служб та обрядів. Житло надавали, наприклад, сестри Нагнибиди в Теребовлі, Караїс у Тернополі, Пахомія в Борщівському районі та інші.

І. Шимко, наче дитина, радів із того, що встановлений постійний нагляд за “святим місцем” у с. Зарваниця Теребовлянського району. Власті його фактично ліквідували, відвівши воду в резервуар та збудувавши водопровід. Спроби уніатів відновити паломництво до “святого місця” не припинилися, хоча всі вони попереджуються.

Деякі священники до цього часу зберігають у своїх квартирах предмети

уніатського культу, проводять удома богослужіння. Попереджувалися спроби використати закриті храми в Бучацькому, Бережанському, Тернопільському, Підволочиському районах.

І. Шимко гордився тим, що водночас із посиленням атеїстичного виховання проводиться робота з відриву віруючих від уніатства шляхом розвінчання його реакційної суті та використання для цього православного духовенства. Внаслідок “спільних” дій вплив уніатів у багатьох населених пунктах суттєво знизився. Особливо це стало помітним у таких “найбільш уражених уніатством” селах, як Осівці, Бобулинці і Переволоки Бучацького, Урмань, Краснопуца, Плихів Бережанського, Ст. Скалат Підволочиського, Розсохач Чортківського районів.

Проуніатськи налаштовані віруючі все частіше начебто звертаються до православних священників за проведенням релігійних обрядів, відвідують православні храми. Серед дітей прибічників унії практично немає

Щоправда, І. Шимко самокритично визнав, що частина раніше ув’язнених священників, прийнявши православ’я, допускає подекуди в проповідях націоналістичні висловлювання, тенденційно тлумачить факти історії тощо. Уніатство знаходить підтримку у частини тих, хто повернувся в рідні місця після відбуття покарання за націоналістичну діяльність. Таких в області налічується близько 10 тисяч осіб. Хоча відкритих антирадянських виступів із боку уніатів і не фіксувалося.

Недоліком у роботі залишається й слабка робота з освоєння закритих культових приміщень, що подекуди підбурює уніатські настрої. У багатьох храмах зберігається культове начиння, а ключі – у віруючих. У 36 церквах вони проводять богослужіння без священника. Свою інформацію І. Шимко завершував на оптимістичній ноті: “Апарат уповноваженого Ради та виконкоми місцевих рад депутатів трудящих уживають заходи посилення боротьби з протизаконною діяльністю уніатського духовенства. Для цього накреслено додаткові заходи” [200]. Про те, що заходи так і залишилися формою “паперової” боротьби з греко-католиками, читач пересвідчиться ще не раз на сторінках даної книги.

Час підтвердив безрезультатність намагань властей подолати вплив греко-католицизму на населення. Безумовно, активізації греко-католиків наприкінці 70-х років значною мірою сприяло обрання папою Римським кардинала Кароля Войтили у жовтні 1978 року, який прибрав ім’я Івана Павла II. Глава римо-католицької церкви став на захист нескорених побратимів, надіславши 19 березня 1979 року кардиналові Й.Сліпому листа, у якому закликав греко-католиків до святкування 1000-річчя хрещення України-Русі спільно з Римом, підтвердив законність Брестської унії 1596 року, засвідчив пошану єпископату, духовенству і віруючим УГКЦ.

Лист папи Івана Павла II, як і активізація східної політики Ватикану, викликали однозначно негативну реакцію з боку органів влади, Московської патріархії. Найбільше хвилювала Львівська область. За завданням ЦК Компартії України група науковців підготувала в лютому 1979 року досить об’ємну довідку “Про діяльність залишків уніатства на Львівщині”.

Перевірка показала, зазначалося в документі, що, незважаючи на значну роботу, проведену для реалізації постанови ЦК “Про заходи щодо посилення боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР” (1977 рік), в області все ще зосереджена помітна частина уніатів. Тут виявлено 370 священників та ченців, які в релігійному відношенні залишаються на позиціях

ГКЦ. В окремих селах є групи віруючих, що досі не визнають самоліквідації УГКЦ. У Львові та деяких містах і селах існують “домашні церкви” та “монастирі”, де для вузького кола віруючих ведуться церковні служби, справляють свята й обряди, треби за уніатськими канонами.

Простежується зв’язок “залишків уніатського духовенства і віруючих фанатиків із числа уніатів із колишніми учасниками націоналістичних банд, зарубіжними релігійними організаціями, з націоналістично-уніатською еміграцією”. “Залишки духовенства” намагаються зберегти і поновити свої кадри. Є випадки висвячення нових священників, вербування в ченці, які 50 відсотків своїх прибутків здають у загальну касу, яка використовується для оплати роз’їзних проповідників та інших релігійних цілей. Між колишніми священниками і ченцями різних орденів існує обмін інформацією. Все це свідчить про можливу наявність керівної групи серед залишків духовенства.

“Уніатське духовенство, – зазначається в довідці, – поширює вигадки, що нібито радянська влада насильно ліквідувала уніатську церкву, навмисне не визнає уніатство релігією, безпідставно обмежує права віруючих-уніатів, а віруючим навіюється думка, що пора порушувати питання про те, щоб у відповідності з законом про свободу совісті уніатство було відновлене і урівняне з усіма іншими релігійними організаціями”.

Спостереження показують, що у проповідях духовенства посилюються мотиви, характерні для релігійного екстремізму: закликами бути твердими у вірі, стійко переносити утиски, страждання, бути готовими на муки за Божі справи тощо. Одночасно мають місце спроби підбурювати антиправославні настрої серед колишніх уніатів, ганьбити тих, хто перейшов у православ’я, як зрадників віри. Для “підігрівання уніатських настроїв” використовуються родинні зв’язки з віруючими, які проживають за кордоном. Є спроби “організувати паломництво до могил уніатських сановників”.

Серед залишків уніатства помічено особливий інтерес до останніх подій у Ватикані, систематичне прослуховування передач ватиканської радіостанції. Віруючі добре обізнані з характером діяльності зарубіжних уніатських угруповань. Учасилися відвідування греко-католиками католицьких костелів. Серед “значної частини колишніх уніатів відчувається атмосфера вичікування якихось змін, надії на те, що новий папа Римський допоможе їм відновити греко-католицьку церкву”.

Отже, дальша робота з подолання залишків уніатства і нейтралізації можливих негативних явищ у його середовищі, крім посилення всієї ідеологічної роботи, на думку авторів записки, вимагає також здійснення деяких спеціальних заходів. Із цією метою в західних областях необхідно:

- уточнити релігійну обстановку в кожному населеному пункті і трудовому колективі, виявивши і взявши на облік усі “домашні церкви” і “монастирі”, релігійних фанатиків, можливих екстремістів, розібратися в характері діяльності залишків уніатства і виділити досвідчених людей для предметної виховної і профілактичної роботи з віруючими (завдання явно непосильне для органів влади, воно ще багато разів висувалося як пріоритетне, але так і не було виконаним. – В.П.);
- під особливий контроль узяти релігійних фанатиків із числа колишніх уніатських священників і ченців, учасників націоналістичних банд та їх

- посібників, що виступають підбурювачами релігійного екстремізму;
- уточнити географію розміщення і склад залишків колишніх чернечих уніатських орденів, які активно діяли в західних областях “до самоліквідації унії”;
- зважаючи на уточнену релігійну обстановку, здійснити конкретну систему профілактичних заходів, до проведення яких, крім ідеологічного активу, залучити депутатські комісії місцевих рад народних депутатів, групи сприяння контролю за дотриманням законодавства, народні дружини, товариські суди, працівників міліції, прокуратури – “тобто всі організації і всіх осіб, які причетні до формування громадської думки і підтримання порядку”;
- поповнити групи сприяння контролю людьми, котрі обізнані з тонкощами віровчення і культу існуючих у даній місцевості релігійних організацій і можуть своєчасно виявити нові (особливо негативні) тенденції в їх діяльності;
- у виховній роботі з віруючими посилити роботу з формування політичної свідомості, почуттів патріотизму та інтернаціоналізму, поваги до закону;
- прискорити освоєння пустуючих церковних приміщень;
- різними заходами систематично підтримувати серед населення свідоме критичне ставлення до залишків уніатства, релігійно-націоналістичних пережитків, буржуазно-націоналістичної і клерикальної пропаганди з-за кордону.

Доповідна записка науковців лягла на стіл секретареві ЦК Компартії України В.Маланчукові, який переправив її К.Литвину. Голова Ради у справах релігій, звітуючи про виконання доручення секретаря ЦК, писав: “... Рада у справах релігій розробила заходи для посилення контролю за діями рештків уніатства в республіці, які будуть представлені відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України. Для детального інструктажу уповноважених Ради 9 квітня (1979 року. – В.П.) скликається нарада, на якій обговорюватимуться й інші питання” [201].

На наш погляд, для групи партійних, радянських працівників, починаючи з 1979 року, ледь не правилом пристойності стало посилення паперової боротьби з греко-католиками. Доповідні записки зі звинуваченням на адресу церкви, її вірних сипалися наче з рогу достатку.

Група відділів ЦК, інформуючи ЦК Компартії про виконання постанови ЦК КПРС “Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи”, зазначала, що в регіоні пожвавилася місіонерська діяльність частини духовенства, особливо після останнього послання папи Римського кардиналові Й.Сліпому. Подаються заяви про відкриття Української католицької церкви (у тексті “Української” написано з маленької літери як вияв зневаги до неї. – В.П.), є намагання повернути до уніатства віруючих православних громад у Городоцькому, Яворівському, Кам’янко-Бузькому, Сокальському районах Львівської області. Зареєстровано “активні контакти колишніх священників із віруючими фанатиками, що були учасниками націоналістичних банд”.

Аналіз питань, розглянутих на засіданнях бюро міськкомів і райкомів партії, свідчить про те, що “з поля зору партійних комітетів нерідко випадають саме ті питання, які висуває реальна обстановка”. Так, стан атеїстичної роботи протягом

1978-1979 років не розглядали Бориславський, Дрогобицький, Львівський, Миколаївський, Ленінський, Бродівський, Жидачівський, Кам’янко-Бузький, Нестерівський, Яворівський райкоми партії [202].

Не встигло висохнути чорнило на щойно цитованому документі групи відділів ЦК, як завідувачі відділами пропаганди й агітації та зарубіжних зв’язків Ю. Єльченко і М. Полянничко дослали 22 червня 1979 року лист у ЦК Компартії України, у якому з тривогою писали, що серед решток уніатів поширюються слухи, що з допомогою нового папи Римського буде відновлена УГКЦ.

У зв’язку з викладеним Ю. Єльченко та М. Полянничко вважали за необхідне рекомендувати обкомам партії наступне:

- вивчити, якою мірою впливає сучасна діяльність Ватикану на настрої та поведінку католиків і рештків уніатів, у яких формах виявляється цей вплив, ужити конкретних заходів для його нейтралізації;
- доручити виконкомам місцевих рад народних депутатів зміцнити склад комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу людьми, добре обізнаними в особливостях віровчення і культу РКЦ і УГКЦ, які знають мову, якою проводяться богослужіння; забезпечити подальше удосконалення роботи з виховання духовенства і віруючих у дусі громадянськості й радянського патріотизму;
- доручити Раді у справах релігій розробити і здійснити заходи з посилення контролю (скільки вже разів їх розробляли. – В.П.) за дотриманням законодавства про культу, з припинення незаконної діяльності решток уніатства, католиків;
- зорієнтувати керівників республіканських органів преси, телебачення, радіомовлення на необхідність активнішого формування громадської думки з основних питань соціальної доктрини Ватикану, розвінчання антинародної суті уніатства;
- Київському філіалу інституту наукового атеїзму розробити і направити в області короткий довідковий матеріал з розвінчання антинародної сутності уніатської церкви і антикомуністичної діяльності уніатсько-націоналістичної еміграції [203].

Перший заступник голови Ради у справах релігій П. Пилипенко, інформуючи ЦК про хід виконання постанов ЦК Компартії України з релігійних питань, у листі від 7 вересня 1979 року писав, що, виконуючи постанову ЦК “Про заходи щодо посилення боротьби проти ворожої діяльності рештків уніатського духовенства на території Української РСР” від 6 лютого 1977 року, Рада стала “глибше вивчати уніатство і проводить роботу для боротьби з проявами його активізації”. На засіданнях Ради питання обговорювали чотири рази, провели три кушові наради тощо [204].

Темпи “паперової боротьби” були явно недостатніми. Не вистачало чергової інформації про обстановку на місцях, оскільки з дня відвідання західного регіону групою науковців у лютому 1979 року пройшло чимало часу. Тому наприкінці року на Львівщині побував ст. інспектор республіканської Ради у справах релігій М. Божко, який за наслідками відрядження підготував об’ємну довідку. У ній зазначалося, що за останні роки в житті греко-католиків відбулися помітні зміни. Із розрізненої, стихійної діяльності окремих священників і монашествуючих

налагоджується організаційна структура церкви. Велика увага приділяється кадровому питанню: підвищенню дисципліни священників, їх індивідуальній підготовці, вербуванню молодих черниць, роботі серед православного духовенства, навчанню релігії дітей і молоді. Церква не відчуває матеріальних нестатків, оскільки її підтримують пожертвуваннями віруючі, а ще більше – діаспора.

Регіон поширення впливу нелегальної ГКЦ духовно обслуговують шість єпископів, які підтримують зв'язок із кардиналом Й. Сліпим. Молоді священники намагаються відмежуватися від минулого деяких єпископів, відрізняючи “чисту віру від релігійно-націоналістичних ідей, послідовним прихильником яких в Україні в першу чергу є єпископ Й. Федорик”. У той же час В. Стернюк відстоює позиції аполітичності віри.

Проте всіх об'єднує і налаштовує проти Московської патріархії тісний зв'язок із зарубіжними уніатами, римо-католицькою церквою. Й. Сліпий підтримує українських греко-католиків, направляючи ємісарів, місіонерів. Численні передачі закордонних радіостанцій ставлять за мету не лише підтримувати релігійний дух вірних, а й активізувати їх діяльність. Чимало священників відбувають на тривалий термін у Польщу, де під приводом перебування у родичів підвищують кваліфікацію.

Ведеться активна робота з православним духовенством і віруючими з метою їх навернення в греко-католицизм. Підтримується діяльність нелегальних монастирів. Ченці і черниці ведуть місіонерську роботу в селах, де закриті церкви. Черниці похилого віку влаштовуються нянями в сім'ях, санітарками в дитячих лікарнях, де займаються релігійним вихованням дітей.

Уніатство справляє помітний вплив на молодь, котра отримує освіту в духовних семінаріях. Тільки з Одеської ДС в період 1970-1976 років відраховано 32 слухачі за спроби поширення греко-католицького віровчення. Чимало молодих православних священників у своїй пастирській діяльності продовжують традиції УГКЦ. Близько 50 відсотків возз'єднаних із РПЦ священників, що обслуговують православні громади, залишилися на позиціях греко-католицизму. Так, П. Павлиша із с. Водяне Пустомитівського району на Львівщині “розвінчали” після 26-річної нелегальної служби. На пропозицію митрополита Миколая дати розписку і продовжити служіння в церкві згідно з православними канонами П. Павлиш відповів відмовою, незважаючи на те, що йому не призначили пенсії. “Я не можу заради матеріальної користі поступатися духовними переконаннями, – заявив священник, – з якими пройшов через усе життя”.

У багатьох населених пунктах області храми лише формально числяться православними, оскільки там зберігається стара атрибутика, література, богослужіння проходять згідно з греко-католицькими канонами, відзначаються уніатські свята.

М. Божко наголошує, що навіть деякі факти свідчать про нелегально діючу церкву, котра не відчуває нестачі кадрів. Кількість духовенства на Львівщині взагалі не встановлена. Списки, що зберігаються в уповноваженого Ради Б. Іншина, дуже застаріли. Греко-католицьке духовенство матеріально забезпечене. Воно має особисті автомобілі, живе у добротних будинках, де є телефон, радіо, бібліотеки. Щороку у Львівську область із-за кордону для потреб церкви надходять тисячі посилок і бандеролей.

На хвилину перервемо цитування доповідної записки, аби сказати, що зарубіжна церква, віруючі дійсно надавали відчутну матеріальну допомогу,

використовуючи різні канали. Про це знали представники влади, правоохоронні органи. І коли 1979 року на митниці затримали католицького священника Б. Вінченцо із ФРН, який нелегально перевозив майже 13 тис. крб., то в СРСР зробили все можливе, щоб у черговий раз звести наклеп на Й. Сліпого, духовенство, конфесію взагалі.

Аж ніяк не виправдовуючи подібних дій (хоч інший варіант був просто неможливий, його не можна навіть віднести до розряду аморальних, оскільки КПРС, наприклад, у такий спосіб підтримувала комуністичний рух у багатьох країнах, не вважаючи це аморальною справою. – В.П.), зазначимо, що за одним чи кількома вчинками не слід зневажати релігійні почуття сотень тисяч рядових віруючих. Утім, прочитаємо витяг із вступного слова представника влади під час прес-конференції Б. Вінченцо, порівнявши зміст сказаного з матеріалами доповідної записки М. Божка, продемонструвавши в такий спосіб всю хибність офіційної ідеології. Ті, що втекли з відступаючими фашистами, не полишають думки про відродження уніатської церкви, лукавив головуючий, роблячи ставку на осіб, які скомпрометували себе перед радянськими людьми зв'язками з фашистськими окупантами і бандитським оунівським підпіллям. Кошти начебто направлялися для інспірування нелегальної антидержавної діяльності окремих осіб із числа реакційно налаштованих уніатів [205].

Зайве говорити, що греко-католики аж ніяк не були налаштовані вести боротьбу проти держави, що на шлях церковної діяльності активно вступало повоєнне покоління. Радянській владі для виправдання свого антицерковного курсу вигідніше руйнувати, аніж будувати. Тому і вишукували “ворогів”.

Маючи розвинуту організаційну структуру, продовжує М. Божко у доповідній записці, відповідну матеріальну базу й кадри, ГКЦ діє приватним способом. У більшості випадків богослужіння проводяться нелегально. Вони спрощені, нетривалі, проходять здебільшого вночі. Духовенство вимагає від віруючих не афішувати свою належність до греко-католицького віросповідання. Єпископ Й. Федорик розповідав київському гостеві, що активісти заздалегідь готують населений пункт, куди потім прибуває священник. Тут масово вінчають молодих, хрестять дітей. В обрядах беруть участь комуністи і комсомольці, які бояться відкрито відвідувати церкву. Якщо в селі спокійна обстановка, то священник перебуває там кілька днів. Чимало випадків проведення богослужінь у закритих храмах. На них збираються віруючі навколишніх сіл, а в дні великих релігійних свят – майже все населення, про що не можуть не знати місцеві керівники. Роз'їзні священники ведуть антиправославну агітацію, забороняють віруючим звертатися до православного духовенства, наголошують на тотожності греко-католицьких і національних традицій.

“Наведені факти діяльності уніатів, – невтішно підсумовує М. Божко, – свідчать про те, що вони володіють достатньою матеріальною базою і відповідними кадрами, підтримуються деякою частиною місцевого населення і певними закордонними колами, налагоджують церковну організацію. Все це вимагає докорінного поліпшення контролю за їх діяльністю”.

Записка потрапила на стіл голови Ради у справах релігій М. Колесника, який переадресував її заступникові В. Костенку з резолюцією: “Тут є над чим подумати” [206].

Ми навмисне детально процитували записки київських науковців та М. Божка, аби продемонструвати їх тотожність та заявити, що в Києві не знали, як діяти далі, окрім підготовки все нових і нових записок про розвиток греко-католицизму в регіоні та прийняття нових постанов. Це підтверджується і листом консультанта відділу пропаганди й агітації І. Полука від 3 грудня 1979 року на адресу ЦК Компартії України, у якому він указував, що з метою протидії впливу Ватикану на активізацію католицьких релігійних громад та рештків уніатів ужили наступні заходи:

— Рада у справах релігій вивчала вплив сучасної діяльності Ватикану на поведінку віруючих католиків та уніатів. Питання про посилення контролю за дотриманням законодавства про культи, припинення незаконної їх діяльності обговорювалося на зональній нараді уповноважених. Із цього питання Рада направила відповідну орієнтовку;

— через засоби масової інформації передали деякі критичні матеріали на адресу Ватикану, для розвінчання діяльності священика Б.Вінченцо;

— управління з іноземного туризму при РМ УРСР провело семінар екскурсоводів-перекладачів та інших працівників системи “Інтурист” з питань радянського законодавства про культи, становища релігії і церкви в СРСР та УРСР, антинародної сутності уніатства [207].

Ужиті заходи були такими ж безрезультатними, як і багато інших раніше прийнятих. Страх властей перед наростаючим впливом Ватикану виявився настільки великим, що навіть ЦК КПРС прийняв постанову “Про заходи протидії політиці Ватикану стосовно соціалістичних країн”.

ЦК Компартії України прийняв аналогічну постанову 14 грудня 1978 року. У ній, зокрема, передбачалося в усній і друкованій пропаганді глибоко і всебічно розкривати суть політики КПРС і Радянської держави стосовно релігії та церкви, реалізацію в СРСР конституційного принципу свободи совісті. Від партійних комітетів, ідеологічних установ вимагалось звернути особливу увагу на розвінчання нових негативних моментів у політиці Ватикану, спроб його втручання у внутрішні справи соціалістичних країн, активізацію католицької церкви в республіці, підтримку нелояльного духовенства. Необхідно розкривати антинародну суть уніатства, злочинний зв'язок священнослужителів із фашистами, українськими буржуазними націоналістами та антикомуністами.

ЦК Компартії вимагав від науковців, науково-дослідницьких установ посилити рівень публікацій, збільшити кількість конференцій, семінарів з відповідної тематики тощо.

Рада у справах релігій мала активніше використовувати лояльно налаштованих представників православного і католицького духовенства для протидії “східній політиці” Ватикану. Для посилення контролю за дотриманням законодавства про культи Рада мусила виявляти всі неофіційні католицькі товариства, греко-католицьких священнослужителів, чернечих осіб, місце їх зібрань, домашні церкви, домогтися повного припинення їх діяльності. Важливо припиняти антигромадські прояви з боку реакційно налаштованих католиків та уніатів, використання для проведення обрядів культових приміщень, їх ремонт і благоустрій, розповсюдження предметів греко-католицького культу. Планувалося завершити протягом найближчих років освоєння культових приміщень знятих з реєстрації релігійних громад.

Рада у справах релігій при РМ СРСР на виконання постанови ЦК КПРС розробила власні заходи.

В Україні, за прикладом минулих років, виконуючи постанови ЦК КПРС та ЦК Компартії України, реалізуючі заходи Ради, обмежилися серією всіляких нарад, семінарів. Так, Рада у справах релігій заслухала питання “Про хід виконання у Львівській області заходів Ради у справах релігій при РМ УРСР для протидії спробам Ватикану спровокувати протизаконну діяльність католицької церкви і рештків уніатства”. Обговорення пройшло на підставі вищеситованої доповідної записки ст. інспектора Ради М.Божка.

Для підготовки іншого питання “Про стан роботи з розвінчання і попередження незаконної діяльності уніатства в Долинському районі Івано-Франківської області” район відвідав ст. інспектор Ради у справах релігій В. Середа. В об'ємній довідці він зазначав, що тут мешкає 3 греко-католицьких священики, 4 дяки, 17 черниць, 24 покутники. У районі більше 10 населених пунктів, у яких спостерігається відкритий вияв греко-католицизму, що вимагає докорінного поліпшення роботи “щодо припинення незаконної діяльності рештків уніатства”.

Незважаючи на зростаючу активність уніатів, питання протягом багатьох років не розглядалося на засіданнях райвиконкому, сільських рад. У районі відсутня належна координація дій для припинення впливу уніатства. По суті, згорнута практика притягнення порушників до адміністративної відповідальності.

Користуючись безкарністю, уніатські священики І. Лесів, В. Керницький, Г. Проців відкрито роз'їжджають селами району, де систематично проводять богослужіння, здійснюють релігійні обряди. З поля зору правоохоронних органів зникла діяльність духовенства з інших регіонів.

Відсутня робота щодо припинення діяльності колишніх черниць, що сприяють духовенству в організації богослужінь. Свої будинки вони перетворили в монастирі.

У ході бесіди В. Середи з монашествуючими, духовенством, церковним активом виявилось, що вони “міцно стоять на націоналістичних позиціях, гаряче відстоюють греко-католицизм, зображуючи його національною релігією, розпалюють релігійну нетерпимість і націоналістичні настрої серед певної частини віруючих, висловлюються за відродження греко-католицької церкви, особливо після приходу К. Войтили до керівництва католицькою церквою та його підвищеним інтересом до уніатства”.

Елементи уніатства трапляються і в богослужбовій практиці окремих священиків РПЦ. Деякі з них стають на шлях підбурювання віруючих до захоплення знятих з реєстрації храмів. Водночас райвиконком ще недостатньо використовує можливості лояльного православного духовенства для нейтралізації рештків уніатства.

Однією з об'єктивних причин, що породжують незаконні зборища уніатів, на думку В.Середи, є наявність у районі 18 неосвоєних церковних приміщень. Робота з їх освоєння розгортається погано. І на час перевірки в деяких сільрадах не знають, що з ними робити. Використовуючи “нерішучість, страх місцевих органів влади в цьому питанні, церковники відкрито ідуть на порушення радянської законності: утримують колишні культові будівлі у своїх руках, самочинно їх ремонтують”. Так, у с. Церківка в 1977 році відремонтували храм, а в 1979 – дзвіницю. При цьому використали будівельні матеріали, які в торговельну мережу

не надходили. У с. Бубнище до закритої церкви проклали підземний електрокабель, за словами В. Середи, у такий спосіб крадучи енергію у держави.

Складність релігійної ситуації зумовлена і відсутністю продуманої цілеспрямованої ідейно-виховної роботи з уніатським активом. Оскільки населені пункти району, “уражені діяльністю решток уніатства”, гірські села, мешканці яких не колгоспники, а працюють на підприємствах Долини, Болехова, Стрия, то існує розрив в ідейно-виховній роботі за місцем проживання та праці.

У деяких випадках спостерігається примиренське ставлення радянських активістів, інтелігенції до рецидивів порушення законодавства про культи. Так, художній керівник будинку культури с. Церківка, депутат сільської ради О. Тусяк (небога священика І.Лесіва. – В.П.) на запитання, чи може вона повідомити в райвиконком про майбутні збори уніатів 5-6 квітня 1980 року біля закритого храму, заявила: “Як я можу подзвонити, мені ж жити в селі”. На аналогічне запитання в с. Бубнище учителька початкових класів, лектор-атеїст Г. Свіченська відповіла: “Цим питанням мають займатися депутати, а моя справа – виховувати дітей”.

Незважаючи на складну релігійну обстановку, завершує В.Середа, жодна з перевірених сільських рад цим питанням предметно не займається, комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства існують формально або займаються не властивими їм питаннями. Чимало голів, членів комісій узагалі не орієнтуються у радянському законодавстві про культи, навіть не знають конституційних положень про свободу совісті [208].

Рада у справах релігій, заслуховуючи питання про роботу в Долинському районі Івано-Франківської області, нічого втішного запропонувати не могла, крім традиційних звинувачень місцевих органів влади у бездіяльності та вимог “посилити”, “активізувати” роботу щодо припинення “незаконної діяльності уніатів”.

Водночас із метою протидії Ватикану Рада у справах релігій, товариство “Україна” видали брошуру архієпископа Макарія “Православ’я в Україні” українською та англійською мовами. У ній розкривалася “реакційна” суть колишньої УГКЦ. Це мали на меті й постійні радіопередачі для зарубіжних слухачів.

У республіці посилили роз’яснювальну роботу серед віруючих і духовенства з питань політики КПРС і Радянської держави стосовно релігії і церкви, конституційного принципу свободи совісті тощо. Тільки за I півріччя 1980 року прочитали 1760 лекцій і доповідей із зазначеної проблематики.

Крім того, взяли на облік (на якій підставі? де були начебто неупереджені органи прокуратури? – В.П.) усіх священиків, монашествуючих, домашні церкви і монастирі, виявили “місця зборищ” віруючих. У черговий раз розпочали роботу з “остаточного припинення їх діяльності” [209].

На Львівщині провели акцію, яка явно суперечила так широко декларованій свободі. Про неї перший секретар обкому партії В.Добрик писав у листі під грифом “Цілком таємно” в ЦК Компартії України. 4 березня 1979 року за ініціативою обкому облвиконком провів зустріч представників влади (звичайно, і партійної. – В.П.) із православним духовенством. На нараді, у якій взяло участь близько 100 чол., були розкриті провокаційні дії Ватикану, спрямовані на активізацію клерикального антикомунізму, відродження в Україні ГКЦ, “звеличення “заслуг”, надання “святості” найлютішому ворогові українського народу митрополитові Шептицькому”, розвінчані нові прояви злочинної змови українських буржуазних

націоналістів та уніатів. Тут же розглянули питання дотримання православним духовенством області законодавства про культи.

Митрополит Львівський і Тернопільський Миколай закликав духовенство посилити боротьбу проти “блукаючих” уніатів, активніше розвінчувати “резидентів Ватикану”, всіх, хто замахується на історичні ухвали Львівського собору 1946 року та намагається відродити УГКЦ.

У зв’язку з майбутніми Олімпійськими іграми в Москві, значною кількістю іноземних туристів, можливих раптових зустрічей з населенням митрополит закликав духовенство гідно відстоювати радянський спосіб життя, припиняти провокації. Водночас, за словами В. Добрика, архієрей та його оточення висловили стурбованість активізацією “реакційної діяльності Ватикану, намаганням відродити проуніатські настрої серед частини населення західних областей УРСР”. У столиці лист прочитали і за звичкою списали в архів [210].

6 червня 1980 року політбюро ЦК Компартії України прийняло ще одну постанову, спрямовану на посилення боротьби проти греко-католиків. Рада у справах релігій розробила чергові заходи на її виконання. Звітуючи перед ЦК про їх реалізацію, перший заступник голови Ради П.Пилипенко єдиним скромним успіхом назвав те, що з виконавчих органів православних, протестантських об’єднань виведено 876 колишніх оунівців, осіб, котрі співробітничали з фашистами, раніше засуджених за антирадянську діяльність. Найбільше таких виявилось на Тернопільщині. Чимало у Вінницькій та Рівненській областях [211].

Дивною логікою керувалися тодішні чиновники з Ради у справах релігій. Про те, що сталінська система свого часу ув’язнила багатьох невинних людей, написано немало. Але якщо навіть взяти до уваги, що всіх засудили справедливо, все одно після відбуття покарання тавро ворога мусили зняти. Виводячи зі складу виконавчих органів релігійних об’єднань за політичними мотивами, чи робила радянська влада цих людей своїми співниками? Відповідь однозначна.

Московська патріархія зі свого боку відповіла Ватикану за його підтримку українських греко-католиків серією різких заяв. Протистояння між ними досягло найвищої точки після скликання Синоду українських єпископів у Римі в грудні 1980 року. У прийнятій на засіданні резолюції проголошувалися канонічно недійсними і такими, що втратили законну силу, ухвали Львівського собору 1946 року. Відразу після її неофіційної публікації у Рим відбув голова Відділу зовнішніх церковних зв’язів патріархії митрополит Ювеналій. Але йому не вдалося домогтися відмови папи від визнання резолюції. Тоді патріарх Пимен надіслав 22 грудня 1980 року послання Іванові Павлу II, у якому зазначав: “Із глибокою тривогою і жалем я мушу сказати, що декларація синоду в повному розумінні цього слова може переписати всі ті великі досягнення у сфері братнього зближення двох наших церков, які були результатом наших обопільних напружених зусиль під час і після другого Ватиканського собору. Вона створює таку небезпечну напруженість у відносинах між Римо-Католицькою та Руською Православною Церквами, яка може бути названа не інакше, як трагічною за тими руйнівними наслідками, що їх вона може внести у взаємовідносини двох наших братніх Церков”.

Зміст і дух декларації, на думку першоієрарха, далекі від пануючого між конфесіями духу єкуменічного братерства і, більше того, – роблять спробу переглянути й порушити сучасну структуру РПЦ. Далі патріарх Пимен звертався

до папи з надією, що той знайде вихід із створеного небезпечного для двосторонніх відносин становища, оскільки цей документ не має юридичної та канонічної сили для католицької церкви. Тим більше, що декларація викликала в колах православної церкви глибоке напруження до католиків. “Я, – завершує послання патріарх Пимен, – дуже прошу і переконую Вас без зволікання вжити також дій, які не тільки не надали б сили декларації, але й сповістили б церквам про те, що Ваша Світлість не благословляє і не схвалює обраний українськими католицькими єпископами шлях відносин між Церквами сьогодні. Я переконаний, що тільки такі Ваші дії зможуть оздоровити створене напружене становище”.

Папа Іван Павло II відповів лише 24 січня 1981 року. Відповідь мала компромісний характер і, ймовірно, не вдовольнила ні патріархію, ні українських католицьких єпископів. Для останніх позитивною була принципова позиція глави РКЦ. “Святиший престол, – підкреслював папа, – твердо залишаючись на позиції, якої він завжди дотримувався щодо прав українських католиків, жалкує з приводу подібної публікації, яка сталася ще до того, ніж я сам ознайомився з цими документами, але він незабаром оповістив усі нунціатури в країнах, де існують общини українських католиків, про те, що ці тексти не були схвалені і тим самим позбавлені будь-якого офіційного характеру. Так само було наказано не публікувати і не поширювати ці документи. Жоден орган Святишого престолу не згадав про це” [212].

На наш погляд, папа Іван Павло II відповіддю вміло перевів стрілки, звівши все до невизнання офіційним документом декларації Синоду українських єпископів, залишивши в силі основне – факт існування Української Католицької (Греко-Католицької) Церкви.

Б.Боцюрків пише, що Московська патріархія не вдовольнилася змістом листа. Митрополита Ювеналія звільнили з посади голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків. Обидва конфіденційні листи (щойно цитовані. – В.П.) опублікували в церковній пресі, очевидно, для того, щоб показати в непривабливому світлі постать Івана Павла II перед греко-католиками. Єдине, що втішило главу РПЦ, так це те, що патріархові Пимену вдалося використати кризу у взаєминах для досягнення офіційної згоди властей на святкування 1000-ліття хрещення Русі [213].

Ставало очевидним, що в особі папи Івана Павла II радянські ідеологи побачили розумного і небезпечного ворога світового комунізму. Для них безсумнівним було те, що, “взявшись за відродження впливу католицької церкви (у Східній Європі), папа, безумовно, взяв курс на реабілітацію дітища Ватикану – Української Католицької Церкви” [214].

Сама ж церква наприкінці 70-х – на початку 80-х років перебувала в складному становищі. У вічність відходили священики, архієреї. Так, у 1979 році померли монсеньйор М. Мурані, єпископ Й. Федорик, у 1983 році – єпископ О. Хіра, який проживав на засланні в Казахстані. У першій половині 1980 року за нез'ясованих обставин знайшли вбитими священиків А. Гургула, І. Котика та Є. Восикевича [215]. У березні місяці 1981 року заарештували священиків В. Каваціва та Р. Єсипа. Пізніше їм визначили термін покарання: п'ять років примусових робіт та три роки заслання. Органи держбезпеки стали застосовувати витонченіші способи проникнення у лоно катакомбної ГКЦ дезінформаторів для її розколу, підризу довір'я до неї за кордоном [216].

Між тим наближалася 35-річниця Львівського собору. Власті, окрім посилення репресій проти духовенства, активу, спільно з РПЦ продовжували дискредитувати в очах як віруючих, так і невіруючих, минуле УГКЦ, її керівників; фальсифікувати і гіпертрофовано тлумачити масштаби поширення православ'я в регіоні. Для прикладу пошлемося на одну зі статей науковців із Івано-Франківська.

Оскільки в країні активно розвінчувалися як релігія, так і націоналізм, то автори всупереч істині писали, що українським буржуазним націоналістам імпонували в уніатстві його антисоціалістичний характер, багатовіковий досвід зради інтересів трудящих мас, соціальна демагогія. В уніатстві вони вбачали духовне знаряддя поработіння революційних устремлінь трудящих мас як “своїми”, так і чужоземними гнобителями. Ось чому уніатська церква отримувала всебічну підтримку з боку українських буржуазних націоналістів, а останні, у свою чергу, благословляли уніатських клерикалів. Ідейно-політичний союз уніатства й українського буржуазного націоналізму отримав найяскравіший вияв у “християнському націоналізмі”.

Нині Й.Сліпий, на думку авторів публікації, свою антикомуністичну й антирадянську діяльність проводить саме в дусі “християнського націоналізму”. Намагаючись за всяку ціну зміцнити союз католицизму та українського буржуазного націоналізму, він активно підтримує ідею “єдності церкви і народу”. З позицій “християнського націоналізму” уніатсько-націоналістичні фальсифікатори перекидують політику Радянської держави щодо релігії та церкви, зміст системи атеїстичного виховання мас. Зокрема, в дусі вигадок про “русифікацію” українського народу вони трактують теорію і практику атеїзму в Україні. Приписуючи українському національному характеру релігійність, зарубіжні українські клерикали видають процеси секуляризації в Україні за денационалізацію українського народу, руйнування “українських традиційних структур”, “знищення української традиції” тощо. Водночас, видаючи бажане за дійсне, вони твердять про якесь “відродження” релігії в УРСР, про роздвоєння української молоді “між Христом та Марксом”. Із допомогою подібних вимислів, підсумовують Н. Возняк та С. Возняк, Й. Сліпий та інші уніатські ієрархи, прагнуть надати своїй ідеї “законну” силу [217].

У намаганні обілити УГКЦ церковні православні діячі не відставали від радянських авторів. Так, протоієрей І.Король, учасник Львівського собору, писав, що в 1946 році, після довголітньої розлуки з православною церквою, греко-католицька церква вернулася до отчого дому, входячи в лоно РПЦ. Це була знаменна історична подія, яку довів до успішного завершення протопресвітер Г.Костельник із численним греко-католицьким духовенством і віруючими, за яку він згодом заплатив власним життям.

“Возз'єднаний церковно наш віруючий народ, – підкреслює І.Король, – полюбив святу православну віру, свою православну церкву, шанує своє духовенство, зокрема молодих священиків, випускників православних духовних семінарій і академій. Виховані в православному дусі, вони добре виконують свої пастирські обов'язки, дотримуючись церковних канонів та державного законодавства. Наші церкви відновлені, прикрашені святими іконами, впорядковані згідно з вимогами православного обряду і статуту, їх охоче відвідують побожні віруючі люди” [218].

Під такими гаслами пройшло офіційне святкування 35-річниці Львівського собору. Так, патріарх Пимен у зверненні до архіпастирів, кліру й мирян

західноукраїнських єпархій наголошував: “Багатовікова туга греко-католиків за втраченим єднанням і гаряче бажання возз’єднатися з Матір’ю Церквою були постійними і виражалися протягом усього періоду насильного відірвання від святого Православ’я в різних формах і проявах. Однак вдоволення цієї святої справи возз’єднання з єдинокровними і єдиновірними братами і сестрами стало можливим лише в нових історичних умовах, коли в результаті перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні були зібрані в єдину Українську Республіку всі українські землі, і український народ став єдиним у великій і дружній сім’ї народів Радянського Союзу”.

Архієреї, учасники урочистостей у Львові, у відповідь заявили: “Ми свідчимо, що остаточна ліквідація Брестської унії на території нашої України, що сталася на Львівському соборі 1946 року, історичне значення якого важко переоцінити, поклала кінець ворожнечі та ненависті, що їх протягом довгих століть сіяла унія серед однокровних братів. Тепер усі ми усвідомлюємо себе членами однієї церковної сім’ї — Руської Православної Церкви. Основою нашої церковної єдності є православна віра, віра святого князя Володимира, у якій охрестилися наші благочестиві предки, тисячоліття прийняття якої готується святкувати наша Свята Церква ...

Ми високо цінуємо Вашу стурбованість у зв’язку з намаганням зарубіжних католицьких єпископів відродити унію і дякуємо Вам за Ваші батьківські зусилля охороняти західноукраїнські єпархії від цих, нічим не обґрунтованих зазіхань на територію нашої Помісної Церкви” [219].

Теза про торжество православ’я в регіоні, про безперспективність ідеї про відродження УГКЦ була пануючою в основних доповідях на ювілейних торжествах. Екзарх України митрополит Філарет підкреслив, що нинішнє свято — “це радість Церкви, це маніфестація нашої церковної єдності. Ми дякуємо главі Церкви Господу нашому Ісусові Христу, Великому Архієреєві нашому за відновлення нашої церковної єдності і просимо його зберігати нас в єдності та єдностайності, в любові й мирі і той самий мир послати всім народам землі”.

Митрополитові Філарету вторять інші православні архієреї. Митрополит Львівський і Тернопільський Миколай, гостро критикуючи намагання кардинала Й.Сліпого та його однодумців відродити ГКЦ в Україні, наголошує, що в УРСР “немає уніатської церкви, є Руська Православна Церква, до якої належать віруючі українці Придніпрянщини, Галичини, Волині, Закарпаття і Буковини. Брестська унія у нас закінчилася, ліквідована рішенням архієреїв, духовенства і мирян на Львівському церковному соборі 1946 року. Це — незаперечний історичний факт повернення до святого Православ’я, до праотцівської віри, яку прийняв у святій хрещенні наш віруючий люд. Ми маємо благодать у Всемилоствитого Бога, що своєчасно повернулися до рідної православної віри, що возз’єдналися з Руською Православною Церквою і всі разом... будемо святкувати тисячоріччя нашого християнства, нашого православ’я...

Ми з великою радістю святкуємо сьогодні ювілей 35-річчя Львівського собору, бо всі 35 літ живемо, молимося і святкуємо в мирі і цим завдячуємо мудрим керівникам нашої Вітчизни, Радянському Союзові — великому борцеві за мир у всьому світі”.

Архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосип заявив: “Наше

возз’єднання з Руською Православною Церквою — це видатна історична подія, що загоює болючі й тяжкі рани, заподіяні унією, розвіює незгоду і ворожнечу, яку вона сіяла, щоб легше торжествували наші недруги над нашою злою долею і неволею.

Минуло 35 літ!..

Ці роки були присвячені великій праці для опрацювання церковного життя, і цю працю благословляє Господь Бог, бо вона на славу Божу, бо вона принесла єдність, усунула всяке зло: незгоду в людях, ненависть і розбрат!” [220].

Мабуть, зайве коментувати висловлювання і науковців, і церковних діячів, бо, здається, вони були написані далеко від рідного краю, де розвиток подій відбувався за іншим сценарієм. Про далеко не благополучний стан речей постійно говорилося на сторінках даної монографії. Навіть деякі партійні керівники відкрито заявили про відродження УГКЦ. Так, виступаючи на всесоюзній конференції з національних проблем у Ризі в червні 1982 року, завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України Л.Кравчук змушений був визнати результативність впливу східної політики Риму в Україні: “Ми маємо докази, що в республіці, зокрема в її західних областях, пропаганда Ватикану й інших буржуазно-клерикальних і клерикально-націоналістичних центрів знаходить відгук у певного числа слухачів. Серед них католики, колишні уніатські священики і монахи, націоналістично налаштовані особи... Під впливом ворожої пропаганди активізувалася діяльність католицького кліру. Колишнє уніатське духовенство постаралося розгорнути психологічну підготовку віруючих до виступу з домаганнями відновити діяльність уніатської церкви. Взято курс на підготовку нових уніатських служителів культу і монахів з числа молоді” [221].

Одразу після ювілейних торжеств, пов’язаних із святкуванням 35-річчя Львівського собору, настав час звітувати про виконання постанови ЦК КПРС від 14 грудня 1979 року “Про заходи протидії політиці Ватикану стосовно соціалістичних країн”. Відповідальні за її реалізацію не шкодували фарб.

Відділ пропаганди й агітації ЦК Компартії України інформував, що партійні комітети, засоби масової інформації провели певну роботу для розвінчання антирадянських тенденцій у так званій “східній політиці” Ватикану, у його намаганнях втрутитися у внутрішні справи соціалістичних країн, активізації католицької церкви та “відновлення уніатства в Україні”.

Питання критики нових негативних тенденцій в ідеології й політиці Ватикану розглядалися на заняттях республіканського постійно діючого семінару лекторів-атеїстів “Актуальні проблеми науково-атеїстичного виховання трудящих”. У червні 1980 року в Ужгороді був проведений республіканський семінар із питань протидії східній політиці Ватикану та “діяльності решток уніатства”. Для слухачів заочного відділення підвищення кваліфікації лекторів-атеїстів при Київському університеті, студентів старших курсів історичних факультетів Львівського, Ужгородського і Чернівецького університетів читаються спецкурси “Критика антинародної ідеології й політики уніатства й українського буржуазного націоналізму”, “Критика католицизму та уніатства”.

Товариство “Знання” УРСР з цих питань організувало цикли лекцій, а у Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській, Тернопільській областях — спеціальні лекторії.

Більше уваги приділялось розвінчанням і критиці політики Ватикану стосовно

соціалістичних країн, суті уніатства в республіканських газетах і журналах. Тільки в 1980 році на їх сторінках з'явилося 36 публікацій. Українське телебачення започаткувало щомісячний цикл передач “Міфи і дійсність”, телевізійні програми “Атеїстичні діалоги”, передачі “Пост імені Ярослава Галана”, “Хто є хто?” Періодично включаються виступи наукових працівників і журналістів-міжнародників на тему “Буржуазний клерикалізм на службі імперіалізму” в інформаційну програму “Актуальна камера”. Були продемонстровані художні й документальні фільми. Від телебачення намагалося не відставати і республіканське радіо, особливо під час передач для закордонних слухачів.

Вагомим виявився доробок науковців республіки. Держкомвидав України, інші видавництва в 1980 році видали з цих проблем 10 книг, загальним тиражем 400 тис. примірників. У 1981 році планувалося видати також 10 книг загальним тиражем 500 тис. примірників.

Рада у справах релігій спільно з радянськими, адміністративними органами республіки взяла на облік понад 200 населених пунктів, у яких було виявлено діяльність уніатів, біля 700 колишніх священиків і ченців, котрі нелегально проводили богослужіння. Під особливий контроль узяли діяльність “релігійних фанатиків із числа колишніх уніатських священиків, учасників націоналістичних банд і бандопосібників”. Тільки у 1980 році зі складу керівництва і активу релігійних громад західних областей УРСР вивели понад 280 “колишніх оунівців, осіб, що співробітничали з фашистами”.

Чимало зроблено для освоєння колишніх культових приміщень. Протягом 1980 року у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській областях під музеї, картинні галереї тощо задіяли 70 храмів.

Цим успіхи у справі протидії політиці Ватикану, досягнуті під керівництвом відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України, обмежувалися, бо, за словами заступника завідувача відділом В.Балашової, обстановка в регіоні продовжувала залишатися складною. Не припинена діяльність священиків, радіопередачі з Ватикану регулярно прослуховує багато віруючих, існують домашні церкви і монастирі, пустують понад 800 храмів, переважна більшість яких були греко-католицькими [222].

Відділ зарубіжних зв'язків ЦК партії інформував, що Міністерство зовнішніх справ УРСР ужило заходи для отримання від деяких посольств СРСР та постійних представництв УРСР при міжнародних організаціях оперативної інформації про антирадянську діяльність Ватикану, зарубіжних українських релігійних центрів, про напрямки їх підривної роботи. Систематична інформація про це друкується в багатьох виданнях.

Зросла кількість пропагандистських виступів, розрахованих на зарубіжних читачів. Розширилася їх тематика. Засоби масової інформації спільно з Радою у справах релігій залучають до виступів не лише науковців, а й церковних діячів, зокрема митрополита Філарета, тих, хто брав участь у Львівському соборі 1946 року [223].

Аналогічні звіти надіслали й інші відділи ЦК Компартії України, міністерства і відомства, причетні до справи боротьби зі східною політикою Ватикану. Їх ефективність загалом виявилася низькою, що змусило політбюро ЦК 6 січня 1981 року прийняти нову постанову “Про додаткові заходи протидії намаганням

Ватикану активізувати католицьку церкву та відновити уніатство в Україні”.

Підставою для її прийняття послужила довідка, підписана секретарем ЦК партії О. Каптом, який пропонував для посилення боротьби з опонентами в центральних республіканських газетах і журналах опублікувати ряд статей критичного спрямування проти УГКЦ. Планувалося провести цикл радіопередач для зарубіжних слухачів. Митрополит Філарет мав виступити з приводу провокаційного рішення Синоду УКЦ про невизнання ухвал Львівського собору 1946 року.

Відділи пропаганди і агітації, науки і навчальних закладів, культури та зарубіжних зв'язків ЦК повинні були зайнятися координацією планів публікацій та передач радіо і телебачення, які б розвінчували спроби втручання Ватикану і зарубіжних клерикально-пропагандистських центрів у внутрішні справи СРСР, розпалювання релігійного екстремізму.

Відділу пропаганди і агітації ЦК партії пропонувалося вивчити роботу Івано-Франківського обкому з виконання постанови ЦК КПРС “Про заходи протидії політиці Ватикану стосовно соціалістичних країн” та виробити рекомендації для партійних організацій про шляхи підвищення ефективності цієї роботи.

Відділи зарубіжних зв'язків, пропаганди і агітації спільно з Радою у справах релігій мали підготувати звернення групи священнослужителів Львівської єпархії на адресу Ватикану з протестом проти втручання в релігійне життя православної церкви. Для архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Йосипа О. Капто навіть визначив тему інтерв'ю: “Руська православна церква в західних областях України”. Це була, ймовірно, висока довіра з боку секретаря ЦК, оскільки митрополитові Львівському і Тернопільському Миколаю, учасникові Львівського собору 1946 року, наприклад, пропонувалося дати інтерв'ю майже на “вільну” тему.

Рада у справах релігій спільно з місцевими органами влади повинні були встановити суворий контроль за діяльністю залишків уніатства, рішуче припинити випадки здійснення священиками і ченцями обрядів, проведення іншої протизаконної діяльності, розробити конкретні плани освоєння недіючих культових приміщень. Рада мала попрацювати належним чином з екзархом України, митрополитом Філаретом, аби замінити правлячих архієреїв західних єпархій лояльнішими ієрархами. РПЦ мусила посилити антиуніатську пропаганду на сторінках часопису “Православний вісник”, перевидати збірник документів про Львівський собор.

О. Капто пропонував ряд доручень Академії наук, Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти, іншим відомствам, які визначали їх місце в боротьбі з греко-католиками.

На виконання постанови політбюро ЦК Компартії України від 6 січня 1981 року відділ пропаганди і агітації розробив спеціальну орієнтовку, яку в липні 1981 року під грифом “Цілком таємно” надіслав на адресу 11 обкомів та Київського міськкому партії. Констатувавши факт зростання впливу католицької і греко-католицької церков, автори рекомендували обкомам, міськкомам, райкомам партії:

— проаналізувати хід виконання постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань протидії політиці Ватикану стосовно соціалістичних країн і додатково включити в перспективні плани роботи заходи, спрямовані на розвінчання ідеологічних диверсій клерикально-націоналістичних центрів і організацій;

— уточнити реальну релігійну обстановку у кожному населеному пункті, де діють католицькі громади і рештки уніатства, і рішуче припиняти прояви екстремізму з їх боку; скоординувати в цій справі зусилля радянських, адміністративних органів, ідеологічних установ та організацій;

— у боротьбі з антисупільними діями решток уніатства підвищити на місцях активність і відповідальність комуністів, комсомольців, народних депутатів, місцевої інтелігенції; на партійних, комсомольських зборах давати принципову оцінку фактам примиренського ставлення до релігійних передсудів з боку членів КППС і членів ВЛКСМ;

— у кожному населеному пункті, трудовому колективі, де є рештки уніатства, організувати постійно діючі тематичні лекторії, кінолекторії з перегляду рішень XXVI з'їзду КППС, патріотичного, інтернаціонального, правового виховання населення, критики уніатства і католицизму. Особливу увагу звернути на поліпшення атеїстичної і всієї виховної роботи у віддалених, бригадних селах, хуторах, направляти у ці населені пункти лекторів, доповідачів, організувати виступи агіткульбригад, художньої самодіяльності, громадсько-політичних клубів, представників творчої інтелігенції, налагодити тут дієву роботу культосвітніх закладів, розвивати фізкультурно-спортивну роботу, ширше впроваджувати нові свята та обряди;

— розширити склад атеїстичних кадрів, які спеціалізуються на питаннях критики католицизму та уніатства, індивідуальної роботи з віруючими — колишніми уніатами, поліпшити їх ідейно-теоретичну і методичну підготовку; залучати до підготовки атеїстичних заходів, до індивідуальної роботи з віруючими спеціалістів народного господарства, учителів, медичних працівників;

— організувати систематичну публікацію матеріалів в обласних і районних газетах, теле- і радіопередачі, спрямовані на розвінчання ворожої діяльності націоналістичних організацій і решток уніатства за кордоном, антисупільних дій релігійних екстремістів і фанатиків, поліпшити висвітлення досвіду систематичної роботи серед населення.

Виконкомом рад народних депутатів, адміністративним органам, уповноваженим Ради у справах релігій пропонувалося:

— виявити ватажків, уніатських фанатиків і екстремістів, домогтися припинення їх діяльності з пожвавлення та об'єднання решток уніатства, припинити нелегальну підготовку молодих уніатських священиків і ченців, інспірування заяв віруючих з вимогами відновлення УГКЦ;

— повсюди провести роботу з виявлення молодих людей, яких готують до висвячення у священики та ченці, і домагатися їх відмови від уніатства;

— рішуче розвінчувати і припиняти спроби використання релігії колишніми учасниками націоналістичних банд та іншими екстремістськими елементами для приховування антисупільної діяльності;

— з метою припинення діяльності роз'їзних уніатських місіонерів і організованої діяльності решток уніатського духовенства постійно координувати дії між сусідніми областями і районами;

— випадки порушення законодавства про культ, прояву релігійного екстремізму оперативно обговорювати на сільських сходах, робітничих зборах, засіданнях виконкомів і сесіях рад народних депутатів;

— забезпечити повне освоєння колишніх культових приміщень, домогтися припинення самозахоплень і незаконних богослужінь у закритих храмах, діяльності домашніх церков і монастирів, очищення православних церков від уніатських традицій і атрибутки, знесення каплиць, хрестів та інших уніатських символів, підкріпляти ці заходи відповідною роз'яснювальною та виховною роботою серед віруючих;

— організувати систематичну профілактичну роботу для попередження незаконної діяльності решток уніатства зусиллями виконкомів місцевих рад народних депутатів, їх комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культ, органів міліції, судів, прокуратури;

— вжити дієвих заходів для перекриття каналів зв'язку решток уніатства з зарубіжними релігійними і націоналістичними організаціями; звернути особливу увагу на недопущення незаконних дій з боку духовенства, яке прибуває з-за кордону за приватними запрошеннями, як туристи; посилити роботу зі священиками і віруючими, які від'їжджають за кордон;

— удосконалити підготовку з питань релігії та атеїзму працівників "Інтуристу", поліпшити їх орієнтування стосовно форм і методів використання туристів зарубіжними клерикальними центрами; систематично аналізувати питання, пов'язані з релігією, які ставлять іноземні туристи, і проводити відповідний інструктаж гідів та перекладачів [224].

Чесно кажучи, не зрозуміло, навіщо було надсилати орієнтовку із загальновідомими формами переслідувань та утисків віруючих упродовж десятиліть під грифом "Цілком таємно". Хіба що для чергового приховування розбіжностей між тим, що офіційно говорилося і неофіційно робилося вищими органами влади. Втім, на Печерських пагорбах Києва було видніше.

У 1981 році відбувся XXVI з'їзд КППС. За помпезністю в його проведенні, славослів'ям на адресу Генерального секретаря ЦК КППС Л. Брежнева правляча верхівка намагалася приховати від десятків мільйонів радянських людей ту прірву, в яку скочувалася країна як в економічному, так і в ідеологічному плані. Віруючі греко-католики намагалися використати партійний форум для чергових заяв про їх дискримінацію. Так, із дев'яти населених пунктів семи районів Львівської області на адресу з'їзду надійшов лист із проханням-вимогою відновити діяльність громад УГКЦ.

Лист для перевірки надіслали в ЦК Компартії України. За дорученням секретаря ЦК О. Капта в область виїхав заступник завідувача відділу пропаганди й агітації П. Куляс, працівники Ради у справах релігій. За наслідками перевірки підготували об'ємну довідку, в якій замість об'єктивного розгляду стану справ звинуватили самих віруючих, місцеві органи влади.

П. Куляс зазначав, що написання листа спровокували релігійні екстремісти в основному із сіл Завадів Стрийського, Мшана Городоцького, Мужилівці Яворівського районів. Вони сфабрикували ряд підписів. У селах Градівка Городоцького, Борове Сокальського, Колодниця, Труханів Сколівського районів люди взагалі не знали про існування листа (а можливо, віруючі побоюлися зізнатися? — В.П.). Крім того, із сіл Завадів, Мшана, Мужилівці в Москву виїхала делегація, котра протягом трьох діб пробувала переконати чиновників із Ради у справах релігій офіційно визнати УГКЦ та зареєструвати її громади.

“Звертає на себе увагу те, — наголошує П. Куляс, — що в окремих районах області останнім часом почастишали антигромадські прояви на релігійній основі, особливо з боку колишніх уніатських священнослужителів. По суті, вперше відкрито порушується питання про відновлення уніатської церкви, котра дискредитувала себе співробітництвом із фашистами і бандерівщиною, і тому була відкинута самими віруючими”. В деяких населених пунктах, у тому числі в селах Завадів, Мшана, Мужилівичі “уніатам-екстремістам удалося втертися в довіру віруючих і використовувати їх релігійність з недоброю, антигромадською метою”.

Так, у с. Мужилівичі до останнього часу діяла православна парафія. Проте наприкінці 1980 року “під впливом підбурювань підпільного уніатського місіонера В. Каваціва віруючі зажадали відкриття української католицької громади”. Всього на Львівщині продовжують протизаконну діяльність понад 100 священників. Ініціаторами написання скарг та заяв є “колишні оунівці, бандопосібники та члени їх сімей”. Тільки у с. Завадів серед уніатів таких 24 особи.

На думку П. Куляса, негативні прояви стали можливими в силу різних причин. Це, по-перше, серйозні недоліки в контролі за дотриманням законодавства про культу. Незаконні зборища у більшості випадків не реєструються органами влади. Уніати в деяких місцях безперешкодно проводять богослужіння, здійснюють обряди у знятих з реєстрації храмах, “домашніх церквах”, на квартирах віруючих, займаються місіонерською діяльністю. Незважаючи на те, що їх протизаконні дії зафіксовані майже в ста населених пунктах, за 1980 рік лише 24 порушників притягли до адміністративної відповідальності.

Одним із найактивніших провідників уніатства, за словами П. Куляса, є Р. Єсип, 1951 року народження, якого в 1973 році нелегально висвятили в священники. Він відверто заявив перевіряючим із Києва, що в порушення законодавства проводить богослужіння, підтримує зв'язок із католицьким духовенством у Польщі. Протягом останніх років готує до висвячення неповнолітнього учня професійного училища. Однак рішучих заходів для припинення його діяльності не вжили. Більше того, він придбав у Львові частину приватного будинку, в якому обладнав “домашню церкву”, встановив телефон. Працюючи на головпоштамті, тричі обирався профгрупоргом.

По-друге, у боротьбі з нелегалами не виявляють належної оперативності правоохоронні органи. На місцях відсутня належна координація зусиль партійних, радянських та адміністративних органів у боротьбі з протизаконною діяльністю решток уніатства.

По-третє, в ідейно-політичній роботі переважають заходи масово-пропагандистського характеру. Форми впливу на конкретних прибічників уніатства використовуються недостатньо. У багатьох випадках “не виявляються і не розвінчуються підбурювачі й організатори зборищ”, навколо них не створюється відповідна громадська думка в трудових колективах і за місцем проживання. Партійні, радянські, комсомольські організації слабо вивчають пристосовницьку тактику екстремістів, розраховану на те, щоб вийти з-під впливу громадськості.

По-четверте, на боротьбу з цими негативними явищами слабо мобілізується місцевий актив. Він не дає гострої політичної оцінки підступам уніатів, не вживає заходів щодо припинення їх протизаконних дій, не інформує про них вищі інстанції. У с. Завадів, наприклад, проживає 17 комуністів, 70 комсомольців, 17 депутатів, 11

спеціалістів народного господарства. Чимало з них були свідками того, як 8 лютого 1981 року на місцевому цвинтарі відбулося незаконне зборище, відкрито збиралися підписи на адресу XXVI з'їзду КПРС. Проте нічого не зробили для припинення провокації.

По-п'яте, вплив уніатів сильніший у бригадних селах, де рівень ідейно-політичної, культурно-масової роботи не відповідає сучасним вимогам.

По-шосте, активізація решток уніатства значною мірою викликана тим, що Львівська область піддається атакам з боку зарубіжних клерикально-націоналістичних підривних центрів і Ватикану. Практично на всій території області прослуховуються радіопередачі з Ватикану та інших станцій, переглядаються релігійні передачі польського телебачення тощо.

По-сьоме, окремі партійні організації слабо орієнтуються в особливостях ідеологічної обстановки, що швидко змінюється, не враховують усіх зазначених факторів у роботі для припинення провокаційних дій решток уніатства.

Отож, назвавши причини активізації греко-католиків, П. Куляс запропонував заходи, реалізація яких зумовить їх нейтралізацію. Деякі відділи ЦК Компартії мали надати партійним комітетам Львівщини допомогу в реалізації постанови політбюро ЦК Компартії України від 6 січня 1981 року “Про додаткові заходи протидії намаганням Ватикану активізувати католицьку церкву та відновити уніатство в Україні”, виробити відповідні методичні рекомендації.

Львівському обкому партії пропонувалося здійснити конкретні заходи з метою підвищення рівня партійного керівництва ідейно-виховною роботою серед населення, посилення політичної пильності на місцях щодо підступів проуніатських та інших антисупільних елементів.

Рада у справах релігій мала подати допомогу уповноваженому у Львівській області в питаннях припинення незаконної діяльності священників, вжити рішучих заходів для освоєння культових приміщень тощо [225].

Звісно, з Києва в ЦК КПРС з приводу скарги на адресу XXVI з'їзду партії надійшла відписка “про підступи ворогів”, а пропозиції, висловлені у записці П. Куляса, секретар ЦК Компартії України О. Капто доручив реалізувати Раді у справах релігій та Львівському обкомові партії.

Звітуючи про виконання доручення секретаря ЦК, голова Ради у справах релігій М. Колесник писав у листі від 10 квітня 1981 року, що в районах, де є прояви уніатства, проведені семінари-наради членів комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу. У всі міськрайвиконкоми надсилалися інструктивно-методичні матеріали з основних питань роботи для нейтралізації впливу Ватикану та уніатської еміграції. Обласна прокуратура порушила кримінальну справу проти Р. Єсипа та В. Каваціва, Рада у справах релігій 24 березня 1981 року прийняла постанову “Про заходи з надання допомоги у роботі для подолання уніатства у Львівській області” [226].

Секретар Львівського обкому партії Д. Яремчук повідомляв у листі від 8 квітня 1981 року, що 27 березня бюро обкому розглянуло питання про серйозні недоліки у протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство у селах Мшана Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів. Відповідні матеріали надіслані в міськкоми і райкоми партії для конкретного реагування.

Райкоми партії, радянські, адміністративні органи семи районів області, з яких надійшов лист на XXVI з'їзд КПРС, розробили організаційні й пропагандистські заходи для кожного населеного пункту, зазначеного в листі.

У селах Мшана, Завадів, Мужиліві проведені сільські сходи, а в м. Стрию — збори трудових колективів, де працюють проуніатськи налаштовані особи, на яких засуджено поведінку громадян, що порушували законодавство про культу, домагалися відновлення діяльності ГКЦ. Крім цього, провели тематичні вечори, зустрічі з делегатами з'їздів партії, членами інформаційно-пропагандистських груп партійних комітетів.

Партійні організації, радянські органи на місцях взяли на облік тих, хто знаходиться під впливом “екстремістів-уніатів”. Із ними проведені бесіди, роз'яснення законодавства про культу. Ряд осіб профілактовані в апараті уповноваженого Ради у справах релігій.

Із метою припинення протизаконних дій окремих віруючих-уніатів, наголошував Д. Яремчук, порушення громадського порядку, конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті, у селах Мшана, Завадів, Мужиліві та інших створені оперативні групи з числа працівників радянських, адміністративних органів, дружинників, ідеологічного активу. Проведена робота сприяла тому, що в деяких населених пунктах, у т.ч. і вищевказаних, “вдалося припинити зборища уніатів, місіонерську діяльність колишніх уніатських священиків”.

Щоб у Києві не склалося враження про лист секретаря обкому як звичайну відписку, Д. Яремчук додав, що міськкоми і райкоми партії, радянські й адміністративні органи “ще не досягли повної ліквідації незаконної діяльності уніатів-екстремістів. Цілеспрямована наступальна робота в цьому плані продовжуватиметься” [227].

“Паперова” боротьба проти греко-католиків, незважаючи на її безрезультатність, продовжувалася. У Києві, очевидно, ще вважали найважливішим підготувати доповідну записку, прийняти чергову постанову зі звинуваченням у підступності Ватикану, підпільних священиків (хоч, чому підпільних, коли вони діяли, власне, відкрито. — В.П.), бездіяльності місцевих органів влади, ідеологічного активу тощо. З обласних комітетів партії на виконання цих постанов надходили об'ємні звіти, до яких, здається, у ЦК Компартії України звикли і навіть серйозно не вивчали.

ЦК КПРС прийняв 22 вересня 1981 року, наприклад, чергову постанову “Про посилення атеїстичного виховання”. ЦК Компартії зреагував на нею аналогічною ухвалою від 23 жовтня 1981 року. У ній, зокрема, вказувалося, що в атеїстичній роботі належним чином не враховується посилення клерикально-антикомуністичної і релігійної пропаганди з-за кордону, розрахованої на населення республіки, а також те, що Ватикан, українська буржуазно-націоналістична еміграція намагається відновити уніатство, розпалювати релігійно-націоналістичні настрої, активізувати католицькі об'єднання. Під впливом ворожої пропаганди залишки уніатства намагаються подекуди організовано об'єднуватися, відновити богослужбову діяльність в раніше закритих храмах, створити нелегальні “домашні церкви” і “монастирі”, поповнювати ряди ченців і черниць за рахунок молоді, готувати священнослужителів.

Через деякий час обкоми партії “прозвітувалися” про виконану роботу.

Уповноважені Ради у справах релігій в областях у традиційних звітах продовжували констатувати розвиток подій у регіоні. З Тернопільщини повідомили, що найбільшу активність виявляє П.Василик, який, відбувши два ув'язнення, не відмовився від переконань. Він організовує релігійне навчання молоді, готує кандидатів у священики. Характер діяльності П. Василика дає підстави думати, що він займає керівне місце в нелегальному єпископаті.

У Тернопільській області функціонує вже 10 нелегальних монастирів. Активну місіонерську роботу проводять С. Юськів, Я. Пастернак, М. Телевеляк. С. Юськів є наставницею монашествуючих на території західних областей республіки. Протягом 1975-1979 років тричі виїжджала у приватних справах до Польщі. Не виключено, що вона використовувала поїздки для отримання відповідних інструкцій [228].

Коли читаєш подібні звіти, складається враження, що вони переписувалися з року в рік, за винятком хіба окремих нових прізвиськ чи фактів. Для підтвердження сказаного пошлемося на звіт про роботу уповноваженого Ради у справах релігій у тій же Тернопільській області за 1982 рік. У ньому вказується, що діяльність уніатів найактивніша в Бучацькому районі, де проживають 13 священиків, 8 ченців, 52 черниці та 25 покутників. У 30 населених пунктах переважна більшість населення є прибічниками греко-католицизму.

У с. Осівці Бучацького району уніати при потуранні сільради впродовж тривалого часу проводили богослужіння в пустуючому приміщенні недобудованого храму, в якому знаходилося греко-католицьке церковне начиння. У грудні 1982 року власті розправилися з віруючими. Найактивніших притягли до адміністративної відповідальності.

Серед греко-католицького духовенства найактивнішими залишаються П. Василик, М. Монастирський, Т. Когут, М. Кисіль, С. Захарків, С. Колтонюк, В. Баран та інші. Заслужують на увагу ченці та черниці, більшість із яких проживають у Тернопільському, Чортківському районах, у Заліщиках, Бережанах. Їх квартири перетворилися у своєрідні “монастирі”, де проводяться богослужіння. Подекуди навідуються священики, які відправляють релігійні обряди [229]. І все. Що робити з непокірними ні в Тернополі, ні в Києві не знали. Тому обмежилися традиційними заходами, спрямованими на “посилення”, “поліпшення”, “удосконалення”...

Щоправда, 1982 рік вніс у цю діяльність певну новизну. Із Києва зазвучали серйозні звинувачення на адресу окремих архієреїв, священиків у потуранні греко-католикам. Так, голова Ради у справах релігій М. Колесник у листі в ЦК Компартії України від 22 березня 1982 року писав, що слід підтримати зусилля екзарха України митрополита Філарета, спрямовані на подолання уніатства в православно-церковній діяльності, оскільки правлячі ієрархи цього робити не поспішають. В основних регіонах поширення греко-католицизму митрополит Львівський і Тернопільський Миколай, архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосип із колишніх уніатів. Обидва на словах виступають за православ'я, а насправді під усякими приводами “ухиляються від роботи з викорінення уніатських традицій і атрибутів, що збереглися в багатьох церковних громадах”. Проте одночасна заміна двох правлячих архієреїв, на думку М. Колесника, викличе небажану реакцію, особливо за кордоном. Тому слід ужити інших заходів, спрямованих на активізацію антиуніатської роботи православної церкви, а до питання усунення ієрархів повернутися пізніше.

Таким першочерговим заходом має стати збільшення тиражу православних календарів, виданих українською мовою, оскільки в західних єпархіях нелегально розповсюджуються уніатські церковні календарі. Тільки на Львівщині виявлено і ліквідовано 11 нелегальних друкарень, вилучено понад 20 тис. примірників друкованої продукції, яка користується попитом через відсутність православної. Так, на 1919 православних парафій регіону щорічно виділяється 1600 українських православних календарів. Тому М. Колесник підтримував пропозицію екзарха України збільшити їх тираж, що служило б справі боротьби проти ГКЦ [230].

Не залишив поза увагою православних архієреїв, духовенства західних областей і завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України Л. Кравчук. Улітку 1982 року він підготував на адресу ЦК партії доповідну записку, в якій стурбовано зазначив, що у справі боротьби проти східної політики Ватикану партійні, радянські органи зосереджувалися на нейтралізації і припиненні яскраво виражених дій і захопленні закритих храмів для проведення богослужінь, організації домашніх церков і монастирів тощо. У той же час не було вжито дієвих заходів для викорінення уніатських пережитків у діяльності православних громад.

Релігійні екстремісти з числа колишніх уніатів, оунівців та їх посібників намагаються формувати проуніатську громадську думку серед православних віруючих. Вони пропагують уніатські обряди і канони як національні і вимагають їх дотримання православним духовенством.

У багатьох православних громадах Городецького, Нестерівського, Пустомитівського, Старосамбірського районів Львівської, Богородчанського, Калуського, Рожнятівського, Снятинського районів Івано-Франківської областей богослужіння, обряди, культові дії проводяться по-уніатськи. У культовій практиці відкрито використовується уніатська атрибутика, греко-католицька богослужбова література, у якій багато положень, котрі підігрують не лише проуніатські, а й націоналістичні настрої серед віруючих.

У деяких місцях біля діючих православних храмів до цього часу зберігаються хрести, могили, пам'ятники, "пов'язані з діяльністю оунівських банд". Нерідко вони прикрашаються в дні релігійних свят. На території багатьох православних храмів ведеться торгівля уніатською атрибутикою, поширюється уніатська, а то й націоналістична література.

Помічено тенденцію використовувати легальний шлях (через духовні заклади РПЦ) для підготовки кадрів священнослужителів із числа проуніатськи налаштованих осіб. Чимало молодих священників проводять богослужіння і обряди за греко-католицькими канонами.

Пасивну позицію в цьому питанні займають правлячі ієрархи Львівсько-Тернопільської та Івано-Франківської єпархій. Вони фактично ігнорують вимоги екзархату і пропозиції Ради у справах релігій, її уповноважених в областях з питань боротьби з проявами уніатства, а в деяких випадках відкрито потурають проуніатським елементам, підтримують їх. Навіть у домашній церкві архієпископа Йосипа богослужіння проводяться з використанням уніатської атрибутики, за греко-католицькими канонами.

Партійні комітети, виконкоми місцевих рад народних депутатів, їх комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу, Рада у справах релігій, уповноважені в областях випускають з поля зору ці негативні явища і процеси, не дають своєчасної гострої політичної оцінки.

Республіканська Рада у справах релігій не виконала пункт постанови ЦК Компартії України про питання боротьби проти спроб активізувати католицьку церкву та відновити уніатство, який вимагав замінити правлячих архієреїв Івано-Франківської та Львівсько-Тернопільської єпархій (яскравий приклад того, як діяла "радянська демократія". – В.П.).

Не проводиться належна робота з духовенством православних парафій, керівниками єпархій щодо вилучення елементів уніатства в діючих храмах. Окремі радянські працівники виявляють лібералізм, а іноді втрачають політичну пильність (усі підкреслення у доповідній записці зроблені автором. – В.П.).

Ураховуючи сказане, Л. Кравчук пропонував наступне:

1. Ужити заходи щодо припинення проуніатської пропаганди в діючих православних храмах. Створити спеціалізовані групи для систематичного аналізу проповідницької діяльності священнослужителів. Обстежити територію церков, цвинтарів, домогтися вилучення та знесення всіх уніатсько-націоналістичних символів. Не допускати незаконного виготовлення і торгівлі уніатською атрибутикою, своєчасно виявляти проуніатськи налаштованих осіб і перекривати канали для підготовки і вступу їх у духовні заклади РПЦ.

2. Провести нараду партійних і радянських працівників Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей з питань боротьби з рештками уніатства.

3. Провести роботу з екзархатом із посилення вимогливості до православного духовенства у питаннях боротьби з уніатством. Домогтися заміни проуніатськи налаштованих керівників Івано-Франківської та Львівсько-Тернопільської єпархій та деяких інших священнослужителів. Запропонувати екзархату провести протягом 1982 року перевірку православних храмів у західних областях і вилучити у них уніатську атрибутику, літературу. Вирішити через навчальний комітет Московської патріархії питання про посилення критики уніатства у навчальному процесі духовних закладів, а також про недоцільність направлення на службу в ці єпархії випускників - вихідців із західних областей УРСР.

21 червня 1982 року секретар ЦК Компартії України схвалив зміст доповідної записки, а через кілька днів її передали в обкоми партії, облвиконкоми, Раду у справах релігій, які мали виконати всі її вимоги-рекомендації [231].

Від себе додамо, що подібні завдання висувалися протягом усіх попередніх десятиліть, так і не будучи жодного разу виконаними бодай наполовину. Єдине, що вдалося, так це усунути з посад правлячих архієреїв. Постановою Священного Синоду від 12 жовтня 1982 року відправили на пенсію архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Йосипа [232].

Митрополита Львівського і Тернопільського на пенсію відправили урочисто. 6 жовтня 1983 року він звернувся із заявою на ім'я Священного Синоду, в якій писав: "У мене 73 роки життя, 47 років священнослужіння, у тому числі 15 літ секретарем Львівсько-Тернопільської єпархії та 18 років правлячим архієреєм цієї розлогої єпархії, яка має і Свято-Успенську Почаївську Лавру.

Моє здоров'я підупадає, недуги частішають, побоююся, що не зможу дати повноцінного піклування про свою дуже складну і велику єпархію.

З цієї причини прошу Вашу Святість звільнити мене за штат і визначити... пенсію.

Я перебуваю постійно під наглядом лікаря”.

В ухвалі Священного Синоду зазначалося: “Преосвященного митрополита Львівського і Тернопільського Миколая, згідно з його проханням, звільнити від керівництва єпархією на покій із призначенням персональної пенсії.

Висловити преосвященному митрополитові Миколаю глибоку вдячність за щирі архіпастирські труди при управлінні протягом 18 років великою Львівською єпархією.

Відзначити вельми корисну діяльність преосвященного митрополита Миколая при возз’єднанні греко-католиків із Матір’ю-Церквою на Львівському соборі 1946 року і для ліквідації наслідків унії – на посаді секретаря львівських архіпастирів і на посту Єпархіального Преосвященного від 1965 року.

Відзначити труди преосвященного митрополита Миколая – нагородити його орденом Преподобного Сергія Радонезького I ступеня” [233]. 30 листопада 1983 року у Львові за участю екзарха України митрополита Філарета відбулися урочисті проводи архієрея на пенсію. Все було б добре, якби не існувало викладених реальних причин його відставки.

Отже, всупереч твердженням офіційних ідеологів, працівників партійних і радянських органів, активістів про зменшення впливу уніатства катакомба не визнана державою греко-католицька церква жила. Віруючі наполегливо домагалися не лише офіційного її визнання, але й рівноправності у дискусіях, можливості для спростування різних спотворень, викривлених фактів історії.

В атмосфері подібних настроїв виникали неофіційні осередки, діяльність яких спрямовувалася на захист інтересів церкви. Їх очолювали енергійні, сміливі люди. На початку 80-х років багато говорили про священика Й.Тереля. Його спроби влаштуватися на одну з парафій Вінницької єпархії закінчилися тим, що невідомі спинили на вулиці, вивезли під покровом ночі на цвинтар, прив’язали до хреста і залишили підвішеним на дві доби. Потім, відв’язавши, побили і наказали “тримати язик за зубами” та у Вінницькій області більше не з’являлись.

Після цього Й.Тереля пише листа на ім’я голови КДБ СРСР Ю.Андропова, у якому висловлює своє обурення тим, що людей, які мають власну думку, радянські правоохоронні органи зараховують до “психічно хворих” або ворогів держави. Такі методи доведення інакодумців до повноцінних автор назвав злочинними, а виконавців – убивцями. Він засудив правлячого архієрея Вінницької єпархії Агафангела за зв’язок та співробітництво з безвірницькими властями.

У листі на ім’я папи Івана Павла II автор охарактеризував становище УГКЦ в Україні, інформував про створення Української Гельсинської Групи та просив стати на захист ув’язнених та переслідуваних за віру. Вірні церкви “змушені таємно хрестити, вінчати, сповідати та хоронити. Наше священство в таборах, психлікарнях, фізично знищене. Ті, що залишилися живими і не покинули своєї пастви, пам’ятають, що наша віра тримається на твердості, повноті і життєвості... Ще ніколи за всю історію християнства не було таких гонінь і переслідувань, як нині. Українські католики позбавлені всього – родинного щастя, можливості вільно проповідувати, відправляти обряди нашої церкви – ми в катакомбах”.

9 вересня 1982 року група сміливців створила Ініціативну групу захисту прав віруючих і Церкви. До її складу увійшли Й.Тереля, отці Г. Бузинський, Діонісій, Гнат, а також С. Петраш-Січко. Повідомляючи в листі до ЦК Компартії

України про створення групи, Й.Тереля виклав її основне завдання: “Наша мета одна – легалізація! На одних правах з усіма групами населення СРСР. Усупереч заявам і прогнозам деяких партійців – ми живемо, розростаємося і торжествуємо! Випробування і переслідування католиків в Україні ще більше зміцнили нас у вірі, дали нам збагнути глибину Божественного провидіння. Я без перебільшення заявляю, що нема нічого кращого, ніж умерти католиком у комуністичній тюрмі. Хто втратив страх, той знайшов себе у вірі й надії”.

Створення Ініціативної групи Й.Тереля оцінював як відповідь українських греко-католиків на постійні репресії проти церкви. З того часу всю інформацію група вирішила подавати на розгляд світової громадськості, щоб католики світу знали її, пам’ятали, у яких умовах живуть віруючі в Україні.

Одним із перших кроків Ініціативної групи стало її звернення до ЦК КПРС, у якому аргументовано доводилася неправомірність та неканонічність Львівського собору 1946 року. Тут же висловлювались і конкретні вимоги, яких домагалися духовенство, віруючі УГКЦ. Серед них:

- проведення вільних виборів в усіх єпархіях Західної України і Закарпаття;
- надання дозволу будувати молитовні будинки;
- повернення в регіонах, де греко-католики складають більшість, молитовних будинків, а там, де складають меншість, створення умов для проведення релігійних культів;
- відновлення духовних семінарій у Львові та Ужгороді;
- надання можливості віруючим греко-католикам отримати духовну освіту за кордоном;
- повернення раніше конфіскованих друкарень;
- формування авторитетної комісії по розслідуванню діяльності органів КДБ та МВС, спрямованої проти тисяч священнослужителів, віруючих [234].

У Москві не надто переймалися турботами віруючих. Відповіддю на звернення до вищого партійного керівництва став арешт 24 грудня 1982 року керівника Ініціативної групи Й.Терелі.

“Доля Йосипа Михайловича Терелі, — пишуть О.Данилюк та О.Бажан, — нагадує тернистий шлях багатьох мучеників за віру. Близько 20 років провів він у тюрмах, таборах, психіатричних лікарнях. Причому, якщо на початкових етапах владні структури ще приховували справжні причини переслідування Терелі, звинувачуючи його у дармоїдстві, інших аналогічних злочинах, то в середині 80-х років йому вже без будь-яких застережень висувались звинувачення за сумнозвісними політичними статтями” [235]. Й. Тереля ув’язнили. Антиуніатська пропаганда в УРСР набирала нового розмаху...

Водночас слід мати на увазі наступне. У листопаді 1982 року помер Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев, із 18-річним правлінням якого одні пов’язували незмінність курсу у внутрішній й зовнішній політиці, а отже, й успіхи країни, інші — кризу адміністративно-командної системи, яка посилювалась наприкінці 70-х — початку 80-х років. В ідеологічній сфері вона виявилася в пустослів’ї, надмірному роздуванні тих скромних успіхів, котрі мали місце, у подавленні інакодумства, у т.ч. й релігії. Офіційну ідеологію мало цікавило, що віруючими, попри весь тиск на конфесії, залишалися десятки мільйонів радянських людей. Суспільство завмерло в очікуванні омріяних змін.

§ 3. Правда про покутників

Постійні утиски та переслідування органами влади греко-католиків спричинили появу групи радикально налаштованих віруючих, яка отримала з часом назву “покутники”.

Про покутників написано, по-перше, надзвичайно мало і, по-друге, вкрай упереджено, однозначно негативно. Так, чи не в єдиній брошурі про віруючих А.Шиша “Уніати – покутники. Хто вони?” (Ужгород, 1987) зазначається, що, опинившись перед фактом згасання релігії взагалі, відмирання пережитків уніатства зокрема, жменька нелегально діючих уніатських проповідників удається до різних способів, щоб якось оживити релігійні передсуди, утримати у своїх руках рештки віруючих. Саме з цією метою уніатсько-націоналістичні елементи сфабрикували в 1954 році “чудо” – з’явлення “Божої матері” біля Середнянської гори в Калуському районі Станіславської (нині Івано-Франківської) області. І хоч задуми їх провалилися, усе ж частина віруючих стала жертвою фанатизму. Покутники, прикриваючись релігією, штовхали людей на антигромадські вчинки, радили відмовлятися від праці, від радянських документів, не посилати дітей до школи тощо.

Розкриваючи сутність покутництва, а отже, і греко-католицизму, А.Шиш не шкодує чорних фарб. На його думку, Середнянське “чудо” є одним із найбільших шахрайств уніатсько-націоналістичних проповідників за останні десятиріччя. Ініціатор провокації Гнат Солтис, недовчений семінарист Станіславської духовної семінарії, без вагань приєднався до уніатсько-націоналістичних елементів, котрі продовжували боротьбу проти радянського ладу.

Таємно отримавши висвячення в сан священника від єпископа І. Лятишевського, що перебував на засланні в Казахстані, Г.Солтис, виконуючи вказівки останнього, намагався організувати опір соціалістичним перетворенням на Прикарпатті, вступив у контакт з бандитами ще не розгромлених боївків ОУН-УПА, домовився з ними про спільні антирадянські дії. Незважаючи на повний крах своїх підступних замислів, Г. Солтис ідейно не роззброюється, замишляє нові інтриги проти радянських людей, зокрема інсценізацію чуда, яке мало б зміцнити його авторитет. Найближчими однодумцями в цій провокації стали колишній греко-католицький священник А. Поточняк, черниця Г. Жирук, сестра Г. Солтиса Г. Кузьминська.

Щоб привернути увагу бодай незначної частини політично відсталих людей до скасованої Львівським собором 1946 року Брестської унії, зазначає А.Шиш, згуртувати і використати їх у певних політичних цілях, Г.Солтис разом зі своїми підручними вирішує інсценувати чудо “з’явлення Божої Матері” недалеко від села Середнього Войнилівського (тепер Калуського) району, звідки Г. Солтис був родом. Біля села знаходиться невелика гора, з якої витікає джерело. Саме тут шахраї сфабрикували “дивовижне з’явлення Божої Матері”, що й поклато початок існування бузувірської секти покутників, яка скалічила життя багатьох людей, зокрема дітей і молоді.

На наш погляд, якщо навіть все написане А. Шишем є істиною, то однак виникає чимало запитань, оскільки автор не розкриває реальних причин появи течії, зводячи все до політичних аспектів, зосереджує увагу на наслідках. Та й малоімовірно, щоб сотні покутників, зокрема й жінки, упродовж багатьох років

були відкритими противниками державної влади, не усвідомлюючи справжнього стану справ.

Іншим “героєм” викривальних публікацій радянських авторів став А. Поточняк, про що мова йтиме пізніше. Зазначимо лише, що ніхто з дослідників проблеми не відповів на запитання, чому Г. Солтис, А. Поточняк, їхні однодумці, не визнаючи владу, мовчали впродовж 10 років. Адже відразу після вигнання фашистських окупантів у західних областях УРСР ішла війна, сили противників комуністичного режиму були значними й, очевидно, Г. Солтис, А. Поточняк мали б багато прихильників. Отже, справа в іншому.

Першим, хто назвав реальні причини появи руху покутників (щоправда, уже в незалежній Україні) став П. Яроцький. У “Релігієзнавчому словнику” він, зокрема, пише: “В роки жорстокого придушення тоталітарним сталінським режимом релігійного життя і скасування греко-католицької церкви покутництво стало своєрідною формою протесту і набуло жорстких форм конфронтації з владою. Покутники відмовлялися голосувати, брати радянські паспорти (бо вважали їх емблему – серпа і молота – знаком апокаліптичного звіра – 666), відмовлялися від радянського громадянства, праці в колгоспах, навчання своїх дітей у безбожницьких школах. Це призводило до жорстких адміністративних і кримінальних акцій проти покутників. Їх звинувачували в “антирадянській, націоналістичній пропаганді», судили, відбирали в батьків дітей, віддавали і відсилали в державні дитячі будинки з метою “перевиховання”. Покутників було небагато, але їх попри галасливу атеїстичну кампанію засобів масової інформації й адміністративні заходи в 60-80-х роках не вдалося остаточно знищити, а рух покутництва ліквідувати... Залишки покутництва фіксуються і в наш час, але без виразних колективних форм політично-релігійного протесту” [236].

Безумовно, обмежені рамки статті у словнику не дозволили П.Яроцькому детальніше розкрити суть віровчення, охарактеризувати діяльність конкретних персоналій покутників. Хоча і в такому варіанті стаття кардинально відрізняється від публікацій радянських авторів, зокрема цитованої брошури А. Шиша. Що ж насправді являв собою рух покутників у контексті матеріалів раніше таємних архівів?

Новий наступ органів партійно-державної влади на релігійні об’єднання наприкінці 50-х років, про що було написано вище, активізація діяльності нелегальних греко-католиків підказували, що їх прихильників чекають переслідування. Так воно й сталося.

...4 грудня 1958 року Станіславське обласне управління КДБ порушило кримінальну справу проти Гната Солтиса, якого звинувачували в тому, що він, будучи націоналістично налаштованим, у 1948 році перейшов на нелегальне становище і з цього часу вів антирадянську діяльність по створенню на території Станіславської області підпільної уніатської церкви. Без певного місця проживання Г. Солтис систематично проводить серед віруючих нелегальну місіонерську роботу, обробляючи їх у націоналістичному та релігійному дусі. У грудні 1954 року організував поблизу с. Середнє провокаційне “чудо” з метою антирадянської релігійної пропаганди. Перебуваючи на нелегальному становищі, підтримував зв’язки і надавав матеріальну допомогу “оунівському бандитові-терористу” Ф. Синяку й “нелегалці” Є. Насадюк. Під час обшуку вилучили релігійні книги,

зошити з віршами релігійного змісту, молитвами, 2 тис. крб., інші дрібні речі. Усе це мало підпасти під ст. 54-10 Кримінального Кодексу УРСР. Інакше кажучи, Г. Солтиса звинувачували в антирадянській діяльності.

Почалися численні допити, під час яких з'ясувалося, що Гнат Солтис народився в 1912 році в с. Середнє на Станіславщині. У 1914 році померла мати, а наступного року на війні вбили батька. Шестеро братів і сестер залишилися сиротами. 1921 року Гнат почав відвідувати початкову школу в рідному селі. Навчаючись відмінно протягом п'яти років, він отримав документ про закінчення семирічної школи. У першому класі вперше почав читати релігійні книги. Пізніше Гнат цікавився ними все більше, відвідував церкву, часто молився.

У 1924 році Гнат вирішив вступити в духовну семінарію чи монастир. Його звернення в монастир ордену василіан, що в Бучачі на Тернопільщині, було безрезультатним. Йому відмовили через молодість.

Після закінчення початкової школи хотів продовжити навчання, але за відсутністю коштів довелося наймитувати два роки в рідному селі й майже три роки працювати в Станіславі, де намагався оволодіти малярним або столярним ремеслом. Оскільки навчання було платним, вирішив кинути його і вступити в монастир.

Відповіді з різних обителей, куди Гнат звертався, були невтішними. Звідусіль відповідали, що необхідно закінчити шість класів гімназії. Навчившись якогось ремесла, можна стати ченцем. Ні того, ні іншого в хлопця не було.

Повезло лише в Унівському монастирі, куди його прийняли послушником у жовтні 1930 року. У цей час тут перебував митрополит А. Шептицький, якому представили юнака. На запитання архієрея про причини вступу в обитель із найтяжчими умовами проживання та правилами поведінки Гнат відповів, що вирішив присвятити життя релігії і повністю згоден з вимогами статуту Унівського монастиря ордену студитів. На згадку про зустріч митрополит подарував набір фотографій греко-католицьких пам'яток і коробку з мощами святих.

У 1931 році лікарі виявили, що стан здоров'я Гната не дозволяє мешкати в монастирі з такими жорсткими правилами. Влітку довелося виїхати на шість місяців у Станіслав, де він працював продавцем і намагався підлікуватися. Так тривало кілька років.

Улітку 1935 року довелося через поганий стан здоров'я остаточно залишити Унівську обитель і перебрatis в Станіслав, де працював по найму, навчався в приватних школах, хоча атестат про освіту так і не отримав.

Восени 1937 року Г. Солтиса зарахували в Станіславську духовну семінарію, але незабаром відчислили за станом здоров'я, і до осені 1938 року він працював репетитором.

Із установленням радянської влади був інспектором одного з відділів Станіславської міськради, займався підготовкою виборів до Народних зборів Західної України, бухгалтером пожежної охорони.

1940 року вступив у Станіславський учительський інститут на філологічний факультет, але навчався погано, стипендії не отримав і тому через чотири місяці залишив заклад, влаштувавшись бухгалтером в обласну судову медичну експертизу, потім пожежну охорону.

Восени 1942 року Г. Солтиса зарахували на II курс Станіславської духовної

семінарії, де навчався аж до призову у лави Радянської Армії (березень 1945 року). Військова частина знаходилась у Владивостоці. У боях участі не брав і був демобілізований восени 1946 року.

Повернувшись у рідні краї, Г. Солтис поселився в сестри Ганни Кузьминської, що мешкала в с. Колодієве Галицького району Станіславської області. До призову в армію Гнат мав паспорт і бажав його продовжити. Але в Галицькому райвідділі міліції заявили, що сільським жителям він не потрібен. Окрім того, слабкий стан здоров'я дозволяв працювати лише на легкій роботі.

Проживаючи в сестри, відвідував братів у Середньому, допомагав сестрі вести господарство, приватно працював пічником, теслею. Так у поневір'ях і пошуках якоїсь роботи минали роки.

Восени 1952 року Г. Солтис опинився в м. Надвірна. У цей час у будинку М. Кочержун справляли релігійний поминальний обряд, куди зайшов і Гнат. Разом з іншими учасниками його затримали співробітники КДБ. Проте після допиту та попередження про необхідність припинення нелегальної уніатської діяльності його відпустили.

На одному з допитів Г. Солтис заявив, що саме після затримання у Надвірній вирішив остаточно присвятити себе релігійній діяльності і про працевлаштування вже не думав, хоча днем раніше стверджував, що протягом 1953-1954 років усе ще шукав роботу. Де ж істина? Слідчі "попрацювали" належним чином? Утім, для нас це не так важливо. Головне інше, а саме його заява про те, що в грудні 1954 року він почав переховуватися, причиною тому став факт масового паломництва на Середнянську гору та розмови жителів с. Колодієве (він продовжував мешкати в сестри), що Гнат не хоче працювати, видумує різні чудеса; були навіть погрози окремих селян кинути його в джерело.

Ми, отже, прийшли до основного – чуда на Середнянській горі, яке послужило причиною виникнення течії покутників, хоча селяни з Колодієвого, наприклад, спочатку не дуже в це й вірили. Що ж було насправді?

Г. Солтис у 1954 році продовжував залишатися греко-католиком. На одному з допитів він заявив, що не визнає рішень Львівського собору 1946 року про ліквідацію УГКЦ, оскільки той не мав права приймати таку ухвалу. Залишаючись послідовним віруючим і не маючи належної освіти, Г. Солтис у жовтні 1948 року таємно виїхав у м. Мерни Джамбульської області Казахстану, де тричі зустрічався з єпископом І. Лятишевським, якого знав ще з 1937 року і який допомагав юнакові матеріально, коли він навчався в духовній семінарії. Під час зустрічі архієрей екзаменував Г. Солтиса з не складених у семінарії предметів, а потім висвятив у сан священника, хоча і зробив це, за його словами, заради власного релігійного вдосконалення. Документів про висвячення, звісно, не отримав.

Маючи сан священника, Г. Солтис до моменту арешту в грудні 1958 року на прохання родичів сповідав перед смертю 10 чоловік та висвятив джерело на Середнянській горі. Про останню акцію Г. Солтис засвідчив на одному з допитів, що сама ідея висвячення з'явилася в середині грудня 1954 року у зв'язку з тим, що 22 грудня виповнювалося 100 років з дня прийняття греко-католиками догмату про непорочне зачаття пресвятої діви Марії. Для здійснення задуманого Г. Солтис запропонував через сестру Г. Кузьминську римо-католицькому священникові Йосипу взяти участь в освяченні джерела. Останній погодився, пообіцявши прибути в

с. Брошнів-Осада: 22 грудня вони зустрілися в будинку А. Хомишина. Тут же Г. Солтис написав на зворотному боці привезеної Йосипом ікони Богородиці невеликий текст про висвячення джерела на Середнянській горі в честь “непорочної діви Марії”. Йосип велів Г. Кузьминській закопати ікону біля джерела.

Факт висвячення засвідчили своїми підписами Йосип, черниця Артемія (Жирук), Г. Кузьминська, І. Лукань.

Г. Солтис свідчив на допиті, що він, Йосип, І. Лукань, Артемія 22 грудня 1954 року піднялися на гору. Неподальк джерела вони побачили Г. Кузьминську, брата Г. Солтиса, інших людей, котрих, очевидно, запросила сестра Ганна. Не вітаючись, Г. Солтис та його супутники зупинилися біля пагорба, де знаходилася гіпсова статуя Богородиці. Близько 9 години вечора Г. Солтис висвятив джерело. Після акції її учасники швидко роз'їхалися. Чи була закопана ікона, Г. Солтис не знав.

Щоправда, через два місяці Г. Солтис на черговому допиті висунув дещо іншу версію розвитку подій. За його словами, він просив сестру Ганну з'ясувати в Йосипа, чи зможе його автомашиною поїхати 22 грудня у Почаїв або Унів на релігійне свято “непорочного зачаття діви Марії”. Ганна відповіла, що священник прибуде в с. Брошнів-Осада лише після обіду, що означало зрив поїздки. Г. Солтис за пропозицією Йосипа написав на іконі текст про висвячення джерела, указав місце розташування гори і джерела. Підпис поставили Йосип, окремі члени сім'ї А. Хомишина. Ікону забрав священник, після чого всі поїхали на гору.

Про справжню мету поїздки, очевидно, знали не всі. Так, І. Лукань заявив на допиті у січні 1959 року, що Г. Солтис в деталях не розповідав про суть дійства, а тому він поїхав з цікавості, оскільки Г. Солтис говорив про появу на горі “Матері Божої” та про необхідність висвячення джерела. І. Лукань навіть не знав про саме релігійне свято, як і про те, чи мав Г. Солтис сан священника.

Про акцію вже наступного дня стало відомо правоохоронним органам, які відповідно зафіксували факт освячення уніатським духовенством джерела та облаштування місця навколо нього. Прізвище Г. Солтиса не згадувалося. У січні 1955 року вони спочатку вилучили статую Богородиці, а потім – дубовий хрест та образ Богородиці, облаштований у дерев'яну раму під склом. У регіоні почали поширюватися чутки про з'явлення Богородиці на Середнянській горі та про цілющі властивості води з джерела і піску навколо нього. Паломництво віруючих стало масовим.

Органи влади дещо пізніше вказували, що для кращого ефекту натхненники провокації підпалили облиті нафтою кущі, а також запалили нафту, налиту в джерело. За їх твердженням, яке начебто найактивніше поширювала Г. Кузьминська, у цьому вогні й з'явилася Богородиця.

Г. Солтис, не бажаючи розголосу про його участь в освяченні джерела, побоюючись можливих неприємностей, перейшов на нелегальне становище. Увесь час проживав у сестри Г. Кузьминської, навідувався до братів у Середнє або до Ю. Коган у Перегінськ, де інколи залишався на деякий час. Хоча братам і не довіряв, бо Петро хотів легалізувати життя Гната, а Юрій, який, за словами заарештованого, любив випити, міг проговоритися. Гнат пересувався вночі, маскувався, одягаючи на голову жіночу хустку, окуляри, міняв верхній одяг, відрощував бороду, обминав населені пункти.

Тим часом паломництво до джерела тривало, зростала віра в його чудодійну

силу. Так, у 1956 році в день релігійного свята “Успіння Богородиці” (28 серпня) тут побувало понад 1000 паломників з областей Західної України. Очолювані нелегальним греко-католицьким духовенством віруючі здійснювали релігійні обряди, жертвували кошти. Особливу активність виявляли Г. Кузьминська, П. Солтис.

На наш погляд, Г. Солтис, перейшовши на нелегальне становище, спостерігаючи за зростанням авторитету джерела на Середнянській горі, починав вірити у власну якщо не геніальність, то винятковість. Я. Сирецький, наприклад, на допиті в лютому 1959 року заявив, що був знайомий з Г. Солтисом ще з 1942 року під час навчання в Станіславській духовній семінарії. У семінаристів склалося про нього враження як про старанного слухача, котрому навчання давалося досить важко. Він мав вразливий характер, часто робив зауваження оточуючим. Семінаристи підозрювали його в доносах ректорові.

Уже перейшовши на нелегальне становище, Г. Солтис шукав контактів із Я. Сирецьким, звільненим І. Лятишевським. Як розповідав останній Я. Сирецькому, Г. Солтис звернувся до архієрея з проханням висвятити його в єпископи, вважаючи підставою одну з передач радіо Ватикану, у якій його начебто назвали ієрархом. І. Лятишевський категорично відмовився, заявивши, що не має відповідних повноважень, що у Г. Солтиса низький для цього освітній рівень. Більше того, його обурило, що Г. Солтис приходив не з проханням, а з вимогою, наказом.

Пізніше Г. Солтис зізнався Я. Сирецькому про відмову висвятити його в єпископи, намагаючись заручитися його підтримкою перед І. Лятишевським. Нині важко сказати, чи Я. Сирецький говорив правду на допиті, чи щось видумав у кабінеті слідчого, але в нас є всі підстави вважати це істинними свідченнями.

У 1956 році правоохоронні органи Станіславської області оголосили розшук Г. Солтиса. Проте вели його надто мляво, нерішуче, бо мало ймовірно, що не могли знайти протягом трьох років, хоча той і не виїздив за межі кількох сільських населених пунктів краю.

Очевидно, лише після початку нового наступу на релігію і церкву, зокрема у зв'язку з необхідністю припинення паломництва до святих місць, про що говорилося раніше, взялися по-справжньому й за пошуки Г. Солтиса. Тим більше, що паломництво тривало. С. Швед, котру затримали в той час, коли й арештували останнього, заявила, що мешкає в Рахові на Закарпатті, де добре відомо про Середнянську гору та цілющу воду з джерела. Будучи хворою на туберкульоз, вона вирішила там побувати.

Отже, 4 грудня 1958 року Г. Солтиса заарештували в с. Брошнів-Осада. Після п'яти допитів висунули звинувачення, у якому зазначалося, що він не займався суспільно корисною працею. Будучи вороже налаштованим до існуючого в СРСР ладу, у 1948 році перейшов на нелегальне становище і почав займатися антирадянською агітацією, відродженням на території Станіславської області уніатської церкви, проведенням серед віруючих уніатських богослужінь, обрядів, а також поширював серед них ідеї українського буржуазного націоналізму. В 1954 році він залучив колишню вчительку О. Швайцер до антирадянської уніатської діяльності, яка за його завданням складала вірші й пісні реакційного, антирадянського змісту, а Г. Солтис розповсюджував серед віруючих. У грудні цього року він організував поблизу с. Середнє Войнилівського району Станіславської області “чудо” з метою антирадянської релігійної пропаганди.

Г. Солтис лише частково визнав висунуті звинувачення, а саме ті, де говорилося, що він греко-католицький священник і що в період з 1948 по 1954 рік провів кілька обрядів над помираючими та висвятив джерело. Ця діяльність, за його переконанням, не мала антирадянського характеру і не була спрямована проти Радянської держави.

Г. Солтис спростував звинувачення в паразитизмі, стверджуючи, що займався суспільно корисною працею, хоча й приватною. О. Швайцер до антирадянської уніатської діяльності не залучав, не доручав писати вірші та пісні ворожого змісту, тим більше їх не поширював. Познайомившись у 1954 році і дізнавшись, що вона пише вірші, попросив підготувати привітання у віршованій формі для свого знайомого. Інших прохань не було.

Після цього Г. Солтиса допитували ще багато разів. Слідчі робили спробу з'ясувати коло знайомих, можливі контакти, намагаючись знайти докази ворожої діяльності. Відповідаючи, наприклад, на запитання про проведення богослужінь за греко-католицьким обрядом у церкві с. Середнє, він заявив, що ніколи не служив у цьому православному храмі, оскільки вважає його комуністичним і безвірницьким. Такий же самий храм і в селі Колодієве.

Слідчі допитували й багатьох свідків. Чимало з них спростували факти антирадянської діяльності Г. Солтиса. Сестра Г. Кузьминська, наприклад, узагалі заперечила духовний сан брата, своє посередництво в його контактах зі священником Йосипом, участь в освяченні джерела. Такі переконання мала і її дочка.

Хоча знайшлися свідки, що підтвердили активну релігійну пропаганду Г. Солтиса, проведення ним богослужінь за греко-католицьким обрядом у діючих православних храмах (яка нісенітниця! – В.П.) чи в будинках віруючих, зокрема хрещення дітей. Деякі стверджували, що Г. Солтису була добре відома їх участь в ОУН, ворожа налаштованість проти соціалістичного ладу. Причому все це отримувало схвалення з боку священника. Г. Солтис начебто закликав молитися за ув'язнених за віру, за вбитих вояків ОУН-УПА, активізувати греко-католицьку пропаганду серед інтелігенції. Хоча всі, хто свідчив проти священника, не могли чітко вказати, де і як він це робив, що підтверджує надуманість подібних свідчень.

На початку березня 1959 року Г. Солтиса знову звинуватили, оскільки свідчення допитуваних, відсутність серйозних фактів про ворожу діяльність спростували попереднє звинувачення. У новому звинувачуванні стверджувалося, що повністю працездатний Г. Солтис, маючи спеціальність кравця, пічника, з липня 1946 по грудень 1958 року суспільно корисною працею не займався, постійного місця проживання не мав, блукав по селах Станіславської області, змінюючи свою зовнішність з метою маскування. Як нелегальний греко-католицький священник, проводив релігійні обряди, не маючи на те права, за що неодноразово попереджався і давав підписку ще в 1951 році, що припинить бродяжничати і працевлаштується. Свою обіцянку Г. Солтис не виконав, продовжував вести паразитичний спосіб життя аж до моменту арешту.

На цей раз йому висували звинувачення уже не в проведенні антирадянської уніатської діяльності, а згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 року “Про заходи боротьби з антигромадськими і паразитичними елементами”.

Г. Солтис знову не визнав власної вини, заявивши, що спочатку не міг працевлаштуватися через відсутність паспорта, безпідставно не виданого органами

міліції, а з грудня 1954 року переховувався, оскільки з його ім'ям пов'язували “чудо” на Середнянській горі, котре органи влади сприймали негативно. Він ще раз підтвердив своє бажання працювати кравцем, пічником, теслею або на фабриці чи в артілі. Однак усе це слідство вже не цікавило.

Справу передали до Станіславської обласної прокуратури, а звідти до суду, який виніс вирок ув'язнити Г. Солтиса терміном на 5 років з обов'язковим притягненням до трудової діяльності і заборонаю проживати в Україні протягом 5 років після відбуття покарання.

Г. Кузьминська після винесення вироку звернулася в Прокуратуру СРСР з листом, у якому зазначала, що суд не прийняв касаційної скарги. Вона вказувала, що Г. Солтис чесно захищав Батьківщину, нагороджений медалями “За перемогу над Німеччиною”, “За перемогу над Японією”. У нього хворі нирки, горло, він страждає на ревматизм, його мучить туберкульоз. Після демобілізації намагався отримати паспорт і працевлаштуватися з урахуванням стану здоров'я. Однак братові відмовили в отриманні паспорта, і він працював нарівні з односельцями, котрих не звинувачували і нині не звинувачують у паразитизмі. Суд зігнував цю обставину, як і факти постійних лікувань.

Єдиною провинною Г. Солтиса, за словами Г. Кузьминської, стала відмова його як греко-католицького священника, перейти в лоно РПЦ. Саме тому правоохоронні органи робили все можливе, щоб звинуватити його в антирадянській діяльності та ув'язнити. Але оскільки Г. Солтис пропагандою не займався і не підпадав під дію статті 54-10 Кримінального Кодексу УРСР, то знайшли привід ув'язнити на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР про боротьбу з бродяжництвом та паразитичним способом життя.

Г. Кузьминська скаржилася, що їй навіть не дали адреси ув'язненого брата, і вона не може переслати йому ліки, одяг, продукти. Скаргу перевіряла прокуратура Станіславської області, яка визнала вирок суду законним.

Таким чином, Г. Солтис за надуманими звинуваченнями, ймовірніше за відмову перейти в юрисдикцію Московського патріархату, опинився за ґратами. Події 22 грудня 1954 року були винятково релігійними, а не політичними, не мали антидержавної основи, свідченням чому є судовий процес у справі священника, що відбувся навесні 1959 року.

Важко сказати, як би розвивалися події після грудня 1954 року, якби не новий наступ на релігію та церкву, зокрема на греко-католиків, наприкінці 50-х років. Саме недолугі дії влади, ігнорування нею історичного досвіду, постійних вказівок Ф. Енгельса та В. Леніна про шкідливість і небезпеку війни проти релігії та церкви спричинили формування ідеології, певних організаційних структур радикальної спрямованості, котрі згодом стали називатися покутники.

Справедливість сказаного підтверджується тим, що навіть у другій половині 50-х років органи влади взагалі не говорили ні про Середнянське “чудо”, ні про Г. Солтиса, спрямовуючи зусилля на боротьбу з греко-католиками взагалі. Так, прокуратура Дрогобицької області 19 серпня 1957 року прийняла постанову про порушення кримінальної справи проти Антона Григоровича Поточняка, а 26 вересня його заарештували. Ми звертаємося до цієї кримінальної справи передусім тому, що священникові довелося відіграти суттєву роль у русі покутників середини 60-х років. Хто ж такий Антон Поточняк?

Короткі рядки біографії, викладеної в матеріалах справи, інформують, що А. Поточняк народився 1912 року в м. Стрий. Після закінчення школи та гімназії впродовж 1931-1936 років навчався у Львівській духовній академії УГКЦ. Отримавши сан священника, працював у селі Вишенька Велика, а з травня 1940 року – у м. Винники поблизу Львова. У травні 1947 року перейшов на нелегальне становище. 15 серпня його заарештували в Чернівцях.

У матеріалах кримінальної справи зазначалося, що в роки фашистської окупації А. Поточняк брав участь у мітингах, які проводили окупанти та українські націоналісти, виступав з антирадянськими промовами, закликав населення надавати допомогу ворогам, займався вербуванням молоді в дивізію СС “Галичина”. Восени 1943 року очолив мітинг, організований з нагоди відправки вояків на фронт.

У роки війни проводив релігійні обряди на могилах січових стрільців, убитих у 1919-1920 роках. Після вигнання окупантів А. Поточняк підтримував зв'язки з оунівським підпіллям (матеріально допомагав), займався поборами з населення.

Тоді А. Поточняк лише частково визнав свою вину, заперечивши повністю антирадянську діяльність. Однак Особливу нараду Міністерства держбезпеки СРСР це мало цікавило. Вона визначила вісім років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Воркуті та Іркутській області. Після звільнення в червні 1955 року його направили на спецпоселення у Красноярський край.

У рідні краї А. Поточняк потрапив у 1956 році. Жив у Стрию на утриманні батьків, допомагали брати. Посилаючись на нервовий розлад, працевлаштовуватися не поспішав. На одному з допитів він свідчив, що один раз на місяць навідувався у Винники до брата. Тут він відбудував будинок, де мешкали 6 черниць і була молитовна кімната, у якій вони проводили нелегальні богослужіння. Відвідував й інші населені пункти краю. Після звільнення охрестив за греко-католицьким обрядом 2-3 дітей, батьки яких дотримувалися цієї віри.

У звинувачувальному висновку стверджувалося, що А. Поточняк після повернення з місць позбавлення волі встановив зв'язки з нелегальними уніатами, поширюючи католицизм, що стало причиною збудження релігійної ворожнечі. З цією метою він неодноразово виїжджав протягом 1956-1957 років у Винники, де проводив нелегальні богослужіння, наverkaючи в католицьку віру православних священників М. Хавлюка та Б. Хоркавого. Останнього, наприклад, залякував тим, що в разі відмови налаштує проти нього парафіян і вони не визнаватимуть його як священника. Крім того, А. Поточняк зберігав удома літературу, власні записи відверто антирадянського, релігійного і націоналістичного змісту.

Обвинувачуваний заперечував факти навернення М. Хавлюка та Б. Хоркавого в католицизм, заявляючи, що вів з ними, як колишніми греко-католиками, лише розмови, відстоюючи власні позиції. Заперечив і проведення нелегальних богослужінь та підтвердив свою відмову перейти в лоно РПЦ. Вилучені 2 книги було взято ним разом з іншими 50 книгами релігійного змісту, які так і залишилися не прочитаними у дружини покійного священника Мартиніва. Особисті записи, зроблені в 1956-1957 роках, глибоко інтимного характеру.

М. Хавлюк та Б. Хоркавий наполягали на тому, що А. Поточняк агітував за їх розрив із РПЦ. Схожими були свідчення й інших допитуваних земляків. Філологічна експертиза стверджувала, що книги “Історія церкви” Я. Левицького (Львів, 1928) “Із розважань на часи” Ф. Сташинського (Львів, 1923), які вилучили

в А. Поточняка, його записні книжки за змістом є релігійно-антирадянськими.

За такими свідченнями і речовими доказами управління КДБ у Дрогобицькій області висунуло А. Поточнякові звинувачення у злочинах, передбачених ст. 54-10 ч. II і 56-21 ч. I Кримінального Кодексу УРСР.

Судова колегія в кримінальних справах Дрогобицького обласного суду заслухала справу в грудні 1958 року і винесла вирок направити А. Поточняка у виправно-трудовий табір терміном на три роки, конфіскувати особисте майно, на цей час обмежити у виборчих правах та заборонити проживання на території УРСР після відбуття ув'язнення протягом п'яти років.

А. Поточняк у касаційній справі на адресу судової колегії Верховного суду УРСР спростував свою антирадянську діяльність, просив зважити на похилий вік батьків (ім виповнилося по 78 років. – В.П.), їхню хворобу, власний стан здоров'я, а тому зменшити термін покарання. Касаційну скаргу подав і адвокат ув'язненого, стверджуючи, що вилучена література застаріла, а А. Поточняк звернувся до дружини покійного священника з проханням передати літературу релігійного, а не антирадянського політичного змісту, яку окрім того не встиг прочитати. Адвокат застерігав, що ув'язнений серйозно хворий.

Проте скарги залишилися без задоволення. А. Поточняка реабілітували на підставі закону України від 17 квітня 1991 року “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” лише 27 січня 1997 року [237].

Ми довели на прикладі безпідставно ув'язненого А. Поточняка, що органи влади наприкінці 50-х років уявлення не мали про течію покутників, зосереджуючи увагу на подоланні впливу греко-католицького духовенства. На початку 60-х років ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР прийняли декілька постанов, спрямованих на дальшє посилення тиску на релігійні об'єднання. Ми їх детально характеризували вище.

Зрозуміло, що дію цих документів відчули на собі передусім греко-католики. Частині радикально налаштованих віруючих для зміцнення власних переконань була потрібною, наче ковток свіжого повітря, якась незвична акція, подія, чудо. Нею і стала віра в освячене джерело на Середнянській горі, тим більше, що головна дійова особа відбувала покарання як страдник за віру. Це виявилось вкрай вигідним для однодумців Г. Солтиса, котрі перебували на свободі. Формування вчення, пов'язаного із джерелом, не було складною проблемою.

Радянські автори стверджували, що Г. Солтис, достроково звільнившись у 1961 році, та група однодумців оприлюднили (звичайно, нелегальним шляхом) “Заяву”, у якій виклали основи ідеології, згідно з якою кінець світу мав прийти навесні 1962 року.

Без усякого сумніву, радикальна налаштованість віруючих, нелегальне існування зумовили досить прихований характер діяльності. М. Патрійчук з Перегінська, що порвав з одновірцями, пізніше згадував: “Важко описати те враження, яке справило на мене це збирище. Уявіть: ніч, невеличка кімната повна літніх і старих людей. Усі на колінах. Покірно схилені голови... Повітря важке від запаху ладану і диму свічок. І над усім тим владний і разом з тим улесливий голос ще не старого, з фанатичним вогником в очах попа.

Друге таємне богослужіння відбулося в хаті Миколи Вірста. Саме там я побачив новоспечену “Богородицю” Ганну Кузьминську – сестру Гната. Як потім

довідався, ця хвороблива істерична жінка була і є лише рупором усіх дій... хитрого братика. Це їй протягом 1954-1958 років нібито 16 разів з'являлася "непорочна матінка Божа" й оголосила швидко "погибель усім невіруючим". У довгому чорному одязі, з хворобливим рум'янцем на обличчі, ця "наречена" із захопленням розповідала про своє враження від чергової розмови з "Богородицею". Під ширмою "Середнянського чуда" Солтис і його однодумці пропагували найреакційніші ідеї католицької церкви щодо нашої країни. Солтис, зокрема, проголосив Пія XII "ангельським папою" [238].

Якщо навіть відкинути всі негативні емоції М. Патрійчука на адресу колишніх однодумців, то цілком очевидним є радикалізм не лише в поглядах, але і в діях віруючих.

З наближенням 1962 року увага влади до прибічників Г. Солтиса значно посилювалася. Його вдруге заарештували. На одному з допитів у вересні 1962 року Г. Солтис заявив, що в 1948 був рукоположений нелегально в сан священника єпископом І. Лятишевським. Після отримання сану став займатися питаннями відродження УГКЦ. З цією метою проводив нелегальні зборища віруючих на території Станіславської області, не маючи при цьому постійного місця проживання та роботи.

Приблизно в 1951 або 1952 роках, за словами Г. Солтиса, йому стало відомо, що папа Римський Пій XII начебто дозволив очолити греко-католицьку церкву в Україні і звести її престол у Середньому. Наприкінці 1954 року Г. Кузьминська свідчила, що бачила на Середнянській горі з'явлення Богородиці. Повіривши сестрі, він освятив джерело в честь цього явища, склавши при цьому відповідний акт.

Г. Солтис визнав себе винним і в тому, що в 1953 році познайомився з колишньою вчителькою О. Швайцер та залишався впродовж тривалого часу її духовним наставником. Розповідав їй про Середнянське чудо, під впливом чого вона складала вірші релігійного змісту, які передавала Г. Солтису особисто або через Г. Кузьминську чи К. Насадюк. Він читав їх, зберігав, хоча й не доручав писати, окрім одного поздоровлення (про це йшлося вище. – В.П.).

У 1959 році, зізнався Г. Солтис, ув'язнили, а в 1961 році умовно-достроково звільнили. Самовільно поселився в Стрию, жив нелегально. Оформився на роботу, проте замість нього працювали однодумці. Цього ж року познайомився з А. Поточняком. Убачаючи в ньому співника, продовжив нелегальну діяльність з метою відродження УГКЦ, видаючи себе за главу церкви.

Починаючи з 1961 року й до арешту, проводив нелегальні зібрання віруючих у будинку А. Поточняка, за місцем власного проживання, на яких розповідав про "страшний суд" для всіх, хто порвав з греко-католицькою церквою, вступив у партію чи комсомол. Г. Кузьминська у своїх виступах говорила, що бачила з'явлення Богородиці на Середнянській горі для спасіння українського народу від безвірників, що в день "страшного суду" всі комсомольці і комуністи мають загинути, а хто хоче врятуватися, мусить здати членські квитки, відвідувати Середнянську гору, вимолювати прощення за власні гріхи. Г. Солтис закликав вірних слухати Г. Кузьминську.

Заарештований заперечив свою участь в агітації проти суспільно корисної праці людей, широкі контакти з віруючими, ворожу налаштованість проти радянської влади, підтвердивши при цьому належність до греко-католицької церкви,

чим, можливо, завдав шкоди владі. Щоб глибше зрозуміти суть поглядів Г. Солтиса, варто навести витяг із протоколу допиту:

Запитання: Раніше на допитах Ви говорили про те, що греко-католицька церква виконувала і виконує в даний час вказівки Ватикану, політика якого була і залишається ворожою радянській владі.

Будучи уніатським священником, вихованим у дусі цієї політики, і займаючись діяльністю щодо відродження і зміцнення греко-католицької церкви в Україні, Ви тим самим проводили роботу, спрямовану проти радянської влади. Чи не так?

Відповідь: Я усвідомлюю те, що політика Ватикану щодо радянської влади була і залишається ворожою. Оскільки греко-католицька церква у своїй діяльності підпорядкована Ватикану, то й вона дотримувалася ворожого радянській владі політичного курсу.

Пропагуючи греко-католицизм серед віруючих, відродження і зміцнення уніатської церкви, ліквідованої в 1946 році, я об'єктивно, можливо, і шкодив радянській владі. Однак, як переконаний греко-католицький священник, вважаю дану церкву найсправедливішою. Вона приносить людям лише добро. Тому і пропагував її вчення.

Запитання: Раніше на допитах Ви підтвердили, що на нелегальних зборищах закликали віруючих молитися за осіб, репресованих радянською владою за антирадянську діяльність, за ліквідованих органами влади учасників озброєного бандоунівського підпілля. Хіба ці Ваші заклики до віруючих як священника не спрямовані на послаблення радянської влади?

Відповідь: Коли я говорив про це віруючим на нелегальних зібраннях, то робив це тому, що всі люди рівні перед греко-католицькою церквою, а вона закликає молитися за всіх як живих, так і мертвих.

Запитання: Чому Ви в такому випадку, як уніатський священник, поширювали серед віруючих на нелегальних зборищах провокаційні вимисли про неминучу загибель усіх комуністів і комсомольців у день "страшного суду"?

Відповідь: Дійсно, я говорив віруючим на нелегальних зібраннях, що в день "страшного суду" загинуть усі комуністи і комсомольці як і всі інші грішники. Про це заявляла Г. Кузьминська. Я особисто виголошував це тому, що сестрі Ганні начебто з'явилася Богородиця і про все повідомляла. Я повірив сестрі.

Запитання: Ваша сестра Ганна Кузьминська, як Ви самі раніше засвідчували, абсолютно неграмотна. Спостерігаючи, що вона вигадує провокаційні антирадянські вимисли, чому не повідомили про це, а, навпаки, підтримували ці вигадки і поширювали їх серед віруючих?

Відповідь: Як уніатський священник я цього зробити не міг тому, що сам вірю у "страшний суд", у якому загинуть усі грішники, зокрема комуністи і комсомольці, якщо не повернуться в лоно греко-католицької церкви" [239].

Справу Г. Солтиса і трьох інших "співників" розглядав Львівський обласний суд на відкритому засіданні в м. Броди (жовтень 1962 року). У вироку стверджувалося, що Г. Солтис налаштований вороже до радянської влади, займався активною діяльністю щодо відновлення ГКЦ на території західних областей УРСР.

Щоправда, судова колегія безпідставно звинувачувала Г. Солтиса, що він проголосив себе в 1954 році главою ГКЦ (матеріали кримінальної справи 1958-1959 років цього не підтверджують. – В.П.). Він спровокував так зване Середнянське

“чудо” – з’явлення Богородиці для “спасіння українського народу” і склав після цього акт антирадянського змісту.

Надалі, наголошується в судовому вирокі, Г. Солтис свою ворожу діяльність не припинив, а протягом 1961-1962 років значно активізував її. Він організовував нелегальні зборища віруючих на території Станіславської області, у м. Стрию, на яких вів реакційну антирадянську пропаганду, закликаючи молитися за ліквідованих вояків, відмовлятися від громадсько-політичної роботи, погрожував “страшним судом” громадянам, котрі порвали з греко-католицькою вірою і вступили в партію чи комсомол, закликав до паломництва на Середнянську гору.

Г. Солтис залучив до активної релігійної діяльності жителів сіл Чепелі та Луковець Бродівського району Г. Тивонюк, В. Якимчука та І. Головацьку, які створили групи фанатично віруючих, схилили односельчан до паломництва на Середнянську гору, організовували поширення ворожих проповідей.

Крім того, Г. Тивонюк, В. Якимчук та І. Головацька втягнули в коло своїх одновірців групу односельчан, унаслідок чого в селах Чепелі та Луковець утворилися осередки фанатиків, котрі залучали до нелегальних богослужінь навіть малолітніх дітей. Унаслідок негативного впливу, бузувірських проповідей громадянка С. Венгер психічно захворіла. Інший віруючий М. Шаваровський залишив навчання в технікумі і поширював релігійну поезію.

Г. Солтис на судовому засіданні винним себе не визнав і давав свідчення, що антирадянською агітацією не займався, а ставив за мету боротися за чисту релігію. Львівський обласний суд не зважив на його аргументи, зазначивши, що свідчення підсудних Г. Тивонюк, В. Якимчука, І. Головацької, як і інших свідків, їх спростовують. Троє підсудних визнали себе винними повністю.

Судова колегія позбавила волі Г. Солтиса на сім років у виправно-трудовій колонії суворого режиму, а Г. Тивонюк та В. Якимчука – на півтора роки, І. Головацьку – на один рік у виправно-трудовій колонії загального режиму.

Касаційну скаргу розглядала судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР, і своєю ухвалою від 20 листопада 1962 року вона залишила вирок Львівського обласного суду без змін.

Уже в 1965 році заступник Генерального прокурора СРСР опротестував ухвалу Львівського суду від 2 жовтня 1962 року. Протест розглянув пленум Верховного суду УРСР 16 вересня 1965 року і визнав його обґрунтованим. Зменшили й термін ув’язнення до п’яти років у колонії загального режиму [240].

Звичайно, провал пророцтва про кінець світу навесні 1962 року, ув’язнення Г. Солтиса, інших активістів, жорстокі акції щодо віруючих на місцях завдали рухові, особливо у Прикарпатті, значної шкоди. Однак зазначимо, що в матеріалах кримінальної справи Г. Солтиса та його одновірців термін “покутники” ще не вживався і ув’язнювали їх за нелегальні богослужіння за греко-католицьким обрядом.

У наступному 1963 році найактивнішими виявилися віруючі Закарпаття. Були випадки, коли вони не віталися з одновірцями та атеїстами, мили підлогу в кімнаті, якщо там побували інші люди, не відвідували театр і кіно, не читали книг і газет, залишали сім’ї, якщо інші члени не підтримували віру тощо. Хоч нічого антидержавного в цих поглядах та діях не було, на віруючих чекали адміністративні стягнення, утиски і переслідування [241].

На наш погляд, саме в 1962-1965 роках остаточно сформувалися основні ідеї вчення, з’явився термін “покутник”, яким іменували послідовників Г. Солтиса. На користь сказаного свідчить зізнання небоги Г. Солтиса К. Кузьминської, заарештованої в 1981 році, про що мова йтиме пізніше, те, що в матеріалах партійних, радянських органів з’являється інформація про рух покутників. Вирішальну роль у цей час відіграв звільнений з місць ув’язнення А. Поточняк, який мав вищу богословську освіту і ґрунтовну теоретичну підготовку.

За твердженням окремих радянських авторів, особливістю покутництва є те, що окремі моменти віровчення греко-католицької церкви були пристосовані до нових умов і перенесені на сектантську основу. Подібно до загальнохристиянського символу віри створили покутницький: “Вірую в Ісуса Христа і Матір Божу Середнянську ...”. Головне у проповідях покутників — віра в спасіння через покуту гріхів на Середнянській горі. В основу головного догмату поклали енцикліку папи Пія XI “До достойних братів ...” (1932 рік). З неї запозичена сама назва “покутники”. На покутницьку сектантську основу перенесено головне положення енцикліки про тривалу молитву, яка має змусити віруючого думати тільки про потойбічний світ і відвернути його від думок про покращення земного життя, примусити відійти від участі в трудовому і громадському житті суспільства, привчити бути пасивним очікувачем майбутньої долі.

Після з’явлення Богородиці на Середнянській горі, де освячували джерело, її бачили в блакитно-жовтому сяйві присутні покутники, гора оголошувалася Матір’ю Божою сучасною Сіонською горою, до якої мають прийти на поклоніння всі народи землі. Паломництво до гори, молитви на ній, пиття води з джерела, посвяченого в присутності Богородиці, вважалося віруючими неодмінною і єдиною умовою спасіння в грядущому кінці світу. Саме така форма каяття (покути) стала основною вимогою течії (звідси її назва. – В.П.). Сама Богородиця під час відвідання Середнянської гори начебто заявила: “На сій горі буду перебувати, бо тут бачу цілу вселену грішників і буду роздавати свої благодаті через це джерело і цю водичку, яка тут випливає. Хто буде приходити на це місце, і вірити, і каятися зі своїх гріхів, щиро жалкувати і прийме покуту, і з вірою буде пити цю водичку, того оздоровляю на душі і на тілі, і такий не погине, як прийде погибель, а погибель близька, як за часів Ноя”.

У середині 60-х років прихильники Г. Солтиса були своєрідною групою релігійного протесту проти дискримінаційної політики партії і держави щодо греко-католиків, яка об’єднала апокаліптичні елементи католицизму, народні традиції греко-католиків та ідеї українського націоналізму в особливому богословському вченні відчуження, терпіння, спасіння.

Віруючі відреклися від папи Івана XXIII як “антипапи”, порвали з катакомбною греко-католицькою церквою, стверджуючи, що остання примирилася з комуністичним режимом, зрадила народ і віру. У центрі доктрини течії була віра в здійснення апокаліптичного пророцтва, що Сатана, укорінившись в СРСР, перейняв владу над світом і після смерті останнього “справжнього” папи Римського Пія XII у 1958 році захопив Рим.

Оскільки вирішальна битва між Богом і Сатаною ведеться в Україні, то папа Пій XII “таємно” призначив Г. Солтиса своїм наступником – Петром II (“останнім папою”), а центр “справжнього” католицизму перемістився з Ватикану до “святої

гори” в Середньому. Навернені видінням Богородиці справжні католики і греко-католики повинні не контактувати з “сатанинською” радянською системою, відмовитися від радянських паспортів, освіти в безвірницьких школах, праці в радянських установах, колгоспах, від служби в армії, перейти через “ступені покути”, щоб заслужити спасіння до кінця світу.

Частина радянських авторів стверджувала, що Ісус Христос та Богородиця втілилися у своїх “свідків” – Г. Солтиса та Г. Кузьминську. Г. Солтис узяв собі ім’я “нового Христа” – “Ісуса Христа Царя”, “Еммануїла”, а Г. Кузьминська – “Божої Матері Середнянської”. У регіоні навіть поширювалися ікони Богородиці з обличчям Г. Кузьминської.

З основного догмату – про віру в спасіння через покуту гріхів – випливає й вимога відповідної обрядової практики. Ідея про тривалу молитву лягла в основу обряду – “дев’ятниці” (9 днів і 9 ночей віруючий покутник – дорослий і покутник – дитина – мусить молитися на горі і вдома). Вони розуміють життя як важкий тернистий шлях покутування гріхів. І чим важчий він, тим швидше настає спасіння. Тому віруючі жили аскетично. Дітей, наприклад, подекуди годували всього двічі на тиждень, що нерідко призводило до психічного захворювання.

Серед покутників поширювалася інструкція про поведінку під час вимушених контактів із представниками органів радянської влади, котра, за словами А. Шиша, пройнята духом космополітизму, запереченням усього рідного, навіть імен і прізвищ. Окремі положення інструкції вимагають: “Вони спитають, де твій дім? Ми відповімо: у селі Середнім, на горі, там місце наше, там живемо в Господа, він нас годує, очищає від гріхів, оживляє і дає життя вічне. Вони спитають, де ми прописані? Ми відповідаємо: прописані в книзі Христовій. Коли будуть питати за паспорт, то відповідаємо: я не радянського виховання, а жив у часи релігійні, мої батьки ніколи не мали паспорта, і я не маю, зате ми носимо на грудях святий хрест ... Я християнин, і ні для чого мені носити той паспорт. Вони спитають, якій владі коритесь? Відповідайте: ми коримося тій владі, яка над нами, а над нами влада і держава Господа, царя Ісуса Христа, ми носимо на собі герб і прапор Христа”. На основі цієї інструкції віруючі жінки на питання “Хто ти?” повинні відповідати: прізвище – покутниця, ім’я – обрана, по батькові – Отця Небесного.

За словами радянських авторів, покутники виробили декілька реліквій, які нагадували католицькі індульгенції і також розкривали віровчення. Кожен віруючий готує себе в будь-яку хвилину удостоїтися всіх благ на небі. Керівники течії примушують рядових покутників утверджуватися в думці, що земля – це долина сліз і горя, це тільки місце покути, а щастя настане після смерті. А тому кожен віруючий мусить мати при собі “Білет до Неба. Від станції Земля до станції Небо”, які продавалися. Квитки були 1-го, 2-го, 3-го, 4-го класу, на яких виставлялися вимоги до пасажирів. Найвищі вимоги – перед 1-им класом. На квитку було зображення Бога, який благословляє віруючих у рай, і напис: “Хто хоче бути в Небі, носіть білет при собі. Виконуйте правила”. На квитку розклад:

Від’їзд і приїзд: коли Господь Бог захоче.

Сигнал від’їзду: останній віддих – смерть.

Тривалість подорожі: одна секунда – і суд Божий.

Ціна білета: спасіння душі. Невинні діти їдуть безплатно.

Білет важкий, аж до смерті – в Небі не потрібний.

Далі йшли правила для тих, хто вирушає в подорож: важливо бути охрещеним, бути у ласці Божій і не соромитися своєї віри, остерігатися тяжкого гріха, щиро молитися, не брати жодних пакунків, тільки добрі справи. У примітці робилося зауваження: необхідно стежити, слухати, щоб не спізнитися. Потрібно суворо виконувати правила, оскільки за порушення передбачався штраф – чистилище або вічний пекельний вогонь.

Радянські автори приписували покутникам декілька положень, які вони навряд чи відстоювали. Йдеться про те, що віруючі начебто чекають загибелі соціалістичного ладу, проповідуючи страшний суд і розуміючи його як термоядерну війну. Все це прикривається твердженням про “священну місію” покутників – бути проповідником усього людства, щоб привести його до Бога, урятувати всіх людей від “ворога і духовної руїни”. Отже, секта покутників, підсумовують вони, – це спроба антисупільних елементів провести буржуазно-націоналістичну підрибку діяльність і відродити в найбільш реакційних формах клерикальне уніатське віровчення під патронатом папи Римського, але папи, яким начебто оголосив себе Г. Солтис [242].

Завершення формування ідеології, культу в середині 60-х років спричинило активізацію діяльності віруючих у 1965 році і наступних роках. На Івано-Франківщині, наприклад, вони, згідно з інформацією відповідальних працівників облвиконкому, припинили трудитися в колгоспах, не визнавали гуманними радянські закони, не дозволяли дітям навчатися в школах, ухилялися від служби в лавах армії, повертали паспорти, військові квитки, пенсійні книжки, урядові нагороди.

Місцеву владу в цей час, імовірно, турбувала не сама кількість покутників, а можлива сфера їх впливу на населення регіону. Тому вдалися до звичних методів силової боротьби. Так, в одному з центрів руху, селищі Перегінськ Рожнятівського району, партійна організація виявила і сприяла притягненню до кримінальної та адміністративної відповідальності як дармоїдів місцевих керівників групи М. Яцишинця, Ф. Вірста, Д. Корнутича, а також їх спільників С. Максимів та М. Максимів.

Органи влади позбавили батьківських прав деякі сім’ї покутників цього селища, бо вони не пускали дітей до школи, де начебто панував безвірницький сатанинський дух. 9 дітей при живих батьках зробили фактично сиротами, направивши їх в інтернати. Щоправда, унаслідок “копіткої індивідуальної виховної роботи партійно-радянського активу, впливу громадськості, сусідів” 11 осіб у с. Перегінськ відійшли від одновірців. Хоча, можливо, цей вплив хотілося бачити чиновникам, а насправді спрацювали такі прозаїчні речі, як загроза ув’язнення, позбавлення батьківських прав тощо.

Щоб припинити паломництво на Середнянську гору, там без особливої потреби розташували радіостанцію військової частини, зробивши його недоступним [243]. Так надійніше.

У 1965 році із Львівської області повідомляли Київ та Москву про вплив прихильників Г. Солтиса. Не знаючи, щоправда, історії появи течії, уповноважений Ради у справах релігійних культів у Львівській області Савичев писав, що на ґрунті фанатизму віруючі почали знищувати паспорти, профспілкові та військові квитки, інші документи, отримані в радянських установах. Вожаки начебто посилено

закликають одновірців кидати роботу в державних закладах і на підприємствах, залишати колгоспи, забороняти дітям навчатися, ухилятися від будь-якого спілкування з тими, хто не поділяє їхні погляди. Наприклад, жителька Львова П. Хміль до вересня 1964 року працювала в галантерейному цеху міськпобуткомбінату. За релігійними переконаннями залишила роботу і займається пропагандою віровчення. П'ять членів сім'ї наслідують приклад матері.

На території Львівської області властям удалося виявити на початок березня 1965 року майже 50 сімей, до складу яких уходило понад 120 покутників. Органи влади взяли їх на облік, ведуть відповідну роботу щодо їх працевлаштування, направляють дітей на навчання тощо [244]. Віруючі мешкали у Львові, Стрию, у Дрогобицькому, Нестерівському, Пустомитівському, Сокальському районах.

Протягом 1965 року органам влади, якщо вірити інформації уповноваженого Ради у справах РПЦ у Львівській області М. Винниченка, удалося зменшити вплив покутників на населення, відірвати частину віруючих, оскільки під кінець року на Львівщині мешкало близько 20 сімей із загальною кількістю віруючих до 60 чоловік [245]. А можливо, уповноважені обох Рад у Львівській області не знали реального стану справ?

На думку заступника уповноваженого новоствореної в 1965 році Ради у справах релігій в УРСР М. Гладаревського, який вивчав стан справ в Івано-Франківській області, небезпека впливу прибічників Г. Солтиса була і в тому, що вони “бродять по населених пунктах” Львівської, Закарпатської, Тернопільської, Івано-Франківської областей, “вербують своїх прихильників, поширюють різні наклепи на радянську дійсність, розповсюджують рукописні проповіді релігійного змісту, пісні, програму своєї діяльності, інструкції, фоторепродукції про “Божі чудеса”, займаються шарлатанством...”. Солтисівські активісти розповсюджують чутки, що Середнянська гора має стати “другим Римом”, куди облудним шляхом “залучають паломників, збирають серед віруючих гроші, обдурюючи нестійких осіб, втлумачують їм різні ворожі антигромадські настанови”. Покутники ведуть серед віруючих пропаганду не тільки проти православної церкви, але й поширюють плітки про світову війну, рекомендують прихильникам знищувати власне майно, забороняють спілкуватися з представниками радянської влади або іновірцями [246].

Висловимо припущення, що М. Гладаревський навмисне згущував фарби, бо зі сказаного, якщо і мало щось місце, то це передусім неприйняття РПЦ та вульгарної антирелігійної пропаганди. Але в покутників були причини.

Для боротьби зі “солтисівцями” обкоми партії розробляли широкомасштабні заходи, спрямовані на посилення ідеологічної роботи серед віруючих. Проте, не будучи впевненим у їхній ефективності, М. Гладаревський, наприклад, вважав за необхідне додатково:

1. Зобов'язати Івано-Франківський облвиконком у 1965 році відвести воду з джерела на Середнянській горі по трубах на тваринницькі ферми місцевого колгоспу, як це було до 1939 року, коли селяни поїли із джерела власну худобу. Держплан УРСР повинен виділити області лімітовані будівельні матеріали.

2. КДБ республіки мав виявити та притягти до відповідальності осіб із нелегально організованого ядра “солтисівського” угруповання.

3. Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР мусив домогтися:

а) об'єднання Чернівецької єпархії РПЦ з Івано-Франківською, а Хмельницької

– з Тернопільською, щоб через православне духовенство належно впливати на ліквідацію залишків греко-католиків в Івано-Франківській та Тернопільській областях;

б) дозволити екзархові України двічі на рік проводити наради православного духовенства західних областей УРСР;

в) уповноваженим Ради у справах РПЦ у західних областях “по можливості активізувати православне духовенство на боротьбу проти залишків унії. Домогтися переміщення того духовенства, яке нічого не робить з питання розвінчання уніатства” (куди його переміщати? – В.П.).

4. Скликати нараду секретарів обкомів партії та заступників голів облвиконкомів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей за участю КДБ, Прокуратури, Верховного суду, Міністерства охорони громадського порядку УРСР, на якій обговорити заходи щодо подальшої боротьби з греко-католиками, зокрема з прихильниками Г. Солтиса [247].

На Закарпатті покутники завдавали найбільше клопотів у Свалявському районі. Відділи обкому партії, назвавши їх новоуніатами, розробили власні заходи, які, зокрема, передбачали:

1. Створити групу атеїстів з обласного партійного і радянського активу для конкретної допомоги Свалявському райкому партії в організації роботи серед новоуніатів.

2. Вивчити сферу впливу новоуніатів, методи їх роботи серед жінок і дітей.

3. Провести обстеження дітей із сімей новоуніатів (психічний стан, харчування, інші умови проживання в сім'ї). У разі згубного впливу батьків-фанатиків на дітей порушувати питання про позбавлення їх батьківських прав.

4. Визначити матеріальний стан сектантських сімей (особисте господарство, присадибна ділянка, прибутки, як вони розподіляються тощо).

За потреби надати посильну допомогу, зокрема працевлаштувати членів сімей [248].

Кілька пунктів заходів хоч і можна вважати заходами ідеологічного характеру, але вони означали безцеремонне втручання в особисте життя людини, її внутрішній світ, нав'язування в грубій формі чужої їй системи цінностей. Звичайно, якби їх ретельно виконували, що, на радість віруючих людей, у практиці роботи партійних комітетів, громадських організацій Західної України та Закарпаття того часу траплялося рідко.

Незважаючи на профілактичну роботу, притягнення до кримінальної відповідальності, позбавлення батьківських прав, у 1965 році діяльність покутників розширилася, збільшилася кількість віруючих. Так, за оперативними даними, представленими уповноваженим Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчуком, на території Івано-Франківської та Львівської областей віруючими активістами були майже 150 осіб, у Закарпатській – 115, Тернопільській – 26 [249]. Це означало, що покутники і в майбутньому завдаватимуть головного болю органам влади.

Дійсно, попри адміністративні заходи і потужний наступ численного ідеологічного активу, владі не вдалося подолати покутників духовно та примусити їх припинити діяльність. Навпаки, наприкінці 60-х років ситуація в регіоні значно загострилася. Партійні, державні органи, силові структури активізували боротьбу проти віруючих, що зумовлювалося, очевидно, необхідністю протидіяти східній

політиці Ватикану та західним ідеологічним центрам, котрі досить об'єктивно оцінювали стан справ у духовному житті народів СРСР. Діяльність нескорених греко-католиків та покутників отримувала моральну підтримку.

Отож, натиск з боку влади на покутників тривав. 7 лютого 1968 року перший секретар Івано-Франківського обкому партії Я. Погребняк надіслав у ЦК КП України під грифом “Цілком таємно” інформацію “Про деякі прояви хуліганства з боку уніатів-покутників”, у якій зазначав, що головна мета провокаційних дій уніатів – “принизити в очах віруючих радянське законодавство про культи, скомпрометувати православну церкву (яка турбота! – В.П.) і примусити віруючих повернутися до уніатства, а згодом домогтися відкриття греко-католицької церкви”. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР про дрібне хуліганство, 6 ініціаторів притягнуто до адміністративної відповідальності за “хуліганські вчинки” в церквах. Я. Погребняк додав, що партійні організації області ведуть роботу, спрямовану на поліпшення атеїстичного виховання трудящих шляхом лекційної пропаганди, масово-політичної та індивідуальної роботи з віруючими [250].

За словами обласного уповноваженого Ради у справах релігій О. Атаманюка, випадки хуліганства з боку віруючих були такими: під час релігійної служби в церкву с. Пирого Богородчанського району зайшли 4 жінки-покутниці цього села. Розштовхуючи людей, вони пробралися до вівтаря, закликаючи всіх порвати з православ'ям і повернутися до віри батьків. У с. Войнилів Калуського району 3 жінки, мешканки Львова, вигукували в православному храмі: “Ви зрадники, ви зрадили Христа і свій народ, служите Сатані, ленінським комуністам, не визнаєте істинну віру Христа”. Подібні порушення зафіксовані і в деяких інших населених пунктах Івано-Франківської області [251].

Із Тернопільської області повідомляли, що покутники впродовж останніх років пожвавили роботу по вербуванню нових членів. З цією метою керівники угруповання поширюють чутки про настання кінця світу в 1968 році, і врятовуються лише ті, хто встигне спокутувати власні гріхи на Середнянській горі. Особливу активність виявляє М. Дереш, яка зуміла залучити 5 нових членів. 8 листопада 1967 року вона ввірвалася в православний храм м. Тернополя, коли священник оголошував послання патріарха. Перервавши священника, вона вигукувала на адресу православних та радянської влади: “Ви, священники, продалися самі і продали нашу віру. Ваша церква і радянська влада бісівські. Будьте ви прокляті Богом і народом” [252].

Після другого ув'язнення Г. Солтиса керівниками течії стали А. Поточняк та Г. Кузьминська. А. Шиш наголошує, що для активізації релігійних передсудів вони поширювали вигадку про чергове з'явлення “середнянської Божої Матері з голубою стрічкою через плече”, розмножили фотомонтаж цього з'явлення, продовжуючи підбурювати своїх одновірців відмовлятися від документів, від роботи тощо і віддаватися повністю “покуті” в очікуванні “страшного суду”. Г. Кузьминська вручала покутникам крейду, начебто освячену Г. Солтисом, щоб вони позначили свої будинки хрестиками, що врятує їх від знищення в “день страшного суду”.

Особливою активністю в цей час виділявся А. Поточняк, якого нарекли “архангелом Михайлом”. Він намовляв групу жителів м. Стрия на Львівщині здати паспорти, залишити свої сім'ї і дітей, забрати рідних і близьких, які не прийняли греко-католицизму. Він радив одновірцям не працювати, не визнавати радянську

владу, “оскільки вона не від Бога”. Сам А. Поточняк вів, за словами А. Шиша, паразитичний спосіб життя. У серпні 1967 року він надіслав свій паспорт у відділ міліції, відмовляючись від виконання обов'язків громадянина СРСР. Зрозуміло, що такі або схожі дії не могли не залишитись непоміченими.

У серпні 1968 року А. Поточняка заарештували. Проти нього порушили кримінальну справу. На виїзному засіданні Львівського обласного суду в Стрию, коли суддя зачитав прізвище, А. Поточняк повівся як справжній покутник. “Те прізвище, – заявив заарештований, – яким ви мене називаєте, не моє. Я народився бути покутником. Моє прізвище – лжепророк-антихрист. Ім'я моє – магот, син Бога. По-українськи – губитель. Мої назви – древнії змії. Дракон, Люцифер, Сатана, Диявол у людській тілі. Звір, що вийшов з моря. Чоловік гріха. Син погибелі. Число 666” [253].

Львівський обласний суд, щоправда, знехтував заявою А. Поточняка, ув'язнивши його на 5 років. Покарання він мав відбувати у виправно-трудовому таборі загального режиму. Як дармоїдів, ув'язнили ще 20 віруючих. Частина покутників удалося працевлаштувати [254].

Активізація діяльності покутників у часі збіглася з масовим поширенням ідей протестантизму, особливо такої його гілки, як свідки Єгови. Стурбований ЦК видав постанову від 2 серпня 1968 року “Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КП України “Про посилення роботи партійних організацій щодо викриття ворожої діяльності секти єговістів”. Хоча в партійному документі йшлося про конкретну релігійну течію, на місцях узялися за всіх.

Звітуючи про хід виконання постанови ЦК, міністр внутрішніх справ УРСР І. Головченко, наприклад, інформував ЦК КП України про притягнення до кримінальної відповідальності покутників у Івано-Франківській та Тернопільській областях [255].

У засобах масової інформації, у виступах лекторів з'явилося чимало матеріалів, де так чи інакше оббріхували Г. Солтиса, А. Поточняка, Г. Кузьминську, багато інших активістів. Окремі прояви фанатизму чи екстремізму узагальнювалися, трактувалися як характерні для всієї течії. Так, про Г. Солтиса говорилося, що він виховувався в душі ненависті до радянської влади. Курс виховання почав в уніатському монастирі студитів. У червні 1941 року Г. Солтис опинився в Станіславській духовній семінарії, яка серед інших греко-католицьких навчальних закладів готувала заподатливих слуг окупаційного режиму. Вони разом з українськими буржуазними націоналістами вірою і правдою служили німецько-фашистським окупантам.

Радянська преса широко цитувала одне з його висловлювань (або приписуваних Г. Солтису. – В.П.), що начебто підтверджує антирадянську налаштованість: “У своїй діяльності греко-католицька церква на західній території України була підпорядкована безпосередньо Ватикану, ставлення якого до радянської влади і до комуністичних ідеалів було ворожим. Мені відомо, що й сама греко-католицька церква була вороже налаштована до радянської влади, причому велика кількість уніатського духовенства прямо чи побічно боролася з радами. І під час Великої Вітчизняної війни духовенство виховувало віруючих у душі ненависті до СРСР і його політичного ладу. Так виховувались і майбутні греко-католицькі священники – учні Станіславської духовної семінарії, у якій я перебував до 1945 року” [256].

Погодьмося, що нічого антирадянського в позиції самого Г. Солтиса у сказаному немає. Щодо позиції УГКЦ, Ватикану, то на це були відповідні причини.

Про А. Поточняка говорили, що він мастак на шахрайства, затятий ворог радянської влади. Часопис “Людина і світ” в одному з номерів за 1968 рік опублікував статтю “Лик уніатського душпастиря”, яку ми викладемо без власних коментарів. Її автор Є. Прищепа наводить слова брата А. Поточняка, який начебто заявив, що дійшов висновку про хворобу останнього, хоча й називає себе просто віруючим. Що ж це за віра, яка в наш час примушує людину зректися батька, рідні, прізвища, залишити роботу, дім, викинути всі документи і називати себе антихристом? Приблизно те ж саме сказав ніби й другий брат А. Поточняка.

Розкриваючи біографію А. Поточняка, Є. Прищепа, зокрема, указує, що під час фашистської окупації краю він душею і серцем був на стороні гітлерівського “нового порядку”: брав активну участь у формуванні горезвісної дивізії СС “Галичина”. У м. Винники відправляв “службу Божу” на честь бандитів нової дивізії вермахту. Благословляв, сповідав, відпускав авансом гріхи, коли хто виступав проти свого народу. Але залишилися його старання непоміченими. Вища духовна влада не відзначила Антона Поточняка.

Доля звела його з колишнім недоучкою духовної семінарії Г. Солтисом, котрий, як і А. Поточняк, не погодився з рішенням Львівського собору про ліквідацію ненависної народів унії. Разом вони почали міркувати, як найкраще полонити уяву віруючих. Нарешті вдалися до хоч і не оригінального, та випробуваного засобу – “релігійного чуда”. Підготовка проводилася за церковними традиціями: було визначено місце, час і дійові особи – Середнянська гора, 1956 рік (насправді, 1954 рік. – В.П.), поява на хмарах “Матері Божої”, очевидець Г. Кузьминська – рідня Г. Солтиса. Розмножувати опис цього “чуда” мала племінниця Катерина Кузьминська.

Правда, наголошує Є. Прищепа, А. Поточняку дещо не до душі було таке засилля в майбутній секті клану Г. Солтиса, та, доки власної святої під руками не було, доводилося миритися. “Чудо” рекламувалось як продовження католицьких традицій, а сама діяльність, пов’язана з поширенням відомостей про “чудо”, – як відродження уніатства. Такий тактичний засіб диктувався бажанням поширити свій вплив на колишнє уніатське духовенство та його паству. Проте згодом Г. Солтис та А. Поточняк почали дещо перекроювати на власний кшталт. Середнянська гора стала “святою Сінайською”, маленький потічок води на ній – Йорданом, який виліковує в одну мить від усяких хвороб, пісок з неї став охоронною грамотою, своєрідним амулетом від природних і надприродних сил зла. На 1962 рік було призначено страшний суд, під час якого мали бути знищені всі люди, окрім тих, які ходять молитися на Середнянську гору.

Є. Прищепа пише, що спочатку керівництво покутниками захопив у свої руки Г. Солтис. Він назвав себе прототипом Христа на землі та його єдиним заступником, А. Поточнякові дістався лише титул “архангела”. Останньому не давала спокійно спати пальма першості Г. Солтиса і його сестри Г. Кузьминської. Боротися з ними без власної “святої” було просто неможливо, а родички, яка бачила б саму “Матінку Божу”, не мав. Отож і не дивно, що, дізнавшись від людей, начебто в с. Пеняки Бродівського району Львівської області живе напівюродствуюча Софія Гачинська, він подався туди. Під час першої зустрічі навесні 1961 року А. Поточняк

добре зрозумів, що ілюзіоністські здібності С. Гачинської можуть допомогти в боротьбі з Г. Солтисом та його “святою”, а коли врахувати, що С. Гачинська вже має певну славу серед деякої частини мешканців навколишніх сіл, то це перемога.

Не гаючи часу, зловтішає Є. Прищепа, А. Поточняк тут же почав рекламувати Середнянське “чудо”, називаючи себе останнім священиком церкви, на якому скінчилася друга доба і почалася третя доба Святого Духа. Йому Господь вручив, мовляв, чашу гніву та люті Божої, яку він має вилити на всі народи. При цьому не згадав ані словом про Г. Солтиса.

Через декілька днів із Бродівського району рушила на Середнянську гору група паломників, організована С. Гачинською. На зворотній дорозі заїхали в м. Стрий до матері А. Поточняка, де й відбулася гостра сутичка між нею та присутньою в цей час у місті Г. Кузьминською.

Г. Солтис, за словами Є. Прищепи, розгадав карти А. Поточняка і розпорядився забрати “реліквії” в нових богомольців (пісок і воду з Середнянської гори. – В.П.) та заборонити надалі С. Гачинській приходити на гору. Після ув’язнення Г. Солтиса А. Поточняк залишився єдиним господарем своєї гори та Г. Кузьминської як “пророчиці”. Само собою відпала потреба в С. Гачинській як у святій, тим більше, що вона не була позбавлена честолюбних устремлінь – пустити якнайглибше коріння в середовищі покутників. Та й Г. Кузьминська вимагала її ізолювати. Ось чому А. Поточняк оголосив, що всі “чудеса”, які робила С. Гачинська, є диявольські, бо вона сама – нечиста сила.

Сам А. Поточняк із 1962 року, будучи фактичним керівником покутників, перебував на нелегальному становищі, організовував паломництво на Середнянську гору, відриваючи людей від праці, нормального життя, калічачи їхні долі [257].

А. Шиш у цитованій брошурі підкреслює, що керівник покутників – пройдисвіт, шарлатан, який начебто не гребував ніякими засобами, аби схилити довірливу людину на свій бік та ще й забрати в неї гроші. С. Гачинська, уже як колишня співниця, свідчила на судовому процесі у справі А. Поточняка: “За службу Божу Поточняк брав 30-40 карбованців. Коли люди давали 3-4 карбованці, то він на них навіть не хотів дивитися, бо це було мало... Усі присутні почали обурюватися... Сказали, що в мене вселився диявол і що вода та пісочок, які ми взяли з гори, – недійсні, бо взяті в моїй присутності, а в мені ж – диявол. Тому вночі мої покутники знову пішли на гору. А я лягла спати. Раптом до мене підійшов Поточняк і почав чіплятися. Казав, що він – церква і йому все дозволено. А я такого не чула. Тоді Поточняк розізлився і почав мене бити рушником по голові” [258].

Інший колишній покутник С. Лукач у 1968 році згадував, як відвідував його оселю А. Поточняк у 1962 році, і з насолодою описував випадок, коли останній взяв самовільно книгу з полиці, коли був відсутнім господар: “Виходячи з дому, я сховав на полиці під стінкою книжку. Під час моєї відсутності Поточняк зайшов у хату разом зі своїми товаришами і сам узяв книжку. Повернувшись додому, застаю гостей у хаті, звертаю увагу, що книжка лежить не на місці...”

Люди з добрим вихованням інакше поведуться в чужім домі, якщо не застануть господаря в хаті. Оскільки на столі лежить альбом із фотографіями або ілюстровані журнали, переглядають ці речі, поки не прийде господар. А якщо на столі немає згаданих речей, тоді сидять спокійно, а не беруть нічого з полиці або шафи.

... Мене вразила його некультурність, бо він не лише самовільно взяв книжку з полиці, але вдався до крику, вважаючи, що криком і повторенням фальшу змусить мене визнати йому рацію. Також некультурно тупнув по-кінськи ногою до підлоги, на знак свого невдоволення, що не продовжую з ним суперечки”.

С. Лукач сам (а ймовіріше, з допомогою доброзичливців) добирав слова, аби найбільше дошкулити А. Поточнякові та його прибічникам: «Язик у нього оборотний, крутиться не гірше корабельного гвинта, що відгрібає воду позад корми...

Для чого в них таке крутіство!? По що людям їхати на Середнянську гору? Чи для того, щоб напиться там води і зложити до рук середнянців нову жертву на будову “великої церкви на горі”? А вони розуміють під його церквою свої ненаситні черева, у котрих тонуть усі ті гроші, а частинно розтрачуються на поїздки по селах не лише автобусами, але й легковими машинами-таксівами...

Звідки Поточняк має стільки грошей, що хоч ніде не працює, а добре оплачує своїх агітаторів по секті?” [259].

Нині неможливо встановити, що було насправді у стосунках А. Поточняка та С. Гачинської і С. Лукача і що їх навчили сказати під час судового процесу чи підготовки публікації. Але й неозброєним оком видно їхню упередженість щодо А. Поточняка.

Вину Г. Кузьминської влада вбачала в тому, що вона “заманювала” до себе обдурених віруючих. Люди, які приїжджали на Середнянську гору, приходили до неї для “очищення од грішного світу сего”. Тривалий час вони стояли на колінах, молилися, сповідалися, причащалися. Віруючим начебто прищеплювали думку, щоб вони не визнавали органів радянської влади, хрестили все “диявольське”. Один із колишніх віруючих заявляв, що йому “дали напиться якогось чаю з ягідками, від чого голову запаморочило, зробилося млосно. Я майже втратив пам’ять. Усе було ніби уві сні. Прийшов додому з твердим наміром: не працювати в колгоспі, не посилати дітей до школи. Прийшов, перехрестив жінку і дітей. Волосся як не росло на моїй голові, так і не росте. Спасибі людям, які допомогли мені знову опам’ятатися, знову зажити щасливо на цьому світі” [260].

Представники офіційної ідеології змальовували чорними фарбами не лише віровчення і культову практику покутників, їх лідерів, а й багатьох віруючих. Одного кілька разів притягували до кримінальної відповідальності то за зв’язки з ОУН, то за бродяжництво, дармоїдство, ухилення від суспільно корисної праці чи за образу працівника міліції при виконанні ним службових обов’язків. Іншого ув’язнювали за зраду Батьківщині, за крадіжку чи хуліганство. Серед покутників чимало людей нечесних, аморальних, нероб. І жодної позитивної оцінки діяльності віруючих. Чимало уваги акцентувалося на розбіжностях у віровченні, у поглядах між нелегальними греко-католиками та покутниками, намагаючись у такий спосіб остаточно скомпрометувати останніх. Користі від такої “інформації” було мало.

Ситуація з роками не стала кращою, оскільки не мінялося ставлення органів влади до віруючих. Так, уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області М. Винниченко писав, наприклад, у грудні 1969 року, що догмати покутників безглузді, викликають сумнів щодо правильності навіть у фанатиків, негативно впливають на віруючих. А такі ж безглузді за змістом дії покутників викликають осуд з боку кожної розсудливої людини, що кінець кінцем і спричинило згасання впливу течії. Протягом року зменшилася кількість послідовників, не зафіксовано жодного прояву

екстремізму з їх боку. Хоча все ще трапляються віруючі, котрі порушують радянські закони, норми суспільної моралі. У 1969 році ув’язнили на 2 роки К. Миколік і на 1,5 роки М. Глушко, які, стверджувалось у вирощі суду, протягом тривалого часу не працювали, бродяжничали, бузувірськи ставилися до своїх дітей, яких забрали у школи-інтернати.

Уповноважений інформував своїх керівників у Москві та Києві, що на Львівщині і в майбутньому посилено займаються перевихованням покутників з метою відриву від секти і залучення до суспільно корисної праці [261].

Щоб переконатися у справедливості сказаного, пошлемося на лист уповноваженого Ради в Івано-Франківській області В. Личенка від 29 грудня 1977 року, надісланий під грифом “Для службового користування” В. Курєдову, К. Литвинові, голові облвиконкому П. Кайкану та секретареві обкому партії П. Сардачуку про паломництво покутників до святого джерела на Середнянській горі.

Автор листа підкреслює, що внаслідок проведеної партійними і радянськими органами роз’яснювальної роботи, розвінчання реакційної ідеології покутників, припинення їх протизаконної діяльності, притягнення найбільш злісних порушників до кримінальної та адміністративної відповідальності ця група віруючих фактично ізольована від суспільства (але ж вони громадяни СРСР. – В.П.) і ніякою підтримкою населення не користується. Місцева влада навіть воду відвела від джерела на колгоспну ферму. Проте частина віруючих ніяк не зважала на їхню “турботу” про підвищення світоглядного рівня і щороку 22 грудня (у день чуда, про що вже говорилося. – В.П.) збиралася біля знищеного джерела. Знаючи це, В. Личенко і в 1977 році просив колег із Закарпатської, Львівської та Тернопільської областей ужити заходів, щоб не допустити покутників із областей на Середнянську гору (у який спосіб? – В.П.). У районі с. Середнє працівники міліції з 20 по 24 грудня чергували, проводили відповідну профілактичну роботу. Всіма діями керував заступник обласного уповноваженого Ради С. Ганженко.

Проте майже 120 паломників намагалися проникнути до джерела. 25 осіб, яких міліція “підозрювала в грубому порушенні радянських законів, бродяжництві” і неодноразово попереджували про це органи влади, затримали для встановлення осіб (але ж міліції вони були відомі? – В.П.) та вирішення питання про притягнення до відповідальності. У чому полягала провина паломників, В. Личенко не пояснював. Та це нікого й не цікавило, бо, наприклад, у республіканській Раді у справах релігій О. Уткін доручив підлеглим включити матеріал у річний звіт [262].

Головним чином силові методи боротьби з покутниками завдавали серйозних ударів рухові. Кількість його прибічників, яка ніколи не була значною, з роками зменшувалася. Так, уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області І. Шимко писав, наприклад, у листі від 18 квітня 1978 року, що в селах Осівці Бучацького, Вільшанка Зборівського, Налуж’є Теребовлянського районів та в обласному центрі мешкає всього лише 25 покутників, котрі суттєвого впливу на громадське життя не справляють. Вони самоізолювалися, своєю поведінкою викликають обурення навіть віруючого населення. Віковий склад покутників: до 40-років – 7 чол., 41-60 років – 9 чол., старші 60 років – 9 чол. Унаслідок виховної роботи на місцях, зазначає І. Шимко, під впливом радянської дійсності в середовищі

покутників помітна переорієнтація на позиції громадянськості. Чимало з них уже не ухиляються від розмов із представниками влади, не відмовляються від медичної допомоги, декого вдається залучити до суспільно корисної праці. Хоча ще є й такі, котрі не працюють, ігнорують заходи, що їх проводять органи радянської влади, не беруть участі у виборах. М. Дереш, ім'я якої ми згадували, в день виборів у місцеві ради 15 червня 1975 року заявила голові місьвиконкому, який відвідав їх помешкання, щоб з'ясувати причини відмови від голосування: "Ми голосуємо за Ісуса Христа, а не за запродавців Христових". Подружжя Дерешів участі у виборах так і не взяло. Наприкінці 1976 року М. Дереш утретє ув'язнили за порушення паспортного режиму та антигромадську діяльність [263].

"Остаточний" серйозний удар рухові влада завдала 1981 року, коли заарештувала Г. Солтиса та його небогу, доньку Г. Кузьминської, Катерину, інших активістів.

Приводом для порушення кримінальної справи проти Г. Солтиса та К. Кузьминської послужили ті ж самі доноси. Мешканець Львова Є. Гумен у заяві на ім'я прокурора області від 11 жовтня 1980 року зазначав, що випадково познайомився в серпні 1973 року з К. Кузьминською, яка намагалася з'ясувати його погляди на релігію, зокрема на покутництво. У невимушених бесідах К. Кузьминська роз'яснювала суть ученья, прагнення одновірців, висловлювала свої погляди на з'явлення Богородиці на Середнянській горі, про те, що покутники є найпослідовнішими греко-католиками. Щоб стати справжнім віруючим, необхідно переродитися, залишити роботу, вийти з комсомолу, зректися попередніх поглядів на навколишній світ. К. Кузьминська заявляла, що не визнає безвірницької держави, захопленої росіянами, і мріє про незалежну Україну.

К. Кузьминська розповідала, що її рідний дядько Г. Солтис, греко-католицький священник, отримав від Римського папи Пія XII офіційне розпорядження очолити УГКЦ, що його безневинно, за сфабрикованими звинуваченнями, ув'язнили і вислали в Сибір. У цей час рух покутників очолювала Г. Кузьминська.

У 1975 році Є. Гумен познайомився з Г. Солтисом, який проповідував у бесідах, що слід жити в єдності з Богом, відвідувати Середнянську гору, молитися, каятися за колишні гріхи. У 1978 році Є. Гумен одружився з покутницею І. Глушко, яка незабаром порвала з одновірцями. Інша віруюча К. Гуль під час зустрічі з Є. Гуменом постійно нав'язувала думку про необхідність розриву шлюбу, оскільки покутникам забороняється одружуватися. У цьому відчувався вплив К. Кузьминської. Протягом 1973-1978 років Є. Гумен неодноразово зустрічався з М. Вірстом, Б. Хмелем. Останній був особливо активним.

У цей час, підсумовує Є. Гумен, він твердо переконався, що під виглядом релігійної течії покутників велася антирадянська агітація, яка налаштовувала людей проти існуючого державного устрою, спостерігалася велика спекуляція золотом, хутром, одурманювалися люди похилого віку з метою отримання у своє володіння коштів, квартир, які потім використовувалися для нелегальних зборищ.

Цього ж дня, 11 жовтня 1980, заяву на ім'я прокурора Львівської області написала і дружина Є. Гумена І. Глушко, котра повідомляла, що в період з 1968 по 1978 рік перебувала в секті покутників, куди її втягли родичі, а також Ю. Максимів та С. Депутат. У ці роки часто зустрічалася з Г. Солтисом, К. Кузьминською, Б. Хмелем.

І з моменту вступу в секту зазначені особи просили не вітатися з односельчанами, не відвідувати кіно, порвати зв'язки зі знайомими, котрі не належать до течії покутників. Вони примушували хрестити знайомих при зустрічах, оскільки в них "сидить дух сатанинський", кинути роботу, здати паспорт у міліцію. Активісти заявляли, що церква покутників є церквою синів і дочок Христових і тому одружуватися, народжувати дітей заборонено. Їхньою метою є збільшення кількості мучеників, а також смерть за церкву. Одружені мусять розлучитися. У секті, твердила І. Глушко, прийнято залучати нових членів, жертвувати десятю частину прибутків тощо.

У постанові Львівської обласної прокуратури про порушення кримінальної справи від 21 січня 1981 року стверджувалося, що сюди надійшли матеріали про керівників секти покутників, котрі протягом тривалого часу займаються під виглядом проповіді релігійного вчення діяльністю, пов'язаною із зазіханням на особу і права громадян, спонуканням їх до відмови від суспільно корисної праці і виконання громадських обов'язків. У зібраних матеріалах є достатньо даних, які вказували на ознаки злочину, передбаченого ст. 209 ч. 1 Кримінального Кодексу УРСР [264].

Під час обшуку в підозрюваних вилучили деякі предмети релігійного культу, фотознімки на релігійні сюжети, церковні журнали, здебільшого довоєнних років, видані переважно польською мовою, рукописні матеріали про чудо на Середнянській горі, греко-католицькі молитовники тощо. Усьому вилученому приписували антирадянський, націоналістичний зміст.

21 січня 1981 року при обшуку в одній із квартир затримали невідомого, у якого не було документів. Він відмовився назвати прізвище, місце проживання. Тому його затримали на 10 діб. Пізніше затриманий зізнався, що він Г. Солтис. Ураховуючи бродячий спосіб життя, невідоме місце проживання, прокуратура продовжила термін затримання ще на 20 діб.

Розпочалися допити, під час яких Г. Солтис зізнався, що в 1945 році закінчив духовну семінарію (це не відповідало дійсності. – В.П.), заявив, що до кримінальної відповідальності двічі притягували за ті дії, яких фактично не чинив. На думку Г. Солтиса, греко-католицизм і покутництво – це одне й те саме. Греко-католиків називають покутниками тому, що вони спокутують гріхи на Середнянській горі. Протоколи допитів Г. Солтис відмовився підписувати. Цього вистачило, аби його взяти під варту, щоб він не міг утекти від слідства.

2 березня 1981 року слідчий обласної прокуратури висунув Г. Солтису обвинувачення, яке повторювало зміст постанови від 21 січня. Новим було хіба що звинувачення в тому, що протягом 10 років не мав постійного проживання, займався бродяжництвом. До звинувачення за ст. 209 ч. 1 додавалася ще й стаття 214 Кримінального Кодексу УРСР.

Відкидаючи ці звинувачення, Г. Солтис заявив на допиті 2 березня, що є віруючим греко-католиком, священником. Не є покутником, оскільки покута в ГКЦ є одним із семи таїнств покаяння. Тому віруючих греко-католицького сповідання не можна називати покутниками. Існує єдина свята соборна вселенська апостольська Христова церква. У зв'язку з цим віруючі греко-католицького сповідання не є сектантами. У них своя церква, яка в даний час партією не визнається, усіляко переслідується.

У Євангелії говориться, стверджував Г. Солтис, що Рим стане осередком

Антихриста, і вбачається, що Україна перетвориться в центр світового католицизму. Нині настали такі часи. "Мені невідоме моє становище серед віруючих греко-католиків, – продовжував Г. Солтис. – Я особисто ніколи не прагнув вступати в контакт з віруючими. Я ніколи не займався діяльністю, поєднаною із замахом на особу і права громадян із спонуканням їх до відмови від суспільно корисної праці і виконання громадських обов'язків".

За словами Г. Солтиса, після звільнення в 1967 році з місць ув'язнення він до 1974 року мешкав у Львові, по вул. Волгоградській, 88, у знайомій Г. Кривоніс, нині покійної. Працював різноробчим у будівельній організації. З 1974 по 1976 рік жив разом з О. Футерком по вул. М. Вовчка, 24, кв. 20, хоч був прописаний в одному із сіл Яворівського району. Квартира знаходилася в підвальному приміщенні і 1976 року частково зруйнувалася. Тоді ж загубився паспорт. Ніколи не бродяжив. Останні роки мешкав у с. Перегінськ Рожнятівського району на Івано-Франківщині. Інколи їздив до Львова, де провідував нині покійну М. Шкредову та інших знайомих. Під час одного з таких візитів його заарештували.

Було ще чимало допитів, на яких слідчі намагалися з'ясувати, як близько знайомий Г. Солтис з іншими обвинувачуваними чи свідками та який характер має приписувана йому релігійна агітація. Як правило, більшість допитуваних свідчили про активність Г. Солтиса, хоча він і заперечував знайомство з ними і відмовився підписувати протокол [265].

На цей час зізнання Г. Солтиса прокуратурі були, власне, не потрібними. Житлово-експлуатаційна дільниця підготувала довідку, в якій зазначалося, що після смерті М. Шкредової в 1976 році квартиру по вул. М. Вовчка, 24 самовільно захопила С. Дробот. Вона живе там спільно з Г. Солтисом. Обоє не прописані. У квартиру постійно приходять покутники на нелегальні зібрання.

21 січня 1981 року заарештували й дочку Г. Кузьминської Катерину, 1942 року народження. На час арешту вона мешкала в Тернополі, ніде не працювала. Прокуратура звинуватила її в керівництві релігійною сектою покутників, в проведенні діяльності, пов'язаної з посяганням на права громадян.

На допиті 22 січня К. Кузьминська заявила, що народилася в сім'ї греко-католиків. Батько помер у 1961 році, а мати стала покутницею приблизно в 1963-1964 роках. Значний вплив на дівчину, яка не вступила у 1959 році до Ужгородського університету, справляв дядько, греко-католицький священник Г. Солтис. Наступного року, отримавши листа від Г. Солтиса і бажаючи підтримати його, вона поїхала в Красноярський край, де той відбував покарання. Працювала й цього ж року вступила в Красноярський медичний інститут. Через два роки приїхала на канікули в рідне село Колодієве. Вдома потрапила під сильний вплив матері, унаслідок чого залишила навчання, а згодом стала покутницею. Тут же зустрілася з А. Поточняком.

Проживаючи в Колодієвому, регулярно виїжджала в Мордовію, де в цей час відбував термін другого ув'язнення Г. Солтис, який, на відміну від матері та А. Поточняка, не радив залишати інститут. Ставши покутницею, Катерина ніде не працювала, нелегально мешкала у Львові і жила за рахунок того, що торгувала квасом, квітами тощо. У 1965 році її вперше затримали.

У Львові протягом 1965-1970 років мешкала на квартирі Г. Кривоніс по вул. Волгоградській, 88, де після звільнення з місць позбавлення волі жив і Г. Солтис.

Пізніше перебралася на вул. Міцкевича, 10, кв. 16. В'язала светри, хустки, які продавала на ринку, торгувала квітами. 1978 року вийшла заміж, але в 1980 році шлюб розпався.

На допитах К. Кузьминська захищала догмати віровчення, хоча й заявляла, що віра покутників безпідставно забороняє відвідувати кінотеатри, читати книги, працювати в радянських установах тощо.

По-різному вели себе інші підозрювані і свідки. Одні заявляли, що К. Кузьминська вела активну пропаганду ідей, постійно брала участь у нелегальних богослужіннях. Інші трималися стійкіше. Так, С. Дробот на допиті заявила, що сповідує греко-католицьку віру. У 1970 році її ув'язнили терміном на 1 рік. Після звільнення ніде не працювала, бо під час ув'язнення відібрали все майно, а вартість його не відшкодували. А найважливіше те, вважала вона, що держава забороняє відкривати греко-католицькі храми. Тому на знак протесту відмовлялася займатися суспільно корисною працею. Паспорт здала в сільраду в 1966 році, оскільки була позбавлена батьківських прав, бо забороняла дитині відвідувати безвірницькі радянські школи.

На запитання слідчого про належність до секти покутників С. Дробот заявила, що віруючі греко-католики не є членами секти, покутники всі вони. Гаряче відстоювала власні переконання.

Слідство тривало всього 10 днів, і вже 30 січня 1981 року К. Кузьминській висунули обвинувачення, однак вона його не визнала, заявивши, що приблизно з 1972 року відійшла від секти і вела майже світський спосіб життя. Керівником секти покутників ніколи не була.

Оскільки обвинувачення Г. Солтисові та К. Кузьминській тріщали по всіх швах і минав термін слідства та утримання під вартою, слідчий обласної прокуратури порушив клопотання перед прокурором Львівської області про продовження терміну слідства, що й було зроблено 17 березня 1981 року [266].

Почалися нові допити, очні ставки. Була зроблена науково-атеїстична експертиза вилучених під час обшуків друкованих та рукописних матеріалів, культових речей. Експерт З. Суханова, завідувачка відділу Львівського музею історії релігії та атеїзму, стверджувала, що за змістом подані на експертизу матеріали мають культове уніатсько-покутницьке призначення та антирадянське і буржуазно-націоналістичне спрямування. Друкована продукція й особливо рукописні тексти суто покутницьких мотивів, пісень, віршів дозволяють зробити висновок про пристосовницький характер віровчення. В основу організаційної діяльності керівників секти покладений антикомунізм войовничого католицького й уніатського клерикалізму. Їх єднає ненависть до звершень соціалізму, комунізму, матеріалістичного світогляду, який засвідчує крах релігійної ідеології.

"У передсмертній агонії, – наголошувала З. Суханова, – вони намагаються втримати в тенетах релігійного фанатизму бодай певну частину населення (старих людей, які залишилися симпатиками греко-католицького обряду; хворих, що втратили надію на лікування хвороби з допомогою сучасної медицини; тих, хто з певних суб"єктивних причин пішов на конфлікт із суспільством; політично незрілих громадян, котрі не задумуються, що за релігійними мудруваннями та пророкуваннями стоять шахраї-політики, які намагаються використати релігійні почуття віруючих саме з політичною метою – посіяти недовіру до ідей соціалізму)".

В експертизі підкреслювалося, що фабрикація “чуда” з’явлення Богородиці на Середнянській горі з допомогою міфотворчості розрахована на легковірних людей. Покутники спочатку висували тільки тезу про покуту власних гріхів. Потім ця теза підсилювалася ідеєю про те, що паломництвом на Середнянську гору, дотриманням інших вимог віруючі спокутують не лише власні гріхи, а й гріхи усього безбожного людства. На думку З. Суханової, це не що інше, як порівняння його зі спокутною жертвою Ісуса Христа за гріхи людства. Воно (дотримання віри) знайшло своє відображення у створенні керівниками покутників таємних інструкцій, так званих “Заряджень”, початок підготовки яких припадає на кінець 1962 року.

В одного із заарештованих С. Скалича вилучили щоденник, у якому він описував процес ізоляції віруючих від безвірницького суспільства: відхід зі світу; розрив сімейних стосунків із тими членами сім’ї, хто не є покутниками; не говорити свого імені і вживати лише термін «покутник»; вихід зі всіляких спілок і колективів; заборона працювати в колективних, державних підприємствах і установах; домагання релігійного навчання в школах.

Вилучили у С. Скалича і кілька інструкцій для вірних. Так, інструкція “Приготовляйтесь до смерті, до вічності” вимагала від віруючих: “Нам треба умерти для світу, для свого ідола “я”, не шукати свого задоволення, але шукати хрест, терпіння, співтерпіти з Ісусом і приносити зі свого терпіння жертву. Робіть відречення”.

“Наказ Божої постанови” вимагав від молодого покоління покутників: “Треба робити самовідречення і приречення вірності Святій Церкві, треба заявити, якої ти віри, у що віриш, якої засади, чий ти житель, дорадник, сучасник, спільник. Треба сказати про себе, яке ти маєш поняття, яке обняття і який розсуд. Це наказ Божий”. А далі, уже від імені віруючого чи віруючої (така інструкція мала бути в кожного) подавалися запевнення про виконання “Наказу...”: “...Не можу двом панам служити і бути в двох книгах записана, прагну бути записана в книзі Христа життя, тому відрікаюся від свого диявола, своєї гордості, свого “я”, самолюбства, союзу, союзників, житла й розриваю все з тими колективами, нічого не бажаю ні в дочасних, ні у вічних справах, усе здаю на руки Матінки Божої непорочно зачатої діви Марії Середнянської. Усе, усю волю, бажання, свободу, все своє життя і дочасне, у години смерті і вічне. Найдіється все всюди і у всіх, що сама Мати Божа бажає, бо Мати бажає для мого спасіння найщиріше і найліпше знає і розуміє, що мені треба, щоб найщиріше віровчення зробити і... виконати, і прошу мене, немічну, убогу, на лоно прийняти.

Прирікаю вірність... совісті єдиній соборній апостольській... з дитинства любові Божої Церкві, і все, що свята Церква до відречення подає і яким не був би закон і постанова, усе, без застереження виконувати по моїй слабій силі, прирікаю бути послухна і на все готова, хоча би віддати життя, тільки щоб Господь Бог прийняв. Сама нічого не зможу зробити, але з допомогою покріплюючого Господа нашого Ісуса Христа Царя і Матінки Божої непорочно зачатої Середнянської все зможу”.

За словами автора експертизи З. Суханової, процитовані матеріали документально засвідчують, що керівники секти Г. Солтис і К. Кузьминська свідомо розробляли такі інструкції і таємно розповсюджували серед своєї пастви, вимагаючи повного виконання і дотримання усіма вірними.

Тексти наведених рукописів, стверджується в експертизі, переконують у тому,

що “провід церкви” саме з допомогою посилення релігійного фанатизму паралізує волю віруючої людини, пригноблює людську гідність, ізолюючи її від виховної сили впливу трудового колективу, громадських організацій, замкнувши у вузькому колі покутницького віровчення. Релігійний фанатизм керівники секти використовували як знаряддя своєї антисуспільної діяльності, мета якої поділити трудящих на два ворожі за світоглядом табори, посіяти недовіру до засад соціалістичного будівництва, матеріалістичного світогляду трудящих, зокрема до атеїзму та виховання в душі любові і патріотичної гордості за радянську Батьківщину. Для здійснення цієї мети керівникам покутницького угруповання якраз і потрібні люди з міщанською психологією, пасивні індивідуалісти, формувати погляди яких допомагає релігійне віровчення.

Подальша розробка догматів покутницького віровчення свідчить про те, що в їх основу покладені католицькі догмати про намісництво Боже пап Римських, про непорочне зачаття діви Марії. У покутницькому віровченні вони набули особливого характеру і звучання, який визначився пристосуванням їх до потреб сучасного впливу на покутників і зводився до проголошення Г. Солтиса папою Римським Петром II із зазначенням 1958 року початком його понтифікату, тобто після папи Пія XII та невизнання папами Івана XXIII та Павла VI.

З. Суханова стверджує, що покутники, проголошуючи Г. Солтиса останнім папою, досить негативно ставилися до “антипап” Івана XXIII та Павла VI. Серед експертних матеріалів є рукописний листок, у якому йдеться про “комуністичний католицизм”. Його доповнюють складені вірші про “антипап”, пророцтва про пап, де є спроба “підтвердити точку зору, що найсправедливішим папою після Пія XII є Еммануїл Петро II, тобто Г. Солтис, який нібито, згідно з пророцтвами Мелехії у Старому заповіті, перший зі слов’янського роду обійме Ватиканський трон. І, очевидно, лише через заздрощі, що першим папою серед слов’ян став кардинал К. Войтила (Іван Павло II), покутники продовжували спрямовувати вістря своєї критики і проти нього.

Це підтверджують сатиричні фоторепродукції та вірші українською та польською мовами, спрямовані проти нового понтифіка.

Частину вилучених під час обшуків матеріалів присвячено пропаганді Середнянського чуда, особи Г. Кузьминської, котру віруючі повинні сприймати як Матір Божу Середнянську. Це – “Гімн”, “Великий ювілей”, “Прийшла Марія і Христос”, “Середне”, “Середнянська вода”, “Нерукотворний храм Марії” та інші. У віршах “Хрещення України”, “Гляньте, хрест стоїть високий”, присвячених 1000-літтю хрещення Русі, на думку З. Суханової, фальсифікується факт запровадження християнства в Київській Русі, яка ототожнюється з Україною, висловлюється жаль, що цього свята не відзначатиме свята “столиця Київ, бо лютий ворог там казиться, засіває зерна злі, виступає проти Бога». Автор віршів сподівається, що прийде час, коли християнський ювілей святкуватиме”... вільний Київ, як давно у світі при Петровій при скалі”. Ці надії перегукуються з примарними надіями закордонних залишків уніатства на відновлення в УРСР греко-католицької церкви, на створення Київсько-Галицького патріархату із центром у Києві.

З. Суханова зробила висновки, котрі зіграли в судовому процесі суттєву роль. Вони варті того, щоб їх процитувати детальніше:

1. Секта покутників виникла в середині 50-60-х років у середовищі фанатичних

прихильників греко-католицької церкви, офіційна діяльність якої була припинена постановою Львівського собору УГКЦ у 1946 році. Секта покутників – це спроба окремих антисупільних елементів, очолених Г. Солтисом, з допомогою проведення буржуазно-націоналістичної підривної діяльності відродити в найбільш реакційних формах клерикальне уніатське віровчення під зверхністю папи Римського, яким себе оголосив Г. Солтис 9 жовтня 1973 року.

2. Віровчення секти покутників не є оригінальним і в основі не відрізняється від греко-католицького. Особливістю його є те, що окремі моменти були перенесені на покутницьку основу і пристосовані до нових умов впливу на свідомість віруючих. Гальванізуючи в такий спосіб греко-католицьке віровчення, керівник секти Г. Солтис разом зі своїми співниками спонукає рядових віруючих до порушення радянського законодавства про релігійні культи, унаслідок чого виникає небажаний конфлікт між особою віруючого і державою, який постійно посилюється з боку “проводу” секти.

3. Подані на експертизу матеріали – книги, журнали, брошури релігійного змісту – стосуються в основному пропагованого й екзальтованого католицькою та уніатською церквами культу Богородиці. Покутники використовують цю літературу для підтвердження того, що пропаговані католицькою церквою “чудесні появи” діви Марії у Лурді, Фатімі – це пророчі провісники “чудесної об’яви” Богородиці на Середнянській горі.

Рукописні тексти суто покутницьких молитов, пісень і віршів, інструкцій, постанов дають переконливий матеріал про те, як формується віровчення цього угруповання, його культової та обрядової практики, як здійснюється організаційне становлення. Аналіз матеріалів підтверджує факт спекуляції релігійними почуттями віруючих – рядових покутників – через вплив на їхню свідомість і переконання. Ці таємні циркуляри вимагають від покутників повного дотримання їх і виконання.

З допомогою посилення релігійного фанатизму й проповідкування покутницької антисупільної ідеології керівники секти здійснюють замах на особу і її духовний світ, на права й обов’язки громадян, які охороняються і гарантовані Конституцією СРСР. Покутницький релігійний фанатизм паралізує волю людини, пригнічує її людську гідність, спустошує її духовний світ, замикає її у вузьке коло релігійного містицизму. В результаті покутники перетворюються на пасивних виконавців антисупільних наказів своїх верховодів і відмовляються від суспільно корисної праці, заперечують своє радянське громадянство, відмовляючись виконувати громадські обов’язки. Опиняючись поза трудовим колективом, покутники позбавляють себе його виховного впливу.

Антисупільна діяльність керівників покутництва полягає в тому, що з допомогою пасивного індивідуалізму, міщанської психології вони хочуть досягнути своєї мети – посіяти недовір’я до засад соціалістичного суспільства, байдужість до прогресивних справ і звершень радянського народу на благо своєї Вітчизни [267].

Ми навмисне детально навели експертний висновок З. Суханової, аби читач міг переконатися, що було злочинним, аморальним, антисупільним у словах та діях Г. Солтиса, К. Кузьминської, рядових віруючих. На наш погляд, З. Суханова перебрала на себе чимало функцій судових органів, оцінюючи слова, вчинки

зазначених осіб і невідомих авторів. Утім, “гуманному” радянському судочинству якраз і були потрібні такі експертні висновки. Але це вже тема інших досліджень.

Тривали нові допити. На підставі зібраних матеріалів слідчий з особливо важливих справ прокуратури Львівської області М. Осьмак, який вів справу, 17 квітня 1981 року підготував постанову про виділення окремої кримінальної справи проти Б. Хміля, оскільки останній у “злочинному зв’язку” з Г. Солтисом та К. Кузьминською не перебував, займаючись окремо активною пропагандою покутництва [268].

Довелося вносити певні корективи і щодо головних обвинувачуваних. Так, 20 квітня 1981 року Львівська обласна прокуратура припинила слідство проти Г. Солтиса щодо ведення бродячого способу життя (ст. 214 Кримінального Кодексу УРСР). Цього ж дня затвердили постанову про притягнення Г. Солтиса до відповідальності за ст. 209 ч. I КК УРСР.

У постанові наголошувалося, що Г. Солтис після відбуття другого покарання на шлях виправлення не став і, починаючи з 1970 року, був організатором та керівником бузувірської реакційної секти покутників, що діяла і продовжує діяти на території західних областей України. Проповідуючи релігійне віровчення і виконуючи релігійні обряди, Г. Солтис систематично проводив діяльність, поєднану з посяганням на особу і права громадян, спонукаючи їх до відмови від громадської діяльності і дотримування суспільних обов’язків.

Протягом 1970-1978 років Г. Солтис неодноразово збирав сектантів, закликав їх не працювати в державних підприємствах і установах, повернути паспорти, позбутися громадянства, відійти від світського і громадського життя тощо. Особисто він схилив до покутництва 10 чоловік. Покутникові С. Скаличу давав поради, як написати вірші про їхнє вчення.

Г. Солтис відмовився підписувати постанову у зв’язку з релігійними переконаннями, а на допиті 20 квітня 1981 року винним за висунутими обвинуваченнями за ст. 209 ч. I КК УРСР себе не визнав, заявивши, що він не сектант, ніколи не був керівником секти покутників. Г. Солтис наголосив на тому, що добре знали слідчі, а саме: він греко-католицький священник. Ніяких фактів немає, чому віруючі-покутники вважали його Царем-Христом, намісником Бога на землі. Його затримали безпідставно, коли прийшов у гості до свого знайомого О. Футерка, де в цей час перебувало кілька незнайомих і малознайомих осіб. Ніколи не займався місіонерською діяльністю, щоб залучити в секту нових людей. Не знайомий зі С. Скаличем та іншими віруючими, яким висунуті обвинувачення або вони виступають свідками [269].

22 квітня 1981 року слідчий Львівської прокуратури М. Осьмак обвинуватив К. Кузьминську, підкреслюючи, що вона, племінниця Г. Солтиса, разом із ним очолювала і керувала бузувірською сектою покутників протягом 1964-1978 років. Проповідуючи релігійне віровчення і виконуючи релігійні обряди, К. Кузьминська систематично посягала на права громадян, спонукаючи їх до відмови від громадської діяльності і виконання громадянських обов’язків. Як і дядько, схилила до покутництва майже 10 осіб. К. Кузьминську обвинувачували за ст. 209 ч. I КК УРСР. Винною себе вона не визнала.

К. Кузьминська повторювала на допиті 22 квітня 1981 року, що погляди

покутників поділяла до 1972 року, керівником секти ніколи не була і нікого не спонукала до відмови від виконання громадської діяльності. На зібраннях віруючих не закликала здавати паспорти, розривати шлюби, забороняти дітям навчатися тощо [270].

Г. Солтис після висунутих обвинувачень домагався нового слідства за участю представника Міжнародної спілки захисту прав людини із США чи Канади у зв'язку з тим, що слідство, на його думку, сфабриковане, і його притягнуто до кримінальної відповідальності необґрунтовано. Слідчий прокуратури М. Осьмак у постанові про відмову задовольнити клопотання обвинувачуваного зазначав, що воно суперечить кримінально-процесуальному закону, безпідставне і взагалі не відповідає дійсності. Г. Солтис і на цей раз відмовився підписати постанову.

Обвинувачувальний висновок у справі Г. Солтиса та К. Кузьминської, підготовлений М. Осьмаком, базувався на свідченнях окремих допитуваних, науково-атеїстичній експертизі вилучених матеріалів і дублював те, про що чимало говорилося раніше. 27 квітня 1981 року прокурор області Б. Антоненко його затвердив. Справу передали до Львівського обласного суду, а Г. Солтиса та К. Кузьминську продовжували утримувати під вартою.

Судове засідання тривало кілька днів. Експерт З. Суханова підтвердила власні висновки, а відповідаючи на запитання обвинувача, заявила, що проаналізовані матеріали попереднього та судового слідства дають достатньо доказів того, що покутницьке угруповання є релігійно-політичною сектою, яка виникла на основі деградованої греко-католицької церкви. Від початку виникнення покутництва пішло шляхом сектантства. Для покутників, як і для інших сектантських течій, характерним є пристосування до своїх потреб сучасних умов ортодоксальних догматів, надавання їм особливого звучання, а також створення нових догм на старій основі.

Г. Солтис та К. Кузьминська свідомо розробляли і таємно поширювали серед своєї пастви інструкції, вимагаючи повного виконання і дотримання цих постанов. Майже кожне слово рукописних інструктивних документів засвідчує проповідкування релігійного покутницького віровчення, яке передусім переслідує замах на особу і її духовний світ, на права громадян. Це проповідкування поєднане зі спонуканням віруючих до відмови від суспільно корисної праці і виконання ними громадських обов'язків. Таку ворожу діяльність керівники проводили, безсоромно спекулюючи релігійними почуттями людини.

Основна мета, продовжувала стверджувати З. Суханова, яку поставили перед собою організатори так званого Середнянського “чуда”, – це спроба провести буржуазно-націоналістичну підривною діяльність, гальванізувати в найбільш реакційних формах клерикальне уніатське віровчення під зверхністю папи Римського, яким оголосив себе Г. Солтис у жовтні 1973 року.

Ідейна цілеспрямованість керівників секти – антисоціальна, антирадянська. Антирадянське спрямування проповідуваного ними віровчення виявляється у створенні інструкцій про поведінку покутників із представниками радянської влади, державних органів. Обдурюючи, затуманюючи свідомість рядових віруючих, керівники секти домагаються розпалювання між ними релігійного фанатизму, спустошують їхній духовний світ, перетворюють у сильне знаряддя свого політиканства, релігійного ошукування. В основу організаційної діяльності керівників

течії покладений антикомунізм. З уніатськими клерикалами їх єднає ненависть до радянської влади, комунізму, матеріалістичного світогляду трудящих.

Погодьмося, що виступ З. Суханової нагадував суворий обвинувальний вирок, на який вона не мала (у всякому випадку морального) права, бо йшлося про ідейні переконання, які силою ніхто нікому не нав'язував. Стійко трималася на судовому засіданні К. Кузьминська, підтвердивши показання, зроблені під час попереднього слідства, та заперечивши втретє, що займалася активною релігійною пропагандою, була керівником секти. Г. Солтис винним себе не вважав, заявивши, що не був керівником секти. Ніяких зборів не проводив, не закликав людей до ізоляції від суспільства.

15 травня 1981 року було оголошено вирок, у якому описувалися факти “підривної” діяльності Г. Солтиса та К. Кузьминської і вказувалося, що, визначаючи покарання підсудним, судова колегія бере до уваги характер та ступінь суспільної небезпеки скоєного ними злочину в групі осіб та особами, що протягом тривалого часу ніде не працювали, не виконували ніяких суспільно корисних функцій.

Г. Солтиса ув'язнили на п'ять років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму із засланням на п'ять років та конфіскацією всього особистого майна. К. Кузьминській відміряли два роки позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму. При цьому судді знехтували заявою обох підсудних про те, що вони важко хворі люди [271].

Після 1981 року в документах партійних та радянських органів про покутників майже не згадується. Це означало лише одне, а саме те, що течія фактично припинила існування.

Нам не вдалося поки що віднайти архівні матеріали, із яких можна було б дізнатися про подальшу долю Г. Солтиса, К. Кузьминської, інших ув'язнених активістів течії. Немає й архівних даних, які б пояснювали реальні причини занепаду. Тому висловимо власне припущення. Але спочатку варто дати відповідь на запитання: «Чи були насправді покутники сектою?»

Згідно з авторитетним тлумаченням А. Колодного в “Релігієзнавчому словнику”, секта – це назва різних течій та об'єднань віруючих, які склалися як опозиція до пануючого в тій чи іншій країні релігійного напрямку. Сектам притаманне специфічне витлумачення традиційних догматів пануючого або найбільш поширеного віровчення, відмова від частини традиційних обрядів, проповідь винятковості своєї релігійної доктрини, “істинного шляху спасіння”. Сектантська громада є відособленим об'єднанням зі своєю технологією і своїм способом життя. Єдність її закріплюється суворою дисципліною, індивідуальним членством. Для окремих сект характерна крайня нетерпимість щодо інакомислячих, ворожість до світської освіти, войовничість, фанатичне священство.

У період Середньовіччя і пізніші часи в малорозвинених країнах секти були своєрідною формою протесту народних мас проти пануючого суспільного ладу та релігій, які його підтримують. Головна особливість секти полягає в тому, що вона прагне зробити релігію внутрішнім світом віруючого. За умов радянського суспільства секти виникали і як форма невдоволення окремих груп віруючих лояльною політикою Російської православної церкви щодо держави, як відображення прагнень окремих фанатично налаштованих богомольців до отримання святості від Бога або як вияв суперечливих тлумачень тих чи інших положень Біблії

релігійними проповідниками. Послідовники різних сектантських течій намагаються довести, що лише їх релігійні уявлення, культ і спосіб життя є істинними. Секта – історично неминуща сходина в існуванні й розвитку всякої релігії, супутник усіх організацій пануючих релігій, форма протесту проти тих порядків, які використовують ортодоксальні релігії у своїх цілях [272].

Керуючись сказаним, течію покутників, на наш погляд, не слід вважати сектою, про що, до речі, заявляв Г. Солтис. Таку назву їй дали, ймовірно, представники офіційної ідеології, органів влади, аби певним чином принизити покутників у очах віруючих, яким церква завжди навіювала думку про неповноцінність сектантів. Є лише окремі елементи, притаманні секті, чого, без сумніву, замало для того, щоб вважати покутників сектантами.

Що ж до реальних причин занепаду течії, то їх кілька. По-перше, радикалізм покутників у питаннях віровчення і культу не знайшов значного поширення серед віруючих, і тому в умовах активізації греко-католиків частина вірних влилася в їх ряди. По-друге, постійні переслідування органами влади покутників, притягнення їх до кримінальної та адміністративної відповідальності, позбавлення батьківських прав спричинили відхід інших покутників від активної участі в русі. По-третє, найактивнішим віруючим нав'язували іншу систему цінностей у в'язницях російського міста Владіміра, у таборах Мордовії та Магадану...

Таким чином, майже чвертьвікова історія руху покутників у Радянському Союзі свідчить, що тоталітарна держава не здатна забезпечити громадянам демократичні права і свободи зокрема свободу совісті і віросповідань, не вміє і не хоче врегульовувати конфліктні ситуації у питаннях віри, роблячи ставку здебільшого на силове розв'язання проблеми, наслідком чого є, як правило, ізоляція частини віруючих громадян, неприйняття ними гасел офіційної ідеології, багато акцій державних органів недемократичного характеру. У неоголошеній війні проти власних підданих програвла держава...

§ 4. Через терни до зірок

Московська патріархія поділила скорботу з приводу кончини Л.Брежнєва. У телеграмі співчуття патріарха Пимена на ім'я Президії Верховної Ради СРСР говорилося: «З великою скорботою ми сприйняли сумну вість про раптову кончину Голови Президії Верховної Ради СРСР Леоніда Ілліча Брежнєва. Від імені єпископату, кліру і мирян Руської Православної Церкви висловлюю наше глибоке співчуття у зв'язку з тяжкою втратою, якої зазнали наш народ і держава. В особі Леоніда Ілліча наша країна втратила мудрого державного діяча, який віддав усі свої сили на благо радянського народу, прогресивна громадськість землі втратила відданого і невтомного борця за священну справу загального і справедливого миру. В наших серцях назавжди збережеться світлий образ людини, сповненої щирої і дійової любові до ближнього. Вічна пам'ять спочилому!».

Екзарх України митрополит Філарет у телеграмі співчуття заявив: «Повідомлення про кончину дорогого Леоніда Ілліча Брежнєва, невтомного борця за мир між народами, будівничого могутності нашої Вітчизни, невтомного трудівника в ім'я народного блага, наповнила наші серця глибокою скорботою. Від імені єпископату, духовенства, мирян Українського Екзархату і свого висловлюю глибоке

співчуття з приводу тяжкої втрати. Його кончину з сердечним жалем переживає наша Церква, яка завжди пам'ятатиме його доброзичливе ставлення до церковних потреб. Світла пам'ять про нього завжди буде жити в наших серцях. З почуттям любові наша Церква проголошує йому вічну пам'ять».

Подібні заяви звучали і в промовах перед панахидами по Л.Брежнєву, що пройшли у православних храмах. Так, патріарх Пимен, зокрема, наголосив: «Ми з сердечною вдячністю завжди будемо пам'ятати, що Леонід Ілліч, будучи головою Радянської держави, з доброзичливим розумінням ставився до потреб Руської Православної Церкви. Він високо цінував наше церковне патріотичне і миротворницьке служіння.

Чада Руської Православної Церкви поділяють скорботу його кончини з усім народом нашої багатонаціональної Вітчизни. Для кожного з нас це тяжка втрата. Віддаючи шану пам'яті спочилого, ми будемо робити все можливе для процвітання нашої Батьківщини, для того, щоб мир і справедливість стали надбанням усіх народів землі, чому він віддав усе своє життя».

Першоєрархові вторив і митрополит Філарет, виступаючи перед панахидою у Володимирському соборі Києва: «У роки його вісімнадцятирічного керівництва Радянською державою під його безпосереднім проводом була прийнята 1977 року нова радянська Конституція. Одна зі статей цієї Конституції гарантує віруючим громадянам СРСР право сповідувати будь-яку релігію. Ми з радістю сприйняли тоді нове підтвердження права релігійних людей сповідувати свою віру. Нам відоме і ми високо цінуємо доброзичливе ставлення Леоніда Ілліча до потреб нашої Церкви» [273].

Нам важко сказати, чим були викликані ці, далекі від істини, слова. Звичайною повагою до спочилих людей, незнанням справжнього характеру стосунків держави і церкви, а звідси їх ідеалізацією? А можливо, має рацію опальний священник Г.Якунін, який звинувачує вище керівництво РПЦ в улесливості перед органами партійно-державної влади, у потуранні політиці руйнування конфесії, за що члени Священного Синоду, деякі інші архієреї отримували державні нагороди, користувалися багатьма привілеями, котрі мали вищі посадові особи партії і держави тощо? [274]. Сказане підтверджується і листом керуючого справами Московської патріархії митрополита Олексія (щоправда, датованим 2 липня 1985 року, що не міняє суті справи. – В.П.) на ім'я голови Ради у справах релігій при РМ СРСР К.Харчева, у якому зазначається: «Постійні члени Священного Синоду, які проживають у Москві (митрополит Філарет (Вахромєєв), митрополит Ювеналій (Полярков), митрополит Олексій (Рідігер), а також архієпископ Питирим (Нечаєв), прикріплені для медичного обслуговування до поліклініки четвертого управління Міністерства охорони здоров'я РРФСР. Ми порушували перед Вашим попередником (В.Куроедовим. – В.П.) питання про включення нас і на санаторно-курортне обслуговування по лінії цього управління і досягли усної домовленості з колишнім начальником управління Живодьоровим, однак письмово це не зафіксовано. За цей час начальник управління змінився.

Переконаливо прошу Вашого авторитетного сприяння перед відповідними органами РРФСР про включення зазначених осіб на санаторно-курортне обслуговування четвертого управління Міністерства охорони здоров'я РРФСР». Зазначимо, що копія листа митрополита Олексія зберігається в автора монографії,

а четверте управління було елітарним підрозділом системи охорони здоров'я, який обслуговував керівний склад партійної і державної влади різних рівнів.

Як бачимо, навіть у часи абсолютного комуністичного диктату і жорстоких утисків віруючих частина ієрархів Московської патріархії, очевидно, «за особливі заслуги» перед партією і державою користувалася різними пільгами в оточенні головних гонителів церкви. Це була своєрідна угода, звичайно, на шкоду конфесії.

Тому, розуміючи, яке місце в структурі влади займає Генеральний секретар ЦК КПРС, архієреї зазвичай очікували виборів нового керівника партії. Ним на короткий час став Ю.Андропов, а потім К.Черненко.

Канадський дослідник Д.Поспеловський пише, що в період правління чекіста Ю.Андропова в релігійній політиці простежується певна двоїстість. З одного боку, стали жорстокішими переслідування інакодумців, у т.ч. і віруючих, яких притягали до відповідальності за місіонерську діяльність, катехизацію населення, видання та розповсюдження релігійної літератури. З другого боку, Ю.Андропов започаткував лояльний курс щодо офіційної РПЦ. Так, у 1983 році патріархії повернули Свято-Данилівський монастир у Москві. Хоч формально ухвалу про його повернення незадовго до смерті підписав Л.Брежнев, але відомо, що країною вже керував його наступник. Тому церковні кола цілком справедливо приписують заслугу саме Ю.Андропову. В цей час збільшилася кількість слухачів у навчальних закладах РПЦ. Стало шанобливішим ставлення до духовенства й віруючих, ніж було до цього. Природно, Ю.Андропов як колишній голова КДБ знав справжню ситуацію в країні набагато краще, ніж Л.Брежнев та К.Черненко. А вимоги населення про відкриття церков ставали все наполегливішими, час від часу супроводжувалися погрозами страйків. Новий Генеральний секретар розумів, що країна на межі економічної катастрофи, що віруючі – добросовісна і працелюбна частина населення. Тому він ішов на деякі мізерні поступки церкві.

При Ю.Андропові заговорили про зміну державного законодавства про культи, хоч обговорення проекту в пресі не виявило бодай найменшого натяку на поліпшення ситуації для церкви. Та інакше й бути не могло, оскільки не мінялася марксистсько-ленінська точка зору на релігію як «опіум народу», «рід духовної сивухи». Д.Поспеловський слушно підкреслює: «Можна собі уявити, у якому пригнобленому стані перебувала церква, якщо на фоні Брежнева і Черненка Андропов здавався ледь не благодійником, його смерть, як стверджують російські віруючі, православна церква переживала майже як особисту трагедію!» [275].

Жорстокішим щодо релігії виявився короткотерміновий період правління К.Черненка. Ще будучи секретарем ЦК, він виступив із доповіддю «Актуальні проблеми ідеологічної, масово-політичної роботи партії» на пленумі ЦК КПРС, що відбувся 14-15 червня 1983 року. Наголосивши на тому, що формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду залишається основою комуністичного виховання людей, доповідач виділив кілька аспектів ідеологічної роботи партії, котрі мають безпосереднє відношення до аналізованої у монографії проблеми.

По-перше, широке розгортання наступальної контрпропагандистської роботи, оскільки «класовий ворог відкрито заявляє про намір ліквідувати соціалістичний лад. Президент Рейган закликав до нового «хрестового походу» проти комунізму. І один із головних засобів досягнення своєї мети імперіалізм бачить у «психологічній війні». Вона ведеться Заходом на найвищій, можна сказати, істеричній

антигромадянській, антикомуністичній ноті. Противник вдався до суцього розбою в ефірі. Ми маємо справу із спробами організувати проти нас справжню інформаційно-пропагандистську інтервенцію, перетворити радіо – і телевізійні канали в знаряддя втручання у внутрішні справи держави і проведення підіривних акцій.» Тому партійні комітети «повинні ясно уявляти: що, у якій формі і якими каналами намагається протягти до нас противник, давати його вилазкам своєчасну і доказову відсіч. Не можна залишати без принципової оцінки і дії тих осіб, які свідомо чи несвідомо, що називається, співають з чужого голосу, поширюючи різного роду плітки і чутки. Повз такі явища не може проходити жоден комуніст».

По-друге, розкриваючи механізм ідеологічної роботи партії серед різних верств населення, К.Черненко звернув увагу на віруючих. «Під впливом релігії, – заявив доповідач, – ще залишається частина людей, і частина, прямо скажемо, не така вже й мала. Численні ідеологічні центри намагаються не тільки підтримувати, а й насаджувати релігійність, надати їй антирадянської, націоналістичної спрямованості. Особлива ставка робиться на релігійних екстремістів. Одночасно поширюються вигадки про «порушення свободи совісті в СРСР».

Що можна сказати з цього приводу? Про наші конституційні гарантії свободи совісті всім відомо. Комуністи – послідовні атеїсти, але свій світогляд вони нікому не нав'язують. Наш метод – освіта, переконання, пропаганда. Коли ж ми стикаємося з фактами порушення соціалістичних законів, із підіривною політичною діяльністю, яка тільки прикривається релігією, то робимо так, як вимагає наша Конституція.»

Для того, щоб прокоментувати відмінність поглядів на релігію К. Черненка та Ю.Андропова скажемо, що останній у виступі на пленумі взагалі не торкався релігійного питання. Постанова пленуму ЦК КПРС вимагала активніше вести пропаганду науково-матеріалістичних поглядів серед населення, приділяти більше уваги атеїстичному вихованню. Ширше залучати віруючих до громадського життя, наполегливіше упроваджувати радянську обрядовість. Пленум визнав за необхідне розвивати «політичну пильність радянських людей, їх непримиренність до ворожих поглядів, уміння протистояти ідеологічним диверсіям класового противника, опортуністичним та ревізійністським наскокам на реальний соціалізм. Активна відсіч антирадянщині і антикомунізмові – це постійний напрям діяльності партійних комітетів, засобів масової інформації. Необхідна добре продумана, єдина, динамічна й ефективна система контрпропаганди» [276].

Неважко здогадатися, що партійний пленум засвітив «зелене світло» для продовження наступу на віруючих, на їх справедливі вимоги, оскільки до розряду «ворожих», «антирадянських» поглядів і вчинків при бажанні можна було віднести все, що не відповідало суб'єктивним поглядам антицерковно налаштованих партійних комітетів.

Д.Поспеловський зазначає, що після обрання К.Черненка Генеральним секретарем ЦК КПРС власті спробували відмінити рішення про передачу Данилівського монастиря. Патріархія отримала вказівку не відкривати монастир. Лише після багатьох запевнень, що там розташується адміністративний центр зі штабом Відділу зовнішніх церковних відносин, чия діяльність була вигідною радянському уряду, заборону на реставраційні роботи зняли, і монастир удалося відкрити до 1000-ліття хрещення Русі [277].

В Україні рішення червневого пленуму ЦК КПРС, прихід до влади

К.Черненка з його войовничістю до релігії і церкви владні структури зустріли схвально, оскільки в республіці тривалий час панувало їх негативне ставлення навіть до приборканої православної церкви, яка, як і раніше, славословила владу, на її замовлення-вимогу вела виснажливу боротьбу із наростаючим впливом греко-католицизму, не допускала грубих порушень закону тощо.

Атаки на РПЦ велися в цей час у кількох основних напрямках. Рада у справах релігій, місцеві органи влади продовжували, по-перше, наполегливо «працювати» над скороченням мережі релігійних об'єднань, зменшенням кількості «необґрунтованих» заяв про відкриття храмів, зниженням активності громад, виявленням порушень ними законодавства про культу. Так, у звіті про роботу в 1982 році голова Ради М.Колесник зазначав, що, намагаючись активізувати діяльність парафій, духовенство нерідко вдається до протиправних дій. Протягом року в республіці зафіксовано 735 порушень закону, що в 1,5 раза більше, ніж у 1981 році. Найчастіше порушується встановлений порядок при здійсненні релігійних обрядів (285 випадків), втручання священиків у фінансово-господарську діяльність громад (143 випадки), порушення громадського порядку за релігійними мотивами (105 випадків). Чимало духовенства, намагаючись збагатитися, заохочує подарунки, займається грошовими поборами, зводить добротні будинки, купує автомобілі [278].

По-друге, Рада у справах релігій тримала в полі зору питання посилення контролю за фінансово-господарською діяльністю громад. ЦК Компартії України 3 січня 1983 року доручив останній зробити чергову перевірку, про наслідки якої голова Ради М.Колесник інформував у листі від 14 квітня. За його словами, Рада здійснює заходи для посилення контролю за дотриманням фінансової дисципліни, попередженням спроб особистого збагачення духовенства шляхом привласнення неврахованих громадсько-церковних коштів та поборів із населення при здійсненні релігійних обрядів.

Із цією метою працівники Ради протягом 3 місяців відвідали Вінницьку, Запорізьку, Івано-Франківську, Львівську, Сумську та Хмельницьку області, де «вивчали обстановку, надавали практичну допомогу в удосконаленні системи контролю за оприбуткуванням, збереженням та використовуванням грошових надходжень у церковну касу, у наведенні порядку в церковній фінансовій документації.» У деяких областях провели спеціальні семінарські заняття для членів комісій сприяння контролю, які відповідають за фінансово-господарську діяльність релігійних об'єднань.

Водночас Рада у справах релігій узагальнила пропозиції обласних уповноважених, спрямовані на викорінення умов, які сприяють тому, що «церковна служба вважається прибутковим, привабливим місцем для любителів особистого збагачення.» Кращі пропозиції були рекомендовані «як практичні завдання, обов'язкові для масового впровадження».

У ході вивчення питання виявлено факти примиренського ставлення місцевих органів влади до порушень духовенством встановленого порядку зведення власних будинків, придбання легкових автомобілів. Так, священик с. Підгір'я Богородчанського району на Івано-Франківщині купив автомобіль лише через рік після закінчення духовної семінарії, що, на думку М.Колесника, чесно зробити було неможливо. Із 30 священиків, вихідців с. Іза Хустського району Закарпатської області, 10 мали добротні будинки у власному селі, хоч служать далеко за межами

України. Не завжди організовується негативна громадська думка навколо фактів використання духовенством праці віруючих у домашньому господарстві, годівля худоби продуктами, котрі люди жертвували церкві тощо. Рада зобов'язала екзарха України підвищити відповідальність підлеглих архієреїв за відбір слухачів у духовні навчальні заклади [279]. З інформацією ознайомили завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України Л.Кравчука. Його віза на документі означала підтримку політики Ради у справах релігій, спрямовану на подальший контроль за фінансово-господарською діяльністю громад та безцеремонне втручання у внутрішні справи церкви.

По-третє, на початку 80-х рр. зростає кількість молоді, яка бажала отримати духовну освіту. Всі спроби партійних комітетів, уповноважених Ради протидіяти цьому не приносили очікуваних результатів. Наприкінці 1982 року завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК Л.Кравчук підготував на ім'я секретаря Компартії України О.Капта доповідну записку про зростання кількості вступаючих в духовні заклади РПЦ і заходи щодо подолання цієї тенденції.

У ній констатувався факт збільшення кількості заяв від абітурієнтів з України. Так, у 1980 році у Московську, Ленінградську й Одеську духовні семінарії було подано 265 заяв, у 1981 році – 340, у 1982 році – 392. Найбільше їх надходить від молоді із Львівської, Закарпатської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. За три роки звідси надійшло 68 відсотків заяв від загальної кількості. Це закономірний наслідок занедбаності ідейно-виховної роботи на місцях, оскільки основна маса заяв надходить з одних і тих самих районів. Наприклад, 70 відсотків усіх заяв, поданих за цей період із Закарпаття, припадає на Хустський, Тячівський, Іршавський райони. За 15 останніх років із с. Залісці Збаразького району Тернопільської області священиками стали 44 чоловіки.

85 відсотків вступаючих у семінарії – молоді люди до 25 років, в основному з середньою освітою. Серед них чимало колишніх комсомольців, навіть членів КПРС, спеціалістів народного господарства. Так, із 120 абітурієнтів Одеської ДС у 1982 році половина – колишні комсомольці. У той самий час лише 20 відсотків їх були дітьми священиків, релігійних фанатиків.

Примиренську позицію займають партійні комітети, громадські організації. У 1982 році із Хустського району Закарпатської області подали заяви в семінарії 25 чоловік. Тут активно діють релігійні громади, спостерігається високий рівень обрядовості. Богослужіння відвідують комсомольці, діти. Проте атеїстична робота в районі ведеться слабо. Не організовано навчання кадрів атеїстів. Комуністи, комсомольці, інтелігенція примиренськи ставляться до релігійних передсудів. Подібне відбувається в Старосамбірському і Турківському районах Львівської, Снятинському і Калуському районах Івано-Франківської, Зборівському і Збаразькому районах Тернопільської областей.

Партійні, комсомольські організації, радянські органи, на думку Л.Кравчука, не виявляють молодих людей, котрі готуються до вступу в семінарії. Профілактика, індивідуально-виховна робота з ними не ведеться. Так, партійна організація Почаївської фабрики госптоварів на Тернопільщині рекомендувала секретарем комсомольської організації кандидата в члени КПРС Ф.Любого саме в той час, коли він готувався вступати в Ленінградську ДС. Такі факти не поодинокі.

Зростання кількості заяв у духовні навчальні заклади викликане й тим, що

внаслідок слабого контролю за дотриманням законодавства про культи до богослужінь залучаються діти, підлітки, існує організована підготовка абітурієнтів.

Розтлінний вплив на деяких морально безпринципних людей, на вибір ними шляху релігійного служителя виявляє легкість наживи церковників, можливість фінансових зловживань. Чимало з них незаконно купують будинки, автомобілі, збагачуються за рахунок поборів, проведення обрядів на квартирах. Їх необліковані прибутки в кілька разів перевищують офіційну платню.

З метою виправлення ситуації Л.Кравчук пропонував наступне:

- ужити конкретних заходів щодо посилення ідейно-політичної, культурно-просвітницької, атеїстичної роботи у населених пунктах із підвищеною релігійністю, там, де зростає кількість вступаючих у духовні навчальні заклади; цілеспрямовано формувати активнію атеїстичну громадську думку;
- своєчасно виявляти молодих людей, котрі готуються до церковної діяльності, поліпшувати індивідуально-виховну профорієнтаційну роботу з ними; забезпечити своєчасне працевлаштування випускників шкіл, звільнених у запас військовослужбовців у районах із надлишковими трудовими ресурсами.

Стурбований таким станом справ, секретар ЦК Компартії України О.Капто доручив завідувачу відділу пропаганди і агітації ЦК Л. Кравчуку, першому секретареві ЦК комсомолу республіки А.Корнієнкові та голові Ради у справах релігій М.Колеснику:

- обговорити питання у відділі пропаганди і агітації ЦК із залученням деяких працівників обкомів партії, а за потреби і секретарів райкомів;
- працівникам апарату ЦК ЛКСМУ виїхати «в неблагополучні райони і вжити невідкладних заходів на місцях»;
- Раді у справах релігій припинити факти зловживань з боку священнослужителів.

Для виконання поставлених завдань секретар ЦК партії надав 3 місяці [280].

Наприкінці квітня 1983 року Л.Кравчук надіслав інформацію, у якій зазначалося, що відділ пропаганди і агітації ЦК партії, Рада у справах релігій, інші зацікавлені організації вивчили роботу партійних комітетів, радянських органів Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей щодо подолання тенденцій зростання кількості вступаючих у духовні навчальні заклади і надали практичну допомогу. Тут провели навчання організаторів атеїстичного виховання, агітаторів-атеїстів, членів комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи.

Рада у справах релігій уживає заходи для «посилення контролю за дотриманням фінансової дисципліни в релігійних об'єднаннях, перекриття каналів збагачення священнослужителів за рахунок віруючих». У Київській, Львівській, Івано-Франківській, Вінницькій областях радянські органи провели комплексні перевірки фінансово-господарської діяльності громад.

Факти свідчать, продовжує Л.Кравчук, що партійні комітети, радянські органи, комсомольські організації деяких районів не вжили всіх необхідних заходів для попередження випадків вступу молоді в духовні навчальні заклади. Не виявляють тих, хто готує себе до церковного служіння, не проводять належну індивідуально-

виховну роботу з особами, котрі намагалися вступити в семінарію протягом 1981-1982 рр.

Випадки вступу в духовні навчальні заклади, як правило, є наслідком серйозних упущень в ідейно-політичній роботі партійних організацій у цілому і в атеїстичному вихованні населення зокрема. Не всюди дається принципова оцінка роботі партійних організацій і радянських органів, не вжиті заходи, що забезпечують конкретні результати у подоланні релігійності населення. Так, із 3 сіл радгоспу «Дружба» Турківського району на Львівщині в 1981-1982 рр. у духовні семінарії вступало 13 чоловік. Це стало наслідком недбалості ідейно-виховної роботи. Релігійникам, які розперезалися, за словами Л.Кравчука, ніхто відсічі не дає. Секретар парткому радгоспу ситуацією не володіє. Не вживає заходів для наведення порядку і райком партії.

Із року в рік Іршавський райком партії критикує партійні організації райсільгосптехніки, комбінату побутового обслуговування, радгоспів «Радянська Україна», «Перше травня», ім. М.Горького та деякі інші за недоліки в організації атеїстичного виховання. Проте атеїстична робота в них навіть не планується. Серйозні недоліки мають місце і в організації контролю за дотриманням законодавства про культи.

Серйозні упущення виявлені в багатьох партійних організаціях м. Мукачева, Іршавського, Мукачівського районів Закарпатської, Турківського, Сокальського, Нестерівського районів Львівської, Богородчанського Івано-Франківської, Хотинського Чернівецької, Кременецького Тернопільської областей. Атеїстична робота «ведеться без глибокого аналізу і врахування релігійної ситуації, безпредметно, а інколи й безграмотно».

Кременецький райком партії та райвиконком не забезпечили ефективного контролю за діями керівників Почаївської лаври, котра стала своєрідним центром підготовки кандидатів для вступу в семінарії. Із 38 осіб, що вступали в семінарії з району, 19 пройшли стажування в лаврі, будучи формально зарахованими робітниками за наймом чи послушниками.

Л.Кравчук інформував, що на виконання доручення О.Капта у відділі пропаганди і агітації ЦК заслухали звіт секретарів райкомів партії Іршавського, Богородчанського, Кременецького, Турківського районів.

Для поліпшення ситуації Л.Кравчук вважав за необхідне:

- надіслати довідку про наслідки вивчення питання Закарпатському, Івано-Франківському, Львівському і Тернопільському обкомам партії для вжиття заходів щодо усунення серйозних недоліків у атеїстичному вихованні населення в деяких районах;
- провести наприкінці травня 1983 року у Львові нараду секретарів райкомів (міськкомів) партії 66 районів і міст, у яких налічується понад 30 релігійних об'єднань, на яких розглянути питання про посилення атеїстичної роботи;
- рекомендувати ЦК ЛКСМУ вжити конкретних заходів для посилення ролі комсомольських організацій в атеїстичному вихованні молоді та боротьбі з релігійними передсудами;
- доручити науковцям розробити методичні рекомендації з атеїстичної роботи в районах, населених пунктах з підвищеною релігійністю населення [281].

Свою інформацію про виконану роботу надіслав і перший секретар

ЦК ЛКСМУ В.Мироненко. Вона, власне, нічим не відрізнялася від документа старших товаришів. Ті ж райони, ті ж недоліки в роботі райкомів і міськкомів комсомолу, ті ж ритуальні запевнення у посиленні, активізації роботи, згадування про численні наради, семінари комсомольського активу [282]. Користі для партійних органів від цього було мало, оскільки молодь дружно їх ігнорувала, і кількість вступаючих у духовні навчальні заклади не зменшувалася.

По-четверте, партійні органи, Раду у справах релігій турбувало майбутнє 1000-ліття запровадження християнства. М.Колесник негативно оцінював, наприклад, появу в часописі «Православний вісник» рубрики «988-1988», у якій друкуються статті історико-релігійного змісту, зокрема про князів Аскольда, Володимира, княгиню Ольгу, літописця Нестора, церковних діячів, найдавніші київські храми. Ці та інші публікації «звеличують роль християнства у справі державного будівництва та культурного прогресу Стародавньої Русі». Кожна третя проповідь православних священиків, проаналізована Радою в справах релігій у другій половині 1982 року, присвячувалася майбутньому ювілеєві. Про підготовку до свята свідчить підвищена увага церкви до ремонту храмів [283].

Водночас Рада у справах релігій не випускала з поля зору питання контролю за дотриманням законодавства про культу, що називалося здебільшого «наданням практичної допомоги місцевим працівникам». Так, протягом 1982 року працівники Ради проаналізували роботу понад 3 тисяч виконкомів рад народних депутатів. У 529 адмінкомісіях перевірили правильність застосування заходів впливу до порушників законодавства про культу. За наслідками перевірок у райони надійшло 730 документів. Зрозуміло, що перевірки робилися, як правило, під кутом зору пошуку порушень з боку церкви.

Рада у справах релігій спільно з Міністерством юстиції підготувала методичні матеріали з основних питань правової пропаганди серед віруючих, а з Верховним судом УРСР – огляд судової практики у справах про порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Матеріали надіслали в області для усунення недоліків та використання в роботі. Спільно з Міністерством внутрішніх справ Рада завершувала видання збірника документів і матеріалів про релігію і церкву для службового користування.

Усе це, на думку М.Колесника, сприяло подальшому посиленню уваги місцевих органів влади до питання практичної реалізації політики КПРС і Радянської держави. Виконкоми рад народних депутатів у 1982 році розглянули на засіданнях 2266 пов'язаних із релігією питань, що втричі більше, ніж у 1980 році. Продовжувалася робота для зміцнення складу комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу, поліпшенню організації навчання активу. У Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Одеській областях, у м. Києві епізодичні семінари перетворилися у постійно діючі курси з 2-3 – річними програмами навчання.

У профілактичній роботі з попередження порушень законодавства про культу поряд із традиційними формами і методами все більшого поширення набувають групові зустрічі із священнослужителями, програма яких передбачає їх патріотичне виховання, роз'яснення законодавства про культу.

Проте, незважаючи на значні потуги уповноважених, духовенство, віруючі, на думку М.Колесника, начебто тільки і мріяли про порушення законодавства,

оскільки до адміністративної відповідальності притягли в 1982 році більше порушників, ніж у попередні роки. Щоправда, для віруючих утіхою стало те, що зменшилася кількість незаконних ухвал адміністративних комісій [284].

На наш погляд, влада присіпувалася до найменших так званих порушень законодавства, котре, повторимо, досить тенденційно тлумачило права віруючих. Насправді церква давно з повагою ставилася до закону і сумлінно виконувала основні конституційні норми.

З ім'ям К.Черненка деякі науковці пов'язують опосередкований наступ на релігію та церкву через квітневий (1984 рік) пленум ЦК КПРС із питань шкільної реформи. Хоч схвалені партійним форумом «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» прямо атеїзм і релігію не згадують, сама постанова вказувала на жорстокий ідеологічний тиск, який не залишав місця для релігійного мислення. Та й виступ на пленумі Генерального секретаря ЦК партії К.Черненка не дав навіть надії на поліпшення ситуації: «Сьогодні весь навчальний процес повинен значно більшою мірою стати посієм світоглядного змісту. Розвантажуючи навчальні програми, створюючи нові, розумні підручники, не можна полегшувати їх ідейно, знижувати науковий рівень викладання. Покликання школи – формувати в учнів марксистсько-ленінську переконаність, здатність до самостійного, творчого мислення, розвивати усвідомлення своєї відповідальності за долю соціалістичної Батьківщини. І, звичайно, прищеплювати соціалістичний імунітет до чужих нам поглядів і звичаїв» [285].

Д.Поспеловський назвав ухвали квітневого пленуму ЦК КПРС програмою ідеологічного тероризування молоді, сім'ї, що знову підтвердилося постановою липневого (1984 рік) пленуму ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» [286].

Дійсно, канадський дослідник має рацію, оскільки в постанові вимагається «наполегливо формувати в молодих людей марксистсько-ленінський світогляд, класову самосвідомість, непримиренність до буржуазної ідеології (отже, до релігії. – В.П.), до всього, що суперечить ідеї соціалістичної справедливості ... Прагнути, щоб уся справа виховання, освіти і навчання молоді була вихованням у ній комуністичної моралі».

ЦК КПРС вважав справою першорядної ваги партійних і комсомольських організацій ідеологічне, моральне, атеїстичне виховання молоді. Різноманітні форми масової пропаганди і агітації, політичної освіти, контрпропагандистської роботи слід підпорядковувати формуванню у підростаючого покоління глибокого марксистсько-ленінського розуміння закономірностей сучасного соціального розвитку, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму [287].

Серед цих ритуальних стереотипів виділимо вказівку ЦК КПРС про необхідність розширення контрпропагандистської роботи, яку в Україні значно активізували після листа, надісланого завідувачами відділів Л.Кравчуком та О.Меркуловим на адресу ЦК Компартії України 12 травня 1982 року. «Останнім часом, – наголошували автори, – посилилася кампанія зарубіжних клерикально-націоналістичних центрів, спрямована на пожвавлення проуніатських настроїв серед віруючих. У передачах Ватикану, радіостанції «Свобода» та інших помітно збільшилася кількість повідомлень на ці теми.

Факти свідчать, що внаслідок заходів, ужитих партійними комітетами республіки на виконання постанови ЦК КПРС про протидію так званій східній політиці Ватикану, екстремістські прояви серед рештків уніатства зменшилися.

Однак, враховуючи зазначене посилення активності буржуазно-націоналістичних центрів, їх намагання використати з антирадянською пропагандистською метою майбутнє 1000-ліття уведення християнства вважали б за необхідне здійснити подальшу координацію планів контрпропагандистських заходів у 1982 році». Далі Л.Кравчук та О.Меркулов ставили конкретні завдання перед засобами масової інформації, РПЦ, Радою у справах релігій, товариством «Знання» [288].

Постановою ЦК Компартії України від 15 листопада 1983 року була створена комісія ЦК із зовнішньополітичної пропаганди і контрпропаганди. Вона мала розглядати і вирішувати практичні питання зовнішньополітичної пропаганди і контрпропаганди, забезпечувати протидію з основних напрямків «ворожої пропаганди», координувати й аналізувати діяльність партійних комітетів, міністерств і відомств, засобів масової інформації проведення зовнішньополітичної пропаганди і контрпропаганди [289].

У 1984 році ЦК КПРС прийняв постанову «Про роботу партійних організацій Компартії України з удосконалення контрпропагандистської діяльності».

У Києві на неї зреагували власною постановою, затвердженою пленумом ЦК Компартії України у вересні 1984 року. Про справжній характер обох партійних документів свідчить хоча б те, що про них навіть не згадувалося у партійній пресі.

Незважаючи на те, що вістрія основних постанов ЦК Компартії України цього періоду спрямовувалося проти Ватикану, про що мова йтиме окремо, поза увагою не залишалася і православна церква, особливо в питаннях, котрі стосувалися майбутнього ювілею. Типовими у цьому плані є матеріали семінару-наради з питань атеїстичної пропаганди і контрпропаганди у зв'язку з «церковною кампанією підготовки до 1000-ліття уведення християнства на Русі», що відбувся в Києві у січні 1985 року. Вони були опубліковані в одній із книг серії «Актуальні проблеми атеїстичної контрпропаганди», видання яких під грифом «Для службового користування» розпочалося в Україні на виконання заходів, розроблених робочою групою з контрпропаганди при ЦК Компартії України з дальшого вдосконалення контрпропагандистської роботи в республіці у світлі рішення червневого (1983 рік) пленуму ЦК КПРС [290].

Щоб зрозуміти масштаби фальсифікації історії церкви, пошлемося на статті збірника, виданого товариством «Знання». Уже у вступі зазначається, що «ворожа буржуазно-релігійна пропаганда приписує православній церкві величезні заслуги у формуванні слов'янських народів, їх культури й державності. Всупереч історичній правді вона наділяє ці народи ледь не вродженою релігійністю, схильністю до патріархальних форм життя і навіть до монархічних форм правління. Сенс цих антиісторичних вправ однаковий: похитнути марксистсько-ленінську переконаність радянського народу, радянський лад, нашу систему моральних цінностей» [291].

Саме намаганням авторів звинуватити опонентів в антирадянщині, антикомунізмі, на наш погляд, пронизано багато публікацій. Так, секретар ЦК Компартії України О.Капто у статті «Послідовно класовий підхід до боротьби з буржуазно-клерикальною пропагандою» визначив політичні цілі ворожих

пропагандистських центрів Заходу у зв'язку з ювілеєм, серед яких назвав кілька. По-перше, власне релігійну кампанію вони намагаються використати для нагнітання антирадянської істерії, для перетворення її в широкомасштабну акцію – складову частину «психологічної війни» проти СРСР. По-друге, церковно-ювілейна проблематика виконує роль прикриття, маскування для ворожих атак на марксизм-ленінізм, внутрішню і зовнішню політику КПРС і Радянської держави, на розвинутий соціалізм, радянський спосіб життя. За релігійним камуфляжем чітко простежуються злісні політичні спекуляції навколо проблем демократії, прав людини, вирішення національного питання і свободи совісті в СРСР, соціального і культурного розвитку народів Радянського Союзу, його історії. По-третє, підготовку до ювілею імперіалістичні кола розцінюють як засіб консолідації на антикомуністичній основі розрізнених, часто ворогуючих між собою буржуазних, буржуазно-націоналістичних і клерикальних центрів, а також різномережних угруповань реакційної еміграції. По-четверте, ювілей розглядається імперіалістичною реакцією як зручний привід для активізації буржуазно-націоналістичної пропаганди. До того ж він узгоджується з їх головним стратегічним завданням, спрямованим на злиття релігії та націоналізму. Практично сформувався новий різновид націоналізму – клерикальний націоналізм, який є тією ж буржуазною і дрібнобуржуазною політикою, ідеологією і психологією в національному житті, але з релігійним забарвленням.

О.Капто, займаючи посаду головного ідеолога України, звичайно, не збирався аргументувати жодного з висунутих звинувачень, оскільки звик, що його слова сприймалися на віру. Тому продовжував «знищувати» опонентів. «У планах зарубіжної буржуазно-клерикальної пропаганди церковний ювілей фігурує не лише як засіб підтримки, але і як засіб насадження релігійності радянським людям, активізації протизаконної діяльності об'єднань і груп віруючих, розпалювання релігійного екстремізму і фанатизму в нашій країні, політичного протиставлення віруючих і невіруючих. Із-за кордону віруючим у СРСР памагаються нав'язати антипатріотизм, негативне ставлення до політики Комуністичної партії і Радянської держави з релігійного питання».

Таким чином, підсумовує автор, використовуючи майбутній церковний ювілей, зарубіжна буржуазно-клерикальна пропаганда намагається розширити плацдарм ідеологічних диверсій проти СРСР, надати їм глобального, скоординованого характеру, перенести підривні акції всередину нашої країни.

Провідниками «ворожих» ідей у країну, безумовно, виступали релігійні конфесії, передусім найупливовіша РПЦ, яку секретар ЦК Компартії звинуватив у бажанні використати підготовку до майбутнього ювілею для зміцнення власних позицій, гнучкіше пристосувати своє минуле, осучаснити віровчення і культ, посилити вплив на віруючих.

Уже сьогодні, продовжує звинувачувати О.Капто церкву, спостерігається підвищена активність церковників у проповідницькій, релігійно-видавничій діяльності. Радянських людей «намагаються переконати, що всі досягнення соціалістичного суспільства у соціальному і духовному житті стали можливими завдяки християнським витокам, що церква ледь не єдиний носій і хранитель культурних цінностей тощо. Тисячоліття вже нині подається руською православною церквою (автор зневажливо іменує конфесію з малої літери. – В.П.) як найвидатніша подія в житті нашого народу. Зовсім не випадково ідеологи РПЦ намагаються

ототожнити церковний ювілей із загальнонародним святом, витлумачити його як тисячоліття нашої вітчизняної культури і літератури. Не секрет, що подібні тлумачення проникають і в середовище невіруючих».

О.Капта надто обурювало те, що дехто насмівся говорити про право церкви на пропаганду віровчення за межами храму, на благодійницьку діяльність, на створення дитячих, юнацьких, жіночих, біблійних гуртків тощо. Навіть лунають заклики до місіонерської роботи. Якщо не вжити необхідних заходів пропагандистського, виховного, організаційного характеру, наставляє секретар ЦК Компартії України, церковний ювілей може із зростаючою інтенсивністю підживлювати подібні настрої.

Усе це вимагає від партійних комітетів, радянських органів, громадських організацій, засобів масової інформації, ідеологічних працівників, учених постійної, серйозної уваги до проблеми протидії «ворожій пропаганді з-за кордону, активної, гострої, аргументованої, наступальної критики клерикально-національних і теологічних спекуляцій навколо питань ювілею, переконливого, оперативного викриття ідеологічних диверсій».

Підсумовуючи певні результати спільної роботи «з нейтралізації релігійної і підривної клерикальної пропаганди у зв'язку з тисячоліттям введення християнства на Русі», О.Капто вказує на багато резервів для нового її якісного піднесення. Для цього необхідно розв'язати три завдання:

Поліпшити науково-методичне забезпечення контрпропагандистських заходів у зв'язку з 1000-літтям, оскільки нині мало досліджень і публікацій, пов'язаних безпосередньо з сучасними потребами науково-атеїстичної пропаганди і контрпропаганди.

1. Потрібні нові матеріали, які б послідовно й аргументовано розкривали наступні положення:

а) введення християнства в Київській Русі було зумовлено конкретними соціально-політичними й економічними причинами, потребами формування феодального ладу. Християнство, по суті, було, за словами секретаря ЦК партії, ідеологією експлуататорської верхівки, суперечило інтересам народних мас. Його віровчення утверджувало реакційні ідеї про божественне походження влади, прищеплювало народові соціальну пасивність, притупляло класову боротьбу. Нова релігія викликала впертий спротив народних мас і насаджувалася насильницькими методами;

б) уявлення про те, що тільки завдяки християнству Русь отримала державність, прилучилася до освіти, культури, моралі і тим самим перетворилася у цивілізовану державу, безпідставні. Хоча церква і зберігала деяку позитивну роль у розвитку писемності, мистецтва, архітектури, книжної справи, вона керувалася при цьому тільки власними класовими інтересами – намагалася зміцнити своє економічне і духовне панування над народними масами. Переслідуючи і знищуючи все, що суперечило релігійним догматам, церква завдала культурі, у тому числі й дохристиянській, значних збитків;

в) не заперечуючи деякої відносно позитивної ролі православ'я в історії країни, важливо пояснити, що всі історичні процеси і події відбулися внаслідок дії об'єктивних факторів суспільного розвитку, діяльності народних мас, що роль церкви у цих подіях була далеко не головною;

г) протягом століть церква виступала опорою царського самодержавства, а православ'я – його державною ідеологією. Вона брала активну участь у колонізаторській політиці царизму. Після жовтня 1917 року чимало діячів РПЦ зімкнулося з контрреволюційними силами і виступили проти радянської влади;

д) оскільки богословські екскурси в історію мають вихід у сучасність, а ювілей є лише зручною нагодою для захисту і зміцнення позицій РПЦ, пропагандистська і контрпропагандистська робота має включати чіткі, ясні, принципові оцінки діяльності сучасного православ'я.

2. Перш за все оцінка тисячоліття руського православ'я має бути конкретно-історичною. Співвідношення позитивного і негативного в діяльності православної церкви «було і залишається явно не на користь позитивного. У всіх наших виступах із проблеми тисячоліття введення християнства на Русі виразно й переконливо має звучати думка про те, що всяка релігія, у тому числі і православ'я, як антинауковий світогляд на всіх етапах історії, протистоїть соціальному прогресові, науковому світогляду».

Не слід забувати про зміст та особливості пропаганди, яка поки що розрахована на ідеологічний актив і зводиться до наукових конференцій, семінарів тощо. Не знайдені продумані виходи на широку аудиторію. На місцях усе ще погано враховуються особливості релігійних обставин, процеси, що відбуваються в релігійних об'єднаннях, вплив на населення зарубіжної пропаганди. Тому робота з віруючими має бути цілеспрямованою, послідовною, комплексною. Слід організувати серед них політико-виховну, культурно-освітню роботу в широкому розумінні цього слова з тим, щоб розвивати їх соціальну активність, формувати політичну свідомість, почуття громадянськості, поваги до закону, критичне ставлення до зарубіжної клерикальної і клерикально-антикомуністичної пропаганди. Усі форми виховного впливу на віруючих мають бути цілком підпорядковані досягненню кінцевого результату – подоланню їх релігійності.

3. Нарешті в полі зору партійних комітетів, радянських органів повинне залишатися освоєння колишніх культових приміщень, що сьогодні зробити легше, ніж безпосередньо перед ювілеєм. При цьому, на думку О.Капта, не варто захоплюватися облаштуванням у них музеїв атеїзму з убогою експозицією. Населення позитивно сприймає розміщення у храмах краєзнавчих, етнографічних музеїв, картинних галерей, музеїв історії села тощо (про повернення віруючим, як бачимо, не йдеться. – В.П.).

У роботі з протидії (а навіщо протидії? – В.П.) «церковно-ювілейній кампанії важливе місце займає контроль за дотриманням законодавства про культу. Немає сумніву, що майбутнє тисячоліття введення християнства на Русі буде використане церковниками, релігійними екстремістами і фанатиками як привід для висунення неправомірних вимог, привід для спроб явочним порядком вирішити ті чи інші питання, пов'язані з діяльністю релігійних громад та незареєстрованих груп віруючих. Тим більше, що подібні настрої всебічно підігруються з-за кордону.»

О. Капто прогнозував наступні спроби:

- інспірування заяв на реєстрацію релігійних громад;
- самовільне захоплення групами віруючих недіючих культових приміщень;
- збудження інтересу до релігійної обрядовості, зокрема до хрещення дорослих;

- відновлення паломництва до так званих святих місць, оголошення «чудотворних» ікон, поява різного роду шарлатанів під виглядом «ясновидців», «святих» тощо (яка термінологія секретаря ЦК партії. – В.П.);
- масове виготовлення і продаж релігійної атрибутики, релігійної літератури.

Якщо нині, наголошує О.Капто, не здійснити відповідні різнопланові заходи, не врахувати бодай одного із зазначених питань, «церковники, релігійні екстремісти, навколоцерковні елементи використовують підготовку до ювілею для посилення свого впливу на віруючих.

Організація чіткого, повсюдного контролю за дотриманням законодавства – справа, де зайві гучні слова, а потрібна повсякденна, конкретна, копітка робота, важливість якої у наступні роки буде зростати. Саме на таку роботу на місцях і мають налаштуватися радянські, правоохоронні органи, громадськість».

Із сказаного випливає, підсумовує О.Капто, що питання, пов'язані з організацією протидії церковній і клерикально-націоналістичній пропаганді у зв'язку з 1000-річчям уведення християнства на Русі, виходять далеко за рамки власне ювілею. По суті, вони знаходитимуть відображення у всій ідеологічній роботі в республіці [292].

Подібною тональністю пронизана і стаття директора інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС В.Гараджі «Введення християнства на Русі: історія, наслідки, оцінки.» Автор підкреслює, що всебічний аналіз комплексу питань, які «стосуються протидії можливим негативним ідеологічним наслідкам, пов'язаним із намаганням наших ідеологічних противників використати в апологетичних або ворожих соціалістичних цілях тисячоліття введення християнства на Русі, вимагає чіткого з'ясування деяких актуальних питань методологічного порядку». Він виділяє два моменти.

По-перше, офіційній ідеології, ученим-суспільствознавцям слід визначити власний підхід до тлумачення введення християнства на Русі, не сприймаючи його трактування ідеологічними противниками. Необхідно виступати проти всякого роду спроб перебільшення та ідеалізації ролі руського православ'я у вітчизняній історії. Ми «не повинні сприймати боротьбу на тих умовах, котрі нав'язує нам противник, який трактує всі питання, пов'язані із «хрещенням Русі», виходячи із своєї концепції розуміння історії».

По-друге, «ми зобов'язані думати не лише про правильну постановку питання, але і про таку постановку, яка дійсно була б здатною захопити людей, знайти у них відгук і підтримку, відповідати найгострішим проблемам сучасності, котрі хвилюють сьогодні людей. Таким чином, для нас важливо включити проблему висвітлення значення і наслідків введення християнства на Русі у певний контекст, співвіднесений із реальностями сьогодення».

З огляду на це, наголошує В.Гараджа, особливо важливо підпорядкувати таку проблематику тим завданням, що вирішуються партією у сфері ідеологічної роботи, передусім завданням комуністичного виховання і формування науково-матеріалістичного світогляду радянських людей.

Не будемо переповідати весь зміст статті, обмеженої «прокрустовим ложем» вимог марксизму-ленінізму. Вона в основному суголосна статті О.Капта [293].

Ми зупинилися на матеріалах О.Капта і В.Гараджі, тому що вони відображували значною мірою точку зору ЦК КПРС на майбутній ювілей, а отже,

певним чином визначали напрям політики державних органів щодо православної церкви, спрямованість офіційної ідеології, характер публікацій у державних засобах масової інформації, виступів по радіо і телебаченню тощо. Інша точка зору відкидалася як фальсифікаторська. У країні запровадили жорстку цензуру на публікації з релігійної тематики, до якої постійно зростав інтерес читачів.

Начальник Державного управління з охорони державних таємниць у пресі Я.Солодовник, наприклад, у листі на ім'я О.Капта від 31 січня 1984 року, наголошував, що редакції окремих друкованих органів нерідко без належної вимогливості підходять до вирішення питань про доцільність публікацій матеріалів, у яких проскакують мотиви «богошукацтва», спроби пов'язати духовне життя країни з релігією. Особливо дісталось редакції журналу «Вітчизна» [294].

А що ж православна церква, її архієреї? На наш погляд, у її середовищі відбувалися складні, суперечливі процеси. З одного боку, більшість віруючих, духовенства, частина ієрархів жила надією, що з наближенням 1000-ліття хрещення Русі тиск з боку властей слабшатиме, що настануть кращі часи. З другого боку, правляча верхівка РПЦ, імовірно, також симпатизувала подібним настроям, але, будучи пов'язаною з Кремлем деякими зобов'язаннями стосовно надання привілеїв, пільг, у голос не наслідувалася сказати правду про становище церкви в першій половині 80-х років. Із її вуст лунали заздоровиці на адресу властей.

В Україні за умов посилення зовнішньополітичної пропаганди та відсутності будь-якого опору дискримінаційній політиці КПРС та Радянської держави з боку Руської православної церкви, інших зареєстрованих релігійних об'єднань чи не найбільше діставалося напівлегальним греко-католикам.

Так, у серпні 1982 року католицька церква в Польщі відзначала 600-річчя Ченстоховської ікони Божої Матері. В урочистостях мав узяти участь Іван Павло II. Проте візит не відбувся, а польський єпископат продовжив святкування, і це всерйоз непокоїло Київ.

У травні 1983 року завідувач відділу зарубіжних ідеологічних течій ЦК Компартії України В.Чернявський підготував довідку для ЦК про можливі негативні наслідки візиту папи Римського до Польщі та заходи для їх нейтралізації. У ній наголошувалося, що спроби Івана Павла II інспірувати антидержавні настрої не обмежуються Польщею. Вони спрямовані на європейські соціалістичні країни та республіки Радянського Союзу. Значна увага приділяється Україні, якій відводиться чільне місце в реалізації глобальної концепції римського понтифіка – «третій шлях Івана Павла II». Суть цієї концепції: існування двох суспільно-політичних систем – причина лих сучасного людства. Єдиний вихід для європейців – повернутися до християнства і об'єднатися на християнській платформі, подолавши тим самим «штучний» поділ Європи, який виник у результаті розгрому фашизму. Об'єднана у такий спосіб Європа послужить узірцем для країн, що розвиваються.

Практичним наслідком такої концепції є, зокрема, спроби «консолідувати зарубіжні уніатські рештки, котрі використовуються для здійснення підривної антирадянської діяльності». Аналіз офіційних публікацій свідчить про те, що у Ватикані «розроблений конкретний довгостроковий план відновлення уніатської церкви в Україні. Папа Римський постійно твердить про існування «катакомбної» української (у тексті з малої літери. – В.П.) католицької (уніатської) церкви

(УКЦ) в Україні, закликає зарубіжну уніатську ієрархію готуватися до повторення «апостольської діяльності» Йосафата Кунцевича, який «уславився» кривавим насадженням унії в XVII ст.» У західній пресі поширюються провокаційні інсинуації про «готовність» Радянського уряду дозволити легальну діяльність уніатської церкви в Україні. За останні півтора-два роки посилилась уніатська радіопропаганда на республіку. Зросла тривалість передач української секції радіо Ватикану.

Усе це, за словами В.Чернявського, зумовлює необхідність здійснення ряду заходів з боку ЦК Компартії, партійних органів, найважливішими серед яких є:

1. У партійних і суспільно-політичних органах інформації, лекційній пропаганді викрити концепції «християнізації Європи», наголосити на її політичній спрямованості, спробах імперіалізму використати її для підризу соціалістичних країн зсередини; активізувати викриття провокаційної ролі зарубіжних уніатських решток; у травні-червні цього року показати на екранах кінотеатрів, по телебаченню західних областей України кінофільми «Іванна», «Спокута чужих гріхів» та інші, у яких висвітлюється антинародна діяльність уніатської церкви.

2. Посилити протиуніатську і антикатолицьку пропаганду РПЦ, ведення її не лише на сторінках церковної преси, а безпосередньо серед віруючих у приходах, особливо в західних областях України; розглянути питання про створення з числа віруючих і приходських священнослужителів організаційних осередків для боротьби за подолання уніатських пережитків. Ураховуючи, що серед уніатських рештків усередині СРСР і за кордоном існують розбіжності стосовно нинішньої політики Ватикану, особи Івана Павла II, деяких внутрішньоцерковних питань, «слід подумати, як використати ці розбіжності в організаційному і пропагандистському плані для припинення можливих спроб відновити уніатську церкву в Україні.

Варто ... також розпочати конкретнішу критику нинішнього керівництва Ватикану, його спроби під маскою миролюбства вести підризну діяльність проти СРСР і, водночас, апологетизувати США» [295].

Сказане лягло в основу постанови ЦК Компартії України «Про заходи протидії зарубіжній буржуазно-клерикальній пропаганді», прийнятій 11 травня 1983 року. Вона вимагала вивчити обстановку в населених пунктах, де діють римо-католицькі громади та проживають прибічники уніатства. Слід виявити релігійних екстремістів, котрі підбурюють віруючих до антигромадських дій, провести з ними індивідуальну профілактичну роботу. Необхідно встановити постійний контроль за православними парафіями, які утворилися із греко-католиків. Припиняти діяльність «домашніх церков» і «монастирів», груп «апостолату мирян», спроби організації групового прослуховування і перегляду зарубіжних клерикальних радіо, телепередач та розповсюдження їх записів. Перекрити канали підготовки та вступу в духовні навчальні заклади проуніатськи налаштованих осіб.

ЦК Компартії України вимагав забезпечити оперативний аналіз джерел зарубіжної буржуазно-клерикальної пропаганди, вивчення ступеня їх впливу на окремі категорії населення та розроблення рекомендацій для ідеологічного активу. Передбачалося провести нараду секретарів районних і міських комітетів партії, заступників голів виконкомів із питань атеїстичної роботи тих районів й міст, де діє найбільше католицьких громад та діють греко-католики.

Планувалося ширше використовувати можливості РПЦ у боротьбі з уніатами

(оце так демократія! – В.П.), посилити роботу із священнослужителями із колишніх уніатів, перевидати матеріали Львівського собору тощо.

Для роз'яснення постанови від 11 травня 1983 року, вивчення реальних обставин відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України направив групи ідеологічного активу в 9 областей республіки.

Члени пропагандистських груп побували в 35 районах, прочитали 26 лекцій, прослухали понад 30 проповідей священників, проаналізували характер зарубіжних теле-радіопередач, що висвітлювали візит глави католицької церкви в Польщу. Проводилися консультації для партійно-ідеологічного активу, радянських працівників із проблем атеїстичного виховання, контрпропаганди, організації контролю за дотриманням законодавства про культ, боротьби з релігійним екстремізмом.

Вивчення ситуації показало, що якихось екстремістських проявів під час візиту понтифіка до Польщі в Україні не спостерігалось. Однак у настроях колишніх уніатів (чому колишніх? – В.П.), за словами завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК Л.Кравчука, під впливом підривної пропаганди Ватикану відбуваються деякі зміни, котрі слід ураховувати в політичній роботі. У зв'язку з цим відділ підготував орієнтировку для партійних комітетів «Про нові тенденції в релігійних об'єднаннях західних областей республіки та заходи для їх нейтралізації».

У ній, зокрема, наголошувалося, що останніми роками пропагандистські служби Ватикану посилюють підризну діяльність проти СРСР. При цьому рафінована антирадянська клерикально-націоналістична пропаганда проти населення УРСР, особливо її західних областей, ведеться диференційовано, з урахуванням особливостей історичного минулого і стану справ у релігійному середовищі.

З огляду на це, на думку Л.Кравчука, заслуговують на увагу деякі зміни обставин у релігійних об'єднаннях західних областей республіки. Вжиті на місцях заходи, спрямовані на припинення незаконної діяльності решток уніатства, з одного боку, послабили їх активність, а з другого – примусили перебудуватися, змінити тактику. Вони все глибше ідуть у підпілля, здійснюють обряди невеликими групами за різними адресами, найчастіше в так званих «домашніх церквах», із колишніми уніатськими священниками, ченцями, найбільш фанатичними віруючими. В останні роки «такого роду зборища» фіксуються в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях. У таких «церквах» установлені радіоприймачі, налаштовані на Ватикан, Польщу. Виявлено випадки організованого колективного прослуховування радіопередач про приїзд папи Римського в Польщу в містах Долина і Калуш Івано-Франківської, Бучач Тернопільської областей. Продовжується практика роз'їздів колишніх священників з метою нелегального проведення обрядів, обслуговування «уніатськи налаштованих віруючих» за місцем їх проживання.

У деяких областях виявляється тенденція до змикання решток уніатів із католиками. По суті, всі, хто відвідує костел у м. Золочеві Львівської області – це колишні уніати з навколишніх сіл, хоч богослужіння проводить ксьондз.

В окремих селах зазначених областей, наголошує Л.Кравчук, рештки уніатства займають міцні позиції, вони впливають певним чином на поведінку віруючих. Так, у с. Церківка Долинського району Івано-Франківської області віруючі, підбурювані

уніатами-екстремістами, відмовилися від пропозицій зареєструвати релігійну громаду як православну, заявивши, що нехай краще буде «їх церква» закритою. В цьому селі, а також у селах Станковичі, Гошів біля закритих культових будівель обладнані «церкви під відкритим небом» із винятково уніатською атрибутикою. Практично легально продовжує діяти церква в с. Мужилівці Яворівського району на Львівщині, «висвячена в 1981 році самозваними уніатськими «єпископами» Кавацівим та Єсипом. Оформлена вона по-уніатськи, богослужіння йдуть також за греко-католицьким обрядом. Хоча громада зареєстрована як православна, священники РПЦ до служіння не допускаються».

У цих складних умовах на місцях нерідко виявляється недопустима пасивність, а подекуди й розгубленість. Партійно-радянський актив не має чіткого плану дій для нейтралізації уніатів-екстремістів. Заходи адміністративного порядку не підкріплюються продуманою виховною роботою з людьми.

Прогнозуючи можливий розвиток подій, Л.Кравчук зазначає, що слід чекати домагань екстремістів із колишніх уніатів створювати активно діючу мережу «домашніх церков» і «монастирів», залучати до них молодь, готувати кадри священнослужителів через православні і католицькі духовні навчальні заклади, розширювати свої бази в православних громадах. Вони намагатимуться реабілітувати греко-католицьку церкву в очах віруючих, відмежовуючись від її найбільш ганебних дій у минулому. Певним чином цьому може сприяти прихід до влади нового покоління ієрархів зарубіжної «Української католицької церкви». Питання про «відновлення» діяльності уніатської церкви в Україні може і в майбутньому бути предметом особливих турбот Ватикану, імперіалістичних кіл і буржуазно-націоналістичних центрів як складова частина їх антикомуністичного, антирадянського курсу.

Для «лікування» хвороби Л.Кравчук пропонував посилити боротьбу проти спроб уніатів відновити діяльність колишніх греко-католицьких храмів, організовувати зборища, проводити обряди, обладнувати «церкви під відкритим небом», зберігати і розповсюджувати уніатську атрибутику. Тут має бути встановлений суворіший контроль за «домашніми церквами» і «монастирями». Слід рішуче припиняти спроби незаконної діяльності з боку колишнього уніатського духовенства. Доцільно забезпечити активнішу участь правоохоронних органів, громадськості [296].

Читач уже мав можливість перекоонатися, що подібні записки, орієнтовки, котрі з'являлися на світ, наче з рогу достатку, жодної користі не приносили, зате створювали видимість активізації боротьби за духовну чистоту народу. У Києві, імовірно, вірили, що достатньо прийняти чергову ухвалу чи направити доповідну записку, в якій звинуватити у бездіяльності місцеві партійні, комсомольські організації, радянські органи, як справа зрушиться на краще.

Це красномовно підтверджує чергова партія доповідних записок про недоліки в роботі партійних організацій деяких партійних організацій із виконання такої самої чергової постанови ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання». Так, 25 червня 1983 року завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК Л.Кравчук направив у ЦК Компартії України записку про роботу Турківського, Нестерівського, Сокальського районів Львівської області, у якій, констатувавши окремі успіхи в атеїстичній роботі, наголосив, що в роботі місцевих партійних організацій є серйозні

недоліки. У парторганізаціях багатьох колгоспів і радгоспів організація і зміст атеїстичної роботи не відповідають вимогам постанови ЦК КПРС.

Тут слабо вивчаються релігійні умови, повільно перебудовуються зміст, форми і методи атеїстичного виховання. Не вживаються заходи, що забезпечують досягнення конкретних результатів у подоланні релігійності населення. Непоодинокі випадки недооцінки шкідливості релігійної ідеології і діяльності церковних організацій, прояви примиренського ставлення до релігії. Частина партійних, радянських працівників змирилася зі становищем, не відчуває політичної гостроти цих питань.

Так, 40 відсотків населення сіл, об'єднаних у колгосп ім. Кірова Турківського району, віруючі. Два церковні приміщення, зняті з реєстрації на початку 60-х років, захоплені релігійними фанатиками. У них періодично проводяться богослужіння. На полях, присадибних ділянках чимало хрестів. Протягом 1982 року хрестили кожного новонародженого. 25 відсотків молодих людей, що вступали до шлюбу, вінчалися. Серед них чимало комсомольців. У семінарії вступили 3 чоловіки.

Одначе до організації атеїстичної роботи тут підійшли формально. Вона зведена в основному до епізодичних лекцій і, по суті, не планується. Не підвищується роль і відповідальність комуністів і комсомольців у боротьбі з релігійними передсудами.

Подібні прорахунки мають місце і в інших партійних організаціях названих районів Львівщини. Райкоми партії не виявляють належної вимогливості до первинних партійних організацій, радянських, комсомольських органів, ідеологічних установ, господарських керівників за стан атеїстичного виховання населення. Не завжди дається принципова оцінка їх роботи, не вживаються конкретні заходи для усунення недоліків. Райкоми партії випускають головне – конкретну організацію справи, контроль за виконанням прийнятих рішень.

На місцях в атеїстичній роботі слабо використовуються можливості політичної освіти, лекційної пропаганди, усної агітації. Украй поверхово працює більшість закладів культури. Занедбана індивідуальна робота з віруючими. Поза атеїстичним впливом залишаються пенсіонери, домогосподарки, сезонні працівники.

Не вживаються належні заходи для підвищення ролі і відповідальності членів партії у боротьбі з релігією. У більшості партійних організацій, на засіданнях бюро, зборах комуністів, на яких обговорюються питання атеїстичного виховання, не отримують належної оцінки релігійна обстановка, стан атеїстичної роботи, ведеться безлика, анонімна критика членів КПРС, котрі беруть участь у релігійних обрядах. Не проводиться цілеспрямована робота з формування активно діючої атеїстичної громадської думки. Подібні звинувачення лунали і на адресу комсомольських організацій.

Радянським органам дісталося за недоліки в забезпеченні контролю за дотриманням законодавства про культ, де все пущено на самоплив. Подібні недоліки є наслідком того, підсумовує Л.Кравчук, що партійні комітети, первинні партійні організації вказаних районів ще дуже мало зробили для перебудови атеїстичної роботи, послабили контроль за станом атеїстичного виховання населення. Виходячи з цього, у відділі пропаганди і агітації ЦК вважали за доцільне направити записку Львівському обкому партії для вжиття заходів, спрямованих на виконання постанови ЦК КПРС, поліпшення стилю і методів керівництва атеїстичною пропагандою з боку міськкомів, райкомів партії, первинних парторганізацій.

Турківському, Нестерівському, Сокальському райкомам партії пропонувалося оперативно розібратися, як працюють над вирішенням конкретних завдань атеїстичного виховання радянські органи, громадські організації, кожна ідеологічна ланка, скоординувати їх діяльність, зосередити зусилля на суттєвому поліпшенні цієї роботи перш за все в селах зі складними релігійними умовами; виробити чітку тактику дій стосовно кожної релігійної громади, рішуче присікати прояви релігійного екстремізму, спроби сіяти проуніатські настрої; підвищити активність і відповідальність у боротьбі з релігійними передсудами комуністів, комсомольців, усіх ідеологічних кадрів [297].

30 червня 1983 року стало особливо плідним для відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України. Цього дня з'явилися дві доповідні записки про недоліки в роботі партійних організацій Іршавського, Мукачівського, Хустського районів, м. Мукачеве Закарпатської та Богородчанського району Івано-Франківської області щодо виконання постанови ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання». Не будемо переповідати їх зміст. Оскільки вони готувалися в одних кабінетах і в один і той самий час, то збігаються як за своїми звинуваченнями, так і пропозиціями щодо поліпшення роботи [298].

Названих постанов, доповідних записок, орієнтировок для ЦК Компартії України, було, імовірно, замало, оскільки 14 вересня 1983 року з'явилася ще одна постанова ЦК «Про заходи щодо посилення науково-атеїстичного виховання і контрпропагандистської роботи в республіці у зв'язку з підготовкою релігійних організацій і зарубіжних буржуазно-націоналістичних та клерикальних центрів до церковного ювілею – 1000-ліття запровадження християнства на Русі». Серед численних пунктів звертають на себе увагу два. Перший із них зобов'язував відділ пропаганди і агітації ЦК підготувати орієнтировку для партійних комітетів про нові явища і процеси в релігійному середовищі, напрямки і зміст ідеологічних диверсій зарубіжних буржуазних і клерикальних антикомуністичних центрів у зв'язку з підготовкою до 1000-ліття «хрещення Русі» та заходах щодо їх нейтралізації і розвінчання. Другий передбачав розширення тематики наукових досліджень з проблем історії атеїзму в країні, критики богословських, клерикальних і буржуазно-націоналістичних тлумачень ролі релігії та церкви в житті українського народу, зокрема, у розвитку його духовної культури, розвінчання експансії Ватикану на Схід, антирадянської діяльності уніатства.

Проте все це приносило мало користі. Нескорені греко-католики, попри постійні ляскання батога над їх головами, продовжували боротися за відродження та визнання властями їх віри. Влада вдавалася і на початку 80-х років до звичайних адміністративних заходів. Рада у справах релігій при РМ СРСР прийняла 29 червня 1983 року, наприклад, постанову «Про стан і заходи поліпшення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу в Тернопільській області».

У звітові про роботу в 1983 році обласний уповноважений Ради у справах релігій М. Дядько писав, що на виконання постанови на Тернопільщині проведено ряд заходів, спрямованих на посилення контролю «за уніатами та припиненням їх протизаконної діяльності». За узгодженням із обкомом партії та облвиконкомом проведені спеціальні кушові семінари в Тернополі та Бучачі з головами районних і сільських комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу.

Протягом 1983 року ліквідували 2 «домашні церкви» в м. Бережани та в

с. Бариш Бучацького району. Самій акції передували неодноразові бесіди представників властей зі священниками П. Василюком та Б. Стойком, яких намагалися переконати в протизаконності існування нелегальних храмів.

До адміністративної відповідальності притягли священників Й. Фаля, М. Кисіля, черниць Т. Горбуть, А. Семенюк. Дві останні організовували в дні релігійних свят у власній квартирі в Бучачі богослужіння, колективні прослуховування радіопередач. П. Василюк використовує їх помешкання як «домашню церкву», в якій відправляють обряди. Щоправда, для уповноваженого втішним виявилось те, що більше половини греко-католицького духовенства області в силу похилого віку, слабкого здоров'я відійшли від активної церковної діяльності [299].

Певної наснаги віруючим греко-католиками в Україні додали Синоди УКЦ та РКЦ, що відбулися в 1983 році. Синод УКЦ проходив у Римі в період із 30 січня по 12 лютого. На Синод прибуло 30 єпископів церкви з чотирьох континентів. Крім нового статуту Синоду, учасники його розглянули питання оновлення священницьких і чернечих кадрів, обговорили хід підготовки до тисячолітнього ювілею хрещення Київської Русі. І хоч представника Ватикану на засіданні Синоду не було, папа Іван Павло II надав його учасникам аудієнцію.

На Синоді єпископів католицької церкви, який відбувся у жовтні 1983 року, обговорювалося питання «Примирення і покаєння в місії церкви». Архієпископ УГКЦ Мирослав Іван Любачівський виступив із доповіддю «Про мовчазну церкву в Україні». Він наголосив, що в СРСР нищення церкви здійснюється планово. Доповідач розповів про становище катакомбної церкви у Західній Україні, про те, що у в'язницях загинули майже всі владыки, багато священників, ченців і черниць. Тільки митрополит Й. Сліпий стараннями папи Івана XXIII повернувся із заслання. Але, незважаючи на тюрми, церква живе і бореться за свої права. Радянський антирелігійний режим здійснював натиск на уряд ЧССР, щоб не допустити існування в країні українських греко-католицьких парафій.

Тоді ж владыки Мирослав Іван Любачівський, М. Германюк, С. Сулик, єпископ Карпато-Руської католицької церкви східного обряду С. Кошішко зі США на аудієнції в папи Римського обмінялися думками про діяльність українських парафій у діаспорі та в Україні, висловили вдячність Апостольському престолу за радіопрограми українською мовою, завдяки яким релігія може існувати там, де її переслідують [300].

Ідея страдницької від безбожного комунізму церкви, яка терпить вигнання в тайзі, але мужньо протистоїть насильству, бореться за права людини пронизала Пасхальне послання 1984 року до віруючих, підписане високопреосвященними Й. Сліпим та М. Любачівським. Воно закінчувалося підбадьорливими пророчими словами: «Недовго вже буде та страждальна п'ятниця, настане день воскресіння» [301].

У Києві пильно стежили за розширенням сфери впливу греко-католиків. У середині 1984 року Раду в справах релігій найбільше турбувало майбутнє 40-річчя Львівського собору. Її голова М. Колесник у листі в ЦК Компартії України від 11 липня 1984 року із тривогою писав, що останнім часом папа Римський і верховоди уніатів та українських буржуазних націоналістів, що перебувають в еміграції, посилюють нападки на ухвали Львівського собору, намагаються пожвавити

серед віруючих проуніатські настрої. У зв'язку з цим Рада у справах релігій вважала за доцільне:

- дозволити Українському екзархату РПЦ провести у 1986 році урочистий акт з нагоди 40-річчя Львівського собору. Інформацію про нього та опубліковані матеріали Рада планувала використати у контрпропагандистській роботі;
- доручити Держкомвидаву УРСР забезпечити на замовлення екзархату видання в 1986 році Православного молитвослова тиражем 50 тис. примірників, основну частину якого церква розповсюдить у західних областях, вилучаючи з ужитку старі уніатські молитвослови.

М. Колесник просив ЦК Компартії України дати відповідні розпорядження. Одночасно він повідомляв, що раніше заплановані заходи для подолання пережитків уніатства здійснюються. У Львів та Івано-Франківськ Священний Синод призначив «лояльних архієреїв». Українською, російською та англійською мовами був виданий збірник «антиуніатських матеріалів». Відновлюється документальний фільм «Львівський церковний собор 1946 року». Із православних культових приміщень регіону поступово вилучаються уніатські атрибути (їх безуспішно намагалися вилучити впродовж майже 40 років. – В.П.). Продовжується робота з ліквідації домашніх монастирів.

Матеріали доповідної записки М. Колесника були використані при розробці плану роботи ЦК Компартії України для виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення протидії зарубіжній антирадянській католицькій пропаганді», який затвердили на засіданні Секретаріату ЦК Компартії України 27 липня 1984 року. Основні пункти робочого плану зводилися до наступного (нехай читачі дарують те, що нові заходи переповідатимуть уже добре знайомі заходи, котрі жодного разу так і не було виконано. – В.П.):

1. Детально вивчити обстановку навколо кожної католицької громади, православної церкви, у якій помічено уніатські прояви, у населених пунктах, де діють залишки уніатства; проаналізувати характер проповідей священників, склад і методи дій церковного активу. Посилити контроль за дотриманням законодавства про культу, роботу з профілактики і припинення релігійного фанатизму, екстремізму та інших антисупільних проявів на релігійному ґрунті, активізувати правову пропаганду серед віруючих католиків та колишніх уніатів.

2. Організувати в областях, де діють католицькі громади та залишки уніатства, з урахуванням конкретної релігійної обстановки на місцях, роз'яснення підривного характеру антирадянської католицької та уніатської пропаганди з-за кордону, цілей т. зв. «східної політики» Ватикану і краще використовувати активні форми цієї роботи.

3. Направляти партійним комітетам, ідеологічним установам та організаціям, керівникам засобів масової інформації і пропаганди орієнтовки про особливості зарубіжної клерикальної антирадянської пропаганди і заходи протидії їй; забезпечити в подальшому оперативне доведення до активу, котрий займається питаннями атеїстичного виховання, контрпропагандистських матеріалів із критичним аналізом клерикальних кампаній на Заході, спрямованих проти СРСР.

4. Підготувати орієнтовку для партійних комітетів «Про нові явища і процеси в релігійному середовищі, напрямки і зміст ідеологічних диверсій

зарубіжних буржуазних й клерикальних центрів у зв'язку з підготовкою до 1000-ліття введення християнства на Русі та заходи для їх нейтралізації та розвінчання».

5. Посилити критику нової «східної політики» Ватикану, спроб його втручання у внутрішні справи СРСР під виглядом вимог про відновлення діяльності уніатської церкви, підігрівання екстремізму в католицьких громадах.

6. Організувати систематичне вивчення діяльності ворожих центрів, які спеціалізуються на антирадянській католицькій та уніатській пропаганді. Регулярно готувати реферативні та інформаційні матеріали, що містять аналіз основних тенденцій цієї пропаганди, відповідні контраргументи, методичні поради і рекомендації.

7. В газетах «Радянська Україна», «Вісті з України» та інших періодичних виданнях, радіопередачах на закордон передбачити матеріали, котрі розвінчують спроби зарубіжних клерикально-націоналістичних кіл використати 40-річчя з дня смерті митрополита А. Шептицького для реабілітації реакційної антинародної діяльності уніатської церкви та Ватикану.

8. Налагодити систематичний аналіз матеріалів зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди та забезпечувати відповідними оглядами комісію із зовнішньополітичної пропаганди та контрпропаганди ЦК Компартії України, Раду у справах релігій, інші зацікавлені відомства [302].

Заходи, звісно, спробували реалізувати, хоч і з мінімальними наслідками для комуністичної пропаганди. Інакше й бути не могло, в чому читач міг пересвідчитися не один раз.

11 грудня 1984 року ЦК Компартії України прийняв ще одну постанову «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС «Про протидію антикомуністичним акціям Ватикану, його підривній роботі проти соціалістичних держав, національно-визвольного і антивоєнного рухів» [303]. Вона виявилася такою ж безрезультатною, як і багато попередніх. Стрільба велася холостими патронами. Тому і в Києві, і на місцях намагалися віддавати перевагу уже звичним, хоча і безрезультатним, адміністративним заходам. Уже згадуваний уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області М. Дядько писав, наприклад, у звіті про роботу в 1984 році, що розроблено план заходів щодо припинення протизаконної діяльності уніатів. На кінець року взято на облік 19 священників і ченців, 51 черниця, 22 покутники.

Протягом 1983-1984 років за порушення законодавства про культу притягнуто до адміністративної відповідальності 11 уніатів і 15 профілактовано. Зі всіма священниками, монашествуючими проведено профілактичні бесіди.

Уповноважений щиро радів із того, що ліквідовано «місця зборищ і постійних молінь» у селах Осівці, Бабулинці та Киданів Бучацького району, що практично припинено паломництво до «святих місць» у селах Зарваниця Терехівського та Острів Тернопільського районів (скільки разів уже припиняли начебто паломництво в Зарваницю! – В.П.).

Не менше захоплення в М. Дядько викликало й те, що всі будинки, де мешкають уніатські священники, ченці та черниці, взяті під контроль комісіями сприяння за дотриманням законодавства про культу. Чиновник не хотів навіть задумуватися над тим, що акція суперечила не лише здоровому глуздові, елементарній порядності, а й Конституції СРСР.

У боротьбі з уніатами, продовжує звітуватися уповноважений М. Дядько, активніше стали використовуватися православні священники. З цією метою в апараті уповноваженого провели нараду з усіма благочинними. У 7 православних парафіях, де значний пропарок проуніатськи налаштованих віруючих, замінили священників. Нові служителі начебто здатні протидіяти впливу уніатства, стійкіше захищати православну віру. Вживаються заходи для припинення незаконної торгівлі старою церковною атрибутикою. Протягом вересня-жовтня 1984 року в дні релігійних свят вилучили, наприклад, у невідомих осіб понад 6 тис. календарів, картин тощо [304]. Що робити далі, М. Дядько не знав, як не знали про це в Києві та Москві. Тому використали матеріали для чергової постанови.

Греко-католицька церква все голосніше заявляла про себе не лише в західному регіоні, а й у всьому світі. Особлива роль у цьому належала Ініціативній групі захисту прав віруючих і церкви, яка після ув'язнення її керівника Й. Терелі в 1982 році не припинила діяльності. Його місце посів 44-річний Василь Кобрин. Ставши прибічником УГКЦ у 22-річному віці, він відразу зазнав утисків з боку керівництва, громадських організацій Львівського телевізійного заводу, на якому працював.

В. Кобрин оприлюднив в Україні та за кордоном декілька заяв, сприяв виданню та розповсюдженню з березня 1984 року «Хроніки Української католицької церкви». 7 червня він направив, наприклад, звернення до голови австрійських католиків із розповіддю про переслідування греко-католиків України радянськими властями. «Українська Католицька церква, – наголошує автор, – переживає страшні часи гонінь та переслідування. Немає дня, щоб хтось із католиків не був арештований, побитий, оштрафований тільки за те, що ми молимося рідною мовою, за те, що ми є вірні найсвятішому Престолові Отця нашого у Ватикані. Наш народ ось уже протягом 60 років терпить нечувані знущання над вірою дідів наших з боку комуністичних правителів Москви.

Нас заставляють безбожні комуністи вірити в тих богів, у які вони самі не вірять, нас насильно під карою смерті заганняють у російські православні храми, нам відмовляють у праві звичайного біологічного животіння... І тому сльози радості та маленького людського щастя обмивають наші серця, коли ми чуємо, що є народ, щирий, католицький, що переживає наші болі, як свої власні. Колись ми були вкупі, творили одне державне об'єднання. І хай не все іноді йшло з Божим велінням, та ми прагнули до любові, до Божого спасіння. Вислідом наших давніх зв'язків служить Українська Католицька церква, у Відні – церква св. Варвари. Сьогодні українці, мов ті сироти, розкидані по цілому світі із-за московського наїзника. Нація, що за обсягом є третя в Європі по кількості, є знекровлена та пограбована, упала в культурі та розвитку, посміхована та скалічена, – але є Бог, що все бачить, є роботящий та щирий народ, який має віру в майбутнє із надією в серці на нашого Господа Бога Ісуса Христа».

Для підтвердження сказаного В. Кобрин наводить факт, коли працівник міліції посеред білого дня в центрі селища Довче на Закарпатті накинувся на українську католичку М. Трикур і «тяг її в управу за волосся... Не було сміливця, хто б захистив католичку... Бо знають, що кара не мине нікого, хто підійме голос протесту». Закінчувався лист на оптимістичній ноті: «... Приходить день воскресіння, і ми віримо, що той день не за горами [305].

7 вересня 1984 року у 92-річному віці помер патріарх Й. Сліпий. Його поховали 13 вересня у крипті Софійського собору в Римі. Й. Сліпий залишив по собі заповіт, який готував упродовж 11 років. У передмові до опублікованого в Україні документа М. Косів зазначає, що він являє собою органічно цілісний, сукупний твір, який сприймається як молитва, бо має духовну наснагу молитви. «Автор постає перед читачем в недосяжному ореолі апостольського служіння, – наголошує автор передмови, – а разом з тим і звичайною людиною, що прожила довге, страдницьке життя. Це привселюдна сповідь християнина і патріота, Ісповідника Віри і Страснотерпця. Це останні накази керманіча-проводиря, що розгортає перед своїм війнством перспективні плани на майбутні битви й змагання. Так, це і молитва, і програмний документ. Це сплав віри і боротьби, християнства і національних почувань. Його біль і переживання за долю Народу та Церкви підносять його на ту висоту, з якої в усі часи промовляли до свого народу пророки. Кожен його стилістичний образ і поворот думки віддає ароматом великого мислителя, мова якого пастояна на традиціях століть – первісного апостольського християнства і нашої вітчизняної історії – від давньоруського Києва до наших днів, нинішніх турбот, конкретних справ, які маємо налагоджувати в Українській Церкві і державі.

Це молитва за Український народ, заступництво за нього перед Господом. Він Син Народу. Але разом з тим і Слуга. І в той же час – Архіпастир, що возноситься духом до рівня Рівноапостольного.

Це і батьківський, і пастирський Заповіт людини, що, незважаючи на надлюдські переслідування й тортури в большевицьких концтаборах, прожила 92 роки життя. Сам він постійно називає себе «в'язнем Христа». В'язнем у неволі і на химерній свободі. Завдяки своєму досвіду залишив нам науку жити – у християнській родині, у християнській Церкві, серед християнського люду, в християнському всесвіті» [306].

Серед багатьох проблем духовного, церковного життя, порушених Й. Сліпим, виділимо його заяву про бажання залишитися в Україні, висловлене під час перебування в ізоляторі Київської в'язниці в 1961 році: «Я навіть у душі не думаю виходити з Радянської України, але хочу тільки добитися права Греко-католицької церкви, яке вона вже мала в Радянському Союзі до 1946 року і яке право належить їй на основі Конституції, а нині воно потоптане!..., скажу відверто, що зовсім не збираюся виходити, хіба під конвоем, як німий свідок Церкви, що мовчить». Бажанню, як відомо, не судилося збутися.

Заслуговує на увагу віра архієрея в майбутнє церкви. «Вже по дорозі через Відень до Риму, – пише автор, – душевний біль не давав мені спокою, коли я думав про нашу Церкву і наш народ. Всі її досягнення і тисячолітня праця поколінь лежали в руїні. Сприймав я це як Божу волю у глибокій вірі, що всі її історичні надбання, в тому числі також терпіння, не даремні: я вірив, що з руїн повстане наша Церква і наш народ! Всіма силами старався я шукати виходу з цього, майже безвихідного становища, щоб воздвигнути Церкву і народ з руїни, щоб їх відродити. Треба було знову починати працю відродження в самому корені, від самих основ. А основи я бачив в науці, молитві і християнському праведному житті».

Своєрідними вогнищами, знаками-символами для піднесення українського народу є збудовані за активної участі Й. Сліпого «Український католицький

університет – вогнище науки, собор св. Софії – знак і символ незнищимості Божого храму на землі, місця молитви, монастир студитів – вічно гарячий острівець християнської праведності і східно-християнського монашества і благочестя!»

“З уваги на те, – заповідав патріарх, – що атеїзм є тепер офіційною доктриною в Україні і в усіх країнах комуністичного світу, рятуйте Український католицький університет, бо це кузня, в якій мають вишколитися і виховуватися нові покоління священників і мирських апостолів, борців за вільну від насилля правду і науку!

Нехай Український католицький університет із своїми галузями в країнах вашого поселення буде для вас зразком і поштовхом до нових шукань і до науково-виховної праці! Пам’ятайте, що народ, який не знає або загубив знання свого минулого з його духовними скарбами, вмирає і зникає з лиця землі. Рідна наука окрилює народ до лету на вершині зрілого серед народів світу народу!”

Такої ж турботи чи уваги заслуговують собор св. Софії в Римі та монастир студитів. Центральною в “Заповіті”, на наш погляд, є ідея утворення Київського-Галицького патріархату, вперше висловлена автором у жовтні 1963 року на II Ватиканському соборі, про що говорилося вище. Докоряючи понтифікам Іванові XXIII та Павлові VI за відсутність доброї волі з їх боку у возвеличенні Української церкви, Й. Сліпий вірить, що незабаром вона буде “увінчана патріаршим вінцем”: “Тому заповідаю вам: моліться, як дотепер, за патріарха Київського-Галицького і всієї Русі, безіменного і ще невідомого! Прийде час, коли Всемогучий Господь пошле його нашій Церкві і об’явить його ім’я!”

Разом із проблемою церковного патріархату, за словами Й. Сліпого, постає проблема церковного єднання українського народу. “Душевно радію, – зазначає автор, – коли бачу, що хоч ще церковно невоzz’єднані в одній Церкві сини і дочки українського народу, з хрестами на своїх плечах вже з’єдинені в Христі і в Його терпіннях зближаються до себе, щоб привітати себе поцілунком миру і обнятись у братній любові!...

Ставайте всі в обороні прав Української католицької церкви, але бороніть права Української православної церкви, так само жорстоко знищеної гучним насиллям! Бороніть також інші християнські і релігійні громади на українській землі, всі бо вони позбавлені основної свободи сумління і віровизнання та всі терплять за свою віру в Єдиного Бога!

Найближчими нам по вірі є наші православні брати. Нас єднає традиція рідного християнства, спільні церковні і народні звичаї, спільна двохтисячолітня культура! Нас єднає спільне змагання за самобутність рідної Церкви, за її повноту, якої видимим знаком буде єдиний патріархат Української церкви!

Всі ми, католики і православні, боремося за востання нашої Церкви і за її духовну силу в Україні і в країнах поселення наших вірних. І всі ми несеємо важкий Господній хрест, сповідуючи Христа!...

Отож, заповідаю вам усім: моліться, працюйте і боріться за збереження християнської душі кожної людини українського роду і за весь Український народ і просіть Всемогучого Бога, щоб Він допоміг нам завершити нашу тугу за єдністю і наші змагання за церковне з’єднання у здвигненні патріархату Української церкви” [307].

“Заповіт” Й. Сліпого став відомим в Україні і додав головного болю партійним комітетам, у програму пропагандистської роботи яких продовжувала входити

підготовка різного роду орієнтировок, котрі, згідно із задумом їх авторів, мали допомагати низовим партійним організаціям, ідеологічному активу спростовувати «підривні акції Ватикану, уніатсько-націоналістичних центрів». Користі вони, як показав час, не приносили, зате створювали видимість активної роботи, що було вигідно творцям подібних документів. Для прикладу пошлемося на 2 матеріали, підготовлені в 1984 році.

В «Огляді напрямків зарубіжної католицької і уніатської радіопропаганди українською мовою за липень-вересень 1984 року «зазначалося, що останнім часом у програмах західних буржуазних радіостанцій посилилася клерикальна пропаганда на УРСР. Ворожі радіоцентри використовують майбутнє 1000-річчя хрещення Русі для розпалювання релігійного фанатизму і зміцнення позицій католицької церкви, для протиставлення віруючих атеїстам і водночас українських віруючих віруючим росіянам, намагаються консолідувати ворожі соціалістичні релігійні і нерелігійні групи під гаслами буржуазного націоналізму, клерикалізму і антикомунізму.

З «явно націоналістичним прицілом дати 1000-ліття прийняття Руссю християнства католицька радіопропаганда оголошує в ефірі «ювілеєм хрещення Русі-України». Тим самим робиться спроба фальсифікувати історичну правду, подати справу так, ніби ця подія належить виключно українській історії, культурі, церкві». Нав’язується думка, ніби українська культура, український народ є прямими спадкоємцями християнської віри, прийнятої в Києві 988 року. Тому ювілей можуть відзначати лише українці.

Навколо так званої «підготовки до відзначення 1000-ліття хрещення України-Русі», наголошується в орієнтировці ЦК Компартії України, католицька пропаганда розгорнула широку кампанію, в якій чітко розставлені ідеологічні наголоси. До програми заходів включаються такі, котрі прославляли б «ворожу соціалістичну діяльність католицьких церковників, концентрували б увагу на злісних вигадках про «насильницьку ліквідацію уніатської церкви в Україні». Так, відповідно до програми підготовки святкувань, планується до 1988 року щорічно святкувати якусь важливу подію в житті церкви (40-річчя з дня смерті митрополита А.Шептицького, 40-річчя «знищення Української католицької церкви на західних землях України» тощо).

Як привід до «активізації католицько-уніатської пропаганди» західні буржуазні радіоцентри широко використали смерть Й.Сліпого. Протягом майже двох тижнів щодоби і неодноразово передавались у зв’язку з цим різні за обсягом програми антирадянської спрямованості. Клерикальна пропаганда всіляко звеличувала спочилого, який, за її словами, увійшов в історію УКЦ не тільки як ієрарх, а як один із найбільших українських науковців-богословів.

З метою викликати серед віруючих опозиційні щодо радянської влади настрої західні станції пропагували версію, згідно з якою ГКЦ в Україні продовжує існувати в підпіллі (а хіба не так? – В.П.), про репресії віруючих упродовж усіх років існування СРСР.

Отож, охарактеризувавши основні напрями радіодиверсій “підступних противників”, автори орієнтировки жодним словом не обмовилися про те, що ж мають робити на місцях, аби сформувати в людей стійкий імунітет до «ворожої пропаганди» [308].

Іншу орієнтировку “Про нові антикомуністичні підривні акції Ватикану,

уніатсько-націоналістичних центрів і протидії їм засобами усної пропаганди” підготувала Київська філія інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС наприкінці грудня 1984 року. Вона присвячувалася критиці підготовленої Ватиканом «Інструкції з деяких аспектів теології звільнення» та заповіту Й.Сліпого.

У документі наголошувалося, що Ватиканська інструкція є фронтальним наступом на марксизм-ленінізм, спробою дискредитувати теорію і практику соціалістичної революції, паралізувати участь віруючих у національно-визвольному русі.

Видання інструкції стало наочним свідченням різкого повороту папи Івана Павла II та його оточення вбік антикомунізму, посилення їх орієнтації на правоконсервативні сили в США та інших країнах НАТО. Слідом за правлячими колами США понтифік оголошує комунізм та атеїзм причиною всього зла у світі. Ватикан намагається «деполітизувати» католицьку церкву, якщо вона виступає з антиімперіалістичних позицій, і підбурювати до політичного клерикалізму там, де вимагає цього реакція. Соціалістичний устрій в СРСР наклепницьки зображується католицькою «Інструкцією» як «тоталітарно-атеїстичний», який «тримає в негідних людини умовах цілі народи». Одночасно ватиканська верхівка всебічно вихваляє США як «країну, котра виконує глобальну місію служіння людству».

Із урахуванням цих тенденцій, зазначається в орієнтировці, в усіх виступах доцільно розширити тематику з критики ідеології і політики сучасного Ватикану, реакційної верхівки католицької церкви. Питання критики сучасного клерикалізму вимагають активізації перш за все в районах і населених пунктах, де є католицькі громади, проуніанські налаштовані віруючі. Тут є необхідність посилити політичне, інтернаціональне, патріотичне, правове виховання, організувати постійно діючі лекторії з критики клерикального антикомунізму і антирадянщини, ідеології і політики Ватикану, сучасного католицизму.

Іншим програмним документом клерикалів для «підривної антирадянської діяльності з-за кордону» служить заповіт Й.Сліпого, головною метою якого є «маячний задум відновлення уніатства в Україні та заснування «Києво-Галицького і всієї Русі» патріархату т.зв. української католицької церкви» (у тексті «української» з малої літери. – В.П.). Цій ідеї підпорядковані всі інші наклепницькі вигадки і підбурювальні заклики до віруючих. Автори записки називають такі:

1. Дискредитація соціалістичного ладу, радянського способу життя, соціально-політичних відносин в СРСР, спотворення суті атеїстичного виховання, становища релігії і церкви в країні. Зроблена чергова спроба зобразити справу так, начебто для «одвічно релігійного» українського народу неприйнятний соціалізм, оскільки в ньому панує науково-атеїстичний світогляд.

2. Збудження релігійного націоналізму. Спекуляція на цих питаннях відведена найбільше місця в «Заповіді». Клерикально-націоналістична пропаганда взяла тривалий курс на запровадження цього різновиду націоналізму серед віруючих республіки у розрахунку на ту частину релігійних людей, у свідомості яких усе ще зберігаються елементи релігійно-націоналістичних пережитків. Конкретно ці задуми реалізуються в пропаганді уніатської церкви як істинно «національної», котра начебто виступає гарантом збереження української мови, історії, науки, культури, моралі, християнської сім'ї. Релігійний націоналізм намагається нав'язати ідею

«винятковості» «боголюбивого» українського народу і протиставити його «безбожному» російському народові; довести, що культурно-історичне минуле українців начебто суттєво відрізняється від історії російського і білоруського народів, що саме йому належить особливе місце в майбутньому відродженні релігії в СРСР. Заповіт Й.Сліпого наполегливо нав'язує вигадку, що досоціалістична історія України створювалася під впливом Заходу, зокрема католицького Риму, і що український народ був завжди духовно зв'язаний із Ватиканом. Під егідою ватиканського престолу намагається створити якусь «єдину національну церкву» українців, «Києво-Галицький і всієї Русі» патріархат.

Оскільки ці й подібні їм «міфи зарубіжних клерикально-націоналістичних центрів розраховані на довготривале користування, важливо розширити на обласному, міському і районному рівнях підготовку кваліфікованих кадрів, що спеціалізуються на питаннях критики клерикалізму, католицизму, уніатства, релігійного націоналізму». Організувати їх оперативне інформування, забезпечення необхідною довідковою і методичною літературою. Зміст їх виступів, наставляли автори орієнтировки, має включати популярне викладення марксистсько-ленінської теорії національних відносин, практики реалізації ленінської національної політики КПРС.

3. Звинувачення атеїзму в бездуховності й руйнуванні особи. У зв'язку з цим доцільно розширити пропаганду позитивного значення атеїзму, його духовних цінностей, творчої ролі в розвитку суспільства й особи.

4. Пожвавлення релігійності і зміцнення позицій церкви. Ставиться завдання викликати поворот серед православних віруючих убік католицизму, створити «єкуменізм переслідуваних», тобто об'єднати на антирадянській основі релігійних екстремістів і відступників, інспірувати вимоги про відкриття недіючих храмів, у т.ч. Києво-Печерської лаври, Софійського собору в Києві.

З урахуванням цього є потреба в нейтралізації негативних проявів у релігійному середовищі, розвінчанні серед віруючих політичних підривних задумів Ватикану, уніатсько-націоналістичних центрів, активізації правової пропаганди, удосконалення контролю за дотриманням законодавства про культ.

5. Спроби запровадити релігію в сім'ю і перетворити сім'ю віруючих у джерело збереження і поширення клерикального націоналізму.

Це викликає необхідність розширення форм виховного і культурно-освітнього впливу на сім'ї католиків і колишніх уніатів, активніше використовувати для роботи в сім'ї агітбесіди в їх будинках і квартирах, консультації педагогів, лікарів, юристів, пропаганду нової обрядовості, зразкових форм побуту, частіше організовувати для сімей віруючих екскурсії по місцях революційної, бойової і трудової слави, в музеї, театри, залучати віруючих в інші культурно-освітні заходи. Особливу увагу важливо приділити роботі з дітьми віруючих, обмежувати насильне нав'язання релігії дітям.

Інструкції Ватикану про ставлення до теології звільнення і заповіт Й.Сліпого, підсумовують автори орієнтировки, виявилися в центрі уваги всієї буржуазної пропаганди. Аналіз показує, що їх ідеї покладені в основу довготривалої пропаганди антирадянських ідеологічних диверсій. Найближчим часом передбачається новий підривний документ Ватикану з проблем «християнського розуміння свободи». Тому протидія ворожій клерикально-антикомуністичній пропаганді має бути систематичною, плановою, цілеспрямованою [309].

Ознайомившись із обома «перлами», підготовленими у головній ідеологічній установі України, мимоволі доходимо висновку про те, що користі вони не приносили і були потрібними хіба що їх авторам для підтвердження власної значущості в системі ідеологічної роботи Компартії України. На місцях подібні орієнтировки, імовірно, навіть не читали.

В умовах жорсткої системної кризи, що охопила Радянський Союз, у затхлій духовній атмосфері, яка панувала в офіційній ідеології, з одного боку, і в пробудженні інтересу пересічного громадянина до релігії як виразника загальнолюдських цінностей, зокрема, зростання впливу греко-католицької церкви на населення західних та Закарпатської областей УРСР – з другого, помер у 1984 році Генеральний секретар ЦК КПРС К.Черненко. Стало очевидним, що країна далі розвиватися за старими ідеологічними стереотипами не зможе...

Розділ IV. Відновлення греко-католицької церкви в Україні

§1. Переломна доба

У похмурих і принизливих умовах, за словами Д.Поспеловського [1], підійшла непомітно епоха М.Горбачова. Спочатку вона не обіцяла церкві якихось змін, оскільки останній керував ідеологічним життям країни і партії в часи К.Черненка, а, отже, був відповідальним за посилення утисків церкви. Не без його відома в органі ЦК КПРС газети «Правда» з'являється передова стаття «Наступальність нашої ідеології», яка вимагала посилення боротьби проти буржуазної пропаганди, проти релігії та націоналізму [2].

У квітні 1985 року пленум ЦК КПРС закликав посилити ідеологічну роботу. Передовиця в часописі «Наука и религия» з цього приводу зазначала, що постанову останнього пленуму та посилення на червневий (1983 рік) пленум ЦК КПРС слід розуміти однозначно, як посилення атеїстичної роботи [3].

Як передбачалося, на XXVII з'їзді КПРС, що відбувся в лютому 1986 року, релігійно-церковне життя, ідеологічні питання оцінювалися в дусі постулатів марксизму-ленінізму. Хоч Генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов у політичній доповіді самокритично визнав, що протягом останніх років перш за все через суб'єктивні фактори практичні дії партійних і державних органів відставали від вимог часу, самого життя, про кардинальну зміну ідеологічних орієнтацій не йшлося. Резолюція з'їзду вимагала від партійних організацій наступально вести боротьбу з буржуазною ідеологією і мораллю, антирадянськими провокаціями та ідеологічними диверсіями, зі спробами використати релігію в антирадянських цілях.

Прийнята на з'їзді нова редакція програми КПРС була складена за старим атеїстичним зразком. Вона виключала церкву із суспільних інститутів. Серед актуальних завдань визначали атеїстичне виховання. У програмі наголошувалося, що партія використовує засоби ідейного впливу для широкого розповсюдження науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних передсудів, не допускаючи нехтування почуттями віруючих. Виступаючи за неухильне дотримання конституційних гарантій свободи совісті, партія засуджувала спроби використати релігію на шкоду інтересам суспільства й особистості. Найважливіша складова частина атеїстичного виховання – підвищення трудової та суспільної активності людей, їх освіта, втілення в життя нових радянських обрядів і звичаїв.

У програмі КПРС зазначалося, що робота з комуністичного виховання невіддільна від боротьби з проявами чужої ідеології й моралі, з усіма негативними явищами, пов'язаними з пережитками минулого у свідомості й поведінці людей, із недоліками практичної роботи в різних сферах суспільного життя.

Статут КПРС, затверджений з'їздом, продовжував вимагати від членів партії оволодівати марксистсько-ленінською ідеологією, розширювати свій політичний і культурний світогляд, усебічно сприяти підвищенню свідомості, ідейно-моральному зростанню радянських людей. Вести рішучу боротьбу з будь-якими проявами буржуазної ідеології, приватновласницької психології, релігійними передсудами та іншими чужими соціалістичному способу життя поглядами та звичаями [4].

Зі сказаним можна було б погодитися, якби не сумнозвісна шоста стаття Конституції СРСР, яка проголошувала КПРС керівною силою країни. Тому визнання атеїстичного виховання складовою частиною формування нової людини, попри ритуальні запевнення про використання засобів ідейного впливу, як показала практика попередніх років, означало продовження силового тиску на релігійні об'єднання.

Інакше й бути не могло, бо, як писав сам М.Горбачов, у 1986 році мова йшла не про революцію, а лише про вдосконалення існуючої системи. Тоді верхи вірили в таку можливість. Надто великою виявилася сила ідеологічних стереотипів, усіляких ідеологічних табу [5].

Щоправда, Генеральний секретар уникає після XXVII з'їзду КПРС робити прямі антирелігійні випадки, за винятком одного виступу в Ташкенті в листопаді 1986 року, де він закликав поліпшити ідеологічну боротьбу проти релігії та посилити атеїстичну пропаганду [6]. Хоч, імовірно, сказане М.Горбачовим було викликано побоюванням можливості зростання мусульманського націоналізму і стосувалося винятково місцевих умов. Він уник антирелігійних випадків на нараді завідувачів кафедр суспільних наук, що відбулася восени 1986 року, на якій секретар ЦК КПРС Є.Лигачов “громив” інтелігенцію за “загравання з боженькою”, за “виступи на користь терпимого ставлення до релігійних ідеалів, на користь повернення до релігійної етики” [7].

Яскравим підтвердженням “стабільності” курсу партії й держави стосовно церкви на початку правління М. Горбачова є, наприклад, публікації радянських авторів із релігійної проблематики. У той час центральне видавництво суспільно-політичної літератури в СРСР “Політвидав” видавало щорічник “Аргументи”. У номері за 1986 рік М.Безсонов опублікував статтю “1000-ліття введення християнства на Русі і буржуазно-клерикальна пропаганда”, яка за своїм змістом мало чим відрізняється від щойно цитованих матеріалів О.Капта та В.Гараджі. “Таким чином, – підсумовує автор, – однією з особливостей, що характеризує сучасну буржуазно-клерикальну пропаганду на Радянський Союз, є використання в антирадянських цілях церковної дати 1000-ліття введення християнства на Русі. Пропаганда у зв'язку з цією датою розгорнута у двох основних аспектах. Перший – “фальсифікація явищ і подій... історії, етапів християнізації Русі, невпинна ідеалізація ролі релігії в розвитку держави і культури, спотворення процесу подолання релігії в радянському суспільстві”. Другий – фальсифікація становища релігії і церкви в СРСР узагалі й організаційного боку підготовки до ювілею, зокрема “намагання нав'язати громадській думці тезу про те, що Радянська держава заважає релігійним об'єднанням готуватися до нього”. Однак, на думку М.Безсонова, є багато аргументів, котрі розвінчують усілякого роду вимисли буржуазно-клерикальної пропаганди [8].

Водночас газети “Правда”, “Комсомольская правда”, деякі республіканські й обласні газети опублікували серію статей про необхідність посилення боротьби з релігією, гостро критикували відомих письменників Ч.Айтматова, В.Астаф'єва за їх “богоугодництво”, а церкву – за “спекуляції” на естетичних і етичних проблемах людей, котрі, начебто помилково, вважають церкву джерелом моральності.

Об'єктивну оцінку ситуації, що склалася у 1986 році навколо ювілею, як і у сфері державної політики щодо церкви, дав К. Головін. Він писав в одному з

матеріалів самвидаву, що в СРСР для святкування 1000-ліття утворили дві комісії: при Московській патріархії та при ідеологічному відділі ЦК КПРС. Перша призначалася для урочистостей, друга – для їх усебічного приниження та обмеження. На підмогу залучені створені при райкомах (партії. – В.П.) і головних ідеологічних установах так звані комісії з контрпропаганди, одним із завдань яких є боротьба з релігією на місцевому рівні. До ювілею збільшилося видання атеїстичної літератури для масових бібліотек. Що означають знову зареєстровані 33 церкви порівняно з 10 тис. закритих у повоєнні роки? Становище самої православної церкви не таке вже й благополучне, як його подекуди бачать гості, потрапивши на богослужіння у переповнений столичний храм. Протягом останніх років церкву давили її власними руками. Що архієреї призначаються за погодженням із Радою у справах релігій, стало нормою, але тепер уповноважені стежать навіть за тим, щоб і до “лав семінаристів не потрапили інтелігенти, здатні добрими знаннями зміцнити церкву. Партократії потрібна не лише покірлива, але й неосвічена церква, через що навчання майбутніх священників обтяжується не надто потрібними їм предметами, і відсутні всілякі форми підвищення їх кваліфікації. Церква чинить цьому опір, але, на жаль, без твердості й рішучості” [9].

В Україні владні структури позитивно сприймали продовження політики попередніх років. Республіка, на думку багатьох неупереджених дослідників, політиків, тривалий час вважалася справжнім “заповідником застою”. У перші роки правління М.Горбачова, підкреслює Я.Грицак, “перебудова в Україні, як і у всьому Союзі, набула характеру регульованої ініціативи “зверху”. Утримуючи на посаді першого секретаря ЦК Компартії України ветерана “брежневського” складу В.Щербицького до вересня 1989 року, М.Горбачов радо жертвував “перебудовою” і “гласністю” в Україні заради збереження політичної стабільності у найбільшій неросійській республіці СРСР. Якщо в Москві з'являлися статті-викриття про сталінські злочини, дозволялася критика колишніх лідерів СРСР (крім, зрозуміло, В.Леніна), лунали голоси на захист релігії, то нічого подібного не відбувалося в Києві” [10].

Разом із більшістю православна церква безмовно підтримувала богоборчий курс партії. Голова Ради у справах релігій М.Колесник, подаючи у ЦК Компартії України звіт про роботу протягом 1986 року, зазначав, що зростає активність духовенства у контрпропагандистській діяльності щодо розвінчання “поширюваних на Заході домислів про становище церкви і віруючих в СРСР” [11].

Протоієрей І.Довмат у статті “Кому служить Ватикан”, наприклад, писав, що з центру римо-католицької церкви й “донині розповсюджуються плітки, ніби віруючі нашої країни не користуються свободою совісті, гарантованою Конституцією СРСР, що їх примушують бути атеїстами. Такі вигадки розраховані на те, щоб увести в оману православних українців, які проживають за кордоном.

... Конституція гарантує громадянам Радянського Союзу повну й безборонну свободу совісті. В силу цього закону Руська Православна Церква має все необхідне для здійснення своєї місії.

Маючи прекрасні храми, передані державою віруючим у безкоштовне користування, ми, православні християни, задовольняємо в них свої релігійні потреби. Проводиться вільна й безборонна відправа богослужінь.

На церковній службі духовенство проповідує Слово Боже. Віруючі люди

виховують своїх дітей у релігійному дусі в сім'ї, а духовенство – у храмі через проповіді й відправу богослужінь. Більшість із нинішнього духовенства одержала безкоштовно богословську освіту в сучасних школах РПЦ, вони виховані у православному дусі в нових соціальних умовах. Релігійним центрам надана можливість регулярно видавати необхідну церковну літературу для задоволення релігійних потреб віруючих. Що стосується фінансування, то церква забезпечена добровільними пожертвуваннями віруючих. Прибутки храмів податками не обкладаються, і коштів церковних досить, щоб підтримувати в гарному стані й порядку молитовні будинки, оплачувати утримання священнослужителів та обслуговуючого персоналу.

Даремні спроби ворогів нашої Батьківщини перевернути шляхом злісного наклепу справжнє становище релігії в СРСР. Милістю Божою Руська Православна Церква наближається до тисячоліття свого служіння. І тепер, як і в усі часи, вона успішно здійснює своє призначення – веде свою багатомільйонну паству шляхом до вічного спасіння” [12].

Подібні мотиви звучали і в публікаціях церковних ієрархів. Так, митрополит Львівський і Тернопільський Никодим у статті “Свято церковної єдності” наголошує: “Сьогодні ми твердо і впевнено можемо заявити, що ми – православні, а віра наша – це віра предків. Православні віруючі західних областей живуть повнокровним життям. Храми наші упорядковані, обладнані по-православному, мають хороший зовнішній і внутрішній вигляд, вони часто оновлюються. Православні віруючі вільно задовольняють свої духовні потреби. Наші церкви й парафії обслуговуються православним духовенством, яке одержало освіту в духовних семінаріях і академіях нашої країни, багато з них – кандидати богослов”я. До послуг духовенства й мирян – література: Біблія, молитвослови, богослужбові книги, журнали, календарі, які видаються російською та українською мовами” [13].

Подібний стиль і зміст статей обох православних авторів наштовхує на думку про редагування їх у відділі пропаганди й агітації ЦК Компартії України або про якусь орієнтовку звітти.

Але Києву цього було замало, оскільки секретаріат ЦК Компартії України 16 травня 1986 року заслухав питання про здійснення контролю за дотриманням законодавства про культу й дав “принципову оцінку стану роботи на цій ділянці, визначив завдання щодо її подальшого вдосконалення, знову вказав на важливість співробітництва місцевих рад народних депутатів, правоохоронних органів, трудових колективів, громадських організацій, засобів масової інформації”.

За словами голови Ради у справах релігій М.Колесника, у республіці вдосконалюється робота з контролю й догляду за дотриманням і застосуванням законодавства про культу. Усе активніше використовуються комплексні перевірки за участю Прокуратури УРСР, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, ЦК ЛКСМУ (???). Протягом трьох останніх років у такий спосіб обстежили 12 областей республіки. Шляхи подальшого підвищення ефективності контролю за дотриманням законодавства про культу з урахуванням майбутнього 1000-ліття введення християнства на Русі були визначені 19 грудня 1986 року на черговій нараді при Прокуророві УРСР [14]. На жаль, “сором”язливий” М.Колесник не навів жодного випадку притягнення чиновників до відповідності за порушення законних прав віруючих. Хоч він самокритично визнав, що перебудова роботи Ради,

її обласних підрозділів, пошуки шляхів посилення контролю за дотриманням і застосуванням законодавства про культу, підвищення ефективності контрпропаганди з питань свободи совісті, реалізації “директивних установок у зв”язку з майбутнім 1000-літтям запровадження християнства на Русі передбачають точне, конкретне знання фундаментальних процесів, що відбуваються у царині релігійного життя, урахування факторів, які визначають розвиток цих процесів”. Проте Рада у справах релігій виявилася не на висоті, оскільки її працівники багато чого не знають і не враховують у повсякденній діяльності, слабо обґрунтовують оцінки сучасного і прогнози майбутнього [15].

М.Колесник зазначав, що основним методом зміцнення законності є профілактика порушень законодавства про культу. Протягом 1986 року вона набула більшого розмаху і нової якості. Ради народних депутатів, правоохоронні органи провели понад 4 тис. заходів. 293 громадян офіційно попередили про порушення закону про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. У Ворошиловградській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Сумській та деяких інших областях практикувалися тематичні вечори для віруючих, присвячені роз’ясненню антигромадянської сутності релігійного екстремізму. Профілактиці правопорушень підпорядкована робота з освоєння культових приміщень, розгляд письмових і усних звернень громадян у державні органи з релігійних питань.

У 1986 році Рада у справах релігій фактично залишалася позаштатним підрозділом відділу пропаганди й агітації ЦК партії, оскільки брала активну участь у контрпропагандистських заходах, що проводилися під керівництвом партійних органів. М.Колесник хвалився, що протягом року до підготовки контрпропагандистських матеріалів залучили понад 120 журналістів, церковних діячів, взяли інтерв’ю у 45 представників зарубіжних релігійних делегацій, надрукували або передали по радіо 245 статей, репортажів, створили декілька документальних фільмів тощо [16].

Позиція М.Колесника, як і ЦК Компартії України, не віщувала нічого доброго для релігійних об’єднань. У всякому випадку на найближчий час. І це тоді, коли церква проводила спеціальні богослужіння, присвячені Міжнародному року миру, внесла значні пожертвування на ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції та у Фонд миру.

Сказане підтверджується наступним. 15 квітня 1987 року екзарх України митрополит Філарет звернувся з листом на ім’я В.Щербицького, голів союзної та республіканської Рад у справах релігій К.Харчева та М.Колесника. Автор зазначав, що патріарх Пимен, Священний Синод РПЦ через Рад у справах релігій звернулися в уряд СРСР із проханням відновити богослужіння у Ближніх і Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Архієрей висловлював аналогічне прохання.

“Києво-Печерська лавра, – зазначалося в листі, – займає видатне місце серед монастирів Руської Православної Церкви. Протягом майже тисячоліття вона є зосередженням православної традиції і відіграє важливу роль у житті церкви. Києво-Печерська лавра невіддільна від усіх етапів історичного шляху Руської Православної Церкви. Заснування пов”язане з витоками християнства Київської Русі. Вона започаткувала чернецтво в Руській Церкві і була джерелом і зосередженням християнсько-просвітницької діяльності на Русі. Лавра переживала монголо-татарське та інші іноземні нашествия і вливала духовно-патріотичну силу в

православний народ для боротьби за збереження ним національної самобутності й духовності”.

“Неможливо переконливо пояснити причини, – продовжує митрополит Філарет, – через які головна святиня РПЦ перебуває поза церквою. Причому, йдеться не про головний архітектурний комплекс Києво-Печерської лаври, а лише про Ближні і Дальні печери та про відновлення богослужінь у 1-2 церквах, закритих у 1960 році начебто для ремонту. Ні церкву, ні державу не розуміють не тільки широкі християнські кола в різних країнах світу, а й наші зарубіжні друзі. У зв’язку з майбутнім ювілеєм українські націоналістичні та уніатські організації використовують сучасне становище лаври для злісних нападів на нашу Батьківщину і Церкву, і ця пропаганда посилюється. Навпаки, який схвальний резонанс серед віруючих у нашій країні й у всьому християнському світі викличе відновлення богослужінь у Ближніх і Дальніх печерах, який переконливий аргумент отримають прибічники соціалізму, що борються за перебудову власних суспільств на справедливих началах під вогнем антирадянської й антисоціалістичної пропаганди”.
Архієрей висловив надію про справедливе рішення.

На жаль, В.Щербицький, ЦК Компартії України, уряд республіки залишилися глухими, вони не почули прохання екзарха. Група керівників підготувала довідку, в якій зазначалося, що прохання митрополита слід відхилити, оскільки мотиви автора надумані, а його задоволення “завдало б суттєвої шкоди діючому заповіднику, справі виховання мільйонів людей”.

“Слід передусім відзначити, – наголошувалося в довідці, – що йдеться в даному випадку не про покинутий культовий об’єкт, як це було з Данилівським монастирем у Москві (його передали Московській патріархії. – В.П.), а про передачу православній церкві найбільшого в республіці діючого державного історико-культурного заповідника, створеного за рішенням уряду в 1926 році. За цей час він став широко відомим у країні і за кордоном як багатий музейний комплекс, що проводить значну роботу з патріотичного, естетичного, атеїстичного виховання населення. Колектив заповідника, маючи у своєму складі 20 наукових співробітників, проводить наукові дослідження з археології, мистецтвознавства тощо”.

Печери заповідника – одне з основних джерел його прибутків. Протягом року їх відвідують 2,5 млн. чол., у тому числі 120 тисяч іноземців, що дозволяє щороку отримувати прибуток у розмірі 700 тис. крб.

У заповіднику виконано значний обсяг реставраційних робіт, значні кошти вкладаються на його утримання. Протягом повоєнних років держава затратила на це 34 млн. крб. У 1985 році Київський міськвиконком затвердив генеральний план розвитку заповідника.

Новий статус лаври як об’єкта культури сприймається населенням і зарубіжною громадськістю як звичайна справа, тим більше, що подібна практика існує в багатьох країнах. Тому слід вважати безпідставною тезу митрополита, що нинішнє становище сприятиме посиленню антирадянської пропаганди на Заході. Життя свідчить, що ідеологічний противник використовує будь-який привід для нападів на політику Радянської держави щодо релігії, церкви й віруючих. І кожна поступка лише породжує нові претензії.

Передача об’єктів лаври церкві несприятливо впливатиме на громадську думку. Це, безсумнівно, буде сприйнято як “поступка тискові церкви, викличе ланцюгову

реакцію клопотань про повернення віруючим колишніх культових приміщень, що, у свою чергу, посилить конфронтацію фанатиків та екстремістів з органами влади на місцях”.

Слід ураховувати й ту обставину, що перетворення монастиря в історико-культурний заповідник мало велике історичне, соціально-політичне значення: це була експропріація великої власності, оскільки лаврі належали значні земельні угіддя, 174 населених пункти, чимало промислових, комунальних і торгових підприємств із щорічним прибутком на початку ХХ ст. 600 тис. крб.

Що ж стосується тверджень митрополита Філарета про начебто тимчасове призупинення богослужінь у 1960 році у зв’язку з ремонтом, то це не відповідає дійсності. Чернеча община була розформована ще в 1929 році і лише в роки фашистської окупації Києва відновила свою діяльність, а в 1961 році розпалася остаточно.

Разом з тим в діяльності заповідника є багато проблем: погано ведуться реставраційні роботи, інженерні комунікації знаходяться в аварійному стані та ін. Автори доповідної записки вважали за необхідне доручити Раді Міністрів УРСР вжити заходи для забезпечення порядку, збереження, поліпшення використання історико-культурних цінностей, зміцнення матеріальної бази заповідника [17].

Зрозуміло, що в 1987 році печери лаври церкві не повернули, богослужіння не відновилися. До сказаного додамо, що авторами записки були секретар ЦК Компартії України Ю.Єльченко, завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК Л.Кравчук, заступник Голови Ради Міністрів УРСР М.Орлик, голова республіканської Ради у справах релігій М.Колесник.

Рада у справах релігій, її уповноважені в областях, місцеві партійні й радянські органи продовжували всіляко заважати відкривати нові храми, боротися проти релігійної активності в громадському житті, церковної благодійності.

І все-таки ситуація для віруючих змінювалася на краще. Д.Поспеловський зазначає, що діяльність уповноважених Ради у справах релігій, їх покровителів з органів партійно-державної влади набуває напівпідпільного характеру. Вони починають займати оборонні позиції. Віруючі та влада міняються місцями, і якщо раніше вся позахрамова діяльність церкви проходила наче в підпіллі, то віднині з підпілля ведеться робота антицерковна [18], котра засвідчувала агонію комуністичної тоталітарної системи. Життя переконливо спростовувало постулати марксизму-ленінізму, підштовхувало маси людей до пошуку нових ідеалів.

Цьому певним чином сприяла й Чорнобильська катастрофа, яка навела багатьох людей на релігійні роздуми, тим більше, що українською “чорнобиль” – це трава полин. У зв’язку з полином у Біблії є наступні слова: “І засурмив третій Ангел, – і велика зоря спала з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та водні джерела. А імення зорі її Полин. І стала третина води, як полин, і багато з людей помирали з води, бо згіркла вона ...” (Об’явлення святого Івана Богослова. 8, 10-11).

Ці рядки, за словами Д.Поспеловського, стали широко відомими – віруючі зуміли надати їм “широкої гласності” – і підштовхнули багатьох до церкви, до зростання хрещень дорослих. Крім цього, Чорнобиль завдав нищівного удару політичній системі СРСР, яка продемонструвала свою некомпетентність, боягузтво, брехливість тих, хто намагався спочатку приховати саму правду, а згодом її розміри

й діапазон поширення радіоактивного зараження. Вибух обурення в суспільстві разом із допущеною М.Горбачовим обмеженою гласністю, зростанням містичних настроїв, викликаних катастрофою, зумовили появу в пресі, особливо центральній, сміливих публікацій на захист церкви, християнської моралі та осуд матеріалізму як джерела національного морального занепаду [19].

Отже, релігійне відродження в середині 80-х років розвивалося в середовищі віруючих сміливими літераторами. По-новому зазвучав і голос самвидаву, чому сприяло деяке послаблення репресій проти інакомислячих, звільнення із в'язниць та психіатричних лікарень в'язнів совісті в СРСР. Змістилися й акценти у змісті його видань. На відміну від 60-70-х років у самвидаві середини 80-х проблема релігії, церкви, боротьби за відкриття храмів, за релігійну свободу стає домінуючою. Ця незалежна преса різко критикує пасивність церковної ієрархії, друкує документи, які свідчать про беззаперечне підпорядкування більшості єпископів РПЦ Раді у справах релігій, вимагає від духовенства, і особливо від архієреїв, вести боротьбу за інтереси церкви.

Так, група інтелігенції, у складі яких було кілька недавніх в'язнів, котрі постраждали за віру, серед них і вже згадуваний опальний священик Г.Якунін, 23 травня 1987 року звернулася до патріарха Пимена та архієреїв РПЦ. Автори підтримували зміни у політичному, суспільному й культурному житті країни і визнали, щоб церква не залишилася осторонь. На сьогодні, за їх словами, церковне життя далеко від нормального стану, оскільки віруючі не мають достатньої кількості Біблій, у країні заборонена релігійна освіта та пропаганда. "Йдеться поки що про елементарну освіту, – наголошується в листі, – якої так гостро потребує стільки віруючих, про катехизацію, що проводилася навіть у давньоримських катакомбах... Однак, якщо не брати до уваги чисто наукових або чисто політичних конференцій, релігійна думка, релігійна творчість, точка зору віруючої людини на те, що відбувається в нашому житті, – усе це може існувати у нас досить приховано, щоб не сказати підпільно. Чому? Чи не від того, що один лише безрелігійний гуманізм має право мислити, а віра як би споконвічно передбачається нісенітницею?"

Церква має лише один невеликий часопис – журнал офіційних привітань, офіційної хроніки, офіційних некрологів із доданими однією чи двома проповідями, котрі навряд чи стосуються справ сучасного світу. Говорити, що "цей єдиний часопис, який дозволено мати Церкві ... , відображає все її складне, подскуди трагічне життя, це все одно, що офіційними тиражами Біблії задовольняти запити всіх віруючих. Говорити можна, вірити не можна ...".

Щоб церква могла вільно жити, необхідні наступні акти доброї волі:

1. Широке відкриття нових храмів.
2. Значне збільшення тиражів Біблії.
3. Перегляд явно застарілого законодавства про культу, відміна багатьох принизливих заборон, які неприйнятні для християнської совісті або жорстко обмежують діяльність священнослужителів.
4. Дозвіл на проведення позабогослужбових розмов у храмах, які роз'яснюють основи православного вчення.
5. Усунення всіляких форм тиску на дітей, що народилися в сім'ях віруючих або бажають бути християнами.

6. Повернення церкві деяких монастирів, закритих протягом останніх десятиліть, та інших святих для неї ікон, мощей тощо.

7. Надати церкві можливість виступати в державних засобах масової інформації, видавати давню і сучасну літературу з релігійної проблематики.

8. Відкриття при храмах публічних бібліотек з релігійно-богословською літературою.

9. Визнання права церкви на благодійницьку діяльність, відвідування духовенством лікарень, місць ув'язнення.

"Ми усвідомлюємо, – наголошують автори, – що не всі заходи можна прийняти одразу. Ми розуміємо, що перебудова – тривалий і нелегкий процес, на шляху якого постане всезростаючий опір. Демократизація нашого суспільства не може впасти з неба, що вона мусить визріти у випробовуваннях та боротьбі. Ми прекрасно усвідомлюємо те, що сама Церква не одразу, а лише поступово, із плином часу повинна скористатися тими можливостями, про які йшлося. Після стількох років заціпеніння, оніміння, безмовності вона має як би заново вчитися рухатися і говорити. Ми знаємо, що умови, у яких вона існувала, спричинили в ній і множинність внутрішніх, чисто церковних проблем, розв'язати які вона буде не в змозі до того часу, поки не зіпне всі сковуючі її пута ..." [20].

Звичайно, патріарх Пимен чи Священний Синод відповідати не збиралися. Автори мали рацію, наголошуючи на потуранні церковної верхівки органам влади, на замовчуванні фактів утисків конфесії. Навіть на Міжнародній науковій церковно-історичній конференції, присвяченій 1000-літтю хрещення Русі, що відбулася в Києві 21-28 липня 1986 року, жоден із виступаючих і словом не обмовився про пригнічене становище РПЦ в Радянському Союзі. Це, до речі, послужило підставою для позитивної оцінки її роботи головою Ради у справах релігій М.Колесником та підготовки 30 контрпропагандистських матеріалів, розрахованих на закордонних читачів та слухачів [21].

Життя переконливо спростувало хибність вузькокласового підходу до оцінки суспільних явищ і процесів, що було притаманним комуністичній ідеології. З 1987 року помічаємо значний дуалізм у позиції М.Горбачова та його найближчих однодумців. З одного боку, Генеральний секретар ЦК КПРС продовжував наполягати на вірності марксизму-ленінізму, а з другого – усе частіше говорив про пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, що знайшло своє відображення у виданій напередодні візиту до США книзі "Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу".

У ній уперше прозвучала теза про те, що майбутнє 1000-ліття хрещення Русі має відзначатися як велике державне, а не лише церковне свято. "Ми, – підкреслював М.Горбачов, – європейці. З Європою Древню Русь об'єднало християнство. Тисячоліття приходу його на землю наших предків відзначається в 1988 році" [22]. Це стало приємним сюрпризом для самої церкви, оскільки в першій половині 1987 року залишалося невідомим, як влада дозволить святкувати ювілей. А повсюди говорилося лише про церковне, а не державне свято.

Позиція М.Горбачова, його подекуди сміливі заяви, хоч і не завжди відповідали інтересам партійних верхів, примушували бодай уголос говорити й писати про необхідність переосмислення багатьох аспектів життя суспільства. Зняли й жорсткі цензурні вимоги до праць суспільствознавців, підтвердженням чому є 2

статті відомих істориків релігії А.Клібанова, Л.Митрохіна та Б.Раушенбаха, опубліковані органом ЦК КПРС часописом “Коммунист” у серпні 1987 року.

У першій із них “Історія і релігія” А.Клібанов та Л.Митрохін у дусі вимог та підходів тих років зазначали, що факти деформації норм і принципів соціалістичного співжиття: бюрократизм і корупція, некомпетентне вирішення проблем, що уражало інтереси громадян, значні розбіжності світу повсякденної реальності і світу показного благополуччя, випадки зловживань, а то і прямих злочинів, що чинилися людьми, наділеними партійною і державною владою, тощо – неминуче підірвали довіру до соціалістичної моралі й матеріалістичного світогляду і створювали основу для впливу та відтворення релігійних уявлень.

Автори порушували й іншу проблему, пов’язану з 1000-літтям запровадження християнства на Русі. А.Клібанов та Л.Митрохін відходять від розуміння однозначно негативної ролі релігії в історії країни, обережно заявляючи, що з прийняттям християнства як пануючої релігії пов’язане поширення на Русі біблійних книг, церковно-повчальних творів, середньовічних православних енциклопедій. Це неоднозначне, але прогресивне в умовах свого часу явище мало, однак, класовий характер, і цінності культури призначалися для церковної і світської еліти й використовувалося нею у власних інтересах.

Академік Б.Раушенбах у статті “Крізь глибину віків” виділяє два позитивних наслідки введення християнства. По-перше, Русь об’єдналася в єдину феодальну державу, яку цементувала нова, передова за тих часів культура, написані закони, релігія. Остаточно духовно сформувалася давньоруська народність. По-друге, унаслідок реформ Київська Русь стала в рівень з усім цивілізованим світом. Вона не поступалася іншим країнам ні в значенні суспільно-економічної формації (феодалізм, котрий розвивався), ні в значенні культури, ремесел, військової справи. Введення християнства, яке стало ідеологічною основою єдиної феодальної державності Давньої Русі, зіграло в період раннього середньовіччя прогресивну роль.

Поступово іншою ставала сама РПЦ, її архієреї, духовенство. Регулярно проводилися засідання Священного Синоду, присвячені підготовці і проведенню святкування 1000-ліття хрещення Русі, сміливіше лунали голоси про місце релігії й церкви в житті країни і суспільства, окремої людини. Екзарх України митрополит Філарет у статті “Руська Православна Церква в історії і сьогодні”, наприклад, писав: “Християнство та інші релігії в усі часи підкреслювали і продовжують підкреслювати неминучу цінність моральних норм для людського життя. Втілення загальнолюдських моральних принципів є умовою збереження цілісності людської особистості, сім’ї і нації. Реальності нашого часу допомагають нам усвідомити універсальне значення моральних принципів. Духовність і моральність є умовами збереження цілісності всього творіння Божого. Політика, наука і техніка не повинні бути відірваними від моральності. Розрив між ними може закінчитися знищенням життя на землі” [23].

І лише союзна та республіканська Ради у справах релігій, чимала армія їх однодумців із місцевих партійних та радянських органів, здається, залишалися вірними застарілим постулатам марксизму-ленінізму. Союзна Раду з листопада 1984 року очолював К.Харчев. Д.Поспеловський зазначає, що його призначення спочатку сприйняли як ознаку посилення антицерковної політики держави, що

мало місце в часи правління К.Черненка. Він виявився хитрим та ініціативним партійним апаратником, який уміло діяв у залежності від обставин [24]. Сказане підтверджує його виступ на зустрічі з викладачами Вищої партійної школи при ЦК КПРС наприкінці березня 1988 року.

К.Харчев визнав як те, що в даний час в СРСР не спостерігається зниження релігійності, так і дискримінаційний характер чинного законодавства про культу, згідно з яким, наприклад, батьки при хрещенні дитини пред’являли до недавнього часу документи, що дозволяло партійним органам за паспортними даними їх виявляти і адміністративними заходами впливати на віруючих. Практика “пред’явлення паспортів у церкві не узгоджувалася навіть із законодавством 1929 року (воно суттєво обмежувало права віруючих. — В.П.). І взагалі, оскільки церква законодавчо відокремлена від держави, то жоден церковний документ недійсний у державних інстанціях, так само як і громадянський документ, посвідчення особи, паспорт тощо недійсні в церкві”.

Проте К.Харчев не обіймав би високої посади, якби відпустив церкву у вільне плавання, згідно з проголошеною Конституцією свободою совісті. Виникають “питання про те, що партії вигідніше, — хизувався власною дотепністю оратор, — віруючий у Бога, ні в що не віруючий чи віруючий і в Бога, і в комунізм. Я думаю, що з двох бід вибирають меншу. За Леніним, партія мусить тримати під контролем усі сфери життя громадян (???), а оскільки віруючих нікуди не подінеш, і наша історія засвідчила, що релігія всерйоз і надовго, то щиро віруючого для партії легше зробити віруючим також і в комунізм. І тут перед нами постає завдання: виховання нового типу священика. Підбір і розстановка священиків — справа партії! (???)”.

Найбільших успіхів “у контролі над релігією і в подавленні її ініціативи ми досягли в середовищі РПЦ. Спочатку це тішило, а нині загрожує повернутися непередбачуваними обставинами” (нарешті об’єктивне визнання аморальної суті політики КПРС в релігійному житті. — В.П.).

Раніше, — продовжує К.Харчев, — ми душили РПЦ і не стримували сектантів, оскільки боялися, що вони підуть у підпілля, і ми остаточно втратимо над ними контроль. Нині партія зацікавлена в новому типі православного духовенства. Сьогодні “священики часто нічим не зв’язані зі своєю парафією, вони родом з інших місць, часто навіть іншої національності. Прибуває такий один раз на тиждень у парафію на автомобілі, відслужить літургію — і був такий, знати більше нічого не хоче. Багатьом це навіть подобається, адже вони ні за що не відповідають: ні за фінанси, ні за ремонт храму. Уповноважений при видачі ліцензії попереджує: “Отримуй свої 350 крб. і щоб ні в що інше не встрявав!” Що твориться у громаді, ні священик, ні уповноважений, ні партія не знають. Адже 70 відсотків віруючих є православними, це не жарт. І їх нікуди не подінеш, якось потрібно з ними працювати і на них впливати”.

Перервемо на мить цитування виступу К.Харчева, щоб поставити запитання бодай собі: “Хіба не КПРС і Рада у справах РПЦ нав’язали Архієрейському собору прийняття ухвали в 1961 році? Хіба не ЦК КПРС і Рада у справах релігій у середині 70-х років сприяли затвердженню відповідного положення про управління парафіями, про місце священика в житті громади? Навіщо ж тепер обурюватися наслідками власної діяльності?”

На думку К.Харчева, церква активно проникає у сферу державної політики. Слід “дивитися тверезо: за нашою волею чи навпаки, але релігія входить у соціалізм, і навіть не входить, а в’їжджає, наче по рейках. Оскільки влада повністю належить нам, то я думаю, у наших силах спрямувати ці рейки в той чи інший бік залежно від наших інтересів ... Я не за зрощування церкви і держави. Сьогодні основне завдання – реальний контроль партією церкви” [25].

Ось таким був голова Ради у справах релігій, вірний син комуністичної системи. Іншим К.Харчев намагався постати перед віруючими, засобами масової інформації. Часопис “Огонек” (1988 рік, № 21) надрукував його велике інтерв’ю з письменником О.Нежним. Якщо читач ознайомиться з ним, у нього може скластися враження про К.Харчева як про справедливого, чуйного керівника, котрий тільки й піклується про допомогу церкві та її вірним.

На відміну від останнього голова республіканської Ради у справах релігій М. Колесник навіть у такий спосіб принципами не поступався. Не змінювали оцінок стосовно релігії та церкви і в ЦК Компартії України. У Києві, здається, заціпеніли від московського радикалізму. Так, часопис “Людина і світ” в одному з чисел за 1987 рік опублікував статтю О.Черткова “Церква і революція”, якою автор намагався принизити значення Помісного собору РПЦ 1917 року, обрання на ньому першоієрарха. Учитаймося уважніше в наступні “перли”: “... Мету відновлення патріархату всі промовці визначили чітко. При цьому вони не приховували, що патріарх потрібен не стільки як церковний глава, скільки як політичний вождь. Їхні виступи стали своєрідним наказом майбутньому главі церкви ...”. Усі три претенденти на найвищу церковну посаду “годилися для того церковно-державного поста “міністра відновлення царської Росії”, яким, за задумом реакціонерів, мав стати майбутній патріарх. Політичне обличчя всіх трьох було абсолютно однаковим: монархісти, реакціонери, запеклі вороги революції”.

О.Чертков не поскупився фарбами, розписуючи процедуру дійсно демократичних виборів і особливо характеризуючи митрополита Тихона.

“Чому ж собор у числі інших висунув і його кандидатуру в патріархи?” – запитує автор і відповідає: “Формально це було зроблено начебто з необхідності: собор засідав у Москві – кафедральному місті Тихона, де він був владикою. Незручно було образити старого”.

По суті ж, саме “такий безликий владика на посту патріарха імпував верховодам собору. Духовенство і члени собору з “благочестивих мирян” не хотіли мати на чолі церкви особу видатну, вольову, здатну проводити власну лінію. Тихон їх вельми влаштовував, тому що вони розраховували цілком підкорити його своїй волі і своїм інтересам, зробити з патріарха своєрідну маріонетку, руками якої вся реакція могла б спрямувати політичну лінію церкви в цей надзвичайно важливий історичний період”.

На думку О.Черткова, відповідальність за контрреволюційну діяльність церкви в перші роки радянської влади несе не тільки сам патріарх, як це іноді кажуть нинішні ідеологи православ’я (звідки такі дані? – В.П.), а вся церква. Першоієрарх “не стільки проводив свою власну лінію, скільки акумулював настрої духовенства й мирян із числа прихильників старого ладу. Тому й винен в антинародній політиці не тільки Тихон, а й уся церква. Згадаємо, як було налаштоване щодо революції все духовенство, починаючи від архієреїв і закінчуючи останнім

дячком. Навіть якби – уявімо собі неможливе – Тихон чомусь захотів проводити іншу політичну лінію і не займатися контрреволюційною діяльністю, він залишився б генералом без армії. Але Тихон, безумовно, і не мислив про таке. Незважаючи на свою відому безхарактерність, в одному він був твердий, як камінь, – у своїй прихильності до монархізму, в ненависті до революції”.

Далі автор безпідставно звинувачує РПЦ в оголошенні війни молодій Країні Рад, війни “не на життя, а на смерть. Уся церковна організація, від патріарха до останнього дячка, перетворювалася на єдиний чіткий, регульований досвідченою рукою, механізм, що готував повалення робітничо-селянської влади...”

Коли почалася громадянська війна, церква вирішила: нарешті настав довгожданий час, не сьогодні-завтра буде повалено ненависну радянську владу!

Чи могла “свята церква” залишитися осторонь “великої справи” визволення Росії від більшовизму, чи могла вона не зробити свого внеску в таке “богоугодне” починання? Звісно ні”.

У роки громадянської війни та іноземної інтервенції, стверджує О.Чертков, антинародна діяльність патріарха Тихона і керованої ним церкви досягла апогею. У містах і селах, куди входили війська білогвардійців та інтервентів, духовенство зустрічало своїх “визволителів” дзвонами, хресними ходами, іконами, молебнями, благословеннями і привітальними промовами. Повсюди духовенство добровільно і щедро жертвувало великі гроші і коштовності на потреби “дорогої спасительки” – білогвардійської армії [26].

Після знайомства з написаним виникає запитання про мету, яку ставив перед собою О.Чертков і ті, хто благословляв публікацію. Адже наприкінці 1987 року все очевиднішою ставала безглуздість вигадок про церкву як відкритого ворога радянської влади протягом перших років її існування. Значить, відповідальним працівникам офіційної ідеології в Україні було вигідно підтримувати негативний імідж церкви, оскільки вона набувала великої популярності, а партія з її антирелігійними гаслами втрачала прихильників. Цього офіційний Київ допустити не міг.

Подібна войовнича, упереджена тональність продовжувала існувати. Про те, що ЦК Компартії України, Рада у справах релігій і в 1987 році займали тверду більшовицьку позицію щодо релігії і церкви опосередковано засвідчує наступний факт. Після 1986 року у ЦК фактично не надходила інформація з Ради у справах релігій, із обласних комітетів партії, з інших організацій та установ.

Негативного в житті православної церкви не знаходили, про позитивні аспекти в її діяльності на Печерських пагорбах Києва не говорили. Тому відмовчувалися. Тим більше, що вся енергія ЦК Компартії України була спрямована проти греко-католицької церкви, яка наполегливо крокувала до офіційного визнання і яку намагалися не помічати або бодай менше говорити про її зростаючий вплив у регіоні.

1985 року минало 40 літ із дня початку жорстоких переслідувань УГКЦ, її фізичного винищення. Наступник Й.Сліпого Мирослав Любачівський звернувся з “Посланням у 40-ліття ув’язнення ієрархії Української Католицької Церкви”. Автор указував на те, що “день 11 квітня 1945 року (день арешту єпископів. – В.П.) залишився в історії Католицької церкви історичною датою початку грізного переслідування нашої церкви, що триває без перерви і пощади вже сорок років.

Його метою є цілковите знищення нашої церкви, яка тепер прагне відзначати тисячоріччя свого посланництва на наших землях, а близько 400 літ від свого відновлення єдності з Петровим Престолом у Римі”.

М.Любачівський наголошував, що не вперше в українській історії йде переслідування церкви з боку північного сусіда (вірніше, правителів держави. – В.П.), який прийняв із Києва християнство, століттями експлуатував українські духовні й культурні блага. У минулому московські царі переслідували українську церкву в ім'я російського православ'я. З 1917 року влада й держава розпочали руйнування Христової Церкви і всю лють вилили проти УАПЦ. УГКЦ царська влада ліквідувала в минулих століттях на всіх окупованих теренах української етнографічної території. Збереглася вона лише в Західній Україні до весни 1945 року, коли влада почала її нову ліквідацію.

Автор послання висловлював упевненість у тому, що жорстокі переслідування УГКЦ – це проба вогню, в якому тільки твердий і шляхетний метал – золото та срібно – віра нашого народу випробовується та вдосконалюється. Владика вірив, що “наша перемога певна, хоч би й ціле пекло було проти нас! У цій боротьбі кожний із нас мусить брати участь, без огляду на місце, де він знаходиться. Нас бо в'яже один Христовий дух, одне минуле, спільна кров та спільна любов до нашого краю і нашої Української Католицької церкви”.

Послання завершувалося на оптимістичній ноті: “Хай наша молитва стане сильнішою, наша віра і надія на поміч Божу сильнішою, щоб день тієї спасенної хвилі був уже близьким. Щоб нашій хресній дорозі і Голгофі був кінець, і щоб ми привітали початок нашого другого тисячоріччя зі сходом нашого сонця волі!” [27].

Різними каналами послання М.Любачівського потрапило і в Україну, викликаючи у греко-католиків віру в кращі часи, гордість за церкву. Активна участь ієрархів УГКЦ у боротьбі за утвердження християнських ідеалів знаходила визнання Ватикану. 24 квітня 1985 року Мирослава Любачівського затвердили кардиналом.

В Україні в цей час значно активізувалася контрпропагандистська діяльність під загальним керівництвом ЦК Компартії. За традицією не забули і про РПЦ, яка, з одного боку, була зацікавлена у стримуванні греко-католицизму, а з другого – мусила “відпрацьовувати” за підтримку органами партійно-державної влади її виснажливої боротьби проти нескорених греко-католиків.

Так, у жовтні 1985 року в м. Дрогобичі на Львівщині митрополит Львівський і Тернопільський Никодим провів Божественну літургію до дня 30-ліття смерті єпископа Самбірського і Дрогобицького Михаїла. У березні 1986 року таку ж літургію провели у Львові до 25-річчя кончини митрополита Макарія. Обидва були активними діячами запровадження православ'я в Галичині.

Часопис “Православний вісник” збільшив кількість публікацій, спрямованих проти УГКЦ. Вони, власне, були однаковими за змістом. Тому для прикладу пошлемося на дві. Протоієрей Р.Андріанович, член Ініціативної групи та учасник Львівського собору 1946 року, у статті “Унії немає вороття” наголошує: “Є події, значущість яких не зменшується, хоч вони все далі й далі відходять в історію. До таких подій належить історичний Львівський Церковний Собор, який відбувся 1946 року в храмі святого Юра у Львові. На ньому представники від духовенства і мирян усіх греко-католицьких єпархій Галичини вирішили одностайно раз і

назавжди скасувати Брестську унію 1596 року і возз'єднатися з Руською Православною Церквою, тобто вернутися до православної віри батьків, віри святої Ольги і святого Володимира та інших наших православних святих. Як заблукані діти, повернулися вони в лоно своєї матері – Православної Церкви, від якої колись були відірвані гнобленням шляхетського панства королівської Польщі та лукавим підступом зрадливих духовних керівників, єпископів, призначуваних королями”.

Завершує статтю він досить оптимістично: “Отож немає і не може бути в Україні до унії вороття” [28].

Правлячий архієрей Львівської єпархії митрополит Никодим у статті “Свято церковної єдності”, негативно змалювавши історію УГКЦ у минулому, зокрема в роки Другої світової війни, пише: “Сьогодні дехто на Заході, особливо лідери уніатської так званої “Української Католицької Церкви” (УКЦ), мріючи про відродження уніатства в Україні, намагаються будь-якими засобами дискредитувати рішення Львівського собору, довести за допомогою різних спекуляцій його неправочинність і неканонічність. Головним звинуваченням є відсутність єпископів. Львівський церковний собор 1946 року був церковно-народним собором”.

“Наша віра, – продовжує архієрей, – є результатом вільного вибору самого народу, на цій основі будується церковне життя, праця на благо миру і добра, для щастя Батьківщини”. Віруючі ніколи не забудуть, що “уніатство було знаряддям колонізації, духовної експансії і національного гноблення нашого краю. Вороги Православ'я руйнували наші храми, спалювали наші книги, забороняли рідну мову, але страждальний народ боровся і вірив, що настане день, коли духовне ярмо буде скинуто. Цьому сприяли видатні історичні події, такі, як возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною і велика перемога радянського народу над німецьким фашизмом”.

Вороги православ'я й зараз діють далеко не в християнському дусі, фальсифікуючи життя РПЦ, намагаючись знеславити дух і букву рішень Львівського собору. Але “даремні їхні потуги. Унія зжила себе. Сьогодні уніатська церква, плазуючи на чужині, на Заході, зайшла у безвихідь. Безперспективність її очевидна, і це є однією з головних причин наклепницьких вигадок і фальсифікацій, що надходять із-за кордону, про життя і діяльність православної церкви” [29].

Зазначимо, що написане обома православними авторами було далеким від істини, а до офіційного визнання УГКЦ в Радянському Союзі залишалося трохи більше двох років.

Московська патріархія за підтримки властей постаралася якомога помпезніше відсвяткувати 40-річчя Львівського собору. Якщо попередні ювілеї проходили тільки у Львові, у кафедральному соборі святого Юра, то цього року було вирішено відзначити в кожному благочинні, у кожній церкві на Івано-Франківщині, Львівщині, Тернопільщині.

“Православний вісник” інформував читачів, що в кожному храмі було своє парафіяльне свято: на богослужіння прибували священники сусідніх сіл на чолі з благочинним, богомольцям зачитувалися архієпископські послання всім вірним РПЦ даних єпархій до 40-річчя Львівського собору. Потім відправляли “подячний молебень, виголошувалася відповідна проповідь. Православний віруючий народ Галичини брав активну участь у цих богослужіннях, сердечно приймав послання свого архієпископа” [30].

Основні урочистості пройшли у Львові 17-19 травня. На свято прибули архієреї з Москви, єпископи Українського екзархату, чимало зарубіжних церковних діячів, інших гостей. Патріарх Пимен у посланні учасникам святкування ювілею, говорячи про торжество православ'я в країні, зокрема, вказав: "Сорок років – невеликий період в історії Церкви. Та він дає нам підставу твердити, що Православ'я міцно утвердилося серед знову здобутих братів і сестер на землях західних областей Радянської України..."

Ось уже 40 років ми складаємо єдину православну родину. Зростанню цього єднання немалою мірою сприяє перебування в братній сім'ї радянських народів, а наша церковна єдність також служить зміцненню дружби народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Разом з усім нашим суспільством ми вносимо свій вклад у розвиток і процвітання нашої Батьківщини, у зміцнення та збереження миру на всій Землі" [31].

Із доповіддю виступив екзарх України митрополит Київський і Галицький Філарет. Зрозуміло, що лейтмотивом його виступу була ідея насильницького характеру унії, підступної поведінки Ватикану, історичної приреченості Брестської унії, вдячності церковним діячам – учасникам Львівського собору 1946 року. Говорячи про сучасні проблеми церкви, доповідач підкреслив: "Хоч унія вже відійшла в минуле і повороту до неї на нашій землі не буде, архіпастирям слід продовжувати турботи для подолання її наслідків. Треба обережно ставитися до обрядів і виправляти лише ті звичаї, які містять у собі неправославне догматичне вчення. А все те, що не суперечить істині православного віровчення, слід обережно охороняти. Православ'я твердо зберігає чистоту і непошкодженість апостольської та отецької віри, але воно допускає різноманіття обрядів та звичаїв народних, у яких неправославного вчення немає". Неважко помітити певний компроміс архієрея порівняно з позицією, котру церква займала раніше стосовно греко-католицьких обрядів.

На детальному аналізі історичного шляху, який привів князя Володимира до православ'я, зосередив увагу у своїй доповіді митрополит Никодим. Про "значні духовні досягнення в опрацюванні парафій колишньої уніатської Станіславщини" розповів архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Макарій. Митрополит Одеський і Херсонський Сергій говорив про виховання в Одеській семінарії пастирів для РПЦ.

Учасників свята вітали представники Помісних православних церков, учасник Львівського собору 1946 року В.Савчинський, інші гості. Урочисті збори прийняли лист на ім'я патріарха Пимена, у якому наголосили: "Наші недруги за кордоном намагаються своїми діями порушити нашу єдність, потьмарити духовну радість. У зв'язку з цим ми прагнемо запевнити Вас, Ваша святість, що повністю поділяємо Ваші думки..."

Ми просимо Ваших Першосвятительських молитов і благословення, щоб і в майбутньому Ваша православна паства західноукраїнських епархій разом із усією повнотою Руської Православної Церкви єдиними устами та єдиним серцем славилася всечасно і величне ім'я Отця і Сина і Святого Духа, здійснюючи своє служіння і спасіння під Першосвятительським омофором Патріарха Московського і всієї Русі на благо святей Церкви, на користь нашої Батьківщини, для зміцнення миру на землі".

У зверненні до Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР учасники ювілейного акту, наголошуючи на історичній значущості подій 1946 року, водночас із тривогою відзначали: "Нині Руська Православна Церква готується до святкування свого 1000-літнього ювілею... На жаль, велика подія Хрещення Русі використовується українськими католиками за кордоном не для ствердження миру і братської любові між народами. Вони перекидують історичну правду і потьмарюють радість святкування, що має відбутися, розпалюють націоналістичну настроєність і сіють релігійну ворожнечу, даремно намагаючись відродити унію на українській землі.

Інші недоброзичливці нашої Церкви і соціалістичної Вітчизни на Заході прагнуть використати 1000-ліття Хрещення Русі, що наближається, у непорядних цілях, продовжують нерозумно збуджувати надуману проблему свободи совісті в нашій країні". Завершувалося звернення бадьорими запевненнями в тому, що віруючі не лише молитимуться, а й робитимуть все від них залежне, аби всебічно сприяти втіленню в життя мудрої політики держави.

Учасники ювілейних святкувань у Львові прийняли також заяву, в якій, окрім слів традиційної вдячності Богові за історичний акт возз'єднання з Матір'ю-Церквою, висловили занепокоєння наростаючим конфліктом у регіоні. "... Ми засуджуємо памагання українських католиків за кордоном, – говорилося в заяві, – та інших недоброзичливих людей стосовно нашої Церкви і нашої Батьківщини за намагання втручатися в наші внутрішні церковні справи та заявляємо, що повернення до унії ніколи не буде! Прийдешнє покоління ніколи не забуде, якою ціною було вистраждане наше єднання" [32].

Питання святкувань були в полі зору не лише Ради у справах релігій, голова якої М.Колесник брав у них участь, а й партійних органів. Перший секретар Львівського обкому партії В.Добрик досить оперативно інформував ЦК Компартії України про урочистості у Львові та заходи партійних і радянських органів, пов'язаних із їх проведенням.

В.Добрик указував, що з метою протидії впливу на частину населення, щоправда, не православних, а греко-католиків, попередження протизаконних дій з їх боку обком партії розробив і направив на місця рекомендації, скеровані на посилення контрпропагандистської роботи. З цих питань у березні 1986 року обком партії провів нараду з секретарями міських і районних комітетів партії, керівниками обласних ідеологічних установ, засобів масової інформації, правоохоронних органів, завідувачами кафедр суспільних наук вузів, ученими-суспільствознавцями.

У квітні на Львівщині провели обласну науково-практичну конференцію на тему: "XXVII з'їзд КПРС про атеїстичне виховання, боротьбу з буржуазно-клерикальною ідеологією і завдання партійних організацій". Тут же прийняли рекомендації з метою удосконалення атеїстичної контрпропаганди.

У трудових колективах, за місцем проживання, у навчальних закладах вкотре вже організували постійно діючі лекторії, цикли лекцій, провели тематичні вечори, присвячені пропаганді матеріалів XXVII з'їзду КПРС та XXVII з'їзду Компартії України, соціалістичним перетворенням на Львівщині за роки радянської влади, розвінчанням зарубіжної клерикально-націоналістичної кампанії у зв'язку з 40-річчям самоліквідації уніатства в Україні.

Особливу увагу, згідно зі словами В.Добрика, в області приділили активізації

масово-політичної роботи, пропаганді правових знань, посиленню контролю за дотриманням законодавства про культу в населених пунктах Городоцького, Золочівського, Миколаївського, Яворівського районів, де проживають “віруючі проуніатської орієнтації”. До проведення масових та індивідуальних форм виховної роботи залучили викладачів вузів, працівників Львівського музею історії релігії та атеїзму, лекторів обласної організації товариства “Знання”. У музеї історії релігії та атеїзму розширили експозицію, котра розвінчувала діяльність уніатської церкви. Були організовані передачі по радіо і телебаченню, в яких гостро критикувалася “антинародна, зрадницька діяльність уніатської церкви і митрополита А.Шептицького”.

Радянські, правоохоронні органи, апарат уповноваженого Ради у справах релігій ужили заходів для посилення контролю за дотриманням законодавства про культу, попередження екстремістських проявів серед колишніх уніатських священиків і ченців. Було профілактовано 26 чол. Під особливий контроль взяли “домашні церкви” і “монастирі”, колишні культові будівлі, цвинтарі та інші місця “можливих зборищ проуніатськи налаштованих осіб”. У Залізничному районі Львова попередили спробу провести висвячення в сан греко-католицького священика 5 осіб. Ужиті заходи, підсумовує В.Добрик, дозволили попередити порушення законодавства про культу, антигромадські прояви з боку прибічників уніатства [33].

Хоч партійний секретар про це і не говорить, але з тексту логічно випливає, що проведена робота сприяла кращому проведенню святкувань, пов’язаних із відзначенням 40-річчя Львівського собору. “Союзники” знову крокували разом.

І.Гречко охарактеризував ювілейні торжества у Львові, щоправда, інакше: “... У травні 1986 року російсько-православний Львів вирішив ще раз поглумитися над “уніатами”, справивши на Святому Юрі гучні святкування з нагоди 40-річчя урядової ліквідації УГКЦ. З’їхалося багато достойників з-під знаку КПРС та РПЦ, представників “мирян” зі східних областей України та почаївських монахів. Уся Святоюрська гора була оточена силою-силенною міліцейських машин та кадебістів, які пропускали делегатів тільки за спеціальними перепустками. Таких кадебістських “кордонів” було аж три: на першій брамі Святоюрського комплексу, на другій – внутрішній, і безпосередньо на вхідних дверях до архікафедри. “Ювілейні” доповіді, виголошені переважно російською, мали одну мету: ганьбити “уніатство”, католицизм і, розуміється, Ватикан. Торжества тривали чотири дні – від 16 до 20 травня і закінчилися багатою і вишуканою лібрацією для “обраних” в одному з найкращих ресторанів Львова...”

Перед початком ювілею всі греко-католицькі священики були піддані домашньому арешту від 16 до 20 травня, а єпископ Володимир Стернюк був заарештований ще 14 травня і звільнений після 20-го, коли вже вся ювілейна “нарада” була закінчена. Однак “перебудова” таки рушила з місця, і ця велика політично-церковна показуха та демонстрація сили були вже останніми потугами російсько-більшовицького православ’я на львівському ґрунті” [34].

Зі спеціальною заявою у зв’язку з організованими владою та РПЦ у Львові урочистостями виступив Мирослав Іван Любачівський. Кардинал наголошував: “З найбільшим боєм прийняв я вістку про нові святкування з нагоди негромадянського і протирелігійного факту, яким була подія, що відбулася у Львові

в днях 8-10 березня 1946 року і принесла незаконну ліквідацію нашої української Церкви в батьківщині при допомозі львівського псевдособору, яким вчинене важке насильство над основними правами людини.

Вистане пригадати, що ліквідація нашої Церкви відбулася при допомозі планового одночасного арешту і заслання всіх українських католицьких ієрархів, повинних хіба тільки в тому, що хотіли остатися вірними злуці з Апостольським Престолом: Злука, що живе чотири століття”.

Мирослав Іван Любачівський підкреслював, що в ім’я миру і піднесення гідності церков слід осудити ухвали псевдособору 1946 року, оскільки з правово-цивільної точки зору вони суперечать заключному Акту угоди в Гельсинкі, підписаній і Радянським Союзом у 1975 році. З точки зору церковної, Львівський псевдособор – це “жест цілковито неканонічний і анти-екumenічний, що справді заслуговує... на гостре осудження та викреслення зі сторінок історії, як потоптання старань встановити досконале спілкування між усіма Церквами.

Спонтанно підноситься молитва, щоб страждання нашої Церкви в Україні прискіпили здійснення бажання Спасителя, “щоб усі були одно” [35].

На наш погляд, реакція Львівського обкому партії на відзначення РПЦ 40-річчя Львівського собору, загалом бадьорий звіт у “Православному віснику” свідчили про далеко не благополучний для православної церкви та органів влади стан справ у західних областях. Усупереч ритуальним заклинанням про торжество православ’я, про неможливість відродження УГКЦ, ідеї останньої ставали все популярнішими. Так, протягом 1986 року в Тернопільській області органи влади вилучили в осіб, котрі продавали греко-католицькі ікони, молитовники, календарі тощо, близько 10 тис. примірників подібної продукції, у Львівській області – 4,5 тисячі. Скільки їх реалізували, сказати важко [36]. Це красномовне свідчення того, що віра і церква мали чималу армію прибічників.

Справі відродження греко-католицизму мусила завадити маса монографій, брошур, статей явно тенденційного, фальсифікаторського змісту, які виходили у світ у середині 80-х років. Щоправда, вони допомагали мало. Інакше й бути не могло, оскільки прибічники УГКЦ їх або не читали, або не сприймали прочитаного через те саме упереджене тлумачення фактів та подій історії та сучасного стану церкви. Яскравим підтвердженням сказаного є монографія О.Уткіна “Унія: шлях зради і боротьби” (Ужгород, 1987).

Щоб читач переконався у правдивості наших слів, процитуємо автора монографії: “Уніатсько-націоналістична пропаганда фальсифікує діяльність радянських органів, що здійснюють контроль за дотриманням законодавства про релігійні культу, намагається звинуватити їх в невмінні забезпечити його виконання, неправильне застосування норм права. Заходи, що здійснює Радянська держава для зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, в тому числі адміністративна і карна відповідальність за порушення законодавства про культу, розцінюється уніатськими клерикалами як адміністрування щодо віруючих і церкви, “контроль Комуністичної партії і держави” [37].

Але ж ледь не кожна сторінка даної монографії підтверджує істинність “уніатсько-націоналістичної пропаганди” і спростовує сказане О.Уткіним.

Звичайно, не слід ідеалізувати шлях греко-католиків до офіційного визнання. Подекуди спостерігалися дивні факти, покликані сприяти зростанню релігійності

населення. Про один із них секретар ЦК Ю.Єльченко та завідувач відділу пропаганди і агітації Л.Кравчук інформували ЦК Компартії України у листі від 3 червня 1987 року “Про спалах релігійного фанатизму в деяких західних областях республіки та заходах для недопущення антигромадської діяльності екстремістів, підвищення політичної пильності”.

Автори вказували, що 26 квітня 1987 року релігійні фанатики розпустили поголос про “явлення богородиці” (у тексті з малої літери. – В.П.) у недіючій уніатській каплиці в с. Грушів Дрогобицького району на Львівщині. Він викликав ажіотаж, привернув увагу значної маси зацікавлених не лише з навколишніх сіл, але й з інших районів та сусідніх областей”.

26 травня в день релігійного свята Вознесіння потік людей сягнув 30 тисяч чоловік. Серед паломників були не лише люди похилого й середнього віку, а й студенти, школярі і навіть дошкільнята. В зоні с. Грушів цього дня зафіксували до 5 тисяч особистих автомобілів із Івано-Франківської, Волинської, Львівської, Тернопільської областей. Використовувався державний автотранспорт, у т.ч. замовлений офіційно для проведення екскурсій.

Біля каплиці “православні і самозвані уніатські священники організували моління з піснями, проголошували проповіді, біля статуї Богородиці покладалося чимало дорогих хусток, вишитих рушників, квітів, запалювалися свічки. Сума грошових пожертвувань склала близько 60 тисяч крб., які місцеві органи заактували і передали у Фонд миру” (на якій підставі провели конфіскацію пожертвувань, Ю. Єльченко та Л. Кравчук, звісно, не пояснювали. – В.П.). Із 29 травня потік паломників припинився.

Події в с. Грушів, за словами авторів листа, були поштовхом для активізації релігійних екстремістів і в інших населених пунктах Старосамбірського, Перемишлянського, Жидачівського, Золочівського районів Львівської, м. Калуша Івано-Франківської, с. Озірне Зборівського району Тернопільської областей. Усі прояви екстремізму відбувалися біля знятих з реєстрації в 50-60-ті роки культових будівель.

Місцеві партійні, радянські, правоохоронні органи Львівської та сусідніх із нею областей із запізненням зреагували на події, не виявили належної рішучості й не припинили з самого початку численних порушень закону і громадського порядку. Лише після 10 травня почали вживатись заходи організаційно-політичного впливу на населення.

Спалах релігійного фанатизму, наголошують Ю.Єльченко та Л.Кравчук, не можна пояснити випадковими обставинами. Наяву ознаки продуманої, скоординованої провокації. При аналізі цього явища слід урахувувати, що Ватикан і зарубіжна УКЦ, намагаючись відродити уніатство в Україні, останнім часом різко посилили кампанію, спрямовану на розпалювання антирадянських, буржуазно-націоналістичних, антиросійських настроїв. Спостереження за подіями, які відбувалися в Грушеві та інших населених пунктах, показують, що релігійні екстремісти використовують саме уніатську атрибутику. Все це робиться з урахуванням проголошеного папою Римським “року Богородиці” та майбутнього 1000-ліття “хрещення Русі”. Віруючим посилено насаджується думка про чорнобильські події як кару-попередження. Фабрикація “чудес” у західному регіоні республіки пов’язана з візитом папи Римського до Польщі (8-14 червня 1987 року. – В.П.).

Ситуацію проаналізували на проведеній відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України в м. Дрогобичі нараді секретарів 7 обкомів партії західних областей, працівників радянських, правоохоронних органів і спеціалістів із наукового атеїзму. Розроблені й реалізуються “заходи протидії подібним вилазкам релігійних екстремістів”. Звернуто увагу партійних комітетів на можливість повторення різного роду провокацій у майбутньому – в умовах підготовки церковників до 1000-річчя запровадження християнства на Русі та посилення тиску на віруючих з боку зарубіжних буржуазно-клерикальних центрів.

Відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України надіслав відповідні рекомендації партійним комітетам, виконкомам рад народних депутатів, правоохоронним органам. Із усіх порушених питань підтримувалися контакти з КДБ республіки.

Доповідна записка потрапила на стіл В.Щербицькому, який зобов’язав ознайомити з її змістом членів і кандидатів у члени політбюро ЦК Компартії України, інших керівників республіки для проведення відповідної роботи [38].

У самих рекомендаціях, крім констатації вищевикладеного, зазначалося, що 25 березня 1987 року папа Римський обнародував енцикліку, спрямовану на посилення культу Богородиці та організацію масових акцій покаяття, паломництва до “святих місць”. Акцент робиться на поклоніннях іконам Божої Матері, що зберігаються в Україні, Росії, Білорусії і мають, за розрахунками Ватикану, викликати особливий фанатизм віруючих у зв’язку з майбутнім церковним ювілеєм. Фабрикація “чудес” у регіоні, де в минулому переважали уніати й католики, пов’язана також з візитом папи Римського до Польщі, у програмі якого – великі акції для нагнітання богородичного культу, що має, по суті, клерикальну, антисоціалістичну спрямованість.

Зарубіжна уніатсько-націоналістична пропаганда, крім того, оголосила про “посвячення українського народу королеві України – діві Марії”. Необхідно мати на увазі, наголошується в рекомендаціях ЦК партії, що деякі богородичні свята та ікони пов’язуються з націоналістичними подіями й датами, як, наприклад, “Покрова Богородиці” – із створенням “бандитських формувань ОУН-УПА”.

Спроби з допомогою богородичного культу оволодіти емоціями віруючих, викликати ажіотаж і посилення містичних настроїв серед невіруючих мають політичну спрямованість. Вони використовуються для:

- насадження релігійного націоналізму;
- підтримки на основі уніатства настроїв національної винятковості, розпалювання ворожнечі й ненависті між російським і українським народами;
- культивування релігійно забарвлених націоналістичних традицій та звичаїв;
- клерикально-націоналістичне тлумачення історії, культури, духовного життя українського народу;
- протидії процесам інтернаціоналізації, безрелігійного характеру сімейних стосунків. При цьому молодь і діти є особливим об’єктом психологічної експансії клерикалізму.

Спостереження за подіями в Грушеві показують, що паломники використовують чимало атрибутів, котрі відображають ці клерикально-націоналістичні установки: ікони, стрічки, рушники, зображення Богоматері тощо.

Місцеві партійні, радянські, правоохоронні органи Львівської і сусідніх

областей не вжили енергійних заходів для припинення паломництва з самого початку. Робляться посилання на те, що в нових умовах не можна допускати адміністрування і порушувати закон. Але справа йде, за словами авторів орієнтовки, не про порушення закону, а про забезпечення його суворого виконання, про обмеження людей від облудних ідей екстремістів під прикриттям релігії.

Тим більше, що з припливом паломників ситуація подекуди стає слабо контрольованою, зростає кількість порушень закону і громадського порядку і збільшується загроза здоров'ю дітей і хворих, загострюється антисанітарна і антипожежна ситуація, завдається шкода посівам, майну громадян, пропагується уніатсько-націоналістична символіка, ускладнюється робота пасажирського транспорту, що створює додаткові труднощі для місцевого населення, звучать підбурливі проповіді й заклики. До того ж розхитується трудова дисципліна.

На Львівщині своєчасно не вжили заходів організаційно-політичного впливу на населення: збори, бесіди, сходки. Пасивну позицію зайняла частина активу трудових колективів та інтелігенції. Не дали принципової оцінки членам КПРС та ВЛКСМ, котрі сприяли ажіотажу навколо “чуда”, організували підвіз паломників власним та службовим транспортом, поширювали слухи і вигадки.

Практика показала, що висока політична пильність, умілі і своєчасні дії партійного, радянського, ідеологічного активу забезпечують попередження подібних інцидентів. У травні місяці нові спроби організувати зборища фанатиків швидко припинили в деяких населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей.

Можливість повторення чи організації в інших місцях подібних вилазок не виключена і в майбутньому – в умовах підготовки до 1000-річчя християнства на Русі та посилення тиску на віруючих з боку Ватикану і буржуазно-клерикальної пропаганди.

Усе це вимагає вжити додаткові заходи для підвищення політичної пильності, проведення дієвої контрпропагандистської роботи, посилення контролю за дотриманням законодавства про культу, мобілізації партійного, радянського, ідеологічного активу на пошук ефективніших, емоційніших форм впливу на людей.

У зв'язку з цим відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії рекомендував:

Партійним комітетам:

- оперативно обговорити з активом релігійні обставини на місцях, визначити недоліки в роботі з віруючими і церковниками, в атеїстичному вихованні молоді, інтелігенції, людей похилого віку, а також конкретні підходи для усунення виявлених недоліків.

Звернути особливу увагу на проблеми стосовно пустуючих культових приміщень. Уточнити терміни, прискорити завершення робіт щодо їх освоєння для соціально-культурних потреб. Забезпечити активну діяльність уже створених музеїв, виставкових залів, приміщень для масової роботи;

- провести за потреби партійні, комсомольські збори, на яких виробити заходи з підвищення відповідальності комуністів та комсомольців за активну протидію релігійному фанатизму та екстремізму;

- здійснювати постійний контроль за морально-політичними настроями в трудових колективах і населених пунктах, настроями людей; забезпечити оперативність у реагуванні на них, у проведенні роз'яснювальної і виховної роботи;

- передбачити в планах політичної роботи активнішу пропаганду науково-атеїстичних знань, актуальних питань розвитку сучасної науки. Краще використовувати в цій справі можливості спеціалістів різних галузей народного господарства. В роботі з віруючими не допускати надмірної повчальності і нетерпіння, елементів адміністрування, шукати з ними постійні контакти, завойовувати довіру, більше виявляти уваги і турботи про їх життєві потреби, розв'язання особистих проблем;
- зорієнтувати редакції газет, телебачення і радіо на активне висвітлення проблем подолання релігійності, уніатських побутових традицій, розвінчання буржуазно-націоналістичної клерикальної пропаганди з-за кордону; особливу увагу звернути на питання удосконалення ідейно-виховної роботи, підтримку нових, емоційніших її форм, котрі збагачують духовне життя і культуру населення.

Виконкомом рад народних депутатів, Раді у справах релігій та апарату її уповноважених на місцях:

- посилити контроль, підвищити пильність у дотриманні законодавства про релігійні культу, звернути особливу увагу на регіон традиційного впливу уніатської церкви;
- уточнити і взяти під особливий контроль усі так звані святі місця, богородичні храми, “чудотворні ікони” з метою недопущення використання їх для розпалювання фанатизму, забобонів у масах населення;
- подолати побутові традиції встановлення хрестів, розп'ять, статуй Богородиці та інших уніатських символів у дворах, на цвинтарях; протиставляти храмовим дням нові радянські свята, обряди та звичаї, зокрема знаменні дати в історії села, вшанування сімей, трудових династій, свята трудового і сімейно-побутового циклів;
- використати можливості Ради у справах релігій для проведення відповідної роботи з православним духовенством і церковним активом, спрямованої на нейтралізацію екстремістських дій уніатів, виховання віруючих у дусі громадянськості.

По лінії правоохоронних органів направлені рекомендації для здійснення суворого дотримання законодавства про культу у випадку збудження подібних антисуспільних дій на ґрунті релігії.

“Вказану роботу, – наставляють автори рекомендацій, – слід проводити виважено, не допускаючи штучного загострення питань, провокування небажаних ситуацій та реакції людей” [39].

Ми навмисне детально зупинилися на доповідній записці Ю.Єльченка та Л.Кравчука, орієнтовці відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України, оскільки вони визначали тактику боротьби проти зростаючого впливу греко-католицької церкви. Зазначимо, боротьби безперспективної і безнадійної, чого не могли не бачити і не розуміти в ЦК Компартії України. Проте там і в середині 1987 року продовжували дотримуватися наріжного каменя марксистсько-ленінського вчення про релігію, що завдавало непоправної шкоди не стільки віруючим, скільки моральному авторитетові самої Комуністичної партії.

До сказаного додамо, що про події в с. Грушеві Дрогобицького району стало

відомо ЦК КПРС, і Києву довелося інформувати про заходи в боротьбі з “діями підступних ворогів соціалізму”.

Із великою шкодою для свого авторитету органи влади і у 80-х роках не відмовлялися від притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності греко-католицьких священників, церковних активістів. Так, у червні 1984 року уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області викликав голову Ініціативної групи В. Кобрини. Під час “бесіди” його письмово попередили про те, що подальша діяльність Ініціативної групи розглядатиметься як антирадянська з усіма можливими наслідками. Незабаром В. Кобрини заарештували.

Жорстокий тиск відчув на собі секретар Ініціативної групи священник Г. Будзинський, який ще в грудні 1944 року входив до складу делегації, направленої митрополитом Й. Сліпим у Москву для з'ясування стосунків між греко-католицькою церквою і державою. Діяльність Г. Будзинського, спрямована проти ліквідації УГКЦ, не залишилася не поміченою. Вперше його ув'язнили в 1946 році. Через 10 років священник знову опинився на лаві підсудних. Нове покарання очікувало Г. Будзинського і в середині 80-х років. Лише через похилий вік кримінальна справа була припинена.

Водночас не уникнули покарання й інші греко-католицькі священники Р. Єсип, В. Каваців, віруючі М. Кліщ, Б. Подоляка, М. Юрків, І. Ушганець. Знайшов свою смерть у слідчому ізоляторі В. Карачун. Трагічно загинула на одній із львівських вулиць черниця М. Швець. Подібні приклади були не поодинокими.

Набирала обертів така форма протесту з боку кліриків та віруючих УГКЦ, як відмова від радянського громадянства. Зокрема, здали свої паспорти священники С. Григорович та його дочка студентка Львівського медичного інституту К. Григорович. Відмовився від радянського громадянства І. Сметана, який неодноразово за свою релігійну діяльність засуджувався радянським судом. Останній раз він опинився на лаві підсудних у 1986 році і отримав 3 роки виправно-трудових таборів суворого режиму і 2 роки заслання [40].

Свідченням того, що ГКЦ, усупереч “артилерійській канонаді” з боку органів влади, жила власним життям, свідчить участь віруючих у відзначенні Маріїнського року, що проходив у період з 7 червня 1987 року по 28 серпня 1988 року і присвячувався Богородиці.

У червні 1987 року члени Ініціативної групи Й. Тереля, С. Петраш-Січко, М. Гаврилів, Г. Будзинський, о. Діонісій звернулися до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з вимогою про повернення їхніх давніх прав та визнання рідної віри. “Хоч наша Греко-Католицька Церква, – вказували автори, – офіційно заборонена протягом 40-ка років, вона ніколи не втратила надії, що зможе вільно жити і працювати на славу Божу і добро всіх людей. Тоді перед кожним віруючим нашої Церкви була поставлена дилема: або зректися своєї віри, або терпіти за неї. Добре відомо, що кращі сини нашої Церкви в післявоєнні смутні часи стали мучениками за сповідь своєї дідівської віри, а деякі, таємно сповідуючи свою віру, чекають на кращі часи в наші дні”.

Усі віруючі, наголошується в листі, знають, що вони ніколи не були ворогами влади, народу і, “не дивлячись на свої людські немочі, не заслужили собі такої кари, яка їх постигла. Своє випробування вони прийняли в душі живої віри, не плекаючи ненависті до тих, які займалися переслідом та гоніннями на віру, у

поминальним переконанні, що “тим служать Богу”, або якомусь іншому, добру. Весь той гіркий час наша Церква мовчала і зносила свою кривду, чекаючи щасливої хвилини загального прозріння. Нам здається, що такий час наближається, на радість і втіху всім нам”.

Вітаючи прихід до влади нових людей, процес оновлення суспільства, віруючі висловили впевненість, що разом з цим має прийти і справжня “свобода совісті, свобода віровизнання, свобода для моральних, творчих сил народу, без чого народ не може стати тим, чим він має бути: вільно віруючим і вільно думаючим суспільством, спосібним разом з інакше думаючими чи віруючими розв'язувати і найбільші проблеми людського життя, зокрема боротися за мир в цілому світі і за взаєморозуміння між народами”.

Згадуючи своє сумне минуле, стверджують автори, згадуємо не на те, щоб розпалювати ненависть чи шукати нового розброду, але на те, щоб пригадати, що зло в житті не позбавлене добрих наслідків і його не потрібно повторювати. Ми “плачемо, дивлячись на наші зачинені церкви, облаштовані під склади та музеї; ми не можемо забути, як нагло і несправедливо засуджено багатьох із нас, хоч ті особи, окрім вірності своєму переконанню, не були винні ні в чому і як багато молодих людей виростає в повному безвір'ї, при чому опускаючись і в моральному відношенні”.

Найболючішим для віруючих є знайомство з написаною неправдивою історією церкви, всілякі перекручення фактів, з допомогою чого формували негативне ставлення багатьох людей до її прибічників, які не мали жодної можливості для спростування викривлень та фальсифікації. “Обшуки, нищення книжок, ікон, придорожніх каплиць і хрестів, – зазначається в зверненні, – це лише маленький зовнішній вияв тієї ненависті, яка досягла людей всюди: в родині, на роботі, при вступі до школи чи просто в людських контактах”. Віруючих штрафували за участь у богослужіннях, похоронах, звільняли з роботи за хрещення власних дітей. Молодь не могла вступити в університети чи інститути, а вступивши, не могла закінчити навчання.

Незважаючи на все це, “ми ніколи не втрачали надії, що прийде загальне прозріння чи пробудження. Тепер в нас будиться надія з того, що нове керівництво нашої країни хоче піднести наше суспільство не лише економічно, але і культурно та морально. Щоб ця велика робота була вдало проведена, мусять бути зрівняні всі перед законом, і ніщо доброго і чесного та справедливого не сміє бути предметом ненависті чи гоніння”.

Чи не головною у зверненні була заява про аполітичний характер церкви, у чому постійно звинувачувала греко-католиків офіційно ідеологія: “Ми, віруючі католики східного обряду, не представляємо взагалі якоїсь політичної сили чи напрямку, наша головна мета – жити згідно засад Євангелія, віддаючи “цісареві цісареве, а Богу – Боже”, як цього вимагав наш Вчитель. Однак самозрозуміле є і те, що ми мусимо любити свій народ і ту землю, де ми прийшли на світ і де нам приходить проводити дні нашої земної подорожі, віддаючи і належну пошану і цінення тим людям, з яким нас зводить наша життєва задача. Ідучи за елементарними вимогами нашої віри, ми не можемо бути чиймись ворогами, але не можемо і зректися тих елементарних прав, які роблять людину людиною, зокрема у формуванні своєї совісті та прав надіятися на вічне життя. Із цього випливає, що ми мусимо

бути з основного заложення миролюбивими, прощаючими, виrozumілими до всіх”.

Попри розвиток демократичних начал у різних сферах суспільного життя, у питаннях віри все ще залишається незмінним, хоча серйозні соціологічні дослідження виявили б, як багато моральної сили, чесності, працьовитості дає здорова релігійна віра. Тому “практика духовного життя не може бути на перешкоді здорового розвитку суспільного життя, виховання молоді, тверезості, працьовитості і т. і. Держава може піти нам назустріч у цьому всьому без того, щоб були зачеплені її основні інтереси, економічний чи культурний розвиток”.

Завершувалося звернення Й. Терелі та його однодумців вірою в мудрість вищого керівництва країни, що прийняті ним рішення сприятимуть загальному благу. Віруючі сподіваються, що буде “почутий голос найбільше скривдженої частини радянського суспільства, і будуть нам повернені всі наші давні права на вільне визнання нашої віри з тим усім, що природно до того належить”.

Держава від цього нічого не програє, а лише виграє, а зокрема на честі і довір’ї до нового уряду..., що і буде найкращим вступом до здійснення довготривалого і справедливого миру на землі.

З великою надією в Бозі, а зокрема з тою, що ми своє тисячоліття християнства зустрінемо в новому порозумінні, повазі один до одного, забутті всього зла, що лишилося позаду при рішучій добрій волі перемогти всі ще існуючі перешкоди” [41].

М. Горбачов ні сам особисто, ні тим більше працівники апарату ЦК КПРС в середині 1987 року все ще не поспішали протягнути руку греко-католикам. На звернення з Москви навіть не відповіли, що слід оцінювати як закономірне явище, оскільки, відзначаючи зростання хвилі протесту, не можна не вказати, що окремі розрізнені форми протесту здебільшого ще не приносили бажаного результату і легко зводилися нанівець правоохоронними органами. А напівлегальне становище вірних значною мірою обмежувало їх можливості впливати на реальний перебіг подій.

За такої ситуації для віруючих греко-католиків в Україні вагомою була підтримка з боку Ватикану, Мирослава Івана кардинала Любачівського. Це особливо важливо, якщо враховувати, що РПЦ в часи правління М. Горбачова активізувала підготовку до 1000-річчя хрещення Русі.

Голова УГКЦ як міг намагався виправдовувати надії віруючих в Україні. 1985 року за його авторством у Лондоні вийшла брошура “Чи справді відбулося хрещення Росії в 988 році?” В ній відзначається, що Московська патріархія РПЦ “ширить неправду, ніби 988 року відбулося хрещення Росії”. Керівництву РПЦ автор зробив закид, що торжества, пов’язані з 1000-річчям запровадження християнства в Київській Русі, Московська патріархія запрограмувала в основному в Росії, а не в Україні чи в Білорусії, де воно було прийняте в 988 році.

Через деякий час кардинал з приводу святкувань 1000-річчя хрещення Русі звернувся до глав помісних церков і латинських єпископських конференцій з меморандумом. В цьому програмовому документі УГКЦ дано аналіз її становища у зв’язку з тисячолітнім ювілеєм. Хрещення східних слов’ян, наголошується в меморандумі, відбулося на території сучасної України і частини Білорусії, а в наступних століттях поширилося і на територію майбутньої Росії. Отже, хрещення

Київської Русі в 988 році – це хрещення України і частково Білорусії, і аж ніяк не Росії.

Мирослав Іван кардинал Любачівський насамкінець звернувся до ієрархів помісних церков із закликом не брати участі в ювілейних торжествах, організованих РПЦ, до тих пір, поки “уряд СРСР і Московський патріархат не визнають для Української Католицької Церкви і її віруючих права на релігійну свободу”. Ставилася вимога, щоб власті дозволили главі УГКЦ відслужити божественну літургію і взяти участь у святкуванні ювілею в соборі св. Юра у Львові та уможливити його ієрархії богослужіння на Батьківщині [42]. Зрозуміло, що вища влада в СРСР на такі радикальні кроки в 1987 році йти не бажала, а тому греко-католики отримували шанс на критику Кремля за відсутність реальної свободи совісті.

У свою чергу Синод єпископів УГКЦ наприкінці вересня 1987 року затвердив програму урочистостей в ювілейному році. Її керівництво вживало заходів, щоб порозумітися з Московською патріархією у дусі християнської любові. 6 листопада 1987 року Мирослав Іван кардинал Любачівський у черговий раз подав знак примирення, прощення і взаємопорозуміння. На жаль, це не знайшло позитивної і взагалі будь-якої відповіді з боку РПЦ [43].

Відчуваючи підтримку з Риму, українські греко-католики все сміливіше подавали голоси про необхідність легалізації. Так, 4 серпня 1987 року частина єпископату і кліру УГКЦ направила заяву на ім’я папи Римського Івана Павла II, у якій зазначалося: “Ми, єпископи, священники, ченці і черниці і вірні Католицької церкви в Україні, що нижче підписалися, заявляємо в зв’язку з перебудовою в СРСР і більш сприятливими умовами, що склалися, а також в зв’язку з ювілеєм тисячоліття хрещення України, вважаємо за недоцільне продовжувати перебувати у підпіллі, а тому просимо Вашої Святості сприяти всіма можливими засобами справжній легалізації Української католицької церкви в СРСР” [44].

І. Гречко слушно зауважує, що заяву готували розсудливо, ретельно, бо репресивна система ще діяла і не можна було передбачити її реакцію на такий крок з боку УГКЦ. То ще була проба сил. Дійсно, ініціатора підготовки документа єпископа П. Василика заарештували. Щоправда, обійшлося без традиційного ув’язнення. Від нього вимагали відкликати заяву, оскільки на цей час вона стала предметом зацікавлення та обговорення на шпальтах світової преси і засвідчила, що УГКЦ існує і цією заявою самолегалізується [45].

До речі, настав час сказати бодай коротко про одного з лідерів руху греко-католиків за легалізацію єпископа Павла Василика, ім’я якого неодноразово згадувалося на сторінках даної книги, взявши за основу матеріали інтерв’ю працівникам інституту історії церкви Львівської богословської академії, яке він дав у 1996 році.

Народився П. Василик у 1926 році в родині селян на території сучасної Польщі. Навчався в сільській школі. Від батьків отримав релігійне виховання. Потім навчався в Перемишлянській гімназії і одночасно в духовній семінарії. Протягом 1945-1947 рр., мешкаючи у Львові, допомагав заготовляти ліки для УПА, за що ув’язнили на 10 років. Опинився у в’язниці й батько, який в ці роки жив на Тернопільщині. Весь час Павло не полишав надії стати священником.

Покарання відбував спочатку в Челябінську, Уфі, а з 1949 року – на рудниках

у Казахстані. Через два роки перевели в Спаськ. Наступного року опинився в Алтайському краї, а згодом – у Кемерово. 1 січня 1950 року П. Василика висвятили нелегально в диякони. З'явилася можливість займатися душпастирською діяльністю. У Спаську познайомився з греко-католицькими священиками І. Готрою, Мисаком, З. Гриником та іншими. Повсюди намагався займатися катехизацією молоді, особливо в Кемерово, щоб протистояти впливові протестантських угруповань, який посилювався. Готував людей до сповіді, а священики сповідали, проповідував.

В Омську стало легше. Його призначили фельдшером. Тут же познайомився з єпископом О. Хірою, священиками М. Кузиком із Дрогобицької єпархії, С. Баслятинським із Львівської, М. Желтваєм, Сливкою, Тікерчені, братами Ромжа – із Закарпатської, В. Сеньківським, І. Черв'яком – із Станіславської.

Наприкінці листопада 1955 року П. Василика після звільнення із в'язниці направили на спецпоселення в Новосибірську область. Після остаточного звільнення влітку 1956 року повернувся на Тернопільщину, де мешкали батьки. На цей час відбув термін покарання і батько.

18 листопада 1956 року єпископ М. Чарнецький висвятив П. Василика у священика, після чого зайнявся релігійною діяльністю головним чином у Бучацькому районі Тернопільської області. В районі працював і о. Разумейко. П. Василик згадував, що кожне село мало своїх активістів, котрі організовували зустрічі зі священиками, приводили їх у село, щоб вони сповідували, хрестили, вінчали за греко-католицьким обрядом. Географія душпастирювання П. Василика розширювалася: с. Зарваниця, Чортківський, Борщівський райони, обласний центр.

Чутки про нового священика швидко поширювалися. У дні богослужіння на свято Трійці 1957 року П. Василика затримали в Бучацькому районі органи КДБ, заодно зробивши випуску в паспорті. Довелося виїхати на Івано-Франківщину. Обслуговував села Прикарпаття та Закарпаття, хоча головним місцем залишався невозз'єднаний храм у с. Набережна Івано-Франківської області, куди з'їжджалось багато віруючих із Тернопільщини, Дрогобиччини. Невелике приміщення церкви не вміщало всіх людей. Весь час за ним пильно стежили. Діяти доводилося в умовах суворой конспірації. Часто відпочивав у стайні чи stodолі сина. Проте втомився не відчував, бо кинувся у вир любовної праці. Чітко усвідомлював про неминучість арешту.

У грудні 1958 року П. Василика спробували заарештувати, але врятували віруючі, вчинивши опір працівникам міліції. Хоча в січні наступного року священика все-таки заарештували в Івано-Франківську. Під час перебування під слідством уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий, який прибув з Києва, намагався схилити його до переходу в православ'я, але безуспішно.

Після тримісячного слідства винесли вирок – п'ять років ув'язнення та заборона проживати в Західній Україні протягом п'яти наступних років. Покарання відбував у мордовських таборах, де працював на меблевій фабриці. Тут зустрівся з греко-католицькими священиками С. Яворським, А. Поточняком, І. Блавацьким.

У 1960 році влаштували в Мордовії своєрідний експеримент, зібравши в одному з таборів ув'язнених віруючих різних конфесій. Серед них, крім вищезгаданих, П. Василик познайомився з митрополитом Й. Сліпим, священиками М. Рудем, Сирецьким, М. Маргітичем, Д. Дрибідкою. За його словами, всі жили дружно, спілкувалися, суперечок ніяких не було. Але постійно вівся жвавий діалог.

П. Василик гордий із того, що два роки мав близькі стосунки з митрополитом.

Після звільнення в 1964 році П. Василик через заборону прописки не міг визначитися з місцем проживання навіть за межами Західної України. Допомогли знайомі римо-католики в Хмельницькому та голова обласної ради депутатів, прізвища якого він не знав. Працював заготовачем лікарських рослин у Львівському аптекоуправлінні. Повернувся і до пастирської діяльності в тих населених пунктах, які обслуговував до арешту в 1959 році.

Знову таємний нагляд з боку правоохоронних органів, знову погрози арешту, звільнення з роботи у Львові, вмовляння перейти в православ'я і прийняти парафію. З 1968 по 1974 рік поневірявся без прописки. Щоправда, займався нелегально релігійною діяльністю. 1974 року П. Василик звернувся з проханням прописати у Верховну Раду УРСР. На цей раз допомогло. Прописали в с. Бориславка Бучацького району Тернопільської області.

Під час Пасхи 1974 року – новий арешт. Проте все обійшлося благополучно. 1 травня єпископ Й. Федорик хіротонізував П. Василика в єпископи в с. Вільхівка Жидачівського району на Львівщині. Через місяць папа Павло VI підтвердив акт висвячення.

Додалося клопотів. Протягом короткого часу архієрей висвятив у священики М. Синкайла, Г. Синкайла, В. Вітишина, І. Сеньківа, Й. Мороза та багатьох інших. Висвячував і учнів підпільної духовної семінарії в Литві, з числа тих, кого владні органи не допускали до навчання в офіційно діючій семінарії РКЦ. Проводив навчання слухачів, які за індивідуальним методом нелегально отримували духовну освіту. Працювали спільно з єпископом Й. Федориком, іншими священиками. Займалися підбором молоді для навчання та наступного висвячення в сан.

Єпископ П. Василик підкреслив в інтерв'ю, що після підписання звернення на ім'я папи Івана Павла II від 4 серпня 1987 року розпочалися неприємності. Деякі єпископи, священики відмовилися його підтримувати. Окремі під тиском властей відкликали свої підписи. Хоча без нього, стверджує архієрей, не було б великого процесу легалізації УГКЦ.

Втім, настав час знову повернутися до аналізу подій 1987 року, наприкінці якого відновив свою діяльність “Комітет захисту Української греко-католицької церкви”, його очолив відомий правозахисник І. Гель. Він цілком справедливо пов'язував легалізацію церкви з розширенням сфери політичних акцій, спрямованих на національне відродження українського народу.

Водночас слід зазначити, що постійні утиски прав греко-католиків викликали співчуття останнім з боку світової громадськості, керівників ряду країн, зокрема правлячих кіл США. В СРСР справедливі претензії розцінювали здебільшого як утручання у внутрішні справи, що супроводжувалося масою всіляких заяв, спростувань, гнівного обурення. Типовим стосовно цього є лист В. Щербинського в ЦК КПРС від 12 січня 1988 року. “Останнім часом, – зазначає автор, – адміністрація США посилює політичні спекуляції у зв'язку з т. зв. “питанням про порушення прав віруючих в Україні”.

У грудні 1987 року група американських сенаторів і конгресменів подала на затвердження конгресу проект резолюції у зв'язку з “1000-літтям хрещення Київської Русі”, у якому містяться наклепницькі твердження про активне переслідування радянськими властями віруючих Українських уніатської і

автокефальної православної церков, незареєстрованих громад баптистів і п'ятидесятників”.

В.Щербицький наголошує, що в проєкті висуваються вимоги відкрити в СРСР раніше закриті церкви і духовні навчальні заклади, оголосити амністію всім особам, котрі відбувають покарання “за релігійні переконання”, дозволити без усяких обмежень видання, поширення та ввіз в СРСР релігійних матеріалів. Резолюція закликає президента США “рішуче виступати на міжнародних форумах проти порушення свободи совісті в СРСР”.

Президент США особисто взяв участь у низці пропагандистських акцій на підтримку “главарів зарубіжних емігрантських клерикальних і націоналістичних центрів”. Цю ж лінію активно проводять спецслужби противника. Такі ідеї представників правлячих кіл США, за словами В.Щербицького, є спробою відкритого втручання у внутрішні справи УРСР з використанням фальсифікованих даних про переслідування віруючих у республіці. У зазначену пропагандистську кампанію активно включилися Ватикан, деякі офіційні особи Канади, Англії, Франції, ФРН, Італії, інших країн Заходу.

Керівництво клерикальних центрів на Заході відмовилося від оголошеного раніше бойкоту церковним урочистостям у країні з нагоди 1000-річчя введення християнства на Русі. Вирішено направити в СРСР групи туристів, віруючих. Зарубіжні радіостанції у своїх передачах намагаються підбурювати до ворожої діяльності націоналістичні елементи та прибічників унії. Головний смисл кампанії – у спробах просування в республіку буржуазно-націоналістичних, антиросійських, антирадянських ідей через проблеми церкви й віруючих.

“Реалізуючи ворожі задуми, – продовжує звинувачувати опонентів В.Щербицький, – противник, його клерикальні центри, Ватикан, зарубіжна уніатська церква, котра займає відверто антирадянські, реакційні позиції, намагаються використати майбутній ювілей для провокування широких кіл віруючих на масові зборища та інші негативні прояви”.

Для зриву “ворожих замислів ідеологічного противника, припинення протиправної діяльності уніатських главарів” у республіці вживаються необхідні заходи політичного і оперативного характеру, зорієнтований партійний і радянський актив, засоби масової інформації і пропаганди”.

Для посилення боротьби перший секретар ЦК Компартії України просив згоди ЦК КПРС на те, щоб:

– Президія Верховної Ради УРСР підготувала від імені групи депутатів і надіслала в конгрес США заяву, в якій висловлювався б “протест проти спроб втручання у внутрішні справи республіки”;

– Міністерство зовнішніх справ республіки підготувало і через постійне представництво УРСР при ООН розповсюдило серед країн – її учасниць прес-реліз, який би “розвінчував антинародну суть уніатської і української автокефальної церков і спроби використання конгресу США для розпалювання чергової антирадянської кампанії, присвяченої 1000-літтю введення християнства на Русі” [46]. Кремль, звісно, згодився. Матеріали підготували і розповсюдили без найменшої користі в основному – зниженні релігійності греко-католиків, які активно готувалися до ювілею.

Таким чином, перші роки перебудови показали, що рух греко-католиків за

легалізацію церкви – незворотній процес. На користь цього свідчить відкритіший, прозоріший характер діяльності духовенства, збільшення кількості прибічників УГКЦ, підтримка її світовою громадськістю. Тоталітарна система виявилася безсилою подолати рух мас з допомогою адміністративних заходів, притягнення церковних активістів до кримінальної відповідальності. Ідеологічна робота завжди велася холостими патронами, не приносячи будь-якої користі.

§ 2. Завершальний період

1987 рік слід оцінити в цілому як сприятливий для більшості офіційно діючих релігійних об'єднань. Вихід у світ книги М.Горбачова «Перебудова і нове мислення», сміливі статті таких відомих учених, як Д.Лихачов, С.Аверинцев, Б.Раушенбах та інших, сприяли зростанню престижу церкви для радянської громадськості. Духовенство починає виступати по радіо і телебаченню, у періодичній пресі з питаннями моральності, виховання людини, благодійницької діяльності, що спочатку викликало осуд з боку окремих засобів масової інформації. Але наприкінці року ситуація змінилася на краще. Навіть відверто антицерковно налаштований журнал «Наука и религия» стає подібним на форум віруючих і невіруючих. На жаль, український часопис «Людина і світ» продовжує залишатися на старих позиціях. У 1988 році з'явилися реальні тенденції до досягнення справжньої свободи совісті. Їх окремі дослідники пов'язують із швидкими темпами занурення Радянської держави в економічний, політичний і моральний хаос та неможливістю подальшого державного контролю за церквою. Православній церкві, наприклад, передали зруйновані відомі святині: Козельську Введенську «Оптину пустинь» (Калузька область) та Толжський монастир (Ярославська область), частину Києво-Печерської лаври, мощі, що зберігалися в державних музеях Московського Кремля, а згодом й інші російські святині.

Лише архієреї РПЦ ще виявляли обережність. Так, патріарх Пимен в інтерв'ю газеті «Известия», хоч і заявив про утиски церкви в минулому, але вважав недоцільною безкомпромісну критику політики держави щодо церкви. На запитання кореспондента про збіг інтересів церкви і суспільства він відповів: «Чада Руської Православної Церкви є громадянами Радянського Союзу, живуть в умовах соціалістичного суспільства, програма якого, на нашу думку, дійсно високогуманна і тим близька християнським ідеалам.

... Закони радянського суспільства, гарантуючи права громадянам на освіту, на працю і відпочинок, відкривають широкі можливості для вільного і творчого розвитку кожної особистості...».

А у відповідь на запитання про стосунки церкви в минулому і тепер першоієрарх сказав: «...Віруючі громадяни нашої країни, наша Церква, як і інші церкви та релігійні об'єднання, тяжко пережили складні періоди в історії нашої Радянської Батьківщини. Відомі незаконні репресії стосовно багатьох священнослужителів, чесних громадян і патріотів... Ігнорування законів нашої держави про релігію припинило життєдіяльність багатьох і багатьох парафій. Руйнування численних храмів, пам'ятників архітектури давнього і пізніших часів, завдало значної шкоди нашій культурі...

Сьогодні, в умовах перебудови, стосунки церкви і держави мають тенденцію

до позитивного розвитку. Однак у деяких районах нашої країни місцеві громади все ще зустрічаються з невинуватеними, на наш погляд, труднощами і затяжним характером вирішення нагальних питань церковного життя. Серед цих питань я виділив би все ще актуальну проблему реєстрації православних громад, особливо відчутну в тих місцях, де їх узагалі немає». Щоправда, як позитивне явище патріарх Пимен назвав реєстрацію 16 парафій [47].

Важко встановити, чому глава РПЦ не сказав усієї правди про знування радянської влади над духовенством упродовж багатьох років, дискримінацію віруючої молоді навіть у перебудовний період при вступі до багатьох вищих навчальних закладів, про тяганину, що спостерігалася не в окремих регіонах, а фактично на території всієї країни при реєстрації громад. Дійсно, що таке 16 нових парафій на весь Радянський Союз? Незнання реальної ситуації, природна обережність, «довихована» Радю у справах релігій за багато років?

Напередодні ювілею з ініціативи Московської патріархії відбулися 2 церковні конференції. «Богослов'я і духовність Руської Православної Церкви» (11-19 травня 1987 року в Москві) та «Літургічне життя і церковне мистецтво Руської Православної Церкви» (31 січня – 5 лютого 1988 року в Ленінграді) пройшли за широкої участі вчених Академії наук СРСР, вищих навчальних закладів, які виступили з доповідями. На прийомі на честь учасників і гостей московської конференції голова Відділу зовнішніх церковних зв'язів митрополит Мінський і Білоруський Філарет, вітаючи зміни в житті радянського суспільства, заявив про бажання РПЦ стати їх рівноправним учасником. «Ця Міжнародна наукова церковна конференція відбулася в знаменний час, – підкреслив архієрей, – коли в нашому суспільстві йде процес оновлення, покликаний сприяти його всебічному духовному, науково-технічному і соціальному розвитку. Разом з тим, людство сьогодні стоїть перед реальною загрозою знищення не лише свого культурного спадку, а й самого життя на землі. Тому Руська Православна Церква, вітаючи і підтримуючи позитивні зміни в житті радянського суспільства, як завжди, підносить свій голос за збереження безцінного Божого дару життя від ядерної катастрофи.

Конференція мала спеціальну богословську тему, але ми переконані, що й вона буде істотним внеском у справу поліпшення взаєморозуміння і дружби між народами, у справу поглиблення екуменічної свідомості, у справу руйнування хибних образів і стереотипів і тим самим послужить зміцненню миру і забезпеченню кожній людині можливості вільно діяти на благо свого народу і во славу Богу» [48].

У завершальну стадію вступила підготовка до відзначення ювілею. Із 28 по 31 березня 1988 року в Москві відбулася Архієрейська передсоборна нарада РПЦ, у роботі якої взяв участь голова Ради у справах релігій при РМ СРСР К.Харчев, який, очевидно, наступивши на горло власним переконанням, розповів архіпастирям, як позначається процес перебудови на розв'язанні питань, пов'язаних із діяльністю церков і релігійних об'єднань Радянського Союзу, про допомогу Ради в підготовці проведення святкування 1000-річчя хрещення Русі, про розвиток відносин між державою і церквою в СРСР, відповів на запитання учасників наради.

Чи не найголовнішим було обговорення проекту нового Статуту РПЦ. Патріарх Пимен у вступному слові зазначив, що Положення про управління РПЦ, прийняте на Помісному соборі 1945 року, змінене і доповнене рішенням Архієрейського собору 1961 року і затверджене Помісним собором 1971 року,

“вичерпало свої можливості через неповноту і фрагментарність. Воно не відбиває достатньо основних сторін сучасного життя Церкви і не відповідає повною мірою її нагальним проблемам. Таким чином, саме життя Церкви показує необхідність прийняття нового Статуту” [49].

Учасники передсоборної наради також обговорили питання про хід підготовки до святкування ювілею та програму наступного Помісного собору, розглянули матеріали канонізації на ньому нових святих тощо. У прийнятому комюніке висловлювалася вдячність урядові за його позитивне ставлення до питань поточного життя РПЦ, задоволення нагальних потреб конфесії, передачу церкві деяких відомих святинь, відкриття та будівництво нових храмів. За сприяння урядових інституцій надається підтримка в благоустрої єпархіальних центрів, монастирям передаються необхідні для них будівлі, наприклад, у Свято-Троїцькій Корецькій та Свято-Успенській жіночих обителях. Радянський уряд прийняв спеціальне рішення про всебічну допомогу для відновлення приміщень Московської духовної академії, які постраждали в 1986 році під час пожежі. Московській духовній семінарії передано колишній лаврський лікарняний корпус. Ленінградська духовна академія одержує частину свого будинку, якою користувалася світська установа. Відбувається розширення діяльності Видавничого відділу патріархії. Недавно йому передали 4 корпуси, готується ювілейне видання Біблії російською мовою тиражем 100 тис. примірників. Одержано згоду на ввіз в СРСР як дарунка РПЦ до 1000-ліття хрещення Русі 150 тис. примірників тлумачної Біблії російською мовою, 100 тис. примірників Біблії українською мовою і 500 тис. молитвословів російською мовою. Готувалося видання 75 тис. примірників молитвословів російською мовою, а в Києві видавався Новий заповіт українською мовою.

Учасники передсоборної наради відзначили позитивне ставлення радянського керівництва до проведення церковного святкування 1000-ліття хрещення Русі й у зв'язку з цим усебічну допомогу, яка дозволила в короткий термін багато зробити для підготовки ювілейних урочистостей.

Архієреї заявили, що перебудова життя суспільства на началах демократизації та гласності, що відбувається в країні, і особлива увага, котра приділяється при цьому питанням духовності та моральності, має принципове значення для долі всього радянського народу. Віруючі громадяни вітають оновлення і беруть діяльну участь у ньому. Цей благодійний процес позитивно позначається на житті церкви, сприяючи її розвитку.

Водночас прозвучав стурбований голос про те, що окремі особи з числа духовенства, мирян, а також тих, хто не належить до церкви, прагнуть внести розкол і різнодумність у церковне середовище. Вони розхитали церковну дисципліну, сіють розбрат і недовір'я до вищої церковної влади з боку пастви. Ці люди намагаються нав'язати державі рішення церковних питань таким шляхом, який не може привести до позитивних для церкви результатів, а призведе лише до конфронтації між церквою і державою.

Про ці явищі йшла мова у зверненні глав і представників церков та релігійних об'єднань Радянського Союзу, релігійних діячів і пастви, прийнятому на їх зустрічі в Троїце-Сергієвій лаврі 16 грудня 1987 року. Відзначаючи наявність блукання на духовному ґрунті деяких членів церкви та релігійних об'єднань, учасники зустрічі заявили тоді, що всім їм властиве нігілістичне ставлення до традиційного напрямку

релігійного життя і безапеляційно-повчальний характер критики релігійних керівників. Вони намагаються протиставити себе церкві або релігійному об'єднанню, прагнуть присвоїти право захищати правдиві інтереси віруючих. Як правило, це відбувається в результаті ослаблення або деформації духовного зв'язку цих людей зі своєю церквою або релігійним об'єднанням. Словами про «чистоту релігії» вони часто прикривають прагнення завдати шкоди духовній єдності.

Архієрейська передсоборна нарада звернулася до вірних РПЦ із закликом як зіницю ока берегти єдність єпископату, кліру й мирян, єдність усієї конфесії [50].

Проте найважливішою подією напередодні ювілею стала зустріч М.Горбачова з патріархом Пименом та членами Священного Синоду, що відбулася 29 квітня 1988 року. Д.Поспеловський пише, що багатьом вона нагадала зустріч із Й.Сталіним у вересні 1943 року. Але між ними була та колосальна різниця, що в 1943 році ініціатива виходила від Й.Сталіна. Архієреїв заздалегідь не попередили, а це не дозволило їм відповідно підготуватися, висунути конкретну програму. Тепер же зустріч відбулася на прохання першоієрарха, який звернувся з листом. І хоч про це в радянській пресі відкрито не сказали, із внутрішніх джерел патріархії відомо, що М.Горбачову подали детальний меморандум про переслідування та утиски церкви в СРСР. Меморандум вимагав надання церкві прав юридичної особи, права викладання основ віровчення, визнання за церквою статусу громадської організації, повної громадянської рівноправності віруючих і невіруючих, відміни дискримінаційних податків і перепон на шляху відновлення, повернення і будівництва храмів [51].

Газета «Правда», орган ЦК КПРС, подала не зовсім правдивий звіт про зустріч, на початку якої М.Горбачов заявив, що наступний ювілей набув значного не тільки релігійного, а й суспільно-політичного звучання, бо він є знаменною віхою на багатовіковому шляху розвитку вітчизняної історії, культури, російської державності (хіба тільки російської? – В.П.).

Шлях, за словами М.Горбачова, великий, складний, багатий на драматичні події, найгостріші політичні колізії. На ньому слід особливо виділити останні сім десятиріч. Цей відрізок часу став для РПЦ одним із найважливіших етапів її історії. Ці сім десятиріч радянської влади, при якій церква живе і діє в соціальних умовах, що не мають історичних аналогів.

Проголошений у 1918 році Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви знаменував крутий поворот у церковно-державних відносинах, які склались у Росії. Він відкрив перед церквою можливості здійснювати свою діяльність без будь-якого втручання ззовні. Образно кажучи, визвольний дух соціалістичної революції торкнувся й усіх релігійних організацій багатонаціонального суспільства. Не все складалося легко і просто у сфері державно-церковних відносин. Не всі ієрархи зуміли відразу розібратися в суті Декрету. Потрібен був час для осмислення закладених у ньому ідей.

Перервемо цитування поданого «Правдою» звіту, щоб висловити власне припущення. Цілком очевидно, що текст виступу або матеріали для нього готувала Рада у справах релігій чи ідеологічний відділ ЦК КПРС, де навіть думки не припускалися відійти від усталених фальшивих стереотипів про ставлення молодого Країни Рад, її войовниче налаштованих керівників до православної церкви. Їм

варто було б уважніше прочитати Повне зібрання творів В.І.Леніна, праці інших більшовицьких вождів.

Утім, позитивним стало визнання М.Горбачовим трагічних наслідків культу особи. Нині виправляються помилки, допущені щодо церкви і віруючих у 30-ті і наступні роки. Важливо те, що покликана виконувати свої релігійні функції церква не може відсторонитись від тих складних проблем, які хвилюють людство, від тих процесів, які відбуваються в суспільстві. Гідна найвищої оцінки миротворницька діяльність релігійних організацій країни, їх унесок у боротьбу за ядерне роззброєння. Такої ж високої оцінки заслуговують виступи духовенства за гуманізм, справедливі відносини між народами, на підтримку внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави. Все це відповідає сподіванням віруючих людей. Така позиція сприймається з розумінням в усьому суспільстві.

Ще багато добрих слів на адресу церкви висловив М.Горбачов, додавши наприкінці те, що мав би сказати і зробити свого часу В.Ленін, а потім повинні були повторювати його наступники. «Ми, – наголосив Генеральний секретар, – ясно бачимо всю глибину наших світоглядних відмінностей, але разом з тим реалістично враховуємо існуючу ситуацію. Віруючі – це радянські люди, трудящі, патріоти, і вони мають повне право гідно висловлювати свої переконання. Перебудова, демократизація, гласність стосується і їх. Причому повна, без усяких обмежень. Особливо це важливо у сфері моралі, де загальнолюдські норми і звичаї можуть сприяти нашій спільній справі.

Так що точок дотику для зацікавленого і, сподіваюся, плідного діалогу в нас дуже багато. У нас спільна історія, одна вітчизна і одне майбутнє».

Патріарх Пимен у відповідь, на наш погляд, досить щиро висловив вдячність за зустріч і заявив про підтримку церквою політики держави, спрямованої на зміцнення миру, демократизацію суспільного життя, що позитивно впливає і на нормалізацію церковного життя. «Однак, – зазначив першоієрарх, – ще не всі проблеми життя Церкви розв'язуються. Ми сподіваємося, що в умовах розвитку демократичних засад життя нашого суспільства вони знайдуть сприятливе для Церкви і корисне для нашої держави розв'язання» [52].

«Правда» сором'язливо промовчала, що М.Горбачов наприкінці зустрічі обіцяв домогтися рівноправ'я для віруючих та відмінити дискримінаційні акти, дії і закони, а також прийняття нового закону про свободу совісті, над яким уже працювали відповідні фахівці [53]. Залишимо на совісті редколегії комуністичної «Правди» упереджений звіт. Для нас важливіше інше, а саме: у Кремлі, можливо, всупереч власним переконанням, урахувували реалії життя і робили кроки назустріч переконанням мільйонів людей. Не вистачало найважливішого – покаяння перед церквою і засудження злочинів, завданих їй за 70 років радянської влади.

Урочистості, присвячені 1000-літтю хрещення Русі, розпочалися 5 червня 1988 року Божественною літургією в Богоявленському патріаршому соборі в Москві, яку відправили патріарх Пимен та члени Священного Синоду РПЦ. Центральною подією урочистостей став Помісний собор, що відбувся у Троїце-Сергієвій лаврі в Загорську. У виголошеному на соборі привітанні Ради Міністрів СРСР відзначалося, що в країні між церквою і державою існують нормальні відносини, висловлювалася надія, що церква і віруючі й надалі виконуватимуть свій патріотичний і громадянський обов'язок.

Із доповіддю «Тисячоліття хрещення Русі» виступив екзарх України митрополит Філарет. На соборі детально обговорили різні сторони життя церкви за минулий міжсоборний період від 1971 року, особливо її миротворчу діяльність, визначили подальші шляхи церковного розвитку. Про всебічні утиски державою конфесії не говорилося. Раділи з того, що наставали кращі часи. Було прийнято статут «Про управління Руської Православної Церкви». Він відповідав новому становищу церкви, зв'язаному з перебудовою і демократизацією радянського суспільства. Наприклад, церква виступає в ролі юридичної особи.

Митрополит Крутицький і Коломенський Ювеналій доповів про канонізацію святих у РПЦ. У відповідності з рекомендаціями історико-канонічної групи, яка займалася дослідженням цього питання протягом кількох років, вирішено прилучити до лику святих 9 подвижників благочестя, серед них Дмитрій Донської, Андрій Рубльов, Максим Грек.

Собор звернувся з посланням до віруючих, у якому відзначив деякі позитивні кроки держави назустріч церкві та наголосив: «Полегшується реєстрація нових громад, і ми сподіваємося, що найближчим часом їх буде достатньо для задоволення потреб віруючих. Розробляється новий закон про свободу совісті, котрий, віримо, повніше забезпечить віруючим дотримання гарантованих нашою Конституцією прав і дозволить Церкві мати ширші можливості для здійснення нею своєї місії. Тепер голос представників церкви чути не лише на форумах громадськості, але й повсюди через засоби масової інформації. Усе це свідчить про суспільне визнання важливості значення Церкви в історії нашої Батьківщини, а також про позитивну оцінку багатьох морально-духовних цінностей, які вона намагається робити надбанням віруючих людей, як і її патріотичну і миротворницьку діяльність» [54].

10 червня 1988 року у Великому театрі Союзу СРСР відбувся урочистий акт. Учасників урочистостей вітали заступник Генерального секретаря ООН Я. Мартенсон, заступник Генерального директора ЮНЕСКО А. Лопез, визначні релігійні і громадські діячі Радянського Союзу, багатьох країн світу. Відбувся святковий концерт.

У Катерининському залі Великого Кремлівського палацу було вручено високі нагороди СРСР групі діячів РПЦ, яких вони удостоєні за активну миротворчу діяльність і у зв'язку з ювілеєм. Серед нагороджених ієрархи Українського екзархату. Орден Трудового Червоного Прапора вручили митрополитові Філарету, а орден Дружби народів — митрополитові Одеському і Херсонському Сергію та митрополитові Львівському і Тернопільському Никодиму.

11 червня в Кремлі Голова Президії Верховної Ради СРСР А. Громико прийняв велику групу учасників ювілейних урочистостей. Того ж дня Рада у справах релігій влаштувала від імені уряду країни прийом на честь учасників і гостей урочистостей. Божественною літургією у Свято-Даниловому монастирі завершилися урочистості в Москві. У Царицино, поблизу Каширського шосе під Москвою, установили камінь із написом: «Тут буде споруджено храм в ознаменування тисячоліття хрещення Русі» [55].

Україна перебувала у 1988 році в суперечливій ситуації. З одного боку, прийняття ООН спеціального рішення з нагоди 1000-ліття хрещення Русі, невблаганний плин нових часів сприяли тому, що в республіці велися масштабні ремонтні роботи в храмах, додаткове їх оформлення та оздоблення. Уперше після

1917 року з офіційного дозволу властей в Україні започаткували будівництво нових храмів. Здійснювалися й інші заходи для зміцнення матеріальної бази церкви. З другого боку, Україна залишалася цитаделлю застою і консерватизму, що підтвердив, наприклад, квітневий (1988 рік) пленум Компартії України, який розглянув питання «Про завдання партійних організацій республіки щодо здійснення перебудови загальної і вищої школи відповідно до рішень лютого (1988 рік) пленуму ЦК КПРС».

Постанова пленуму вимагала від партійних комітетів, Укрпрофради, ЦК ЛКСМУ забезпечити посилення роботи з комуністичного виховання молоді, формування в неї цілісного марксистсько-ленінського світогляду, здатності самостійно, із класових позицій оцінювати суспільні явища. Партійні, профспілкові, комсомольські організації, педагогічні колективи мали активізувати атеїстичне виховання молодих людей [56]. Про те, що подібні ухвали явно суперечили Конституції СРСР, на сторінках даної книги говорилося не один раз.

Проте офіційному Києву подітися було нікуди, й урочистості з Москви перемістилися до столиці України, на місце хрещення Київської Русі. Сюди прибули предстоятелі Єрусалимської, Румунської, Болгарської, Кіпрської, Коптської православних церков, Генеральний секретар Всесвітньої Ради Церков Е. Кастро, відомий американський баптистський проповідник Б. Грем, кардинал римо-католицької церкви І. Віллебранд, Державний секретар Ватикану А. Казаролі, інші зарубіжні гості — учасники зібрання в Москві.

Святкування ювілею розпочалося 14 червня 1988 року урочистим актом у Державному театрі опери і балету УРСР, на якому з доповіддю виступив митрополит Філарет. Позитивно оцінюючи вплив християнства на розвиток людини, культури, суспільства в цілому, архієрей не осмілювався сказати правду про трагічну долю церкви за радянських часів, зосередивши увагу на цінностях віри. «Крізь глибини віків, — наголосив екзарх, — за всіх скорботних і радісних обставин у житті нашої Вітчизни пронесла Руська Церква у первісній чистоті духовно-благодатний скарб — православну віру. І нині, в умовах соціалістичного суспільства, вона продовжує свою спасенну місію, зберігаючи в неушкодженості апостольську й отецьку духовну спадщину. Як тисячу років тому, так і тепер вона очищає від гріха благодаттю Святого Духа давню людину і тією ж благодатною силою через віру і доброту життя. Вона і в наші дні продовжує служити благу свого народу, і ніщо не може похитнути або змінити її патріотичну спрямованість».

«Із самого початку з'єднана з долею своєї країни, — продовжував митрополит Філарет, — РПЦ усіма доступними їй засобами благовістувала мир. І сьогодні вона проповідє і виносить із духовних надр глибокий і невід'ємний мир. Чада нашої церкви у своєму миротворчому служінні єдині з усім радянським народом, із усіма людьми доброї волі. Це християнське, громадянське і загальнолюдське служіння є не тільки наслідком досвіду, але й вираженням нашого усвідомленого обов'язку перед соціалістичним суспільством. Із усіма миролюбивими силами ми радіємо процесові ядерного роззброєння, що розпочався. РПЦ і надалі активно діятиме на шляхах миру, вбачаючи в цьому одне із своїх важливих завдань. Не меншою турботою церкви є охорона природи, всього навколишнього середовища. І в цій галузі церква підійматиме свій голос».

Зі словами привітання на урочистому акті виступили представники церков

і громадськості. Того ж дня, 14 червня, учасники урочистостей поклали вінок на могилу Невідомого Солдата в Парку вічної Слави. У багатьох храмах Києва відбулися святкові архієрейські богослужіння, які продовжилися й наступного дня.

15 червня митрополит Філарет улаштував для почесних гостей святковий прийом, а в оперному театрі ім. Т.Шевченка відбувся ювілейний концерт.

16 червня було позначено видатною подією в житті Українського екзархату. Всупереч позиції ЦК Компартії України, республіканського уряду, про що говорилося вище, церкві передали комплекс Дальніх печер із прилеглими до них храмами і корпусами Києво-Печерської лаври. Цього дня тут відбулася перша після тривалої перерви божественна літургія з участю гостей ювілейних урочистостей та тисяч киян.

В останній день урочистостей Голова Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко прийняла велику групу гостей, під час якої заявила про підтримку державою як православної церкви, так і інших релігійних об'єднань, свідченням чому є те, що в республіці протягом останніх трьох років реконструйовано або збудовано 105 церков і молитовних будинків. В.Шевченко лукавила, говорячи про передачу чи будівництво храмів протягом трьох років. РПЦ, наприклад, перший храм повернули лише в 1987 році. Гірку пігулку підсолодило, щоправда, нагородження п'яти архієреїв та священників Почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР.

У Києві ювілейні урочистості завершилися 16 червня молитвою на Володимирській гірці біля пам'ятника князю Володимиру, спорудженому в 1853 році.

Митрополит Філарет заявив на підсумковій прес-конференції, що святкування 1000-ліття хрещення Русі проходило у сприятливих умовах, коли в СРСР відбувається процес удосконалення суспільства, в умовах якого розвивається також і церковне життя. Високо оцінили урочистості, присвячені величному ювілеєві, і деякі зарубіжні гості [57].

За аналогічним сценарієм проходили урочистості і в єпархіях, хоча, наприклад, у Львівсько-Тернопільській умови були надто складними, оскільки на її теренах невпинно зміцнювалися позиції греко-католицької церкви. Присутність на святі голови Ради у справах релігій М.Колесника, екзарха України митрополита Філарета мала вселити впевненість учасників і гостей свята. У Львові й Тернополі відбулися божественні літургії, урочисті збори, прийоми в облвиконкомах. Архієреї, віруючі свідчили, що «західно-українська гілка православної церкви, колись насиллям відірвана від свого кореня — Київської Русі, хоч і була зранена, стомлена поневолювачами, повернулася до Матері — Православної Церкви, до своїх єдинокровних братів і сестер під дбайливим доглядом Першосвятителів, ієрархів і православного духовенства, загоїла свої рани і почала приносити повноцінні плоди на рідному дереві єдиної православної віри своїх предків.

Життя віруючих галицької землі в лоні Матері Церкви в дні цього ювілейного свята свідчать про немеркнучу славу предків віри святого князя Володимира, про освячений обов'язок віків і єдність православного народу» [58].

Проте все було набагато складнішим. За вікном віяли інші вітри, які вже в недалекому майбутньому перетворяться в бурю, котра спричинила розбрат, зведення рахунків між простими мирянами ...

Таким чином, Помісний собор РПЦ, ювілейні урочистості в Москві, Києві, єпархіях, ухвали, прийняті на них, засвідчили про те, що церква є необхідним суспільним інститутом, який здатний відігравати важливу роль у вихованні людини, у боротьбі за морально-духовне оздоровлення країни.

Водночас доводиться констатувати, що не зникла упередженість щодо церкви з боку ЦК Компартії України, Ради у справах релігій при РМ УРСР, багатьох місцевих органів влади. Всупереч твердженням архієреїв про всебічну допомогу Ради, властей взагалі, про співпрацю в період підготовки та проведення ювілею голова Ради у справах релігій М.Колесник, наприклад, очевидно, на всяк випадок, у звіті «Про святкування в м. Києві 1000-ліття введення християнства на Русі», поданому в ЦК Компартії України вже 17 червня 1988 року (яка оперативність! — В.П.), відцурався від будь-якої участі своєї і підлеглих в урочистостях, заявивши про виконання Українським екзархатом запланованих заходів. Він (екзархат) використав їх для вигідного тлумачення ролі церкви в історії народу, в розвитку культури, моралі, зміцненні державності. Щоправда, Рада мала з цього власні дивіденди, взявши інтерв'ю у 29 іноземних релігійних діячів та 13 служителів РПЦ, які планувала використати у контрпропагандистській роботі [59]. Чи не є останнє твердження М.Колесника яскравим свідченням справжнього ставлення органів партійно-державної влади до церкви навіть у 1988 році?

Про те, що в СРСР, і особливо в УРСР, церкву ще не сприймали як рівноправного партнера свідчить і те, що на урочистих актах у Москві та Києві не виступили бодай заступники Голови Ради Міністрів СРСР та УРСР, яким би, можливо, довелося щось говорити про дискримінацію конфесії навіть у перебудовні часи. Обмежилися святковими прийомами у службових апартаментах, де ставити незручні запитання не прийнято.

В Україні, на відміну від Москви, імовірно, в силу того ж консерватизму після ювілею продовжували друкувати статті зі звинуваченнями на адресу релігійних об'єднань, духовенства про те, що вони пристосовуються до потреб сьогодення, оновлюють форми і методи своєї роботи тощо. Поставимо їх авторам, а заодно і редколегіям партійних часописів запитання: «А хіба ідеологи КПРС не враховували реальностей життя, нової ситуації, змінюючи свої постулати?» Хоч у цілому зникла їх яскраво виражена ворожа тональність, а з часом журнали перестали взагалі друкувати подібні матеріали. Істина брала гору.

1000-ліття хрещення Русі урочисто відзначали в усьому світі. Так, 28-30 червня 1988 року в штаб-квартирі ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) в Парижі, за рішенням 24-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, проходив міжнародний симпозіум «Значення введення християнства у Стародавній Русі для розвитку європейської і світової культури і цивілізації».

У роботі симпозіуму взяли участь члени Священного Синоду РПЦ екзарх України митрополит Філарет, митрополит Крутицький і Коломенський Ювеналій, відомі вчені і громадські діячі. Учасникам симпозіуму було передане вітальне послання патріарха Пимена, у якому, зокрема, говорилося: «Тема вашого симпозіуму викликає великий інтерес не лише з історичного погляду. У наші дні вона актуальна, як ніколи раніше, бо знання того, що об'єднує нас, європейців, так само, як і жителів усіх регіонів Землі, особливо в духовній галузі, має виняткове значення і для

сучасного і для майбутнього, яке неможливо мислити без тісного, взаємкорисного, мирного співробітництва усіх народів.

У цьому зв'язку характерно, що численні Церкви, релігійні об'єднання і організації буквально у всьому світі сприйняли наш ювілей як свій, проводили спеціальні богослужіння, конференції, здійснювали наукові дослідження, організовували виставки, концерти ...

Ми віримо, що ваш симпозіум стане значним внеском у це загальне святкування» [60].

Із доповіддю на тему «Руська Православна Церква: її минуле і сучасне» виступив митрополит Ювеналій.

У Ганновері (ФРН) 10-20 серпня 1988 року пройшло засідання Центрального Комітету Всесвітньої Ради Церков, присвячене 1000-літтю хрещення Русі.

Отже, у церкві відбувалися помітні зміни. Якщо в 1987 році обіцяна Генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим лібералізація відбувалася більше на словах і зводилася до незначних державних поступок церкви, то після ювілею становище почало змінюватися. Майже зникли перешкоди для реєстрації нових громад, хоч труднощі в отриманні віруючими в користування храмів збереглися. Поряд із об'єктивними причинами існували й суб'єктивні, пов'язані з позицією багатьох антицерковно налаштованих чиновників у різних кабінетах. Охоче віддавали лише зруйновані церковні будівлі. Щоправда, осторонь від боротьби за власні права залишалася церковна періодика. У той час, коли світська преса все частіше засуджувала радянське минуле, злочини проти церкви, релігійна продовжувала займати обережну позицію.

У 1989 році РПЦ відзначила 400-річчя заснування Московського патріархату. Зрозуміло, що ювілей не міг зрівнятися за розмахом зі святкуванням 1000-ліття хрещення Русі. Головною подією став Архієрейський собор, що пройшов у жовтні 1989 року. Його учасники у зверненні до віруючих і духовенства наголосили на підтримці курсу оновлення суспільства. «Ми, — зазначалося у зверненні, — дуже задоволені розвитком стосунків Церкви і держави в останні роки. Відпадають різні обмеження церковного життя, і для нього відкриваються нові можливості: багато реєструється православних громад, повертаються тисячі церковних приміщень, відкриваються монастирі, створюються нові духовні школи, розширюються шляхи і засоби різноманітної діяльності в суспільстві ...

Особливу радість викликає участь віруючих у справах милосердя, у допомозі стражденим, хворим, старим, сиротам. Християнська любов виявляє себе в допомозі тим, хто постраждав від стихійного лиха і катастроф. Справи милосердя можуть мати різні форми: це насамперед увага, піклування про тих, хто потребує нашої допомоги, про тих, хто перебуває в скорботі поруч з нами, це жертвна особиста праця в лікарнях, будинках інвалідів, у містах ув'язнення та в дитячих будинках».

Собор приділив особливу увагу єдності єпископату, кліру і мирян. У збереженні цієї єдності церква має протистояти відцентровим силам і розколу, оскільки це штовхає її на конфронтацію з державою. Архієрейський собор висловив свою стурбованість загостренням міжнаціональних стосунків у країні, проявами націоналізму [61].

Проте, попри позитивні зміни у ставленні держави і суспільства до церкви, небо над нею було далеко не безхмарним. Тривалий час хворів патріарх Пимен.

Останніми роками він не міг приділяти достатньо уваги питанням церковного управління. Церква, підкреслює Г.Штріккер, упорядник матеріалів і документів книги «Русская Православная Церковь в советское время», із 1987 року вже не відчувала сильного державного тиску, але всередині її самої в деяких регіонах почали виникати структури мафіозного характеру.

Деякі особи з найближчого оточення самого патріарха були причетні до подібних справ. Хворий першоієрарх не бачив цього лиха. Ті архієреї, що усвідомлювали свою відповідальність перед церквою, мали мізерні шанси завадити руйнації, оскільки керівництво конфесією було паралізоване і не могло скористатися наданими перебудовою можливостями [62].

Однак те, на що не звертали або не хотіли звертати уваги в патріархії, зазнавало нищівної критики опозицією з числа духовенства й віруючих. Так, священники Г.Якунін і М.Гаїнов та четверо мирян звернулися до патріарха Пимена в березні 1988 року із проханням вийти на пенсію, оскільки тривала хвороба заважає управляти церквою, а його оточення легкодухе або користолубиве, щоб запропонувати предстоятелю те ж саме. У листі зазначається, що в той час, коли атеїстично налаштована держава змінює своє ставлення до християнства, неприпустимо не скористатися унікальними можливостями для відродження православної церкви. «Як не парадоксально, — докоряють автори єпископату РПЦ, — але не Церкві, а державі належить сьогодні ініціатива залучення віруючих у соціальне життя суспільства». Заради справедливості зазначимо, що лист був написаний за 41 день до згадуваної зустрічі М.Горбачова із членами Священного Синоду, що певною мірою пом'якшує висунуті звинувачення.

Одночасно з Помісним собором РПЦ у Москві 11 червня 1988 року був проведений неофіційний семінар, присвячений проблемам християнства в Росії в період 1000-ліття хрещення Русі. Серед його учасників були відомі релігійні дисиденти Г.Едельштейн, Г.Якунін, В.Аксючиць, З.Крахмальникова, В.Попков та інші. Учасники семінару висловили побоювання, що єпископат не зуміє скористатися новими можливостями, що церква не готова до зустрічі з сучасною радянською людиною, вихованою в антирелігійному суспільстві. Значна частина населення релігійна, вона заперечує матеріалістичний світогляд, але церква для них надто вузька. Вона не осмислила атеїстичний досвід і не виробила концепцію людини-мирянина. Духовенство з недовірою ставиться до останніх, не наближує до себе.

Критикувалася помпезність ювілейних свят і наголошувалося, що розпочати святкування слід було б загальним покаєнням. Ієрархів звинувачували в тому, що вони відгородили себе від народу, а рядові віруючі залишилися без допомоги патріархії [63].

Складно йшов розвиток подій в Україні. Наприкінці 80-х рр. почали виникати неформальні громадські організації. Основними напрямками їхньої роботи було поширення ідей демократизації суспільства і національного відродження.

Улітку 1988 року нечисленні неформальні товариства в Україні зробили перші спроби перетворити український рух на масову суспільно-політичну силу. Основним ідейним мотивом цих спроб була підтримка і поглиблення процесу демократичної перебудови суспільства. Це не просто тактичний захід, продиктований кон'юнктурними міркуваннями. Зініційовані М.Горбачовим реформи «зверху» відкривали простір для легальної опозиції, подібно як «українізація» 1920-х рр.

створювала умови для повноцінного функціонування української культури. Міцно ставав на ноги опозиційний щодо Комуністичної партії Народний Рух України за перебудову, інші громадські об'єднання. Пленум ЦК Компартії України звільнив 28 вересня 1989 року В.Щербицького від обов'язків першого секретаря ЦК партії у зв'язку з виходом на пенсію та обрав новим лідером В.Івашка, що неминуче означало бодай «косметичний» ремонт різних сфер суспільно-економічного розвитку.

У партійних документах 1989 року припинили говорити про атеїстичне виховання. Увагу акцентували на необхідності посилення боротьби проти проявів національної обмеженості, проти спроб спрямувати здорові національні почуття в націоналістичне русло, що закликала опосередковано до боротьби проти греко-католицької церкви, про що мова йтиме пізніше.

Архієреї Українського екзархату, здається, були не готові до різкої зміни подій 1989 року. Екзарх України митрополит Філарет на запитання кореспондента про ставлення до Народного Руху, опублікованому в «Православному віснику» (1989, № 8), наприклад, заявив: «Критично. Чому? Ми ознайомилися з проектом програми НРУ і побачили, що в ньому переважають ідеї, висунуті партією, підтримані народом, який активно бореться за втілення їх у життя. Не могли ми не звернути уваги і на те місце, де йшлося про Церкву, і в якому ми побачили наміри втручатися в наші справи. Взагалі ініціатори створення НРУ нічого нового не говорять. А там, де говорять, — є відтінок українського сепаратизму. А ми — за єдність народів» [64].

Проте через кілька місяців митрополит Одеський і Херсонський Сергій вважає позитивним явищем створення різних громадських організацій, які об'єднують людські прагнення у справі захисту перебудови. До таких організацій архієреї відносить і НРУ. В роботі його конференції в Одесі взяли участь представники церкви. «Є різні відгуки про цю організацію, — підкреслює ієрарх, — але основне й головне полягає в тому, що вона спрямована на єднання та згуртування всіх сил, які не лише симпатизують перебудові, а й готові бути її найактивнішими творцями» [65].

На початку 1989 року до спроб відтворення демократичного фронту додався рух за легалізацію Української автокефальної православної церкви. У лютому в Києві був утворений Ініціативний комітет у справі її відродження, який у жовтні розпочав видання власної газети. Цього ж місяця до складу комітету ввійшов єпископ Іван (Боднарчук), що завдавало серйозного удару по РПЦ.

Ми навмисне зробили детальний аналіз подій у державно-церковних відносинах, становища в самій РПЦ протягом 1988-1989 рр., аби показати, що ні головний «перебудівник» країни М. Горбачов, роблячи подекуди радикальні кроки назустріч РПЦ, ні тим більше ідеологічні відділи КПРС та ЦК Компартії України, православна ієрархія воліли не помічати або робили вигляд, що не помічають значної активізації греко-католицького руху. За такою ситуацією вірним УГКЦ не залишалося нічого іншого, як виявляти максимальну ініціативу для досягнення головної мети — легалізації церкви. Про перипетії їх боротьби, про наполегливу «контрпропагандистську» роботу партійних комітетів і йтиметься далі.

На наш погляд, що більше офіційна ідеологія терпіла поразок, то активнішим був пошук «підступних ворогів», масовішим потік усіляких заходів, нарад, звітів

тощо. Щоб переконатися в цьому, варто звернутися до «Робочого плану здійснення в УРСР додаткових заходів для посилення протидії уніатським проявам у західних областях України в 1988-1989 рр.», підготовленому відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України. Він, зокрема, передбачав:

1. Із урахуванням уніатських проявів уточнити чисельність, соціальний склад, географічне поширення, ступінь активності проуніатськи налаштованих віруючих, їх лідерів. Проаналізувати канали поширення уніатської пропаганди, її зміст, основні гасла й аргументи. З урахуванням цього розробити конкретні робочі плани протидії на місцях. Оперативно інформувати відділ ЦК, а при необхідності — ЦК про настрої в цьому середовищі і дії місцевих органів влади.

2. Проаналізувати дії партійних, радянських, правоохоронних органів, активу у зв'язку з уніатськими зборищами, що відбулися, визначити ефективність їх роботи, помилки і прорахунки, врахувати їх у подальшому. Посилити профілактичну і роз'яснювальну роботу, зосередити зусилля на попередженні порушень законодавства.

3. Налагодити взаємне інформування партійних комітетів, радянських органів Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Закарпатської областей про майбутні уніатські акції. Продовжити практику проведення оперативних нарад секретарів, завідувачів відділів обкомів партії, уповноважених Ради у справах релігій цих областей з метою координації роботи для протидії акціям уніатських екстремістів.

4. Публікація антиуніатських матеріалів на сторінках періодичної преси, часописів, виступи по радіо і телебаченню, у т.ч. і православних авторів.

5. Посилити контроль за дотриманням законодавства про культу у населених пунктах, на релігійних об'єктах (пустуючих церквах, монастирях, «святих місцях» тощо), пов'язаних з історією уніатства, де в першу чергу можливі екстремістські зборища, антисуспільні прояви.

З метою відпрацювання попереджувальних заходів систематично аналізувати дати уніатського календаря, спрямованість діяльності зарубіжних підривних центрів Заходу, Ватикану.

6. Опрацювати можливі варіанти недопущення протизаконних дій з боку уніатських екстремістів. Головний акцент робити на попередження законодавства про культу, а у випадку його порушення — використати силу громадської думки і радянських законів.

7. У кожному районі, населеному пункті налагодити роз'яснювальну, попереджувальну роботу персонально з кожним уніатським священиком, ченцем, релігійним екстремістом, віруючим уніатом, із націоналістично налаштованими елементами. Письмово чи усно попередити кожного про відповідальність за порушення законодавства.

8. У районах, населених пунктах, де є прояви уніатства, створити групи, бригади з числа партійних, радянських працівників, ідеологічного активу, котрі зі знанням справи могли б розібратися в будь-якій проблемній ситуації, виробити відповідні рекомендації, проводити кваліфікаційну роз'яснювальну роботу серед проуніатськи налаштованих віруючих, релігійних екстремістів.

9. Керівникам підприємств, організацій, установ, колгоспів і радгоспів посилити контроль за використанням громадського і відомчого транспорту, виключити

випадки його замовлення для масових перевезень уніатів під виглядом туристичних екскурсій, концертних поїздок тощо.

10. Здійснити комплекс заходів по лінії радянських органів, спрямованих на активніше використання антиуніатської позиції РПЦ на місцях.

Відповідальними за реалізацію зазначеного робочого плану були партійні комітети, радянські органи, Рада у справах релігій, товариство «Знання» [66]. Уважно ознайомившись із ним, читачеві неважко дійти висновку, що документ висував нереальні завдання, що він так і залишився робочим планом лише на папері. Життя розвивалося за іншим сценарієм.

Не знаходячи надійних рецептів у боротьбі з греко-католиками, ЦК Компартії України, партійні комітети західних областей і наприкінці 80-х років робили ставку на підготовку численних матеріалів, оглядів радіопередач зарубіжних станцій, інструкцій зі звинуваченнями опонентів у підступності. З областей надходили звіти про значну роботу або сигнали про «порушення» закону. А можливо, все це робилося для власного заспокоєння чи звіту в потрібний момент перед вищими інстанціями? Утім, хай читач зробить власний висновок.

Так, секретар Тернопільського обкому партії В.Острожинський інформував ЦК Компартії України у листі від 1988 року про «незаконне зборище прихильників уніатства» в с. Зарваниця Терехівського району. За його словами, 16-17 липня біля шанованого віруючими «святого місця» зібралося понад 2 тис. вірних із Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей. Серед них чимало молоді із засобами звукозапису, відеокамерами.

Заходи, вжиті адміністративними, партійними, радянськими органами «для недопущення зборища», користі не принесли. Вранці 17 липня місцеві органи влади ще раз попередили про незаконність зборища.

Перед початком богослужіння група віруючих установила хрест в ознаменування «1000-ліття хрещення України», ікону Зарваницької Богоматері. Виступи, на думку В.Острожинського, мали «політичний, наклепницький характер. Демагогічно посилалися на висловлювання В.Леніна, М.Горбачова, Конституцію СРСР, рішення XIX Всесоюзної партійної конференції про свободу совісті і демократизацію. Звучали вимоги визнати Українську католицьку церкву і збирали для цього підписи учасників зборища, заклики йти до людей і агітувати «за нашу Українську церкву». Звучали заклики не голосувати за депутатів, котрі «утискують» уніатську віру і відкликати їх, а також грубі нападки на Руську православну церкву та її ієрархів».

Богослужіння тривало з 12 до 16 год. Тут проводилося й освячення води, релігійної атрибутики. Його проводив єпископ П.Василик у супроводі групи греко-католицьких священиків. Аналіз дій уніатів, бесіди з віруючими показали, наголошує В.Острожинський, що дане зборище було заздалегідь сплановане, чітко організоване, розраховане на масовість, на використання шанованого людьми «святого місця».

Стосовно властей віруючі вели себе агресивно, загострювали ситуацію, на зауваження про порушення закону не реагували. При найменших спробах припинити дії авторитетів останні зверталися до маси. Виділялися своєю активністю в проведенні релігійного зборища понад двохсот молодих віруючих. На незаконні дії релігійних авторитетів складені акти. Їх притягуватимуть до адміністративної відповідальності..

Обком партії доручив радянським органам, виходячи з наявної ситуації, прискорити вирішення питання про реєстрацію православних громад у тих населених пунктах, де мешкають проуніатські налаштовані особи (нарешті схаменулися. — В.П.), активніше використовувати можливості адмінорганів для профілактики і припинення незаконних дій, зібрань проуніатських елементів. Буде продовжено проведення сільських сходок у населених пунктах, мешканці яких брали участь у зборищі в с.Зарваниця. Готуються матеріали для публікацій у засобах масової інформації, передачі по радіо, які викриватимуть антигромадську діяльність уніатів, їх зв'язки з націоналістами. Вживаються й інші заходи для недопущення подібних акцій у майбутньому [67].

Інформація, очевидно, викликала в Києві серйозне занепокоєння. Стурбований ЦК зажадав пояснень, і той самий В.Острожинський надіслав 26 липня 1988 року нову записку «Про характер уніатських проявів у Тернопільській області і заходи для їх подолання». У ній зазначається, що в області взято на облік 17 колишніх священиків і 38 монашествуючих. Більшість із них люди похилого віку, відійшли від активної церковної діяльності. Проте останнім часом єпископ П.Василик висвятив у сан священика братів Івана та Тараса Сеньків. Ченці і черниці проживають невеликими групами і ведуть місіонерську і вербувальну роботу. Активні прояви уніатства в області в 40 населених пунктах, а загальна чисельність проуніатських налаштованих віруючих сягає 2-3 тис. чоловік.

Слід урахувати, докоряє В.Острожинський, що пережитки уніатства зберігаються і в окремих громадах РПЦ. Певна частина віруючих намагається проводити обряди традиційно, вимагає від священиків не йти їм усупереч, проводити «по-уніатськи». 35-40 відсотків православних не проти відновлення ГКЦ як «віри наших батьків», ближчу їм «мовою, духом і традиціями».

Відсутність належної цілеспрямованої роботи з метою розвінчання минулого і сучасного уніатської церкви, її політичної сутності і націоналістичної спрямованості певним чином сприяло збереженню соціальної бази серед частини віруючих РПЦ. Хоч більшість із них на сільських сходках голосує за резолюції, котрі засуджують протизаконні акції прибічників унії, активної протидії їм не спостерігається. Антиуніатська громадська думка слабка, особливо в тих населених пунктах, де мешкають греко-католики.

Певною базою, на думку В.Острожинського, для уніатства залишаються і колишні оунівці, бандопосібники, що відбули покарання і повертаються в область (біля 10 тис. чоловік), частина членів їх сімей. Чимало з них виявляють активність у релігійному житті, обираються у виконавчі органи, відкрито ведуть підбурювальну пропаганду за відновлення ГКЦ.

У 1988 році активність уніатів стала особливо помітною. Збільшилася кількість зборищ, число обрядів, які проводять уніатські священики на квартирах віруючих, масових відвідань шанованих «святих місць». Віруючі-уніати включені в системи «радіолітургії». Помічені факти групового прослуховування богослужінь, що транслюються західними радіостанціями. Протягом квітня-травня з 11 населених пунктів Бучацького і Чортківського районів надійшли заяви про реєстрацію ГКЦ. 8 із них виявилися начебто фальшивими. Протягом червня-липня робилися неодноразові спроби організувати масові зборища, як це було в с.Зарваниця. Більшість із них вдалося попередити.

За таких умов обком партії вжив низку організаційних, ідеологічних, адміністративних заходів, спрямованих на припинення протизаконних дій прибічників ГКЦ, посилення формування антиуніатської громадської думки, протидію спробам відродити уніатську церкву.

Обком партії, проаналізувавши стан масово-політичної, виховної роботи в населених пунктах, де мешкають прибічники уніатства, вважає, що причинами активізації уніатів, крім вищевикладених, є:

- послаблення контролю за діяльністю проуніатських елементів з боку місцевих органів влади, їх комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу. Ця робота випала з поля зору правоохоронних органів. Не сповна використовувалися засоби переконання і сила закону;

- поверхове, неглибоке знання ситуації, процесів і явищ, що відбуваються в середовищі уніатів, форм і методів впливу уніатських авторитетів на віруючих. Прояви інертності, примиренства і певного боягузництва серед частини комуністів місцевих партійних організацій, керівників радянських, партійних, адміністративних органів, ідеологічного активу, втрата почуття політичної гостроти уніатського питання з їх боку. В умовах демократизації опора лише на епізодичні, подекуди непродумані адміністративні заходи принесла лише негативний результат, негативно вплинула на громадську думку не тільки в середовищі віруючих, але й невіруючих. Уніати швидко переорієнтувалися в умовах гласності й демократії, а партійні організації, ідеологічні кадри все ще мляво перебудовуються в нових умовах;

- відсутність належної, цілеспрямованої роботи з формування антиуніатської громадської думки засобами інформації і пропаганди, масово-політичної роботи;

- слабе використання радянськими органами можливостей духовенства РПЦ у боротьбі з проявами уніатства, формування негативного ставлення до нього в середовищі православних віруючих.

Виходячи з викладеного аналізу обставин, Тернопільський обком партії вважає, що ставити питання про реєстрацію уніатських громад, відновлення діяльності уніатської церкви неправомірно як з історичної, так і з політичної точок зору.

Офіційний акт реєстрації ГКЦ, на думку секретаря обкому партії:

- перекреслив би багатовікову боротьбу українського народу проти католицизму та унії;

- це була б реєстрація не релігійної, а релігійно-націоналістичної організації, тісно пов'язаної з ворожим зарубіжним центром УКЦ і послужила б консолідації та пожвавленню під релігійними прапорами націоналістичних, антиросійських, антирадянських настроїв;

- викликав би серйозний розкол, бродіння в середовищі православних громад, спонукав би перехід частини православних віруючих (35-40 відсотків) в уніатські парафії, гостру боротьбу за церковні приміщення, дестабілізацію морально-політичної ситуації.

Ураховуючи сказане, В.Острожинський пропонував ужити низку додаткових ідеологічних, адміністративних заходів для припинення діяльності уніатства, розрахованих на перспективу. По-перше, за участі вчених зробити глибокий, усебічний аналіз ситуації в сучасному уніатському середовищі і виробити на цій основі практичні рекомендації партійним, радянським органам. По-друге, необхідний постійний обмін інформацією між партійними, радянськими, адміністративними

органами Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Тернопільської областей із можливих протизаконних акцій уніатів і координація дій для їх зриву; важливо мати оперативну інформацію про діяльність зарубіжної УКЦ, її больові точки, зміст інструктивних указівок і орієнтировок для громад уніатів, що діють у західних областях. По-третє, оперативніше, із урахуванням обставин, вирішувати питання про реєстрацію і відновлення раніше знятих з реєстрації громад РПЦ у населених пунктах, де активно діють уніати. По лінії Ради у справах релігій забезпечити заходи, спрямовані на підвищення ролі і відповідальності РПЦ у подоланні уніатських пережитків. Цьому могли б сприяти активніше запровадження богослужінь українською мовою, надання практичної допомоги у виданні потрібної богослужбової літератури, виготовлення релігійної атрибутики в достатній кількості цільовим призначенням для парафій РПЦ, що діють на теренах західних областей. По-четверте, координація в масштабах республіки і західних областей виступів засобів масової інформації, спрямованих на розвінчання політичної суті уніатства, його антирадянську спрямованість. Корисними могли б стати цикли антиуніатських теле-, радіопередач, фотоматеріали тощо, котрі розвінчують діяльність УКЦ як у минулому, так і сьогодні.

«Поеднання вказаних заходів, — підсумовує В.Острожинський, — підвищення активності, оперативності, координації і наступальності дій партійних, радянських, адміністративних органів, розумне використання засобів переконання і сили закону, підвищать, на нашу думку, ефективність боротьби з проявами уніатства, протидію й нейтралізацію спроб до його самолегалізації» [68].

Важко сказати, чи вірив секретар Тернопільського обкому партії В. Острожинський у те, що писав, як і в те, наскільки серйозно сприймали в Києві подібну інформацію та окреслені пропозиції. Їх і коментувати зайве. Хіба що варто вказати на цинізм авторів усіляких документів із їх вибірковою «турботою» про зміцнення позицій РПЦ в західних областях.

У період святкування греко-католиками 1000-річчя хрещення України-Русі ситуація в регіоні значно загострилася. Масовими стали вимоги реєстрації громад. Москва та Київ вимагали вжиття рішучих заходів. З обкомів партії надходила явно прикрашена інформація про стан справ. Так, перший секретар Закарпатського обкому партії Г.Бандровський направив у ЦК Компартії України 27 липня 1989 року під грифом «Цілком таємно» інформацію «Про уніатство в області та пропозиції стосовно реєстрації греко-католицької церкви». У ній указувалося, що станом на 1 липня в області мешкає 50 священиків колишньої ГКЦ та 20 ченців і черниць, котрі не прийняли православ'я і навколо яких групується 15-20 тис. прихильників уніатства. Протягом двох років надходили заяви з проханням зареєструвати греко-католицькі громади із 20 населених пунктів.

Одним з аргументів для реєстрації є заяви віруючих про бажання продовжити віру їх батьків і дідів. Вони вимагають зареєструвати ГКЦ, не визнаючи про цьому УКЦ на чолі з М. Любачівським. Остання, за винятком віруючих с. Боржавське Виноградівського району, підтримки населення не має.

Аналізуючи процеси, що відбуваються в середовищі греко-католиків, обком партії та облвиконком вважають реєстрацію їх громад недоцільною з наступних причин:

— реєструвалася б фактично релігійно-політична і навіть націоналістична організація, а не релігійна, яка підпорядковувалася б Ватикану;

— викликала б бродіння серед більшості православних, римо-католицьких громад, сприяла б виходу значних груп віруючих із них, захопленню керівництва «уніатствуючими елементами» і розпаду лояльних релігійних об'єднань, надходженню заяв на реєстрацію нових громад, котрі займають очікувальну позицію.

Г. Бандровський насамкінець зазначив, що обком партії та облвиконком, відповідно до рекомендацій ЦК Компартії України, накреслили і реалізують заходи щодо послаблення впливу і нейтралізації уніатства [69].

Подібну інформацію в ЦК Компартії надіслав і перший секретар Івано-Франківського обкому партії І.Посторонко. У листі від 1 серпня 1988 року він вихвалявся власною турботою про православних, водночас стурбовано зазначаючи, що в «області уніатством уражено 35 населених пунктів, у яких проживає близько 85 тис. жителів, із них біля 15 тис. фанатично налаштовані». Щоправда, секретаря обкому радувало те, що переважну більшість складають люди похилого віку, пенсіонери, жінки.

І. Посторонко непокоїли заяви про реєстрацію греко-католицьких громад, священники, ченці і черниці, котрі «докладають шалених зусиль для активізації діяльності віруючих-уніатів, штовхають останніх на грубі порушення законодавства про релігійні культи. Не припиняються спроби відродження організаційних структур уніатства, чернечих орденів.

Нелегально діючі священники об'єднуються навколо єпископів С.Дмитерка та П. Василика. Якщо перший спирається на помірковане духовенство, то навколо П. Василика групуються молоді священники, які займають екстремістські позиції, підтримують зв'язки з Ватиканом».

У проповідницькій діяльності духовенство спекулює на трагічному минулому країни, на проблемах перебудови, демократизації. УГКЦ виставляється жертвою культу особи Й. Сталіна, чим навіюється думка про неправомірність ухвал Львівського собору 1946 року. Влаштовуються «масові зборища» віруючих із залученням вірних з інших областей, що створює видимість масовості.

Івано-Франківський обком партії враховує нові явища, що відбуваються в уніатському середовищі, орієнтує партійні комітети на використання тих форм і методів роботи з уніатами, що відповідають сучасним вимогам. На допомогу партійним комітетам готуються відповідні орієнтировки з рекомендаціями. Проводиться регулярне навчання атеїстичних кадрів для роботи з уніатами. У населених пунктах, уражених уніатством, увійшло в систему проведення сільських сходок, виступів суспільно-політичних клубів, діалогів атеїстичних бригад з віруючими-уніатами. По лінії радянських, правоохоронних органів, уповноваженого Ради у справах релігій регулярно проводяться профілактичні бесіди з уніатськими священниками, черницями, проуніатськи налаштованими особами, схильними до екстремістських дій. Активізувалася індивідуальна робота.

До протидії уніатам в області залучається православне духовенство. Наприклад, у с. Клубівці Тисменицького району, щоб попередити зборище уніатів на цвинтарі, православна церква провела богослужіння, установила хрест на честь 1000-ліття хрещення Русі. Після цього уніатський священник визнав, що йому в селі робити

нічого. Передбачається в селах, уражених уніатством, зареєструвати православні громади, відкрити Гошівський православний монастир.

Як недолік І.Посторонко визнавав недостатню координацію дій партійних організацій, виконкомів рад народних депутатів, правоохоронних органів. Окремі парторганізації діють шаблонно, покладаючись в основному на адміністративні заходи. Ще низька ефективність багатьох пропагандистських заходів, індивідуальної роботи.

Самокритично проаналізувавши стан справ, наголошує автор, обком партії у липні 1988 року вжив невідкладних заходів, спрямованих на поліпшення роботи для розвінчання уніатства, попередження його проявів. Поряд із цим посиленню роботи щодо протидії уніатам значною мірою сприяли скоординовані дії з боку партійних, радянських, правоохоронних органів західних областей республіки. Аналіз показує, що уніатські священники, які мешкають на Івано-Франківщині, намагаються займатися церковною діяльністю в інших областях. У той самий час духовенство Львівщини працює в Івано-Франківській області.

Для подальшого поліпшення антиуніатської роботи І.Посторонко вважав за доцільне:

1. Підготувати серію матеріалів для публікації в місцевих газетах з історії формування унії, її насильницького запровадження, про антиуніатські настрої населення. Враховуючи високий авторитет митрополита А.Шептицького серед віруючих, необхідно опублікувати його виступи, статті з критичними висловлюваннями про унію. Оперативно опублікувати серію брошур по лінії товариства «Знання» з аргументованим розвінчанням УГКЦ.

2. Усіляко сприяти РПЦ стосовно видання календарів, ікон, іншої церковної атрибутики, яка б відповідала місцевим традиціям і користувалася попитом серед віруючих. Необхідно прискорити перехід до богослужінь українською мовою, постачання місцевих громад відповідною богослужбовою літературою.

До сказаного І.Посторонко додав, що немає підстав для реєстрації греко-католицьких громад [70].

Стурбований масштабами святкування 1000-річчя хрещення України-Русі, зростанням впливу греко-католиків, В.Щербицький доручив секретареві ЦК Ю.Єльченку та голові КДБ республіки М.Голушку проаналізувати стан справ у регіоні. Працювали оперативно. З серпня 1988 року з'явилася доповідна записка «Про нові тенденції в діяльності уніатських екстремістів у західних областях республіки та додаткових заходах для їх нейтралізації».

У ній наголошувалося, що підбурювані західними підривинними центрами, «зловживаючи демократією і гласністю, уніатські верховоди організували серед населення збір підписів під листами з вимогами про реєстрацію УКЦ, направляють делегації в Москву та Київ, здійснюють незаконні уніатські обряди, нелегально висвячують молодих уніатських священників, почали видавати підпільний наклепницький машинописний часопис «Християнський голос».

Якщо раніше, за словами Ю.Єльченка та М.Голушка, нелегальні уніатські священники намагалися працювати з невеликими групами своїх прихильників, то нині ставка робиться на організацію великих, помпезних, а то і скандальних зборищ. У Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях екстремісти зуміли «спровокувати віруючих» на незаконні і досить численні зборища — по кілька

тисяч чоловік. Організатори їх мандрують областями, переслідуючи мету демонструвати активність і живучість УКЦ. При цьому використовується найменший привід для демонстративного єднання нелегальних єпископів і священників з націоналістичними елементами із числа людей, котрих раніше притягували до кримінальної відповідальності за протизаконну, антисупільну діяльність. Звертає на себе увагу той факт, що в утвореному нелегальному «Комітеті захисту українських католиків» — п'ять таких осіб із дев'яти.

Частина нелегально діючих священників підтримує зв'язки з уніатськими ієрархами в Польщі, клерикальними центрами Заходу, добре поінформована про позицію Ватикану, інструкції зарубіжного керівництва УКЦ.

ЦК Компартії України, наголошують Ю.Єльченко та М.Голушко, протягом двох останніх років неодноразово загострював увагу партійних комітетів, радянських і правоохоронних органів на цій проблемі, давав відповідні доручення і детальні рекомендації з урахуванням особливостей того, що відбувається. За участю відділів ЦК були проведені регіональні координаційні наради секретарів обкомів партії, вироблені підходи до вирішення всіх питань.

«Однак, — метали блискавки автори записки, — необхідного зрушення не відбулося. Організаторська і політична робота щодо протидії уніатському екстремізму не відповідає вимогам моменту і нинішній ситуації. Як показало вивчення справ на місцях, кадри слабо знають реальні обставини, людей, на яких спираються екстремісти, працюють старими методами, виявляють нерішучість, безпринципність. Більше того, чимало працівників заспокоюють себе оманливою старою інформацією, закриваючи очі на нові тенденції.

Ця позиція відображається і в інформуванні ЦК. Воно нерегулярне, вибіркове. Немає точних, відповідаючих істинним процесам, а не благодушним побажанням місцевого активу політичних оцінок. Замовчуються явні спроби висунення під уніатським прикриттям антиросійських, антисоціалістичних, націоналістичних гасел».

Головна причина незадовільної протидії спалахам уніатського екстремізму, на думку Ю.Єльченка та М.Голушка, у слабкій організації справи на місцях. Партійні організації, радянський, ідеологічний актив у колишніх уніатських районах і населених пунктах часто не володіють належною мірою релігійною ситуацією, погано інформовані про задуми екстремістів, запізнюються у своїх діях або зовсім бездіяльні. Чимало з них виявляють нерішучість при вирішенні питань релігійного життя та атеїстичного виховання, вдаються лише до адміністративних заходів, що призводить до помилок. Практично не ведеться попереджувальна індивідуальна робота з релігійними лідерами, особами, схильними до порушень законодавства, навколоцерковними елементами. Ситуація, що загострилася в деяких місцях, виявила «в середовищі активу людей пасивних, безпринципних, просто боягузів. Вони не хочуть йти до віруючих, переконувати їх. Правоохоронні органи на місцях у багатьох випадках також стали займати позицію стороннього спостерігача, не вживають належних заходів для припинення порушень чинного законодавства».

Незнання і недооцінка реальних умов, незграбність і нерозпорядливість партійних, радянських працівників, невмілі, очікувальні дії правоохоронних органів стали причиною того, що, наприклад, у Долинському, Калуському районах Івано-Франківської області «уніатським екстремістам удалося практично безперешкодно влаштувати декілька багатолюдних протизаконних зборищ і залишитися, по суті,

безкарними». Про проведення деяких із них у районних і обласних органах навіть не знали. Подібні факти спостерігалися у Львівській і Тернопільській областях.

Останнім часом зросла кількість антиуніатських публікацій у пресі. Однак в цілому широкий громадськості ще не показано антисупільний, антиперебудовний характер дій уніатських екстремістів, котрі завдають шкоди справі соціалізму і дружбі народів СРСР.

Слід підтримати пропозиції Ради у справах релігій про реєстрацію православних громад у деяких населених пунктах.

Насамкінець Ю.Єльченко та М.Голушко рекомендували направити доповідну записку першим секретарям Львівського, Закарпатського, Івано-Франківського та Тернопільського обкомів партії для вжиття необхідних заходів [71].

Грізна доповідна записка наступного дня, 4 серпня 1988 року, була оформлена як документ ЦК Компартії України і передана в зазначені обкоми партії. Щоб робити з «неслухняними», «непокірними» греко-католиками, там не знали. Через деякий час у Київ надійшли звичайні відписки про виконану роботу. У них констатувалися факти «ворожих», «провокаційних» дій «екстремістів», висвітлювалися власні і проведені РПЦ заходи для подолання впливу уніатів, робилися запевнення, що партійні комітети «продовжують роботу, щоб нейтралізувати діяльність прибічників уніатства».

Узагальнивши матеріали обкомів партії західних областей, завідувач ідеологічного відділу Л.Кравчук писав у листі від 13 січня 1989 року, що партійні комітети, радянські органи регіону здійснили поглиблене вивчення релігійної ситуації в населених пунктах, де мають місце уніатські прояви, і з урахуванням цього вжили конкретних заходів для їх попередження та нейтралізації. Підвищено вимоги до партійних, радянських, правоохоронних органів на місцях за стан роботи з протидії уніатству. Дано принципову оцінку тим керівникам, що не вжили вчасних і ефективних заходів для «запобігання уніатським зборищам, самовільного відкриття недіючих церков, іншим проявам релігійного екстремізму». Налагоджується координація у здійсненні антиуніатських акцій партійних, радянських органів, засобів масової інформації чотирьох областей, що «дозволило вчасно нейтралізувати цілий ряд антигромадських виступів уніатських екстремістів та націоналістично, налаштованих елементів, обмежити їх вплив».

Позитивний резонанс мала робота серед віруючих щодо роз'яснення нових підходів партії та уряду у сфері державно-церковних відносин в умовах перебудови і демократизації суспільства. На «оздоровлення релігійної ситуації в західному регіоні, ріст антиуніатської громадської думки» помітно вплинули заходи, пов'язані з реєстрацією громад РПЦ у тих населених пунктах, де до цього «активно діяли уніатські екстремісти». У 1988 році в чотирьох областях зареєстровано 293 громади. Як «свою значну поразку уніати» розцінили рішення уряду про передачу Гошівського монастиря в Івано-Франківській області православній церкві.

Зменшенню порушень законодавства про культу сприяла проведена в областях індивідуальна профілактична робота з «уніатськими верховодами, священниками і ченцями, письмові й усні попередження їх про відповідальність за порушення законів».

Цим «позитив» у боротьбі з греко-католиками вичерпався, бо далі Л.Кравчук стурбовано писав, що «уніатські екстремісти в нових умовах прагнуть змінити

тактику, пристосуватися, навіть відмовитися, принаймні на словах, від найбільш непопулярних серед віруючих тверджень. Орієнтуючись на установки Ватикану, вони намагаються подолати внутрішні суперечності, координувати дії з націоналістично налаштованими елементами, неформалами, інспірувати масовість заяв про реєстрацію так званої «української католицької церкви», налагодили постійні прямі зв'язки з уніатсько-націоналістичними центрами Заходу та ін.».

Завершувався лист переконливим запевненням, що ідеологічний відділ ЦК Компартії України, партійні комітети продовжують контролювати питання нейтралізації уніатського екстремізму [72].

Якщо уважніше вчитатися у зміст інформації Л.Кравчука, то неважко помітити, що ЦК Компартії України, обкоми партії, виконкоми рад народних депутатів західних областей остаточно втратили контроль за ситуацією, а втративши його, робили вигляд, що в регіоні нічого загрозливого для партії не відбувається.

Те, чого не помічали в ЦК Компартії України, було в полі зору представників демократичних сил країни. З червня 1988 року на прес-конференції в Міністерстві закордонних справ СРСР відомий правозахисник академік А. Сахаров закликав радянський уряд легалізувати УГКЦ. Інший народний депутат СРСР, літературознавець і критик С. Аверинцев у своїй статті в газеті «Советская культура» попереджав, що «...заборона уніатства не сприяє престижу нашої держави, як і не відповідає вона...гідності православ'я, принаймні при далекоглядному розумінні останнього». Такої ж думки дотримувалися опальні священники РПЦ Г. Якунін та Г. Едельштейн, які вважали, що «...оскільки Російська православна церква перебуває в глибокій стагнації, легалізація Української католицької церкви, духовне життя цієї церкви матиме позитивний вплив на відновлення духовного життя Російської православної церкви» [73].

Займали конструктивну позицію в справі легалізації УГКЦ і численні міжнародні організації як релігійні, так і правозахисні, які досить оперативно оприлюднювали акції протесту. Певний тиск на СРСР чинив і Ватикан, про що мова йтиме пізніше.

Отже, прибічники греко-католицької церкви, проводячи свої заходи, відчували підтримку різних організацій, сподівалися і на відповідні кроки з боку органів влади. Перша надія з'явилася наприкінці вересня 1988 року, коли 28 вересня відбувся пленум ЦК Компартії України, який увільнив з посади першого секретаря В.Щербицького та обрав на неї В.Івашка. На пленумі виступив Генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов. Він хоч відверто й не говорив про наростаючий вплив ГКЦ, проте натякав на необхідність пошуку шляхів діалогу з політичними та ідейними опонентами. «Або ми визнаємо право інших на самостійність думки і дії, — наголосив М.Горбачов, — поведемо активну роботу, щоб завоювати на свій бік громадську думку і суспільні симпатії, інакше кажучи, примножимо рушійні сили перебудови, або перетворимося в замкнуту організацію з претензіями на керівну роль.

Політичний діалог — це не лише спосіб підтвердити в умовах політичної демократії обґрунтованість свого лідерства. Це і є надійний засіб завоювати помічників і союзників у цьому середовищі» [74].

У Києві натяк не зрозуміли, бо новообраний перший секретар ЦК В.Івашко

лише запевнив М.Горбачова, учасників пленуму в тому, що робитиметься все можливе, аби в республіці не виникла будь-яка конфронтація на національній основі [75].

Обійшли увагою греко-католиків і на пленумі ЦК Компартії України 18 жовтня 1988 року, на якому обговорювали нагальні проблеми національної політики КПРС.

Щоправда, їм усе ще діставалося від партійної преси. Журнал «Комуніст України» (1989, жовтень), наприклад, опублікував статтю С.Возняка «Хто розіграє «уніатську карту?», у якій автор, усе ще перебуваючи в полоні старих ідеологічних стереотипів, звинувачує опонентів. Говорячи про посилення уваги суспільства до проблеми релігії та атеїзму, С.Возняк зазначає, що на хвилі здорового інтересу час від часу «з'являється і каламуть релігійного екстремізму, котрий у спекулятивних цілях намагається цей інтерес повернути в русло антиперебудовних процесів». Мають місце спроби інтегрувати релігійну свідомість із наростаючою внаслідок об'єктивних причин національною свідомістю. Ототожнення національного і релігійного створює основу для екстремістських спекуляцій, протиставлення «релігійного монізму» і національної «єдності» інтернаціональній справі. Саме з таким явищем зустрічаємося в республіці, зокрема в її західному регіоні, де «останнім часом лунають голоси на захист так званої Української католицької церкви, а по суті заклик до реанімації колишньої греко-католицької, уніатської церкви».

Проаналізувавши у традиційному плані 350-річну історію УГКЦ, рішення Львівського собору 1946 року, С. Возняк наголошує, що «свою долю греко-католицька, уніатська церква визначила сама, тобто самоліквідувалася, а не була ліквідована радянськими властями, про що твердять сучасні апологети уніатства». Щоправда, в дусі підходів кінця 80-х років, С.Возняк звинувачує сталінську систему: «Звичайно, не можна виправдати того, що частина уніатських священників, котрі не перейшли у православ'я, була репресована, стала жертвою сталінського беззаконня. Але не можна не сказати і про те, що жертвами бандерівщини стали десятки священників, які порвали з унією, у т.ч. і Г. Костельник».

Відхід від уніатства, за словами автора, розрив із греко-католицькою церквою відбувся переважно як перехід до православ'я, повернення до «віри предків». Однак в цілому цей процес був складнішим, ніж просто заміна однієї релігійної віри іншою. Під впливом нових, соціалістичних умов життя, а також завдяки виховній, атеїстичній діяльності частина віруючих-уніатів узагалі порвала з релігією і стала на атеїстичні позиції. Частина ж, перейшовши у православ'я, певний час зберігала елементи уніатського культу. Для неї цей перехід не був болючим, оскільки він по суті не зачепив буденної релігійності. Деякі віруючі, що перебували під сильним впливом окремих представників колишнього уніатського духовенства, яке не визнало ухвал Львівського собору, послідовно продовжували дотримуватися уніатської традиції.

Надзвичайно важливе значення у подоланні уніатської релігійності мав закономірний кінець буржуазно-націоналістичного підпілля, активна участь місцевого населення у боротьбі з «бандерівськими терористами». У ході цієї боротьби піддавалася зовсім не голослівній дискредитації діяльність уніатської церкви, частина служителів якої «ішла пліч-о-пліч з оунівцями». Були виявлені і обнародовані численні свідчення її причетності, конкретних ієрархів до злочинів націоналістичних банд проти українського народу. Ця обставина, а перш за все соціалістичні

перетворення, виховна діяльність партійних і громадських організацій сприяли тому, що з ростом масового атеїзму паралельно йшов процес розмивання уніатської релігійності.

Чи не єдиною, на наш погляд, більш-менш об'єктивною тезою в статті С.Возняка стало твердження, що на збереження і пожвавлення серед частини віруючих проуніатських настроїв вплинули порушення «принципів свободи совісті», що мало місце в минулому. Необґрунтоване закриття храмів, знесення хрестів, адміністрування в роботі з віруючими — усе це закріплювало релігійні передсуди, породжувало упереджене ставлення до атеїзму. Ця упередженість, підсилена соціалістичними деформаціями, порушеннями принципів соціальної справедливості й демократії, зростанням бюрократизму, стала одним із джерел екстремістських проявів з боку окремих прихильників уніатства.

Перебудовні процеси створюють сприятливі умови для звуження сфери впливу релігії. Прохання віруючих про реєстрацію нових громад задовольняються. Однак цього не хочуть помічати уніатські екстремісти. Підбурюючи віруючих до протизаконних дій, створюючи ажітаж навколо УКЦ, вони намагаються розіграти «уніатську карту» в далеких від релігійних справ інтересах: створити релігійну опозицію політиці КПРС і Радянській державі, інспірувати в Україні національні і релігійні конфлікти.

«Історичний досвід свідчить, — підсумовує С.Возняк, — що намагання настояти релігію на національній винятковості і нетерпимості завжди дорого обходилися народам і всьому людству. Національні й релігійні чвари, криваві війни в ім'я «свого» Бога, котрі часто виникали в минулому і нинішні, зацікавлені в цьому суспільно-політичні сили, спроби використати релігійний фактор в антирадянських, націоналістичних цілях — усе це застерігає від того, щоб не дати себе заспокоїти солодкими словами про спасіння для українського народу у повернення до католицької, уніатської церкви» [76].

Важко сказати, чим керувався досвідчений фахівець у галузі релігієзнавства, який тривалий час мешкав у епіцентрі подій, пишучи подібне і вводячи в оману широкі кола читачів часопису. Ймовірно, тими настановами, що продовжували приймати в Києві, де навіть у травні 1989 року ще не вважали за доцільне реально оцінювати обстановку. Політбюро ЦК Компартії України, наприклад, прийняло 6 травня постанову «Про деякі тенденції розвитку політичної обстановки в республіці». У ній наголошувалося, що останнім часом активізувалися спроби націоналістичних та екстремістських елементів використати в неблаговидних політичних цілях релігійний фактор. За їх безпосередньої участі в західному регіоні республіки різко загострилося так зване «уніатське питання». Тут діють 7 єпископів, 274 священники, 148 ченців і 324 черниці колишньої ГКЦ (нарешті їх визнали. — В.П.). Створений ними в 1987 році «Комітет захисту Української католицької церкви (УКЦ)» активно домагається легалізації та політичної реабілітації уніатської церкви, інспірує серед прибічників унії антисупільні прояви, провокує на конфронтацію з органами влади, захоплення знятих з реєстрації культових приміщень. Намагаючись привернути увагу світової громадськості до «уніатського питання», націоналісти та релігійні екстремісти влаштовують різного роду прес-конференції для іноземних кореспондентів, беруть участь у засіданнях «круглих столів», які організовують посольства буржуазних країн, передають тенденційну інформацію про становище уніатів в Україні.

Небезпека подібних дій націоналістично налаштованих елементів та уніатських екстремістів у тому, що під їх впливом частина віруючих почала вести себе агресивно, не підпорядковується законним вимогам представників органів влади.

Висловивши у такий спосіб обурення діями «підступних екстремістів», члени політбюро ЦК Компартії України зажадали в черговий раз від органів радянської влади на місцях посилити роботу для рішучого припинення спроб релігійних екстремістів відновити структуру уніатства, організаційно укріпити її. Попередити кожного колишнього уніатського священника про персональну відповідальність за протизаконні дії, а за наявності достатніх підстав оголосити їм через органи прокуратури попередження. В боротьбі з уніатством повніше використовувати можливості РПЦ, сприяти розширенню богослужінь українською мовою в населених пунктах, де зосереджені прибічники уніатства.

Зайве коментувати цю, імовірно, останню постанову політбюро ЦК Компартії України з питань боротьби з ненависними йому греко-католиками. Здається, що члени політбюро, приймаючи постанову, остаточно ізолювалися від реального життя, не помічали, наприклад, того, що 22 січня 1989 року у Львові зібралася величезна маса народу у дворі і на площі навколо собору св. Юра (за деякими підрахунками до 150 тис. чол. — В.П.) на молебень до Богородиці, для вшанування 70-ої річниці дня злуки Західноукраїнської Народної Республіки та Української Народної Республіки. Потім організатори цієї широко запланованої акції мали великі неприємності з митрополитом Никодимом, правлячим архієреєм Львівсько-Тернопільської єпархії РПЦ. Ірині Калинець, одному з організаторів, довелося відбувати 15-денне таємне ув'язнення у Золочівській в'язниці, аби не викликати заворушень збудженого греко-католицького Львова [77].

Утратила контроль за ситуацією, на наш погляд, і РПЦ, яка в особі її архієреїв продовжувала займати стосовно українських греко-католиків однозначно негативну позицію, уникала будь-яких контактів для пошуку шляхів урегулювання ситуації, воліючи не бачити того, що відбувалося навколо. Так, екзарх України митрополит Філарет у травні 1989 року після богослужіння у Львівському соборі святого Юра влаштував прес-конференцію, на якій, відповідаючи на запитання про ставлення РПЦ до унії, заявив: «Однозначно негативно. Чому? Ви знаєте історію, а отже, знаєте про нелегкий шлях Христової Церкви до єднання. Ініціатива унії вийшла з Риму і на практиці вона вилилася у боротьбу не тільки Церков, а й народів. Саме через це передусім унія, як така, засуджена історією. Чому ж її нині пропонують відновити? Чому РПЦ проти? Тому, що такий розвиток подій призвів би до відродження боротьби, яку вже пережили наші предки. Почалася б не тільки релігійна ворожнеча. В неї були б утягнуті люди, далекі від релігійних проблем. Очевидно, загострилися б міжнаціональні відносини. І ми повинні подбати, щоб цього не сталося».

На запитання про те, чи все ж буде легалізовано уніатство з прийняттям нового закону про свободу совісті, митрополит Філарет відповів: «Можна з певністю сказати, що мова про реанімацію унії не йтиме. Для цього немає ніяких підстав. Місія нового закону... у тому, щоб Церква могла вільно виконувати свою конструктивну місію. Це стосується всіх нині діючих у країні церков».

Такою ж негативною була оцінка дій тих, хто виступає на підтримку УКЦ: «Мені здається, що вони підходять до питання формально і не вдумуються в те, що

сталося б, які небажані наслідки дало б відродження унії в Україні. Навіть тепер ми це гостро відчуваємо. Зустрічаємося з фактами ворожого ставлення до Руської Православної Церкви, яку називають неблагодатною, навіть «церквою Сатани», виявляють неповагу до її ієрархів, закликають мирян не ходити до наших храмів. А що було б, якби її легалізували?» (а хіба не так чинила РПЦ стосовно греко-католиків упродовж багатьох десятиліть радянської влади? — В.П.).

Митрополит Філарет дав заодно негативну оцінку й УАПЦ, заявивши, що серед автокефальних церков вселенського православ'я такої не існує, що вона є штучним утворенням. «Як відомо, — наголосив архієрей, — у роки громадянської війни була створена Українська Автокефальна Церква, однак цей акт був незаконним. Тому в народі її називали самосвятською Церквою. Потім її було розпущено (про роль компартії, силових структур у ліквідації УАПЦ владика, звісно, не вказував, не знав чи не хотів знати? — В.П.), а в роки фашистської окупації України відновлено і нині окремі парафії (чому окремі? — В.П.) існують за кордоном. Інші Православні Церкви її не визнали. То навіщо нам зараз відриватися від православного світу? Навіщо нам така Церква, що відгороджує нас від людей? Узагалі народ не порушує цього питання. Його порушують люди не церковні, а політики, які хотіли б використати дане питання з метою відірвати українських віруючих від Руської Православної Церкви. А наша Церква, як відомо з історії, робить усе для об'єднання народів. Тому вона проти автокефалії» (незабаром архієрей говоритиме і, головне, робитиме прямо протилежне. — В.П.) [78].

Зазначимо, що екзарх України митрополит Філарет давав інтерв'ю в той час, коли не тільки в західних областях республіки йшло самовідновлення греко-католицьких парафій, а й у центрі Москви з 21 травня 1989 року тривали маніфестації на захист церкви. Написи на численних гаслах говорили самі за себе: «До цього часу Українська Католицька Церква не реабілітована, за нею не визнано права на легальну діяльність. Богослужіння та інші обряди прирівнюються властями до несанкціонованих мітингів», «Львівський собор 1946 року — фальсифікаторська справа сталінських сатрапів», «Вимагаємо правди від засобів масової інформації про УКЦ!» [79].

9 червня 1989 року голодуючі греко-католики в складі єпископа П. Василика, священника Г. Сімкайла та двох членів «Комітету захисту УГКЦ» М. Муратова та С. Хмари звернулися із заявою до преси, у якій зазначалося, що демократизація в СРСР немислима без ушанування свободи віросповідання, прав і свобод релігійних меншостей, що протягом всієї радянської історії пригнічувалися комуністичним режимом. Більше 10 днів продовжується з'їзд народних депутатів, на якому окремі народні депутати відверто гласно заявляють про необхідність проведення в Радянському Союзі широких політичних реформ, скасування антидемократичних законів, що вийшли вже в часи перебудови.

«Разючим контрастом, — наголошувалося в заяві, — до діалогу між урядом і суспільством, який розпочався в нашій країні, є сучасний стан Української Католицької Церкви. Нас — майже 5 мільйонів віруючих. Церкву очолюють 10 єпископів, паствою керують біля 1000 священників та монашого чину. Ми достойно несли слово Боже в народ, наші ієрархи, як у минулому, так і зараз, ніколи не надавали перевагу політиці перед Вірою Христовою.

Ліквідація нашої Церкви на т. зв. Львівському соборі 1946 року і формальне

її приєднання до Російської Православної Церкви було однією з ланок у ланцюзі сталінських злочинів проти людства. Зараз цей злочин проти нашої Церкви продовжується».

Автори вказували, що церква фактично вийшла з підпілля в 1987 році, заявила про себе 40-ма тисячами підписів із проханням відновити її легальний статус. Сотні заяв про реєстрацію церковних громад були відправлені в органи місцевої та центральної влади. Відповіддю на законні вимоги віруючих греко-католиків став адміністративний терор, розв'язаний властями. Покликаючись на відсутність реєстрації, місцеві власті накладають на священників і вірних УГКЦ штрафи, які сягли вже суми в кілька сотень тисяч карбованців. Конфіскується культове та інше майно священнослужителів. Цинічно трактуючи новий закон про порядок проведення мітингів, демонстрацій та зборів, влада в Західній Україні застосовує його до молитовних зборів віруючих греко-католиків і накладає на священників покарання у вигляді адміністративних арештів терміном до 15 діб. Вершиною цинізму, стверджувалося в заяві, став арешт властями Івано-Франківської області Г. Сімкайла на 10 діб після його повернення з Москви, де він був на прийомі у Президії Верховної Ради СРСР 19 травня 1989 року. «Не бачачи інших способів привертання уваги суспільства до проблеми легалізації УКЦ, — підсумовували П. Василик та його однодумці, — священнослужителі і вірні УКЦ проводять в Москві перманентну голодовку в час роботи з'їзду народних депутатів.

Ми голодуємо і молимося з надією, що Господь почує наші молитви і дасть добру волю властимушчим нашої країни. Ми маємо надію, що у відповідності із внутрішнім законодавством СРСР та з міжнародним правом, наші законні права будуть повернені нам» [80].

Оскільки ніякої реакції з боку з'їзду народних депутатів, органів влади на звернення голодуючих не надійшло, то С. Хмара, А. Ковальов та Ан. Доценко звернулися 21 червня 1989 року до Паризької наради-конференції з людського виміру країн-учасниць загальноєвропейського процесу про порушення прав віруючих в СРСР. «Ми — українці-католики, — говорилося в новому документі, — діти тої Церкви, яку сталінський режим розгромив у 40-их роках і оголосив її поза законом.

Але цілковито винищити Українську Католицьку Церкву (УКЦ) не вдалося ані Сталіну, ні його наступникам. Ціною неймовірних жертв і підтримки віруючих наша Церква, загнана в катакомби, зуміла вижити.

Позитивні процеси лібералізації в СРСР викликали нову хвилю боротьби українських католиків за своє право на свободу віросповідання.

Проте ставлення властей до нашої Церкви не змінилося, воно в принципі залишається сталінським. Численні звернення віруючих та ієрархії нашої Церкви до найвищих органів влади з клопотанням надати Українській Католицькій Церкві легальний статус жодних позитивних наслідків не дали».

Автори далі, власне, повторили зміст попередньої заяви про утиски вірних, додавши, що «тепер власті намагаються довершити те, що не вдалося зробити Сталіну, Хрущову, Брежнєву — цілковито знищити УКЦ шляхом передачі храмів у розпорядження Російської Православної Церкви (РПЦ)», яка користується цілковитою підтримкою партійних, державних органів, КДБ та міліції.

Тільки на Львівщині за останні два роки влада передала РПЦ майже 150

греко-католицьких храмів, і цей процес триває. Навіть у часи гласності у засобах інформації продовжується кампанія дезінформації і наклепів на ієрархів ГКЦ, релігійних активістів, перекручується історія церкви. Апарат офіційної ідеології все частіше залучає православних архієреїв для зведення наклепів на українських католиків, намагається створити атмосферу нетерпимості навколо вірних.

«Стосовно нас, — завершувалося звернення групи голодуючих, — віруючих УКЦ, не виконується 52 ст. Конституції СРСР, міжнародні правові акти, у тому числі Гельсинський Заключний Акт, Підсумковий документ Наради у Відні.

Несправедливе й вороже ставлення до нас, українських католиків, з боку властей на різних рівнях, небажання позитивно вирішити нашу проблему спонукало нас на крайній захід протесту — голодовку, яку ми розпочали 21 травня у Москві і продовжуємо безперервно вахтовим методом.

Ми вимагаємо від властей СРСР реабілітувати УКЦ як жертву сталінізму і дозволити їй легальну діяльність.

Ми, українські католики, голодуючі в Москві, звертаємося до всіх учасників Наради у Парижі з проханням піднести ваш голос протесту на захист нашої багатостраждальної УКЦ та її вірних» [81].

Дана заява отримала велику міжнародну підтримку і справила належний вплив на позицію СРСР і особисто Голову Верховної Ради М. Горбачова, який навіть у середині 1989 року не надто переймався проблемами греко-католиків або, у всякому випадку, робив вигляд, що не помічає їх. Про це красномовно свідчить ще одне звернення групи голодуючих у Москві греко-католиків на ім'я канцлера ФРН Г. Коля з проханням вплинути на М. Горбачова у легалізації УГКЦ, яке підписали С. Хмара, Л. Демус, О. Гумен, Я. Дюдкевич, Р. Гера.

Повторивши суть уже цитованих нами порушень прав віруючих, автори заявляли: «Вельмишановний пане Канцлере, просимо Вас ще раз нагадати М. Горбачову, що ми голодуємо тут, у Москві, домагаючись реабілітації нашої Української Католицької Церкви як жертви сталінізму і вимагаємо припинити репресії проти нас, дозволити легальну діяльність УКЦ, а також просимо Вас роз'яснити М. Горбачову, що потрібно шанувати людські права і не тільки підписувати міжнародні правові документи, але потрібно ще і виконувати їх.

Звертаємось до Вас, бо радянські урядові чиновники роблять вигляд, що навіть тут, у Москві, нас не помічають» [82].

Безумовно, цитовані нами звернення, інші акції учасників голодування, яке завершилося лише в жовтні 1989 року, різні ексцеси з владою з цього приводу прискорювали остаточне рішення Кремля на користь греко-католиків.

Слід зазначити, що українська преса обходила мовчанкою голодування греко-католиків. На їх захист виступили окремі популярні видання того часу, що виходили у Москві. Так, газета «Московские новости» в числі від 11 червня 1989 року опублікувала матеріал «Молитва на вулиці Горького», у якому йшлося про вимоги греко-католиків легалізувати їх церкву.

Митрополит Філарет кинувся спростовувати публікацію. У листі на ім'я головного редактора від 30 липня 1989 року він писав: «У зв'язку з тим, що ця публікація вводить в оману частину читачів, представляючи греко-католиків «жертвами сталінських репресій» та свавілля місцевих властей, мені хотілося б заявити наступне. Греко-католицької східного обряду (або української) церкви в

Україні немає вже більше сорока років. Її самоліквідація почалася в березні 1946 року на церковному соборі в м. Львові, коли єпископи, священники і представники мирян оголосили про анулювання унії, нав'язаної віруючим у 1596 році на церковному соборі в Бресті. Рішення Львівського собору підтримала переважна більшість греко-католиків, і майже всі парафіяни цього регіону возз'єдналися з Руською Православною Церквою, котру заснували понад тисячу років тому серед східних слов'ян Київської Русі».

На думку митрополита Філарета, Львівський собор не був викликаний сталінськими репресіями, котрі церква засуджує, а тим, що штучно утворена на території захоплених земель України і Білорусі уніатська церква віджила себе. Повністю скомпрометували себе ієрархи греко-католицької церкви в очах простих віруючих і духовенства в роки Другої світової війни своїм співробітництвом з окупаційним режимом і бандерівськими націоналістичними бандами.

Про що ж тоді йде мова, чого вимагає невеличка група уніатських священників і віруючих, що не визнали рішень Львівського собору, — запитує митрополит і відповідає: «Підбурювані уніатськими і націоналістичними центрами з-за кордону, вони домагаються не просто «надати легального статусу» їх організації, як про це говориться в замітці, а відірвати від Руської Православної Церкви тисячі громад, мільйони віруючих. Ці християни охрещені Православною Церквою. Священники цих парафій рукоположені православними єпископами. І ось цю невід'ємну частину Православної Церкви незначна група уніатів хотіла б приєднати до Католицької церкви... З нашої точки зору, у цих діях спостерігається не боротьба за релігійну свободу, а релігійна агресія. Націоналістично налаштовані елементи намагаються з допомогою унії відірвати українців від єдинокровних братів росіян. Керівники Української Католицької Церкви на Заході, об'єднуючись з українськими націоналістами, не приховують, що основна мета їх боротьби, — домогтися виходу України зі складу Союзу РСР... Не треба бути ясновидцем, щоб зрозуміти: відновлення колишньої уніатської церкви спричинить релігійну і політичну боротьбу, роз'єднання народів. Найпереконливіше свідчення цього сама історія України».

Насамкінець екзарх України спростував факти переслідувань органами влади греко-католиків, наголосивши, що віруючі мають можливість сповідувати віру, вважати пастирем папу Римського, молитися в католицьких костелах. Ніхто не заважає їм відвідувати і православні храми, де богослужіння здійснюються, за бажанням парафіян, і українською мовою, дотримуватися східних обрядів [83].

Редакція газети «Московские новости» попросила прокоментувати лист митрополита Філарета наукового співробітника інституту США і Канади АН СРСР С. Філатова. Останній зазначив, що вимогу легалізувати ГКЦ на з'їзді народних депутатів СРСР висунув академік А. Сахаров. Аналогічну вимогу на сторінках газети «Советская культура» висунув член-кореспондент АН СРСР С. Аверинцев.

На думку С. Філатова, Львівський собор 1946 року був проведений сталінською системою за перевіреною в попередні десятиліття схемою, коли знищували протягом 20-х років РПЦ. Львівський собор «був організований не єпископатом, а «Ініціативною групою». Незважаючи на те, що чимало священників і єпископів-уніатів у цей період знаходилися в ув'язненні, «ініціативники» не могли заручитися підтримкою значної частини духовенства, віруючих, котрі перебували на свободі.

Немає підстав сумніватися в особистій чесності голови Ініціативної групи священика Гавриїла Костельника, однак наступні події показали, що це був особистий вибір Костельника та його однодумців, а не всієї уніатської церкви. Чимало віруючих не сприйняли об'єднання з Російською Православною Церквою, віддавши перевагу арештам, таборам, засланням».

Незважаючи на всі переслідування, зазначає С.Філатов, твердження митрополита Філарета, а заодно й ЦК Компартії України ліквідувати унію фактично, а не на папері, так і не вдалося.

В умовах правової держави «не існує підстав для переслідувань чи дискримінації уніатів. Посилання на співробітництво керівників церкви з фашистами звучить дивно — після війни минуло 44 роки, виросли нові покоління. Спроби продовжити репресивну політику стосовно уніатів здатні викликати загострення соціальної напруженості, ускладнення у відносинах СРСР з іншими країнами. Протягом багатьох років існувала надія на повернення уніатів у лоно православ'я. Широко побутувала думка, що унія тримається виключно завдяки підтримці чужоземних урядів. Життя показало, що це було оманом. Однак навіть деяким православним ієрархам, очевидно, важко від цього відмовлятися...» [84].

Доводиться з сумом погодитися з точкою зору окремих авторів на позицію екзарха України митрополита Філарета, який, за їх словами, був добре ознайомлений із релігійною ситуацією в Західній Україні, мав почуття християнського милосердя, поваги до ближнього і виявляв таку нетерпимість до інакочисляючих навіть наприкінці липня 1989 року.

Сама РПЦ улітку 1989 року ще намагалася влаштувати помпезні заходи на території Західної України, переконуючи віруючих у такий спосіб у надійності своїх позицій. Одним із останніх став хресний хід православних віруючих Прикарпаття з Гошівською іконою Божої Матері, який проходив з Івано-Франківська на Ясну гору с. Гошів Долинського району в період із 20 по 27 серпня. Його девізом став: «Братерство, єднання, мир, повернення до віри, святого рівноапостольного князя Володимира і рівноапостольної княгині Ольги, до віри предків, прощення гріхів». Часопис «Православний вісник» подав звіт, у якому, на наш погляд, масштаби акції явно завищені [85].

Якщо в Києві ЦК Компартії України, уряд, православні церковні кола продовжували займати негативні щодо греко-католиків позиції, то в Москві поступово доходили висновку про необхідність легалізації ГКЦ. Чи не першим про це заявив представник союзної Ради у справах релігій Ю.Смирнов у вересні 1988 року, наголосивши, що греко-католики в Україні не перебувають під забороною. У вересні наступного року він додав, що після прийняття нового закону про свободу совісті Рада реєструватиме їх громади. У той самий час чиновник облудливо стверджував, що легалізація греко-католиків залежить від взаємин між ними та РПЦ, замовчуючи, що РПЦ, не будучи юридичною особою, неправомірно вирішувати будь-які питання, а тим більше питання, пов'язані із законодавством та легалізацією [86].

Голова Ради у справах релігій при РМ СРСР К.Харчев у жовтні 1989 року в одному з інтерв'ю заявив, що в дусі міжнародних угод, підписаних СРСР, «треба нарешті вирішити проблему уніатів. Це дуже непросте, наболіле питання, і воно потребує нових, вільних від старого мислення підходів. Перед державою рівні всі

церкви. Не повинно бути улюбленої церкви і церкви-пасербниці. Уніатську церкву ми не можемо не визнавати, навіть якщо виходити із законодавства 29-го року — іншого тут немає. І зараз думати треба над тим, як політично забезпечити цей крок так, щоб він не призвів до нестабільності і конфронтації між прибічниками обох церков» (РПЦ та УГКЦ. — В.П.) [87].

Іншої думки дотримувався голова республіканської Ради у справах релігій М.Колесник. В інтерв'ю «Робітничій газеті» (серпень 1989 року) він стверджував, що діяльність ініціаторів утворення УГКЦ та інших активних прихильників «не вмальовується в рамки Конституції УРСР», не пояснюючи, щоправда, у чому порушення конституційного права в існуванні конфесії, адже за Конституцією УРСР, усі релігійні об'єднання мають однакове право на існування [88].

Восени 1989 року, коли ситуація в західних областях стала зовсім неконтрольованою, коли греко-католики силоміць захоплювали православні храми, Священний Синод РПЦ, незадовго до зустрічі М.Горбачова з папою Іваном Павлом II, надіслав до Риму делегацію для зустрічі з понтифіком. Йому вручили послання патріарха Пимена з пропозицією провести діалог щодо врегулювання уніатської проблеми і тим самим створити сприятливі умови для розвитку братніх відносин між двома церквами. Спільна комісія була створена, і про її роботу мова йтиме пізніше.

Ситуація була дійсно вкрай складною для влади та РПЦ. 17 вересня 1989 року «Комітет захисту УГКЦ» організував у Львові величезну маніфесту (за підрахунками міліції, у ній взяли участь близько 150 тис. чол. — В.П.), яка пройшла від центру міста до собору св. Юра з вимогою легалізувати УГКЦ. Подібні маніфестації відбулися пізніше в Івано-Франківську та Тернополі.

Водночас архієпископ В. Стернюк намагався через львівських депутатів, зокрема Р. Братуня, у Верховній Раді СРСР порушити справу УГКЦ перед урядом у Москві. У цій справі з офіційними проханнями до нього зверталися Товариство української мови ім. Т.Шевченка, президія Народного Руху України, інші громадські об'єднання. Позитивну позицію займали окремі місцеві керівники. Голова Львівського міськвиконкому Б. Котик заявляв, наприклад, про готовність вирішити вже очевидний православно-греко-католицький конфлікт. Проте, як тоді говорилося, «не було команди з Москви» [89].

У свою чергу Синод УГКЦ 24 вересня 1989 року розглянув питання про становище греко-католиків. Відкриваючи його, Мирослав Іван кардинал Любачівський говорив про те, що «наші надії і змагання про публічне визнання нашої церкви на рідних землях, здається, вже невдовзі увінчаються успіхом». Синод ієрархів відкривався в умовах, коли «може, ще ніколи як тепер, — сказав владика, — ми не чулися в Україні так об'єднаними з нашими братами і сестрами в Україні і в країнах Східної Європи», завдяки допомозі папи Івана Павла II, який зрозумів цю єдність і доклав чимало зусиль, щоб УГКЦ втішалася повною релігійною свободою на рідній українській землі.

Першоієрарх УГКЦ висловив надію, що, незабаром ієрархи відправлятимуть богослужіння у Львові для народу, який зберігав свою вірність Христові і його церкві впродовж майже 50 років переслідувань і поневірянь. «Нехай буде Богові за це слава і наш поклін, — наголосив він, — що дав нам стільки вірності, стільки

мучеників і ісповідників, батьків і матерей, що передали нашим нащадкам святу віру». З цією вірою в Христа УГКЦ вступає в друге тисячоліття свого існування. Бажання її ієрархів полягає в тому, щоб «була повернута свобода на існування і апостольську працю для католицької церкви в Україні та в інших країнах Східної Європи. Привілеїв ми жодних не маємо, ані чогось неконституційного не бажаємо. Ми хочемо вільно жити, сповідувати і молитися так, як жили і сповідували наші батьки і предки, згідно з природним правом людини. Ми хочемо свідчити на вільних землях України, живучи в мирі і християнській любові зі всіма християнськими церквами і спільнотами в дусі сучасного екуменізму, як це навчає другий Ватиканський собор».

Після єпископського Синоду вересня 1989 року, нарадами якого керував, глава УГКЦ, у житті церкви на українських землях відбулися важливі події, які засвідчили, що, незважаючи на багаторічні гоніння і переслідування, вона зуміла знайти в собі сили для такого відродження і стала підійматися з катакомб. Наприкінці жовтня віруючі багатьох православних церков, які колись належали греко-католикам, разом із священиками стали висловлювати своє незадоволення підпорядкованістю Московській патріархії та заявили про повернення до рідної греко-католицької віри [90].

Хоч заради справедливості слід сказати, що повернення у багатьох місцях відбувалося далеко не цивілізованим шляхом. Компартійні, православні видання тих часів рясніють публікаціями про «свавілля уніатів», замовчуючи при цьому, що в подібний спосіб сталінська система спільно з РПЦ упродовж другої половини 40-х років «запроваджувала» повернення місцевих віруючих до віри «батьків».

Масове захоплення греко-католиками православних храмів розпочалося ще з січня 1989 року. «Православний вісник» опублікував в одному з номерів, наприклад, звернення духовенства і православних віруючих Львівсько-Дрогобицької єпархії до глав православних церков та єпископату РПЦ із власним баченням проблеми.

Із звернення випливало, що в січні 1989 року уніати вирішили «завдати удару Руській Православній Церкві, намагаючись розколоти душі нашого віруючого народу, втягуючи його в духовно-національні та релігійні чвари».

Реаніматори унії та їх покровителі, які в ті важкі для «нашої Святої Православної Церкви» часи заради власної вигоди пристосувалися до «духу часу» та висміювали духовенство і віруючих людей, сьогодні називають Руську Православну Церкву не інакше, як «Церквою руських царів», Церквою «сталінською», «сатанинською», «схизматичною», прагнучи відірвати наш православний народ від своєї матері-страдниці Православної Церкви, розірвати нашу совість, штовхнути на братерську бойню.

Вожаки уніатів збирають людей нецерковного духу, а також бузувірів-фанатиків та закликають їх почати з того, щоб бити і гнати православних із їхнім владикою. У святкові дні вони вдираються в двері православних храмів з викриками, шаленим свистом, дезорганізуючи богослужіння в наших храмах».

Так, 2 липня 1989 року, коли митрополит Львівський оголосив про богослужіння в с. Мшана Городоцького району, греко-католики розклеїли по Львову листівки, де говорилося, що владика їде «відбирати» в уніатів храм, і закликали чинити опір. Розрахунок «був простий: їхні молодчики знають, що це наш, православний храм, однак організовують безчинство. Фотографії з'являються за

кордоном з коментарем про те, як галичани не приймають православного архієрея — «русифікатора українського народу».

30 липня в Яворові уніати перед початком богослужіння «вдерлися до православного храму, порвали ризи та Святий Антимінс, а також інші церковні речі».

Коли уніати переконалися, що в умовах демократизації всі їхні акції проти православних галичан «проходять безкарно, вони на мітингах стали активно закликати до захоплення православного Свято-Юрського собору (до встановлення Брестської унії це був православний монастир). Вони розраховують, що з падінням кафедрального собору віруючі почнуть зі страхом віддавати інші православні храми уніатам.

Нашим священикам протягом року постійно загрожують убивствами, підпалом, невідомі особи тероризують духовенство та віруючих у храмах».

Автори звернення благали про захист: «У цьому нашому новому випробовуванні ми маємо духовну потребу просити посилити Ваші святі молитви перед Владикою світу, щоб Всеблагий Господь Своєю всесильною десницею допоміг нам вистояти, не впасти у смертельний гріх, але спастися в дусі святого примирення на славу любові Господа, що возлюбив нас. Допоможіть нам Вашими святими молитвами і сприянням, братерською любов'ю у цьому випробовуванні» [91].

На наш погляд, автори звернення дещо зміщували акценти, говорячи лише про «підступних екстремістів», не помічаючи того, що їх на той час підтримували десятки, а то й сотні тисяч рядових віруючих.

20 жовтня 1989 року Мирослав Іван кардинал Любачівський звернувся до українців і всіх християн світу з відповідним «Закликом», у якому, зокрема, говорилося: «У найближчих днях вирішуватиметься майбутнє нашої Церкви... Тепер, напередодні цього історичного візиту (Голови Верховної Ради СРСР М. Горбачова у Ватикан. — В.П.) закликаємо всіх Владик, священиків, монахів, монахинь і вірних України і на поселеннях провести особливий день молитви і посту за волю і публічне визнання Української Католицької Церкви в Україні в неділю, 29 листопада 1989 року, щоб і наша Церква в Україні, на довгих десятиліттях важкого переслідування могла втішитися публічним визнанням і повною релігійною свободою» [92].

28 жовтня 1989 року президія Українського Народного Руху, «Комітет захисту УГКЦ», голова Комісії Свободи Сумління, товариство Української мови ім. Т. Шевченка, о. Ярослав Чухній (за дорученням 8 тис. парафіян Преображенського храму м. Львова. — В.П.) звернулися до всіх християн України із закликом відроджувати УГКЦ. «Настав час, — говорилося в заяві, коли Господь Бог дає нам можливість добитися кращої долі України. На наших землях почалося відродження віри і національної свідомості. Тому саме тепер, як ніколи перед тим, ми повинні усвідомлювати собі, що найважливішою справою для нас є гідність».

УГКЦ, за словами авторів, неодноразово піднімала країну та український народ фізично і духовно, допомагала йому витримати і пережити драму двох світових воєн. Назавжди залишаться в пам'яті народній світлі постаті української культури М. Шашкевича, А. Шептицького, Й. Сліпого, сотень відомих і безіменних плугарів і сіячів добра, правди Божої серед простих людей. Недаремно після завершення Другої світової війни Й. Сталін особисто виніс вирок про якнайшорішу

ліквідацію церкви, яка була «криваво розп'ята і переслідувана, а все ж нескорена і незнищена». Церкви і храми сплюндрували. Решту церков віддали Російській православній церкві. Хоча «частина вірних греко-католиків ходила десь до тих церков, то це було в основному через традиційне прив'язання нашого народу до релігії й до своїх храмів. Народ терпів всілякі переслідування, але вірив і чекав кращого часу».

«Тепер такий час настав! — лунав заклик. — Ми повинні одностайно, в єдності, засвідчити та продемонструвати вірність Апостольському Престолові і нашій церковній ієрархії.

А цього найбільше бояться вороги нашої віри, які вже понад сорок років намагаються знищити морально-етичні засади нашого народу. Для цього вони підступно намагаються використати національні почуття». Під тиском громадськості православні священники РПЦ, стверджують автори звернення, починають говорити про незалежність від Москви і Риму і необхідність творення Української автокефальної церкви. Греко-католики шанують усі обряди і віровизнання, тим більше Українську автокефальну православну церкву, яку радянська влада також знищила і розіп'яла на теренах радянської України протягом 30-х років. Але визнаючи цю церкву, активно підтримуючи її боротьбу за відновлення, греко-католики повинні знати про участь у цьому керівника управління у справах релігійних культів при Львівському облвиконкомі Ю. Решетила, православного протоієрея Політила, які їздять по районах і агітують усіх священників переходити на автокефалізм.

«Дорогі браття і сестри, — завершували автори своє звернення. — Не піддавайтеся на провокаційні заклики! Від діда-прадіда греко-католики, ми залишимося вірними нашій Українській Греко-Католицькій Церкві, яка одна забезпечить нам повну незалежність церковного життя.

Не вірте твердженням, що у випадку легалізації УГК Церкви наші землі будуть златинізовані і спольтені. Це обман і політична неграмотність. Українська Католицька Церква, визнаючи католицьку віру, була ревною захисницею східного грецького обряду. Вона була вірна церковним традиціям Богослужіння, які започатковані ще за Володимира Великого. Саме це давало їй силу вистояти проти спроб колонізації. Саме це зробило Греко-Католицьку Церкву національною за своєю формою і вселенською за своїм духом. Ще живе покоління людей, які добре пам'ятають, що бути греко-католиком в умовах панської Польщі, означало бути українцем. Саме тому Греко-Католицька Церква на наших західно-українських землях стала національною святиною, яку народ ревно обороняв і захищав від зазіхань будь-якої адміністрації. Тільки в єдності сила народу! Боже, нам єдність подай!» [93].

Заклик-звернення віруючі Львова почули і 29 жовтня 1989 року, враховуючи, що влада уникала можливості кардинально вирішувати греко-католицьке питання, самі взялися за його вирішення. Цього дня у найбільшій у Львові Преображенській церкві під час богослужіння о. Я. Чухній оголосив про перехід в юрисдикцію Ватикану. Саму подію різні політичні сили, церковні кола охарактеризували неоднаково. Тому візьмо до уваги полярні точки зору.

«Московский церковный вестник» інформував читачів, що група прибічників ГКЦ вдерлася під час богослужіння до Преображенської церкви м. Львова, силою

вигнала з неї богомольців і захопила православний храм. У церкві почали проводитися богослужіння за греко-католицькими канонами. У проповідях звучать образи на адресу православної церкви та її священнослужителів, заклики захоплювати інші православні храми Львова.

Після захоплення Преображенської церкви до Львова прибув екзарх України митрополит Філарет. На зустрічі з представниками інтелігенції архієрей на пропозицію залишити храм греко-католикам, щоб не розпалювати пристрастей у місті, заявив, що віддати Преображенську церкву в даній ситуації означало б благословити протиправні дії. Питання про ГКЦ, на думку архієрея, повинні вирішувати релігійні діячі, а не ті люди, які намагаються нажити собі сумнівний політичний капітал. Це питання розглядатиметься на зустрічі делегацій РПЦ та РКЦ.

Перервемо на мить цитування церковного часопису, аби сказати про те, що не друкувалося в ньому. На Святоюрській горі в митрополичій резиденції була запланована зустріч митрополита Філарета з головою «Комітету захисту УГКЦ» І. Гелем та представниками Народного Руху Л. Сеніком та І. Гречком «для з'ясування обставин». Але в останню мить екзарх України від зустрічі відмовився, ймовірно, усвідомивши, що всякі розмови-вмовляння будуть даремними. Втім, повернемося до «Московского церковного вестника».

«Екстремісти, — наголошується в публікації, — не випадково вибрали саме Преображенську церкву. Настоятелем цього храму до злодійського вбивства у 1948 році був видатний діяч Православної Церкви отець Гавриїл Костельник, душа і мозок руху, який почався ще у XVIII ст. серед самих греко-католиків (уніатів) за повернення їх до лона Православної Церкви. Підбурювачі міжрелігійної ворожнечі хочуть знищити пам'ять про цього мученика Православ'я, славного сина українського народу» [94].

Із засудженням захоплення Преображенської церкви виступив виконком районної ради народних депутатів Львова, на території якого вона знаходилася. До районної прокуратури надійшли десятки заяв православних віруючих. В одній із них зазначалося, що напередодні VII співбесіди представників РПЦ і РКЦ, яка мала обговорити і питання врегулювання конфлікту в Західній Україні, «ми заявляємо протест проти ганебних дій прихильників і ревнителів унії, котрі захоплюють храми і не допускають у ці святі місця православних священників та пастви, ображають священнослужителів і дискредитують Православ'я.

Спостерігаючи подібні явища, ми все ж таки, керуючись принципами християнської любові та виходячи з існуючого законодавства, не заперечуємо конституційного права свободи віруючих греко-католиків. Однак ми категорично проти релігійної та історичної реабілітації унії і повного задоволення вимог так званої Української Католицької Церкви щодо повернення храмів та монастирів. Ми не маємо права забувати, що Українська Православна Церква після Брестського уніатського Собору 1596 року фактично була поставлена поза законом. Усі православні церкви і монастирі були зайняті уніатами. Частина з них перетворювалася на конюшні і склади або варварськи знищувалися. Нехтувалися права мільйонів православних віруючих, глушилися з їхньої віри, оскверняли інші святині.

Не слід забувати, що легалізація Греко-Католицької Церкви стане, по суті, релігійною та історичною реабілітацією унії, що рівнозначно оскверненню наших православних та національних традицій. Дії греко-католиків мають відкрито конфронтаційний характер, який не відповідає християнським принципам. Тому немає і не може бути ні релігійного, ні історичного, ні морального виправдання унії» [95].

Іншої точки зору на події в Преображенському храмі дотримувалися парафіяни, які 29 жовтня оприлюднили звернення до всіх католиків світу, всіх християн і всіх людей доброї волі у зв'язку з їхнім поверненням у лоно греко-католицької церкви. У ньому зазначалося, що цього дня «Преображенський храм у місті Львові, разом із священником, членами церковного комітету і декількома тисячами парафіян вийшли із підпорядкування Московського патріарха і перейшли в лоно Української Католицької Церкви. Храм, як, до речі, усі церкви міста Львова, споконвіку належав греко-католикам і повинен належати нам. Зате священнослужителі Російської Православної Церкви з допомогою властей намагаються знову захопити храм, як це було в 1946 році після т. зв. Львівського Собору, проведеного сталінським режимом під дулом пістолета.

Закликаємо Вас, брати і сестри во Христі, стати на захист нашої Церкви і всіма доступними Вам християнськими засобами, впливати на справедливе рішення урядом СРСР проблеми УК Церкви» [96].

Настоятель Преображенської церкви Я. Чухній в інтерв'ю наголосив, що під час служби 29 жовтня заявив віруючим, що править за греко-католицьким обрядом, бо віднині оголосив себе греко-католиком. «Сказати, — підкреслив священник, — ніби тут зчинилося щось неймовірне, не можна, — люди сприйняли це спокійно. Хто ходив до церкви, той і продовжує ходити, багато хто в душі упродовж десятиліть і не переставав бути греко-католиком. Ми не захопили храм, а повернули собі. Чужого не взяли, бо його благолепіє весь цей час підтримувалося за копійки тих самих людей, що ходили сюди і ходять. Жодних насильницьких дій, як про це багато говорили, не було... Зрештою, офіційне обвинувачення в насильницьких діях уже давно й відпало. Справді, настоятель церкви отець Андрій Горак не забажав залишити храм. Але члени двадцятки, більшість із яких (дванадцять. — В.П.) перейшли в греко-католики, робили все для забезпечення умов його перебування тут. Скажу так: перед тим, як віднести йому їжу (священник голодував у знак протесту. — В.П.), передану православними, інші віруючі самі спершу куштували її — аби переконатись, що отцю Андрієві не буде заподіяно зла. Пізніше він вирішив піти. Лиха собі отець Андрій голодувою не завдав. Голодували скоріш ми, цілодобово не виходячи з церкви, проводячи ночі тут у молитвах» [97].

До сказаного слід додати, що зусилля міських властей вирішити конфлікт навколо Преображенської церкви ні до чого не привели. Православна община спробувала владнати справу через суд. Але знову безуспішно.

Негативна щодо греко-католиків тональність характеризувала більшість публікацій у періодичній пресі. Об'єктивними були ті публікації, що з'явилися в Москві. Для прикладу пошлемося на матеріал спеціального кореспондента О.Макарова в газеті «Московский церковный вестник» (орган Московської патріархії. — В.П.).

Автор передусім чи не вперше в православній літературі позитивно оцінив

діяльність митрополита А. Шептицького, відзначивши його вклад у збереження національної самосвідомості, розвитку української культури. «...Зрозуміло одне, — пише він, — відділяти митрополита Андрея від історії західноукраїнського народу не можна. Він багато зробив для збереження нації і розвитку її культури. Досить згадати стипендії талановитій молоді для навчання в західноєвропейських університетах і перший у Західній Україні етнографічний музей».

О.Макаров, по-друге, посилаючись на ухвали Верховного суду Варшави у 1933 році про неканонічність Брестського собору 1596 року, говорить про позбавлення будь-якого сенсу в проведенні та визнанні канонічності Львівського собору 1946 року. У 1946 році для того, щоб повернутися до православ'я, віруючим зовсім не потрібно було скликати церковний Собор: досить простого волевиявлення окремих парафій чи всіх разом про повернення до православної церкви, що, власне, і сталося. Подальший розвиток подій ніби не давав надії на відродження унії. В кожному селі був храм, де богослужіння відправлялися православним священником за прийнятим тут звичаєм. Але «почалася хрущовська «відлига», яка обернулася для Православної Церкви «сибірськими морозами». Тільки на Львівщині закрили близько 2 тисяч храмів, а ті, що залишилися, ставилися під жорсткий контроль властей, які відкрито оголосили себе противниками будь-якої релігії. Православна ієрархія, духовенство були фактично ізольовані, тоді як уніати активізували свою діяльність».

Православний автор, по-третє, докоряє архієреям, керівництву РПЦ взагалі за надмірну активність у боротьбі «за чистоту Православ'я», тобто у позбавленні храмів, богослужінь від уніатської атрибутики, звичаїв, котрі були дорогими і священними для місцевих віруючих, що викликало настороженість до РПЦ з їх боку».

Ці помилки та прорахунки і РПЦ, і властей дозволили прибічникам унії в серпні 1987 року розпочати масову кампанію за легалізацію УКЦ. Багатолюдні богослужіння біля закритих храмів і просто на вулицях та площах, мітинги, демонстрації, збір підписів — ось основні форми цього руху. Різно активізував свою діяльність «Комітет захисту УКЦ», котрий напередодні святкування 1000-ліття хрещення Русі очолив І.Гель, щойно звільнений із місць позбавлення волі, де він провів 15 років унаслідок звинувачення в націоналістичній діяльності. Рух користується підтримкою населення Західної України, де ГКЦ давно вже стала символом національної духовної незалежності.

Щоправда, О.Макаров убачав у піднесенні руху і прояви крайнього націоналізму, оскільки серед тих, хто бореться за легалізацію УКЦ, беручи участь у демонстраціях і масових богослужіннях, віруючі становлять навряд чи більшість. Але віра тут справа другорядна. «Ми ставимо за мету досягти незалежності України», пояснюють організатори демонстрацій.

«У свідомості народу, — наголошує автор, — уперто утверджується думка (а втім, не нова), що тільки католицька віра дасть змогу Україні піднятися до рівня європейської культури. Але наскільки принизливі подібні міркування для власної історії! Чи вона починається не раніше кінцевого утвердження унії на цих землях? Проте у Львові багато хто всерйоз думає, що вони «русифікувалися», що шкідливість полягає насамперед у відмові від національної автаркії».

Таким чином, підсумовує автор, породжена Брестською унією греко-католицька

церква має «характер скоріше клерикально-політичний, ніж церковний». УКЦ значною мірою більш українська, ніж католицька. Принаймні, в очах більшості своїх послідовників. Не випадково І.Гель не надав вирішального значення догматичній стороні питання. Для нього головне — незалежна Українська церква. Важко навіть уявити уніата-росіянина. Адже він не має головної якості для членства в цій церкві: він не українець, а УКЦ вважає себе винятково національною структурою.

РПЦ, за словами О.Макарова, шукає можливості виходу з кризи, що виникла, різними шляхами, у т.ч. і шляхом діалогу з римо-католицькою церквою. Та «когось, очевидно, цей діалог не влаштовує, якісь сили хочуть його зірвати, організовуючи все нові й нові провокації, такі, наприклад, як захоплення Преображенського собору у Львові».

Багато кому здається, що досить почати реєстрацію греко-католицьких общин, як гострота проблем спаде сама собою. Хтось щиро вірить у це, хтось робить вигляд, що вірить і старається переконати в тому інших. При цьому замовчується, що практично кожна греко-католицька община претендує на діючий православний храм. Сподіватися на «сумісне використання його православними і греко-католиками — утопія».

Насамкінець зазначимо, що, попри певну упередженість статті щодо греко-католиків, О.Макаров досить сміливо звинувачує Раду в справах релігій у потоптанні прав православної церкви в недалекому минулому, що і спричинило врешті-решт масове зростання впливу ГКЦ [98].

Ми навмисне процитували статтю православного автора, аби показати, що в середовищі РПЦ з'явилися сили, котрі усвідомлювали згубність попереднього курсу держави і церкви, спрямованого на огульне засудження минулого греко-католиків, і шукали шляхів для виходу з кризового становища, в якому опинилася РПЦ в західних областях УРСР.

Події навколо Преображенської Церкви у Львові, сутички в інших храмах примусили включитися в роботу правоохоронні органи. Так, республіканський КДБ в опублікованій 6 січня 1990 року інформації вказував, що в західних областях УРСР ускладнилися міжрелігійні відносини внаслідок спроб самоправного захоплення культових споруд РПЦ прихильниками ГКЦ. Незважаючи на заходи, що їх уживають Московська патріархія і Ватикан для розв'язання «уніатського питання» шляхом діалогу між православною і католицькою церквами, прихильники унії, підбурювані екстремістськими елементами, самоправно захопили понад 120 православних культових споруд.

КДБ УРСР відзначав, що захоплення церков нерідко супроводжується шантажем, погрозами, фізичним насильством над священиками і парафіянами РПЦ. Конфлікти між прихильниками греко-католицької і православної церков нерідко закінчуються трагічно. Внаслідок завданої уніатами моральної і фізичної шкоди при захопленні православного храму в с.Залісся Золочівського району на Львівщині від серцевого нападу помер священик В.Бочало. Хуліганські та інші протиправні дії, вказувалося в інформації КДБ, допускалися греко-католиками в Івано-Франківську, Львові, селах Мшана Городоцького, Водяне, Оброшино Пустомитівського, м. Стебнику Дрогобицького районів Львівської області. За фактами самоправства і хуліганських дій прокуратура порушила дві кримінальні справи і почала розслідування. Ієрархи, священнослужителі і віруючі РПЦ

висловили рішучі протести з приводу екстремістських дій греко-католиків, а розвиток подій у регіоні занепокоїв громадськість.

Значну вину «за нагнітання релігійної обстановки» в західних областях УРСР КДБ поклав на лідерів «Комітету захисту УГКЦ» [99].

У зв'язку з цим в управління КДБ Львівської області був запрошений голова «Комітету захисту УГКЦ» І.Гель для уточнення обставин. Органи держбезпеки визнали свою непричетність до реєстрації релігійних об'єднань, але у зв'язку з конфліктами, які виникають на релігійній основі, головне завдання КДБ, як і інших правоохоронних органів, полягає в тому, щоб не допустити сутичок між віруючими різних конфесій. Урегулювання будь-яких конфліктних ситуацій має відбуватися з урахуванням думок усіх зацікавлених громад віруючих на основі принципів християнської моралі, взаємної поваги і дотримання норм чинного законодавства.

Неважко помітити певну симпатію Львівського управління КДБ до православних та необ'єктивне висвітлення деяких фактів, зокрема до смерті священика В. Бочала. Насправді церкву в с. Залісся обслуговував священик М. Німак. Але коли останній оголосив себе прихильником греко-католиків, здійснювати в ній богослужіння для православних доручили В. Бочалу. В цей трагічний для нього день він був хворий — переніс інфаркт. У такому стані священик прибув до Заліської церкви, у якій на той час службу для греко-католиків правив М.Німак. Від побаченого і почутого хворому на серце В.Бочалу стало погано і він, знепритомнівши, упав мертвий від серцевого нападу. Місцева прокуратура відмовилася порушувати кримінальну справу про цей випадок у зв'язку з відсутністю складу злочину [100].

У цей час не могла залишатися осторонь подій республіканська Рада у справах релігій. 20 листопада 1989 року вона виступила зі спеціальною заявою. У ній зазначалося, що останнім часом у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях посилюється рух серед віруючих за реєстрацію об'єднань греко-католицького віросповідання, за створення для них відповідних умов для задоволення релігійних потреб. Ці питання стали однією з головних тем численних мітингів, маршів, молебнів у названих областях (як бачимо, про випадки екстремістів уже не йдеться. — В.П.).

Рада у справах релігій із розумінням ставиться до побажань віруючих греко-католиків, прагне знайти вирішення цієї непростой проблеми. Разом з тим не може не турбувати те, що «справедливі бажання віруючих громадян певні сили намагаються використати в далеких від релігії цілях, для загострення політичної ситуації, розпалювання антигромадських настроїв. Саме вони задають тон у масових релігійних акціях, намагаються підштовхнути рядових віруючих до екстремістських дій, порушення існуючих законів, інспірують самовільне захоплення православних церков. Невдоволення віруючих греко-католиків антиперебудовні сили намагаються спрямувати в русло конфронтації, силового вирішення цієї проблеми, збудження ворожнечі між віруючими різних віросповідань.

Усе це суперечить не тільки Конституції Української РСР, законодавству про культу, міжнародним правовим актам, але також і християнським настановам.

Такі дії шкодять інтересам усіх віруючих — православних і греко-католиків, порушуючи їх права і свободи».

Рада у справах релігій, наголошувалося в заяві, стурбована ситуацією, що

склалася в західних областях, і вважає, що проблема повинна вирішуватися не через конфронтацію, свавілля чи мітингове голодування, а шляхом взаємної згоди, поваги, компромісів і, головне, — у рамках існуючих законів.

У правовій державі, яку будує Радянський Союз, громадяни мають законне право обирати релігію і сповідувати її не тільки індивідуально, а й колективно. Рада у справах релігій офіційно заявляє, що «за умови беззастережного дотримання Конституції УРСР і законодавства про культу греко-католики можуть користуватись усіма правами, установленими законом для релігійних об'єднань в Українській РСР».

Протягом десятиліть навколо греко-католицької проблеми нагромадилось чимало складних, важких питань. Рада вважала, що вони повинні вирішуватися «спокійно, зважено, з урахуванням інтересів віруючих усіх віросповідань, за участі зацікавлених сторін, на законних засадах. У цьому зв'язку будь-які протизаконні спроби вирішення тих чи інших питань будуть вважатися недійсними. Всі культові споруди, захоплені віруючими поза законом, повинні бути повернені в розпорядження місцевих рад народних депутатів. Передача цих приміщень релігійним об'єднанням буде здійснюватись у відповідності з установленим порядком».

Питання реєстрації тих чи інших релігійних громад вирішуватиметься у відповідності з волевиявленням самих віруючих. Будь-які спроби вплинути на вибір віруючими віросповідання, на думку Ради, неправомірні. З метою одержання достовірних даних про бажання віруючих створити релігійну громаду того чи іншого віросповідання пропонувалося провести в населених пунктах, де в цьому є необхідність, закриті опитування віруючих з гарантованим дотриманням норм демократизму і законності. Для забезпечення його об'єктивних результатів, запобігання спробам тиску на віруючих можна було б створити спостережні комісії чи групи з числа радянських працівників, громадськості, представників релігійних громад, неформальних об'єднань.

У питанні про реєстрацію того чи іншого релігійного об'єднання слід чітко дотримуватися норм закону і враховувати реальні потреби віруючих. Виконкомом рад народних депутатів на місцях мають уважно вивчати кожну заяву і в разі позитивного висновку вносити конкретну пропозицію про приміщення для проведення молитовних зборів.

Це має сприяти дальшій демократизації державно-церковних відносин, забезпеченню свободи совісті громадян, реалізації нових підходів у вирішенні проблем, що виникають у сфері релігії [101].

Заяву Ради у справах релігій прокоментував її голова М. Колесник. Охарактеризувавши позитивні зрушення у ставленні держави до релігійних об'єднань упродовж останніх років, підтримку останніми курсу на перебудову, М. Колесник заявив, що на цьому шляху є невирішені завдання і штучно створені бар'єри. У греко-католиків міцніше бажання узаконити свій статус, що ускладнено зовнішніми обставинами. Навколоцерковні «доброзичливці» релігійні проблеми «зв'язали у міцний вузол з надуманими вимогами, необґрунтованими майновими домаганнями і далекими від народних сподівань політичними платформами. Вийшло замкнуте коло: права віруючих не задовольняються через цей «доважок», а вузол затягується ще міцніше, бо страждають люди. Треба розрубати вузол!»

Рецепт М. Колесника зводиться до того, що віруючі мають дотримуватися Конституції і законодавства про культу. Запропонований у заяві Ради вихід із глухого кута «греко-католики сприйняли схвально. І справа не в словах, які ми сьогодні чуємо з їх вуст, а в тому, що віруючі почали звертатися у виконкоми місцевих рад народних депутатів із заявами на реєстрацію греко-католицьких релігійних товариств, висловлювати побажання і прохання, пов'язані з наступним створенням умов для проведення молитовних зібрань, піклуються про служителів культу та ін.»

Заяву Ради позитивно сприйняли за кордоном. Не до вподоби вона прийшлася тільки «львівським «правозахисникам», які звикли здобувати з греко-католицької проблеми вигоди, прикривати розмовами про свободу совісті власні далекі від релігії політичні амбіції. Вони не мають наміру втрачати цей зручний камуфляж і тому намагаються якщо не зупинити, то хоча б загальмувати процес формування і реєстрації греко-католицьких релігійних товариств. Як палицю в колесо вони висувають вимогу, щоб держава, перш ніж реєструвати релігійні товариства греко-католиків, визнала недійсними рішення Львівського церковного собору 1946 року, реабілітувала греко-католицьку церкву, компенсувала заподіяну їй шкоду».

Будь-який неупереджений людині, — облудливо твердить М. Колесник, — видно абсурдність цього ультиматуму. По-перше, Радянська держава не має права і не втручатиметься у внутріцерковні справи, у тому числі і в діяння церковних соборів. По-друге, можна і треба розібратися і реабілітувати тих служителів церкви, які свого часу безвинно потерпіли. Але як «можна реабілітувати церкву, яка, як релігійний інститут, ніколи не зазнавала кримінального переслідування? Нарешті, розмову про шкоду вони ведуть дуже туманно, що мається на увазі, не зрозумієш. Ясно простежується тільки їх гаряче бажання зберегти напруженість у релігійній обстановці, тобто продовжувати ловити рибку в каламутній воді».

М. Колесник виклав і своє бачення розв'язання проблеми культових приміщень для новоутворюваних громад. Місцеві ради народних депутатів сприятимуть їм в одержанні необхідної матеріальної бази, тобто передаватимуть у користування вільні і вивільнювані культові споруди, продовжуватимуть допомагати і в будівництві нових храмів, сприятимуть у придбанні інших приміщень і пристосуванні їх для релігійних потреб. Ці «питання розв'язуватимуться не оптом, а кожне окремо, залежно від місцевих можливостей, з урахуванням інтересів інших діючих релігійних товариств...

Треба мати на увазі, що в нашій республіці всі молитовні споруди є власністю держави... Отже, претензія на храм на тій підставі, що він був споруджений свого часу одновірцями, юридичної сили не має. На колишній греко-католицький храм однаковою мірою сьогодні можуть претендувати як греко-католики, так і православні жителі даного населеного пункту, оскільки і ті, й інші є прямими нащадками його будівельників. Єдиною законною підставою для користування культовою спорудою є відповідний договір, підписаний представниками виконкому районної (міської) ради народних депутатів і засновниками релігійного товариства».

Такими, за словами М. Колесника, є правова і моральна основи розв'язання проблеми культових споруд. Самоправство, залякування конкурентів та інші подібні методи боротьби за користування храмами зовсім неприпустимі ні з точки зору законів держави, ні з позиції християнства. Заклики «видворяти православних

«за Збруч», що лунають на мітингах, — це злочинна провокація, яка може призвести до братовбивства. Це найгрубіші порушення Конституції СРСР та Конституції Української РСР, які категорично забороняють розпалювати ворожнечу та ненависть у зв'язку з релігійними віруваннями» [102].

Проте і заява Ради у справах релігій, і коментар її голови М.Колосника були явно запізнілими, хоч уповноважений Ради у Львівській області Ю.Решетило вважав її своєчасною [103]. Ситуація вийшла з-під контролю. Тим більше, що серед працівників партійних комітетів, радянських і правоохоронних органів виявилось чимало симпатиків УГКЦ, людей, котрі об'єктивно оцінювали становище, мали відмінний від традиційного для КПРС погляд на історію церкви, відкидали звинувачення конфесії у розпалюванні ворожнечі, насадженні націоналізму тощо.

Одним із них був перший секретар Львівського міськкому партії В.Волков, який, відповідаючи на запитання кореспондента про справедливість докорів на адресу греко-католиків у розпалюванні націоналізму, заявив, що ця теза надумана, оскільки більшість віруючих «знають, шанують і бережуть те, що їм заповіли у спадок дід з бабою. І їхню щирю віру я назвав би вірністю традиціям роду, а не екстремізмом та націоналізмом... Для цих людей далеке таке поняття, як політика УКЦ».

На думку В.Волкова, заява Ради у справах релігій «вийшла із затримкою майже на рік. Дуже вчасною така заява була б під час перших загострень питання. Тоді ми змогли б уникнути тих маніфестацій, голодовок, мітингів та сутичок, які так розтривожили громадськість».

Цікавою була наступна відповідь на запитання кореспондента: «Запитання:

Оголошено однак про реєстрацію у встановленому законом порядку окремих греко-католицьких громад, а не — легалізацію церкви загалом. Як Ви розцінюєте таке рішення?

Відповідь: Питання ще не розв'язане до кінця. Реєстрація громад — то перші кроки. Але, гадаю, легалізація церкви та вирішення деяких пов'язаних з цим питань загалом на часі...

Офіційна оцінка Собору 1946 року має прозвучати на високому державному і церковному рівнях. Тобто коли це означатиме легалізацію церкви, то вона має бути проведена за участю тих самих сил, котрі готували саморозпуск її. Я так розумію вирішення проблеми».

В.Волков загалом позитивно оцінив діяльність Комітету захисту УГКЦ та чесно зізнався, що ніякого захоплення Преображенської церкви у Львові не було, а скоріше відбувся відхід від православ'я священника і більшості парафіян та двадцятки, які перейшли в греко-католицький обряд. Сталося розмежування серед священників та громади [104].

Змінювалися оцінки УГКЦ і в Києві. Так, секретар ЦК Компартії України Л. Кравчук, перебуваючи у Львові, заявив: «Отже, якщо проблема існує, то її потрібно вирішувати. Як вирішувати? Шляхом згоди, у межах закону — і тільки. Це принциповий момент. Не допустити насильства, бути мудрим і терплячим. Далі. Знати реальний стан справ. Одні кажуть, що греко-католиків багато, інші — мало. В будь-якому населеному пункті можна дізнатися точно, шляхом опитування під керівництвом ради народних депутатів» [105].

Водночас, підкреслює І. Гречко, процес самолегалізації УГКЦ був заатакований

о. В. Яремою, який 19 серпня 1989 року в церкві Петра і Павла у Львові проголосив свою парафію автокефальною з тимчасовою юрисдикцією Констатиніопольського православного патріарха. Він роз'їжджав по населених пунктах Львівщини, агітуючи віруючих (які ще залишалися і прибічниками Московської патріархії. — В.П.) переходити в церкву, яку він представляє, «церкву козацьку», православну, бо, мовляв, легалізована УГКЦ на чолі з архієпископом В. Стернюком — це вже не Греко-католицька церква митрополита Андрея Шептицького, а Церква «польська», яка має одне, виключно політичне значення: якнайскоріше приєднати Україну до Польщі та ополячити весь український народ».

Зрозуміло, продовжує І. Гречко, що така «переконлива» мотивація о. В. Яреми мала певний успіх у патріотично налаштованих галичан. Із цього приводу 12 листопада 1989 року у Римі з'явилася «Заява блаженнішого Мирослава Івана про відновлення Української автокефальної православної церкви в Україні», у якій сказано: «Ми уважно слідкуємо за розвитком подій в Україні... Нам сумно чути, що духовенство Української автокефальної православної церкви закликає українських католицьких вірних до відступства, а супроти цього не можемо мовчати...» [106].

Проте, попри всякі непорозуміння, конфліктні ситуації, яких тоді не бракувало, труднощі, у яких опинився пересічний віруючий, часто з невисоким рівнем освіти, УГКЦ поступово входила у сферу свого душпастирського канонічного діяння...

Таким чином, можна стверджувати, що після 250-тисячної маніфестації у Львові, що пройшла 17 вересня, переходу віруючих Преображенської церкви в лоно Ватикану 29 жовтня 1989 року Українська греко-католицька церква самолегалізувалася. Проте не було жодного рішення уряду СРСР про офіційне визнання УГКЦ. Питання залишалося, власне, відкритим.

Важко сказати щось про розвиток подій, якби не зустріч Голови Верховної Ради СРСР М. Горбачова з папою Римським Іваном Павлом II 1 грудня 1989 року, яка відкрила шлях до офіційної легалізації та розвитку УГКЦ. Цього ж дня голова Ради у справах релігій при РМ УРСР М. Колесник заявив, що греко-католицькі парафії реєструватимуться Радою на тих самих умовах, що й інші визнані державою релігійні товариства, додавши, очевидно, для збереження власного обличчя, що ухвала прийнята 24 листопада 1989 року [107].

2 грудня 1989 року Мирослав Іван кардинал Любачівський виступив зі спеціальною заявою у зв'язку з дозволом уряду УРСР реєструвати громади греко-католицької церкви, у якій вітав вірних із успіхом, що дозволяє їм віднині спокійно реєструвати свої громади, а в подальшому нормалізувати життя церкви в Україні. «Це радісний день для наших вірних по всьому світі, — наголосив архієрей. — Ми дякуємо Богові за цей великий дар, який ми одержали завдяки молитвам і жертвам наших мучеників та ісповідників віри. З почуттям пошани висловлюємо нашу щирю і глибоку вдячність Його Святості Папі Іванові Павлові II за його непохитну підтримку нашої Церкви».

Як глава церкви Мирослав Іван кардинал Любачівський звертався до віруючих в Україні скористатися заявою Ради у справах релігій і якнайшвидше зареєструвати громади, зберігаючи при цьому спокій, шануючи ті храми, які діють як православні, поступаючи згідно із законами держави. «Ми молилися понад 43 роки, — завершував свою заяву глава церкви, — щоб діждатися цього благословенного дня.

Ми почнемо тепер працю над оновленням нашої Церкви в Україні. Всі разом будемо здійснювати це діло в душі християнської любові й миру Господа і Спаси нашого Ісуса Христа. Наші страждання наближаються до кінця і, стоячи на світанку другого тисячоліття нашого християнства, відновимо спільно нашу віру» [108].

4 грудня 1989 року зі спеціальною відозвою у зв'язку з дозволом влади в УРСР реєструвати греко-католицькі громади виступив «Комітет захисту УГКЦ». У ній зверталася увага, по-перше, на протиріччя між заявою Ради у справах релігій при РМ УРСР та чинним законодавством. Воно (протиріччя) зводилося до того, що із заявою про реєстрацію парафій ГКЦ виступила республіканська Рада у справах релігій, а згідно з діючим Положенням про релігійні об'єднання в Україні від 1 листопада 1976 року рішення про реєстрацію будь-якого релігійного об'єднання приймає союзна Рада у справах релігій. Її офіційна позиція стосовно греко-католиків на початок грудня 1989 року залишалася невідомою.

По-друге, те, що заяву про визнання парафій ГКЦ оголосили тільки в місцевих засобах інформації і не надрукували ні в республіканській, ні в союзній пресі, свідчить про те, що влада надає і проголошує право на легалізацію тільки на теренах Західної України.

Таким чином, підсумовував «Комітет захисту УГКЦ», він «не може сприймати цю заяву (Ради у справах релігій при РМ УРСР від 24 листопада 1989 року. — В.П.) як акт легалізації Української греко-католицької Церкви і вважає, що цією Заявою влада висловила своє бажання відновити легальний статус УГКЦ, зробивши в цьому перший крок» (підкреслено нами. — В.П.)

М. Горбачов під час свого візиту до Ватикану заявив, продовжували стверджувати члени «Комітету захисту УГКЦ», що представники всіх віросповідань мають право на задоволення своїх духовних потреб. Готується закон про свободу совісті. Що це? Ще «одна обіцянка комуністичних володарів? Протягом 70-ти років вони обіцяли народам СРСР рай на землі, а замість цього створили на ній справжнє пекло. Тому тягар минулого не може не впливати на ставлення мільйонів українських католиків до Заяви Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР».

Навмисне зволікання властями вирішення проблеми УГКЦ «привело до загальної зміни релігійної ситуації в Україні. Набирає сили рух за Українську автокефальну православну Церкву, до якого приєдналися сили, які скомпрометували себе як у християнському, так і в національному сенсі. Український екзархат Російської православної Церкви, який складає майже 2/3 з усіх парафій РПЦ, знаходиться напередодні припинення свого існування. Всі ці події викликають певне соціальне і національне заворушення, яким можуть скористатися антидемократичні сили».

Комітет не погоджувався з тією частиною заяви Ради у справах релігій, де говорилося про те, як повинно здійснюватися деклароване право греко-католиків на існування. Замість того, щоб «декларувати незаперечне право на реєстрацію громад і повернення всіх церковних споруд, які належали греко-католикам до 1946 року, влада планує проведення соціального дослідження і референдумів на «бажання» населення міст, сіл та районів для вирішення проблеми — мати чи не мати греко-католицькі церкви.

Маючи на увазі те, що комуністичні володарі дуже здібні до фабрикування

наслідків виборів та голосувань, українських католиків ніяк не задовольняє перспектива такого «плебісциту». Тобто, згідно з цією декларацією влади, законні власники повинні просити тих, хто пограбував їхнє майно. Це зовсім позбавлено здорового глузду.

Тому «Комітет захисту УГКЦ» ще раз рішуче заявляє, що під «легалізацією» розуміє не «тільки формальну реєстрацію громад греко-католиків, але й повернення понад 600 церковних споруд — у тому числі собор св. Юра, — які належали греко-католикам до 1946 року. Органи влади, що організували Львівський псевдособор 1946 року, повинні визнати це у формі урядової заяви, тобто політично реабілітувати Українську Католицьку Церкву. Таким чином, поки наші вимоги не виконані, ми будемо продовжувати боротьбу за легалізацію Української Католицької Церкви» [109].

Розділ V. Церква в незалежній Україні

§ 1. Важке становлення

Ухвала Ради у справах релігій при РМ УРСР про реєстрацію греко-католицьких громад, на перший погляд, відкривала широкі можливості для врегулювання конфлікту. Але тільки на перший погляд. Насправді влада не поспішала виконувати дане нею слово. Минали тижні, місяці безнадійного чекання. На Львівщині, наприклад, за 6 місяців не зареєстрували жодної громади, незважаючи на те, що на реєстрацію було подано сотні заяв церковних двадцятків. У цьому, безумовно, виявилась вина самої процедури реєстрування, оскільки такі заяви повинні розглядатися у виконкомів сільських, районних, обласних рад народних депутатів, а після цього — у Раді у справах релігій при РМ СРСР. Повсюди документи «вилежувалися» певний термін. А оскільки кожен факт реєстрування повинен розглядатися окремо, у залежності від місцевих умов і з урахуванням інтересів інших діючих релігійних товариств, то ясно, скільки часу потрібно було на ці процедури. Крім того, багато відповідальних працівників в органах влади, не позбувшись старих стереотипів, продовжували бачити у греко-католиках вигаданого ворога [1].

Між тим у містах і селах України наростала хвиля національного відродження. Романтичні надії та сподівання оволодівали віруючими. На теренах Західної України набирав обертів процес переходу в УГКЦ, який православні трактували як насильницьке захоплення екстремістами храмів. Преса рясніла фронтовою термінологією. Газета «Правда України», орган ЦК Компартії України, опублікувала замітку анонімного автора: «Два тижні голодує архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Макарій, котрий протестує проти захоплення греко-католиками кафедрального собору. На жаль, це не єдиний випадок екстремістських дій греко-католиків. 29 жовтня вони силою захопили Преображенський собор у Львові. Часу минуло чимало. Однак ці протиправні дії не одержали принципової оцінки з боку місцевої влади і судових органів. Таке потурання призвело до того, що тільки на Львівщині захоплення культових будівель мало місце принаймні в 50 пунктах. Після сутички із загарбниками біля свого храму помер священник В.Бочало. Священник Й.Стегній, на очах якого сталося захоплення церкви Пресображення, з інфарктом знаходиться в лікарні, нанесено два ножових поранення ігуменові Серафиму — настоятелю Преображенського монастиря, що в Івано-Франківській області...

Непрості міжцерковні відносини в західних єпархіях Українського Екзархату прямо пов'язані із загостренням міжнаціональних відносин. І не випадково корогви, з якими греко-католики виходять на демонстрації та мітинги, густо обрамлені жовто-блакитними прапорами» [2].

Церковні діячі, органи влади гарячково шукали шляхів виходу з тупика. Але щоб краще зрозуміти суперечливість, навіть трагізм ситуації, необхідно бодай коротко охарактеризувати розвиток подій у самому православ'ї.

На початку 1990 року відбулася подія, яка мала доленосне значення для церковного життя в Україні. Архієрейський собор РПЦ, що засідав 30-31 січня 1990 року, надав автономію Українському екзархату. Д.Поспеловський називає цю

акцію запізнілою реакцією на «бунт» автокефалістів. Вона, на думку дослідника, мала б випередити події, свідчити про провідну роль патріархії. Зростання кількості парафій УАПЦ, можливо, було результатом невдоволеності значної частини духовенства і мирян екзархом України митрополитом Філаретом та окремими архієреями українських єпархій через їх близькість до комуністичних лідерів республіки, неухвагу до національних почуттів українців, невисокий моральний рівень частини ієрархів. Тому надання автономії не стало суттєвою перешкодою на шляху відновлення УАПЦ.

Автономізація православної церкви на першому етапі дозволила екзархату отримати назву «Українська Православна Церква», створити Синод, якому належала вища судова, законодавча та виконавча церковна влада [3].

Київський дослідник С.Здіорук висуває іншу версію утворення УПЦ. Він пише: «Будучи не в змозі й надалі тотально контролювати і стримувати процеси творення національних церков, керівництво РПЦ іде на деякі організаційні поступки, але не стільки принципового, скільки косметично-облудливого характеру». Це підтверджується подвійною назвою Українського екзархату (подібну ухвалу Священний Синод прийняв і стосовно Білоруського екзархату. — В.П.). Цей «тактичний хід нічого не змінював», адже постанови Синоду УПЦ мали в той час статус дорадчих, оскільки остаточне затвердження цих постанов, їх відміна і зміна здійснювалися Священним Синодом РПЦ [4]. Утім у контексті даної книги важливим є визнання самого факту заснування УПЦ Московського патріархату.

Водночас звертає на себе увагу наступне. Галичина наприкінці 80-х рр., будучи регіональною базою більшості партій і неформальних організацій, стала ареною гострого міжконфесійного конфлікту не лише між греко-католиками і православними, про що мова йтиме пізніше, а й між самими православними. Оскільки Східна і Південна Україна мали порівняно невелику кількість віруючих, які до того ж залишалися лояльними щодо РПЦ, відродження УАПЦ відбувалося в основному в Західній Україні, де з'явилася перша парафія. «Іронія ситуації, — пише Я.Грицак, — полягає в тому, що в Галичині УАПЦ не мала за собою історичних традицій: до 1946 року місцеве українське населення було поголовно греко-католицьким. Щоб перешкодити відродженню більш небезпечної для них Української католицької церкви, партійні органи й органи державної безпеки воліли надавати підтримку УАПЦ у Галичині, водночас перешкоджаючи її відродженню на Сході і Півдні України». Основним предметом суперечок стало право володіти церковними будівлями, які до того часу були державою передані в користування РПЦ. Суперечки між окремими громадами віруючих нерідко переростали в брутальні сутички [5].

5-6 червня 1990 року відбувся перший собор УАПЦ у Києві, який затвердив третє відродження Автокефальної православної церкви (перші дві спроби мали місце в 1921 та 1942 роках. — В.П.). Виходячи з даних, що наводились у виступах на соборі, ідею автокефалії православної церкви в Україні підтримують понад 500 парафій та близько 300 священників. Найбільш міцні позиції УАПЦ мала у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, де вона з успіхом конкурувала з греко-католицизмом та руським православ'ям у боротьбі за симпатії віруючих.

Собор ухвалив рішення з широкого кола проблем, пов'язаних із її внутрішнім життям. Було прийнято статут, опрацьовано програму відновлення діяльності

монастирів і духовних навчальних закладів, розширення видавничої діяльності та активного використання засобів масової інформації для пропаганди ідеї православної автокефалії в Україні.

В.Бондаренко слушно зазначає, що деякі ухвали собору слід розцінювати як елементи стратегії. Це стосується насамперед таких питань, як перехід монастирів під опіку УАПЦ, утворення закордонного відділу та призначення єпископів у ті місцевості, де прибічники ідеї автокефалії ще не мають реальної підтримки. Це проілюстрували виступи самих ієрархів, які засвідчили, що на Закарпатті, у Рівненській, Сумській, Чернігівській та Черкаській областях, куди вони призначені, рух за автокефалію знаходиться в ембріональному стані і зазнає чималого опору з боку руського православ'я.

Собор обрав 92-річного митрополита Мстислава (Скрипника) — керівника УАПЦ у США, котрий має титул митрополита Київського, — патріархом Київським і всієї України. Це обрання відбувалося заочно, оскільки він не отримав дозволу на в'їзд у СРСР у дні проведення собору. Патріаршим місцеблюстителем та митрополитом Львівським і Галицьким обрали архієпископа Івана (Боднарчука). Одночасно собор визнав безпідставними рішення Священного Синоду РПЦ, що наклав дискримінаційні стягнення на свого колишнього єпископа, а нині архієпископа УАПЦ Івана, якого на соборі возвели в сан митрополита. Архієпископський сан отримали єпископи Івано-Франківський і Коломийський Андрій та Тернопільський і Бучацький Василь.

Підсумовуючи сказане, В.Бондаренко справедливо наголошує, що рішення собору приймав із порушенням елементарних норм демократичної процедури виборів. Причину цього треба шукати в політичній «підкладці», яку, без сумніву, мав акт обрання патріарха та його місцеблюстителя. Прийняття рішень із цих питань різко дисонувало з помітною тенденцією демократизації в житті суспільства. Зайвий поспіх у кардинальних питаннях свідчив про невиваженість рішень та їх пропагандистський характер.

Попри всю значущість прийнятих собором рішень, котрі регулюють внутрішнє життя церкви, слід зазначити, що «центральної його ідеї, до яких звертались майже всі виступаючі, були пов'язані з пошуком історичного виправдання сучасного етапу відродження УАПЦ та міжконфесійними стосунками».

Учасники собору відкинули звинувачення їх РПЦ у розкольніцькій діяльності. Торкнувшись цього питання, митрополит Іван зазначив, що УАПЦ не є розкольніцькою організацією, оскільки зберігає вірність православ'ю. Вона лише «відколола» від себе «російську церкву, яка ніколи не була її сестрою чи матір'ю, а лише злою мачухою». Навпаки, УАПЦ як прямий нащадок Київської митрополії, утвореної внаслідок прийняття християнства київським князем Володимиром, є матір'ю — церквою для православних у Росії, Білорусії і Литві.

«Таким чином, — підсумовує В.Бондаренко, — можна констатувати, що керівництво УАПЦ, використовуючи прагнення віруючих до релігійно-національної самостійності, мало дбало про канонічний бік рішень, які прийняв собор. У багатьох випадках рішучі кроки єпископату УАПЦ переслідують пропагандистські цілі, маючи за мету скасувати ієрархію, клір та віруючих тих конфесій, що протистоять інституалізації УАПЦ. У першу чергу це стосується руського православ'я та українського греко-католицизму».

Якщо позиція УАПЦ стосовно РПЦ була однозначно негативною, то складнощі у взаємостосунках із греко-католиками сприймалися різними категоріями учасників собору по-різному. Представники Східної України, світські діячі, що виступали на ньому, в більшості вітаючи відродження УАПЦ, висловлювали думку про необхідність негайно припинити міжконфесійні чвари, сутички з греко-католиками. УГКЦ більшість із них називали церквою-сестрою. Такі заяви викликали складну реакцію з боку представників УАПЦ у Галичині, які постійно відчують тиск з боку греко-католиків, про це вже говорилося [6].

Д.Поспеловський висуває власну версію скликання першого собору УАПЦ. Він пише, що, очевидно, головною причиною була ініціатива архієпископа Львівського і Галицького Івана, його небажання залишатися під керівництвом митрополита Філарета. Після усунення останнього з Київської кафедри на соборі єпископів у Харкові у квітні 1992 року колишній єпископ РПЦ Іван звернувся з проханням до патріарха прийняти його в лоно РПЦ та поновити в сані [7]. Уже працюючи на свій авторитет в очах священноначалія останньої, він заявив про неканонічність майже всього висвяченого ним єпископату УАПЦ.

Отже, у 1990 році в Україні функціонували дві гілки православ'я — УПЦ та УАПЦ, котрі ставилися одна до одної досить неприязно. Предстоятелем першої залишався митрополит Філарет, УАПЦ очолював патріарх Мстислав, якого православний світ не визнавав за главу канонічної церкви. До того ж, розгорявся міжконфесійний конфлікт. Тому основною темою переговорів між делегаціями Московської патріархії та Ватикану в січні 1990 року були проблеми, спрямовані на припинення протиправних акцій ворогуючих сторін. У вироблених рекомендаціях із нормалізації стосунків між православними і греко-католиками, зокрема, зазначалося: «Під час зустрічі проявився дух братерства і взаємної довіри, що дозволило відверто розглянути проблему становища католиків східного обряду в Західній Україні і її делікатні наслідки, які виникають для православних у зв'язку з розвитком ситуації...».

1. Підтверджуючи прихильність своїх Церков принципам релігійної свободи, визнаючи, що в умовах правової держави ці принципи мають реалізуватися на основі закону однаково щодо всіх без будь-якої дискримінації, обидві сторони вважають необхідною найшвидшу нормалізацію становища католиків східного обряду в Західній Україні...

2. Ця нормалізація, котра проходить у контексті загальних демократичних перетворень у країні, має гарантувати католикам східного обряду визнане за всіма право на релігійну діяльність відповідно з Конституцією і законодавством СРСР.

Разом з тим реалізація цього права не повинна відбуватися без урахування прав і законних інтересів православних та інших релігійних груп...

3. У цьому зв'язку надзвичайно важливо уникати всяких незаконних дій, особливо тих, які супроводжуються насиллям. Такі незаконні дії, несумісні з християнським духом, мають бути засуджені, тим більше, що вони є перешкодою для реєстрації громад католиків східного обряду...

4. Констатуючи той факт, що в деяких випадках парафіяльні громади розділилися і кожна з груп — як православна, так і католицька — однаково претендують на виключне користування храмом, ми закликаємо обидві частини

подолати взаємні претензії на підставі закону, без ворожнечі, заради досягнення братерської згоди, при повазі вибору людей, без будь-якого тиску.

5. Для вирішення практичних питань, що виникають у процесі нормалізації відносин між православними і католиками східного обряду, при загальній згоді була висловлена думка про необхідність створення Спільної комісії за участю Святого Престолу, Московського Патріархату, а також православних і католиків Західної України...

6. Громада католиків східного обряду в Західній Україні виникла 400 років тому як спроба подолати поділ між Православною і Католицькою Церквами. Ця спроба не привела до бажаної мети. Протягом століть зберігалось роз'єднання, котре було джерелом конфліктів і страждань як для православних, так і для католиків».

Залишаючись вірними заповіді Христа, намагаючись реалізувати її у своїх стосунках, обидві «Церкви вступили на новий шлях діалогу, глибоко переконані в тому, що не метод унії, який використовувався в минулому, а діалог допоможе їм спільно вирішити проблеми, котрі служать причиною їх розділення» [8].

Вироблені рекомендації були схвалені папою Іваном Павлом II та Архієрейським собором РПЦ. На підставі «Рекомендацій» було створено комісію з числа представників РПЦ, РКЦ, УПЦ та УГКЦ, перше засідання якої проходило у Львові в період з 8 по 13 березня 1990 року. Комісія прийняла в останній день роботи заяву, в якій зазначалося, що це лише початок урегулювання церковного життя. Члени комісії від імені своїх церков зобов'язалися виключити всяку можливість насильного захоплення храмів.

Самі греко-католики виявилися не дуже налаштованими на діалог, оскільки він не міг вирішити у вигідному для них ключі основну проблему — передачу храмів, які до 1946 року належали УГКЦ, а потім були передані РПЦ. Тому вони зібралися 23 січня 1990 року у Преображенському храмі Львова на собор єпископів, духовенства і мирян, у якому взяло участь понад 200 чоловік. З основною доповіддю виступив митрополит В.Стернюк. Він гостро критикував Львівський собор 1946 року як незаконний, неканонічний, проаналізував більш як сорокарічну діяльність УГКЦ в жорстких умовах підпілля, висловився за повну легалізацію та реабілітацію церкви.

Січневий собор УГКЦ ухвалив «відкинути і визнати неіснуючим так званий Львівський собор 1946 року, згідно з яким Греко-Католицька Церква нібито самоликвідувалася і переходила в лоно РПЦ як її частка». Всі рішення й постанови Львівського собору визнавалися недійсними як такі, що творилися силою репресій уряду СРСР при безпосередній активній участі вищого духовенства РПЦ у відсутності ієрархії УГКЦ. Промовці вказували й на те, що, будучи неканонічним і юридично неправосильним, Львівський собор 1946 року ніколи не був визнаний Вселенською католицькою церквою, гілкою якої була і є УГКЦ.

УГКЦ високо оцінила постійні турботи римо-католицької церкви, і особливо в час понтифікату папи Івана Павла II, про повернення легального статусу катакомбній церкві та її політичну реабілітацію. Учасники собору висловили надію на те, що переговори між Ватиканом і Московським патріархатом у справі УГКЦ дають підстави сподіватися на повернення українським греко-католикам тих прав і майнового стану, якими вони користувалися до 1939 року. Це, на їх думку, дало б

можливість налагодити добрі стосунки з РПЦ у дусі християнського братолюбства та взаємного поважання прав і традицій обох церков.

Повернення з рук РПЦ та інших організацій храмів, каплиць, монастирських приміщень, будинків колишніх навчальних закладів, а головне кафедрального собору святого Юра у Львові їх повноправному та історичному власникові — УГКЦ, на думку багатьох промовців, стало б підставою для єднання історичних церков згідно з християнськими правилами.

На соборі схвалили пропозицію звернутися до товариства «Меморіал» щодо порушення судової справи про реабілітацію та легалізацію УГКЦ як інституції, так і її окремих ієрархів, що були заарештовані у квітні 1945 року, а згодом репресовані. Відзначалося також старання греко-католиків перед Римським престолом щодо створення Українського патріархату в складі Вселенської церкви, прискорення процесу беатифікації (причислення до лику святих. — В.П.) митрополита А.Шептицького [9].

Стурбований розвитком подій у Західній Україні патріарх Олексій II після завершення роботи Архієрейського собору РПЦ 30-31 січня 1990 року надіслав телеграму Голові Верховної Ради СРСР, у якій благав про допомогу. «...Від імені нашої багатомільйонної пастви, — зазначалося в ній, — ми звертаємося до Вас із закликом ужити весь свій вплив, аби призупинити наростання конфлікту, який може привести до непередбачуваних наслідків. Ми звертаємося до Вас з проханням сприяти негайному припиненню актів насилля і беззаконня з боку уніатських екстремістів, звільненню захоплених храмів, щоб існуючі проблеми у відносинах між православними і католиками східного обряду в Західній Україні вирішувалися на основі закону ...» [10].

Телеграма, звісно, жодних позитивних наслідків не дала, оскільки Москва і Київ уже були безсилими щось вирішувати в цей час. Навесні 1990 року з'явився громадський Республіканський комітет захисту прав УПЦ, головою якого обрали священника з Київщини, президента світоглядної асоціації «Шлях до Істини».

На установчій конференції чимало говорилося щодо позиції місцевих властей західних областей, які «або відкрито потурають екстремістам, або з олімпійським спокоєм спостерігають те, що відбувається, не втручаючись у конфлікт з приводу, що, мовляв, церква відділена від держави». Вони «забувають, що при цьому зневажаються честь і гідність не «якихось чужих» віруючих, а наших радянських громадян, які справедливо вимагають захисту з боку державних органів».

Православні вимагали розбору конкретних фактів насильства в судовому порядку, притягнення погромників та їхніх натхненників, котрі пропагують національно-релігійну винятковість, до кримінальної відповідальності. Адже «коли їх не зупинити, невдовзі в Україні з'явиться нова категорія громадян — біженців за релігійними мотивами».

Сумно і смішно те, зазначалося у виступах, що під хуліганські випадки підводиться певна «ідейна» підкладка, пошита з перелицьованого історичного матеріалу. Темні люди, котрі ні за якої нагоди не заглядали ні до архівів, ні до наукових праць з історії християнства на Русі, вже на всіх перехрестях кричать про те, що київський князь Володимир приймав не православ'я, а католицьку віру, хоч візантійське походження вітчизняної релігії ні в кого не викликало заперечень, принаймні, тисячу років.

Учасники конференції висловили здивування, чому українська інтелігенція, передусім письменники, вважаючи себе «совістю нації», не дає гідної оцінки всім цим «історичним відкриттям» і хуліганським випадкам. Чому в даному конкретному випадку ні І. Драч, ні Д. Павличко, ні В. Яворівський не подають голосу на захист прав людини? Будемо чекати, що кінець кінцем це зроблять Ч. Айтматов, В. Распутін чи Л. Адамович?

Голова новоствореного комітету Л. Лутковський у виступі сказав: «Сам факт сповідання Христа кидає виклик націоналізму, бо кожний християнин, належачи до свого народу, через церкву входить до єдиного народу Божого.

Комітет, що створюється, які б благородні та гуманні цілі не ставив, буде лише громадською організацією, що не має на практиці будь-яких реальних прав. Треба дивитися правді в очі. Через це я хотів би звернутися до конференції з пропозицією доручити керівництву обраного комітету підготувати все необхідне для утворення Ліги християнської єдності України. Це має бути позацерковна організація, яка претендує не на владу, а на представництво у парламенті республіки та державі з метою захисту і відстоювання прав віруючих, стежить за неухильним додержанням закону про свободу совісті, стоїть на конструктивних позиціях і протидіє будь-яким виявам релігійного екстремізму».

Учасники конференції надіслали звернення Президентові СРСР М. Горбачову, депутатам Верховної Ради СРСР і УРСР, секретаріату Народного Руху України та підготовчій конференції «Гельсинкі-2», у якому, зокрема, зазначалося: «Різні політизовані організації чи їх члени (Народний Рух, Українська Гельсинська Група, Спілка незалежної української молоді, «Меморіал», Комітет захисту Української католицької церкви та інші), порушуючи Конституцію СРСР, внутрішні закони церковних общин і Православної Церкви, втручаються у винятково релігійну царину, проголошуючи об'єктами своїх інтересів мову богослужіння церковних общин, їхню конфесійну належність, що викликає численні протести віруючих. Ці позацерковні організації заохочують створення груп бойовиків або беруть безпосередню участь у захопленні, пікетуванні, блокуванні чи закритті православних храмів у Галичині» [11].

Республіканський комітет захисту прав віруючих УПЦ, власне, виявився мертвонародженням, бо до його голосу в Західній Україні мало хто прислухався. На заяви та звернення з боку органів влади не було жодної реакції. Інакше й бути не могло, оскільки православна сторона або ті, хто її підтримував, не відповіли на запитання, які постійно порушували греко-католики і які стосувалися офіційного анулювання ухвал Львівського собору 1946 року та повернення церковного майна, котре їм належало до 1946 року.

Отже, навесні 1990 року стало очевидним, що центральна влада безсила об'єктивно розв'язати конфлікт. Була перервана робота чотиристоронньої комісії.

Священний Синод РПЦ у спеціальній заяві від 6 квітня 1990 року (документ, звісно, відображав точку зору РПЦ. — В.П.) охарактеризував розвиток подій протягом перших місяців поточного року. У заяві зазначалося, що львівська газета «Ленінська молодь» опублікувала 22 березня заяву єпископату УГКЦ, яка визнавала неправомірність попередньої ухвали чотиристоронньої комісії. Водночас збільшилася кількість захоплень православних храмів, що супроводжувалося насиллям,

порушенням закону. Уніатські лідери закликають вигнати православних із території Західної України. У багатьох місцях православні моляться просто неба.

Місцева влада замість того, щоб дотримуватися закону і піклуватися про безпеку своїх громадян, займає однобічно антиправославну позицію, свідченням чого є недавнє рішення Львівської міськради про передачу греко-католикам кафедрального собору святого Юра і архієрейської резиденції. «Беззаконня в Західній Україні, — наголошується в заяві, — досягло своєї межі, і загострення ворожнечі між віруючими обох об'єднань погрожує перерости в непередбачувані ускладнення. Поки ще не пізно, Священний Синод знову закликає до припинення братоненависницьких стосунків і в дусі любові Христової знайти справедливий і законний шлях розв'язання проблеми.

Ми віримо, що українські єдинокровні брати і сестри та їх релігійні пастирі здатні дійти згоди, котра поверне їм умови для мирного і спокійного життя на рідній землі».

Члени Священного Синоду зверталися до папи Івана Павла II із проханням вплинути на нормалізацію ситуації, а до М. Горбачова, керівництва України — навести порядок та припинити насилля, відмінити ухвалу Львівської міськради та повернути захоплені православні храми [12]. Звичайно, Священний Синод не бажав визнавати, що настав час розплати за ухвали Львівського собору 1946 року.

Позиція греко-католиків знайшла своє відображення в заяві єпископів УГКЦ від 17 березня 1990 року. У ній указувалося, що переговори комісії були перервані в момент, коли місцєблюститель Галицької митрополії митрополит В. Стернюк покинув їх у знак протесту. Тому будь-які документи, у тому числі й про передачу храмів, вважаються неправомірними. Причиною припинення переговорів архієреї вважали постійну відмову православної сторони визнати незаконність Львівського собору 1946 року. Тому доти, доки РПЦ не буде готова визнати УГКЦ як церкву — установу і юридичну особу (а не тільки як громади греко-католиків), доки чотиристороння комісія не буде готова до розв'язання суттєвих питань, діалог про розподіл храмів між православними і греко-католиками вести не можна. Делегація УГКЦ водночас заявила, що церковне майно, відібране державними радянськими властями, необхідно повернути у її власність, особливо кафедральний собор святого Юра. Лише тоді можна говорити про найкращий спосіб ушанування потреб православних віруючих. Дальші переговори повинні вестися між представниками держави та ієрархією УГКЦ.

Наступні переговори, на думку єпископів УГКЦ, повинні розглянути 14 принципів, які викладалися в заяві. Йшлося про те, що УГКЦ вважається помісною церквою, і не можна про неї говорити лише як про громади католиків східного обряду. УГКЦ перебуває в повній єдності з Римським Архієреєм, визнає його зверхність, вона єдина в Україні і на поселеннях, главою її є Мирослав Іван кардинал Любачівський, верховний архієпископ Львова. УГКЦ бажает жити в мирі й злагоді, в дусі християнської любові і примирення з усіма церквами, прагне нормалізації відносин з православною церквою, легалізації та повного визнання урядами УРСР та СРСР.

Єпископи особливої ваги надавали поверненню кафедрального собору святого Юра, який, як і митрополичі палати, збудовано українськими греко-католиками у

XVIII-XX століттях. Він є великою святинею цієї церкви. В соборі розміщена усипальниця греко-католицьких ієрархів, духовні реліквії віруючих [13].

Зрозуміло, що ні РПЦ, ні, тим більше, партійні комітети, радянські органи в Москві та Києві з цим погодитися не могли. Переговори були фактично припинені.

Вище ми побіжно говорили про протести Священного Синоду РПЦ з приводу захоплення греко-католиками собору святого Юра та потурання свавілля з боку Львівської міської та обласної рад народних депутатів. Насправді все було набагато серйозніше.

На початок квітня 1990 року у Львівський міськвиконком надійшов лист за 120 тисячами підписів жителів міста з проханням повернути собор греко-католикам. Перша сесія першого демократичного скликання Львівської ради народних депутатів висловила за повернення собору і митрополичих палат УГКЦ. Депутати звернулися до керівництва Львівсько-Дрогобицької єпархії УПЦ з проханням добровільно звільнити кафедральний собор. Депутати, як представники державної влади в місті, вибачилися перед віруючими УГКЦ за всі кривди та пригнічення, яких вони зазнавали упродовж десятиліть. Вони одночасно закликали громадськість Львова, населення всієї країни з розумінням поставитися до цього рішення як акту відновлення історичної справедливості і прав УГКЦ, і обіцяли вирішити питання легалізації і повної реабілітації церкви як жертви репресій та повернення їй усього майна і споруд.

Рішення Львівської міськради від імені Синоду УПЦ засудив митрополит Філарет. В опублікованій газетою «Радянська Україна» (орган ЦК Компартії України, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР. — В.П.) заяві архієрей зазначав: «Цей акт ми розцінюємо як грубе порушення прав віруючих православної церкви, зневажання радянських законів і міжнародних угод. На превеликий жаль, «отці» м. Львова вирішили задовольнити вимоги католиків східного обряду за рахунок прав православних. Хіба це справедливо? Вони відбирають храм у православних і передають католикам. Засуджують сталінські методи, а самі чинять не краще. Одних виводять з підпілля, а інших заганяють у нього. Де у великодні дні мають молитися православні українці? Адже депутати відібрали у них — віруючих Української православної церкви у м. Львові — останній божий храм і не запропонували їм іншого. Чи це не глузування з демократії?»

Православна община собору святого Юра, за словами митрополита Філарета, не порушила умов угоди, укладеної з державою. І сама община не розпалася. Адже тільки за цих двох умов угода на користування храмом і майном може бути розірвана. Львівські народні депутати знехтували діючим законодавством. Як же після цього вони збираються брати участь у будівництві правової держави, порушуючи існуючі закони?

Єпископат УПЦ вважав, що ні єпископат католиків східного обряду, ні тим більше міська рада народних депутатів «не правомочні відкидати рішення чотиристоронньої комісії, створеної Архієрейським собором Московського патріархату та папою Іваном Павлом II. Вона покликана мирним шляхом вирішувати питання розподілу храмів між православними та католиками східного обряду».

Депутати Львівської міської ради «беруть на себе всю відповідальність за розпалювання релігійної ворожнечі, за розділення нашого народу і сім'ї, за

національний розбрат, за ображення релігійних почуттів і зневажання святині, за роздирання української душі.

Ми звертаємось до народних депутатів Західної України: не підливайте масла у вогонь, бо на вашій совісті будуть людські страждання, до яких призводять протизаконні дії. Будьте людьми і не покладайте на православних людей Галичини тягар страждань більший, ніж вони можуть понести. Бійтеся Бога! Він довготерпеливий, але у його владі перебуває доля кожного народу і кожної людини. Не забувайте, що Господь — праведний суддя, та свого часу віддасть кожному за діла його, як це було в історії».

У цих вибухонебезпечних обставинах Синод від імені УПЦ звертався до всіх народних депутатів УРСР, до уряду республіки, до громадськості, до православних і католиків, до всіх віруючих і невіруючих з проханням усвідомити всю трагічність ситуації, що склалася в ці дні у Львові та в регіоні, а також її можливі сумні наслідки для українського народу та всієї Вітчизни. Синод вважав, що «законність, а не насильство може зупинити зіткнення та створити передумови для зцілення глибокої релігійної рани. Ми закликаємо до розсудливості, до припинення насильства та дискримінації, до відновлення справедливості і законності, до забезпечення не на словах, а на ділі свободи совісті як для католиків, так і для православних. Ми звертаємось до всієї багатомільйонної православної пастви із закликом посилити в ці дні свої ревні молитви до Господа нашого Ісуса Христа, котрий постраждав за нас на Хресті та воскрес із мертвих, щоб він дарував нам свій мир і свою любов та звільнив усіх нас від усякого зла» [14].

Водночас секретар Синоду УПЦ, єпископ Переяслав-Хмельницький Йонафан звернувся з відкритим листом до католиків і православних у Західній Україні, у якому наголосив: «Що то діється в нашій Україні милій, в її мальовничому краї, біля високих Карпат? Чому ллються сльози, чому діти залишаються сиротами, чому не видно щирої української посмішки? Тому, що католики-українці б'ються з українцями-православними... Часом здається, що знаходишся не в рідному місті, не у своєму селі, а на чужині, у ворожому стані, бо Божі храми беруться наче фортеці і біля них — сварки, образи, прокляття.

Люди, де ми і хто ми? Погляньмо, навколо нас — наші брати і сестри. Так, ми несхожі. Але ж усі ми — Боже творіння. Його образ і подoba. Усіх нас покликав на світ Господь — Отець небесний і дав нам право на одне життя, одне небо і землю. Так чи можемо ми, земні, відібрати у будь-кого ці священні дари Божі? І чи можемо ми ворогувати поміж собою?

Так, Бог один для всіх, але Бог не в силі, а в правді. Отже, тільки праведним життям можна довести істину своєї віри. І це значить, що в моральному плані у нас повинні бути саме ті почуття, що і в Христа Ісуса, бо ми повинні бути христоподібними. Певно, тільки тоді буде у католиків і в православних одна молитва, одна надія, одна мета, бо тоді в серці кожного житиме Любов. І ми зі Святого Письма знаємо, що істинна любов від Бога і що Бог є Любов.

Припинімо ж чвари і розбрат, брати мої і сестри! І нехай нашим першим кроком до примирення і справді побожного життя стане отримання гніву і відмова від образливих слів, бо, як пише святий апостол Яків, гнів людини не творить правди Божої. І далі: «Коли хто з вас згадає, що він набожний і не приборкає

свого язика, то набожність його пуста. Чиста і непорочна набожність перед Богом і Отцем є в тому, щоб піклуватися про сиріт і вдів у їхніх скарбах та берегти себе неоскверненим від (гріха) світу». Пам'ятаймо це» [15].

Зайве говорити, що із зверненням Синоду УПЦ, листом єпископа Йонафана не ознайомився широкий загал віруючих греко-католиків, бо, повторимося, компартійна «Радянська Україна» ніколи не користувалася шанобливим ставленням у населення краю.

До сказаного слід додати, що романтизм, притаманний роботі молодого Львівської міської ради, вступив у суперечність із буквою закону. Вона допустила юридичний недогляд, порушила субординацію, що послужило підставою Верховній Раді УРСР скасувати рішення про передачу греко-католикам собору святого Юра. В результаті конфронтація між УПЦ та УГКЦ поглибилася. Релігійна ситуація залишалася вкрай напруженою, обростала різними чутками навколо проблеми храмів.

Іншу позицію в цей час займали керівники партійних комітетів. Так, другий секретар Львівського обкому партії В.Борисюк, виступаючи на пленумі обкому, що відбувся у квітні 1990 року, звернув увагу на те, що напруженості сприяє втручання у внутріцерковні справи окремих місцевих рад (рішення сесії Львівської міської ради про передачу греко-католикам собору св. Юра). Дивує й позиція окремих депутатів — СРСР, УРСР, обласної ради, які віддають перевагу УГКЦ. Обком партії виступає за надання рівних можливостей усім релігійним організаціям, у тому числі й греко-католикам, але все має здійснюватися на законних підставах.

Отже, В.Борисюк не бачив чи не хотів бачити наріжного каменя проблеми, говорячи про всі релігійні організації, про надання їм рівних можливостей. Усупереч позиції доповідача, чимало учасників пленуму вказували, що в 1946 році була допущена велика несправедливість щодо ГКЦ. А тепер зволікається вирішення питання з реєстрацію греко-католицьких громад.

Наприкінці квітня 1990 року на своє перше засідання зібралася сесія Львівської обласної ради демократичного скликання. Єпископат, духовенство, віруючі УГКЦ адресували депутатам звернення, у якому просили розглянути на сесії питання реабілітації та легалізації УГКЦ, визнати недійсним рішення Львівського собору 1946 року як інспірованого Й.Сталіним та НКВС та повернути церкві всі її храми й монастирі і насамперед історичну митрополію — ансамбль Святоюрського собору у Львові.

Після гарячого всебічного обговорення питання Львівська обласна рада прийняла переважною більшістю голосів рішення «Про релігійні конфесії на Львівщині». У ньому відзначалося, що з метою утвердження історичної справедливості та реальних прав людини, зокрема свободи совісті, урахувавши сучасну релігійну ситуацію в області, спираючись на ініціативу міських і районних рад народних депутатів, Львівська обласна рада вирішила: на території Львівщини кожна релігійна конфесія, діяльність якої не суперечить міжнародним нормам, має право на реєстрацію, вільне існування та пропаганду власного вчення. Рада визнала дію органів влади на території Львівської області з ліквідації УГКЦ в 1946 році та переслідування віруючих і духовенства ГКЦ незаконними та аморальними. УГКЦ рішенням обласної ради поновлювалася у всіх правах. Виконкоми районних та міських рад зобов'язувалися реєструвати релігійні громади будь-якої конфесії згідно з їх бажанням. Реєстрація релігійних громад повинна здійснюватися протягом

місяця від дня подачі заяви. Ставилось завдання виконавчим комітетам районних і міських рад у єдиному для всієї області порядку сприяти визначенню конфесійної належності віруючих.

Релігійним громадам і відповідним виконкомом рад рекомендовалось міжконфесійні проблеми вирішувати керуючись тим, що в населених пунктах, де є два і більше храмів, питання користування храмами вирішуються у відповідності до чисельності віруючих різних конфесій. У тих населених пунктах, де є лише один храм, він віддається в користування більшості, а конфесії, яка перебуває у меншості, надається право на задоволення своїх релігійних потреб у цьому ж храмі. На випадок конфесійної переорієнтації релігійних громад у майбутньому виконкомом рад народних депутатів рекомендовалось здійснювати перереєстрацію громад згідно з їх бажанням.

У рішенні сесії обласної ради значне місце займало питання про собор святого Юра. Відзначалося, що він є релігійною святинєю УГКЦ, резиденцією і усипальницею її митрополитів, котру насильно відібрали у греко-католиків. Ураховуючи це, рада запропонувала священноначалю УПЦ:

- звільнити комплекс приміщень собору, припинити чинність договору про собор святого Юра від 1983 року та договір про оренду митрополичих палат від 1 січня 1990 року між відділом охорони пам'яток історії і архітектури управління містобудування та архітектури Львівського облвиконкому і Львівсько-Дрогобицькою єпархією;
- передати собор святого Юра в користування УГКЦ;
- передати в користування УПЦ комплекс храму святого Миколая по вул. Грушевського;
- Львівському облвиконкому сприяти всім іншим конфесіям у створенні на Львівщині своїх центрів.

Обласна рада зобов'язалася порушити перед Верховною Радою питання про відновлення у правах українських національних церков, про ліквідацію Ради у справах релігій та апарату її обласних уповноважених як інструменту порушення свободи совісті та ігнорування Закону про місцеве самоврядування.

Створена радою комісія для інвентаризації майна собору святого Юра та митрополичих палат повинна була негайно приступити до виконання своїх обов'язків, що викликало, звичайно, спротив з боку єпархіального управління УПЦ [16].

Із протестом проти рішення сесії Львівської обласної ради виступив Республіканський комітет захисту прав віруючих УПЦ. У відкритому листі на ім'я папи Івана Павла II від 10 травня 1990 року його голова Л.Лутковський та заступник голови Л.Протас вказували, що процес легалізації УГКЦ в Західній Україні набрав характеру релігійної агресії проти УПЦ і терору щодо православних віруючих у цьому регіоні.

Насильне вигнання «православного духовенства і мирян з їхніх храмів, погрози фізичної розправи над членами їхніх сімей, силювання переходити до УГКЦ (східного обряду), пікетування православних церков, блюзнірське ставлення до православного богослужіння і православних святинь, усе це — перелік тих методів, за допомогою яких намагаються нині «легалізувати» Українську Греко-Католицьку

Церкву її члени, при підтримці сепаратистських позацерковних націоналістичних рухів та опорі на антиправославну позицію місцевих властей у Західній Україні».

Зараз у багатьох місцях православні змушені молитися на вулиці, через побоювання, що їхні храми будуть захоплені уніатами. Розпалювання ворожнечі між католиками східного обряду і православними «досягнуло тієї межі, за якою в Галичині може виникнути «український Ольстер».

На підтвердження сказаного автори наводили кілька фактів, що мали місце в регіоні. У с. Переволока Бучацького району на Тернопільщині внаслідок релігійної сутички був убитий греко-католиком православний християнин, батько п'ятих дітей В.Мокрицький. Через нервову уразу помер невдовзі і його старший син. Без засобів до існування залишилися вдова і четверо дітей.

У м. Івано-Франківську помер священник М.Новосад, працівник редакції часопису «Православний вісник». Його тіло протягом тривалого часу не могли поховати через пікетування цвинтарів греко-католиками. Тільки втручання місцевої влади дало змогу вдові покійного відправити чин похорону на кладовищі однієї з сільських парафій.

У цьому ж місті греко-католицькі екстремісти погрожували фізичною розправою пастору баптистської общини, якщо він відмовиться перейти до УГКЦ. Таким чином, «релігійна агресія здійснюється католиками східного обряду не тільки проти православних, а й проти протестантів як представників «чужої американської чи німецької віри».

Ми далекі від думки про те, наголошували Л.Лутковський та Л.Протас, що всі греко-католики винні у насильницьких діях. Серед них є чесні люди, які люблять Бога і свою Церкву. Однак ті, хто чинить беззаконня щодо православних у Галичині, прикриваються їхніми іменами. І навіть більше того — «виправдовують свої вчинки іменем Вашої Святості, бо заявляють, що їхні методи «захисту» Української Католицької Церкви схвалені не тільки греко-католицьким єпископатом, а й Апостольським Престолом».

Практика прозетелізму (намагання навернути у свою віру послідовників інших віровчень. — В.П.) та насильницького утвердження УГКЦ її членами в Галичині викликає почуття протесту не тільки у православних, а й у віруючих інших конфесій у Радянському Союзі. Відомо, що в Московському Даниловому монастирі та Києво-Печерській лаврі ченці почали несхвально сприймати візити в їхні обителі делегацій РКЦ. Цей настрій знаходить відгук у парафіях РПЦ. Лунають вимоги припинити будь-які контакти з Ватиканом. Під загрозою, таким чином, виявляється багаторічна і копітка праця ієрархів обох Церков щодо єкуменічного та міжцерковного зближення.

Зважаючи на небезпечний розвиток міжрелігійного конфлікту на Заході України, а також будучи впевненими в тому, що тільки добро може перемогти зло, Республіканський комітет захисту прав віруючих УПЦ пропонував Ватикану, РПЦ, архієреям і духовенству УГКЦ та УПЦ:

1. Провести широку акцію християнського милосердя з метою надання духовної та матеріальної допомоги православним, потерпілим у результаті насильства релігійних екстремістів у Західній Україні: удовам, дітям-сиротам, священникам, які втрачали місце служіння внаслідок насильницьких вчинків, та

членам їхніх сімей, біженцям із релігійних причин, незалежно від віросповідання та національності.

Для участі у цій благородній акції милосердя можна було б залучити представників товариства Червоного Хреста і Півмісяця.

2. Провести «Богослужіння миру» і закликати віруючих усіх конфесій у Західній Україні підписати «Декларацію проти насильства» — документ, у якому містилася б відмова від застосування всіх форм насильства та дискримінації один одного. Цей документ міг би покласти край ситуації, коли різні позацерковні сили зловживають міжрелігійним конфліктом, що виник у Західній Україні, започаткувати конструктивний діалог і співробітництво на общинному рівні.

3. Комітет захисту прав віруючих УПЦ просив папу Івана Павла II, священноначаліє РПЦ взяти участь у створенні українського єкуменічного «Фонду християнського милосердя і освіти». Цей фонд міг би займатися благодійною діяльністю й утвердженням моральних цінностей християнства в Україні.

«Відкритий лист» завершувався висловленням віри й сподівання в те, що в особі папи Івана Павла II православні здобудуть підтримку своїм ініціативам, котрі знайдуть позитивний відгук і в серцях усіх людей доброї волі [17].

Зрозуміло, що опублікований у маловідомій серед широких мас населення газеті «Радянська Україна» «Відкритий лист» виявився для віруючих незнайомим. Для тих, хто з ним ознайомився, впадала в око тенденційність, оскільки комітет обмежувався лише інтересами УПЦ, а фактично РПЦ. За вбивство В.Мокрицького, глум над померлим в Івано-Франківську мали відповідати в судовому порядку окремі особи, а не вся конфесія, ієрархи якої закликали вірних до мирних дій.

Реакція Ватикану, особисто папи Івана Павла II нам не відома, але, ймовірно, вони засудили конкретні випадки хуліганських дій, відстоюючи в той час ідею відновлення історичної справедливості, особливо в питанні легалізації УГКЦ та повернення незаконно відібраних храмів.

Голова Львівської обласної ради народних депутатів В.Чорновіл, коментуючи релігійну ситуацію та ухвали сесії, заявив, що в області вирішено створити змішану комісію, яка у спірних випадках могла б виконувати роль арбітражної. До неї увійшли депутати обласної ради, представники адмінорганів та громадських організацій. Завдяки цьому ситуація в області значно пом'якшилася.

«Ми, — наголосив В.Чорновіл, — у своїх діях постаралися пристати на точку зору таку, що хоча історична справедливість абсолютно на боці греко-католиків (оскільки ліквідація в 1946 році їх церкви — це був брутальний акт), та все ж не можна не врахувати нинішньої реальності. Адже з роками змінився склад населення і в дечому — світоглядні орієнтації. Ось тому, відновивши в усіх правах греко-католицьку церкву, передати їй усі без винятку церкви, як вона цього вимагає, все ж не можна. Що робити, наприклад, коли в селі (таких сіл небагато) вся громада, колишні греко-католики, зорієнтована сьогодні на православ'я? Враховуючи це, ми вирішили визначити конфесійну приналежність по більшості, проводити по населених пунктах референдуми, обумовивши точні правила. Постановили церкву передавати більшості за умови, що користуватися нею матиме і меншість. І ось саме тут у нас більова точка. Не думаю, що така наша пропозиція помилкова — так здебільшого робиться на еміграції... Однак наші віруючі в багатьох місцях від такого «співіснування», на жаль, відмовляються, посилюючись на канон...».

На думку голови обласної ради, основні зусилля слід спрямувати на досягнення порозуміння між віруючими різних орієнтацій, у зведенні нових храмів, у тому числі й за допомогою органів влади. Зараз скоріше «йде боротьба між священиками за приміщення, за парафії, а народ якоюсь мірою штучно втягнутий у конфронтацію. Адже це не двобій ідеологій, не боротьба вірувань — це «за священика»! А зі священиками сьогодні трапляються різні речі — вони інколи, аби зберегти позиції, ховаються за популярними масками і, зберігаючи приналежність до УГКЦ, видають себе за автокефалістів або по кілька разів міняють орієнтацію. Отож складнощі є.

Гадаю, сплине час, і громади спокійно переорієнтуються. Якщо храм буде постійно закріплений за якоюсь церквою, то люди, що мають правдинну потребу Божого храму, потягнуться до неї».

В.Чорновіл заявив, що коли у тих небагатьох селах, де зберігається напруження, люди не дійдуть до згоди, то влада тимчасово закриє храм, аби віруючі схаменулися й помирилися. Що стосується собору святого Юра, то голова ради займав однозначну позицію — він має бути переданий греко-католикам. Православних опонентів у цьому «питанні не так і багато, але вони фанатики, це — люди навмисне під'юджені. Та аргументи прихильників УПЦ тануть на очах — перспективи ця церква в Галичині не має. Гадаю, там буде греко-католицька і почасти — автокефальна. Шкода, що УАПЦ одразу зайняла таку гостру позицію щодо УГКЦ, а двічі шкода, що вони обидві обрали конфронтацію замість зрозумілої релігійної дискусії. УАПЦ загалом має майбутнє, вона потроху відроджується і на Сході. А от УПЦ — все ж та сама РПЦ, що взяла іншу назву, але не змінила змісту діяльності» [18].

Між тим 3 травня 1990 року на 80-му році життя і на 19-му першосвятительства помер патріарх Пимен, що, за словами Г.Штріккера, вилікувало управління РПЦ від паралічу. Місцезблостителем патріаршого престолу Синод призначив главу УПЦ митрополита Філарета, що, фактично, обіцяло посаду предстоятеля (так було при «виборах» патріархів на Помісних соборах 1945 і 1971 рр. — В.П.).

Помісний собор скликали незвично рано, на 7-10 червня, усього лише через п'ять тижнів після смерті Пимена. «Було ясно, — пише Г.Штріккер, — що лише швидкі вибори нового патріарха можуть вивести церкву із заціпеніння, викликаного боротьбою за владу всередині ієрархії. Невтручання держави (мабуть, ідеологічного відділу ЦК КПРС. — В.П.) виявилось в тому, що Архієрейський собор, який засідав напередодні, безперешкодно запропонував Помісному соборові трьох кандидатів, із яких його учасники — єпископи, представники чорного, білого духовенства і миряни — могли таємно обрати патріарха» [19].

Кандидатами на престол були висунуті: митрополит Київський і Галицький Філарет, митрополит Ленінградський і Новгородський Олексій (Рідігер), митрополит Ростовський і Новочеркаський Володимир (Сабодан). Митрополит Олексій отримав у другому турі 161 голос, митрополит Володимир — 143, а кандидатуру митрополита Філарета зняли ще в першому турі через його, на думку учасників Помісного собору, «неканонічний» спосіб життя, співробітництво з КДБ і приналежність до корупції [20].

Серед інших питань учасники Помісного собору обговорили такі актуальні проблеми, як роль церкви в житті сучасного суспільства, висловилися щодо опублікованого в пресі союзного закону «Про свободу совісті та релігійні

організації», ставлення до греко-католиків та українських автокефалістів. У прийнятій ухвалі, зокрема, зазначалося:

1. Визначити найважливішим завданням архіпастирів і всього церковного народу організацію у всіх парафіях катехизичного навчання дорослих і дітей; висловити радість у зв'язку з початком діяльності недільних шкіл і визнати нагальною необхідною загальноцерковну турботу про їх повсюдне відкриття.

2. Засуджуючи прояв насильства сталінського режиму стосовно греко-католиків і всебічне втручання світських властей у внутріцерковне життя, Помісний собор вважає недопустимим повернення до подібних методів нині стосовно православних (ще кілька років тому церква не могла і мріяти про подібну сміливість. — В.П.). Історія показала, що через державне втручання, насильство, порушення законних прав віруючих, як православних, так і уніатів, неможливо вирішувати складну проблему взаємин між цими двома об'єднаннями.

3. Наша багатонаціональна Церква благословляє національно-культурне відродження народів, що входять до неї, але відкидає шовінізм, сепаратизм та національну ворожнечу. У відповідь на законне сподівання православних в Україні, українські єпархії були об'єднані в самоврядувану Українську Православну Церкву. Ця церква, маючи широку самостійність, зберігає законний канонічний зв'язок як із Московським Патріархатом, так і з усіма іншими Помісними Православними Церквами. Утворення незалежної Української Православної Церкви відкриває можливість, уникаючи розколу та ізоляції від Вселенського Православ'я, здійснювати далі вдосконалення своєї самостійності, не порушуючи при цьому священних канонів і зберігаючи любов і мир між чадами церковними» [21].

Після Помісного собору, власне, розпочався другий етап автономізації УПЦ. 9 липня 1990 року єпископат УПЦ обговорив у Києві релігійну ситуацію в Україні та зазначив, що «нині в західних єпархіях триває релігійний конфлікт між православними та греко-католиками. Процес легалізації уніатської церкви в Західній Україні набрав характеру релігійної агресії проти Української Православної Церкви та терору щодо православних віруючих і духовенства в цьому регіоні. Греко-католицькі екстремісти й донині продовжують свої протизаконні дії для захоплення православних храмів, погрожують фізичною розправою духовенству та мирянам. Бувають замаху на життя священиків з використанням вогнепальної зброї. Екстремісти-уніати заявляють, що Православ'я є суто російською вірою, а православні віруючі — окупантами, москалями, яким немає місця в Україні».

Дії уніатських екстремістів, на думку єпископату УПЦ, не засуджуються місцевими властями, а навпаки, останні приймають дискримінаційні рішення щодо передачі греко-католикам усіх храмів, які належать православним. За цих умов православні, зазнаючи впливу з боку уніатів та місцевих властей, що їх підтримують, не «бажаючи приймати унію, примушуються нецерковними силами переходити до так званої української автокефальної православної церкви (єпископат, як бачимо, досить зневажливо називає опонентів. — В.П.). Лідери незаконної автокефалії стоять на націоналістичних і сепаратистських позиціях.

Нині «автокефальний» рух поширений переважно на Галичині. Проте, використовуючи політичну ситуацію, нецерковні сепаратистські сили сприяють поширенню розколу по всій Україні, поставивши собі за мету ліквідацію Української

Православної Церкви, яка перебуває в канонічній єдності з Московським Патріархатом та Вселенським Православ'ям».

Керуючись постановою останнього Помісного собору РПЦ, «намагаючись зберегти єдність нашої Православної Церкви і при цьому не схибити проти священних канонів, а також прагнучи в ім'я любові й миру між чадами церковними протистояти розкольнічній автокефалії, що виникла в Україні», єпископат Української Православної Церкви вважає доцільним запропонувати для розгляду й затвердження патріархові та Священному Синоду РПЦ таке:

1. Синод УПЦ обирає та поставляє правлячих та вікарних архієреїв та засновує нові єпархії в межах України.

2. Предстоятель УПЦ обирається українським єпископатом і затверджується патріархом і Священним Синодом.

3. Предстоятель УПЦ має титул — митрополит Київський і всієї України.

4. Беручи до уваги настрій православного духовенства й віруючих, просити патріарха Олексія II та Священний Синод удостоїти митрополита Київського і всієї України титулу «Блаженніший» — у межах України.

5. Затвердити рішення єпископату УПЦ, який одногосно обрав митрополита Філарета предстоятелем УПЦ, митрополитом Київським і всієї України.

6. Утворити із Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської єпархій історичну Галицьку митрополію, яка існувала з 1132 до 1391 рік, надавши їй право самоврядування у складі УПЦ.

7. Скасувати статус ставропігії (прямого підпорядкування Московському патріархату. — В.П.) Корецького Свято-Троїцького жіночого монастиря і передати його у відання єпархіального преосвященного.

«Підносячи подячні молитви Пастиреначальникові Господу нашому Ісусові Христу, — завершувалося звернення єпископату, — котрий завжди турбується про благо Святої Церкви, український єпископат висловлює надію, що, незважаючи на всі труднощі церковного життя в Україні, з Божою поміччю викладені вище пропозиції послужать напоумленню для тих, хто сіє розкол, і зміцнять єдність Православної Церкви у Вітчизні нашій» [22].

Рішення єпископів УПЦ, на думку В.Бондаренка, «не було результатом «вільної гри інтелекту» церковних діячів різних рангів. На той час у республіці все тугіше затягувався вузол міжцерковних протиріч. Інтенсивно проходили інституалізаційні процеси в середовищі прибічників автокефалії православ'я в Україні, наростав тиск з боку греко-католиків. Ці дії підтримувались рядом суспільно-політичних формувань, а подекуди й місцевими органами влади» [23].

Із метою вивчення непростой ситуації, що склалася в Україні, патріарх Олексій II відвідав республіку в період з 27 липня по 6 серпня 1990 року. Першоєрарх РПЦ побував у Києво-Печерській та Почаївській лаврах, Покровському, Флорівському, Корецькому жіночих монастирях, відправив богослужіння в храмах Києва, Житомира, Чернігова, зустрівся з Головою Верховної Ради УРСР Л.Кравчуком, який висловив цілковиту підтримку сподіванням віруючих на самостійність і незалежність УПЦ.

Незважаючи на помпезність, із якою облаштували візит, патріарха не полишала тривога за стан справ. Виступаючи перед віруючими Володимирського собору Києва, предстоятель РПЦ наголосив: «Сьогодні ми засвідчили нашу єдність,

торжество святої православної віри. Ми живемо в сприятливий час, коли перед Церквою відкриваються нові можливості для соціальної діяльності, для виховання молодого покоління в дусі віри і християнської моралі. Разом з тим нас не можуть не турбувати ті явища, котрі спостерігаються сьогодні: розділення, загострення міжнаціональних конфліктів, протистояння людей один одному. Наш обов'язок, обов'язок Святої Церкви — нести мир, терпимість, закликати паству примножувати любов, що заповів нам Господь наш Ісус Христос. Ми сумуємо з того, що відбувається сьогодні на теренах України, з насилля, учиненого в західних областях уніатами стосовно православних. Нас не може не турбувати поширення так званої автокефалії, а по суті, — розколу в Церкві. Мое відвідання України є свідченням того, що ми єдині з єпископатом, кліром і віруючими Української Православної Церкви в їх радостях і в їх скорботах» [24].

Єпископи УПЦ під час зустрічі з патріархом звернулися з проханням надати церкві більшої релігійно-адміністративної самостійності. Олексій II запевнив, що він і Священний Синод РПЦ готові на досить істотні кроки, спрямовані на те, щоб надати УПЦ такої незалежності, яка б задовольнила національні сподівання українського народу і зберегла систему взаємовідносин з Руською та іншими православними церквами. «Ми з глибокою повагою повинні ставитися до національних культур, мов, до національної спадщини народів нашої країни, — відзначив патріарх. — І водночас ми повинні зберігати нашу єдність, пам'ятаючи, що в ній наша сила» [25].

Для вирішення цього питання Синод утворив комісію, до якої увійшли по 6 єпископів від РПЦ та УПЦ, богослови і священники, котрі мали вивчити всі пропозиції, що надходять з цієї важливої проблеми. Патріарх Олексій II благословив митрополита Київського і Галицького Філарета поминати титулом «Блаженніший». Знайомство з ситуацією в Україні привело главу РПЦ до висновку: єдино вірний шлях — надання самостійності УПЦ.

Звернення єпископів УПЦ, пропозиції, що надійшли спільній комісії, Архієрейський собор РПЦ розглянув 25-27 жовтня 1990 року. Його ухвали закріпила грамота патріарха Олексія II на ім'я глави УПЦ митрополита Філарета. У ній, зокрема, говорилося: «Ми, смиренний Олексій Другий, Божою милістю Патріарх Московський і всієї Русі, сукупно з усіма Преосвященними архієреями Руської Православної Церкви — Московського патріархату..., керуючись прагненням мати благословенний мир, Богозавітну любов Христову та братерську єдність у спільній роботі на ниві Божій з усією Повнотою Української Православної Церкви, зважаючи на бажання і звернення її Преосвящених архіпастирів..., БЛАГОСЛОВЛЯЄМО ЧЕРЕЗ ЦЮ ГРАМОТУ НАШУ СИЛОЮ ВСЕСВЯТОГО ТА ЖИВОТВОРЯЩОГО ДУХА БУТИ ВІДНИНИ ПРАВОСЛАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕРКВІ НЕЗАЛЕЖНОЮ ТА САМОСТІЙНОЮ У СВОЄМУ УПРАВЛІННІ, А ВАМ, ОДНОСТАЙНО ОБРАНОМУ 9 ЛИПНЯ 1990 РОКУ, ЄПИСКОПАТОМ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ, — ЇЇ ПРЕДСТОЯТЕЛЕМ. Ми сподіваємось, що Українська Православна Церква управлятиметься згідно з Божественними та священними канонами й успадкованими від святих отців звичаями Кафоличної (вселенської. — В.П.) Православної Церкви та рішеннями цього Архієрейського Собору. Ми єдиним серцем і єдиними вустами благаємо

Пастиренаачальника Господа про надання небесної допомоги та благословення Святих Православній Українській Церкві.

Українська Православна Церква, поєднана через нашу Руську Православну Церкву з Єдиною Святою, Соборною і Апостольською Церквою, без соборного рішення всієї Православної Кафолічної повноти нехай не змінює в себе нічого, що стосується догматів віри та святих канонів ...» [26].

Патріарх Олексій II вручив грамоту предстоятелю УПЦ митрополитові Філарету 28 жовтня 1990 року. Щоправда, візит патріарха в Київ був далеко не безхмарним. Прибічники національної незалежності зустріли його обурливими викликами. Декого з учасників хресних ходів, що рухалися в Софійський собор на богослужіння Олексія II, побили. Все це затьмарило урочистості.

Митрополит Філарет, позитивно оцінюючи рішення Архієрейського собору, заявив, що віднині УПЦ повертається «до того становища, що було в Київській Митрополії до возз'єднання з Московським Патріархатом...

Ми є саме тією Церквою, що була за козацьких часів, часів Петра Могили, Церквою, котра почала своє існування за часів святого князя Володимира».

Самостійність в управлінні церквою, за словами архієрея, означає:

- право Синоду УПЦ призначати єпископів, утворювати нові єпархії;
- вибори митрополита Київського і всієї України проводить єпископат УПЦ і лише благословляється патріархом Московським і всієї Русі;
- усі питання, які стосуються церковного життя в Україні, вирішуються тільки Синодом УПЦ, її Архієрейським собором і Собором УПЦ.

Проте це ще не повна автокефалія, на що звернув увагу предстоятель УПЦ, заявивши, що церква має канонічні та молитовні зв'язки з Московським патріархатом, а через нього — із усією Вселенською православною церквою. УПЦ складає «ту єдину Православну Церкву, яка існувала від апостольських часів. Наша Церква є законною, канонічною, святою, соборною та апостольською. І ми йдемо тим благодатним, канонічним шляхом, яким і повинна йти Православна Церква» [27].

Оцінюючи значущість акції, В.Бондаренко писав по гарячих слідах: «На перший погляд може здатися, що це надзвичайно обмежує свободу УПЦ, робить її лише номінально незалежною. Але реалії церковного життя переконують в іншому». Уже перший собор УПЦ, що проходив 22-23 листопада 1990 року, засвідчив формування власної лінії життєдіяльності церкви. УПЦ активно утворює свої органи управління. Щодо фінансів вона теж цілком незалежна від Московської патріархії. Узят курс на створення власної господарської бази, збільшення кількості видань українською мовою тощо. Загальноцерковною стала позиція стосовно мови богослужіння та проповіді — вона вільно обирається віруючими людьми та місцевим духовенством.

Отож канонічна єдність із вселенським православ'ям, відповідно до тексту «Грамоти», зобов'язує УПЦ лише до одного: без соборного рішення не змінювати нічого, що торкається догматів віри та канонів. У всіх інших сферах її самостійність не обмежується. «Ураховуючи, що вірність канонам є гарантом визнання церкви у світовому православному середовищі, — наголошує В.Бондаренко, — слід зазначити, що канонічна єдність УПЦ зі вселенським православ'ям, безсумнівно, є сильною стороною обраного нею шляху до незалежності».

Сучасний статус УПЦ «викликає багато запитань, наприклад, чому церква не

стала автокефальною, а зберігає зв'язки з Московією? Тут, на наш погляд, немає злого наміру. Слід зважити на реалії, що історично склалися. Незважаючи на свою історичну першість у східно-слов'янському світі, православ'я в Україні поринуло в залежність від іншого, значно молодшого духовного центру — Москви. Природно, можна було б указати на релігійно-політичні маніпуляції, що призвели до такого стану, розірвати цей зв'язок, подавшись за допомогою до Константинополя чи іншої православної твердині. Але чи є нині в цьому необхідність? Це стало б хіба що виразною політичною демонстрацією неприязні до Московської патріархії. Тим більше, що нинішній статус УПЦ не знімає питання про автокефалію і не позбавляє її такої можливості» [28].

Позиція УПЦ на шляху здобуття автокефалії в 1990 році, на думку В.Бондаренка, є більш вигідною в порівнянні з підходами, що практикуються керівниками УАПЦ. Останні вважають, що автокефалія «не приймається з чиїхось ласкавих рук, а здобувається самою церквою». Ця «позиція, можливо, і сприяє процесу конституювання церкви, але, без сумніву, негативно позначається на визнанні її вселенським православ'ям».

Отже, процес становлення двох гілок православ'я, надання УПЦ статусу автономії проходив на фоні гострого протистояння православних і греко-католиків та відмови КПРС, Компартії України від історичної реабілітації УГКЦ. Останню проблему міг би вирішити XXVIII з'їзд Компартії України, що відбувався в червні 1990 року. На вищому партійному форумі республіки можна було б чесно зізнатися в порушенні прав віруючих греко-католиків у 1946 році. Але цього не зробили. Перший секретар ЦК партії В.Івашко у доповіді лише наголосив: «Останнім часом набули поширення спекуляції на складній релігійній ситуації в республіці. Штучно загострюються і без того непрості відносини між греко-католицькою, Українською православною та Українською автокефальною церквами. Конфлікти між православними та греко-католиками подекуди переростають у пряму конфронтацію. Консоліднуються етнорелігійні групи, що веде їх до замкнутості і протиставлення одна одній».

Ми неодноразово заявляли про свою позицію в цьому питанні. Комуністи зацікавлені в забезпеченні консенсусу віруючих і невіруючих, прихильників різних віросповідань, виключенні конфронтації між людьми. Реалізація свободи совісті, дотримання діючого законодавства, створення атмосфери взаєморозуміння і співпраці — ось єдино можливий тут шлях. Утвердженню таких підходів сприятиме, на нашу думку, закон про свободу совісті, релігійні організації, проект якого зараз, як кажуть, у роботі» [29].

Обійшли увагою проблему греко-католиків і виступаючи на з'їзді секретар ЦК Л.Кравчук, який відав питаннями ідеологічної роботи, перший секретар Львівського обкому партії В.Секретарюк, інші делегати з'їзду, котрі представляли західний регіон.

Чи не єдиним православним діячем, який визнав правоту УГКЦ, був патріарх УАПЦ Мстислав, який висловив упевненість на прес-конференції в Києві 22 жовтня 1990 року, що православні зможуть домовитися зі своїми братами греко-католиками. «Для мене буде достатньо, — сказав він, — коли разом з греко-католицьким митрополитом Львівським ми підемо в собор святого Юра і там поцілуємо Євангеліє. Ми повинні довести, що ми брати, діти Божі». Головною причиною всіх непорозумінь

між українцями православними і греко-католиками є, на його думку, незнання, неусвідомлення історії українського народу на заході і сході. «Українська нація стане великою тільки тоді, коли кожен буде тримати один одного за руку», — підкреслив владика [30].

Те, що патріарх Мстислав наголошував на необхідності православним шукати шляхи порозуміння з греко-католиками, а не навпаки, свідчить про визнання архієреєм неправоти УПЦ. Хоча він сам також не поспішав робити крок назустріч. Тим більше не поспішала цього робити Московська патріархія. Все очевиднішим ставало те, що вона остаточно втратила ініціативу. Священний Синод РПЦ виступив у жовтні 1990 року ще з однією заявою, у якій простежувався весь перебіг подій, пов'язаних з роботою чотиристоронньої комісії. Щоб не повторюватися, пошлемося на оцінку Синодом подій, що відбулися після квітня 1990 року.

Із заяви випливає, що в червні патріархія виступила ініціатором проведення термінової зустрічі для того, щоб разом знайти методи нормалізації ситуації. Із причин, які не залежать від РПЦ та УПЦ, вона відбулася в Москві лише з 10 по 14 вересня. Її учасники висловилися за продовження діалогу.

Ураховуючи той факт, наголошувалося в заяві, що «зірвана уніатською стороною робота комісії в березні ц.р. (1990 року. — В.П.) викликала вкрай негативну реакцію православних і невіру в можливість урегулювання проблеми шляхом діалогу з католиками східного обряду» (Священний Синод уперто не визнавав термінів «Українська католицька церква» чи «Українська греко-католицька церква». — В.П.), РПЦ та УПЦ запропонували вирішити бодай два питання: про надання православним єпископам Львова та Івано-Франківська «хоч по одному діючому храму з числа захоплених католиками східного обряду з тим, щоб вони мали можливість відправляти богослужіння та виявляти пастирське піклування про православних віруючих (правильніше, віруючих УПЦ, оскільки УАПЦ мала свої храми. — В.П.), а також тимчасово, до побудови нової резиденції православного єпископа Львова, дати можливість використовувати стару».

Священний Синод констатував погіршення зв'язків із Ватиканом через його підтримку греко-католиків і навіть поставив під загрозу продовження богословського діалогу, який тривав кілька років. Не бажаючи «кривавого розвитку подій», Священний Синод «знову підтверджує своє тверде переконання, яке він демонстрував не раз, що, крім переговорів і братського діалогу, немає іншого шляху до розв'язання і вилікування сьогодишньої ситуації в Західній Україні, та сподівається, що іншою стороною також буде усвідомлена серйозність становища.

Московський патріархат сповнений доброї волі і готовий зробити все залежне від нього для найшвидшого вилікування міжконфесійного конфлікту в Західній Україні» [31].

Проте це вже мало допомагало. Події зайшли надто далеко, щоб їх могли вирішити переговори навіть на найвищому рівні. Органи партійно-державної влади були безпорадні щось розв'язати. Свобода, отримана масами прихильників УГКЦ, дійсно, нерідко виходила за рамки здорового глузду. Але, будьмо чесними, хіба діяла толерантно стосовно віруючих сталінська система та приручена нею РПЦ після 1946 року?

Улітку 1990 року Львівський облівиконком прийняв ухвалу про припинення договору з православною громадою та підтвердив недавнє рішення Львівської

міськради про передачу греко-католикам собору святого Юра. 19 серпня нові господарі зайняли обитель. Патріарх Олексій II послав телеграми на ім'я Президента СРСР М.Горбачова та Голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука з проханням відновити законність. «Дана подія, — наголошувалося в телеграмі Л.Кравчукові, — у принципі руйнує можливість урегулювання стосунків між православними й уніатами, свідчить про беззаконня, що відбувається у Львові, про явну дискримінацію православних з боку властей. Чинення свавілля викликає гнівний протест багатомільйонної пастви нашої Церкви. Прошу Вас особисто втрутитися у справу відновлення законності і прав православних віруючих. У противному разі загострення ситуації в цьому регіоні призведе до непередбачуваних наслідків» [32].

Але на цей раз ні М.Горбачов, ні Л.Кравчук не допомогли, а, якщо говорити відверто, останнього ультимативний зміст телеграми, очевидно, і не налаштував на протистояння з масою греко-католиків.

Отже, 1990 року розбудова УГКЦ продовжувалася, незважаючи на досить прохолодне ставлення до неї з боку органів влади. Поточні питання церковного життя обговорили на черговому соборі єпископів України і діаспори, що відбувся в другій половині червня в Римі. Відкриваючи засідання, Мирослав Іван кардинал Любачівський відзначив, що віруючі очікують від держави реабілітації та повної легалізації як юридичної особи. Це допоможе церкві звестись на власні ноги, загоїти рани і дасть народові силу віднайти світло Христового Євангелія. Воно не йтиме на шкоду чи приниження інших церков, які хоч і переслідувалися, але не були катакомбними. Найважливішим першоієрарх вважав закріплення впливу церкви на рідній землі, бо це «передумова до нашого апостолату і праці серед нашого народу... Ми є нерозлучною частиною Вселенської церкви, ми є Церквою Київського обряду в злуці з Петровою скалою, з якою були з'єднані в першому тисячолітті всі Церкви».

Єпископи розглянули і схвалили всі вищезгадані 14 положень, висунутих митрополитом В.Стернюком про повну легалізацію УГКЦ в Україні, повернення собору святого Юра у Львові і всіх греко-католицьких храмів, відібраних у 1946 році, створення Києво-Галицького патріархату в дусі настанов митрополита А.Шептицького, кардинала Й.Сліпого.

Успішним підсумком собору єпископів, на думку глави церкви, стало те, що папа Іван Павло II благословив і утвердив канонічну та церковну єдність єдиної помісної УГКЦ в Україні та діаспорі [33].

В Україні поступово йшла розбудова церкви. Рада у справах релігій зареєструвала станом на 1 вересня 1990 року 298 релігійних громад [34].

Безумовно, відроджувана УГКЦ мала в цей час безліч проблем, особливо організаційного характеру. Змушений був перебувати за кордоном Мирослав Іван кардинал Любачівський, куди виїхав на навчання ще в 30-ті роки. На Батьківщину він повернувся на запрошення Львівської міськради та благословення собору єпископів 30 березня 1991 року. Під час зустрічі в аеропорту першоієрарх заявив: «Нехай буде прославлений триєдиний Бог — Отець, Син і Дух Святий, що після п'ятдесяти трьох літ я знову міг прибути в Україну, до престолу Галицьких митрополитів, до нашого рідного Львова. Цілую цю землю, обіймаю всіх жителів цієї землі, нашої рідної України і, як ангели, що звіщали народження Божого Сина,

кличу: «Слава на висоті Богові, на землі мир, людям благовоління!» Радість наповнює наші серця, бо перемогли Бог, правда, справедливість і любов. Ступаючи знову на нашу землю, вітаю Вас словами нашого вчителя: «Мир Вам!». Нехай мир панує в серцях ваших, нехай мир володіє в усій нашій Батьківщині Україні і по всьому світі, нехай єдність і любов буде за всіма нами. У ці хвилини радості клонимо свої голови перед усіма нашими мучениками й ісповідниками, що стільки літ страждали й очікували цієї хвилини, яку ми сьогодні з таким зворушенням і радістю переживаємо. Складаю ширу подяку всім тим, що доклали стільки старань і зусиль до того, щоб наше повернення стало дійсністю» [35].

Вітаючи першоєрарха УГКЦ, голова Львівської обласної ради В.Чорновіл наголосив: «Я — представник політичних сил, які боролися за те, щоб віра, держава, демократія восторжествували на цих землях. І ось це сталося. Ми надіємося, що з Вашим прибуттям на рідну землю, наш найдорожчий Блаженніший, Українська Греко-Католицька Церква, яка так багато зробила для українського народу, підніметься на ще більший ступінь і зробить ще більше для торжества віри, торжества ідеї Української самостійної держави. Ласкаво просимо додому!»

У листі папи Івана Павла II на адресу віруючих відзначалося, що «в часи переслідування стежив я, так як блаженної пам'яті мої попередники, з невтомною і особливою журбою про Українську Католицьку Церкву, постійно домагаючись для неї прав на свободу і закликаючи на пошану. Тепер за незбагненим промислом Божого Провидіння, з радістю вітаю цю Вашу подорож до Львова, дякуючи з глибини серця Богові нашому Отцеві за те, що вчинив її можливою» [36].

Перша проповідь глави УГКЦ на рідній землі відбулася у Квітну неділю 31 березня 1991 року і присвячувалася вона віковичним традиціям церкви в Галичині. «Беру в посідання, — підкреслив Мирослав Іван кардинал Любачівський, — і торжественно входжу до нашого собору Святого Юра на пам'ять про всі часи. Відновлюємо нашу вірність Христові, його Святій Церкві, Вселенським Архієреям, нашій традиції, переданню і літургічному обрядові. Ми будемо вірні спадщині Слуги Божого Митрополита Андрея і Патріарха Йосифа, якого тлінні останки, згідно з його Заповітом, перенесемо до кriptи цього нашого архікафедрального собору» [37].

Цього ж дня біля оперного театру у Львові відбувся урочистий мітинг, присвячений поверненню кардинала. Зазначимо, що на кінець березня 1991 року в Галичині діяло 1600 офіційно зареєстрованих греко-католицьких громад. Відроджувалося чернече життя.

Із перших днів першоєрарх з головою поринув у вирішення численних поточних справ. Він проводив зустрічі з представниками місцевих владних структур, віруючими, духовенством.

Єпископи, духовенство, церковний актив своє першочергове завдання вбачали не тільки в сумлінному виконанні суто церковних справ, а й в активній участі у соціальній, добродійній, науковій, навчальній діяльності віруючих.

На початку червня 1991 року глава УГКЦ мав зустрічі з папою Іваном Павлом II під час його перебування в Польщі. Обговорювалися питання духовного і церковного життя в Україні, нового становища УГКЦ, її правовий і фактичний статус, стосунки з іншими конфесіями, у першу чергу з УПЦ. Після повернення до Львова Мирослав Іван кардинал Любачівський опублікував заяву про те, що

залишається постійно жити у Львові, щоб служити церкві і українському народові. У заяві були вказані ті чергові завдання, які постають перед церквою у справі відновлення духовного та морального життя українського народу, його матеріального буття. «Ми зосередимо свої сили, — писав архієрей, — над вихованням нових кадрів відданого духовенства і мирянства серед нашої молоді. У найближчому майбутньому ми зробимо цілий ряд рішень, які відносяться до зміцнення інфраструктури УГКЦ і зовнішніх проявів життя. Ми будемо продовжувати візитації наших громад не лише у Львівській Архієпархії, але й по всій Україні. Ми здійснюватимемо як повноцінна Помісна Східна церква в повній єдності і спільності із Вселенською церквою наш синодальний устрій, прямуючи до визнання нашого Києво-Галицького і всієї Русі патріархату».

18 серпня 1991 року виповнилася перша річниця повернення греко-католикам собору святого Юра. Мирослав Іван кардинал Любачівський у цей день виступив із проповіддю під час богослужіння, у якій привернув увагу до того, що останніми десятиліттями церкві завдано значної шкоди і морального занепаду. Держава намагалася знищити всі вартості, які передає Христова церква. Комунізм і марксизм старалися викинути Бога і будь-яку релігію, насаджуючи на її місце свою лженауку. В результаті суспільство України, колись християнське, утратило основні духовні цінності: повагу до людини, чесність, любов до ближнього тощо. Поширилися алкоголізм, наркоманія, призабуто вартості християнської родини [38].

Не слід забувати, що розбудова УГКЦ відбувалася на тлі гострого міжрелігійного протистояння між греко-католиками та православними, особливо — Українською православною церквою. Серцевина конфлікту — взаємні претензії послідовників православ'я та греко-католицизму. «Вони загострилися в широкому спектрі питань, — пише В.Бондаренко, — від специфічного трактування ролі своїх церков в історичному минулому України та звинувачень у спробах монополізувати вплив на духовно-моральну сферу життя суспільства — до майнових суперечок і претензій за понесені збитки у роки сталініщини та застою. Вузол міжконфесійних протиріч ускладнюється ще й тим, що прибічники православ'я не виступають із єдиних позицій. Послідовники Української православної та Української автокефальної православної церков мають свої усталені погляди на ці проблеми. Словом, конфлікт багатосторонній і багатоплановий» [39].

Відсутність синхронності у процесах демократизації суспільства, наростання плюралізму думок і дій та законотворчої діяльності й оперативності у вирішенні застарілих проблем у сфері релігійного життя вже в перебудовчі часи додали гостроти та болючості цьому конфлікту. Його розгортанню значною мірою сприяв і весь контекст суспільно-політичного життя республіки, особливо напередодні виборів до Верховної Ради та місцевих рад. Свою загальну негативну роль відіграли видання різноманітних формальних і неформальних громадсько-політичних об'єднань, чий публікації були здебільшого далекими від об'єктивних.

Конфлікту, на думку В.Бондаренка, можна було б уникнути або, принаймні, зменшити його гостроту превентивною реєстрацією греко-католицьких громад, визнанням помилок, допущених щодо конфесії у минулому, гнучкішою позицією священноначалля РПЦ [40].

Однак ці та інші кроки не було зроблено, що зумовило зростання конфліктності на релігійній основі, особливо з питань володіння храмами, оскільки не існувало

реального механізму вирішення можливих суперечок. Кожна сторона претендувала на свою правоту.

Причому конфлікт із самого початку розгорявся, фактично, як тристоронній. Нагадаємо, що на теренах Західної України наприкінці 80-х років почали діяти громади УАПЦ. Греко-католики спочатку підтримали ідею створення Української автокефальної православної церкви як спорідненої «національної» релігійної організації. Проте з часом побачили в ній альтернативну силу, здатну ослабити позиції греко-католицизму. Певні антиправославні настрої висловлювали й місцеві органи влади, що особливо відчували на собі прибічники УПЦ. Греко-католицьку карту, і доволі безуспішно, розігрували деякі політичні сили.

Тим більше, що й самі архієреї навіть УГКЦ та УАПЦ не поспішали робити кроки назустріч один одному. Для підтвердження, окрім цитованих вище заяв, пошлемося на інтерв'ю митрополита В.Стернюка, який, відповідаючи на запитання кореспондента про його зустріч з патріархом УАПЦ Мстиславом під час відвідин останнім Львова восени 1990 року, заявив: «Ні, така зустріч не відбулася. Мстислав приїхав сюди, до Львова, але я є тут господар. І наша церква є господарем на цій землі. Якщо приїхав, то, будь ласка, зложи візит... Я вітати його не піду, не маю підстави, адже він там, за кордоном, не поладнав з нашою церквою. Але як він прийде до мене, я його не вижену звідси. Прийму гідно і поговорю так, як треба. До мене приходили депутати Братунь, Сорочик та інші. Я дав згоду зустрітися в церкві святого Юра, але Мстислав захворів і не прийшов. Знову домовилися на наступний день, щоб у чотири ока собі поговорити. Але прийшли і сказали, що він не буде. У мене враження, що то не він особисто зірвав зустріч, а ті, що його оточують.

Правда, коли було посвячення меморіальної дошки біля Преображенської церкви, то ми близько стояли, привіталися, як належить, чемно, посвятили дошку, я сказав кілька слів до людей, привітав його. Звертаючись до людей, я зазначив, що ми хочемо зі всіма жити в мирі, вітаємо всіх, але належимо до тієї церкви, яку встановив Ісус Христос. Я нікому не нав'язував своїх переконань, але мусив зазначити, хто я такий є. Мстислав гарно не сприйняв. Отже, зустріч фактично була, але на відстані, коротка і дуже офіційна».

Причини протистояння між УГКЦ та УАПЦ митрополит В.Стернюк пояснив тим, що останньої фактично не було. Існувала лише церква В.Липківського з 1917 по 1930 рік, коли її знищили. УАПЦ «не може сьогодні вважатися канонічною. А Христова Церква, як ми знаємо, народилася за Христа, ще в перші віки нашої ери. Якщо церква не має отієї багатовікової апостольської тривалості, то й не може бути канонічна. Не встигла вона виникнути, як через десять літ зникла цілковито. А потім її на деякий час відновили під час німецько-фашистської окупації.

Я вважаю, що Христова церква є одна, і вона має бути однією в цілому світі. Не тільки в Україні, а й в усіх державах, в усіх народах, бо Христос прагне згуртувати навколо себе цілий світ. Те, що сьогодні Христова церква концентрується тут, у західному регіоні, пояснюється тим, що в східних областях України вона завмерла, бо Російська православна церква знищила релігійність народу. А тут Греко-Католицька Церква підтримала цю релігійність. Хоч і були тяжкі сорок літ, але релігійність втрималася. Якби автокефальна церква була правдива, Христова, вона би нині насамперед пробуджувала релігійність у східних областях України, а не тут».

Звичайно, при такій оцінці митрополитом В.Стернюком іншої церкви годі було думати про серйозність намірів про порозуміння між конфліктуючими сторонами, хоч архієрей і заявив про власну налаштованість на діалог та про розпорядження почергового користування храмами, про широку роз'яснювальну роботу серед віруючих із питань досягнення миру в стосунках між прибічниками різних церков.

Торкаючись проблеми шляхів усунення конфлікту, митрополит наголосив, що органи влади мають шанувати природне право кожної людини визнавати ту релігію, якої вона хоче. Не можна відбирати храми у тих, хто їх мав, і передавати тим, хто їх не має. А треба, щоб «будували свої церкви ті, що їх не мають. І в цьому треба їм всіляко сприяти, не звинувачуючи в тому, що вони іншої віри. Відбирання церков нічого не вирішить». Хоч архієрей і заявив про свою прихильність до єдиної соборної апостольської церкви, яка сформується в майбутньому [41].

Чимало розмов про об'єднання, подолання міжконфесійного конфлікту точилося і наступного 1991 року. Так, канцлер УГКЦ І.Дацько наголосив на тому, що реальний діалог стане можливим тоді, «коли зміняться певні ієрархи. У нас більше такого, що нас єднає, ніж такого, що роз'єднує. Одним із кроків до цього можуть бути спільні богослужіння. А до повного євхаристійного єднання ми зможемо дійти тоді, коли станемо на платформі християнства часів св. Володимира Великого. Тоді б сіла Русь із Руссю до розмови — єкуменічного діалогу, що міг би завершитися консолідацією на чолі з одним Патріархом Києво-Галицьким і всієї України-Руси.

Щодо того потрібно компромісу, то це є дуже політичне слово. Потрібна певна гнучкість з однієї та з другої сторони. Слуга Божий митрополит Андрей (Шептицький. — В.П.) і покійний глава УГКЦ Йосиф Сліпий заповідали нам бути у повній єдності з Вселенською церквою, але в той час і у повному значенні цього слова — самобутньою помісною Українською церквою. Але щоб прийти до такого ідеалу, потрібно дуже багато великих мужів, мужів молитви, святості, великої зрілості і, звичайно, менше емоцій, бо вони тільки шкодять» [42].

Добрих слів про необхідність примирення не бракувало і від інших учасників конфлікту, котрі намагалися зробити здебільшого винуватцями трагедії опонентів. Так, предстоятель УПЦ митрополит Філарет у листі на ім'я Голови Верховної Ради Л.Кравчука з нагоди проголошення Акту незалежності 24 серпня 1991 року від імені Архієрейського собору писав: «Нас засмучує той факт, що, незважаючи на державний суверенітет України, певні сили й надалі хочуть сіяти чвари і розбрат на релігійному ґрунті серед нашого народу й тим самим створювати нестабільність.

Українська Православна Церква засуджує такі дії і закликає всіх віруючих різних релігійних конфесій України стати на шлях справжньої християнської любові та моральності і тим сприяти мирному розв'язанню всіх релігійних конфліктів.

Українська Православна Церква, зостаючись вірною канонам Православної Церкви і зберігаючи її канонічну структуру, й надалі сприятиме релігійному примиренню українського народу та його духовно-моральному оновленню.

Уповаючи на Божу поміч, ми молимося, аби Господь благословив Вас і всіх народних депутатів Верховної Ради України на прийдешню працю заради блага українського народу.

Водночас сподіваємось, що Верховна Рада України під Вашим керівництвом докладе всіх зусиль, аби церковне життя в Україні проходило в мирі і злагоді» [43].

Подібні мотиви звучали й у посланні Архієрейського собору УПЦ пастирям, ченцям та віруючим, затвердженому у вересні 1991 року. У ньому підкреслювалося, що єпископат УПЦ «занепокоєний безперервним насильством греко-католиків та автокефалістів щодо православних віруючих. До сьогодні тривають незаконні захоплення православних храмів, а в окремих випадках — фізична розправа над віруючими людьми та дискримінація їхніх прав. Хоч нас роз'єднує приналежність до різних віросповідань, проте всі ми браття у Христі...

Ми звертаємося до віруючих греко-католиків та автокефалістів не виявляти дуже злоби, ворожнечі і насильства. Ми висловлюємо надію, що в Україні наступить мир між різними віросповіданнями, буде встановлене євхаристичне єднання між православними віруючими. Наша Українська Православна Церква відкрита для тих, хто прагне до канонічної єдності Православ'я в Україні. Ми закликаємо духовенство і паству свято берегти православну віру й турбуватися про духовне відродження пасомих. Ми закликаємо духовних отців, братів і сестер, які відділилися від нашої Церкви за останні роки, щоб вони зробили все можливе, аби на канонічній основі, Апостольському спадкоємстві та єдності вселенського православ'я об'єднатися в одну Українську Православну Церкву.

Духу роз'єднаності і ворожнечі має бути протиставлений дух єднання і любові. Кожна парафія, кожний храм повинен стати вмістилищем Святого Духа, плоди Якого паочно покажуть суспільству, де перебуває благодать Бога...

Захищатимемо ж стійко нашу Українську Православну Церкву. Зберігатимемо мир у нашому Церковному Домі, незважаючи ні на які міжрелігійні чвари. При цьому ніяка брехня, озлоблення, байдужість не повинні ввійти в наші серця.

Засуджуючи та викриваючи гріх, будемо, за заповітом святих отців, милувати й любити грішника, допомагаючи йому звільнитися від гріха й повернутися, подібно до блудного сина, в батьківський дім» [44].

Свою занепокоєність розвитком подій висловлювали народні депутати України, органи виконавчої влади. Комісія Верховної Ради з питань культури та духовного відродження у своєму зверненні зазначала, що не можна допустити розпалювання ворожнечі на релігійній основі і закликала віруючих, духовенство, архієреїв УПЦ, УАПЦ, УГКЦ «докласти всіх зусиль для припинення протистояння в кожному місті та селі в Україні — це єдність в ім'я єдиного Бога. Збудувавши нову Україну, ми допоможемо і вірі Христовій — на вільній ниві вільним буде і слово Боже». Комісія пропонувала скликати Християнський собор, у якому взяли б участь представники всіх конфесій і який проходив би під знаком єдності України [45]. Собор завершився безрезультатно.

Таким чином, на час здобуття Україною незалежності лунало чимало закликів до єднання, до порозуміння. На практиці все було навпаки. Не було, на нашу думку, головного. Комуністична партія аж до самої заборони її діяльності не знайшла в собі мужності визнати злочинності своїх дій проти греко-католиків, починаючи з моменту арешту ієрархів УГКЦ у квітні 1945 року. Органи державної влади, дозволивши офіційну реєстрацію греко-католицьких громад, також не поспішали реабілітувати церкву. РПЦ, визнавши право на легальне існування католиків східного обряду, не знайшла сили піти на справді братерський діалог, визнати

неправочинність ухвал Львівського собору 1946 року та повернути незаконно передані їй властями храми, котрими до війни володіли греко-католики. Без усього цього подолати чвари у міжконфесійних відносинах виявилось неможливим.

Насильство, прокляття, захоплені храми, погрози, образи, нескінченні скарги — невтішна реальність 1991 року. Самбір, Миколаїв, Новий Роздол, Микулинці, десятки інших населених пунктів — сумний перелік міст і сіл, розкраних міжцерковним протистоянням, ворожнечею. Гору брали греко-католики, яких підтримувала більшість населення.

Розмови, заяви, звернення про підступні дії екстремістів, політиканів тощо, на наш погляд, не приносили їх авторам очікуваних дивідендів, оскільки не можна відносити до їх числа маси людей.

Чи не найбільшим позитивним підсумком 1991 року, на думку В.Бондаренка та В.Єленського, стало те, що міжцерковний конфлікт по-справжньому занепокоїв усе українське суспільство. «Активні (хоча й не завжди виражені) спроби покласти край конфліктові, — пишуть вони, — продемонструвала державна влада. Болісно, дуже непросто входить у суспільну свідомість повага до принципу релігійного плюралізму. Православні, здається, не просто змирилися зі значною втратою власних позицій на заході України, а й визнали природне право сучасної УГКЦ бути правонаступницею церкви, знищеної у 40-х роках сталінським режимом. В основному визначилися зони впливу православ'я та греко-католицизму» [46]. Бодай до світлого промінця в кінці тунелю було ще далеко.

§ 2. Завершуючи XX-е, вступаючи у XXI-е століття...

Не вдалося зменшити напругу в стосунках між православними та греко-католиками і в 1992 році, власне, першому році існування України як незалежної держави. Зазначимо, що в самому українському православ'ї спалахнув новий розкол, який фактично унеможливив серйозні переговори. На кінець року існувало три гілки православ'я. УПЦ в єдності з Московським патріархатом очолював нововибраний митрополит Володимир (Сабодан). Новоутворену УПЦ Київського патріархату очолив патріарх Володимир (Романюк). УАПЦ продовжував очолювати патріарх Мстислав.

Втім, повернемося до аналізу стосунків між православними та греко-католиками. У той час ще предстоятель УПЦ митрополит Філарет зазначав, що стосунки зберігають свою вибухонебезпечність. Йдеться лише про нові форми тиску на православних з боку греко-католиків, а подекуди й органів місцевої влади, що симпатизують їм. Однією з таких форм є захоплення православних храмів під прикриттям ідеї так званих почергових богослужінь [47].

Голова підкомісії з питань релігії Верховної Ради України народний депутат З.Дума, розмірковуючи над причинами конфлікту, аргументовано звинувачував у багатьох непорозуміннях ієрархів та духовенство ворогуючих сторін. «На жаль, — наголосив народний депутат, — минулорічні зусилля не досягли успіху. Чому? Мабуть, тому, що вони все-таки були штучними. Я скептично ставлюся до спроб державних діячів і структур залагодити церковні чи міжцерковні справи. Бачите, не можна поєднати несумісні речі. Я не кажу, що зовсім несумісними є наші християнські конфесії, — несумісні ті позиції, які вони займають».

За словами З.Думи, священнослужителі в запалі міжконфесійного протистояння випустили з пляшки небезпечного джина і зараз повернути його туди дуже непросто. Вони самі себе загнали в глухий кут. Депутатові не раз доводилося брати участь у міжконфесійних зустрічах на рівні областей, регіонів України, і кожного разу «виступи деяких ієрархів були наче колись промови секретарів на нудних партійних зборах: звіт про те, що є в тій чи іншій церкві, а далі самі претензії та вимоги. Я не бачив майже жодних кроків до реального порозуміння. Я не чув жодних закликів до створення спільних комісій, скажімо літургійних чи з питань примирення віруючих. А це ж повинні робити в першу чергу самі священнослужителі».

Отож, якщо брати основні конфліктуючі сторони — УАПЦ, УПЦ, УГКЦ — то «вони, так би мовити, рубають гілку, на якій сидять. Тому що люди вже стомилися від ненависті. А отці буквально закликають: розіпни!... Ми розбиралися з бійками, сутичками віруючих у Галичині — усі вони... були інспіровані священиками. Ось хто сіє ненависть. Як же бути людям, які не хочуть ненавидіти свого брата? Що їм робити? За ким іти?»

На підтвердження сказаного З.Дума наводить слова священика УАПЦ о. Марусяка, який прямо заявив, що винні не люди, а священнослужителі, єпископи, які змагалися між собою за посади, за квартири, за машини, за гроші. Це визнання багато чого пояснює для віруючих. Причина ворожнечі — не у внутрішній природі церков, а в кар'єристських чи навіть у церковно-шовіністичних устремліннях певної частини духовенства.

На думку З.Думи, конфлікт можна буде мирно розв'язати тоді, коли, по-перше, священнослужителі та віруючі почнуть неухильно дотримуватися чинного в Україні законодавства і прийнятих на його основі рішень місцевих органів влади. По-друге, коли буде призупинено клерикальний шовінізм, проповіді історичної винятковості «національного характеру», піднесення заслуг «заступництва за народ України» тільки «своїї» церкви. По-третє, коли значна частина нашого духовенства переосмислить власне місце в суспільстві, змінить своє ставлення до нього, до незалежної держави, до інаковірців. По-четверте, коли будуть остаточно вирішені структурні, організаційні, економічні проблеми, приналежність церков до вселенських центрів [48].

Мусимо констатувати, що прогноз З.Думи, інших тверезо мислячих політиків, державних діячів про мирне врегулювання конфлікту не підтвердився. У 1992 році найміцніше почувала себе в західному регіоні лише УГКЦ. Із 17 по 31 травня 1992 року у соборі святого Юра пройшов перший у незалежній Україні Синод єпископів, який вирішив ряд організаційних питань. Так, було утворено патріаршу курію. До цієї структури церковного управління увійшли постійний Синод (у складі Блаженнішого і чотирьох єпископів), єпископ курії, канцлер, економ, голова трибуналу і комісія з питань літургії.

Синод створив чотири нові єпархії в Україні (до цього їх було три), що пов'язано з удосконаленням структури церкви, упорядкуванням душпастирської системи на місцях.

Синод затвердив «Декларацію уневажнення Львівського псевдособору 1946 року», в якій, зокрема, зазначалося: «...Ідучи слідами своїх попередників, ми, єпископи УГКЦ, уперше зібрані на Синоді в Архікафедральному соборі св. Юра

у Львові навкруг Блаженнішого Мирослава Івана кардинала Любачівського, цим заявляємо всім членам духовенства, чернецтва і усім нашим вірним в Україні і на поселеннях та перед цілим світом, що собору чи синоду нашої Церкви, на якому вона зривала б свій святий зв'язок з Римським Апостольським Престолом, ніколи не було і що так званий «Львівський собор 1946 року» не мав і не має нічого спільного з нашою Українською Церквою, яка була і є вірним членом Христового Таїнственного Тіла — Вселенської Церкви» [49].

Учасники Синоду єпископів зустрілися з керівництвом Львівської області, які підтвердили, що власті, дотримуючись політики невтручання у справи церкви, з прихильністю і розумінням ставилися до її проблем.

До числа знаменних подій у житті УГКЦ у 1992 році слід віднести перенесення на Батьківщину, з Риму останків патріарха Й.Сліпого. В урочистостях з нагоди перепоховання взяли участь Президент України Л.Кравчук, патріарх Мстислав, представники римо-католицької, вірменської, протестантських церков. Тоді багато говорилося про мрію кардинала про повернення в Україну, про конкретні справи його, що започаткували справу майбутнього об'єднання церков у вільній державі. Однак, природно, урочистості привернули увагу до власне греко-католицької церкви, яка міцно постала на Галичині.

1992 рік засвідчив, що розбудова церкви йшла не безболісно. Окрім взаємин із православними, державою, служіння в сучасному суспільстві, УГКЦ мала досить специфічних проблем.

В.Бондаренко та В.Єленський до їх числа відносять, по-перше, взаємини з греко-католиками Закарпаття, які не бажають приєднуватися до УГКЦ і досить прохолодно ставляться до собору св. Юра. По-друге, невлаштованість греко-католиків Польщі, які підпорядковані латинським владикам, зазнають полонізації і всіляких утисків. По-третє, офіційна реабілітація церкви. Президент України Л.Кравчук одного разу, щоправда, заявив, що офіційного правового акту про заборону УГКЦ не було, тож дуже важко в юридичній площині розв'язувати проблему реабілітації. 29 жовтня 1992 року він під час перебування у Львові також підкреслив, що сам факт участі Президента України на греко-католицькому богослужінні певною мірою свідчить про реабілітацію цієї церкви. Поза сумнівом, «обидві сторони свідомі, про що саме йдеться: адже юридична реабілітація УГКЦ дає їй змогу претендувати на все своє довоєнне майно, у тому числі й те, яке утримують православні» [50].

До сказаного слід додати, що наприкінці 1992 року УГКЦ мала понад 2700 зареєстрованих парафій, 33 монастирі, 5 духовних навчальних закладів [51]. Про врегулювання міжконфесійного конфлікту шляхом мирного діалогу, переговорів говорити не доводиться, бо новий конфлікт у православ'ї, формування організаційних структур кожної з гілок українського православ'я робив неможливими серйозні переговори, пошук реальних шляхів улагодження суперечок.

Закінчувався 1992 рік повідомленнями про захоплені храми в Галичині, пікети та протистояння. Рік не став ні для греко-католиків, ні для кожної з гілок православ'я переломним у зміні їх ролі в житті суспільства. Ми не беремо до уваги міжцерковні та внутріцерковні чвари. Суспільству залишалася невідомою позиція церков щодо тотального зубожіння населення, бульварного бруду, котрий вихлюпували на людей чимало засобів масової інформації. Вся енергія йшла на боротьбу один з одним. Образно кажучи, весь пар виходив у свисток.

1993 року греко-католицька церква продовжувала діяти в непростих умовах. Тривав конфлікт із православними, який з особливою силою спалахнув улітку. 18 липня групою православних фанатиків була зірвана урочиста архієрейська літургія в Кирилівській церкві Києва, яку мав служити Мирослав Іван кардинал Любачівський. Глава УГКЦ прибув до столиці, щоб провести богослужіння біля пам'ятника святому Володимиру, присвятити місце для спорудження патріаршого собору і ще раз довести, що греко-католицька церква є церквою всіх українців і свою резиденцію повинна мати саме в Києві. Проте група православних, які самі потерпали від беззаконня в Західній Україні, вчинили в столиці далеко не похристиянськи, що викликало гостру критику з боку багатьох громадських організацій усієї України.

У позитив церкви слід віднести дозвіл Ватикану на утворення чотирьох нових епархій, перша, починаючи з 1912 року, публічна хіротонія в соборі св. Юра в єпископи М. Колтуна. «Зрештою, — наголошують В. Бондаренко і В. Єленський, — не буде перебільшенням стверджувати, що, попри численні, часом дуже гострі проблеми, УГКЦ вже зуміла випростатися на рідній, на своїй землі. Її ієрархія усвідомлює, що ключ до вирішення всіх її проблем лежить в Україні, а не за її межами. Саме тут вона має залагодити свої відносини з православними братами, тут їй належить гармонізувати взаємини між своїм священством і вірними з різними духовними орієнтирами. А вирішивши ці проблеми, УГКЦ постане і перед усім світом, і перед Апостольською Столицею як Церква свого права — православна у вірі і католицька в любові» [52].

Загалом 1993 рік виявився успішним для УГКЦ. На кінець року вона мала в Україні 2932 релігійні громади, 39 монастирів, у яких мешкало 1217 ченців і черниць, 6 навчальних закладів, у яких навчалося 1670 слухачів. Віруючих обслуговував 1691 священник [53].

Наступного, 1994 року відбувалися вибори Президента України, депутатів Верховної Ради та місцевих органів влади. Було зрозуміло, що релігійна карта відіграватиме у програмах претендентів ключову роль, що вони так чи інакше намагатимуться використовувати у своїх цілях релігійні об'єднання. В. Бондаренко та В. Єленський визначили характерну деталь цього часу. Вони пишуть, що «релігійні організації з їхньою структурованістю, віками відпрацьованими механізмами перекладу доволі складних ідей на мову буденної свідомості, більш або менш міцною дисципліною, сакральною харизмою лідерів тощо — викликали підвищення інтересів усіх політичних сил у період передвиборних змагань. Політики записувалися в чергу (в буквальному, а не переносному розумінні) на прийом до церковних ієрархів» [54].

Першою ще у вересні 1993 року оприлюднила своє передвиборне кредо УАПЦ. У «Слові» Архієрейського собору УАПЦ про ситуацію в Україні, зокрема, зазначалося: «Ми добре бачимо джерела ворожнечі і поруги над людською гідністю, котрі вилилися в антицерковну кампанію посткомуністичного уряду України. Безбожники-комуністи прагнуть компенсувати падіння більшовицької імперії очорненням і порідненням Церков, винищенням здорових творчих сил у суспільстві...

Тому сучасний стан Церкви і суспільства — не наслідок здобуття незалежності, а наслідок Каїнової роботи. Стоячи напередодні важливих подій у житті України, молимо Бога, аби дав нам мудрості, розважливості, відповідальності...

Наша церква благословляє цю святу борню, закликає зробити все можливе, аби ствердити євангельські засади суспільного устрою через християн-урядовців і депутатів, які б одстоювали такі принципи:

1. Україні потрібен президент-християнин.
2. Вхodyмо в християнську цивілізацію, а не в посткомуністичні сходи.
3. Рятуймо Україну, чесною працею долаючи злидні й економічну відсталість.
4. Свобода совісті і твердий закон — наріжний камінь демократії.
5. Держава мусить захистити недоторканість людського життя і приватної власності.
6. Церковне майно — Церкві.
7. Свобода і обов'язок духовної опіки народу» [55].

Керівництво УПЦ КП ухвалило своє звернення напередодні березневих виборів у парламент. Воно закликало вірних віддати свої голоси за справжніх патріотів. Члени Вищої Церковної Ради В. Червоний та М. Пороський стали депутатами Верховної Ради, а О. Шевченко вибори програв.

Синод УПЦ, хоч і підтримав на виборах двох кандидатів — архієреїв (обидва їх програли. — В.П.), але утримувався від широкої популяризації своїх політичних смаків, тим більше, що єдності в поглядах там не було.

Наймудріше, на наш погляд, повела себе УГКЦ, яка оприлюднила «Інструкцію про вибори», у якій Мирослав Іван кардинал Любачівський зазначав: «Під час виборів до Верховної Ради ... чимало священнослужителів скористалися із свого духовного авторитету». «Інструкція» суворо забороняла священикам агітувати з вівтаря за ту чи іншу особу, а також проводити агітацію в будь-якому іншому місці, використовувати храм як місце для політичного мітингу, вивішувати плакати та листівки на церковних мурах і воротах. «Церква, — наголошувалося у документі, — під час виборів як Божа установа також має свою позицію і для збереження своєї єдності вона не хилиться в користь конкретної партії чи корпусу, але заявляє і подає етичні принципи як вимоги, необхідні в політиці».

В. Бондаренко та В. Єленський слушно підкреслюють, що «Інструкція про вибори» глави УГКЦ була, імовірно, викликана до життя не в останню чергу побоюванням, що вибори до місцевих органів влади, де мандат розігрується між «своїми», можуть розкряти тіло церкви, якщо вона не залишиться нейтральною. Вибір на президентських виборах на користь Л. Кравчука не викликав особливих сумнівів [56].

Щодо позиції претендентів на найвищу державну посаду, то вони характеризувалися наступними підходами.

На початку квітня 1994 року прес-служба Президента України та Кабінету Міністрів оприлюднила повідомлення, у якому підкреслювалося, що до Президента України надходять звернення віруючих різних конфесій, у яких зазначається, що останнім часом, особливо в період проведення виборів до Верховної Ради, різні політичні сили намагаються використати авторитет церкви у своїх цілях. А це неминуче призводить до загострення й так непростой релігійної ситуації.

У зв'язку з цим Президент України висловив свою точку зору на цю проблему.

Усім віруючим, незалежно від їхньої конфесійної належності, держава гарантує рівні права і свободи. Згідно з чинним законодавством України, втручання будь-яких державних органів чи політичних угруповань у внутрішні церковні справи

неприпустимі. Особливо небезпечними для всього суспільства є спроби розв'язати міжконфесійні проблеми силовими методами з боку незаконних збройних об'єднань. На жаль, подібні випадки траплялися, що виявилось, зокрема, у привласненні силоміць храмів та церковного майна. Такі протиправні дії повинні контролюватися відповідними державними органами, які зобов'язані вживати рішучих заходів для унеможливлення та припинення конфліктів.

Існуючі міжконфесійні чвари, які підігруються окремими політичними силами, дестабілізують ситуацію в країні. І це відбувається в той історичний момент, коли так необхідні єдність, консолідація всіх патріотичних сил, громадянська злагода.

Це не може не турбувати Президента. Адже мир між конфесіями є вагомим чинником миру в суспільстві, успішного державотворчого процесу. Відносини між державою і церквою мають ґрунтуватися лише на засадах чинних в Україні законів, з урахуванням канонічних правил кожної з церков.

Президент доручив місцевим органам виконавчої влади, правоохоронним органам забезпечити суворе дотримання законів України щодо церкви, поклав на них відповідальність за наслідки протиправних дій окремих осіб і політичних угруповань, які розпалюють міжконфесійну ворожнечу, загострюють напругу в суспільстві [57].

Важко сказати, чи це стало початком поступового відходу Президента Л.Кравчука від однобічної підтримки УПЦ КП, чи це вдалий політичний маневр напередодні президентського марафону. На думку деяких дослідників, правильнішим було останнє, оскільки 26 травня 1993 року його прес-служба оприлюднювала майже подібну заяву, але протягом 10 місяців ситуація не мінялася.

На початку передвиборної кампанії 1994 року стало очевидним, що для діючого президента головним завданням на церковному відтинку стало забезпечення підтримки з боку УПЦ, адже відсутність скільки-небудь серйозного суперника з боку національно-демократичних сил забезпечувала його підтримку УПЦ КП та УАПЦ, для яких найреальніший інший претендент Л.Кучма був «більшим злом».

Отож, у боротьбі за голоси вірних УПЦ Л.Кравчук зустрівся спочатку з її предстоятелем митрополитом Володимиром. Потім з'явилася щойно цитована заява прес-служби. Наступним кроком стала зустріч із церковними ієрархами в Зеленому залі Маріїнського палацу. Л.Кравчук виявився добре ознайомленим із проблемами церковного життя. Тому «зустріч у підкреслено урочистій атмосфері була потрібна для того, щоб спробувати переконати глав Церков у тому, що Л.Кравчук є для них насамперед найприйнятнішою кандидатурою на посаду Президента; по-друге, зафіксуватися у свідомості вірних в оточенні їхніх владик за два тижні до виборів (зустріч двічі транслювали по УТ) і нарешті оголосити про свій намір надати релігійним організаціям певну фінансову полегшу» [58].

Президент України певним чином дотримав слова, видавши кілька розпоряджень. Перше з них — Указ, який установлює для церкви плату за електроенергію на рівні тарифів для міського населення, а також звільняє від ввізного мита товари, що надходять із-за кордону як гуманітарна та матеріально-технічна допомога. Другий документ — розпорядження, згідно з яким органи державної влади повинні були до 1 грудня 1997 року забезпечити повернення релігійним організаціям у власність або в безплатне користування культових будівель і майна, що дотепер утримуються державою (перший такий документ з'явився 1992 року. —

В.П.). Третім розпорядженням створювалася комісія, яка мала розробити пропозиції щодо повернення православним церквам Софії Київської та Києво-Печерської лаври.

Загалом, на думку дослідників, Л.Кравчук відпрацював «церковну» частину своєї передвиборної програми зовсім непогано. Його основний конкурент Л.Кучма за часів свого прем'єрства, посилаючись на необізнаність із проблемою, намагався не вникати у церковні справи. Та й короткий термін (усього 11 місяців. — В.П.) перебування на посаді не дозволяв це робити. Ставши претендентом на найвищу посаду, Л.Кучма виявив активність. Він зустрічався з церковними ієрархами, хоч державні засоби масової інформації про це, як правило, не повідомляли, оприлюднив власне бачення проблеми державно-церковних відносин, а в одному з інтерв'ю назвав УПЦ КП «апаратною Церквою».

Президентські перегони в другому турі, як відомо, виграв Л.Кучма. Ставши главою держави, він, попри імідж прагматика і навіть технократа, добре усвідомлював важливість церковного питання.

Одним із перших указів від 25 липня 1994 року було ліквідовано Раду в справах релігій, яка мала одіозне реноме. З нею пов'язувалася тенденційність державної політики щодо церкви. Оскільки існування Ради захищалося ст.30 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», то її приєднали до Міністерства у справах національностей та міграції. Новим міністром у справах національностей, міграції та культів був призначений М.Шульга [59].

29 липня Президент України зустрівся з церковними лідерами, виголосивши перед ними багато в чому програмну промову. Вона в основному звелася до наступного:

— залагодженню міжцерковного конфлікту заважає брак конкретних дій. Заяв і декларацій було багато, але жодну з них не реалізовано. Слід нарешті забезпечити додержання законів, які регулюють взаємини між церквою і державою, удосконалювати законодавство про свободу совісті й головне — жорстко контролювати його дотримання;

— рівність церков перед законом має стати реальною, поділ їх на дочок і пасербиць є неприпустимим [60].

Звичайно, на нововибраного Президента України навалилося багато проблем. До жовтня 1994 року тривав так званий ліквідаційний щодо колишньої Ради у справах релігій період, і новому міністерству важко було себе виявити. Тому цього року все, власне, залишалося по-старому: міжцерковний конфлікт не згасав, хоч дещо робилося для усунення його причин.

Станом на середину 1994 року в 610 населених пунктах України існувало міжцерковне протистояння. Ухвалена Верховною Радою 23 грудня 1993 року зміна ст.17 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», яка зробила можливим надання храмів у почергово користування двом і більше громадам віруючих без їхньої згоди, виявилася неконструктивною, що було зрозумілим ще в момент прийняття змін. Адже сама логіка підказувала, що навряд чи погодяться на почергово користування храмом навіть віруючі різних гілок православ'я, не кажучи вже про греко-католиків. Так, у 1994 році було прийнято 443 адміністративні рішення щодо спільного користування храмами, а почергові богослужіння відбувалися лише в понад ста спорудах. Храмом у спірних випадках володіли представники тієї церкви, яких у даному населеному пункті більше. Спроби передати храм меншості, навіть

на виконання судових рішень, як правило, були безуспішними. Відомі випадки, коли міліцейські загони по 4-6 разів намагалися виконати рішення суду, але врешті-решт храмом знову оволодівала більшість [61]. Найскладнішою залишалася ситуація на Львівщині.

Тому звернення Мирослава Івана кардинала Любачівського «Про єдність святих церков», що з'явилося у квітні 1994 року, було промінчиком надій на міжцерковне порозуміння. Звернення являло собою досить серйозний документ, присвячений огляду екуменічного діалогу між східною і західною гілками християнства в другій половині XX століття, його здобутків і труднощів. У ньому понад 90 бібліографічних посилань.

Головним є те, що глава УГКЦ звертає увагу вірних, священників, ченців, черниць, архієреїв на те, що православна і католицька церкви є церквами-сестрами, які взаємно визнають святі тайни, священство, апостольське наслідування єпископів, необхідність спільних зусиль для нової євангелізації секуляризованого світу. Кардинал закликав церковний люд утримуватися від поведінки, яка б указала на брак пошани до Церкви-сестри, її святих та історії. «Не є нашою ціллю притягнути православних вірних до греко-католицької Церкви, — пише він, — ми радо запрошуємо наших православних братів і сестер молитись разом з нами, при цьому уникаючи будь-яких натяків на прозелітизм» [62]. Однак відгук на це звернення з боку православних був стриманішим, ніж на це могли сподіватися греко-католики, як, до речі, і всі зацікавлені в подоланні конфлікту люди.

Вихід у подоланні суперечок навколо храмів був, звичайно, у будівництві нових споруд. Але в 1994 році темпи зростання кількості релігійних громад випереджали темпи будівництва храмів. До того ж досить часто обидві громади претендували на старе приміщення, відмовляючись зводити нове. Не слід забувати і про відсутність коштів у парафій.

1995 рік зберіг основні тенденції попереднього року. Позитивним було те, що держава намагалася конкретніше окреслити параметри власної політики щодо релігійних організацій. Так, віце-прем'єр-міністр України І.Курас, виступаючи на науково-практичному семінарі «Релігія і Церква в Україні та актуальні проблеми гармонізації державно-церковних відносин», наголосив, що необхідно перенести центр ваги від спроб упровадження окремих політичних проектів, виконавцями яких постають релігійні організації, до створення всебічних можливостей для здійснення церквою історично і сутнісно притаманної їй місії, дійової і послідовної підтримки державою всіх аспектів соціально значущої діяльності релігійних організацій. Суспільний і духовний потенціал церков України не може вважатися задіяним в обсягах, які бодай наближалися б до потреб соціуму. Державно-церковні відносини потребують гуманізації. Поліпшення громадської моралі, збереження і розвиток культурної спадщини, опіка над найменш захищеними верствами населення — ось ті ділянки, на думку І.Кураса, де церква і держава мають співпрацювати якомога тісніше. Це не лише сприятиме церковному служінню в інтересах суспільства, а й «витягуватиме» релігійні організації з насиченої небезпечними чинниками зони політичної напруги. Держава має сприяти церквам України утвердитися в бажаному для них церковно-канонічному статусі [63].

Неодноразово заявляв про своє ставлення до релігійних проблем Президент України Л.Кучма. Його всерйоз непокоїв конфлікт у церковному середовищі, і

тому логічними були заяви про притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні чинного законодавства про свободу совісті, незалежно ні від їхніх посад, ні від того, до яких громадсько-політичних об'єднань вони належать. Ішла робота над удосконаленням законодавства.

Міністерство у справах національностей, міграції та культів розробило методичні рекомендації до практичного застосування Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», які, хоч і мали консультативний характер, але роз'яснювали таку вибухонебезпечну проблему, як по чергово користування храмами. У них зазначалося, що договори про по чергово користування можуть укладатися лише при взаємній згоді на таке користування. Якщо ж храмом уже хтось користується, то позбавити котрусь із релігійних громад права користуватися ним можна лише в судовому порядку.

Проте всі спроби органів влади залагодити конфлікт виявилися, власне, марними. Продовжувало лунати багато взаємних звинувачень і дуже мало вимогливих поглядів до себе. В цьому сенсі досить цікавим видається інтерв'ю Мирослава Івана кардинала Любачівського римському щомісячнику «30 днів», у якому він досить критично зауважує, що вихід УГКЦ з підпілля постає сумішшю удач та невдач, і визнає зі свого боку недостатню повагу греко-католиків до sacramентального життя іншої церкви. «На жаль, — говорить кардинал, — після виходу з підпілля деякі наші єпископи вирішили наново висвячувати священників, які переходили з православ'я, хоч суворо заборонено «перехрещувати» когось, хто одержав хрещення в православ'ї».

«Але, — слушно зауважує В.Єленський, — хоча критичність скоріш виняток, аніж правило, культура міжконфесійних взаємин лишається прикро низькою. Причому деякі церковні проводирі на одних зібраннях виголошують речі дуже відмінні від тих, що проголошуються в інших аудиторіях. Отож масив негативного в релігійному житті України, на жаль, залишається вагомим» [64].

Конфлікт намагався залагодити Президент України Л.Кучма, який наприкінці 1995 року дав розпорядження створити спеціальну комісію з числа працівників Комітету в справах релігій, Генеральної прокуратури. Міністерства внутрішніх справ, народних депутатів для з'ясування релігійної ситуації на Львівщині, де було найбільше конфліктів та найсильнішою підтримка греко-католиків з боку місцевої влади.

Комісія встановила, що насильне запровадження по чергових богослужінь лише загострює ситуацію. Тільки протягом 1995 року у Львівський відділ у справах релігій надійшло понад 800 звернень із майнових питань. Урегулювання конфліктів перекладено на плечі судових органів і міліції. В 1992-1994 роках у суди надійшло 506 позовів, із яких кожне п'яте рішення облвиконкому, обласної держадміністрації визнане незаконним, що засвідчило незнання місцевою владою чинного законодавства або свідоме його ігнорування.

Комісія відзначила безпідставність припинення законної діяльності православних громад. Їх вина — відмова скласти угоду про по чергово користування храмом. Навіть у тих випадках, коли православні складали до 70 відсотків мешканців села, у їх користуванні чи власності перебував храм і вони не погоджувалися на по чергове проведення богослужінь, місцеві органи влади надавали приміщення греко-католикам.

Під час перевірки виявили упереджене ставлення місцевих державних органів влади до православних. Громадам нерідко відмовляли у виділенні ділянок землі для будівництва нових храмів. Заступник голови Стрийського міськвиконкому В.Ольберд, наприклад, заявив про те, що не допустить «закріплення сфери впливу Росії в Стрию», коли громада УПЦ повністю складається з етнічних українців.

У с. Урож Дрогобицького району дві громади — православна і греко-католицька. Кожна з них має власний храм. Однак будинок, у якому мешкав православний священик із дружиною і дев'ятимісячною дочкою, власті передали греко-католикам, які зажадали звільнити його за кілька днів. Священик домовився про оренду кімнати в однієї з віруючих. Це вкрай образило греко-католиків, які вважали, що коли в селі залишиться священик, діятиме і громада, яка налічувала 305 віруючих. Задовго до призначеної дати звільнення будинку група греко-католиків під'їхала на вантажному автомобілі до помешкання православного священика, зірвала двері, викинула на вулицю його речі. Заодно невідомі запалили і православний храм [65].

Члени комісії виявили ще багато подібних фактів, а дехто й сам зазнав образ, у тому числі й фізичних. Але її робота чітко виявила, на наш погляд, що потрібна серйозна роз'яснювальна робота, будівництво нових храмів за рахунок різних джерел фінансування, зокрема при допомозі держави. Греко-католики, як з'ясувалося, самі зазнавши кривди в недалекому минулому, виявилися нездатними діяти за християнськими канонами.

Хоч у цілому слід зазначити, що пік конфлікту між православними та греко-католиками в Західній Україні залишився в минулому. Позитивний вплив справила виражена позиція Президента України Л.Кучми в релігійному питанні. Позитивним було й те, що православні ієрархи остаточно визнали право греко-католиків на вільну реалізацію власних переконань. «Унія, — наголосив в одному інтерв'ю предстоятель УПЦ митрополит Володимир, — історична реальність зі своїми надто складними проблемами на сьогодні та складними наслідками на завтра. Ця реальність — наші брати-українці, чиї переконання ми повинні поважати. Ми проти одного — здобуття ними так званого життєвого простору тими самими методами, якими в них той простір забрали «позацерковні чинники»... Здається, що зараз потроху баланс стає видимим. Отже, стратегія з обох сторін — мирне співбуття при взаємній повазі переконань і відсторонення від насильства «зовні» при вирішенні питання про храми» [66].

Восени 1995 року відбулася подія, котра мала вагоме значення для сфери державно-церковних стосунків. Йдеться про другу протягом короткого часу реорганізацію державного органу в справах релігій. Ще влітку 1994 року стало очевидним, що ліквідація тодішньої Ради у справах релігії була викликана передусім політичними причинами. Президент України Л.Кучма продемонстрував рішучість віддистанціюватися від церковної політики свого попередника. Але реорганізацію провели не зовсім удаю. Міністерство у справах національностей, міграції та культів об'єднувало надто відмінні напрямки роботи. До того ж, згадка про «культи» виявилася образливою для багатьох церков. У жовтні 1995 року було утворено Державний комітет у справах релігій, який докладав чимало зусиль для нормалізації взаємин між церквами, створення останнім належних умов їх діяльності.

Сама УГКЦ в середині 90-х продовжувала збільшувати кількість громад.

Якщо станом на 1 січня 1995 року офіційно діяло 3071 громада, а 59 перебувало на стадії реєстрації, то через рік їх було 3101 і 46 проходили реєстрацію [67]. Церква підтримувала лікарню ім. А.Шептицького, відновила випуск газети «Мета». Її відвідали деякі релігійні діячі світу. Планувалося побудувати патріарший собор у Києві. Велася активна підготовка до відзначення 400-річчя Брестської та 350-річчя Ужгородської уній, хоч між греко-католиками Галичини і Закарпаття контактів так і не вдалося налагодити.

Ювілейні урочистості пройшли спочатку в Римі в період із 5 по 8 липня 1996 року. 7 липня предстоятель УГКЦ брав участь у божественній літургії, в українському обряді, які відслужив папа Іван Павло II разом з ієрархією УГКЦ у присутності багатьох кардиналів, священиків, визначних міжнародних діячів, членів дипломатичного корпусу, прочан з України, діаспори. У своєму «Слові» Мирослав Іван кардинал Любачівський підкреслив, що після прийняття християнства на Русі-Україні поступове відчуження між Сходом і Заходом призвело до поділу між Римом і Царградом, між латинською і грецькою церквами. Київська Русь постійно намагалася відновити втрачену єдність. Чотириста років тому відновлено її з Петровим наступником і всією Вселенською Церквою, як це було за часів Володимирового хрещення, коли Церква була одна, ніким не поділена. Ця відновлена єдність здійснилася у Бресті 1596 року, і вона не була спрямована проти когось, а на збудування церкви, яка б, як на Сході, так і на Заході, раділа тією повнотою і наявною єдністю, яка має своє коріння в єдиній вірі та єдиному хрещенні. Після возз'єднання греко-католицька церква в Україні й Білорусі пережила період розвитку свого церковного устрою, що значно вплинуло на російське питання, формування духовенства та духовне піднесення вірних. Та цей розквіт постійно супроводжувався також драмами непорозуміння та спорів, які до певної міри тривають по сьогоднішній день [68].

Після Риму святкування продовжувалися в Україні, де у Львові в перший декаді жовтня, у дні 400-річчя Берестейського собору, вперше після цього доленосного форуму, відбувся собор УГКЦ, присвячений обговоренню теми «Нова євангелізація». На думку багатьох дослідників, він став не лише однією з найяскравіших подій 1996 року, а й визначним і багато в чому безпрецедентним епізодом усієї історії УГКЦ.

Собор, який мав лише дорадчий голос, обговорив і подав на розгляд Синодові єпископів пропозиції з поліпшення справи виховання священиків, богословської формації духовенства, праці з молоддю, родинами, допомоги невиліковно хворим, інвалідам, удовам, з кардинального піднесення рівня катехизації та непрофесійної богословської освіти, пристосування устрою монаших спільнот до вимог II Ватиканського собору.

Зрозуміло, що учасники собору не обійшли увагою проблему греко-католиків на Закарпатті, котрі, як відомо, не входили до складу УГКЦ. На пленарному засіданні Собору єпископ Мукачівської єпархії І.Маргитич зачитав звернення тієї частини вірних краю, які обстоюють єдність ГКЦ і вважають ненормальною ситуацію, коли на території однієї країни діє фактично дві церкви. Собор відгукнувся на закарпатську проблему засудженням спроб розчленувати церкву.

Щодо стосунків із православними, то єпископ Любомир Гузар при відкритті

собору заявив: «Ми, однак, мусимо зі своєї сторони зробити все, щоб переконати православних, що не є їм ворогами, що не хочемо... рости їхнім коштом».

Синод єпископів, який відбувся відразу після собору, розглянув його пропозиції, прийняв звернення з нагоди 400-річчя Берестейської унії, постановив уживати подальших заходів, спрямованих на здобуття патріаршого устрою для УГКЦ, вирішив продовжити клопотання перед урядом про цілковиту реабілітацію УГКЦ, звернувся до Президента Л.Кучми у справі приїзду папи Римського Івана Павла II в Україну, а також до міністра зовнішніх справ Г.Удовенка з приводу призначення посла України у Ватикані.

Синод обрав фактично нового керівника церкви. Ним став 63-річний єпископ Любомир Гузар, який упродовж попередніх місяців був екзархом Києва-Вижгорода. Багато віруючих нове служіння архієрея розглядали як торжество справедливості, оскільки авторитетний богослов та енергійний церковний діяч Любомир Гузар понад 18 років чекав на затвердження Ватиканом єпископського освячення, яке він отримав із рук Й.Сліпого ще в 1977 році. Нова посада і функції Л. Гузара відрізняються від тих, які отримали свого часу Й.Сліпий при митрополиті А.Шептицькому і М.І.Любачівський при кардиналові Й.Сліпому. З одного боку, він має дуже великі повноваження, з другого — його посада не передбачає автоматичного правонаступництва святоюрського престолу. Офіційним керівником церкви залишився Мирослав Іван кардинал Любачівський, якому на той час виповнилось 82 роки [69].

Попри доволі серйозні труднощі, брак одностайності і загальні проблеми, що постали перед усіма релігійними інституціями посткомуністичного простору, УГКЦ упродовж 1996 року зуміла зміцнити свої позиції. Так, станом на 1 січня 1997 року в регіоні діяло майже 3200 громад та понад 2000 священнослужителів. У 55 монастирях мешкало 1300 ченців і черниць, а в 9 навчальних закладах навчалось 1459 слухачів. Функціонувало 695 недільних шкіл. Церква зводила 300 нових храмів [70].

Греко-католицька церква займала провідні позиції у західних областях України. Так, у Львівській області греко-католицьких громад було 56 відсотків від загальної церковної мережі області, у Тернопільській — 49 відсотків, у Івано-Франківській — 54 відсотки. Лише на Закарпатті греко-католикам належало 20 відсотків храмів, тоді як православним — 35 відсотків [71].

Головним у церковному будівництві впродовж 1996 року стали:

- «інвестування» інтелекту, зусиль і коштів у справу піднесення богословської освіти;
- перепідготовка священників, рішуче зміцнення церковної дисципліни;
- впорядкування і поліпшення катехитичної кризи, робота з молоддю.

Церква розпочала працю над виконанням виданої 1 лютого 1996 року інструкції Конгрегації Східних Церков з утілення літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков. Ця інструкція передбачає повернення до старовинних літургійних традицій і практично відкидає помилкове, але досить поширене уявлення про те, що латинська модель є «найбільш католицькою», а відтак і подолати меншовартісну самосвідомість вірних Східних Церков [72].

Проблема забезпечення церковними будівлями віруючих різних орієнтацій, котра спричиняла конфлікт, залишалася однією з найгостріших у релігійному житті

в Україні. Протягом 1996 року органи влади західного регіону не спромоглися виконати понад 350 рішень про почерговість богослужінь греко-католиків із православними громадами, які в переважній більшості є чисельнішими і не погодилися на спільне використання храмів. Силоне впровадження почерговості не розв'язує проблеми: просто інша громада, яку дотепер не допускали до храму, стає її одноособовим користувачем і вже не бажає ділити його з попередніми фактичними господарями. Звичайно, напруга в населеному пункті внаслідок цього зростає ще більше.

1996 року значно активізувалася діяльність Президента України Л.Кучми з релігійного питання, яка мала зменшити напругу в міжцерковних стосунках. 15 березня він удруге за час свого президентства зустрівся з лідерами найбільших релігійних організацій. У промові глава держави знову наголосив, що не має наміру вивищувати якусь одну з церков коштом інших, що обстоює принципи відокремлення церкви від держави й рівність усіх релігійних організацій перед законом, високо поціновує доброту, культурницьку, просвітницьку діяльність церков і сподівається на її подальше зміцнення та урізноманітнення. Водночас Президент висловив занепокоєння станом міжцерковних взаємин, підкресливши, що напруга в церковному середовищі перевищує рівень напруженості в суспільстві в цілому. На його думку, церква після багатьох десятиліть обмежень і гонінь конче потребує допомоги держави, аби підвестися з колін і відновитися в історично і сутнісно притаманному їй статусі. Разом із тим, і держава потребує допомоги церкви для морального оздоровлення суспільства, піднесення його духовного і культурного стану, рівня національної самосвідомості, людської гідності.

Глави церков у свою чергу говорили про давні проблеми: про оподаткування та про повернення культових споруд, труднощі з отриманням гуманітарної допомоги, про доступ до електронних засобів масової інформації, втручання політиків у релігійне життя тощо.

Проводячи зустріч, Л.Кучма, очевидно, прагнув мати підтримку з боку церков у разі проведення референдуму з питань Конституції. 17 травня 1996 року релігійні лідери підписали відозву до вірних на підтримку Конституційного проекту. Зустріч, імовірно, прискорила створення Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, про необхідність якої говорили понад п'ять років [73].

1996 рік позначений активною роботою над Конституцією України. Духовенство, віруючі, архієреї різних течій покладали на неї чимало надій, сподіваючись, що Основний Закон чітко визначить пріоритети розвитку держави, що буде й на користь церкви.

Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, у ст.3 фіксує дуже важливе положення: «Права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності церкви». Утвердження і забезпечення цих прав і свобод Основний Закон розглядає «головним обов'язком держави».

Ст.35 Конституції закріплює право кожної людини, яка проживає на території України (а не тільки для її громадян) на «свободу світогляду і віросповідання». Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання (свободу совісті) може бути обмежене, за Конституцією, лише законом в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Принциповим є положення Конституції, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Наголошується на тому, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Не допускається як обмеження прав із релігійних мотивів, так і звільнення від громадських обов'язків за цими мотивами. Ніхто не може бути увільненим від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативою (невійськовою).

«З прийняттям Конституції України, — пише М.Бабій, — приведенням у відповідність до її норм і положень інших законодавчих актів про проблеми свободи совісті практично створено правову базу, необхідну для забезпечення повноцінного функціонування релігій та їхніх організацій на теренах України, для вільного самовизначення і самореалізації особистості в духовній сфері буття. У своїй сукупності законодавство України, що регулює всі правовідносини, пов'язані зі свободою совісті, постає як цілісна система нормативних актів, які містять норми різних галузей права: адміністративного, цивільного, кримінального тощо» [74].

1997 рік виявився менш суперечливим і напруженим, ніж попередні. Якщо говорити про сферу державно-церковних стосунків, то позитивним, на наш погляд, виявилось призначення в січні місяці на посаду голови Державного комітету в справах релігій відомого релігієзнавця В.Бондаренка та пов'язане з ним розширення гласності та відкритості в роботі комітету. На шпальтах часопису «Людина і світ» з'явився офіційний вісник «У Державному комітеті у справах релігій», що дозволяло знайомитися з основними напрямками реалізації державної політики щодо церкви фактично всім бажаючим, про соціально значущу діяльність релігійних організацій, їх міжнародні контакти тощо.

Сам В.Бондаренко в одному з перших інтерв'ю, відповідаючи на запитання про свої завдання, заявив: «Ми повинні вести справу таким чином, щоб оптимізувати ті процеси, які сьогодні відбуваються в релігійному середовищі, привести його до нормального стану. Що це означає? Розв'язати міжконфесійні конфлікти, врегулювати проблеми, що є в галузі застосування деяких правових норм, що регулюють життя релігійних організацій, внести відповідні пропозиції до Верховної Ради щодо вдосконалення закону «Про свободу совісті та релігійні організації», ліквідувати залишки тієї моделі спілкування релігійних організацій із попереднім тоталітарним режимом, коли релігійні організації перебували в залежності від держави і свобода совісті, віросповідання, свобода діяльності релігійних організацій констатувалися лише на папері.

Ми повинні забезпечити реальну свободу совісті та віросповідання і нормальний розвиток релігійного середовища в Україні» [75].

Однією з найпомітніших подій 1997 року стало підписання 21 липня в присутності Президента України «Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах». У ньому,

зокрема, зазначалося: «Ми, представники християнських конфесій України, які тривалий час співпрацюють у питаннях вдосконалення церковно-державних взаємовідносин,

- щиро сповідуючи християнські принципи миру, злагоди, братерської любові, маючи в серці заповіт Євангелія «якщо можливо, будьте в мирі з усіма» (Римл. 12,18);
- усвідомлюючи складність сучасної церковно-релігійної ситуації в Україні та визнаючи, що протистояння між окремими християнськими конфесіями сягає іноді форм відкритого конфлікту із застосуванням сили;
- заперечуючи прагнення будь-яких сил використати міжконфесійні негаразди у своїх політичних або матеріальних інтересах;
- відстоюючи право Церкви на самостійне і вільне вирішення внутрішніх проблем;
- усвідомлюючи силу впливу Церкви на уми і серця людей, маючи певність, що злагода між конфесіями є злагодою в суспільстві, і прагнучи суспільного спокою в Україні;
- маючи на меті зустріти світлий ювілей Господа нашого Ісуса Христа у згоді, мирі, благодаті та Божому благословенні;
- проголошуємо наше тверде і одностайне рішення:
- не припускати використання будь-яких силових дій у вирішенні та врегулюванні міжконфесійних проблем, особливо таких, що стосуються церковного майна;
- вирішувати спірні питання виключно шляхом переговорів відповідно до законів держави та по-християнськи на основі взаємоповаги і терпимості;
- не звертатися до влади з метою здійснення незаконного тиску на іншу релігійну громаду чи Церкву.

Вважаємо абсолютно неприпустимим насильницькі захоплення храмів і заявляємо, що не може зватися християнином той, хто піднімає руку на священнослужителів і вірних інших конфесій, прикриваючись іменем Божим або державними інтересами.

Не допускаємо висловлювань, особливо в засобах масової інформації, в дусі ворожнечі, національної і конфесійної нетерпимості, будемо утримуватися від образливих і зневажливих заяв.

Сподіваємося також, що органи влади виконуватимуть свій конституційний обов'язок і забезпечать для всіх релігійних організацій рівноправність та дотримання законів і виконання судових рішень.

Щиро переконані, що ця наша спільна воля — є воля християн України, і закликаємо усіх вірних християнських церков України: не шукаймо ворога серед братів своїх, пам'ятаймо, що Христос не мав ворогів, а прийшов у світ, несучи світло і мир. І ми приходимо у світ цей, щоб здійснити заповіді Його і творить добрі справи, а не сіяти розбрат і ворожнечу. Будьмо вищі за суєтність земних політичних пристрастей, бо гріхом є образа, приниження братів і сестер, що сповідують віру в єдиного Господа нашого Ісуса Христа, живуть на нашій спільній рідній українській землі і працюють заради нашого спільного блага. Тож ні словом, ні дією не образимо ніколи братів і сестер наших.

Щиро впевнені, що наш рішучий крок до миру і злагоди знайде розуміння в усьому суспільстві, стане ще одним виявом «миролюбства та високої духовності українського народу» [76].

Меморандум підписали керівники основних релігійних об'єднань України. Уже на момент підписання документа було зрозуміло, що Меморандум сам по собі не здатний розв'язати проблему міжконфесійного конфлікту. Суспільство сприйняло подію взагалі байдуже, а дослідники проблеми вказують на деяку поспішність та недостатню підготовленість. Залучення до підписання Меморандуму лідерів практично всіх християнських церков і релігійних організацій великою мірою деперсоніфікувало відповідальність за ці самі «силові дії у міжконфесійних відносинах». Якби, по-перше, за стіл сіли представники УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ, ситуація була б логічнішою. Адже в Україні не було зареєстровано жодного випадку штурму баптистами молитовного будинку чи навпаки. По-друге, присутність глави держави могла б легітимізувати більш конструктивний і зобов'язуючий сторони документ, ніж Меморандум. Це, на думку В.Єленського, міг би бути протокол з узгодженням проблем по кожному з 449 поселень, де в той час існувало міжцерковне протистояння, та одночасне підписання кожним із представників єпископату, кліру, мирян, ченців своєї церкви офіційних розпоряджень, які б містили конкретну програму припинення ворожнечі. Звичайно, такий документ вимагав величезної підготовчої роботи. Але тоді підписання перетворилося б на справжню подію. І «тектологічно це все одно виявилось б легшим, аніж потім намагатися перевести ідеї Меморандуму з Маріїнського паркету на стерті дошки сільських і райцентрівських клубів» [77].

Однак Меморандум про неприйняття силових дій — знаменна подія 1997 року. Хоч, із вини самих віруючих, окремих архієреїв, які піддавалися впливу позацерковних сил, у наступні роки він неодноразово порушувався. Щоправда, маса вірних боляче сприйняла конфлікт. Вражала непоступливість тих, хто, хизуючись своєю владою, відмовляє виділити земельну ділянку для будівництва нового храму, як це було в уже згаданому Стрию Львівської області, де чиновники міськради, відмовляючи УПЦ в єдності з Московським патріархатом, не замислювалися, що їхня позиція відлунює дискримінацією греко-католиків на Сході чи Півдні України.

Загалом 1996-1997 роки підтвердили, що місцеві органи влади в тих західноукраїнських областях, де до УГКЦ належить більшість релігійних громад, віддають перевагу саме цій церкві. У 1997 році, наприклад, у власності греко-католиків знаходилося 69,7 відсотка храмів, де відбувалася їх служба, а православні мали право власності лише на 25,2 відсотка «своїх» храмів. У Івано-Франківській області ці показники були найнижчими: УПЦ — 0, УПЦ КП — 15,1 відсотка, УАПЦ — 10,3 відсотка.

Щоб зменшити напругу в міжконфесійних відносинах через відсутність окремих церковних приміщень відповідно до доручення Президента України Л.Кучми за результатами його зустрічі з представниками церков та релігійних організацій 15 березня 1996 року Кабінет Міністрів 31 травня 1996 року затвердив графік повернення релігійним організаціям культових будівель, що використовуються не за призначенням.

Цього року релігійні громади претендували на 261 храмову споруду, хоч місцеві органи влади, ураховуючи реальні можливості, розробили графіки для

повернення лише 156 будівель, але й така кількість певним чином пом'якшувала ситуацію [78].

Значну роботу з урегулювання конфлікту проводили органи влади окремих областей. На Тернопільщині, наприклад, облдержадміністрація, селянські спілки, підприємства протягом 1995-1996рр. на будівництво, реконструкцію і реставрацію храмів виділили понад 900 тисяч гривень, не враховуючи допомоги транспортом, робочою силою, будівельними матеріалами. Це дозволило за короткий час збудувати чи реконструювати 200 культових споруд. Крім того, греко-католикам і православним активно передавалися храми, які використовувалися не за призначенням.

Релігійно незаангажовані працівники органів влади докладали чимало зусиль для налагодження порозуміння між православними і греко-католиками з питань почергового богослужіння. Хоч варто зазначити, що ситуацію здебільшого загострювали самі віруючі. У Тернопільській області після копіткої, часом виснажливої праці з ними у 50 населених пунктах було підписано заяви згоди на погодинне використання храмів. Хоч, як заявляв начальник управління у справах релігій Тернопільської облдержадміністрації І.Паляниця, це далеко не простий процес: будь-яке необережне слово, непродуманий крок здатні зірвати домовленості, повернути віруючих на шлях ворожнечі. Наприклад, у с. Лошнів Теребовлянського району греко-католики та православні погодилися на спільне користування церквою ще в 1990 році. Потім православних «попросили» з храму. Саме це, а також відсутність законних гарантій з боку державних органів релігійним громадам призвели до того, що 16 храмів із 50 зайняли греко-католицькі громади, позбавивши права почергового користування ними православних віруючих.

Це викликало спротив і недовіру до державних органів та греко-католицьких громад у православних. Вони теж стали непоступливими щодо почергового використання храмів. Ухвалені Тернопільською облдержадміністрацією розпорядження про передачу храмів у 68 населених пунктах у безоплатне почергове користування згідно зі ст.17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» були оскаржені православними в обласному суді, який визнав їх недійсними. Розпорядження про передачу храмів у власність тим релігійним громадам, які погоджуються на почерговість, а це переважно громади УГКЦ, були оскаржені православними у Вищому арбітражному суді. У зв'язку з порушенням прав православних віруючих суд також визнав недійсними близько 50 таких розпоряджень.

Ми вже говорили про те, що винуватцями напруженості часто виступають священники, церковний актив. Про один із таких випадків розповів І.Паляниця. У с. Завадів Підгаєвецького району працівникам управління у справах релігій доводилося виїжджати понад 20 разів, перш ніж удалося переконати громаду УАПЦ, яка одноособово користувалася храмом, що єдиним виходом із конфліктної ситуації є почергове користування. Уклали відповідну угоду на радість віруючих обох сторін. Але з приходом нового греко-католицького священника ситуація різко загострилася. На його обійсті навіть підпалили хлів.

У село виїжджали представники церков, обласної і районної адміністрацій. Ситуація вимагала заміни священника, із чим погоджувалася і церковна адміністрація. Але заміни так і не сталося, напруження в селі сягнуло краю, чисельніша православна

громада перестала пускати греко-католиків у храм. На жаль, і в 1997 році це був ще не поодинокий випадок як у Тернопільській, так і в інших областях.

Хоч можна наводити й інші факти. У тій самій Тернопільській області у м. Скалат Підволочиського району протягом 4-х років почергового використання храму не допустили жодного порушення. Священники УГКЦ і УАПЦ дружать родинами, храм цілодобово відкритий. Його утримують і реконструюють спільними зусиллями [79].

1997 року в християнському світі значно активізувалося робота з підготовки до відзначання Різдва Христового. В Україні створили власний оргкомітет. З'являлася маса звернень, листів до Президента України, у засоби масової інформації, у яких висловлювалися сподівання, що ювілей святкуватиме єдина помісна церква, що з допомогою влади залагодиться міжконфесійний конфлікт.

Л.Кучма, виступаючи на першому засіданні оргкомітету, чітко заявив, що держава не втручатиметься у внутріцерковні чи міжцерковні суперечки. На його погляд, 2000-ліття Різдва Христового — дата, яка повинна символізувати завершення етапу нормалізації державно-церковних стосунків, які ще позначені печаткою тоталітаризму. Президент висловив думку, що за цей час поталанить вирішити всі суперечки, які ще точаться навколо ще не переданих чи не відбудованих з тих чи інших причин храмів. Але вести мову про об'єднання церков з боку держави, тим більше примусове, говорити не доводиться [80].

У червні 1997 року Кабінет Міністрів затвердив постановою заходи з відзначення ювілею. Ними накреслено досить широку програму, яка вбирала в себе організаційну, інформаційно-просвітницьку, видавничу роботу, відродження пам'яток сакральної культури, виготовлення ювілейної атрибутики тощо. Передбачалося провести урочисту ювілейну академію та ювілейний концерт, публічні читання за участю провідних богословів, релігійних діячів, учених, митців, художників у рамках загальної теми «Християнство і суспільний прогрес» та низку різноманітних зустрічей, вечорів, «круглих столів» [81].

1998 рік продемонстрував, що керівництво УГКЦ бачить реальні причини міжконфесійного конфлікту. Так, єпископ-помічник глави ГКЦ Л.Гузар, виступаючи на Всеукраїнському християнському форумі «Плід правди сіється творцями миру», наголосив: «Ми повинні, по-перше, перестати оправдувати, легалізувати наші гріхи, позбутися гордині, і тоді конфлікти зникнуть. По-друге, коли вживають слово «каяття», одразу чуємо протести: «Каятися? За що? Перед ким?» Каятися за гріх потрібно перед Богом і тільки перед Богом. Ніхто з нас не може вимагати каяття перед людьми...

Не можна не помітити, що між нами, тут присутніми, існує напруження. Воно свідчить, що ми ще не готові до остаточного кроку, до взаємного прощення, яке народжується із щирого каяття перед Богом. Сподіваюсь, що невдовзі прийде час, коли скажемо: «Вже досить цієї духовної різни» [82].

Наприкінці серпня 1998 року відбулася друга сесія Патріаршого собору УГКЦ, яка розглянула тему «Роль і місце мирян у церкві». Її важливість у тому, що це перша спроба церкви в новітній час озирнутися довкола і придивитись до того, у якому стані перебувають стосунки між нинішнім духовенством і мирянами, чого сподіватися від цих стосунків у майбутньому.

Собор не прийняв якогось завершеного цільного документа, у якому б

висвітлювалася позиція церкви щодо мирянського руху. Він лише ініціював опрацювання теми. Конкретні пропозиції та думки делегатів собору планувалося узагальнити спеціально створеною комісією і представити на розгляд Синоду єпископів [83].

У вересні Синод єпископів УГКЦ завершив розгляд не менш важливої для церкви теми «Місце УГКЦ у Вселенській церкві». Його учасники розглянули питання обнови літургійного життя церкви, зробили деякі зміни в особовому складі її синодальних комісій та визначили для кожної з них конкретні завдання на найближчий час. Як заявив на прес-конференції Л.Гузар, вересневий Синод був «першою спробою, першим кроком до усвідомлення свого життєвого завдання у різних його аспектах. Ми повинні стати повноправними господарями свого життя в межах Христового Євангелія та вчення церкви» [84].

За майже десятирічне офіційне існування УГКЦ зуміла зміцнити своє становище не лише в питаннях матеріальної бази. Значно зросли можливості в підготовці кадрів духовенства. В УГКЦ, на думку багатьох дослідників, на цей час склалася найбільш розвинена система духовної освіти. Так, у 1998 році в 2 академіях, 4 інститутах, 3 семінаріях та 1 школі навчалось 1,5 тис. студентів. У них готували не лише священників і катехитів, а й науковців, викладачів філософії та богослов'я, працівників церковної адміністрації.

Львівська богословська академія і семінарія Святого Духа, що діяла в її складі, стали базовими навчальними закладами УГКЦ. У навчальному процесі в 1998 році були задіяні 65 викладачів, серед яких 18 докторів наук з України та з-за кордону. 5-6 річна програма стаціонарного курсу академії включає вивчення філософсько-богословських джерел від давніх до новітніх часів. Значна увага приділяється вивченню грецької, латинської, церковнослов'янської та єврейської мов, що в майбутньому надасть випускникам можливість працювати з оригіналами текстів і документів. Уведено інтенсивний курс сучасних іноземних мов і вже з 3-го курсу деякі предмети читаються англійською мовою. Дбає УГКЦ і про підвищення рівня освіти серед свого священства. При ЛБА діє спеціальний курс підвищення кваліфікації душпастирів, слухачами якого в 1998 році було 25 священників Львівської архієпархії [85].

УГКЦ зуміла завоювати ринок засобів масової інформації. У січні 1998 року її проблеми порушувалися, наприклад, у ЗМІ 33 рази, у тому числі 4 — у загальнодержавних, 8 — у регіональних, 21 — у релігійних [86].

УГКЦ, як і інші релігійні об'єднання, не обійшла увагою вибори 1998 року. Л.Гузар чи не першим серед релігійних діячів заявив напередодні виборів, що церква формуватиме свої виборчі рекомендації вірним, виходячи з політичного і соціально-економічного спрямування кандидатів до Верховної Ради, а не лише з їхньої позиції у вузькоцерковних питаннях. Хоч їм також не вдалося впоратися з виборчою стихією і зберегти в ній власне обличчя і чітку лінію поведінки [87]. Загалом депутатами місцевих рад стали 6 священників УГКЦ.

За два роки греко-католицька церква, на відміну від православних, не зуміла різко збільшити кількість громад, чому є об'єктивні причини. Головна з них — регіональне поширення впливу. Як і раніше, УГКЦ переважну кількість парафій мала в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях. В інших їх було явно замало. Так, у Кіровоградській області — жодної, у Полтавській,

Черкаській — по 1, у Запорізькій, Луганській, Рівненській, Сумській, Чернігівській — по 2. Навіть у Києві всього 8. За два роки церква зросла лише на 12 громад. Практично сталою залишилася кількість ченців і черниць, слухачів у навчальних закладах. Щоправда, на 300 одиниць збільшилася кількість недільних шкіл. Наприкінці 1998 року зводилося 324 нових храми [88].

Передвиборні перегони, міжконфесійне протистояння, яке не зменшувалося, так чи інакше знаходило відображення в засобах масової інформації, хоч було часто спотвореним, тенденційним. Щоб уникнути непорозуміння, на початку 1998 року відбулося спільне засідання Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, Міністерства інформації та Державного комітету в справах релігій, на якому схвалили меморандум про співпрацю.

У ньому зазначалося, що учасники зібрання занепокоєні конфесійною заангажованістю окремих видань, які провокують конфліктність у релігійному середовищі, зростання літератури, відео- та газетно-журнальної продукції, що сприяє розпусті та насильству, негативно впливає на мораль суспільства, а також широкою присутністю в телеэфірі передач зарубіжних місій, які далекі від зразків богословської думки, а їхні проповіді не сприяють розвитку української духовності й культури.

Сторони взяли на себе зобов'язання робити спільні кроки в напрямку вироблення рекомендацій засобам масової інформації щодо створення освітніх програм, які б охоплювали широке коло проблем міжконфесійних відносин, історії і життя релігійних організацій, розкривали б теологічні і світоглядні аспекти взаємодії таких суспільних інститутів, як держава і церква, сприяли б духовній консолідації українського суспільства [89].

Проте виборний марафон зафіксував розбіжність між прийнятими ухвалами та тим, що продовжувало вилитися на шпальти газет, звучало по радіо і на телеекрані, особливо на регіональному рівні.

Вибори 1998 року продемонстрували безпрецедентну активність релігійних організацій. Релігійні діячі в цілому виявили більшу зацікавленість місцевими радами, аніж українським парламентом. Це не випадково, оскільки саме на місцевому рівні вирішуватиметься питання власності та проблеми, які найчастіше виникають у релігійних організацій у відносинах із «зовнішніми»: повернення культових споруд, оподаткування, гуманітарна допомога тощо [90].

Хоч заради справедливості слід зазначити, що священнослужителі стали депутатами місцевих рад лише в незначній кількості округів. На прикладі греко-католиків ми щойно в цьому пересвідчилися.

Попри участь релігійних об'єднань у виборах активним було і церковне життя. Так, у рамках підготовки до відзначення 2000-ліття Різдва Христового в Києві пройшов форум «Плід правди сіється творцями миру», в роботі якого взяли участь делегації християнських церков, відомі богослови, державні й громадські діячі, науковці.

Під час роботи форуму було порушено велику кількість актуальних питань релігійного життя, продемонстровано погляди його учасників на врегулювання проблем, що виникають на ґрунті релігії, у відносинах між церквами і державою, між релігійними інституціями і суспільством.

Щоб картина була об'єктивнішою, наведемо фрагменти окремих виступів. Президент України Л. Кучма у привітанні зазначив, що майбутній ювілей засвідчує

високий внутрішній потенціал учення Христа, самостійність його наріжних ідей. Від найдавніших часів історія України тісно пов'язана з християнством. Прийняття Конституції України закріпило високі стандарти в галузі прав людини, що стосуються свободи совісті та віросповідань. За роки незалежності держава довела своє неухильне прагнення до співпраці з Церквою, усіляко підтримує її служіння, скероване на зміцнення морального здоров'я нації. «Сподіваюсь, — наголосив Л. Кучма, — що робота представницького зібрання сприятиме досягненню громадянського миру і злагоди, подоланню тих прикрих непорозуміння, які ще існують у релігійному середовищі. Виважена і толерантна позиція церковних ієрархів є запорукою духовної єдності задля спільного блага, важливою умовою стабільного наступу українського народу, його щасливого майбутнього».

Віце-прем'єр-міністр В. Смолій говорив про те, що держава робить максимум можливого для розвитку релігійно-духовного життя. Сформовано конституційно-правове поле державно-церковних відносин. Кожному, незалежно від його віровизначення та ставлення до релігії, гарантовано свободу совісті як особисте право людини і громадянина. Створюються умови для нормальної життєдіяльності релігійних організацій і об'єднань, їх участі в суспільному житті, розвитку міжнародних контактів. За роки незалежності церкві повернуто понад 3 тис. храмів, більше 8 тис. предметів культового та церковного вжитку, що були незаконно відчужені в неї тоталітарною владою.

Голова Держкомрелігій України В. Бондаренко, зокрема, сказав: «Ми... повинні визнати, що протистояння на релігійному ґрунті — це найнебезпечніший виклик релігійній свободі і загроза громадському мирові в Україні. Держкомрелігій неодноразово виступав з ініціативами, спрямованими на залагодження багатобічного міжцерковного конфлікту в країні. Власне, вся наша робота вибудовується таким чином, щоб ця надсерйозна проблема нарешті стала історією. Дуже сподіваюсь, що й нинішній форум стане кроком назустріч цій меті».

Проте, на жаль, форум не сприяв справжньому врегулюванню конфлікту, оскільки церковні діячі, котрі представляли учасників ворогуючих сторін, продовжували обстоювати попередні позиції або обходили мовчанкою злободенні питання сьогодення.

Чи не найвиваженішим, на наш погляд, виявився виступ патріарха УАПЦ Димитрія, який визнав вину церковних діячів в існуючому розколі. «Не шукаймо, — благав першоієрарх, — чия більша вина. Видно — ми не йдемо правильною дорогою, якою є Сам Христос, а шукаємо собі зла або здавна сидимо в блуді. Найправдоподобніше — в гордині».

Тож нам, християнам, треба брати вину на себе. Треба відновити, покликати до нового життя християнські гени нашого народу. Ми ж славилися своєю любов'ю до землі, до праці, до правди. Були ми народом високої моралі, про що свідчить наш фольклор. Але знаємо також, і це увійшло в приказку, що між українцями немає любові, що ми зраджуємо своїх, а служим чужинцям. Немає, між нами згоди, злагоди, що втримали у своїх характерах інші нації. Правда, любов не зовсім у нас вигасла. Досі є жертвні люди, які віддають життя за добро рідного народу» [91].

1998 року релігійні конфесії намагалися розширити зовнішні контакти, котрі сприяли б зростанню їх авторитету. В цьому плані найпомітнішою подією року стала зустріч делегації УПЦ в єдності з Московським патріархатом і УГКЦ, що

відбулася у Відні в липні 1998 року. Ініціатором її проведення став католицький фонд «Про орієнте». Зустріч задумувалася як більш-менш вільний обмін думками з приводу релігійної ситуації в Західній Україні і можливого накреслення шляхів залагодження конфліктів, які існують між православними і греко-католиками. Виявилося (інакше й бути не могло. — В.П.), що сторони по-різному оцінюють ситуацію. Але вони одностайно засудили насильство при розв'язанні конфліктів, а також вважали цілком можливим співробітництво в галузі доброчинства, духовного оздоровлення суспільства, у виховній роботі серед воїнів Збройних Сил України, серед підлітків і юнацтва. Дослідники проблеми одностайно відзначили її як серйозну подію, якщо врахувати тривале намагання Московського патріархату не помічати греко-католиків і обговорювати їхню долю без їхньої участі — безпосередньо з Ватиканом.

Водночас слід зазначити, що зустріч у Відні значно прогнала від того, що православно-греко-католицький діалог був лише діалогом між УГКЦ та УПЦ в єдності з Московським патріархатом. Адже лише в Закарпатті православно-греко-католицькі проблеми є проблемами цих двох церков. У Галичині до УПЦ належала кожна десята громада, а до УПЦ КП — 41 відсоток, до УАПЦ — 48 відсотків. Отже, православно-греко-католицьке порозуміння без залучення до діалогу обох церков є більш ніж проблематичним [92].

До речі, проведення зустрічі у Відні без УПЦ КП та УАПЦ образило обидві церкви. Газета «Наша віра» (орган УАПЦ. — В.П.) так прокоментувала Віденський діалог. Обидві «українські православні Церкви з автокефальним статусом були «присутні» на зустрічі... лише «незримо». Таким чином, рівень зустрічей навряд чи можна вважати гідним для українського православ'я.

У підтексті зустрічей вочевидь проглядала спроба залучити до участі в конфлікті УПЦ МП супроти УПЦ КП та УАПЦ українських греко-католиків та повернути УПЦ МП утрачені позиції в Західній Україні».

Неофіційний учасник зустрічей від УАПЦ М.Мариневич заявив: «Московська Патріархія в особі Української Православної Церкви прагне відшукати нову платформу для своєї західноукраїнської політики. Звичайно, офіційно з уст православних достойників усе ще звучить теза про «релігійну війну» в Західній Україні. Надто незручно для авторитету Московської Патріархії офіційно визнати, що втрата її позицій у цьому регіоні є наслідком несправедливого колабораціонізму Російської Православної Церкви із сталінським режимом.

Проте порозуміння з Українською Православною Церквою не може бути досягнуто коштом української православної автокефалії. Відсутність її канонічного визначення сьогодні є тимчасовим явищем, і залежить воно тільки від балансу сил усередині самого Православ'я. Українська Греко-Католицька Церква... повинна твердо дотримуватися лінії, накресленої ще Митрополитом Андреєм Шептицьким, і підтримувати принцип автокефалії українського православ'я» [93].

У позитив 1998 року слід віднести, на наш погляд, статтю голови Державного комітету в справах релігій В.Бондаренка «Українська держава і Церква: співпраця на новому етапі», яка дозволила широкій громадськості отримати узагальнену картину релігійної ситуації в країні, побачити здобутки держави у царині її політики за роки незалежності та невирішені проблеми. У контексті нашої роботи важливою є думка, що релігійне середовище в Україні уже пройшло значний відтинок

по шляху знаходження механізмів саморегулювання власного розвитку та організації своєї діяльності за внутрішніми законами. Це дає всі підстави сподіватися на поступове розв'язання конфліктів, що ще існують між церквами. На це вказують, наголошує автор, деякі симптоматичні зміни: локалізація колись великих вогнищ протистояння, утвердження зон домінування тієї чи іншої церкви, зниження рівня конфліктності, в багатьох аспектах — зміщення її із загальноцерковного рівня на рівень окремих релігійних громад.

«Природно, — пише В.Бондаренко, — що релігійне життя, як і загалом суспільне, ніколи не розвиватиметься безконфліктно, однак уже в недалекому майбутньому конфліктність перестане бути однією з його визначальних якісних оцінок. Це величезною мірою залежить від удосконалення законодавчої бази, що покликана регулювати зовнішню діяльність релігійних організацій та їх відносин з іншими суспільними інституціями; беззастережно уніфікованого застосування Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»; деполітизацію релігійного середовища; забезпечення можливостей найширших контактів між церквами і та ін. Упровадження такої політики в життя здатне привести до утворення відповідних механізмів, спроможних урегулювати конфліктні ситуації, не доводячи їх до загострення чи консервації».

Безумовно, поза увагою В.Бондаренка не залишився міжправославний конфлікт, відсутність конструктивних кроків у напрямку до врегулювання протиріч, що призвело до практично повної втрати суб'єктами конфлікту внутрішньої здатності до розв'язання проблем, які постали перед православними. Більше того, «на сьогодні існує реальна загроза поглиблення цього конфлікту з можливим утягуванням у нього нових і нових віруючих. У зв'язку з цим з усією гостротою постає питання про визначення активного посередника в організації переговорного процесу між православними, що розпочав би реальне врегулювання проблем, а відтак і повне зняття протиріч».

Голова Держкомрелігій вважав, що окрім активного пошуку шляхів співпраці та подолання існуючої напруженості між церквами як з боку держави, так і з боку релігійних організацій, як ніколи потрібні конструктивні кроки і перспективне бачення ситуації. Особлива роль у розв'язанні існуючих тут проблем належить Всеукраїнській раді церков і релігійних організацій, яка неодноразово демонструвала свій значний потенціал у справі розв'язання найскладніших проблем у царині релігійного життя.

Саме Рада церков стала тією контактною зоною, яка не лише сприяє розв'язанню складних питань, що постають у стосунках між суб'єктами релігійного життя, державою і Церквою, а й здатна достойно репрезентувати Церкву в її діалозі з суспільством [94]. На наш погляд, В.Бондаренко перебільшував можливості Всеукраїнської ради церков у врегулюванні конфлікту, оскільки ставлення до неї з боку окремих церков було дещо прохолодним.

1999 року УГКЦ продовжувала відстоювати власні позиції. Так, під час зустрічі Президента України Л.Кучми з релігійними лідерами країни 10 травня єпископ-помічник глави УГКЦ Л.Гузар заявив: «Мені здається доцільним, щоб держава визнала й акредитувала церковні навчальні заклади. Часом трапляється, що хлопець або дівчина, а тим більше кандидат на священство в семінаріях вчать три, чотири, навіть шість років, а пізніше не мають права викладати у школі, бо їх дипломи не

дійсні. Ми й надалі просимо, щоб нашій церкві було остаточно повернуто її повні громадянські права. Це принципово для нашої церкви, хоча ми не одинокі серед тих, хто такої реабілітації заслуговують. І це стане доказом того, що ми справді є правовою державою, яка не може терпіти несправедливості. Я думаю також, що церкви можуть дуже багато зробити для демократії, формуючи дух народу, релігійні форми мислення» [95].

Позиція УГКЦ відрізнялася від інших церков і стосовно приділення уваги до соціальних питань. Розвиваючи теми, порушені 1998 року, єпископи УГКЦ 12 березня 1999 року ухвалили звернення до вірних та всіх людей доброї волі «Про завдання християнства в сучасному суспільстві». Його метою архієреї проголосили не аналіз ситуації в країні, а роль, що її повинні відіграти християни в конкретних обставинах сучасної України. Християнин мусить використовувати Божий закон у щоденному житті. «Нашу державу не врятують наймудріші, найсправедливіші закони чи укази, — підкреслюється у зверненні, — ринкові реформи чи інші засоби, якщо не буде належного числа громадян, які ті приписи та закони будуть сумлінно сповнювати... Не в позиції змісту, а у виконанні правди полягає зміст цього звернення».

Основними напрямками суспільного питання, у котрих має виконуватися правда, є: права людини, закон, подружжя та сім'я, освіта, праця, господарство і приватна власність, економіка і фінанси, політичне й громадське життя, наука і мистецтво, охорона здоров'я і довкілля. Визначаючи позицію християнства в кожній із цих ділянок, звернення нагадує, що «Церква не має влади примусити будь-кого щось робити. Вона ставить перед очима людей Божий закон, а вже кожен мусить сам вирішувати, що він може, що він хоче сповнити, беручи на себе повну відповідальність за свій вибір» [96]. Читачеві неважко помітити тісний зв'язок позицій римо-католиків з греко-католиками з соціальних питань.

Соціальні питання знайшли відображення і в пасхальному посланні Л.Гузара. «Десять років минає, відколи в нашій країні почалися великі політичні і суспільні перетворення, — пише архієрей. — На початку здавалося, що вже все поставлено на своє місце, що тепер всі людські лиха минули, починається чи не справжній рай на землі. Дійсність така, що ... ситуація не змінилася так основне, як бажалося й уявлялося. І на народ починає наступати велика небезпека невіри, безнадійності... Люди нікому не вірять, а в той же час готові повірити в будь-яку нісенітницю... Може, такий стан душі потрібний, щоб звернути нашу увагу на єдине джерело правдивої віри — на Бога» [97].

Помітною подією травня 1999 року стало вручення послом України Н.Ковальською вірчих грамот главі держави Ватикан Івану Павлу II. Ми звертаємо на це увагу, оскільки під час церемонії понтифік наголосив на важливості національного й релігійного порозуміння в Україні та висловив сподівання на значну роль, яку відіграватиме вільна й демократична Україна у ствердженні миру між людьми. Н.Ковальська наголосила на прагненні керівництва Української держави завершити інтеграцію в європейські структури, ґрунтовані на європейських цінностях, що означатиме й урегулювання релігійного питання [98].

24 червня 1999 року УГКЦ урочисто відзначила 85-річчя з дня народження кардинала Мирослава Івана Любачівського. Ювіляр народився в м. Долині на Прикарпатті в 1914 році. Навчався у Львові, Інсбруцькому університеті, Папському

біблійному інституті та Григоріанському університеті в Римі. Доктор богослов'я, магістр біблійних наук, кардинал був, очевидно, одним із найосвічених ієрархів в Україні.

Отримавши в 1958 році священицькі свячення з рук митрополита А.Шептицького, отець Мирослав продовжив навчання у швейцарському місті Сіттен Сіон, повернувшись в Україну лише через 43 роки. Він завжди стверджував, що не поміняв Батьківщину за власним бажанням і що його багаторічна еміграція була вимушеною.

Своє служіння за кордоном М.Любачівський розпочав працею серед «переміщених осіб» у повоєнній Західній Європі. Потім душпастирював у Філадельфії, викладав в Українській католицькій семінарії в Чикаго і Стенфордській семінарії. Всі, хто знав отця Мирослава в ті роки, стверджували, що він виконував свої обов'язки винятково сумлінно, не демонструючи кар'єристських устремлінь. Тому його призначення главою Філадельфійської митрополії (однієї з найчисельніших католицьких єпархій української діаспори) для багатьох було несподіванкою.

12 листопада 1979 року папа Іван Павло II хіротонізував Мирослава Івана в єпископи, а наступного року призначив коад'ютором — помічником із правом наслідування — кардинала Й.Сліпого. Після смерті останнього 70-річний Мирослав Іван автоматично стає главою УГКЦ. 1991 року він повернувся в Україну. Наприкінці 80-х років кардинал був лише номінальним предстоятелем церкви, але лишається, як підкреслив під час урочистості в 1999 році єпископ-помічник Л.Гузар, символом її стабільності. За його словами, три особи стоять на чолі ГКЦ: А.Шептицький, Й.Сліпий та М.Любачівський. Очевидно, що десятиліття, упродовж якого ювіляр керував церквою, було для нього справді не легким часом, у тому числі й у зв'язку з постійним порівнянням його діяльності зі справами видатних попередників [99]. Справжню оцінку справам кардинала виставить історія.

У вересні 1999 року відбувся черговий Синод єпископів УГКЦ, що проходив у Львові та Кракові. Синод, хоч і став чисто робочим зібранням, скерованим на розв'язання переважно внутрішніх проблем церкви, цікавий тим, що на ньому розгорнулася дискусія щодо можливої зміни назви церкви. Пропонувалося навіть назвати «Київська католицька церква». Зрозуміло, що це справа далекого майбутнього і на сьогодні не надто актуальна. УГКЦ знаходиться в нелегкому процесі віднайдення власної ідентичності, але простою зміною назви її не відшукати. Отже, на Синоді архієреї гостро дискутували з приводу партикулярного права церкви. Справа в тому, що Кодекс канонів східних церков, крім обов'язкових для всіх католицьких церков канонів, у більш ніж 150 пунктах дозволяє враховувати умови кожної церкви. Зібрання єпископів ухвалило проект права лише в першому читанні. Крім того, остаточний варіант має бути затверджений Апостольською столицею.

Синод єпископів остаточно затвердив «Катехичний правильник». Катехизації дітей і молоді УГКЦ схильна надавати особливого значення. Про це спеціально йдеться й у зверненні Синоду до духовенства і вірних, де подано досить реалістичну і не надто оптимістичну картину суспільно-економічної та моральної ситуації в Україні. Єпископи дали зрозуміти, що за таких умов церква повинна відігравати більшу роль у громадському житті країни. Вона врятує народ, бо в ній діє Божя сила.

Головним напрямком у цій роботі має стати піднесення суспільної й індивідуальної моралі та викорінення корупції, котру церковні документи неодноразово визначали як головну загрозу українському суспільству. На відміну від держави, яка має боротися з корупцією удосконаленням законодавства, церква спрямовує свої зусилля на особистість, апелюючи до її совісті й набожності. Вона нагадує людині про богоподібність і стверджує, що жодних перемін на краще не можна досягти без глибоких змін у собі [100].

1999 рік — рік президентських перегонів, що обіцяло гарячі дебати з релігійних проблем. Першим, на наш погляд, стартував лідер Комуністичної партії України П.Симоненко, керівник найбільшої в українському парламенті фракції, один з найвірогідніших претендентів на вищу державну посаду. В одному з номерів газети «Голос України» він опублікував наприкінці травня досить об'ємну як для газетної публікації статтю «Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України».

Ураховуючи, що стаття мала програмовий характер, що КПУ має значну кількість прихильників, зупинимось бодай коротко на її основних положеннях. Перед усім П.Симоненко наголошує на довгостроковій перспективі співпраці комуністів із церквою. Ця співпраця має скеровуватися на недопущення України до Європи, оскільки західноєвропейська цивілізація ґрунтується на духовних основах і цінностях католицизму і породженого ним протестантизму. Українська цивілізація, навпаки, основою мала канонічне православ'я (автор не пояснює, який зміст він вкладає у термін канонічне православ'я, тому слід розуміти, що йдеться про УПЦ. — В.П.). Протягом тисячоліття складався цілісний православний простір, що має не тільки географічний та історичний, а й політичний, культурний, морально-етичний, ментальний та інший виміри.

Цікаво, очевидно, на думку П.Симоненка, що кардинальна зміна політичної ситуації на зламі 80-90-х років послабила протистояння Сходу і Заходу, що, звісно, не означає зникнення суперечностей між ними. Протиборство повернулося до своєї за давньої форми — протистояння православ'я і католицизму. Католицький Захід тотально ворожий православному геокультурному просторові. Ціна входження до Європи — відмова від православ'я. «Наші доморощені єврофіли, — наголошує лідер комуністів, — які безоглядно рвуться на Захід, з наївного недомислу чи через зловісний умисел замовчують, що ціною «входження до Європи» стане перетворення України на задвірки Європи та прийняття зовсім чужих українському народові духовних католицьких традицій, західних духовних цінностей і способу життя, оснований на цих цінностях. Ціною «входження до єдиної Європи», отже, має стати відмова від православ'я, що затверджувалося століттями, від національної самобутності, від звичаїв і культури, а може, й від рідної мови...».

За цих умов спроба «вмонтувати» православну слов'янську державу в систему католицьких і протестантських західноєвропейських країн видається не тільки історично «приреченою, а й небезпечною для народу і країни» (звідки така переконаність, адже ніхто силоміць не нав'язує західної системи цінностей, і коли людина її вибирає, це свідчить про наявність справжньої свободи. — В.П.).

Оскільки наближалися вибори Президента України, то П.Симоненко вважав за доцільне піддати критиці чинного главу держави, звинувативши його в бездумній готовності відмовитися від православної духовності багатьох мільйонів громадян

України задля міфічного «вступу до єдиної Європи. Готовність прийняти будь-які умови Заходу, зокрема й католицизм, якщо тільки це бодай на крок наблизить Україну до заповітних для продажно́ї еліти дверей вітальні європейського дому». «Дісталось» Л.Кучмі і за «необдумане запрошення» папи в Україну. Важко встановити, які представники православних віруючих, духовенства інформували автора, але він категорично стверджує, що візит є провокацією, бо за умов тривалої конфронтації між уніатами і православними спричинить новий вибух міжконфесійної боротьби в країні.

Перейшовши до аналізу внутрішніх проблем, П.Симоненко наголошує, що в Україні становище православ'я ускладнюється існуванням і активною діяльністю досить впливових і політичних, і релігійних сил, зацікавлених у підірванні єдності православної церкви у розпалюванні суперечок між віруючими й духовенством.

Головними супротивниками православ'я в Україні є передусім представники войовничих українських націоналістів. Вони активно домагаються зруйнування століттями установленої єдності православної церкви України та Росії, обстоюючи створення незалежної від РПЦ УАПЦ. Демагогічне декларуючи свою відданість національним, культурно-історичним традиціям, практично всі організації українських націоналістів «дотримуються прозахідної (скоріше антиросійської. — В.П.) зовнішньо-політичної орієнтації України, обстоюючи її «приєднання до Європи» (католицької!). При цьому вони не хочуть розуміти, що таке приєднання означає неминуче і катастрофічне за своїми наслідками посилення католицизму в Україні, що загрожує втраченою національною самобутністю українського народу, основою якої є традиційне православ'я».

Практичне втілення таких поглядів призведе до відірвання українського народу від братерських народів Росії та Білорусі, а отже — до розколу православ'я на окремі національні церкви, які протистоятимуть одна одній, що й намагається реалізувати керівник УПЦ КП Філарет. Тим самим порушується соборна єдність православ'я, здійснюється його розкол та послаблення перед лицем католицизму.

Неважко помітити ностальгію П.Симоненка за колишньою імперією СРСР як і надуману тезу про обов'язково ледь не ворожі стосунки між братніми народами та православними віруючими. Звідки така нічим не обґрунтована переконаність?

Автор категорично стверджує, що УПЦ КП, оголошуючи себе єдиною захисницею української державності, висуває при цьому «абсурдні звинувачення УПЦ у політичній неблагонадійності, в антиукраїнізмі і ворожості до Української держави. Мало того, вона, фактично, вимагає від уряду репресій щодо своїх супротивників. Така позиція УПЦ КП несприйнятна не лише з християнської, а й з загальнолюдської точки зору».

Позиція УПЦ КП, за словами П.Симоненка, значно ускладнює діалог православних церков в Україні, унеможливорює встановлення між ними християнської злагоди. Природно, без подолання розколу церкви, без відродження її канонічної єдності не може бути й мови про подальший розвиток православ'я в Україні, відновлення миру і спокою серед православних віруючих, створення таких умов, коли православна церква чинила б належний їй благодійний вплив на всі сторони розвитку українського суспільства.

Зрозуміло, що, завдавши «нищівної» критики УПЦ КП, П.Симоненко не міг обійти увагою УГКЦ, яку було відроджено «на хвилі імперіалістичної експансії

Заходу в нашу країну і загальної кризи й духовного надлому». Вона одразу зайняла позиції агресивного релігійного реваншизму. Уніатство вчинило на західно-українських землях справжній погром православ'я.

Ситуація погіршувалася, оскільки місцеві органи влади під час розгляду майнових суперечок приймали, як правило, ухвали на користь греко-католиків, причому навіть у тих випадках, коли храмом, за раніше підписаною угодою, володіли православні віруючі. Мали місце необґрунтовані відмови громадам УПЦ у виділенні земельних ділянок під спорудження храмів.

Нині уніатська церква рветься на Схід України, у деяких містах відкриваються храми, додаючи напруженості і так складній релігійній ситуації. Однак у здійсненні експансіоністських намірів УГКЦ виникає серйозна зовнішня перешкода. Справа в тому, заявляє П.Симоненко, що Ватикан ніколи не розглядав унію як кінцеву мету своєї політики на Сході. Рим вважав і вважає греко-католицьку церкву свого роду «троянським конем», лише способом переходу від православ'я до католицизму. Сьогодні опір православних здолано, і настав час для прямого покатоличення українського народу. Потреба в активній діяльності і розширенні УГКЦ для Ватикану відпадає. Рим сам хоче панувати на слов'янському православному Сході.

Чи не єдина теза в статті П.Симоненка, з якою можна погоджуватися, зводиться до заяви, що небезпека політизації церкви очевидна будь-якому розсудливому політикові. КПУ, виступаючи за свободу віросповідання, водночас рішуче засуджує втягнення церкви, духовенства і громад віруючих у активну політичну боротьбу. КПУ проти використання віри людей у Бога і впливу церкви на людей нечесними політиками для досягнення своїх корисливих цілей. Служіння Богу і людям не має нічого спільного з участю в політичному протистоянні, а міжцерковний розбрат не може бути віруючим прикладом набожної поведінки. Політизація церкви не додає їй авторитету і здатна, імовірно, призвести її до глибокої і безвихідної духовної кризи, до подальшого загострення міжконфесійної боротьби, підризу її духовної місії в суспільстві. Тому найважливішою умовою співпраці й комуністів і церкви є неучасть церковних організацій у безпосередній політичній боротьбі.

На відміну «від численних лжепатріотів націоналістичного спрямування. Компартія України стоїть справді на патріотичних позиціях, що ґрунтуються на багатовікових культурно-історичних духовних традиціях канонічного православ'я, які сповідувала і сповідує переважна більшість населення країни». Тому комуністи послідовно обстоюють і захищають традиції та духовні цінності православ'я, усвідомлюючи, що досягнення однієї з програмних цілей КПУ — єдності і злагоди в українському суспільстві, Неможливе без участі в цьому процесі канонічної православної церкви, яка може і повинна стати активним учасником духовного та культурного відродження України Як неможливе без цього і реальне, а не деклароване зміцнення суверенітету, незалежності Української держави, яке має спиратися на міцний духовний підмурівок, традиційні морально-етичні норми і цінності українського суспільства [101].

На думку багатьох дослідників, стаття П.Симоненка є дуже вразливою для критики. По-перше, втрату української самобутності спричинило головним чином російське православ'я, а не католицизм, тим більше греко-католицизм. По-друге, нова і новітня історія спростовує висновок про протистояння народів у Європі по лінії католицизм-православ'я. Та ж Греція інтегрувалася в європейське суспільство,

залишаючись православною країною. По-третє, П.Симоненко досить вільно трактує деякі історичні події, наприклад зорганізований Й.Сталіним та органами НКВС Львівський собор 1946 року. По-четверте, автор узагалі відмовляє греко-католикам в існуванні (це переважна більшість віруючого населення трьох західноукраїнських областей та значна частина віруючих Закарпаття. — В.П.), а про УАПЦ, котра налічувала понад 1000 громад, навіть не згадує. По-п'яте, лідер КПУ слабо обізнаний із творчою спадщиною К.Маркса, оскільки говорить про релігію як «опіум для народу», тоді як основоположник оцінював її як «опіум народу».

Проте найголовніше зводиться до того, що реалізувати висунуту П.Симоненком програму в мирний спосіб неможливо. Церкву автор «запрошує» взяти участь у боротьбі, причому не за храми та майно, а в справжній війні, де без крові навряд чи можна обійтися. Дякувати Богові, що інші претенденти на президентське крісло не друкували подібних войовничих, тенденційних матеріалів, а якщо й друкували, то не в загальнодержавних засобах інформації, що завдавало пересічному громадянину менше шкоди.

11 червня 1999 року було оприлюднено Заяву Президента України, яку також можна розцінювати як передвиборну. Вона стала певним компромісом між усвідомленням державою тієї величезної шкоди, що її заподіяли церковним організаціям упродовж попередніх років радянської влади, прагненням подолати наслідки комуністичної політики та встановити якомога конструктивніші відносини з церквою і водночас існуючими реаліями. «Хоч Українська держава не причетна до тих гонінь і не несе за них відповідальності — наголосив Л.Кучма, — я поділяю думку про необхідність морально-політичної реабілітації Церкви як суспільного інституту, що постраждав від тоталітарного режиму. А відтак беззастережно засуджую політику насильства щодо релігії. Церкви та віруючих і схилию голову перед пам'яттю тих, хто став її жертвами.

Відповідно підтримую і ініціюю практичні дії, зокрема щодо відшкодування збитків, завданих церквам та релігійним спільнотам за попередні десятиліття. Добре знаю, що процес розв'язання їхніх матеріальних проблем складний і суперечливий, він відбувається повільніше і важче, ніж у більшості країн Центральної Європи. На це впливають чинники як історичного, так і сучасного виміру — від бругальних неправових дій тоталітарного режиму до нинішньої напруженої економічної ситуації, партійних протиборств та політичних інсинуацій. Причому часто найбільше нагнітають пристрасті ті сили і люди, які свого часу докладали чимало зусиль до знищення Церкви та викорінення віри».

Проте, як підкреслив Л.Кучма, за будь-яких умов Українська держава не відмовиться від свого прагнення до відновлення справедливості. На це спрямований розроблений Урядом пакет законодавчих ініціатив, спроможних принципово вдосконалити та зміцнити правові засади діяльності релігійних організацій, поліпшити умови для реалізації ними своєї суспільної та духовної місії, остаточно демонтувати Наслідки попередньої політики у релігійній сфері.

Пріоритетним напрямком своєї діяльності Президент України вважав створення в суспільстві такої політичної та морально-психологічної атмосфери, яка б максимально Сприяла гідному виразу всього багатства релігійних почуттів людини, захисту її прав та задоволенню духовних потреб, подальшому розвитку релігійних

інституцій, а також формуванню соціально-політичних механізмів, які зробили б неможливим повторення жахів і трагедій минулого.

Саме така політика сприяє створенню й поліпшенню умов функціонування та розвитку релігійних організацій значно краще і ефективніше, ніж це міг би зробити формальний акт про реабілітацію Церкви. «Оприлюднюючи цю заяву, — підсумовував Л.Кучма, — я сподіваюсь на розуміння, підтримку і співпрацю з боку віруючих, керівників та активу релігійних організацій, політичних сил і громадських об'єднань, усіх співгромадян» [102].

Отже, заява Президента — це своєрідний протокол про наміри, свого роду програма діяльності в майбутньому, вибачення держави перед церквою і гідна, на нашу думку, відповідь на войовничу статтю П.Симоненка.

Президентська виборча кампанія, яка стартувала влітку 1999 року, підім'яла під себе всі інші події політичного, громадсько-суспільного, культурного життя. Зрозуміло, що кандидати у своїх передвиборчих програмах обіцяли багато, у тому числі й сприяти дотриманню законодавства, припиненню міжконфесійних чвар тощо. Так, Є.Марчук заявляв про максимальне сприяння рівноправності всіх релігій і конфесій. Влада, за його словами, не даватиме жодних підстав, щоб у суспільстві на релігійному ґрунті розпалювалися незгоди і громадський неспокій [103].

П.Симоненко, всупереч публікації від 26 травня 1999 року, обіцяв забезпечити конституційні права віруючих, не допускати міжрелігійних чвар і конфліктів [104].

Ю.Костенко наголошував на необхідності єднання суспільства та досягнення міжконфесійної злагоди. Храми мають повернути церкві. Християнські святині, визначні пам'ятки історії та культури, зруйновані комуністичним режимом, буде відновлено. Держава надаватиме підтримку становленню українських християнських церков та сприятиме утворенню єдиної помісної православної церкви [105].

Православні церкви, їх ієрархи, безумовно, не могли обійти увагою кампанію. Вони мали консультації з кандидатами в президенти і стояли напередодні першого туру виборів перед нелегким завданням. Так, Архієрейський собор УАПЦ ухвалив: «Хай постаті лідерів і кандидатів, яким ми симпатизуємо, не розсварять нас, не виявляться сильнішими за християнську солідарність і любов». Водночас собор оголосив обов'язком Вірних протистояти лівим, атеїстичним силам, котрі несуть зневагу до віри, цинічне упокорення церкви.

Для УПЦ КП також були неприйнятними комуністи, ті претенденти, хто висловлювався за слов'янський союз тощо. Для УПЦ у єдності з Московським патріархатом такими виявилися націоналісти та кандидати з яскраво вираженою прозахідною орієнтацією [106].

УГКЦ також не залишалася осторонь кампанії виборів Президента України. У зверненні ієрархів до духовенства та вірних із нагоди президентських виборів жодним словом не згадано про конкретних осіб, що цілком відповідає соціальним ученням католицької церкви, але особливо наголошено на важливості участі у виборах і неприпустимості пасивності, котра може призвести до втрати державної незалежності або до того, що «інші проголосують замість нас».

Разом із тим архієреї вказали на відповідальність не тільки за неучасть у виборах, але й за непродуманий і незважений вибір. Вірних закликали не впадати в спокус, не потрапляти на гачок передвиборної демагогії і не піддаватися моральному тискові «у формі наказу голосувати за конкретного кандидата», не

купуватися на виплату заборгованої зарплати. Серед критеріїв автори звернення пропонували насамперед звернути увагу на ставлення кандидата до незалежності держави, основних прав людини та на саму людину — минуле, світогляд, духовний образ.

Аналітики звернули увагу на більш жорстку тональність звернення порівняно з подібними попередніми документами, його більшу критичність до чинної влади. У ньому згадується про те, що на священнослужителів здійснюється різноманітний тиск, аби вони закликали свою паству голосувати за конкретного кандидата [107].

Як відомо, вибори з першого разу ніхто не виграв, що поставило віруючих, особливо православних, перед російським вибором: діючий Президент або лідер комуністів П.Симоненко. У зверненні патріарха УПЦ КП Філарета, наприклад, наголошується: «Наша держава перебуває нині перед доленосним вибором. Або наш народ побудує вільне, демократичне, відкрите і заможне суспільство, або повернутися до тоталітарного минулого з його брутальними порушеннями прав людини і свободи совісті, руйнуванням храмів, розгулом атеїзму і сваволею тоталітарних чиновників». Предстоятель УПЦ КП закликав православну паству виявити громадську відповідальність, державницьке мислення, християнське благочестя, патріотизм і обрати в другому колі майбутнє, а не грішне минуле.

Ієрархам УАПЦ не треба було бути надто переконливим, аби схилити вірних голосувати проти П.Симоненка, залишивши за собою право в різний спосіб нагадати Президентові, що від нього чекають реальних кроків, спрямованих на покращення життя, загнuzдання корупції, угамування апетитів так званих олігархів.

Ієрархи УГКЦ ніяк не зреагували на вихід у другий тур виборів Л.Кучми та П.Симоненка.

Попри загравання П.Симоненка з УПЦ, що найбільше виявилось в цитованій вище його статті, архієреї, священноначаліє церкви його не підтримали. Тому єдиною релігійною інституцією, котра голосно заявила про підтримку лідера комуністів, став Союз православних братств, який діяв у даному разі без благословення предстоятеля УПЦ митрополита Володимира.

Отож, на думку Союзу православних братств, Л.Кучма «є маріонеткою злочинного режиму... березовських, рабиновичів, пінчуків, звягільських, суркісів». Він не надав повітряного коридору російським миротворцям, коли під час бомбардування Сербії військами НАТО лилася православна кров. Чинний Президент України «запопадливо цілує перстень папи Римського», заборонив хресну ходу землями України, поклав записку в іудейську Стіну плачу, нагороджує орденами не тільки православних, але й «розкольників, уніатів, рабина Блайха», при ньому виникло «засилля нетрадиційних сект» і «відкрито шлях на схід католикам і уніатам» (відчувається близькість позицій П.Симоненка і Союзу православних братств. — В.П.). Л.Кучма здійснює насильницьку українізацію, «продав нашу Православну країну в рабство талмудичній Америці», допустив окультизм і розбещеність у школах та ін.

«Хижому ненависнику Православ'я» протистоїть «билинний богатир» П.Симоненко, змальований Союзом православних братств України в такий спосіб: він захисник інтересів свого народу, православної Сербії, він беззастережно відмінить візит папи Римського в Україну і не стане «благословлятися у рабина», поставить перепону «духовній агресії заходу і сходу на споконвічну територію нашої

Канонічної Православної Істинної Церкви». П.Симоненко забезпечить колективну безпеку слов'янських народів від агресивного блоку НАТО тощо. Закінчується заклик Союзу досить епічно: «Збав, Господи, нас від чуми, Кучми і прочия лютия напасті! Зміцни, Господи, раба Твого Петра, даруй йому каяття нелицемірне і перемогу над супротивния» [108].

Українські виборці не дослухалися брутальної лайки Союзу православних братств і обрали главою держави на новий термін Л.Кучму, що означало стабільність, виваженість курсу щодо релігійних об'єднань.

У всьому іншому друга половина 1999 року нічим принципово не відрізнялася від попередніх років. 10 червня 1999 року Кабінет Міністрів України розглянув хід підготовки до відзначення 2000-ліття Різдва Христового. Голова Держкомрелігій В.Бондаренко інформував про роботу, яку було виконано впродовж двох років. Релігійні організації взяли учать у численних конференціях, симпозіумах, присвячених ювілею. До Верховної Ради направили законопроект, який передбачає вдосконалення механізму передачі церквам відібраних у них у різні роки сакральних споруд та іншого майна. Виконано значні обсяги робіт з упорядкування пам'яток церковної архітектури та мистецтва. Водночас на засіданні уряду констатували, що через брак коштів не все вдалося зробити.

У липні місяці Конституційний суд України прийняв ухвалу щодо подання 49 народних депутатів України, які ставили під сумнів конституційність 30-ї статті Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», котра, як відомо, стосується державного органу в справах релігій.

Конституційний суд відмовив у відкритті конституційного впровадження за цим поданням. У своїй ухвалі він зазначив, що відповідно до Конституції кожний має право на свободу світогляду і віросповідання. Забезпечення цього конституційного положення покладається на органи державної влади, які наділено відповідними повноваженнями. В Україні таким органом є Державний комітет у справах релігій. Міжнародно-правові документи, на які посилаються в поданні народні депутати, не визначають, як саме держава повинна виконувати взяті на себе зобов'язання щодо забезпечення свободи віросповідання.

Цілком зрозуміло, що подання 49 народних депутатів мало суто політичне підґрунтя. Його поява на світ мала на меті розв'язання дійсно гостро актуальної проблеми, оскільки і на сьогодні немає офіційного тлумачення конституційного положення про відокремлення церкви від держави. Якби народні обранці дійсно вболівали за оптимальні відносини між державою та релігійними об'єднаннями, то їхній запит виглядав би інакше. Йдеться про те, що «відокремлення» в Україні трактується досить широко, що шкодить державно-церковним відносинам, церквам, системі соціального захисту та охороні здоров'я, культурній та освітній сферам, суспільству в цілому [109].

20 липня 1999 року Верховна Рада України внесла зміни до Закону «Про державний реєстр фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів». Ці зміни були не в останню чергу викликані тиском частини найбільш непримирених православних віруючих УПЦ в єдності з Московським патріархатом, які різко протестували проти практики присвоєння громадянам ідентифікаційних кодів податковими адміністраціями. Зміни до Закону мали притупити пристрасті.

Найважливішою подією початку осені 1999 року, крім, звичайно, виборчої

кампанії, стало проведення у вересні Всеукраїнського конгресу «Примирення — Дар Божий, джерело нового життя», у якому взяли участь предстоятелі всіх трьох українських православних церков, УГКЦ, РКЦ, протестантських об'єднань, учені, урядовці. Конгрес привітав Президент України Л.Кучма, який у своїй промові досить оптимістично оцінив стан державно-церковних відносин, і високо — той внесок, який зробили релігійні інституції у процес оздоровлення суспільства. Водночас глава держави висловив занепокоєння міжцерковними конфліктами, які лишаються дестабілізуючим соціальним чинником. Він порадив не впадати з цього приводу в паніку, оскільки відчуваються поступові зміни на краще.

У зверненні до християн України, всіх людей доброї волі делегати конгресу закликали кожного до особливої вимогливості, аби складний і довгий процес примирення розпочався з власної душі. «...Не можуть заспокоїтися наші серця доти, — наголошується у зверненні, — доки існують прикрі розділення і суперечки між тими, хто прагне наслідувати Ісуса Христа, доки лишаються поміж нами зневага й підозри. Ми закликаємо всіх своїх братів і сестер до досягнення тієї неспростовної істини, що вже саме словосполучення «міжконфесійні конфлікти» є ганебним для християнської віри, бо конфлікт суперечить тому, з чим прийшов Спаситель на нашу землю» [110].

Хоч справжнього примирення так і не відбулося. Та його статися і не могло. Були нетолерантні виступи, погано приховані вихватки. Проте владні структури, беручи в ньому участь, виходили з того, що вимушений, вимучений мир кращий за найзвитяжнішу борню. Але це ще не примирення, яке в християнстві розпочинається з покаяння, із глибокого й щирого усвідомлення власного гріха і своєї частини провини за те, що сталося.

Конгрес певним чином продемонстрував, що ніхто з суб'єктів міжцерковних конфліктів в Україні себе винував не вважає. І надзвичайно крихкий мир тут існує передовсім тому, що кожній із конфліктуючих сторін бракує сил його зламати. Водночас виявляється дедалі ширше поле, на якому навіть непримиренні опоненти здатні якщо не співпрацювати, то діяти в одному напрямку. Це тиск на державу з метою прискорити повернення церковного майна; це спроби бодай трохи обмежити хвилі розпусти й насильства в медійному просторі; це — душпастирювання у війську, у місцях позбавлення волі; це — палке бажання бути присутнім у школі.

Сказане свідчить про прагматизм керівників релігійних об'єднань, а не маніфестацію християнського сумління, оскільки вони не могли запропонувати простого вирішення проблеми примирення [111]. У греко-католиків, наприклад, тривав конфлікт із православними, в основному з майнових питань, на ґрунті володіння або користування храмами. Впродовж 1999 року, особливо його першої половини, найбільше напруження відчувалося на Тернопільщині, де православні і греко-католики Борщівського, Заліщицького, Гусятинського і Теребовлянського районів не могли дійти згоди.

Восени 1999 року, коли президентська кампанія була в розпалі, коли політичні пристрасті, у які подекуди включилися не тільки політичні сили, а й церковні діячі, і на сторінках світської та релігійної преси знову почали виливатися потоки бруду, Державний комітет у справах релігій був змушений виступити із заявою, у якій зазначалося: «Останнім часом стали помітнішими спроби розпалення ворожнечі на релігійному ґрунті та образи релігійних почуттів віруючих. На жаль,

до них вдаються як представники релігійних організацій, так і деякі світські та релігійні засоби масової «інформації».

До Державного комітету України у справах релігій із цього приводу надходять звернення громадян і релігійних організацій із проханням захистити їхні конституційні права на свободу совісті і віросповідання. Вияви релігійної нетерпимості стосовно віросповідних переконань наших співвітчизників, намагання поставити під сумнів їхню громадянську позицію у зв'язку з конфесійною належністю не лише створюють напругу у відносинах між представниками різних релігій в Україні, але й реально загрожують суспільному спокою та злагоді в країні. Поглиблення релігійної нетерпимості, зневага до переконань інших людей негативно позначаються на взаємовідносинах між релігійними організаціями, стані суспільної моралі, а також міжнародній репутації Української держави».

Оскільки загострення зазначеної проблеми безпосередньо стосується Держкомрелігій, то останній вважав за необхідне заявити, що будь-яке розпалення релігійної образи та образи на адресу релігійних організацій і громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, у який би спосіб вони не були вмотивовані та оприлюднені, є порушенням Конституції України та чинного законодавства про свободу совісті.

Держкомрелігій розцінював подібні дії як спробу посягнути на основи політики Української держави щодо релігії, церкви та віруючих, яка спрямована на забезпечення свободи совісті і віросповідання, зміцнення взаєморозуміння і співпраці між релігійними організаціями різних конфесій. Вони є порушенням Конституції України, законів України «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації», «Про звернення громадян».

«Спираючись на правову базу, — наголошувалося в Заяві, — піклуючись про збереження й утвердження в українському суспільстві взаємної поваги та співпраці між віруючими різних конфесій, Державний комітет України у справах релігій висловлює тверде переконання, що релігійні організації, засоби масової інформації та окремі особи не тільки неухильно додержуватимуться законів України, які стоять на стороні релігійних свобод і міжконфесійного миру в суспільстві, але й докладатимуть власних зусиль для їх розвитку і зміцнення» [112].

Доводиться констатувати, що ті, хто роздухував полум'я міжконфесійних чвар, менше всього прислухалися до вкрай потрібної заяви Держкомрелігій, оскільки тільки в каламутній воді вони й були здатні виловлювати власні дивіденди. Причому практично тільки в кількох із 173 зареєстрованих церковних видань свого роду провокаційні підбурювальні публікації обґрунтовуються здебільшого благородною метою захисту підвалин власної віри та потребою викриття неправдивих, на їхню думку, вчень. А скільки надмірних емоцій додавали матеріали світських видань. І не завжди їх появу можна виправдати недостатньою компетенцією журналістів. Йшлося про свідоме використання брутальних методів.

Проте попри всі негаразди, конфлікти 1999 рік виявився для УГКЦ загалом успішним. Ювілейний 2000-й рік церква зустріла впевнено. За попередній рік майже на 30 одиниць зросла кількість громад, і в січні місяці 2000 року 6 єпархій об'єднували 3240 громад, 78 монастирів, 12 духовних, 755 недільних шкіл, зводилося 306 нових храмів. На Івано-Франківщині УГКЦ мала 674 релігійні об'єднання, що

діяли в області (55 відсотків), на Львівщині 1484 із 2689 (55 відсотків), на Тернопільщині 759 із 1516 (понад 48 відсотків), на Закарпатті 304 із 1453 (близька 21 відсотка). У решті областей кількість релігійних об'єднань УГКЦ продовжувала залишатися незначною [113].

Безумовно, найвидатнішою подією початку ювілейного року стала Урочиста академія, присвячена 2000-літтю Різдва Христового. У Київському палаці «Україна» в Києві зібралися церковні ієрархи, духовенство, миряни, політичні і громадські діячі, дипломатичний корпус.

Президент України Л.Кучма у промові звернув особливу увагу на два моменти, які помітно контрастували з відповідною урочистості події піднесеністю і ритуальністю тексту доповіді. Перший — це міркування про моральність політики, які скінчилися обіцянкою подолати гідру корупції і попередженням про те, що «касти недоторканих» у цьому сенсі в Україні не буде. Другий — це аналіз міжцерковних конфліктів і, головним чином, міжправославного конфлікту. Л.Кучма наголосив на шкоді, якої завдають чвари державі, суспільству, духовному здоров'ю нації і самому православ'ю. Власне, новою була категоричність, із якою глава держави закликав до об'єднання православних України в єдину Помісну церкву [114].

Греко-католики в період підготовки до ювілею у Тернопільській області коштами благодійної громадської організації «Свята Софія» відкрили музейно-меморіальний комплекс Й.Сліпого в його рідному селі. Церква брала активну участь у ювілейних урочистостях, що проводилися в Україні. Проводилися і власні заходи, наприклад, традиційна вже проща чудотворної Зарваниці на Тернопільщині, що відбулася в травні 2000 року. Згідно з переказами, понад сім століть тому поранений чернець Києво-Печерської лаври, тікаючи від монголо-татарської неволі, знайшов тут притулок. Він палко молився до Пречистої, аби врятувала Вітчизну від загибелі. Прокинувшись якось уранці чернець побачив просто у джерелі ікону Богоматері, яка тримала на руках маленького Ісуса. Вода з того джерела миттєво загоїла рану ченця.

В урочистостях цього року взяв участь тодішній прем'єр-міністр України, який заклав перший камінь у будівництво Свято-Троїцького собору, який нині вже діє.

У позитив ювілейного року слід віднести і початок видання нової суспільно-релігійної газети «Арка», яка відзначається змістовними статтями з історії, богослов'я, не є конфесійне заангажованою, порушує гострі проблеми суспільного та релігійного життя.

Чи не єдиною проблемою цього часу було окреме від УГКЦ існування на території Закарпаття Мукачівської єпархії, яка підпорядковувалася безпосередньо Апостольській столиці.

Проте уже в червні ситуація в черговий раз загострилася. Біля стін адміністрації Президента України вишикувалися пікети греко-католиків, котрі прагнули справедливості. Понад 50 років тому сталінський режим понівечив їхню церкву, відібрав зведені їхніми батьками і дідами храми, майно та молитовне начиння. І хоч нинішній глава держави, Уряд України до варварської акції не мали ніякого відношення, пікетувальники вимагали віддати награвоване. Греко-католики також вимагали, щоб виконавча влада виконувала судові рішення. А саме: дозволила їм молитися в тих храмах, які віддано у почергово користування православним і

греко-католикам і куди православні останніх не пускають. Були й інші вимоги.

Хоч заради справедливості слід відзначити наступне. Галицькі власті однозначно, по-перше, підтримують греко-католиків. По-друге, з усіх церковних споруд, де моляться православні регіону, лише 36 відсотків передано їм у власність, решта — тільки в користування. У греко-католиків 82 відсотки храмів, де вони моляться, є їх власністю. Особливо різким є контраст на Івано-Франківщині. 94 відсотки всіх храмів, де греко-католики здійснюють богослужіння, належать їм на правах власності [115].

Дослідники, аналізуючи проблему суперечок навколо невиконання судових рішень про почергово користування храмами, звернули увагу на те, що галицька влада, яка в більшості випадків симпатизує УГКЦ, не може виконати рішення судових органів. У селах, де православні одноосібно утримують храми, котрі мали б бути в почерговому користуванні, їх, православних, більшість. Правоохоронні органи, звичайно, одноразово могли б забезпечити порядок. Але ж не можуть вони постійно в кожному населеному пункті стояти посередині між тими, хто вважає себе учнями Ісуса Христа і має дотримуватися його заповідей? Тому і в пікетуванні адміністрації Президента слід бачити далеко не релігійне підґрунтя.

У липні 2000 року відбулася ще одна всецерковна проща УГКЦ до Зарваниці, у якій взяло участь понад півмільйона осіб. На цей час тут завершили зведення цілого комплексу, який назвали Маріїнським центром. Окрім традиційних численних молебнів, літургій, відбувся конкурс хорів, концерт духовної музики, духовні зустрічі для молоді.

Усередині липня відбувся Синод єпископів, на якому архієреї продовжили дискусію стосовно партикулярного права церкви, обговорили проблеми, пов'язані з майбутнім візитом в Україну папи Івана Павла II, передбаченим на 2001 рік, прийняли рішення про поділ існуючих єпархій та обговорили кандидатури для висвячення в єпископи [116].

Помітною подією стало й ухвалення Синодом концепції єкуменічної позиції УГКЦ. Оскільки вона є, власне, документом стратегічного характеру, зупинимось на його змісті детальніше, особливо в питаннях, де йдеться про стосунки з іншими церквами.

У своїй діяльності УГКЦ прагне євхаристійної єдності між усіма церквами і ставить перед собою такі пріоритетні завдання:

- на міжцерковному рівні — утверджувати власну ідентичність як східної католицької церкви, розкривати багатство східної традиції для християн латинського обряду й бути одним із репрезентантів католицизму на православному Сході;
- на українському рівні — плекати стосунки з церквами київської традиції на основі відродження спільної спадщини київського християнства, взаємного прощення та примирення, спільної євангелізаційної праці, збереження релігійно-культурної ідентичності як в Україні, так і в діаспорі.

УГКЦ виходить із засади, що досягти тривалого порозуміння можна лише з урахуванням та узгодженням інтересів кожної церкви — учасниці процесу примирення, знаходження для кожної церкви такого вирішення спільних питань, яке буде для неї почесним.

УГКЦ переконана, що першим кроком до примирення має бути формування в душі кожного християнина широкого бажання єдності, а в суспільстві — культури

порозуміння та співпраці. Без бажання членів церкви до святості братолюбство не може набути того визначального духовного виміру, який є головною передумовою єдності.

Стосунки УГКЦ з Апостольською столицею і католицькими церквами мають будуватися на наступних засадах:

- беззастережна єдність із папою Римським, яка була й залишається однією з фундаментальних засад ідентичності УГКЦ;
- із поверненням УГКЦ на історичні землі та з відродженням своєї структурної і функціональної повноти, церква розвивається як помісна церква в єдності з Римом і є повноправною церквою-сестрою для інших помісних церков;
- нові єкуменічні ініціативи, що виходитимуть від УГКЦ, допомагатимуть Апостольському Престолу глибше оцінити місце та роль греко-католицької церкви у світовій християнській спільноті;
- взаємини з РКЦ в Україні мають ураховувати реалії сьогодення й вирішення у співпраці з Апостольським Престолом.

У стосунках УГКЦ зі світовим православ'ям слід керуватися:

- бажанням відновити єдність із Константинополем без утрати єдності з Римом;
- УГКЦ висловлює свою готовність шукати разом із православними братами шляхи залагодження історичних конфліктів;
- церква зацікавлена у співпраці з православними церквами, щоб допомогти останнім відшукати таку оптимальну форму визнання легітимності греко-католицької церкви, яка, з одного боку, врахувала б негативне ставлення православ'я і сучасного католицизму до «уніатизму» як методу об'єднання церков, але, з другого боку, сприяла б розумінню того, що цілі покоління вірних греко-католицької церкви зросли в цій конкретній формі унії, яка стала для них органічною формою їхнього еклезіального буття і природним шляхом до спасіння.

Стосунки з РПЦ греко-католики планували будувати, виходячи з визнання того, що

- вони суттєво впливають на стан християнського миру на Сході Європи та міжцерковних відносин у християнському світі загалом;
- значним історичним обтяженням, наслідки якого відчуються й донині, став Львівський псевдособор 1946 року. Однак у найтяжчі для себе часи УГКЦ підтвердила свою добру волю до примирення;
- сьогодні, коли УГКЦ легалізувала свою присутність в Україні, вона готова працювати задля примирення і подолання історичних непорозумінь, відзначаючи при цьому, що такі зусилля матимуть успіх лише за умов доброї волі обох сторін;
- УГКЦ сподівається, що започаткування такого діалогу сприятиме переосмисленню історично негативного ставлення широких кіл РПЦ до існування східних католицьких церков узагалі й УГКЦ зокрема;

— УГКЦ переконана, що змінити уроки минулого і досягти примирення можна лише на шляху недвозначного визнання історичних кривд і помилок, що дозволило б зняти психологічний тягар століть, щире каяття, яке включає в себе взаємопрощення, уникання недружніх дій та висловів, що могли б спричинити або поглибити взаємне упередження й недовіру і пошук площин довіри і співпраці як на рівні міжцерковних стосунків, так і на рівні душпастирської опіки над вірними

МП в Україні та українців греко-католиків у Росії.

Головним у стосунках із православними церквами мало бути:

— уникати спроб оцінювати намагання кожної з трьох гілок українського православ'я репрезентувати собою все православ'я в Україні;

— УГКЦ вітатиме будь-які кроки до всеправославного примирення в Україні та об'єднання нинішніх гілок православ'я в єдину православну церкву;

— УГКЦ у своїй міжцерковній політиці намагається підтримувати ділові контакти та проводити діалог з усіма юрисдикціями;

— церква з жалем визнає, що її стосунки з усіма діючими православними церквами обтяжені історичними й новітніми конфліктами, що суперечить їх християнській місії;

— усвідомлюючи, що часова дистанція від історичних конфліктів ще недостатня для полегшення їх подолання і враховуючи, що певна частина тих конфліктів тліє й досі, УГКЦ дотримуватиметься «тактики малих кроків», за допомогою яких можна поступово нагромадити низку довіри та співпраці;

— УГКЦ вважає, що будь-яке насильство — фізичне чи моральне, яке чиниться при захопленні храмів, не відповідає ідеалові християнського життя і шкодить авторитетові всіх задіяних сторін в очах християнської спільноти [117].

Позитивним було ставлення УГКЦ і до протестантських церков. Звичайно, ухвалена концепція мала винятково позитивне значення для нормалізації церковного життя, що, однак, не виключало маси конфліктів на сучасному етапі взаємин православних і греко-католиків, про що говорилося чимало.

Серед подій релігійного життя греко-католиків у другій половині 2000 року слід назвати створення громадського комітету з підготовки візиту папи Римського Івана Павла II в Україну. Головою комітету став народний депутат України Т. Чорновіл. Комітет виступив із заявою, у якій говорилося: «З великою радістю ми, як і решта громадян України, дізналися про офіційне запрошення від Президента України Святійшого Отця відвідати Україну. Таким чином, народ нашої держави приєднується до світової спільноти, яка мала щастя зустрічей з Папою Іваном Павлом II. Усі без винятку візити Їх Святості сприяли залагодженню внутрішніх протиріч у країнах, які Він відвідав. Кожен візит несе добро і мир всім громадянам, незалежно від їх конфесійної приналежності, раси, національності тощо. Ми вважаємо, що сьогодні Україна конче потребує цього візиту. Нам необхідне краще життя і майбутнє. Ми пам'ятаємо, що ще 1987 року Іван Павло II висловив бажання духовного паломництва до місць, що стали колыскою народження Церкви Київської Русі. Ми, громадяни України, щиро переконані, що цей історичний візит залежить і від позиції кожного з нас. Створюючи Громадський комітет з підготовки приїзду папи Римського в Україну, ми заявляємо, що зробимо усе від нас можливе, аби цей візит нарешті відбувся. Сподіваємось, що діяльність Комітету знайде підтримку з боку широкої громадськості, представників церкви, політиків, людей бізнесу, усіх християн» [118].

Підсумком розвитку церкви протягом десятиліття після легалізації можна вважати інтерв'ю єпископа-помічника глави УГКЦ Л. Гузара, у якому він відзначив як важливу подію десятиріччя «відновлення законного статусу Церкви, національного церковного життя». Жодній «земній силі не вдалося викреслити нас із Книги буття». Покликання Церкви єпископ убачає в тому, щоб «допомогти

в процесі об'єднання християн», бо ж вона дає таку «візію єдності, у якій не буде страху одних перед іншими, не буде заперечення чистішої культурної чи традиційної тотожності». Найважливішими проблемами архієрей вважає дві - проблему духовності церковного життя і проблему єдності церков в Україні. Останньої, на його думку, можна досягти, якщо вони будуть обговорюватися не тільки на рівні ієрархів, бо ж «усі розколи звершуються єпископами і богословами». Визнаючи те, що будь-яка «поважна суспільна інституція» не є однорідною, єпископ відзначив наявність в УГКЦ двох поділів. Перший — «розділення згідно з орієнтацією на Захід або Схід». І хоч східна орієнтація є «більш цілісна, більш співзвучна з нашим національним характером», але переважають прозахідні греко-католики, винятковість орієнтації яких приведе «до хворобливого роздвоєння менталітету віруючих — думати по-латинськи, а молитися по-східному». Другий поділ виявляється в наявності в церкві чотирьох груп: «катакомбників», тобто тих, хто зберіг церкву в роки переслідувань; повернуців, тобто тих, хто прийшов до церкви після насильного навернення в православ'я; діаспорників, які в 90-ті роки приїхали в Україну із Заходу; молодого освіченого духовенства, вихованого в наші часи. «Зараз протистояння між окремими групами притихло, — відзначив архієрей, — але воно не щезло, що, звичайно, послаблює Церкву, бо існує суперництво, а групові інтереси іноді заступають загальноцерковні». Стурбований відсутністю єдності серед українських християн, Л. Гузар зауважив, що зарадити їй може загальне прагнення до цього, таке, щоб «народ тиснув на єпископів і вимагав від них заходів до єдності» [119].

Безумовно, загверджена Синодом єпископів УГКЦ концепція єкуменічної діяльності, позиція керівництва церквою правильно орієнтували вірних на досягнення миру і згоди в суспільстві, у взаєминах з іншими церквами, головним чином православними, на розвиток самої УГКЦ, моральним удосконаленням віруючих у душі християнських чеснот.

При цьому зазначимо, що впродовж всіх років після легалізації УГКЦ дуже рідко зверталася у своїх посланнях до суспільно-політичної і економічної ситуації у країні. Церква фактично не брала на себе сміливість давати оцінку діям влади не в якомусь конкретному випадку, коли йшлося про безпосередні інтереси церкви, а оцінювати суспільний устрій, справедливість існуючого ладу та економічний стан. Тому звернення Синоду єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ до духовенства і мирян та усіх людей доброї волі «Християни і невиплата заплатні» від 10 жовтня 2000 року не могло не викликати громадський резонанс. Хоча він і не був надто широким, оскільки можливість ознайомитися зі зверненням за межами Галичини обмежені.

Аналітики відзначають, що єпископи УГКЦ ще ніколи не виступали з таким різким зверненням з приводу ситуації в країні. Втім, нехай читач розбереться сам. «От уже дев'ятий рік український народ, — наголошується в ньому, — докладаючи неймовірних зусиль та терплячи труднощі і нестатки, будує власну державу. Значна частина бід, які випали на його долю, є неукненими, бо вони — трагічна спадщина тоталітарного минулого. Разом з тим мільйони людей зазначають штучно створених уже сьогодні, незаслужених труднощів. Йдеться про систематичне затримання переважно мізерної зарплати, внаслідок чого людину позбавляють участі в плодах своєї праці. Зловживання з боку окремих представників державної влади, деяких приватних працедавців набули в цій ділянці настільки масового і загрозливого

характеру, що мовчати про це більше не можна. Тим більше, розвіялися всі емоції, наче це випадкові і тимчасові явища. А реальність сьогодення виявляє глибоку кризу здегуманізованої суспільної свідомості в основоположних підходах до гідності людини і народу. Церква, яка завжди була, є і залишиться з народом, вважає святою справою виступити на захист усіх знедолених співвітчизників і дати моральну оцінку економічному геноцидові народу...».

Невиплата заробітної плати протягом останніх років, стверджують архієреї УГКЦ, стала узаконеним беззаконням, унаслідок якого більшість населення опинилася за межами виживання. Тому розмови «про економічне зростання звучать як насмішка, а реклама ситого життя в засобах масової інформації є нічим іншим як глумлінням над голодними і виснаженими в боротьбі за існування. В результаті зневіри і розчарування стали визначальними рисами сучасної суспільної свідомості. Загрозливих розмірів набула економічна еміграція, яка перетворила українців на дешеву і безправну масу заробітчан у європейських і африканських країнах, визискувану міжнародними криміналізованими структурами. Злочинно маркується й інтелектуальний потенціал нації: висококваліфіковані спеціалісти не працюють за фахом і переживають кризу своєї професійної ідентичності».

За словами членів Синоду УГКЦ, молодих громадян нинішня нелюдська система винагороди за працю поставила в таку ситуацію, коли всі життєві устремління зведені до пошуків шматка хліба. Найжахливішим наслідком сучасного становища в Україні є тенденція до вимирання народу. Люди вмирають через відсутність коштів на лікування, від неякісного харчування.

Офіційні пояснення «причин виникнення такої ситуації на тлі загальновідомих фактів безкарного обкрадання народу є непереконливими. До того ж органи влади, правопорядку нечесністю і зловживаннями, корумпованістю і штучною бюрократизацією скомпрометували велику ідею Української держави.

Анархія і свавілля подій, коли влада втрачає моральний авторитет. І цей процес моральної ерозії влади сягнув в Україні небезпечної межі. За існуючої суспільної пасивності і нерозвиненості громадського суспільства влада несе основну відповідальність за ситуацію, що склалася в Україні».

Бог, наголошується у зверненні Синоду УГКЦ, про зв'язок із яким ми згадуємо в преамбулі Конституції України, відкриває на сторінках весь жах гріха нашої суспільної системи проти громадян. Згідно з Біблією, невиплата заробітної плати є, по суті, економічним убивством. Як за попереднього режиму, так і тепер «безглуздо і злочинне знищується народ. Із тією відмінністю, що тоді це робилося з політично-ідеологічних мотивів та іншими методами: розкручувалася диявольська машина смерті — громадські війни, колективізація, голодомор. Тепер народ зникає з благодатної української землі у зв'язку з економічною бідністю — через недоїдання, аборти, еміграцію, хвороби, на лікування яких немає коштів, скорочення тривалості життя...».

Слова Біблії вказують на те, що принципово неможливо збудувати власну заможність і благополуччя на кривді і пограбуванні інших. Наслідки злочинів упадуть як не на самого кривдника, то на його нащадків. Аналогічно неможливо побудувати заможну державу на зубожінні її громадян. Дотеперішній «розвиток економічної ситуації в Україні засвідчує..., що багато діячів економіки і досі живуть ілюзіями збудувати у своєму окремо взятому подвір'ї чи окремо взятій кишені

вже тепер і будь-якими засобами. Можливо, мислячу частину можновладців наведе на роздуми сумний приклад долі їхніх попередників у XX столітті».

Архієреї стверджують, що нечесне збагачення не має нічого спільного зі справжнім бізнесом. У такий спосіб суспільне багатство не твориться і не примножується. Відбувається лише черговий його перерозподіл і то цілком аморальний, бо поєднаний із замовними вбивствами і фінансовими махінаціями. Усвідомлення правди слів Біблії щодо нерозривності моралі та економіки може стати першим імпульсом до оздоровлення ситуації, а зміна пріоритетів з егоцентрично-утилітарних на християнські — «правдою, яка визволить нас».

УГКЦ молиться за зміни на краще, які розпочнуться зі зміною пріоритетів у сучасній свідомості. Таку зміну християнство називає покайням. Свого часу наше суспільство задекларувало вибір шляху покайння, але не пройшло ще через нього. Нині підходи до гідності людини, її прав не змінилися. І, як наслідок, нічого не змінилося в наших людських та економічних відносинах. Якщо суспільство підніметься духовно і морально, то, цей процес неодмінно супроводжуватиме його культурне і моральне піднесення.

«Як християни, — підсумовували автори, — ми завершуємо наше звернення не молитвами розпачу і зневіри, які присутні в аналізі нинішньої суспільної ситуації, а мотивами надії і оптимізму, які спираються на Божу благодать і підтримку, 1000-літній досвід і християнську історію нашої Церкви і народу. Проте народ в скрутні хвилини завжди виявляв справжню мудрість і надавав перевагу християнським варгостям. Це рятувало його і давало життєвих сил. Сподіваємося, що так буде і тепер» [120].

Реакції органів на звернення єпископів влади практично не було. Думається, що архієреї і не чекали, що їхнє волення спричиниться до каяття і посищення голів попелом. Вони зверталися швидше за все не до кривдника, а до покривджених. Зверталися, аби останні усвідомили ненормальність і неприродність стану, в який потрапили, власну відповідальність за вихід із цього стану. Адже саме церква здатна побачити зерно гідності, моральної незнищенності у майже повністю розчавленій істоті. І не тільки побачити, а й закликати плекати в собі саме це зерно [121].

На жаль, ювілейний 2000-й рік завершувався для УГКЦ на тужливій події. 14 грудня на 87 році життя відійшов у вічність Мирослав Іван кардинал Любачівський. Дослідники проблеми підкреслюють, що архієрей після повернення на Батьківщину був приголомшений занепадом суспільної моралі, винищенням потягу галицьких селян до землі і взагалі руйнацією виплеканої століттями етики праці, корупцією. До цього додалися конфлікт із православними, непорозуміння між священниками, які прибули з діаспори, і тими, хто був у підпіллі; «підпільниками» й тими, хто перейшов із православ'я. Надзвичайно актуалізувалася проблема ідентичності УГКЦ, яка завжди була гострою для українських греко-католиків. Проблеми майна і культових будівель, реабілітації церкви з боку держави, визнання патріархального статусу для УГКЦ, місце мирян у церкві, стосунки з греко-католиками Закарпаття, римо-католиками Польщі, Московською патріархією, не кажучи вже про церковну дисципліну, літургійні питання, катехитичну і соціальну працю, — усі ці проблеми постали разом перед кардиналом Мирославом Іваном Любачівським, людиною досить поважного віку.

На схилі років архієреєві довелося вислухати чимало дорікань у нібито

недостатній рішучості, надмірній лояльності до Апостольської столиці і навіть у тому, що «римська команда» тримає його у «золотій клітці», подаючи інтерпретовану та дозовану інформацію.

Ці звинувачення кардинал відкидав надто рішуче, хоча й визнавав, що перші кроки посткатакомбного розвитку були для УГКЦ певною мірою «сумішшю досягнень і невдач». Власне кажучи, інакше й бути не могло [122].

За такої ситуації в церкві її глава і відійшов у вічність. 20 грудня 2000 року його поховали у крипті собору св. Юра.

28 січня 2001 року собор греко-католицьких єпископів обрав новим главою єпископа Любомира Гузара. Певної інтриги виборам надавали два моменти. По-перше, єпископ Л.Гузар був далеко не єдиним можливим претендентом. У різних засобах масової інформації у цій якості згадували також митрополита Перемишльсько-варшавського Івана Мартиняка, апостольського екзарха у Франції, країнах Бенілюксу та Швейцарії Михайла Гринчишина, екзарха Києво-Вишгородського Василя Медвіга, секретаря Синоду єпископів УГКЦ Юліана Гбура, єпископа Стемфордського Василя Лостена.

По-друге, проти кандидатури єпископа Л.Гузара доволі різко виступила група мирян, представників творчої та наукової інтелігенції. Так, 18 січня 2001 року в газеті «Україна молода» І.Гель, колишній дисидент та активний учасник руху за легалізацію УГКЦ (про нього говорилось вище. — В.П.), опублікував статтю «До храму — манівцями? УГКЦ і засилля діаспорного духовенства», у якій висловлював гостре невдоволення сучасною ситуацією в управлінні церквою. Автор стверджував, що українська діаспора за останні десятиліття йшла шляхом максимального пристосування до соціально-культурного середовища країни свого проживання. Відповідно, єпископи, які ніколи не жили в Україні (в УГКЦ їх більшість. — В.П.), виявляють повне нерозуміння українських проблем і уникають їхнього вирішення. Л.Гузару, зокрема, закидалось нехтування проблемами досягнення патріархального статусу, відсутність стратегії розвитку церкви, поступки в питанні про зміну назви УГКЦ тощо. І. Гель наполягав на тому, що ситуація, коли доля церкви залежить від рішень архієреїв діаспори — відірваних від українських реалій і не підпорядкованих верховному архієпископу Львівському (вони знаходяться в безпосередній юрисдикції Конгрегації Східних церков. — В.П.) — є ненормальною. Вихід І.Гель убачав у виборі предстоятеля з числа єпископів, які народилися, жили й отримали архієрейські свячення в Україні.

Напередодні Синоду єпископів з'явилося «Звернення до Преосвящених Владик Української Католицької Церкви — учасників Надзвичайного Синоду», підписане такими відомими представниками галицької інтелігенції, як Ярослав Дашкевич, Іван Головацький, Юрій Шухевич, Богдан Ониськів та інші. Автори апелювали до учасників «диноду не розглядати єпископа Л.Гузара як кандидата на найвищу посаду. Оцінюючи його діяльність як єпископа-помічника глави церкви, автори звернення констатували, що ці обов'язки були для нього непосильні [123].

Отже, ситуація в УГКЦ напередодні виборів глави церкви була далеко не безхмарною. Втім, усе закінчилося для єпископа Л.Гузара благополучно. Новий предстоятель УГКЦ народився у Львові в 1933 році. Тут він закінчив народну школу та перший клас гімназії і продовжив освіту за кордоном, куди емігрувала його родина 1944 року. В 1943 році сім'я Гузарів переїхала з Австрії до США, де

Любомир закінчив Стемфордську малу духовну семінарію, вивчав філософію в колегії св. Василя і в 1954 році здобув ступінь бакалавра богослов'я у Вашингтонському католицькому університеті. Ієрейські свячення отримав у 1958 році. Понад 10 років служив у США викладачем і префектом Стемфордської духовної семінарії, душпастирем оселі «Союзівка» Українського Народного Союзу та виховної оселі Спільки української молоді Америки в Елленвілі, штат Нью-Йорк, настоятелем однієї з парафій. У 1977 році, як уже згадувалося, з рук кардинала Й.Сліпого отримав єпископське освячення. Про його подальшу долю говорилося вище.

На обрання Л.Гузара предстоятелем УГКЦ релігійні об'єднання України, насамперед православні, зреагували по-різному. УПЦ у єдності з Московським патріархатом узагалі не відреагувала на подію навіть згадкою у стрічці новин на офіційному сайті. УАПЦ та УПЦ КП направили своїх представників на інтронізацію владики Л.Гузара, а архієпископ Харківський і Полтавський УАПЦ Ігор надіслав наступне привітання: «Патріархія Української Автокефальної Православної Церкви щиро, вітає Вас із гідним і справедливим вибором на престол верховного архієпископа Української Греко-Католицької Церкви. Згадуємо сьогодні євангельську причту про світильник, який ставлять не у сховок, але на свічник, «щоб ті, що входять, бачили ясність» (Лк., 11, 33). Світло Ваших ревливих молитов, мудрих роздумів, виражених архіпастирських дій уже давно помітили й оцінили далеко поза межами греко-католицької церковної спільноти. Ваша глибоко духовна, правдиво християнська постава завжди надзвичайно імпонувала навік незабутньому патріархові Димитрію. Ваше тонке відчуття ролі східної церковної традиції в сучасному постіндустріальному світі допомагає і нам, православним християнам, у пізнанні власної ідентичності, візантійсько-українського обряду, спадщини Святих Отців у перспективі відкупительної місії Церкви. Тому тепер ми покладаємо такі великі сподівання на Вас не тільки як на першоієрарха Церкви-Сестри, наступника митрополитів-сповідників Андрея Шептицького та Йосифа Сліпого, але і як на теплий світильник нашої спільної духовної спадщини, здатний розвіяти міфи та забобони взаємної відчуженості, являючи загальні фундаментальні цінності Єдиної Соборної Христової Церкви — той фундамент, на якому можна будувати надійну споруду нашого спасіння. Тож «так нехай світить перед людьми ваше світло, щоб вони, бачивши ваші добрі вчинки, прославляли вашого Отця, що на небі» (Мф., 5,16) [124].

21 лютого 2001 року Л.Гузар отримав у Римі від папи Івана Павла II кардинальські відзнаки. Після обрання главою церкви кардинал виступив зі спеціальним зверненням із приводу громадсько-політичної ситуації в Україні. У ньому, зокрема, говорилось: «Ми переживаємо період політичних потрясінь. Беручи до уваги історію останніх десятиліть, такі потрясіння є неминучими. Власне, ми повинні радіти, що вони відбуваються, бо в такі моменти народ позбувається елементів, які отруюють його життя. Україна стала незалежною державою без кровопролиття. Годі сподіватися, що годоване більшовицькими ідеями (щоб не сказати «ідеалами») суспільство може безболісно переродитися у справді демократичну спільноту. Тому не треба впадати у відчай і вважати, що кожне потрясіння, яких, напевно, буде ще чимало, — це вже кінець усього. Радше навпаки: наявність потрясінь, кризових ситуацій — це доказ, що політичне тіло викидає із

себе отруту. Існує велика спокуса з боку влади, як рівно з боку народу, насильно розв'язувати складні політичні, а в нашому разі — і духовні кризи. Молотом можна людині розбити голову. Але не можна її зробити кращою, зрілішою, відповідальнішою, чеснотливішою. Безправ'я з боку влади, як і анархію з боку народу можна порівняти з повинню, яка зносить мости і греблі, нищить хати і поля, одним словом, нищить людей і перериває важливі та життєдайні взаємовідносини. Насилля в жодному разі не є шляхом до налагодження позитивних і творчих стосунків».

Ситуацію, наголошує кардинал Л.Гузар, у якій ми перебуваємо, треба розглядати тверезо та об'єктивно. Це аж ніяк не означає — безсторонньо. Аби «знайти належні розв'язки, потрібно опанувати свої емоції, мати відвагу холонокровне глянути правді у вічі. Треба запитати самих себе: що можу я зробити чи що ми можемо зробити, щоб звільнити нашу спільну цінність — нашу державу — з трясовиння безпринципних і керованих жадобою махінацій?»

Влада у всіх трьох своїх гілках, на всіх рівнях — від державного до місцевого — мусить бути справжнім провідником, що виводить народ з безладдя у мир та спокій. Для цього абсолютною передумовою є довір'я народу. Мудрі громадяни не вимагатимуть моментальних, магічних розв'язок. Всі ми мусимо відчувати серйозність і беззастережну відданість правді та справедливості. Добро цілої держави мусить бути провідною думкою, і розв'язки мають бути послідовними, а шлях до них — тривалим».

Дорога з минулого в майбутнє — вузька, терниста і довга, продовжує архієрей. Мусимо нею прямувати «всі разом, не шукаючи винних, на яких можемо зіпхнути всю провину, включно з власною. Нехай нікому з нас не ввижається, що ми — незаплямлені лицарі на білих конях, єдино покликані і здатні вивести нашу державну спільноту із скрутної ситуації, у якій перебуваємо. Займенники «ми», «ви» і «вони» не дуже тут придатні. Єдиним виправданим поняттям є «ми» у значенні «ми всі», «ми спільно».

Літургічна молитва за народ і правління не може бути тільки безликою формальністю, проханням уст, а не серця. Коли у нашій молитві ми будемо одностайні, щирі, палкі, — Господь, як Він сам обіцяв, буде з нами і вкаже спосіб, як нам врятуватися від безладу. Понад розбурханими хвилями Генісаретського озера, ми можемо навіть сьогодні почути Його голос: «Бодріться, не бійтеся, це Я». А якщо Він з нами — то хто проти нас?» [125]. Погодьмося, що це був сміливий заклик архієрея до здолання суспільних недуг, фактично вдруге підряд за короткий проміжок часу (перший — це підписане Л.Гузаром звернення про невивплату заробітної плати. — В.П.). Якщо зважити, що більшість архієреїв різних конфесій уникала будь-яких коментарів з приводу громадсько-політичної ситуації в Україні, то слід відзначити принципову налаштованість глави УГКЦ кардинала Л.Гузара на якнайшвидше викорінення кризових явищ в житті Української держави.

2001 рік розпочався і проходив під знаком підготовки до візиту в червні місяці папи Івана Павла II в Україну. Нагадаємо, що остаточна дата візиту стала відомою наприкінці листопада 2000 року. Фактично одразу був утворений головний церковний комітет, який очолили єпископ Ю.Гбур та М.Трофим. Державний оргкомітет очолив міністр закордонних справ А.Зленко. Оголошений характер візиту — пастирський і державний — покликаний був притупити негативну

реакцію православних у єдності з Московським патріархатом. «Тональність заяв російських ієрархів та деяких російських православних засобів масової інформації, — пише В.Єленський, — з українського питання взагалі і з приводу папського візиту зокрема ставали дедалі більш категоричними і непримиренними». Для підтвердження сказаного автор посилається на виступ патріарха РПЦ Олексія на щорічному зібранні Міжнародного фонду православних народів, де він доволі гостро критикував уже не лише католицьку сторону, а й українську владу, яка допускає, на його думку, ущемлення прав православних, що відбуваються на тлі підготовки до «пишної зустрічі» папи. Предстоятель РПЦ навіть заявив, що в «Україні немає жодного паритету, жодної рівності віросповідань і, очевидно, не буде». Патріарх повторив свою позицію у православно-католицьких відносинах: їх розвиток гальмується двома обставинами. Перша з них — це ситуація в Західній Україні, де, по суті справи, Московська патріархія не може визнати реальності створення УГКЦ. Друга — «католицька польська експансія на територію Росії, України, Білорусії і Казахстану», в якій патріарх убачає спробу реваншу за невдалі намагання покатоличення Росії в XVII ст. [126].

Пом'якшити реакцію православної сторони мала відповідь Івана Павла II на лист архієреїв УПЦ від 23 січня, підписаний предстоятелем церкви митрополитом Володимиром. У ньому містилося прохання до понтифіка відкласти візит і застереження про можливі наслідки для православно-католицьких відносин у разі його зустрічі з керівниками не визнаних Православною Повнотою УАПЦ та УПЦ КП. У листі від 26 березня папа Іван Павло II наголосив, що їде в Україну на запрошення католицьких єпископів і Президента України і що фокус його подорожі — зустріч із католицькими «братами і дітьми, а також почуття любові і євангельського братерства до всіх у цім народі, що поділяють віру в Христа і бажають так само, як і ми, свідчити у світі любов Бога Отця, об'явлену в Його Синові Ісусі Христі силою Святого Духа».

Таким чином, продовжував понтифік, майбутнім «моїм візитом хочу виявити постійну та шанобливу увагу до православних братів, разом із рішучою постановою, аби далі промощувати шлях діалогу в правді та любові». Знаком цього глибокого порозуміння, що має на меті перемогти будь-яку проблему, яка виникла між церквами, є змішана комісія членів УГКЦ та УПЦ, що вимагає двох представників Московського патріархату і двох — Ватикану, яка має ставити за мету піти назустріч бажанню патріарха РПЦ Олексія II і перевірити відносини між католиками і православними в Західній Україні. Таким бажанням папи Римського було, аби комісія якнайшвидше розпочала роботу. Саме для того, щоб підкреслити прагнення єдності, понтифік «щиро бажав би під час моєї подорожі зустрітися також і з Вами, Достойний Брате, щоби через братні обійми особисто виявити Вам любов, яку плекаю до Вас і до всіх вірних Української Православної Церкви».

Завершувався лист папи Івана Павла II закликом до взаєморозуміння та співпраці: «... Нехай зволить Господь дарувати нам свідомість спільної участі у прагненні до єдності між усіма християнами. Це необхідно для того, аби проголошення Євангелія прозвучало з новим запалом у всьому світі, але до того часу, коли настане всіма очікуваний день радісної зустрічі з Воскреслим Христом, Господом Вселенної» [127].

Проте ні Московська патріархія, ні предстоятель УПЦ митрополит Володимир

не змінили своєї позиції, а патріархія навіть спробувала підключити до акції спротиву державні структури Російської Федерації.

Попри все візит папи Івана Павла II відбувся, як і передбачалося, у червні 2001 року. Всупереч деяким твердженням про католицьку експансію на Схід він пройшов у душі християнських чеснот. Про справжню мету візиту понтифік заявив уже під час вітальної церемонії у Бориспільському аеропорту. «Приходжу до вас, дорогі жителі України, — наголосив першоієрарх, — як друг вашого благородного народу. Приходжу як брат у вірі, щоб обняти стількох християн, які серед найважчих страждань зберегли вірність Христові.

Приходжу, спонуканий любов'ю, щоб усім дітям цієї Землі, українцям кожної культурної та релігійної приналежності, висловити свою пошану та щиру приязнь.

Вітаю тебе, Україно, відважний та стійкий свідку приєднання до цінностей віри. Стільки ти вистраждала, щоб у важкі хвилини відстояти свободу віросповідання!..

Здається мені, що очима серця насправді бачу, як по цій вашій благословенній землі поширюється нове світло: це світло, яке випромінює оновлене підтвердження вибору, зробленого далекого 988 року, коли Христос був прийнятий українським народом як «Дорога, Правда і Життя» (пор. Ів., 14,6).

Папа висловив Президентові Л.Кучмі вдячність за запрошення відвідати Україну, наголосивши, що в його особі бажає «привітати увесь український народ, вітаючи його з наново здобутою незалежністю та дякуючи Господові за те, що це сталося без кровопролиття. З глибини серця впливає одне побажання: щоб український народ зміг продовжувати цей свій шлях миру завдяки одностайному вкладові різних етнічних, культурних та релігійних груп! Загальний і тривкий добробут неможливий без миру».

Відкидаючи звинувачення в прозелітизмі, понтифік наголосив: «Як паломник миру і братерства, я вірю, що мене приязно приймуть... ті, які хоч і не належать до католицької церкви, однак мають серце, відкрите для діалогу та співпраці. Бажаю запевнити їх, що я не прибув сюди з намірами прозелітизму, але для того, щоб запросити всіх синів і дочок цієї благородної землі звернути свій погляд до Того, Хто віддав Своє життя за спасіння світу».

Про щирість намірів папи Римського свідчить і заклик визнати помилки у стосунках між римо-католиками та православними: «На жаль, були... сумні періоди, в яких ікона Христової любові була затьмарена і впавши ниць перед Господом, єдиним для всіх, признаємо наші провини. Прохаючи прощення за помилки, вчинені у далекому і близькому минулому, і ми, з нашого боку, запевняємо прощення за заподіяні нам несправедливості. Найщирішим побажанням, яке впливає із мого серця, є те, щоб помилки минулого не повторились у майбутньому. Ми покликані бути Христовими свідками і бути ними разом. Нехай спогад про минуле не гальмує сьогодні поступу на шляху до взаємопізнання, що сприяє братерству та співпраці».

«Україна має виразне європейське покликання, — наголосив насамкінець понтифік, — яке підкреслюють також і християнські корені вашої культури. Висловлюю побажання, щоб ці корені могли зміцнити вашу національну єдність, даючи здійснюваним тепер реформам життєдайні соки справжніх цінностей.

З душею, переповненою цими думками, роблю перші кроки цього так палко

бажаного і сьогодні щасливо розпочатого візиту. Нехай Господь благословить тебе, дорогий народі України, і нехай завжди береже твою улюблену Батьківщину» (128).

Президент України Л.Кучма у вітальному слові в Бориспільському аеропорту наголосив, що він вітає папу Івана Павла II як «видатного діяча сучасності, особистість, яка була в епіцентрі масштабних подій, що змінили характер нашого світу.

Сьогодні Україна зустрічає незламного поборника прав і гідності людини, безкомпромісного противника тоталітаризму, нетерпимості і дискримінації, братовбивчих конфліктів.

Справедливі і проникливі слова Івана Павла II на захист знедолених, ображених і пригнічених завжди і скрізь долали будь-які кордони та ідеологічні завіси.

А багатим, благополучним суспільствам він знову і знову нагадує, що і за умов глобалізації наріжним каменем світоустрою мають бути цінності незрівнянно вищі, ніж технічний прогрес та надмірна егоїстична зосередженість на матеріальному комфорті.

Прихильність традиції і жадоба постійного оновлення, тверда опора на одвічні цінності і глибоке проникнення у внутрішній світ сучасної людини, висота інтелекту і простота у спілкуванні — все це гармонійно поєднується в особистості сьогоднішнього високого гостя України.

У цей день ми вітаємо в його особі і духовного лідера, який закликає не зводити рахунки з минулим, а разом дивитися у майбутнє. Спільно розвивати діалог культур і цивілізацій, поглиблювати міжлюдське спілкування.»

Л.Кучма заявив, що Україна довго йшла до зустрічі з понтифіком. Знадобилося чимало часу для того, щоб консолідація суспільства, зміцнення його громадських, демократичних засад привели до візиту.

«Незалежна держава, — продовжив Президент, — народ якої, долаючи тяжку спадщину примусового атеїзму, прагне на засадах християнської духовності створити суспільство, де б панували толерантність, релігійна свобода, гуманність, повага до людської особистості.

Безперечно, ми перебуваємо лише на початку довгого й тернистого шляху. Адже недостатньо лише побудувати демократичні інституції і забезпечити свободу на законодавчому рівні. Передусім необхідно її в суспільній свідомості, щоб толерантність, повага до поглядів і переконань інших, співчуття і співпереживання стали внутрішніми цінностями кожного з нас.

Тоді, переконані, ми зуміємо навчитися любити свого ближнього такою любов'ю, яка, за словами апостола Павла, «довго терпить, милосердствує, не заздрить, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить».

Говорячи про майбутнє. Президент України підкреслив: «Глибоко переконані, що будівля об'єднаної Європи не буде завершеною, доки під її дах не увійдуть усі народи, які визначили європейський вибір своїм орієнтиром на майбутнє.

Ми будемо раді, якщо Ваше перебування на українській землі стане ще однією цеглиною в будові саме такої Європи.

Ще раз з усією сердечністю вітаю Вас на початку Вашого державного візиту в Україну. Впевнений, що на Вас чекають теплі враження від нашої країни, гостинності та щедрості душі її народу» [129].

Подібна тональність, оцінки були притаманними для виступів папи Івана Павла II, українських представників владних структур, церковних діячів на зустрічах із представниками Всеукраїнської ради церков, із діячами політики, культури, науки та підприємництва, під час урочистих богослужінь, на інших акціях у Львові та Києві. Справжню оцінку візиту понтифіка в Україну виставить історія. Хоча попередньо виставили Президент України Л.Кучма та папа Іван Павло II на офіційній церемонії прощання з останнім у Львові. «За таких умов, у час, — підкреслив Л.Кучма, — коли стільки людей глибоко переживають від занепаду моральних цінностей або шукають виправдання своїм недобрим вчинкам, особливої сили набувають послідовні і переконливі заклики його Святості слідувати простим і вічним істинам, проголошеним у Нагірній проповіді Христа майже два тисячоліття тому.

Візит великого гостя в Україну ще раз спонукає усіх нас серйозно і відповідально замислитися над тим, з яким духовним надбанням і на яких засадах ми будуватимемо далі наш земний дім — Соборну Українську державу.

Сімдесят років панування на нашій землі войовничого, агресивного атеїзму змогли довести лише одне: будь-які спроби побудувати суспільство без Бога не залишають по собі нічого, крім «мерзоти запустіння в душах людей» [130].

Понтифік у своїй прощальній промові заявив: «Нехай Господь дасть мир тобі, український народе, бо ти з наполегливою і одностайною відданістю нарешті повернув собі свободу і розпочав віднаходити своє істинне коріння та докладаєш великих зусиль, щоб стати на шлях реформ і дати всім можливість жити та сповідувати власну віру, власну культуру і власні переконання в рамках свободи та справедливості.

Хоч болять ще недавні жакливі рани, отримані протягом нескінченних років пригноблення, диктатури і тоталітаризму, під час яких зневажалися людські права, ти, український народе, з довірою дивишся у майбутнє. Це час сприятливий! Це час надій та відваги!

Висловлюю моє побажання, щоб Україна як повнокровний член увійшла до Європи, яка охопить увесь континент від Атлантичного океану до Уральських гір...

Єдність та злагода! Ось таємниця миру та умова справжнього і стабільного соціального прогресу. Завдяки цій взаємодії намірів та дій Україна, батьківщина віри та діалогу, зможе побачити свою гідність в колі інших народів.

Мені спадають на думку слова вашого великого поета Тараса Шевченка: «В своїй хаті своя і правда, і сила, і воля». Українці, в родючу землю ваших традицій заглиблюється коріння вашого майбутнього! Разом зможете його будувати, разом зможете вийти назустріч ідеалам, які становлять незгладну спадщину вашої минулої недавньої історії. Спільним є посланництво; нехай же спільними будуть і зусилля всього українського народу!

Ще раз звертаюсь до тебе. Українська земле, з побажанням добробуту та миру. Ти залишаєш у моєму серці незабутні спогади! До побачення, народе-друже, пригортаю тебе обіймами доброзичливості і любові! Дякую за щирий прийом та гостинність, про які ніколи не зможу забути.

До побачення, Україно! Словами твого великого поета також і я благаю: «О, Боже сильний і правдивий», благослови дітей Твоєї країни — «землі... стократ

политої криваво, колись православної землі!» Дорогі Брати і Сестри, також я кажу разом із вашим поетом і з вами: нехай завжди береже тебе Господь, «О свята! Свята Батьківщино моя!»

Молю Всемогущого Бога, щоб благословив тебе, український народе, і щоб зцілив усі твої рани. Його велика любов нехай наповнить твоє серце і нехай провадить тебе у третє тисячоліття християнства до нового майбутнього. В ім'я Отця і Сина і Святого Духа!» [131].

Друга половина 2001 — початок 2002 року були позначені гаслами парламентських виборів, призначених на 31 березня. В передвиборні перегони так чи інакше втягнулися і церковні об'єднання України. Партії та блоки, кандидати, які балотувалися до Верховної Ради за мажоритарними округами, традиційно розглядали їх як серйозний додатковий ресурс залучення голосів виборців. Водночас, указують окремі дослідники проблеми, виборча кампанія 2002 року відрізнялася від попередньої не лише надзвичайною увагою з боку міжнародного співтовариства, присутністю серед суб'єктів виборчого процесу сильного і вперше — «нелівого» лідера — блоку В.Ющенка «Наша Україна» та виразного блоку влади «За єдину Україну!», але й значно агресивнішими за способом здійснення і стилістикою виборчими технологіями. Ця стилістика прибирала відверто «клінових форм, розрахованих швидше всього на автоматичне запам'ятовування. Під безперестанне скандування здравиць на честь українського народу, який начебто «помудрішав, не дозволить ввести себе в оману і геть усе розуміє», переважна більшість блоків намагалася за всяку ціну просто вбити в голови виборців свою «картинку».

Звертаючись до проблем релігії і церков у своїх передвиборчих програмах, зазначає В.Єленський, вони були помітно стриманішими порівняно з виборами 1998 року. Деякі фаворити парламентського марафону (блок В.Ющенка «Наша Україна», Соціалістична партія, Партія зелених України) узагалі не згадували про цю проблему, інші обіцяли «з повагою ставитися до різних світоглядних і релігійних переконань» (блок «За єдину Україну!»), дотримуватися свободи совісті та віросповідань («Жінки України»), «сприяти гармонізації міжнаціональних і міжконфесійних відносин»; розвивати «...релігійну самобутність» (СДПУ(о)), сприяти створенню умов для задоволення релігійних потреб віруючих і засуджували релігійний екстремізм (Компартія України). Блок Юлії Тимошенко висловився у своїй програмі за впровадження добровільної духовної освіти у школах.

Лаконічність, із якою суб'єкти виборів визначали свої пріоритети у сфері державно-церковних відносин і розвитку релігійної сфери, взагалі «певною мірою пояснюється і тим, що самі партійні програми порівняно з минулими виборами стали набагато більш стислими і «технологічними». Партійні ідеологи в більшості випадків явно не розраховували на ретельний аналіз своїх програм виборцями; вони прагли бути радше яскравими, привабливими і, поза сумнівом, демагогічними, аніж ґрунтовними» [132].

Найбільш послідовними, на думку В.Єленського, серед постійних учасників парламентських кампаній у здобутті «голосів Церкви» на виборах-2002 виявилися комуністи. Впродовж 2001-го — початку 2002 рр. вони значною мірою зблизилися з УПЦ 8 єдності з Московським патріархатом і зробили кілька кроків, які не могли залишитися неоціненими з боку священноначалля цієї церкви. Це — жорсткий спротив візитові папи Івана Павла II в Україну; вибачення за репресії

радянських часів; проголошення особливого ставлення до УПЦ і засудження діяльності «політико-церковних розкольників уgrupовань, які ведуть боротьбу з канонічним православ'ям». Комуністи виявилися найвпливовішою силою, яка виступає за реінтеграцію радянського простору і проти конкурентів УПЦ. Лідер КПУ П.Симоненко двічі за півроку був прийнятий предстоятелем РПЦ Олексієм II. Він беззастережно виступає проти спроб переорієнтації України на західну модель розвитку, «в підґрунті якої знаходяться цілковито чужі українському народові протестантсько-католицькі погляди і уявлення». Саме західний вектор розвитку, за П.Симоненком, який відстоюють «католики, уніати і розкольники», робить їх ворогами комуністів, а прагнення УПЦ зберегти цілісність «культурно-історичного простору східного слов'янства, духовну єдність трьох братніх народів» — відповідно уможливорює співпрацю КПУ та УПЦ [133].

Що ж стосується позицій УГКЦ, яка цікавить нас передусім, то слід зазначити, що Синод єпископів Києво-Галицької митрополії оприлюднив 21 січня своє послання з нагоди виборів. Керуючись соціальною доктриною католицької церкви, архієреї традиційно не вказали ні конкретних структур, ні прізвищ, окресливши лише принципи, якими повинні керуватися виборці. Водночас звернення — це прямий заклик до участі не просто у виборах, а й у політичному житті країни, заклик до громадянської відповідальності і християнської гідності.

Церковні ієрархи УГКЦ, пише В.Єленський, поділили усіх пошукачів депутатських мандатів на три категорії. Перша — це ті, для кого влада є самоцінністю, засобом задоволення власних потреб; друга — кандидати, що прагнуть здобути владу заради вирішення тих чи інших проблем конкретної групи виборців; третя — ті, хто намагається відповісти на глибинні зацікавлення всього суспільства. Звісно, що розпізнати їх у справжній зливі правильних слів і обіцянок, за умов, коли солідні політичні структури, політики з можливостями цілеспрямовано і за допомогою непоганих фахівців обдурюють виборців? Архієреї пропонували бути пильними і відповідальними, уважно придивлятися до деяких речей, насамперед до минулого кандидата, проаналізувати його або її передвиборчу програму. Подібність передвиборчих програм, яку єпископи називали вражаючою, вже породжувала підозру і свідчила про те, що більшість кандидатів цікавить влада як така, а також — про брак політичної культури, безвідповідальність та аморальність.

Владики звертали увагу на кілька ділянок суспільного життя, залежно від ставлення до яких претендентів вони можуть віддати або не віддати свій голос за ту чи іншу партію або політика. Це — вартість життя і гідність людини, моральне і фізичне здоров'я нації, демократія або тоталітаризм, освітня стратегія, підтримка вітчизняної культури або прийняття зразків зарубіжної псевдокультури, політика стосовно української мови, розуміння державно-церковних відносин.

Звернення Синоду УГКЦ ще раз нагадало вірним про їх християнський обов'язок: не миритися з тим, що політика вважається брудною справою, не дозволяти маніпулювати собою, ні в якому разі не продавати свої голоси і обов'язково взяти участь у виборах, оскільки відмова означала втрату шансів повпливати на процеси, які відбувалися в Україні.

Водночас глава УГКЦ кардинал Л.Гузар заявив в одному з інтерв'ю, що священники, які агітуватимуть за конкретних кандидатів, притягуватимуться до адміністративної відповідальності. Що ж стосується голосу церкви, то його почують

там, де є лєвова частина її громад. Кардинал також благословив молитви за добрі вибори, які відбулися у 32 греко-католицьких храмах Львова в період з 9 по 31 березня. Він навіть запропонував з цієї нагоди спеціальну молитву, де були, зокрема, такі слова: «Милосердний Боже! Твої милосердя й любов потрібні мені повсякчас, але особливо в ті вирішальні хвилини мого життя, коли я повинен правильно скористатись Твоїм особливим даром — даром відповідальності за зроблений мною громадський вибір... Пошли мені певність, що з мого рішення, помноженого на правильне рішення моїх ближніх, зросте благодатне суспільство, основане на правді, справедливості та моралі... Вчини моє служіння та мій голос знаряддям Твоєї волі, щоб наш край і наш народ завжди був Царством Твоїм» [134].

Зазначимо, що кандидатами в депутати різних рівнів був зареєстрований 41 священник УГКЦ. Для порівняння вкажемо, що кандидатами у депутати зареєстрували 128 священнослужителів УПЦ КП, 104 — УПЦ, 30 — УАПЦ. Проте надіям греко-католицького духовенства, як, до речі, і православного не судилося здійснитися. Народними обранцями стали лише одиниці.

Незважаючи на це, духовенство УГКЦ, її священноначалля продовжували свою душпастирську діяльність. Глава церкви проголосив 2002 рік роком сповідника віри Йосифа Сліпого. Проголошуючи, Любомир кардинал Гузар визначив три етапи життя спочилого, на яких слід акцентувати увагу:

- факт сповідництва як факт терпіння багатьох інших сповідників;
- патріарх Й.Сліпий як науковець і подвижник науки в Україні;
- боротьба за усвідомлення ідентичності УГКЦ [135].

Греко-католики схвально сприйняли Указ Президента України Л.Кучми від 21 березня 2002 року «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Із метою остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Радянського Союзу щодо релігії, забезпечення відновлення порушеної справедливості, захисту прав і законних інтересів релігійних організацій, поліпшення відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості, впровадження сприятливих умов для утвердження принципів свободи совісті та віросповідної рівності Президент України Л.Кучма постановив:

1. Кабінету Міністрів України:

— утворити до 1 травня 2002 року міжвідомчу комісію для підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, які були порушені внаслідок проведення колишнім Союзом РСР тоталітарної політики стосовно релігії, та опрацювання механізмів подолання негативних наслідків такої політики;

— розробити до 1 вересня 2002 року перспективний план заходів, спрямованих на відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема на повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна (у тому числі приміщень), що перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням (два Укази Президента України, що стосувалися повернення церковних приміщень, на цей час так і не були виконані до кінця. — В. П.);

— передбачити під час розроблення проектів Державного бюджету України

на 2003 і наступні роки видатки, пов'язані з реалізацією органами виконавчої влади плану заходів, зазначеного в даному Указі.

2. Міністерству освіти і науки України, Державному комітету України у справах релігій разом з Академією педагогічних наук за участю церков і релігійних організацій розробити пропозиції щодо впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес та подати їх у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України.

3. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення в засобах масової інформації заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій.

4. Рекомендувати органам місцевого самоврядування вжити заходів з відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема щодо повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна, що перебувають у комунальній власності і використовуються не за призначенням [136].

Безумовно, час покаже, що вдасться реалізувати із Указу Президента України, який викликав значний громадський резонанс, численні подячні звернення церков і релігійних організацій і спрямований на якнайповніше задоволення релігійних потреб рядового віруючого.

Про це достатньо говориться і у Великодньому посланні Любомира кардинала Гузара. «Сьогодні, — наголошує архієрей, — як і протягом останнього століття, ми продовжуємо зазнавати важких випробувань. Різні системи, жертвами яких ми стали, намагаючись встановити «справедливість у світі», вдавалися до крайніх заходів. Кілька десятиліть нам обіцяли створити рай на землі, надати все необхідне, натомість вимагаючи від кожного тільки те, що по його змозі. Ціною такої позірної справедливості було відречення від Богом даного дару — свободи. Іншими словами, людей хотіли зробити на свій лад щасливими проти їхньої волі, встановити справедливість без свободи. Тоталітарні режими загнали суспільство у щораз більшу безодню, де люди, виснажені до краю, переставали бути людьми».

На зміну людиноненависного ладу радянських часів, — за словами Л. Гузара, — прийшов протилежний спосіб мислення, який почали представляти людям як справжню розв'язку усіх негараздів. У цьому випадку «рай на землі» мала б забезпечити повна свобода для кожної людини, витлумачена окремими як нехтування правами інших, що привело до свавілля в діях багатьох. У результаті те, що мало бути свободою, перетворилося на беззаконня. Ми пересвідчилися, що таке свавілля, як і попередня крайність тоталітарної диктатури, робить людей нещасними: воно тільки декому забезпечує вигідне існування, дозволяючи робити все, що завгодно, а більшості завдає великих страждань.

Як вийти з такого стану, де людей, з одного боку, перетворюють на рабів в ім'я справедливості, а з другого — заохочують топтати права інших, щоб поставити себе в центр всього? «Покладаємо єдину надію на Того, — вказує кардинал, — Хто встановив справедливість як шлях до справжньої свободи, справедливості, у якій ми можемо розвиватись, в якій ми можемо творити спільноту, в якій кожен з нас може почуватися щасливим, маючи Божі дари у пошані одне до одного, безпеці, у відсутності будь-якої загрози з боку ближнього. Воскресіння — це наша надія, це ключ до кращого майбутнього.

Божого Вам і собі, дорогі Брати і Сестри, щоб ми завжди були з Воскреслим Ісусом, який переміг на Хресті всяке лихо і всяку несправедливість, який забезпечив нам свободу, за якої людина розвивається так, як розпускає свої пелюстки квітка під сонячними променями. Будьмо завжди з Ісусом Христом, пам'ятаймо, що не можна знайти щастя там, де немає свободи і справедливості. І нехай Боже благословення, розуміння правдивості цих слів буде у Вас завжди. Дивімося на Воскреслого Христа як на запоруку нашого правдивого і невід'ємного щастя» [137].

Цими словами із звернення глави УГКЦ Любомира кардинала Гузара до віруючих напередодні Пасхи 2002 року ми завершуємо власний аналіз трагічної історії греко-католицької церкви в Україні за радянських часів та непростого процесу її становлення і розвитку в незалежній державі впродовж десяти років її існування.

За історично короткий час УГКЦ зуміла зайняти провідне становище в західних областях України. Вона налічує понад 5,5 млн. віруючих і включає понад 3200 громад, близько 80 монастирів із майже 1200 насельниками, 12 навчальних закладів, у яких отримують духовну освіту 1300 слухачів, близько 2000 священиків, 755 недільних шкіл, 2720 храмів.

Очолює УГКЦ верховний архієпископ — рівний у правах із патріархом, але в традиційному ієрархічному ранзі стоїть безпосередньо після патріарха. Нині ним є Любомир кардинал Гузар. Державне архієпископство в Україні поділено на такі території:

- Львівська архієпархія на чолі з Любомиром Гузаром;
 - Івано-Франківська єпархія, яку очолює єпископ Софрон Мудрий;
 - Коломийсько-чернівецька єпархія на чолі з єпископом Павлом Василюком;
 - Самбірсько-Дрогобицьку єпархію очолює єпископ Юліан Вороновський;
 - Тернопільсько-Зборівська єпархія, правлячим єпископом якої є Михайло Сабрига;
 - Бучацько-Чортківська єпархія на чолі з єпископом Іринеем Біликом;
 - Стрийською єпархією керує єпископ Юліан Гбур;
 - Сокальська єпархія, яку очолює єпископ Михайло Колтун;
 - Києво-Вишгородський екзархат на чолі з єпископом Василем Медвітом.
- До останнього належать греко-католики Центральної та Східної України. Одночасно і архієрей є апостольським візитатором для греко-католиків Казахстану і Середньої Азії.

Автономний статус зберігає Мукачівська єпархія ГКЦ, яка формально є окремою церквою свого права і не підпорядкована главі УГКЦ. Мукачівською єпархією з центром в Ужгороді керує єпископ Іван Семедій та його помічник владика Іван Маргітич.

Поза межами України до Верховного архієпископства входять: у Польщі Перемишльсько-варшавська греко-католицька митрополія, яка нараховує понад 100 парафій, більше 300 тис. вірних; у Західній Європі три апостольські екзархати для українських греко-католиків: у Німеччині, Франції та Великобританії; у Північній Америці дві греко-католицькі митрополії (США та Канада). Крім того, існують єпархії УГКЦ в Аргентині, Бразилії, Австралії. Українські греко-католики мають громади у Литві, Латвії, Естонії, Австрії, Парагваї, Венесуелі, Португалії, Іспанії, Греції, Швейцарії, Бельгії, Росії.

У своєму управлінні та організаційній діяльності УГКЦ керується Кодексом Канонів Східних Церков (1991 рік) та партикулярним правом. На Синоді єпископів у серпні 2000 року було прийнято 156 канонів цього права.

Упродовж 1989-2001 років відбулось одинадцять Синодів єпископів та дві сесії Патріаршого собору УГКЦ. На 2003 рік заплановано третю сесію «Ісус Христос — джерело відродження українського народу», на якій обговорюватимуться соціальні проблеми абортів, розлучень, корупції та алкоголізму.

Позиції УГКЦ значно зміцнилися після початку легальної діяльності монастирів василіан, селезіан, редemptористів, створення розгалуженої мережі навчальних закладів, налагодження видавничої справи тощо.

Отже, можна стверджувати, що греко-католицька церква, переживши катакомбний період за радянських часів, ставши легальною наприкінці 80-х років, зуміла утвердитися як самостійна в незалежній Україні. Багато в чому УГКЦ перевершила вплив, який мала до 1939 року. Проте сказане не означає, що церква не має проблем. Їх ще досить багато. І вирішувати їх належить передусім самим віруючим, священикам, архієреям, церкві в цілому.

Післямова

Таким, на думку автора, було ставлення до греко-католиків в Україні з боку КПРС та Радянської держави впродовж другої половини ХХ століття. Логічним продовженням стали сторінки, присвячені складному процесу становлення УГКЦ в незалежній Україні.

Ми далекі від того, щоб претендувати на повноту проведеного аналізу. Дослідників проблеми чекають нові матеріали, які зберігаються в архівах, у т.ч. і церковних, публікації численних періодичних видань, загалом набагато ширші узагальнення. Автор мав на меті окреслити власне бачення проблеми, уникаючи вияву будь-яких симпатій як до греко-католиків, так і до православних, чиє існування впродовж десятиліть радянської влади було тісно пов'язане з діяльністю катакомбної УГКЦ. Ставилось за мету зрозуміти причини, котрі спричинили руйнацію церкви як носія і виразника глибоких пластів справді народної української культури.

Звичайно, окремі дослідники можуть звинувачувати автора у відсутності наукової періодизації проблеми, у далеко не академічних заголовках окремих параграфів, у надмірному цитуванні документів чи дослідників, політиків, церковних діячів. У такий спосіб ми намагалися досягти більшої об'єктивності, зробити доступним матеріал для широкого кола читачів.

Роздумуючи над причинами жахливих перекручень у сфері державно-церковних (стосунків узагалі, утручання в міжконфесійні відносини з боку органів світської влади, дріб'язкової регламентації релігійно-церковного життя, яка потім запрограмувала не затухаючий і сьогодні конфлікт між окремими релігійними організаціями, мимоволі доходиш висновку, що чи не основним винуватцем став догматизм у мисленні та діях Комуністичної партії Радянського Союзу.

Свого часу К.Маркс та В.Ленін в силу конкретних обставин визначили релігію як «опіум народу», «рід духовної сивухи». Оскільки КПРС визнала їх класиками, а до написаного ними не застосовувався принцип історичного підходу, то це означало, що негативні оцінки релігії як духовного феномену були незмінними як у партійних документах, так і в практичних діях.

Спочатку Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків) у II програмі, прийнятій у 1903 році, ставила за мету досягнення свободи совісті, відокремлення церкви від держави. На початку ХХ ст. це була демократична позиція, яку підтримала навіть частина духовенства.

Ставши після жовтня 1917 року правлячою партією, більшовики отримали всі можливості для реалізації програмних установок з релігійного питання. Проте на практиці все вийшло інакше.

Факти свідчать, що більшовики, хоч і прийняли декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, грубо розтоптали законні права десятків мільйонів власних громадян, особливо прихильників православ'я.

У 1917-1918 роках більшовики фактично розпочали війну з релігією. Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні. Обидві сторони намагалися заявити своє беззастережне право на істину, право бути духовним вождем народу. Проте, попри все, перший крок до діалогу, на наше переконання, мала зробити держава, що виробляла ідеологію, супротивну

багатомільйонним масам віруючих. Але впевнені в перемозі соціалістичного суспільства, у якому немає місця релігії, більшовики не зробили кроку назустріч церкві, що дозволило б не тільки виправити власні помилки, але й кинути зерна миру в розтривожене суспільство. Складалася парадоксальна ситуація: церква була більше зацікавлена у виконанні властями декрету про відокремлення церкви від держави.

VIII з'їзд РКП(б), що відбувся в березні 1919 року, започаткував планомірний наступ на релігію та церкву. У програму партії з'їзд включив тезу про необхідність боротьби з релігією, яка на практиці тлумачилася як основа для перегляду і ревізії зафіксованої у Конституції свободи совісті.

Незабаром при ЦК більшовицької партії була утворена антирелігійна комісія, яка планувала й організовувала боротьбу з релігією і віруючими на всій території країни. Аналогічні комісії утворювалися і на місцях. Із цього часу дії офіційних ідеологів нагадували дії окупантів на завойованій території, оскільки до складу останніх, як правило, входили люди, які не розуміли специфіки релігії. Члени комісії на чолі з секретарем ЦК партії Ом.Ярославським паплюжили, громили й знищували цілі напрямки релігійної думки в країні.

У березні 1922 року з'явилась стаття В.Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», в якій він піддав гострій критиці державні органи за бездіяльність в антирелігійній роботі. Наскільки узгоджуються між собою декрет про відокремлення церкви від держави і проведення атеїстичної пропаганди державними органами тяжко хворого В.Леніна, очевидно, не цікавило.

1922 року з'явився ще один документ ЦК РКП(б) про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання. Ідейна боротьба двох світоглядів, таким чином, перетворювалася в розправу над церквою, передусім над Православною, що означало початок духовного поневолення цілого народу.

Війна з церквою впродовж 20-30-х років, у супереч прийнятій у 1924 та 1936 роках Конституції СРСР (відповідні Конституції УСРР затверджувалися в 1925 та 1937 роках. — В.П.), велася у трьох основних напрямках: знищення матеріальної бази церкви, розкольникська діяльність серед духовенства і віруючих, їх постійні переслідування та репресії. Наслідком неоголошених «військових дій» стало фактично повне знищення наприкінці 30-х років основних релігійних об'єднань України. УГКЦ зуміла уникнути розправи після вересня 1939 року, на наш погляд, тому, що, по-перше, у цей час антицерковна кампанія в країні пішла на спад та досить короткий період існування церкви в Радянському Союзі в довоєнні роки. По-друге, зосередження зусиль радянської влади на вирішенні численних проблем, серед яких антицерковні хоча й були пріоритетними, проте не єдиними.

У науковій літературі майже одностайно зазначалося, що після зустрічі Й.Сталіна з православними митрополитами Сергієм, Олексієм, Миколаєм у вересні 1943 року для РПЦ настав сприятливий період: відкрилися навчальні заклади, реєструвалися нові парафії, видавалася релігійна література тощо. З цим слід погоджуватися досить обережно, оскільки навіть тоді не відмовлялися від наріжного каменя марксистсько-ленінського вчення про релігію як «опіум народу».

Водночас із тим самим Й.Сталіним безпосередньо пов'язана трагедія Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков.

Відомо, що ці церкви діяли до того часу, аж поки не стали жертвою грандіозного соціального експерименту, який проводився в країні «батьком народів» із допомогою таких соратників, як М.Хрущов.

Так само, як в економіці, політичному житті чи в соціальній сфері, було зроблено спробу звести все до одного знаменника і в духовному житті країни. Ставилося завдання формування в кожній людині науково-матеріалістичного світогляду, позбавленого, так би мовити, національного колориту, інтернаціонального за своїм характером.

Зрозуміло, що за таких умов Українська греко-католицька церква була приречена. За 350-річну історію свого існування вона стала для значної частини українців, особливо Галичини, національною релігійною інституцією, яка служила засобом збереження їх самобутності, захисту від асиміляційних впливів. Греко-католицька церква зуміла зберегти майже в незмінному вигляді східну візантійсько-українську літургію, котра акумулювала чимало українських національних елементів. Це сприяло патріотичній налаштованості її прибічників, а сама церква не раз стимулювала національне відродження українців. Патріотична позиція УГКЦ особливо посилилася в часи, коли її очолював митрополит А.Шептицький. Його наполеглива душпастирська діяльність, турбота про освіту, культуру, захист національних і соціальних прав українського народу тощо зробили архієрея беззаперечним провідником і моральним авторитетом українців. Сама церква перетворилася в широко розгалужену та впливову інституцію Галичини, важливий консолідуючий чинник і духовну опору у змаганнях за українську державність, що і послужило однією з причин для звинувачень УГКЦ, її архієреїв та духовенства у співробітництві, підтримці вояків УПА, які висували органи радянської влади після звільнення України від фашистських окупантів. Відмова церкви підтримувати сумнівні акції властей викликала репресії з боку останніх. Оскільки в Москві прекрасно усвідомлювали, що релігійні переконання людей водночас витруїти неможливо, вирішили віру дідів і батьків насильно замінити шляхом офіційної ліквідації УГКЦ та її «возз'єднання» з Російською православною церквою. Політика «возз'єднання уніатів» із РПЦ мала на меті знищення останнього оплоту українського церковного життя в Галичині, а згодом і в Закарпатті. Всі греко-католицькі парафії внаслідок рішень Львівського собору 1946 року вже фактично православної церкви (на соборі не було жодного греко-католицького єпископа. — В.П.) автоматично оголошувалися православними. Проте значна частина віруючих греко-католиків не сприйняла силоміць нав'язаного їм православ'я. Опці «залишки уніатства», як стали їх іменувати і в православній, і в радянській пресі, після 1946 року змушені були відправляти свої богослужіння таємно, діяти нелегально. Це була, по суті, «катакомбна» церква. Рух греко-католиків, які, незважаючи на державний терор, зберегли свою церкву, прихильність значної частини вірних у підпіллі, за легалізацію був складовою частиною протистояння тоталітарній атеїстичній, антицерковно налаштованій владі.

УГКЦ зуміла вижити і з часом вплив «залишків уніатства» (твердження комуністичної ідеології, органів влади. — В.П.) не послаблювався серед віруючих, про що мріяли партійно-радянські органи. Навпаки, він зростав як серед тих, хто не прийняв «добровільного возз'єднання», так і серед «возз'єднаних» із РПЦ.

Поступово у Західних та Закарпатській областях України сформувалися

«нелегальні» (так вважала тоталітарна радянська влада, хоча це і не відповідало дійсності. — В.П.), підпільно діючі структури ГКЦ: висвячувалися священники і єпископи, які проводили релігійно-богослужбову діяльність, відновлювалися монастирі. Все частіше в закритих греко-католицьких церквах неофіційно, без дозволу влади, проводилися богослужіння [1].

Із 1987 року рух за легалізацію УГКЦ набуває організованого динамічного характеру і успішно завершується визнанням радянською владою церкви в грудні 1989 року.

У повоєнні роки в чи не найгіршій ситуації опинилася РПЦ. Доведена протягом 30-х років до стану жалюгідного животіння з «допомогою» сталінських опричників, РПЦ приймала у своє лоно прибічників обновленської. Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков скоріш за все з примусу. Вона приймала людей інших віросповідань тому, що мусила це робити, враховуючи відсутність варіативності у своїх діях. Трагедія РПЦ, за яку довелося розплачуватися стосунками з греко-католиками у тому, що вона історично виявилася здатнішою до компромісів із властями і була використана в політичній кон'юктурі. Стосунки РПЦ з партійно-державною владою весь час будувалися за принципом «слуга-хазяїн». Інша справа, що ієрархія РПЦ при першій можливості не захотіла виправити історичну несправедливість і покаятися публічно за завдане побратимам зло. Рядові віруючі не могли впливати на перебіг подій. Свою позицію щодо греко-католиків Московська патріархія не змінила і на середину 2002 року.

Органи влади, навіть за часів Й.Сталіна, використовуючи РПЦ для досягнення власних цілей, завдавали самій церкві удару за ударом. Факти свідчать, що в Україні одразу ж після визволення її від фашистських окупантів власті повернулися до дискримінаційної політики щодо РПЦ. Почалася вона з вилучення храмів під культурно-просвітницькі цілі на тій підставі, що до війни там розміщалися клуби, спортивні зали, антирелігійні музеї тощо. При цьому звично ігнорувалося, що це були здебільшого типові церковні приміщення, відібрані в РПЦ протягом 20-30-х років.

Наступним кроком стала ліквідація на початку 60-х років Київської та Луцької духовних семінарій, закриття більшості монастирів, а згодом і парафіяльних церков.

У 1960-1961 рр. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР прийняли декілька постанов, які означали новий етап тотального наступу на релігію та церкву. Власті домоглися від патріарха РПЦ скликання Архієрейського собору, котрий прийняв нове положення про управління церквою, унаслідок чого духовенство усунули від керівництва життям парафії. Церква стала безправною організацією. У повітрі запахло 30-ми роками.

Не вистачало фізичних репресій. Тепер небажаних властям архієреїв, священників уже не розстрілювали, а просто усували з посад, відправляли в затухаючі парафії чи віддалені єпархії, привселюдно ображали і принижували гідність, особливо у місцевих засобах масової інформації. Таке ставлення властей до вірного «союзника» підштовхувало, на наш погляд, нескорених греко-католиків до продовження нелегальної діяльності, спрямованої на офіційне визнання УГКЦ.

Причини свавілля органів влади щодо конфесій, духовенства криються у гіпертрофованому тлумаченні ролі релігії і церкви в минулому, у нехтуванні того, що вона зумовлена закономірністю розвитку суспільства на певному етапі його

розвитку, у повному ігноруванні того факту, що в релігії відповідним чином переосмислені загальнолюдські моральні принципи, зразки народного мистецтва, музики, що органічно включаються в культ (у греко-католицизмі це виявилось найрельєфніше. — В.П.). Діалектичний зв'язок між власне релігійними та загальнолюдськими аспектами релігійного комплексу зумовлював те, що останній може бути цінністю не лише для віруючого. Він здатний сприяти прояву в людині активних діяльних начал, які возвеличують духовну гідність і розвивати здібності, об'єднувати зусилля людей різних орієнтацій.

Ігнорування даної обставини, панічний страх офіційної ідеології, партійних лідерів навіть у середині 80-х років перед відступом від буквального сприйняття написаного класиками марксизму-ленінізму, страх визнати їх спадщину історично обмеженою, а можливо, у чомусь помилковою, хибною, спричинили однозначно негативну оцінку ними релігії як різновиду буржуазних пережитків, що об'єктивно заважає суспільному прогресу, аж до розраду СРСР. Негативне сприйняття релігії майже автоматично переносилося, за невеликим винятком, і на оцінку діяльності релігійних об'єднань та церковних діячів навіть РПЦ. Ми вже не кажемо про несправедливо ліквідовану УГКЦ, безпідставно переслідуваних деяких протестантських течій.

Історія стосунків держави і церкви за часів радянської влади продемонструвала, що назва «робітничо-селянська держава» не відповідала своїй суті, вона фактично не була відкритою для мільйонів віруючих громадян, оскільки влада проводила свою церковну політику здебільшого через масу таємних постанов, декретів та циркулярів, розроблених партійними комітетами. Усупереч прийнятому декрету про відокремлення церкви від держави, Конституціям СРСР та УРСР державні органи, з одного боку, тримали в руках найважливіші важелі церковного життя, безумовно, офіційно діючих об'єднань. Із другого боку, державні органи, теж усупереч згаданим документам, спрямовували шквал антирелігійної пропаганди, часто досить вульгарної, яка формувала тільки нігілістичне ставлення до всього і насамперед до загальнолюдських цінностей.

Комуністична партія, розробляючи стратегію і тактику антирелігійної, атеїстичної роботи, передбачала участь у ній державних органів, школи, культосвітніх організацій, державної преси, діячів літератури і мистецтва тощо, що явно суперечило проголошеній державою свободи совісті і не приносило очікуваних дивідендів. На прикладі творчості Я.Галана читач міг побачити це на сторінках нашої книги. Власне партія здійснювала на загальнодержавному рівні заходи, що мали привести до повного знищення церкви як соціального інституту. Їх можна вважати атеїзацією суспільства.

Засоби антирелігійної роботи аж до 70-х років часто базувалися переважно на забороні, надмірному критицизмі, утисках аж до таких крайніх заходів, як відмова обслуговувати релігійні організації робочою силою, відмова друкувати релігійну літературу, проводити будівельні роботи на замовлення релігійних об'єднань. Про атеїзм, як бачимо, ні слова. Але навіть коли державними органами велась би пропаганда атеїзму як різновиду філософської думки, що ми спостерігаємо в 70-х — першій половині 80-х років, то це все одно було порушення прав, гарантованих громадянам СРСР Конституцією. Атеїзм зазнав тоді історичної поразки, а потуги органів влади атеїзувати суспільство нагадували працю міфічного героя Сизифа.

Наслідком реалізації політичного курсу Комуністичної партії з релігійного питання стала значна дегуманізація суспільства, яку доведеться долати не одне десятиліття.

Відсутність синхронності в процесах демократизації суспільства в другій половині 80-х років, наростання аморальності дій та законотворчої діяльності у сфері релігійного життя, зумовлених консерватизмом центрального партійного і державного апарату, уже в перебудовчі часи загалом і спричинили незтухаючу рану в релігійному житті сучасної України.

Час показав, що тоталітарна держава не здатна забезпечити громадянам демократичні права і свободи, зокрема свободу совісті, не вміє і не хоче врегульовувати конфліктні ситуації, що виникають у питаннях віри, роблячи ставку здебільшого на силове розв'язування проблеми, наслідком чого є, як правило, ізоляція частини віруючих громадян, несприйняття ними гасел офіційної ідеології, багато акцій державних органів явно недемократичного характеру. У неоголошеній війні проти власних громадян програла держава.

Конституція України, Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», хоч і усунули дискримінацію релігії та церкви і є документами демократичного спрямування, не можуть водночас подолати рецидиви минулого у свідомості та поведінці мільйонів людей у нинішній Україні.

Українські греко-католики, зумівши вистояти в умовах нелегальної діяльності в тоталітарній системі і легалізувавшись наприкінці 1989 року, опинилися в набагато кращій ситуації, ніж три гілки українського православ'я. Проте це не означає, що вони не мають жодних проблем. Їх чимало. Як і чимало рецептів оздоровлення релігійної ситуації, залагодження міжконфесійного конфлікту. Не будемо пропонувати ще один, оскільки чітко усвідомлюємо, що в житті не буває так гладко, як у теорії.

Проблеми греко-католицької церкви вирішувати перед усім самій церкві, її архієреям, духовенству, церковним активістам. Побажаємо лише, щоб вони пам'ятали, що добро не можна чинити через зло, бо зло породжує тільки саме себе, щоб нагорна проповідь Ісуса Христа стала «конституцією» їх благородних учинків, спрямованих на благо Людини...

Виноски

Виноски до першого розділу

1. Дмитрук К.Е. С крестом и трезубцем. – М., 1979; Даниленко С.Т. Униаты. – М., 1972; Беляев В.Я. обвиняю. – М., 1984; Дмитрук К.Е. Униатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М., 1988; Біскуп А.В. Проповідники ворожнечі. – Львів, 1986; Уткін О.І. Унія: шлях зради і ганьби. – Ужгород, 1987.
2. Уткін О.І. Унія: шлях зради і ганьби. – С. 14.
3. Там само. – С. 16-17.
4. Дмитрук К.Е. Униатские крестоносцы: вчера и сегодня. – С. 79.
5. Уткін О.І. Унія: шлях зради і ганьби. – С. 24.
6. Дмитрук К.Е. Униатские крестоносцы: вчера и сегодня. – С. 222-225.
7. Уткін О.І. Унія: шлях зради і ганьби. – С. 24.
8. Беляев В. Я обвиняю. – С. 35.
9. Возняк С. М. Уніатство – знаряддя клерикального антикомунізму – К., 1987 – С. 12.
10. Дмитрук К.Е. Униатские крестоносцы: вчера сегодня. – С. 247.
11. Правда про унію. Документи і матеріали – Львів, 1984. – С.297.
12. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Тернопіль, 1990; Українське відродження і національна церква. – К., 1990; Українська греко-католицька церква. – Львів, 1992; Берестейська унія (1596-1996). – Львів, 1996; Науковий збірник із церковної історії «Ковчег». – Львів, 2000. – Ч. II та інші.
13. Яроцький П.Л. Історична оцінка церковних уній в Україні // Церква і національне відродження. – К., 1993.
14. Гудзяк Б. Криза і реформа. – Львів, 2000. – С. 347-349.
15. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 189.
16. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – С. 15.
17. Яроцький П.Л. Берестейська унія. Про що свідчать її уроки // Віче. – 1994. – № 6. – С. 149.
18. Українська греко-католицька церква. – С. 75.
19. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – С. 23.
20. Там само. – С.24.
21. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73.
22. Українська греко-католицька церква. – С. 32.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). Ф.1, оп.23, спр.887, арк.6-7.
24. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу // Берестейська унія (1596-1996). – С. 202-203.
25. Ковалюк В.П. Культурологічні та духовні аспекти «радянської» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) // Український історичний

- журнал. – 1993. – № 3. – С. 12.
26. Українська греко-католицька церква. – С. 34.
27. Яроцький П.Л. Берестейська унія. Про що свідчать її уроки // Віче. – 1994. – № 6. – С. 150.
28. Центральний державний історичний архів у м. Львові / (далі ЦДІАЛ). Ф.201, оп.5, спр.373, арк.1, 3-4.
29. Там само. Ф.358, оп.1, спр.11, арк. 17а.
30. Українська греко-католицька церква. – С. 35.
31. Яроцький П.Л. Берестейська унія. Про що свідчать її уроки // Віче. – 1994. – № 6. – С.152.
32. Новиченко Л. Могутня зброя народу // Літературна газета. – 1949. – 27 жовтня.
33. Мельничук Ю. Ярослав Галан. – К., 1951. – С. 21.
34. Там само. – С. 89-90.
35. Мельничук Ю. Ярослав Галан. – Львів, 1953. – С. 151, 154.
36. Там само. – С. 156.
37. Там само. – С. 164, 167.
38. Копаниця Д. Невгасима сила творця // Вітчизна. – 1954. – № 11. – С. 139.
39. Буряк Б. Служіння народові. – К., 1954. – С. 217, 271.
40. Там само. – С. 223, 224.
41. Елкін А. Ярослав Галан. Очерк жизни и творчества. – М., 1955. – С. 10, 105, 227, 232, 239.
42. Кучер В. Жив орел на Карпатах // Вітчизна. – 1964. – № 9. – С. 155-160.
43. Дудикевич Б. Мужній, простий, непримиренний // Жовтень. – 1964. – № 10. – С. 101-103.
44. Млинченко К. Зброєю полум'яного слова. – К., 1963. – С. 26-27, 74-75, 137, 139-140, 143-144, 152.
45. Галан Я. Твори у чотирьох томах. – К., 1977-1980 (далі у посиланнях римською цифрою позначається том творів, а арабською – сторінки).
46. Терещук П. Історія одного зрадника (Ярослав Галан). – Торонто, 1962. – С. 54.
47. Там само – С. 64, 69.
48. Швагуляк М. Пацифікація // Довідник з історії України. – Т.2. – К., 1995. – С. 343-344.
49. Документы внешней политики СССР. – Т.2. – М., 1958. – С. 95-96.
50. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки XX ст. – К., 1993.
51. Документы внешней политики СССР. – Т.2. – С. 220, 305.
52. Коровин Е.А. Католицизм как фактор современной мировой политики. – М., 1931. – С. 177-178.
53. Документы внешней политики СССР. – Т.13. – М., 1967. – С. 784-785, 788, 102-103, 119-120.
54. Там само. –Т.14. – М., 1968. – С. 133, 137.
55. Энциклопедия третьего рейха. – М., 1996. – С. 373-374.
56. Там само. – С. 404.

57. Документы внешней политики СССР. – Т.9. – М., 1964. – С. 480.
58. Там само. – Т.11. – М., 1966. – С. 613.
59. Там само. – Т.13. – С. 593.
60. Там само. – Т.16. – М., 1970. – С. 119-120, 271, 383, 477-478.
61. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 288.
62. Радянська Україна. – 1949. – 25 жовтня.
63. Дужий П. Про чекістського генерала і не лише про нього // Визвольний шлях. – 1991. – № 8. – С. 998-999.
64. Державний архів Львівської області. Ф.Р – 2009, оп.1, спр.21, арк.1.
65. Там само, арк.2.
66. ДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1640, арк.165-166.
67. Там само, спр.887, арк.31-32.
68. Там само, спр.1638, арк.18.
69. Там само, арк.139.
70. Там само, спр.887, арк.6-7.
71. Там само, спр.1638, арк.2-5.
72. Там само, спр.887, арк.40.
73. Петрів І. Патріарх Йосиф Сліпий // Берестейська унія (1596-1996). – С. 214-218.
74. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1638, арк.17-18.
75. Українська греко-католицька церква. – С. 38-39.
76. Журнал Московской патриархии. – 1945. – № 2. – С. 24.
77. Українська греко-католицька церква. – С. 40.
78. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1639, арк. 97-98.
79. Там само, арк. 98-100.
80. Там само, спр.1638, арк. 34-35.
81. Журнал Московской патриархии. – 1946. – № 1. – С. 2-3.
82. Українська греко-католицька церква. – С. 41.
83. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 485.
84. Там само, арк. 485-486.
85. Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1981. – С. 358-361.
86. Там само, арк. 363.
87. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії. Ф.17, оп.125, спр.313, арк. 29-30.
88. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1638, арк. 146.
89. Там само, спр.1639, арк. 1.
90. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). Ф.4648, оп.3, спр.8, арк. 44-45.
91. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2847, арк.1-2.
92. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.3, спр.8, арк.47.
93. Там само.
94. Там само, арк.48.
95. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1638, арк.38.

96. Там само, арк.42.
97. Гриньох І. Російсько-більшовицький погром // Світильник істини. Джерела до історії Української богословської академії у Львові. – Ч.ІІІ. – Торонто. – Чикаго. – 1983. – С. 333-383.
98. Кашуба М., Мірчук І. Гавриїл Костельник // Берестейська унія (1596-1996). – С. 210.
99. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1638, арк.22-24.
100. Там само, арк.88.
101. Там само, арк.33, 35, 34.
102. Там само, арк.36, 41.
103. Там само, арк.111.
104. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.3, спр.8, арк.52-53.
105. Там само, арк.103-109.
106. Там само, арк.114-115.
107. Там само, арк.44-46, 48.
108. Там само, арк.64-66.
109. Там само, оп.4, спр.4, арк.41-42.
110. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1638, арк.7-11.
111. Там само, спр.1640, арк.157.
112. Там само, спр.1638, арк.149-150.
113. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.4, спр.19, арк.42.
114. ДАЛО. Ф. Р.-1332, оп.1, спр.3, арк.35-38.
115. Там само, спр.2, арк.27.
116. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.3, спр.8, арк.48.
117. Там само, спр.1640, арк.170.
118. Вільна Україна. – 1946. – 1 березня.
119. Українська греко-католицька церква. – С. 45.
120. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2840, арк.7-9.
121. Рожнов Г. «Это мы, Господи!» // Огонёк. – 1989. – № 38. – С. 7.
122. Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові, 8-10 березня 1946 р. – Львів, 1946. – С. 33.
123. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2840, арк.50-51.
124. Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові, 8-10 березня 1946 р. – С. 368.
125. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2845, арк.30.
126. Українська греко-католицька церква. – С. 46-47.
127. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.4, спр.19, арк.14, 16.
128. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 116.
129. Патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 1991. – С. 43-45.
130. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 4555, арк. 211.
131. Патріарх Йосиф Сліпий. – С. 54-55.
132. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 4555, арк. 2.
133. Там само, арк. 212.
134. Журнал Московской патриархии. – 1947. – № 2. – С. 36.
135. Там само. – 1947. – № 4. – С. 8.

136. Православний вісник. – 1948. – № 5. – С. 135.
137. Українська греко-католицька церква. – С. 50.
138. ДАЛО. Ф. Р.-1332, оп. 2, спр. 15, арк. 50, 12-14.
139. Там само, арк. 105, 111.
140. Православний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 261.
141. Там само. – С. 262.
142. Там само. – С. 269.
143. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр. 2846, арк. 147.
144. Там само, спр. 1639, арк. 160.
145. Там само, спр. 887, арк. 23-24.
146. Там само, спр. 2846, арк. 156.
147. Там само, спр. 5069, арк. 32.
148. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 4, спр. 15, арк. 102-106.
149. Там само, оп. 3, спр. 34, арк. 39.
150. Там само, оп. 4, спр. 15, арк. 103-104.
151. ЦДГОУ. Ф.1, оп.23, спр.4555, арк. 191.
152. Пушкаш Ласло, отець. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. – Львів, 2001. – С. 77-78.
153. Там само. – С. 87.
154. Там само. – С. 107.
155. Там само. – С. 134.
156. Судоплатов П. Разведка и Кремль. – М., 1996. – с. 299-300.
157. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр. 5069, арк.87-88.
158. Там само.
159. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 116.
160. Московские новости. – 1992. – 30 августа.
161. Пушкаш Ласло. Кир Теодор Ромжа. – С. 156.
162. Судоплатов П. Разведка и Кремль. – С. 301.
163. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 49, арк.21-24.
164. Там само, спр. 48, арк. 5-6.
165. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 5069, арк. 30.
166. Там само, арк. 31.
167. Там само, арк. 32.
168. Там само, спр. 4555, арк. 167-171.
169. Там само, спр. 5069, арк. 315-316.
170. Журнал Московской патриархии. – 1947. – № 8. – С. 35.
171. Православний вісник. – 1848, – № 6. – С. 165-169.
172. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 5069, арк. 313.
173. Там само, спр. 5667, арк. 230-231.
174. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 64, арк. 4.
175. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 5667, арк. 47-48.
176. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 64, арк. 10-11.
177. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 5667, арк. 142-147.
178. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 64, арк. 5.
179. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 5667, арк. 207.

180. Українська греко-католицька церква. – С. 56.
181. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 80, арк. 31.
182. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 5667, арк. 244-245, 260.
183. Там само, арк. 263-266.
184. Там само.
185. Там само, арк. 274-275.
186. Там само, арк. 322-325.
187. Українсько греко-католицька церква. – С. 56.
188. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 3, спр. 80, арк. 33-35.
189. Там само, арк. 39.
190. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 24, спр.12, арк. 5-6.
191. ЦДАВО України. Ф.4648, оп. 3, спр.80, арк. 41.
192. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 24, спр.12, арк. 90-93.
193. Там само, арк. 96-97.
194. Там само, арк. 97.
195. ЦДАВО України. Ф.4648, оп. 2, спр.115, арк. 81-82.

Виноски до другого розділу

1. Православний вісник. – 1978. – № 8. – С. 3.
2. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995. – С. 266.
3. Бондаренко В. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шлях подолання // Людина і світ. – 1991. – № 1. – С. 3.
4. Історія релігії в 10-и т. – Т.4. – К., 2001. – С. 473-474.
5. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.783, арк.48-50.
6. Там само, спр.12, арк.178-179.
7. Там само, спр.783, арк.233-234.
8. Там само, арк.250-252.
9. Там само, спр.1572, арк.43-45.
10. Там само, спр.1950, арк.4.
11. Там само, спр.2741, арк.234-247.
12. ДАЛО. Ф.Р – 1332, оп.2, спр.22, арк.35.
13. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24,спр.2741, арк.305.
14. ДАЛО. Ф.Р – 1332, оп.2, спр.21, арк.247-249.
15. Там само, спр.22, арк.33.
16. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24,спр.2741, арк.6-9.
17. ДАЛО. Ф.Р – 1332, оп.2, спр.22,арк.32.
18. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.3532, арк.31.
19. Журнал Московской патриархии. – 1953. – № 3. – С. 8.
20. Якунін Г. Справжній образ Московської патріархії // Молодь України. – 1996. – 15 лютого.
21. Известия. – 1953. – 10 марта.
22. Якунін Г. Справжній образ Московської патріархії // Молодь України. – 1996. – 15 лютого.
23. Журнал Московской патриархии. – 1953. -№ 4. – С. 3.

24. Якунін Г. Справжній образ Московської патріархії // Молодь України. – 1966. – 16 лютого.
25. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.2741, арк.45-46.
26. ДАЛО. Ф.Р – 1332, оп.2, спр.22,арк.32.
27. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.3532,арк.42-44.
28. Там само, арк.76.
29. Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення. Постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 року // Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник матеріалів і документів. – К., 1971. – С. 125-130.
30. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С. 280.
31. Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Постановка ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року // Про релігію і атеїстичне виховання. – С. 130-134.
32. Якунін Г. Справжній образ Московської патріархії // Молодь України. – 1996. – 16 лютого.
33. Патріарх Йосиф Сліпий. – С. 58-59.
34. Там само. – С. 55.
35. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп.24, спр.3532, арк. 30.
36. Там само, спр.3867, арк. 2-4.
37. Там само, спр.4081, арк. 2-5.
38. Там само, спр.3532, арк. 66.
39. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп.1, спр.147, арк. 290-294.
40. Там само, арк. 297.
41. Там само, арк. 299.
42. Там само, арк. 300-301.
43. ДАЛО. Ф. Р-1332, оп.2, спр.22, арк. 302-303.
44. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп.2, спр.216, арк. 6.
45. Там само, арк. 144.
46. Історія релігії в Україні. – Т. 4. – С. 479.
47. ДАЛО.Ф. Р-1332, оп.2, спр.24, арк. 162.
48. Там само, арк. 30.
49. Там само, арк. 162-163, 30, 33-35.
50. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп.2, спр.216, арк. 132.
51. Історія релігії в Україні. – Т. 4. – С. 482.
52. Там само.-С. 483-484.
53. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп.24, спр.4263, арк. 204-205.
54. Там само, арк. 294-299.
55. Там само, арк. 288-290.
56. Центр збереження сучасної документації (Росія). – Ф. 5, оп. 33, спр. 53, арк.6.
57. Патріарх Йосиф Сліпий. – С. 60-61.
58. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 119.
59. Там само.
60. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп.24, спр.4263, арк. 21-22.
61. Олещук Ф. За конкретность научно-атеистической пропаганды // Коммунист.

- 1959. – № 5. – С. 116.
62. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 70, спр. 2386, арк. 4, 10, 16, 37.
63. Поліпшувати комуністичне виховання підростаючого покоління // Комуніст України. – 1958. – № 5. – С. 6-7.
64. Шиш А., Хвостін М. Реакційна суть українського націоналізму та уніатства. – Станіслав, 1958; Антоненко В. Походження і реакційна суть релігії. – К., 1958 та ін.
65. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 243.
66. Усилить научно-атеистическую пропаганду // Коммунист. – 1958. – № 17. – С. 91-98.
67. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 70, спр. 2446, арк. 56-57.
68. ЦЗСД. Ф 5, оп. 33, спр. 91, арк. 102.
69. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 5116, арк. 26-29.
70. Там само, спр. 5488, арк. 91.
71. Передерій В. Вище рівень друкованої науково-атеїстичної пропаганди // Комуніст України. – 1959. – № 4. – С. 85.
72. Похилевич Д. Уніатство і його релігійна суть // Комуніст України. -1959. № 7.-С. 82.
73. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. – К., 2000. – С. 148-162.
74. Там само. – С. 174-188.
75. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 5205, арк. 307-319, 340.
76. Там само, спр. 4927, арк. 79.
77. Там само, спр. 5028, арк. 65.
78. Там само, спр. 4927, арк. 311.
79. Там само, спр. 5407, арк. 44.
80. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. – С. 33-34.
81. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 1, спр. 239, арк. 68-71.
82. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 5407, арк. 41-43.
83. Там само, арк. 71.
84. Там само, спр. 5408, арк. 123, 126.
85. Там само, спр. 5205, арк. 195.
86. Там само, спр. 5116, арк. 120-155.
87. Там само, арк. 155.
88. Войналович В. Що насправді коїлось у Патріарших палатах // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 153.
89. Журнал Московской патриархии. – 1960. – № 3. – С. 33-35.
90. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 5116, арк. 136.
91. ЦЗСД. Ф 5, оп. 30, спр. 240, арк. 21
92. Войналович В. Цит. стаття – С. 153.
93. ЦЗСД. Ф 5, оп. 30, спр. 289, арк. 181
94. Там само, арк. 191, 181-183.
95. Войналович В. Цит. стаття – С. 155.
96. Пospelовский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С. 311.
97. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 24, спр. 5407, арх. 15, 18, 96, 114.
98. Там само, спр.5408, арк. 14-18.

99. Там само, спр.5488, арк. 84.
100. Там само, арк. 93.
101. Там само.
102. Русская Православная Церковь в советское время. – В 2-х кн. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 31-32.
103. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.5488, арк.100-101.
104. Там само, арк.116.
105. Матеріали XXII з'їзду КПРС. – К., 1962. – С. 105.
106. Там само. – С. 182.
107. Там само. – С. 389.
108. Там само. – С. 407.
109. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.70, спр.2475, арк. 38.
110. Там само, арк.38-39.
111. Там само, арк.169.
112. Там само, арк.160-161.
113. Там само, оп.24, спр.5488, арк.68-70.
114. Там само, спр.5589, арк.23-26.
115. Радянська Україна. – 1962. – 11 серпня.
116. О перечне лиц, работающих в религиозных организациях, на которых распространяется законодательство о труде. Постановление президиума ЦК профсоюза рабочих местной промышленности и коммунального хозяйства от 21 августа 1962 года // Законодательство о религиозных культах. – М., 1971. – С. 125-126.
117. Радянська Україна. – 1962. – 19 вересня.
118. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.5663, арк.143.
119. Там само, арк.144-145.
120. Там само, арк.147.
121. Там само, спр.5589, арк.28.
122. Там само, спр.5488, арк.190.
123. Там само, арк.202.
124. Там само, спр.5589, арк.135-139.
125. Там само, спр.5663, арк.214-218.
126. Там само, арк.33.
127. Там само, арк.12-18.
128. Там само, арк.35-36.
129. Там само, арк.41.
130. История Русской Церкви. – СПб, 1997. – Т.1. – С. 494.
131. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.5663, арк.48.
132. История Русской Церкви. – Т.1. – С. 495.
133. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.5778, арк.42-44.
134. Там само, арк.38-40.
135. Колтун М. Я виріс у церкві...// Людина і світ. – 1998. – № 1. – С. 33.
136. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр. 5205, арк.52-54.
137. Там само, арк.195-197.
138. Там само, арк.301-330.

139. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Ф. Р – 3240, оп.2, спр.44, арк.10-12.
140. Там само, спр.60, арк.8-9.
141. Там само, спр.47, арк.3-4; спр.48, арк.12-13.
142. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 24, спр. 5407, арк. 94.
143. ДАЛО. Ф. Р-1332, оп. 2, спр.31, арк. 1-3.
144. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр. 5408, арк.199-205.
145. Там само, арк. 121-129.
146. Там само, спр. 5663, арк. 41.
147. Там само, спр. 5408, арк.128-129.
148. Там само, спр. 5663, арк.42.
149. Там само, арк.5.
150. Єленський В. Сувора «відлига» // Людина і світ – 1990. – № 7. – С. 27.
151. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.5663, арк. 121-122.
152. Там само, спр. 5778, арк. 58-61.
153. Радянська Україна. – 1963. – 19 червня.
154. Там само. – 1963. – 22 червня.
155. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 24, спр. 5908, арк.22.
156. Там само, арк., 23 – 25.
157. Там само, спр. 5663, арк. 126 – 128.
158. Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина. 1944 – 1965 рр. // Родовід. – 1996. – № 1. – С. 50.
159. Там само. – С. 65 – 66.
160. Патріарх Йосиф Сліпий. – С. 64.
161. Петрів І. Патріарх Йосиф Сліпий // Берестейська унія, (1596 – 1996). – С. 219 – 220.
162. Там само. – С. 220.
163. ЦДАГОУ. Ф.1. оп.24, спр.5663, арк. 172 – 173.
164. Там само, спр.5778, арк. 68 – 71.
165. Там само, спр. 5908, арк.30.
166. Там само, спр.5778, арк.72.
167. История Русской Церкви. – Т.1. – С. 505.
168. О мероприятиях по усилению атеистического воспитания населения // Законодательство о религиозных культах. – С. 47 – 51.
169. Ильичов Л. Формирование научного мировоззрения и атеистическое воспитание // Коммунист. – 1964. – № 1. – С. 23 – 45.
170. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.6007, арк.5.
171. ДАТО. Ф.Р – 3240, оп.1, спр. 97, арк.24 – 25.
172. Там само, арк.23.
173. Русская Православная Церковь в советское время. Кн.2. – С. 52 – 53.
174. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.1, спр. 446, арк. 143 – 149.
175. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 24, спр.6007, арк.15.
176. Єленський В. Сувора «відлига» // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 25.
177. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр. 5908, арк.118.

Виноски до третього розділу

1. История Русской Церкви. – Т.1. – С. 508-509.
2. Там само. – С. 510.
3. Єленський В. Держава і церква в СРСР. З історії передквітневого двадцятиліття. // Людина і світ. – 1991. – № 2. – С. 9.
4. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.1, спр. 446, арк. 76-77.
5. Там само, арк. 98-99.
6. Там само, арк. 198.
7. Там само, оп.5, спр. 6, арк. 167.
8. Там само, оп.1, спр. 446, арк. 101.
9. Там само, арк. 198.
10. Там само, арк. 222.
11. Там само, арк. 198-199.
12. Там само, арк.99.
13. Там само, арк. 26.
14. Там само, арк. 210-211.
15. Там само, спр. 449, арк. 56.
16. Там само, спр. 448, арк. 2.
17. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр. 6007, арк. 13-14.
18. ДАЛО. Ф. Р-1332, оп.2, спр. 36, арк. 102-103.
19. Там само, спр. 41, арк. 40.
20. Там само, арк. 41.
21. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.1, спр. 446, арк. 182-184.
22. Там само, спр. 450, арк. 6-7.
23. Там само, спр. 447, арк. 17-18.
24. Там само, арк. 61-63.
25. Там само, арк. 122-124.
26. Там само, арк. 131-132.
27. Там само, оп.5, спр.6, арк. 1.
28. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр. 6007, арк. 42.
29. Законодательство о религиозных культах. Сборник материалов и документов. – С. 78-79.
30. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С. 337.
31. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр. 3, арк. 21-22.
32. Законодательство о религиозных культах. – С. 161-164.
33. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр. 3, арк. 19.
34. Там само, спр.7, арк.29-34.
35. Там само, спр.6, арк.40-43.
36. Там само, арк.13.
37. Там само, арк. 43-44.
38. Там само, арк.189-202.
39. Там само, спр.31, арк.11.
40. Там само, спр.108, арк.2.
41. Там само, спр.33, арк.17-21.
42. Там само, спр.32, арк.2-3.

43. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.6291, арк.49-53.
44. Журнал Московской патриархии. – 1968. – № 10. – С. 1-2.
45. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.83, арк.38.
46. Там само, спр.128, арк.66.
47. Там само, спр.81, арк.23.
48. Там само, спр.128, арк.29-30.
49. Там само, спр.133, арк.54-55.
50. Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина. 1944-1965 рр. // Родовід. – 1996. – № 1. – С. 53.
51. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.128, арк.29-30.
52. Там само, спр.82, арк.5-6.
53. Там само, спр.115, арк.1-4.
54. Там само, арк.5.
55. Там само, арк.147.
56. Там само, спр.171, арк.58.
57. Там само, спр. 170, арк.95.
58. Там само, спр.128, арк.216-217.
59. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.24, спр.6291, арк.14-21.
60. ДАЛО. Ф. Р-1332, оп.2, спр.41, арк.25.
61. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 261.
62. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.56, арк.69-70.
63. Там само, арк.88-92.
64. Патріарх Йосиф Сліпий. – С. 95.
65. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.115, арк.20-22.
66. Там само, арк.35-36.
67. Там само, арк.11-12.
68. Там само, спр.83, арк.34-36.
69. ДАТО. Ф. Р-3241, оп.2, спр.13, арк.16-17.
70. Там само, оп.1, спр.46, арк.15.
71. Там само, арк.34.
72. ДАЛО. Ф. Р-1332, оп.2, спр.41, арк.83-86.
73. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.102, арк.5.
74. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.42, арк.34-35.
75. Там само, арк.29-30.
76. Там само, спр.185, арк.36-40.
77. ДАТО. Ф. Р-3241, оп.2, спр.11, арк.49-50.
78. Там само, спр.13, арк.17-18.
79. ДАЛО. Ф.Р-1332, оп.2, спр.41, арк.168-170.
80. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.179, арк.4-8.
81. ДАЛО. Ф.Р.-1332, оп.2, спр.42, арк.39.
82. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.84, арк.146-155.
83. Історія релігії в Україні. – Т.4. – С. 488-489.
84. ДАЛО. Ф.Р.-1332, оп.2, спр.42, арк.260-261.
85. Там само, арк.261-266.
86. ДАТО. Ф. Р-3241, оп.2, спр.16, арк.44-47.

87. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – С. 263; Історія релігії в Україні. – Т.4. – С. 499-500.
88. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.185, арк. 5-12.
89. Там само, спр.369, арк.14.
90. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989) // Ковчег. – 1993. – № 1. – С. 136.
91. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.369, арк.14-21.
92. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.170, арк.72-76.
93. Там само, арк.36.
94. Там само, спр.83, арк.3.
95. Там само, спр.369, арк.14.
96. Там само, спр.220, арк.1.
97. Там само, спр.223, арк.12-14.
98. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. – К., 2000. – С. 45.
99. ДАТО. Ф. Р-3241, оп.2, спр.30, арк.44.
100. Там само, спр.35, арк.36.
101. Сергійчук В. Нескорена церква. – К., 2001. – С. 425.
102. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.652, арк.17.
103. Український вісник. – 1972. – № 6. – С. 165-168.
104. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.663, арк.69-78.
105. ЦДАВО України. Ф.4648, оп.5, спр.304, арк.64-67.
106. Там само, спр.339, арк.38-40.
107. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр. 823, арк.33-34.
108. Там само, спр.663, арк.52-54.
109. Там само, оп.10, спр.1361, арк.1, 5, 31-34.
110. ДАТО. Ф.3241, оп.2, спр.37, арк.24-29.
111. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.872, арк.75-78.
112. Там само, арк.59-64.
113. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах. – С. 138-139.
114. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр. 1040, арк. 42.
115. Поместный собор РПЦ 30.05 – 2.06.1971. Документальные материалы, хроника. – М., 1972. – С. 146-148.
116. Там само. – С. 149-150.
117. Там само. – С. 151-152.
118. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С. 334.
119. История Русской Православной Церкви. – Т.1. – СПб. – 1997. – С. 942-944.
120. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 25, спр. 663, арк. 13.
121. Там само, спр. 823, арк. 8-9.
122. Там само, спр. 872, арк. 34.
123. Там само, арк. 16.
124. Там само, спр. 823, арк. 6.
125. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 5, спр. 304, арк. 7.
126. Там само, спр. 339, арк. 98-100.
127. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп 25, спр. 872, арк. 69-71.

128. Там само, спр. 1201, арк. 8.
129. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 5, спр. 339, арк. 5.
130. Там само, спр. 314, арк. 36.
131. Там само, спр. 332, арк. 32.
132. Русская Православная Церковь в советское время. – В 2-х кн. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 116.
133. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 663, арк. 3-13, 19.
134. Там само, спр. 872, арк. 37-43, 64-67.
135. Там само, спр. 185, арк. 57-60.
136. Там само, спр. 663, арк. 48.
137. Там само, арк. 45-46.
138. Там само, спр. 1040, арк. 24-26.
139. Фурман Д.Е. Религия, атеизм и перестройка // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 13.
140. Підсумковий Акт наради з безпеки та співробітництва в Європі // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – К., 1998. – С. 149.
141. Русская Православная Церковь в советское время. – Кн. 2. – С. 133.
142. Православний вісник. – 1976. – № 6. – С. 15.
143. Там само.
144. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1357, арк. 72-75.
145. Православний вісник. – 1976. – № 3. – С. 2.
146. Там само. – 1976. – № 3. – С. 2.
147. Гаврилюк О.Д. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. – К., 1981. – С. 199.
148. Там само. – С. 203.
149. Православний вісник. – 1978. – № 2. – С. 1, 3.
150. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 69, арк. 24.
151. Там само, спр. 95, арк. 134-135.
152. Там само, арк. 137-139.
153. Православний вісник. – 1980. – № 4. – С. 10.
154. Там само. – 1980. – № 10. – С. 14.
155. Там само. – С. 10.
156. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1508, арк. 18-28.
157. Там само, арк. 58-61.
158. Там само, арк. 51-52.
159. Там само, спр. 1337, арк. 4, 17, 18.
160. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 1, арк. 7.
161. Там само, спр. 2, арк. 75-77.
162. Там само, спр. 23, арк. 144-146.
163. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1357, арк. 2.
164. Там само, арк. 1.
165. Там само, арк. 48.
166. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 30, арк. 13-16.
167. Там само, спр. 24, арк. 60-62; спр. 30, арк. 17-20.

168. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1508, арк. 41-46.
169. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 46, арк. 40-43.
170. Там само, арк. 42.
171. Там само, спр. 45, арк. 69-71.
172. Там само, арк. 102.
173. Там само, арк. 65-72.
174. Там само, спр. 84, арк. 65-72.
175. Там само, арк. 73-76.
176. Там само, арк. 59-63.
177. Там само, спр. 109, арк. 1-5.
178. Там само, спр. 100, арк. 80-81.
179. Там само, арк. 72-74.
180. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1887, арк. 15-17.
181. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 89, арк. 110-111.
182. Там само, спр. 97, арк. 4-110; спр. 100, арк. 12.
183. Коммунист Украины. – 1979. – № 7. – С. 23.
184. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 101, арк. 13-15.
185. Там само, спр. 137, арк. 12-14.
186. Там само, арк. 75-76.
187. Там само, арк. 113-115.
188. Там само, арк. 56-57.
189. Там само, арк. 46-47.
190. Там само, спр. 126, арк. 8-11.
191. Там само, спр. 45, арк. 1-2.
192. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах. – С. 139.
193. Українська греко-католицька церква. – С. 67-68.
194. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 22, арк. 18.
195. Там само, спр. 76, арк. 41-42.
196. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1357, арк. 11.
197. ДАТО. Ф.Р – 3241, оп. 2, спр. 50, арк. 7-9.
198. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 22, арк. 29-31.
199. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1357, арк. 63-65.
200. Там само, арк. 18-19.
201. ДАТО. Ф.Р – 3241, оп. 2, спр. 59, арк. 7-16.
202. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1887, арк. 50-54.
203. Там само, спр. 1878, арк. 12, 14.
204. Там само, спр. 1887, арк. 12.
205. Там само, арк. 67.
206. Аргументы. – М., 1980. – С. 183-184.
207. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 109, арк. 105-114.
208. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1887, арк. 1.
209. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 137, арк. 41-42.
210. Там само, спр. 126, арк. 12-14.
211. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2054, арк. 31-32.
212. Там само, арк. 33-34.

213. Православний вісник. – 1981. – № 6. – с. 1-3.
214. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах. – С. 143.
215. Сафонова Н. Уніатська церква і фашизм. – Львів, 1981. – С. 53.
216. Мартирологія Українських церков. – Торонто, 1985. – Т. – 2. – С. 124, 130;
1. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах. – С. 145.
217. Возняк Н.В., Возняк С. М. “Християнський” націоналізм уніатства – орудие антикомунізму // Вопросы атеизма. – К., 1981. – Вып. 17. – С. 106-114.
218. Король І. До 35-річчя возз’єднання греко-католицької церкви з Руською православною церквою // Православний вісник. – 1981. – № 1. – С. 31.
219. Православний вісник. – 1981. – № 8. – С. 2-4.
220. Там само. – С. 16, 19.
221. Кравчук Л. Атеистическое воспитание трудящихся и задачи контрпропаганды // Нетерпимость к буржуазной идеологии. – Рига, 1982. – С. 50.
222. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2228, арк. 20-24.
223. Там само, арк. 15-17.
224. Там само, арк. 6-14.
225. Там само, спр. 2225, арк. 2-6.
226. Там само, арк. 10.
227. Там само, арк. 7-9.
228. ДАТО. Ф.Р – 3241, оп. 2, спр. 83, арк. 21.
229. Там само, спр. 91, арк. 20-21.
230. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 3-4.
231. Там само, арк. 9-12.
232. Православний вісник. – 1983. – № 1. – С. 7.
233. Там само. – 1984. – № 2. – С. 4.
234. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – С. 268-269.
235. Там само. – С. 269.
236. Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С. 244.
237. Архів управління СБУ по Львівській області (далі АУСБУЛО). Спр. ПЗ9952.
238. Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? – С. 108-109.
239. АУСБУЛО. Спр. П25682. – Т.3, арк. 259-264.
240. Там само. – Т.2, арк. 11-16.
241. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 5908, арк. 31.
242. Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? – С. 53-54, 99, 105-106; АУСБУЛО. Спр. П25682. – Т.2, арк. 103-108.
243. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 5, спр. 6, арк. 163-165.
244. ДАЛО. Ф.Р – 1332, оп. 2, спр. 37, арк. 75-77.
245. Там само, спр. 38, арк. 27.
246. ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 7, спр. 446, арк. 28.
247. Там само, арк. 30-31.
248. Там само, арк. 124-125.
249. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 42, арк. 2-3.
250. Там само, арк. 4.

251. Там само, арк. 5-7.
252. ДАТО. Ф.Р – 3241, оп. 2, спр. 13, арк. 19.
253. Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? – с. 96-97.
254. ДАЛО. Ф.Р – 1332, оп. 2, спр. 41, арк. 145.
255. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 42, арк. 72.
256. Нові горизонти. – 1966. – 14 червня.
257. Прищепа Є. Лик уніатського душпастиря // Людина і світ. – 1968. – № 11. – С. 36-37.
258. Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? – С. 106-107.
259. Людина і світ. – 1968. – № 11. – С. 38.
260. Прапор перемоги. – 1969. – 3 липня.
261. ДАЛО. Ф.Р – 1332, оп. 2, спр. 42, арк. 267.
262. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1357, арк. 18-19.
263. ДАТО. Ф.Р – 3241, оп. 2, спр. 1357, арк. 15-16.
264. АУСБУЛО. Спр. П25682. – Т.1, арк. 1-14.
265. Там само. Т.2, арк. 2-24.
266. Там само, арк. 48-49, 75, 137-138, 259-260.
267. Там само, арк. 109-119.
268. Там само. Т.3, арк. 217-218.
269. Там само, арк. 270-281.
270. Там само, арк. 286-294.
271. Там само. Т.4, арк. 128-136.
272. Релігієзнавчий словник. – С. 300-301.
273. Православний вісник. – 1982. – № 11. – С. 2-6.
274. Якунін Г. Справжній образ Московської патріархії // Молодь України. – 1996. – 16 лютого.
275. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С. 380, 383, 384.
276. Комуніст України. – 1983. – № 7. – С. 29, 33-34, 41-42.
277. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С. 382.
278. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 33-34.
279. Там само, спр. 2510, арк. 11-13.
280. Там само, арк. 1-4.
281. Там само, арк. 5-7.
282. Там само, арк. 9-10.
283. Там само, спр. 2403, арк. 33.
284. Там само, арк. 41.
285. Комуніст України. – 1984. – № 5. – С. 10.
286. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С. 383.
287. Комуніст України. – 1984. – № 9. – С. 6.
288. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 5.
289. Там само, спр. 2718, арк. 1-5.
290. Там само, спр. 2548, арк. 16-20.
291. Актуальные проблемы атеистической пропаганды. – К., 1985. – Вып. 3. – С. 3.

292. Там само. — С. 5-32.
293. Там само. — С. 34-36.
294. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2545, арк. 29.
295. Там само, арк. 2546, арк. 8-10.
296. Там само, арк. 39, 41-45.
297. Там само, арк. 13-17.
298. Там само, арк. 19-23, 25-27.
299. ДАТО. Ф.Р — 3241, оп. 2, спр. 99, арк. 23-24.
300. Берестейська унія (1596-1996) — С. 224-225.
301. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2717, арк. 17-18.
302. Там само, спр. 2720, арк. 79.
303. ДАТО. Ф.Р — 3241, оп. 2, спр. 110, арк. 30.
304. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. — С. 269-270.
305. Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 437.
306. Заповіт Патріарха. — Львів, 1995. — С. 4-5.
307. Заповіт Блаженнішого патріарха Йосифа Сліпого. — Релігійне товариство "Свята Софія" українців-католиків США. Представництво в Україні, 1999. — С. 7-16.
308. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 2720, арк. 40-44.
309. Там само, арк. 80-86.

Виноски до четвертого розділу

1. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 389.
2. Правда. — 1985. — 24 апреля.
3. Наука и религия. — 1985. — № 7. — С. 2-3.
4. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1986. — С. 165, 190.
5. Горбачев М. Жизнь и реформы. — В 2-х книгах. — М., 1995. — Кн. I. — С. 293-294.
6. Правда Востока. — 1986. — 25 ноября.
7. Правда. — 1986. — 2 октября.
8. Аргументы. — М., 1986. — С. 35.
9. Русская Православная Церковь в советское время. — Кн. 2. — С. 203-204.
10. Грицак Я. Нарис історії України. — К., 1996. — С. 297.
11. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр. 2980, арк.40.
12. Православний вісник. — 1986. — № 4. — С. 13-14.
13. Там само. — 1986. — № 4. — С. 24.
14. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.2980, арк.48.
15. Там само, арк. 40-41.
16. Там само, арк. 49-50.
17. Там само, арк. 9-12.
18. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 388.
19. Там само, С. 386.
20. Русская Православная Церковь в советское время. — Кн.2. — С. 211-214.
21. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.2980, арк.35-36.

22. Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. — К., 1988. — С. 200.
23. Православний вісник. — 1987. — № 9. — С. 32.
24. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 392.
25. Русская Православная Церковь в советское время. — Кн. 2. — С. 216-218.
26. Чертков О. Церква і революція. // Людина і світ. — 1987. — № 9. — С. 32; № 12. — С. 28-30.
27. Берестейська унія (1596-1996). — С. 225.
28. Православний вісник. — 1986. — № 1. — С. 20-21.
29. Там само. — 1986. — № 4. — С. 23-24.
30. Там само. — 1986. — № 7-8. — С. 19-20.
31. Там само. — С. 26.
32. Там само. — С. 34, 27, 28, 29.
33. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.2980, арк.10-15.
34. Гречко І. Відновлення УГКЦ в Україні // Різдво Христове — 2000. — Львів, 2001. — С. 105.
35. Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 438-439.
36. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.2980, арк.44.
37. Уткін О. Унія: шлях зради і ганьби. — Ужгород, 1987. — С. 115.
38. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.3143, арк.13-15.
39. Там само, арк. 18-22.
40. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. — С. 270-271.
41. Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 439-442.
42. Берестейська унія (1596-1996). — С. 226.
43. Там само. — С. 227.
44. Камінський А. На перехідному етапі. — Мюнхен, 1989. — С. 507.
45. Гречко І. Цит. стаття. — С. 106.
46. ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 25, спр.3329, арк. 1-3.
47. Известия. — 1988. — 3 апреля.
48. Православний вісник. — 1987. — № 10. — С. 10.
49. Там само. — 1988. — № 7. — С. 4.
50. Там само. — С. 7-8.
51. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 399.
52. Православний вісник. — 1988. — № 7. — С. 3.
53. Московские новости. — 1988. — 8 мая.
54. Русская Православная Церковь в советское время. — Кн.2. — С. 232.
55. Православний вісник. — 1988. — № 7. — С. 10.
56. Коммунист Украины — 1988. — № 5. — С. 14-15.
57. Православний вісник. — 1988. — № 7. — С. 11-34.
58. Там само. — 1988. — № 11. — С. 13-15.
59. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр.3329, арк.12-14.
60. Православний вісник. — 1988. — № 12. — С. 12.
61. Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 1. — С. 9-11.
62. Русская Православная Церковь в советское время. — Кн.2. — С. 261.
63. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 406-407.
64. Православний вісник. — 1989. — № 8. — С. 22.

65. Там само. — 1989. — № 12. — С. 30.
66. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.25, спр. 3330, арк.38-41.
67. Там само, арк. 14-17.
68. Там само, арк. 19-25.
69. Там само, арк. 27-28.
70. Там само, арк. 32-37.
71. Там само, арк. 45-47.
72. Там само, арк. 89-90.
73. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. — С. 273.
74. Коммунист Украины. — 1989. — № 11. — С. 17.
75. Там само. — С. 13.
76. Там само. — 1989. — № 10. — С. 67-77.
77. Гречко І. Цит. стаття. — С. 107.
78. Православний вісник. — 1989. — № 8. — С. 21-22.
79. Українська греко-католицька церква. — С. 84.
80. Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 449-450.
81. Там само. — С. 451-452.
82. Там само. — С. 453-454.
83. Русская Православная Церковь в советское время. — Кн. 2. — С. 354-355.
84. Там само. — С. 355-356.
85. Православний вісник. — 1989. — № 12. — С. 10-13.
86. Пospelовский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 417.
87. Українська греко-католицька церква. — С. 86.
88. Робітничая газета. — 1989. — 20 серпня.
89. Гречко І. Цит. стаття. — С. 107.
90. Берестейська унія (1586-1886). — С. 227.
91. Православний вісник. — 1990. — № 3. — С. 26.
92. Гречко І. Цит. стаття. — С. 107.
93. Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 454-456.
94. Московский церковный вестник. — 1989. — № 16.
95. Православний вісник. — 1990. — № 3. — С. 22-23.
96. Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 456-457.
97. Людина і світ. — 1990. — № 2. — С. 32.
98. Московский церковный вестник. — 1989. — № 17.
99. Українська греко-католицька церква. — С. 90-91.
100. Там само. — С. 91.
101. Людина і світ. — 1990. — № 1. — С. 8-9.
102. Там само. — С. 9-10.
103. Людина і світ. — 1990. — № 2. — С. 33.
104. Там само. — С. 30-31.
105. Українська греко-католицька церква. — С. 92.
106. Гречко І. Цит. стаття. — С. 107.
107. Иловатская И. «Хождение за три моря» М. Горбачева // Русская мысль. — 1989. — 9 декабря. — С. 120.
108. Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 459.
109. Там само. — С. 460-461.

Виноски до п'ятого розділу

1. Українська греко-католицька церква. — С. 94-95.
2. Правда Украины. — 1990. — 1 января.
3. Пospelовский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 423.
4. Здіорук С. Відродження православної автокефалії в Україні // Історія релігій в Україні. — К., 1999. — С. 596.
5. Грицак Я. Нарис історії України. — С. 303.
6. Бондаренко В. Українська Автокефальна Православна Церква: процес становлення // Людина і світ. — 1990. — № 8. — С. 15-18.
7. Пospelовский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — С. 425.
8. Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 5. — С. 8-9.
9. Українська греко-католицька церква. — С. 96-97.
10. Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 5. — С. 7-8.
11. Правда Украины. — 1990. — 30 марта.
12. Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 7. — С. 14-15.
13. Молода Галичина. — 1990. — 22 березня.
14. Радянська Україна. — 1990. — 13 квітня.
15. Там само.
16. Українська греко-католицька церква. — С. 101-103.
17. Радянська Україна. — 1990. — 13 травня.
18. Людина і світ. — 1990. — № 10. — С. 9-11.
19. Русская Православная Церковь в советское время. — Кн. 2. — С. 262.
20. Там само.
21. Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 9. — С. 6-7.
22. Православний вісник. — 1990. — № 12. — С. 4-7.
23. Бондаренко В. Українська православна церква в новому політичному інтер'єрі // Людина і світ. — 1991. — № 4. — С. 33.
24. Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 12. — С. 14.
25. Православний вісник. — 1990. — № 10. — С. 8.
26. Людина і світ. — 1991. — № 1. — С. 12.
27. Там само. — С. 13.
28. Бондаренко В. Українська православна церква в новому політичному інтер'єрі // Людина і світ. — 1991. — № 4. — С. 33.
29. Радянська Україна. — 1990. — 20 червня.
30. Там само. — 1990. — 24 жовтня.
31. Православний вісник. — 1990. — № 12. — С. 4-7.
32. Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 12. — С. 6.
33. Берестейська унія (1596-1996). — С. 228.
34. Людина і світ. — 1990. — № 12. — С. 35.
35. Берестейська унія (1596-1996). — С. 229.
36. Українська греко-католицька церква. — С. 118-119.
37. Там само. — С. 121.
38. Берестейська унія (1596-1996). — С. 230.
39. Бондаренко В. Міжконфесійний конфлікт в Україні: витоки, стан і шляхи подолання // Людина і світ. — 1991. — № 3. — С. 2.

40. Там само. — С. 4.
41. Людина і світ. — 1991. — № 4. — С. 16-18.
42. Там само. — 1991. — № 9. — С. 15.
43. Там само. — 1991. — № 10. — С. 2-3.
44. Радянська Україна. — 1991. — 12 вересня.
45. Там само. — 1991. — 1 жовтня.
46. Бондаренко В., Єленський В. Церква і українське суспільство: на новому етапі // Людина і світ. — 1992. — № 3. — С. 19-20.
47. Філарет, митрополит. Я піду своєю дорогою // Людина і світ. — 1992. — № 4. — С. 6.
48. Дума З. Вірте — і переможемо // Людина і світ. — 1992. — № 5-6. — С. 5-6.
49. Берестейська унія (1596-1996). — С. 230-231.
50. Бондаренко В., Єленський В. Церкви України: пошук власного шляху // Людина і світ. — 1993. — № 1. — С. 10.
51. Людина і світ. — 1992. — № 11-12. — С. 43.
52. Бондаренко В., Єленський В. Коли вітер гуляє надворі... // Людина і світ. — 1994. — № 3. — С. 2.
53. Людина і світ. — 1994. — № 10. — С. 10.
54. Бондаренко В., Єленський В. Спасіння душ — найвищий закон // Людина і світ. — 1995. — № 1-2. — С. 2.
55. Наша віра. — 1993. — № 19-20.
56. Бондаренко В., Єленський В. Спасіння душ — найвищий закон // Людина і світ. — 1995. — № 1-2. — С. 4.
57. Голос України. — 1994. — 7 квітня.
58. Бондаренко В., Єленський В. Спасіння душ — найвищий закон // Людина і світ. — 1995. — № 1-2. — С. 4.
59. Голос України. — 1994. — 28 липня.
60. Людина і світ. — 1995. — № 1-2. — С. 5.
61. Там само.
62. Там само. — С. 7-8.
63. Там само. — 1996. — № 1-2. — С. 2-3.
64. Єленський В. Релігія і українське суспільство // Людина і світ. — 1996. — № 1-2. — С. 9.
65. Независимость. — 1996. — 30 января.
66. Людина і світ. — 1995. — № 3. — С. 42.
67. Релігійна панорама. — К., 2000. — С. 51.
68. Берестейська унія (1596-1996). — С. 231.
69. Єленський В. Минулий рік був високосним... // Людина і світ. — 1997. — № 1. — С. 11.
70. Людина і світ. — 1997. — № 2. — С. 2.
71. Там само. — 1997. — № 3. — С. 3-4.
72. Єленський В. Минулий рік був високосним... // Людина і світ. — 1997. — № 1. — С. 11-12.
73. Людина і світ. — 1997. — № 1. — С. 2-3.

74. Бабій М. Свобода совісті: історія і практичне втілення в Україні // Історія релігій в Україні. — С. 668.
75. Молодь України. — 1997. — 21 лютого.
76. Людина і світ. — 1997. — № 8. — С. 25-26.
77. Єленський В. Відлуння подій 1997-го // Людина і світ. — 1998. — № 1. — С. 7.
78. Калашник П. Забезпечення релігійних організацій культовими будівлями: нагальні проблеми // Людина і світ. — 1997. — № 7. — С. 32.
79. Паляниця І. В міжконфесійних конфліктах не буває переможців // Людина і світ. — 1997. — № 8. — С. 28.
80. Молодь України. — 1997. — 21 лютого.
81. Людина і світ. — 1998. — № 3. — С. 25-26.
82. Людина і світ. — 1998. — № 5-6. — С. 30.
83. Маринович М. І досвід світу, і світ традицій... // Людина і світ. — 1998. — № 10. — С. 2-3.
84. Людина і світ. — 1998. — № 10. — С. 31.
85. Там само. — С. 27.
86. Там само. — 1998. — № 2. — С. 31.
87. Там само. — 1999. — № 1. — С. 8.
88. Там само. — С. 24, 28-31.
89. Там само. — 1998. — № 3. — С. 27-28.
90. Там само. — 1998. — № 4. — С. 27.
91. Там само. — 1998. — № 5-6. — С. 29-31.
92. Там само. — 1998. — № 8. — С. 28.
93. Наша віра. — 1998. — № 11.
94. Бондаренко В. Українська держава і церква: співпраця на новому етапі // Людина і світ. — 1998. — № 7. — С. 28-29.
95. Людина і світ. — 1999. — № 3-4. — С. 29.
96. Там само. — С. 33.
97. Там само. — 1999. — № 5. — С. 29.
98. Там само. — 1999. — № 6. — С. 24.
99. Там само. — 1999. — № 7. — С. 27; 2000. — № 11-12. — С. 41-42.
100. Там само. — 1999. — № 9. — С. 28.
101. Голос України. — 1999. — 26 травня.
102. Людина і світ. — 1999. — № 6. — С. 23-24.
103. Голос України. — 1999. — 26 серпня.
104. Там само. — 1999. — 31 серпня.
105. Там само. — 1999. — 1 вересня.
106. Людина і світ. — 1999. — № 10. — С. 25-26.
107. Там само.
108. Там само. — 1999. — № 11-12. — С. 27-28.
109. Там само. — 1999. — № 7. — С. 24-25, 27.
110. Там само. — 1999. — № 9. — С. 27.
111. Там само. — С. 28.
112. Там само. — 1999. — № 10. — С. 24-25.

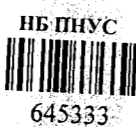
113. Там само. — 2000. — № 1. — С. 26, 31-32; 2000. — № 3. — С. 24.
114. Там само. — 2000. — № 1. — С. 37.
115. Там само. — 2000. — № 7. — С. 34.
116. Там само. — 2000. — № 8. — С. 34.
117. Там само. — 2000. — № 7. — С. 36-42.
118. Релігійна панорама. — К., 2000. — № 1. — С. 10-11.
119. Там само. — С. 11-12.
120. Наша віра. — 2001. — № 2.
121. Людина і світ. — 2000. — № 11-12. — С. 38.
122. Там само. — С. 42.
123. Стародуб А. Владика Любомир Гузар — новий предстоятель Української греко-католицької церкви // Людина і світ. — 2001. — № 2-3. — С. 12-13.
124. Успенська вежа. — 2001. — № 2.
125. Людина і світ. — 2001. — № 11-12. — С. 15-16.
126. Єленський В. Пристрасті навколо візиту // Людина і світ. — 2001. — № 4. — С. 42-43.
127. Арка. — 2001. — № 9.
128. Людина і світ. — 2001. — № 6. — С. 30-31.
129. Наша віра. — 2001. — № 7.
130. Там само.
131. Там само.
132. Єленський В. Релігія, церква і суспільство в Україні: початок 2002-го // Людина і світ. — 2002. — № 3. — С. 31, 33.
133. Там само. — С. 33.
134. Там само. — С. 35-36.
135. Релігійна панорама. — К., 2002. — № 2. — С. 12.
136. Людина і світ. — 2002. — № 3. — С. 39.
137. Арка. — 2002. — № 9.

Виноски до післямови

1. Історія релігії в Україні. — Т.4. — С. 585.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. “Волевиявлення” по-сталінськи віруючих УГКЦ	
§ 1. Українська греко-католицька церква у дзеркалі радянської історіографії	5
§ 2. Ярослав Галан і церква	25
§ 3. Львівський собор мовою фактів	74
§ 4. Від Львівського собору до Закарпатської наради	102
Розділ II. Греко-католики борються	
§ 1. Воскресіння з руїн	135
§ 2. Гучні слова та реальні справи органів влади	176
Розділ III. УГКЦ на етапі кризи тоталітарної системи	
§ 1. Часи нові, курс держави незмінний	229
§ 2. Роки застійні, роки бурхливі	300
§ 3. Правда про покутників	364
§ 4. Через терни до зірок	398
Розділ IV. Відновлення греко-католицької церкви в Україні	
§ 1. Переломна доба	429
§ 2. Завершальний період	459
Розділ V. Церква в незалежній Україні	
§ 1. Важке становлення	504
§ 2. Завершуючи XX-е, вступаючи у XXI-е століття... ..	531
Післямова	585
Виноски літератури	591

ГРЕКО-КАТОЛИКИ В УКРАЇНІ

Володимир Пашенко

Підписано до друку 4.09.2002р. Формат 70х100/16.

Комп'ютерний набір і верстка ІВЦ Полтавського державного
педагогічного університету ім.В.Г.Короленка.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.-друк.арк.50,2.

Тираж 700. Зам.529.

Ціна договірна.

Віддруковано у видавництві ТОВ "АСМІ".

36024, м.Полтава, вул.Комсомольська, 24.

Телефон/факс: (0532) 56-55-29.